ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК
ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ГОДИНА ШЕСТА
КЊИГА СЕДАМНАЕСТА
СВЕСКА 65-та, 66-та, 67-ма, и 68-ма

У БЕОГРАДУ
ПРВА УДЕОНИЧКА ШТАМПАРИЈА
(Обилићев венац бр. 1.)
1887

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТО?

I. ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

1. Песме лирске, епске и драмске.

2. Приповетке, Новеле, Романи.

II. НАУКА.

1. Расправе и чланци.

2. Прилози за историју.

а) *За историју српских ратова.*

Пуковник *Др. Владан Ђорђевић*, Сливница, VIII чланак: *Пети Новембар*, стр. 11, — IX чланак: *Шести Новембар*, стр. 205, — X чланак: *Седми Новембар*, стр. 371. — XI чланак: *Од Сливнице до границе* стр. 549.

б.) *за историју спољ. политике нове српске државе.*

Карађорђе и Русија, стр. 258, 624.

III. ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ.

1. Политички.

Професор *М. Миловановић*, Народна и власничка политика, стр. 132.

Владан Ђорђевић, Неколико цифара, један разговор о садашњем стању српских финансија и о буџету за идућу годину, стр. 114.

2. Просветни.

Сретен М. Ацић, Ручни рад у мушкој школи, савремено педагошко питање, стр. 145, 255, 421 и 615.

Др. Милан Јовановић, Школовање у Србији и — Сливница, стр. 297. 473. и 653.

3. Књижевни преглед.

Скупљени списи Јов. Бошковића, св. I, реферат од —ρ стр. 293.

Српска граматика Ст. Новаковића, реферат од —ρ стр. 483.

Мане у дачашњем васпитању, (поводом Кристензнове књиге о томе питању) од проф. *J. Миодраговића*, стр. 648.

„Мој кочијаш" од Л. Комарчића, критика *J. В. Несторовића* страна 486.

4. Позоришни преглед.

Драгутин J. Илијћ, пред позориштем, стр. 667.

Прилог: *Карта Сливнице.*

„ТРЕШЊЕВИ ВИТЕЗ“

И ако овај наслов изгледа да је узет из Романтике, опет је ствар, о којој ће се говорити, чисто хисторијска.

Назив овај „трешњеви витез“ бијаше подсмеван у Угарској у средњем веку, а постао је у прилици, која се нас највише тиче, а која у ни једној досадањој нашој хисторији није споменута.

Тиче се рата између Цара Уроша и Краља Лудвика.

Да би наши хисторици могли сами о њему судити, и да би већини оних, који се са хисторијом баве, приступно било, ево износимо га од речи до речи у српском преводу (с талијанскога) како га је *суврсмени* хисторичар талијански Матија Вилани описао у:

Muratorii rerum italicarum scriptores, tom XIV, Istorie di Matteo Villani (обухвата време од године 1348 до 1364).

Lib. IX, caput XXII:

„Краљ рашки *побуни* се против краља угарског. С тога се круна на њега много наљути, и краљ угарски у својој души јако узбуђен одлучи, да га *примора на послушност.* Ал му се чињаше тешко преко Дунава прећи, да би заузео рашку краљевину својом војском, пошто *у тој земљи не имађаше своје државине*. која би му војску прихватила.

„Док је он о овоме мислио, — као што често судбина сама припреми згоде, на које се ни мислило није — два

великаша рашке краљевине са своје суревњивости дођу до свађе. Краљ (рашки) више се пута заузимао, да их помири, па и у то доба, кад су обојица код њега били, чинио је све могуће, да их измири. Но пошто није успео, он се наљути, па, *како он није умео да се умери*, рече им: идите до врага, па ломите врат један другом.

„Онај од њих, који је био *слабији*, имао је *своју државину на* **обалама** *Дунава*. Онај други, који беше моћнији, скупи војску, почне му земљу палити и пустошити, и најпосле у боју потуче га. Но и тиме не буде задовољан, већ га непрестано узнемириваше, покушавајући да му дође главе, и да га уништи.

„Видећи речени властелин, да не може да му се одупре, а од свога краља *ненадаше се*, да ће га овај укротити, оде из своје земље, пошто ју је за одбрану удесио, пређе тајно преко Дунава, и дође једном *угарском властелину молећи га, да му даде помоћи*. Овај угарски властелин да̂ му тражену помоћ, коју *он* тајно и мало по мало пребаци у своју земљу, па пусти глас, да ће прибрати што више снаге, те да своју срамоту освети.

„Његов супарник и непријатељ презирући га, беше се јако посилио и упадне с војском овамо, незнајући, да је овоме дошла помоћ из Угарске. Ал у том боју буде и разбијен, па и сам *погине*.“

Lib. IX caput XXXII:

„На овај начин буде краљу угарском обезбеђен прелаз у земље рашкога краља, који је *држао и један део Славоније*, а није вршио обавезе, на које се био обвезао.

„У мају месецу године 1359 пређе краљ угарски са многим својим властелинима у Рашку земљу, са много луконосаца на коњима и са другом војском.

„Угарски властелини кренуше се с обала *Дунавских*, и прешав преко *равнице*, дођоше до *планина* рашких. У *равници*, још *далеко од брда*, нађоше велики број вој-

ске рашкога краља, која се ту скупила била за рад одбране краљевине. Угри се сударе с том војском, и после дужег боја рашка војска напусти равницу и оде у планину.

„После оваког успешног почетка пређе и краљ угарски преко Дунава с великом војском, и сјединив се са својима, крене напред и заузме све *изласке планинске*. И пошто краљ угарски виде, да му је добро пошло за руком, он се одлучи да и преко брда пређе, али га његови великаши одвратише од тога, што мислише, да није упутно, да краљ своју личност излаже.

„Многи пак властелини са одељењима војске пређу преко брдâ, да се бију са краљем српским — јер је ово титула рашкога краља. Војска рашка није се појављивала, него по *своме обичају* склонила се у заклоне, какве шума и планина даје, и где не би могла бити надвладана без велике штете онога, који би се с њом сукобио.

„Угарски војници, не наишав на никакав одпор продреше осам дана у краљевину по *отвореним равницама*, но не нађоше никаква плена, јер се све било склонило у планине.

„Неколико угарских витезова одоше напред, и ударе свој стан у некој шуми. Кад их сељани нападну, они, držeћи, да их је главна војска рашка напала, појашу брже боље коње, и спреме се за битку. Ове су после из поруге назвали *трешњеви витезови* због тога, што су наишли били на *шуму*, *засађену трешњама*, те су *трешње јели*, кад су их сељани напали. —

„Краљ угарски видев, да од *бављења овде нема никакве користи*, врати се са целом својом војском натраг у Угарску.“ —

Ово и овако прича *сувремени* писац Вилани.

А да би се ми у овоме боље оријентисали, биће добродошло, ако ово приповедање талијанскога кроничара ана-

лишемо. Чинећи то, ми, као вероватно, добивамо или бар можемо добити, ове резултате:

1. Пошто је Лудвик с *пролећа* 1359 ишао на Србију, то је највероватније *слабијем* властелину дата помоћ у години 1358, њега пак *пре тога* победио онај *јачи*, т. ј. у години 1357, — дакле скоро *одмах* по смрти Душановој, што је *вероватно*.

2. Овај *слабији* властелин није био нико други, но *Лазар Хребељановић*, јер *он* је држао *Подунавље*.

3. Онај *јачи* властелин, који погибе 1358, морао је бити *Алтома*, јер *он* бијаше један сусед Лазару, и по свој прилици *отуда* после оно непријатељство између тих кућа, и кад је Лазар царем постао.

4. Онај *угарски* властелин, који је слабијем помоћ дао, није могао бити нико други, него *Никола Горјанин*, јер је *он* тада био господар *Славонији*, — сусед Лазару.

5. *Овом* приликом, дакле на *рачун помоћи од Горјанина* Лазар је дао *своју кћер* у ту кућу, и *овај факт* још је један доказ више, да је онај слабији властелин српски, био главом Лазар. Но у исто је време и доказ, да срођивање ово, и ако између Србина и Србина, ал у туђу земљу, није било без рачуна. Али да би овај факт поред вероватности био и *могућ*, те дакле што више истинит, ми ћемо да разгледамо, да ли је Лазар могао *тада* (1359), имати кћер за удају?

За срачунавање овога ми имамо само једну, и то посредну цифру.

Ђурђе Смедеревац, унук Лазаров од кћери му, *крајем* године 1456 (умро те године *Децембра*) имао је преко или близу 92 године, јер из разговора његовог са Капистраном у Бечу (како нам *сувремени* Силвије потоњи папа прича) *лети* 1455, Ђурђе је био *прешао* 90 година.

Према томе, кад је у *лето* 1455 био *прешао* 90 година, онда је по свој прилици *крајем* 1454 био навршио

90, а крајем 1456 наврпшио 92 године. Дакле рођен *крајем* 1364.

Но Ђурђе је имао и *старијег* брата Гргура. Ако од Ђурђевог рођења назад одмеримо 14—15 месеци (што је и по статистици *средња* мера) онда се Гргур могао родити и *крајем Октобра* 1363, а према овоме отац им се Вук могао женити Јануара (најобичније време) 1363, коју годину за женидбу Вукову и Рајић узима.

Ако је Мари у тој (1363) години било 16 година (у оно време понајобичније доба за удадбу: 14, 15, 16) онда се она родила 1347 године.

Истина, код Рајића стоји, да је Мара била *најстарија* кћи Лазарова. Ал ово неможе се ни доказати ако би се обарати хтело. Ако дакле узмемо (а доказом хисторијским не може нам се закратити) да Мара *није* била *прво* дете, него друго, онда та *старија* њена сестра могла се родити 1345. Ако се тада родила, онда је она у години 1358, кад је Лазар помоћи тражио, била већ у 14 години, и дакле се могла обећати (оцу Горјанину за сина му).

Кад је то прво Лазарово дете рођено 1345, онда се он по свој прилици женио 1344. Нек му је било 20 или 22 године, дакле је рођен око 1322.

Према овоме године 1358 било би Лазару око 36 година, што је *вероватно*.

Године 1389, кад је погинуо, било би му 67 година, што је опет *вероватно*.

Лазар се дакле женио око 1344.

Ако је невести било тада 16 година, онда је Милица рођена 1328.

Но царица Милица имала је и кћер *Милеву*. Милева је дата Бајазиту с јесени 1389 (по византинском бројању већ 1390) а за цело *не* старија од 16 година, дакле је Милева рођена 1373. Тада је Милици било 45 година, — а то значи да је Милева била дете *другога порода* (како се то у на-

роду каже), па и у њему *изродче* (последње дете у жене). Овај *други* пород обично и бива око *ових* година, и, ма да спада у сферу *поређих* случајева, опет не излази ван граница *могућности*, и ако је размак од првог до последњег детета 28 година.

Ово само као узгредицу напоменусмо; ал смо видели, да је Лазар у години 1358 *имао* кћер дораслу већ за удају.

6. Ако се *хоће да верује* ономе, што писци угарске хисторије наводе, да је српски „краљ“ био у нечем подложан угарскоме, што и са̂м Вилани напомиње, — онда је то било највероватније за *Славонију*, од „које је један део држао српски краљ“ како Вилани признаје, и дакле за *њу* могао је имати неке обавезе, како је то онда у опште могло бити.

Па и ове обавезе, што је Урош могао имати за *Славонију*, по свој прилици су постале на начин, налик на овај, како је Горјанин постао обавезним Лазару. Дакле можда женидбом каквог великаша српског, са кога је обавеза или по његовој смрти, или иначе, на Уроша пренесена.

Одричући дакле Угарској сизеренство, на што нас хисторија упућује, ми можемо признати јој неке васалске обавезе за Славонију; али признавајући јој то, ми одбијамо од Србије оне крупне претензије, које угарски писци износе, по свој прилици по неразумевању феудалних односа у време, за које хисторију пишу.

7. Угарски писци још веле, да је *овим* ратом (1359) „угарска повратила од Србије Београд, Мачву и Срем, што је Душан био од Угарске освојио“ (Fessler). Али по овом *сувременом* причању Вилановом то се не види. Напротив види се, да се Лудвик после дугог *безкористног* бављења у Србији, безкористно вратио у Угарску.

Вилани каже, да је угарска војска дошла у Србију у *месецу Мају*. Феслер (из Фејера) наводи писмо Лудвиково, потписано in Servia 1359 die 6 Julii. Ови писци *тек* по

том писму, управ по том *потпису* (јер се у писму неговори о Србији) знају за рат од 1359, па онако од ока узимају, да је исти рат морао донети и оне користи. Ал они не знадоше за хисторију Виланову, а овај о никаквој користи не спомиње, него напротив наводи *безкористно* бављење.

Осим тога, да је Лудвик тада повратио био Београд, од куда би после 30 и више година Београд био престôницом Лазаровом сину? И даље, да је Лудвик тада повратио био Мачву, одкуда би кашње (после 50 година) у оном тајанственом уговору (измеђ Стевана и Сигмунда за Ђурђа) тражена била за Угарску и Мачва?

Једино, што ја *могу* да верујем, то је, да је *тада* одцепљен био од Србије *Срем*, но и то *не* у след победе над Урошем, него тек као *мираз* Горјанину од Лазара.

8. Из овога се сад објашњава и оно, што турски писци о косовској битци веле, да је на Косову било и Угра.

Може се веровати да их је било, ал *не Маџара*, нити *заступника* угарске *државе*, него је то био дошао у помоћ *тасту* своме *зет* његов Горјанин, са својима људма (*Сремцима*, који нису Маџари), и то дошао или као *васал* Лазаров за дати му Срем, или просто као *зет* његов. А да је у оно време могао властелин који и мимо владаоца свога куда војевати и коме помагати, то нам је у опште познато и из туђе и из наше хисторије. Ми знамо да су на Никопољ ишли француски племићи не као Француска држава, да је тада у угарској војсци било и немачких бандијера, *не* као помоћ од немачке царевине, — па је и кесар Прељуб ширио своју државину у Тесалији, Драгаш према Марици, Воихна иза Драме, кнез Војислав Алтоманић к дубровачким покрајинама, *не* као Србија, него као господар жупе, коју је он сâм *морао* да заштићава, па и могао да проширава.

Тако је и Горјанин био на Косову као *зет* да помогне *тасту*, ако не и као васал за Срем, који је у мираз добио, по свој прилици са известним обвезама, у оно време обичнима.

9. Из причања Вилановог није баш тако лако одредити област, у коју је Лудвик с војском ушао, — и ако на први поглед изгледа, да је јасно.

Јер, ако добро саслушамо како је текла ствар, онда нам као наприродније изгледа, да је Лудвик прешао преко *Саве*, да је тамо спомињата велика равница *Мачва*, да су шуме и брда „далеко“ од места, где се предња одељења сукобише, планина *Цер*, и да је „трешњева шума“ у *Јадру*, где је од вајкада мајдан трешњама. Па и правац сâм, и ако би по *стратигијски* изгледао лош, могао би се *политички* правдати тиме, што иде кроз предео, који је Горјанин од пустошења Алтомановог ослободио, дакле Угрима из тог признања наклоњен, и што иде у коб државини Лазаровог супарника; стратигијски пак могао би се само у толико правдати, у колико је пошао с краја, те је десно крило имао обезбеђено Дрином, још боље Босном, по свој прилици Лудвику пријатељском, јер — Лудвикова жена, краљица Јелисавета, бијаше кћи бана босанског Стевана, за Уроша прошена, а за Лудвика удата.

Али, ако останемо чврсто уз речи Виланове, да је Лудвик прешао *Дунав* (и непомишљајући, да је удаљени Талијанац могао Саву рачунати за Дунав), и ако останемо при збиљи, да главни стратигијски правац — ако се хоће против Србије, овде и против „рашкога краља“ — води вазда *уз Мораву*, онда нам излази, да су Угри тада прешли Дунав негде на простору од Смедерева до Храма, и онда је тамо споменута равница или одмах Годомин, или десна страна Мораве ка Свилајинцу, а она брда и шуме били би планински огранци, који стасавају с обе стране на Мораву према Баточини.

Но, и ако је Вилани споменуо Дунав а не Саву, и ако главни стратигијски правац води уз Мораву, мени се чини као вероватније, да је поприште овог рата била Мачва а не Морава.

10. Према ономе, што казасмо у 7, ми налазимо, да је угарски хисторичар Szalay са погледом на савремено Виланово причање, пао у још грђу погрешку, него и Феслер, и Фејер, и Хорват; јер Салаија вели (Geschichte Ungarns, II, 268) да је Београд с Мачвом припао Угарској одмах по смрти Душановој (1356), недоказујући како и којим поводом, и вели, да је Лудвик године 1359 из *Босне* с војском у Србију дошао (дакле преко *Дрине* не преко *Дунава*), и *Лазара* (*не* као једног *великаша*, него као *владаоца* српског) принудио, да старешинство угарско призна, уз то *нарочито* спомињући, да поход овај 1359 није могао бити раније (јер је бајаги Лудвиг у то доба био на другој страни) него већ према јесени, позивајући се на потпис Лудвиков „in Servia die 6 Julii 1359“, који је у хисторији Хорватовој нашао.

Феслер (страна 254) пак казује, да је Лазар признао угарско сизеренство тек 1389, у часу опасности, кад је Мурат на Косово кренуо.

Зар све ово није само којешта?

11. Сабирајући ово анализирање причања Вилановог у једно, ми осим осталога налазимо као најглавније то,

а., да је угарски рат 1359 против Србије био *безуспешан* и за *Угре без користан.*

б., да су и Мачва и Београд и даље *остали у српској држави*, и

в., да угарска држава *није* Србији на Косову помагала.

Београд, Мај, 1883.

Драгашевић.

ИСТОК

Хајде, о хајде са мном, мој љупки, пролетњи цвете,
На даљне, чаробне путе, у крило чуднога света;
Хајдемо где палма расте, и ружа и лотос цвета,
Где мирне газеле пасу и рајске тичице лете —
И Гангес вечито шуми,
Носећи свештене вале са даљних индијских гора,
У недра сињега мора.
Да, ми смо већ стигли тамо. Око нас младост је бујна,
Под нама рујине стоје, одломци времена давни;
Ту густи бокори шуште и ружа мирише рујна,
Већ много векова тавни.
Суморна старост ту се са бујном младошћу срела,
И сањалачки — тужно столећа над њима лете....
Гробнице канова силних, трава је висока сплела,
И древне палате њине и њине пагоде свете —
И Гангес поред њих шуми,
Носећи свештене вале са даљних, индијских гора,
У недра сињега мора.

20 Јуни 1887 г.

Војислав.

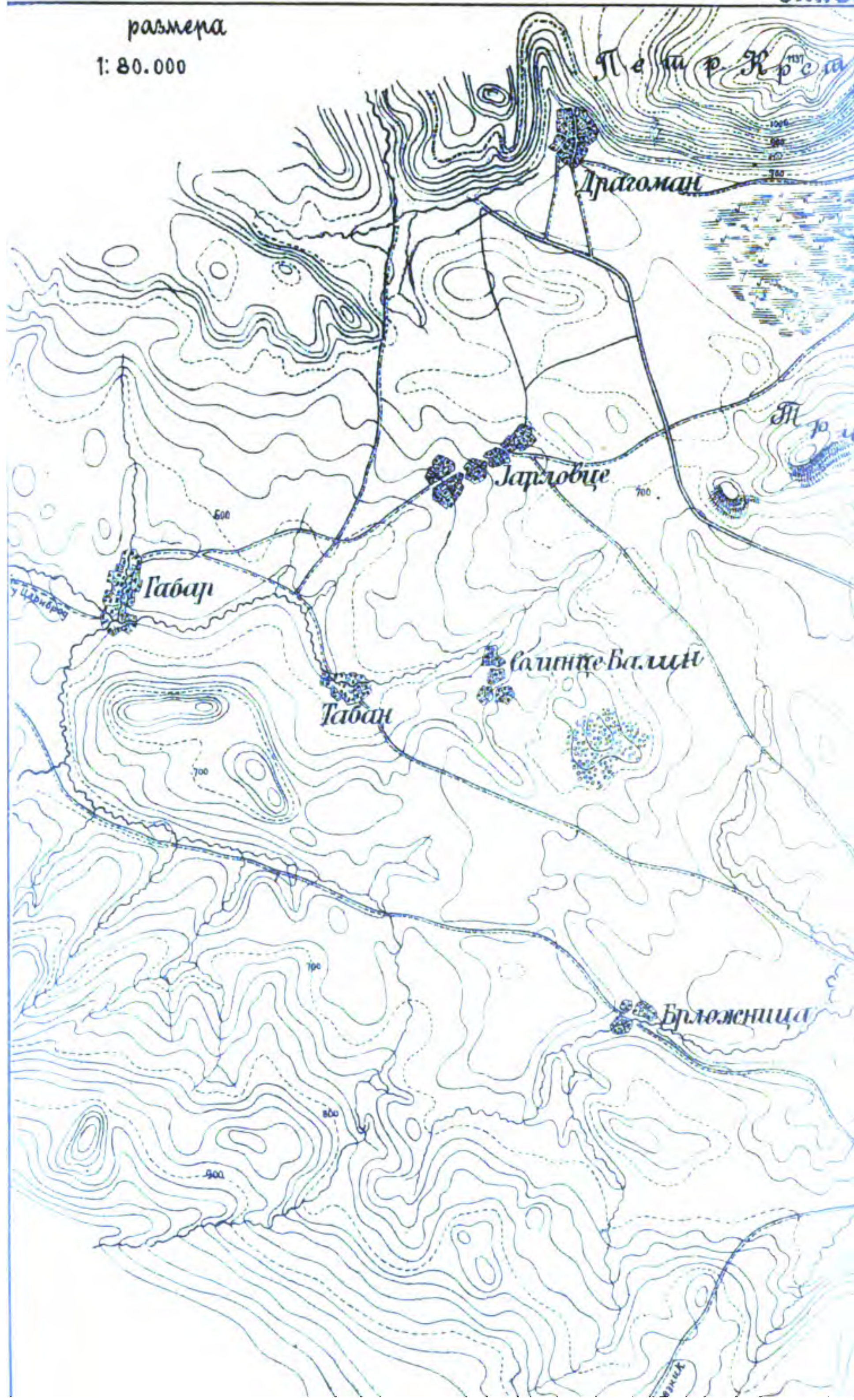
САНВ
размера
1: 80.000
Петр. Крст
Драгоман
Јарловце
Габар
Табан
Солинце Балин
Брложница
700
600
900
800

НЦА.

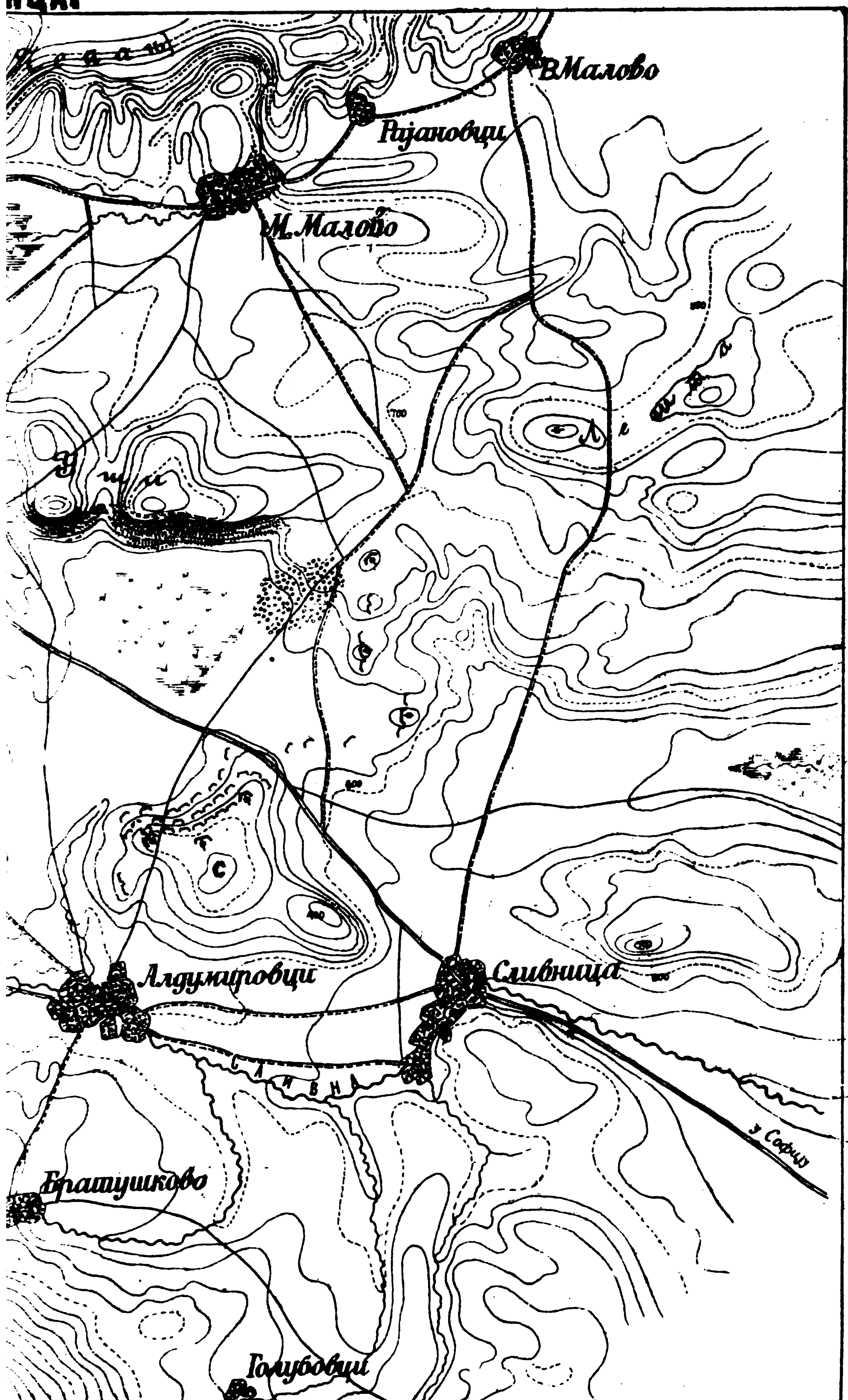
В.Малово
Рјановци
М.Малово
Алдумировци
Сливница
Братушково
Голубовци
у Софију

СЛИВНИЦА

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА)

VIII

Пети Новембар.

Кад сам 5-ог Новембра у јутру отворио очи и погледао кроз прозор оне механске собе, у којој сам преноћио, видео сам две непријатне ствари, прво, на крововима царибродским бели се *снег*, а друго, и у авлији механе и у суседној, гардисти на врат на нос опремају Краљеве, официрске и своје коње.

— То значи, да сам се ја успавао! — пребацивао сам себи — и то значи да смо свршили с лепим временом. Но, то ће бити лепо рекогносковање! —

На брзу руку обукох се и претрчах у „конак.“ Краљевски двор беше некаква кућица једног железничког енжењера у дну једне авлије, с прописним филаретама на сокаку, пред којима већ беху упрегнути Краљевски екипажи, једно одељенце гардиста на коњима, и дворска стража.

То значи, да Краљ тек што није пошао!...

У предсобљу и у средњој од оне три собе које састављају Краљев стан, нађох све више официре штаба и целу Краљеву свиту готову за полазак. Једини ђенерал Катарџија беше нешто слаб — жалио се на своје бубреге — он неће данас с нама. Хтедох да му кажем, да се он синоћ највише смејао кад сам ја у 16-ом сахату јучерашњег јахања стењао, па опет данас мора он дома да остане, и ако је он каваљеријски официр, а ја само официр од кина-сребра. Срећом један од другова обрати ми пажњу на једну далеко паметнију ствар него што би била таква освета, т. ј. на једну чашу врућег чаја што се пушила на столу. Они беху већ доручковали и то не само чаја и каве него и хладног печења. Tarde venieutibns ossa учио сам још у гимназији, те тако и ја се задовољих с голим чајем, да се бар угрејем.

Једва ја то сврших, а Краљ изађе из своје собе и пођосмо сви.

Случај, или ранглиста, шта ли, еле ја се некако обретох у последњим каруцама с потпуковником Атанацковићем.

Намрштенко је био данас ванредно добре воље. Што му се ретко када десило, од кад га ја познајем, а то је још из наше дворске службе, данас је био разговоран, т. ј. не треба претеривати, није баш био разговоран, али није био ни намрштено-мутав као обично. Причао ми је по гдешто из своје многоструке каријере војне и доказивао ми је нешто што сам од многих официра слушао тј. да само онда може ђенералштабни официр да буде како ваља, на своме месту, кад је служио у свима родовима војске, као што је он прошао почевши оздо па до садашњег чина. Говорио ми је и о бугарским утврђењима.

— Јеси ли видео оне шанчеве код Жељуше, за одбрану Цариброда? — рече Намрштенко.

— Јесам, изгледају као да су торта од шећера, просто за моловање! —

— Е, видиш, они шанчеви ништа не ваљају. Јесу брижљиво израђени, али ко данас још у равници гради шанчеве, нарочито испод висова, који их бију у главу? Чим се IX. пук појавио на Нешковом вису, они су морали да стругну из својих шанчева, на којима су сигурно десетак ако не и више дана радили. Ђачка посла! Види се, да њихов официрски кор још јако мирише на јункерску школу! —

У тај мах ми смо јурили кроз драгомански теснац. Магла се све више спушташе; али опет још смо могли видети предмете у близини.

— Ето — рече Атанацковић — опет шанчеви у долини!

— Аха — рекох ја — то су они, из којих је прекјуче Стокић изманеврисао Бугаре? —

— Да. Само Бугари могу бити још тако наивни да помисле, да ће неко маширати друмом, право под унакрсну ватру њихових шанчева! —

Пут се све више пео. Теснац постајаше све ужи. Горостасно мрко стење с десне и леве стране пута, замотано у плашт сиве магле, изгледаше као да су се постројила два фронта страшних џинова, па равнодушно гледају те мале пигмеје који доле гмижу....

Ваљда необична величанственост сценерије, кроз коју смо пролазили, или још каква величанственија мисао што је синула у глави мога сапутника, али он се задовољно завали у јастуке од каруца, па рече:

— Ти си се у Нишу љутио на ме, на моју тајанственост, или како је ти зовеш намрштеност, а сада видиш за што је то све било? Видиш како све дивно иде, кад се напред све људски смисли? —

Ја сам ћутао.

Обојица се замислисмо. До позиције не проговорисмо више ни речи.

Међу тим, док смо ми јурили кроз драгоманску клисуру, на крајњем левом крилу нашег положаја пред Сливницом, код коњичке бригаде, ево шта се радило.

И ако се она, у јутру 5-ог новембра нашла у магли тако густој, „да се прст пред собом није видео“ опет је њен бригадир, не добивши ни дотле од команданта дунавске дивизије ништа односно наређеног споразума за напад, послао овоме извештај, да се с коњичком бригадом напред креће и молио за споразум, о коме се помиње у заповести Врховне Команде. Но како се изненадно пуковник Прапорчетовић, кад је од Ђенерала Милутина добио овакав одговор:

„*Данас ће трупе имати одмора.* Ја ћу данас да вршим рекогносцирање и ради споразума изволте доћи на положај деветог пука, где ћу и ја са штабом бити.“

Дакле истина је! Заповест за напад беше опозвана у след предлога пуковника Биничког!

Кад је командант коњичке бригаде прочитао ово писамце дунавског дивизијара, он заповеди својима да се не крећу,

већ да остану у логору, а он сам пође на састанак с ђенералом Милутином.

Али није одмакао ни неколико стотина корачаји од својега логора, када зачу јаку плотунску ватру на своме левом крилу.

Он се одмах вратио и видео, да у редовима његових престража нема никаквих губитака, из чега је закључио да се из далека пуца, а по звуку је закључио, да се пуца с виса лево од Големог Малова, иза кога лежи село Безден.

Бригадир посла једну чету XIX. гард. батаљона у лево од коњичких предстража да заузме један вис, с кога је могла заклањати лево крило од обиласка, а свима је заповедио, да се на бугарску пуцњаву не одговара.

После по сахата умукоше бугарски плотуни.

Пошто је тишина подуже трајала, бригадир даде својима *„вољно“, нареди да се коњи разуздају,* а сам опет пође дунавском дивизијару.

Није одмакао два километара, а пуцњава се на левом крилу осу опет плотунима.

— Молим вас — рече пуковник Прапорчетовић свом ордонансу — идите ви сами команданту дунавске дивизије, јавите му, да сам два пута полазио к њему на састанак и зашто сам се морао вратити и реците, да га молим за писмени упут! —

Ордонанс одјури, а бригадир се врати и оде право у ланац да види шта је?

Нашао је, да су се у след поновљене пуцњаве три ескадрона развила у ланац — наравно опет драгунски...

И овом приликом морала је српска коњица да се одрече свог правог „дејства“ тј. да се бори на коњима и сабљом, морала је опет пешке да сузбије и задржи непријатеља, јер ако би он ту продро, „бок и позадина целе наше војске беше у опасности.“

Коњичком бригадиру изгледаше да је учињена погрешка, што није поседнут и положај изнад Големог Малова,

који је à cheval виса што се зове „Мека Црева“, јер крајња тачка левог крила која се на том вису свршаваше, била је врло истакнута остављајући позадину са свим отворену.

Сада је бригадир наредио да и остала сва коњица, прићe ближе свом ланцу, а две чете пешадије и батерија да заузму положај изнад села Големог Малова.

У тај мах, а то је могло бити око 9 сах. и 45 мин. пре подне, стигао је Краљ са својим штабом и свитом у логор дунавске дивизије позади она три виса, око којих се савија друм за Софију, и које су наши прозвали „три уши.“

Ту су нас чекали коњи и ми одмах појахасмо. Мој сиромах алат у то доба тек ако је стигао у Цариброд, за то се ја опет попех на једну гардиску кулу.

Ђенерал Милутин окружен својим штабом изаће у галопу пред Краља и одрапортова.

Краљ се одмах упути на онај вис, који је од друма у лево трећи.

Кад се попесмо на једну косу, која беше управно на „три уши“ и која ове висове везиваше за позадне и за „Мека Црева“ даље у лево, потпук. Др. *Холец*, који је јашио поред мене, чим се штабови помешаше, рече ми да данас не вреди пентрати се на „треће уво“, јер је таква магла да се ништа не види.

— Да сте јуче по подне дошли — рече он — видели би цео сливнички положај као на дану, чули би лепо како војна банда у Сливници свира „Шуми Марица“ и како трупе њихове вичу „Ура!“ Мора бити, да им је стигла нова потпора, или им је кнез дошао на позицију. —

У пркос доиста необично густе магле, Краљ се с неколико официра из свога и дунавског штаба попе на врх „трећег увета“ и ђенерал Милутин је пробао да објасни Господару кроз ону непровидну копрену где се шта од непријатељске позиције налази, у колико ју је јуче могао прегледати.

После четврт сахата Краљ сиђе к̑ нама на косу, па одатле се сви спустисмо на ниже, врховни штаб се одвоји од дунавског, који оста на своме месту, а ми за Краљем пређосмо преко насипа и одосмо десно од „Три уши“ у ону равницу што се пружа испред и испод Балинских висова, на којима беше дринска дивизија.

На једном брежуљку Краљ заустави свога коња и сјаши. Ми сви такође пођипасмо с коња. Изгледаше да ћемо се на на томе месту подуже задржати. Нико се није питао за што то, кад смо пошли у рекогносцировку? Свакоме беше тако хладно, да се сваки користио овим сјахивањем да што боље закопча свој шињел, да што јаче повуче из своје чутурице, и да ходањем „у месту“ раскрави своје ноге, којима данас беше врло хладно у узенгијама. Ко се на јучерашњем лепом времену могао надати, да ће их тако скоро ваљати увити сеном.

Ја не знам, да ли је ђенерал Милутин, пре доласка Краљева на његову позицију, био већ примио усмени рапорт од ордонанса коњичког бригадира и да ли ми због тога стојасмо у сливничкој равници, али не прође дуго, а ми јасно чусмо, како грокћу пешачки плотуни у даљини, лево од дунавске позиције.

— Аха! — рече неко — данас Бугари нападају! —

— И то куд нађоше баш на коњичку бригаду, која у оним кршевима неће моћи да макне као коњица, а као пешадија не износи више него јак батаљон! —

Ћутите, слушајте!

Сви смо напрегнуто слушали.

— Већ се и артиљерија ангажује! —

И доиста тамо далеко у лево чула се и потмула грмљавина топовска.

— То је сигурно једна батерија, и то наша, она што је придата коњичкој бригади, јер да је која дунавска, пуцњава би се много ближе чула! —

— Ко ће му одовуд по звуку познати, да л' је то наша или бугарска батерија, или топови дејствују с обе стране! —

Један официр из дунавског штаба дојури у том тренутку и предаде Краљу једно писамце, па се врати.

Краљ, који се мало даље од нас нешто разговарао с начелником штаба, прочита рапорт, окрете се, па викну:

— Капетан Нешић! —

Један млад црномањаст официр ђенералштабни, одвоји се из наше гомилице, скиде цвикер с носа, оде пред Краља, салутова и рече:

— Заповедајте, Величанство!

— Узмите два три гардиста, па одјурите на наше лево крило. Изјавите у Моје име пуковнику Прапорчетовићу похвалу што се коњица тако добро држи, и упитајте га, треба ли му помоћи? —

— Разумем! —

Нешић салутова, трчећи и намештајући на ново цвикер дође до свога коња, скочи на њ' и, праћен од тројице гардиста, одјури каријером преко поља у правцу на дунавску позицију.

Ми можемо сада казати, шта је тамо било и пре него што се Нешић врати. Најпре да видимо како причају из штаба коњичке бригаде:

Око 10 сах. пре по дне Бугари су с оног виса изнад логора коњичке бригаде отворили још жешћу ватру и почели да се крећу напред; наш их је коњички — драгунски — ланац дочекао ватром из пушака и сузбио.

Три пута су Бугари понављали тај напад и сва три пута су сузбијени. Доцније се видело, да је то нападање било с њихове стране само маневар, да сакрију своју главну намеру, која беше, да се дочепају „Меких Црева“, где се налазио наш IX. пук, јер су коњаници доцније опазили три бугарска густа ланца, са смакнутим одељењима позади, како наступају гребеном што везује онај вис изнад Бездена с „Ме-

ким Древима.“ За коњичког бригадира беше сад јасно, шта Бугари намеравају, али му изгледаше, као да наши на „Меким Древима“ не опажају ништа, јер им ни осигуравајућа одељења не беху истурена тако далеко напред, јер им се Бугари све више примицаху, а они не пуцају ни из топова ни из пушака. Шта више, пуковник Прапорчетовић вели да је видео један батаљон IX. пука (капетана Ваје Кончара), како с виса силази на ниже и то не гребеном већ колоном удвојених редова тако, да га Бугари на један пут изненадише и распрскоше....

Чим је коњички бригадир видео она три бугарска ланца и опазио, да наши на „Меким Древима“ не слуте опасност која им прети, нареди одмах, да цео ланац пређе у наступање. Међу тим четврти ескадрон првог пука већ се беше повукао наводећи да је то морао да учини, јер је пешадија деветог пука, десно од њега, била расприштена. Прапорчетовић посла одмах трећи ескадрон првог пука да ту празнину попуни, јер би се Бугари иначе могли ту провући непримећени у нашу позадност. Међу тим он је, као што смо раније казали, већ био послао своју батерију на један вис, да с њега, и ако је био нижи од гребена којим су Бугари наступали, потпомогне наш ланац у који беше осим коњаника разасуо и две чете пешака ради ојачања, не би ли се напредовање Бугара спречило и трупама деветог пука помогло. Тек у зло доба, када је батаљон Ваје Кончара разјурен, опазише наши с виса Бугаре и једна чета или нешто више пође им на сусрет и на ивици једне шумице отвори се ватра.

За цело то време батерија коњичке бригаде дејствовала је против маса бугарских, које су се пењале на вис, док не изађе и бугарска артиљерија на поменути гребен па стаде озго засипати батерију коњице, тако, да су јој за час убили на месту двојицу топовођа, ранили једног каплара и два редова и контузирали командира батерије и водног официра

Драгомира Милошевића — батерија је одступила и без заповести команданта бригаде.

Међу тим оно наше одељење које беше пошло гребеном на сусрет Бугарима, мали је отпор дало па одступило, и Бугари заузеше „Мека Црева.“

Чим су то постигли Бугари умножише своју артиљерију, па онда с оба виса и гребена који их везиваше, пођоше против коњичке бригаде и њене три чете пешака, који непрестано на своме месту стајаху сузбијајући толику бугарску навалу.

У томе тренутку стиже капетан Нешић на оно место одакле је пуковник Прапорчетовић пратио борбу и командовао својима и испоручи што је имао да му каже у име Краљево.

— Ја благодарим Његовом Величанству — одговори командант коњичке бригаде — на височајшем одликовању. Молим да кажете Господару, да ћу се ја и даље трудити да се овде одржим, али ми треба помоћи. Ви видите, каква сила на моју трупу наваљује. Ја сам већ тражио од Команданта дунавске дивизије један батаљон, али га још не добих! —

Капетан Нешић разгледа ситуацију, па одјури натраг.

Док он хита у штаб Врховне команде, да видимо шта је то било горе на „Меким Цревима“, је ли девети пук доиста онако изненађен као што је коњаницима изгледало? Ево како пешаци причају исте догађаје:

5-ог новембра око 9 сах. из јутра почели су се команданти искупљати код предстражне резерве, да с дивизијарем осмотре свој и сливнички положај. Но око 9¼ отпочела је борба коњичке бригаде и XIX. гар. батаљона. Дивизијар нареди, да сваки командант одмах иде и прикупи своју команду. Командант деветог пука отишао је на своје лево крило одакле је долазио пуцањ. При томе је наредио команданту свог трећег батаљона, који је био у предстражној резерви, да иде на лево крило, а командиру батерије да буде спреман изаћи на положај када се позове.

Кад је потпуковник Стокић допао код свог левокрилног батаљона, борба је још вођена само код коњичке бригаде и XIX. батаљона, који су испред јачег противника одступали. Левокрилни батаљон (први IX. пука) имао је две чете на крајњем вису „Мека Црева“ спремне за борбу, а две позади на страни виса у заклону. При томе стиже трећи батаљон у подножје „Меких Црева“ и наишао је на један одступајући ескадрон. Потпуковник Стокић пође косом к свом трећем батаљону и видећи, да ескадрон одступа, нареди батаљоном команданту да упита ескадроног командира: *где је противник?* Овај одговори: „ето га ту“ и нагне нагло одступати. Стокић нареди, да се батаљон свије и да пошље патролу напред.

То се учини и у томе се појави противнички ланац, који отвори ватру. Командант батаљона одмах га построји у два борна реда у свакоме по две чете, и у том развијању и тежњи да изађе на косу, наиђе на јаку противничку ватру и на вртаче, све то у такој магли, *да се противнички ланац није могао распознати ни на двеста корака.*

Губитци су били знатни. Одмах је у почетку *убијен један командир четни, смртно рањен командант батаљона, а рањен је и други четни командир.* У след тога обе чете првог борног реда почну одступати и повуку се на остале две чете. Видећи забуну у том батаљону, командант пука нареди да батаљон одступи на леву косу првог задњег виса и у једно нареди да ту дође батерија, која је стајала позади. У исто тоба напао је непријатељ и на онај (левокрилни, први) батаљон IX. пука на „Меким Цревима.“ Овај се добро борио, али кад су *погинули оба командира оних двеју чета што беху напред*, ове се две чете повукоше на оне две позадне, а с њима заједно на први позадни вис. А где је још један батаљон IX. пука? Он је по наредби дивизијаревој био — на Чепњу — — — —

Да чујемо како је овај дан записан код оног војника из IX-ог пука, кога смо неколико пута цитирали.

Ево његове белешке:

5-ти Новембар. — Овога дана освануло је хладно јутро са доста густом маглом. Око 9 сати почели су се скупљати сви команданти код команданта предстраже, те да затим оду у проматрање сливничког положаја. У 9¹|₄ сата отпочела је пуцњава, а команданти не беху дошли сви у логор команданта предстража. Дивиз. командант окрене се команданту предстраже и нареди му, да иде одмах тамо, где је пуцњава и да ради шта треба. Овај се одмах крене. Успут изда заповест предстражној резерви, која се састајала из III батаљона и 2-ге батерије. Првом нареди, да маршира одмах на лево крило, где је пуцњава; а другој (батерији) да чека даљу заповест.

Командант предстраже дошао је до левог крила ове и нашао ту I-ви батаљон, који се је поставио већ у борни поредак, држећи и даље нужне мртве страже. Батаљон је заузео крајњи вис, „*Мека Црева*“ са 2 чете на вису, а 2 позади и на другим местима у предстражном реду. Пуцњава је била између бугарских батаљона и коњичке бригаде са XIX. батаљоном, а од положаја I. батаљона могао се само дим приметити. Командант предстраже, стојећи на вису код I. батаљона, опази III. батаљон, који иде подножјем венца „Трипуши“ и излази у висину левог крила I. батаљона. Он изда команданту I. батаљона заповест да не пуца у овој магли у ветар, већ кад добро види противника. Затим стане да силази да се нађе код III. батаљона, који је скоро дошао у висину левог крила I. батаљона. Успут примети, где један наш ескадрон нагло одступа. Командант предстраже довикне команданту III. батаљона, да упита ескадроног командира: шта је са Бугарима, где су и колики су? Командант батаљона пошље ађутанта да се о овоме извести. Ађутант добије одговор „ту је.“ У једно стишти са ескадроном у каријеру.

Доиста се у то време појави бугарски ланац на 300—400 корака и не пуцаше. Због магле, једва су се распознавале главе и изгледало је, као да су пањеви. С' тога командант

пука нареди команданту батаљона да прикупи батаљон и да пошље патролу, да види ко је оно, где се као неке главе у ланцу виде. Он то учини и кад су патроле дошле на пола одстојања отвори бугар. ланац ватру. Командант батаљона постави одмах батаљон у 2 борна реда и пође са првим редом да се дочепа ивице положаја, јер беше на страни виса. При том отвори и он ватру и успут наиђе на неке вртаче, где се јако изложи поразу. Командант батаљона изврсни Вајо Кончар и изврсни командир чете Гаврило Кокић погинуше одмах. Пошто су Бугари имали овде три батаљона и већ били развијени у борни поредак, то је на сваки начин увиђавно, да је III-ћи батаљон морао доћи у забуну због великих губитака и нарочито због тога, што је већ мртав батаљони командант и један четни командир. Командант пука предузме сам команду над овим батаљоном и стане са 3 четна командира враћати војнике против непријатеља јер је мислио, да ипак није тако јака противничка снага. Тада раниште Бугари једног командира и ојачаше ватру, која постаде смртоносна. Притом је командант пука увидео, да је бугарска снага много јача (три пута, а по јачини батаљона и пет пута) и наредио је одступање на први непосредно позадњи вис, а ту је мало раније позвао и батерију, што остаде до даље заповести на положају предстражне резерве. Бугари се обрну сада на I. батаљон, који је био на Меким Цревима и по несрећи убију одмах оба четна командира предњег борног реда потпоручика Јована Ковачевића и Живка Ратковића. Ово, и одступање III. батаљона дало је повод и овим двема четама да одступе и да успут наведу на одступање и остале 2 чете. Оба батаљона дакле одступила су на непосредно позадњи вис од Меких Црева. Ту је дошла и батерија, која је отворила ватру. Код оба батаљона поврати се ред, а дође у помоћ један батаљон XV. пука и један од VII. пука. Батаљон XV. пука наместио је командант на лево крило и истакао једну чету напред, а потом и другу.

Борба је сада трајала до мрака и команданту батаљона XV пука наредио је командант IX пука да заузме предстраже. Оба батаљона IX. пука смештени су у логору позади предстраже, а II. батаљон остао је на предстражи, где се је још јуче (4-ог) поставио, али се на неки начин пред вече прикупио и његова маса није била далеко од остала 2 батаљона. Близу овог батаљона логоровао је I-ви батаљон VII. пука. Батерија је остала на положају.

У вече су Бугари напустили вис Мека Црева и ова су поседи: II-ги батаљон IX пука и пола батаљона VII. пука, благодарећи личној иницијативи команданта II. батаљона VII. пука. *Крајњи је вис дакле опет у рукама IX пука; добивено је на ново оно, што је било изгубљено.*"

Колика је забуна владала за време борбе на левом крилу у штабу дунавске дивизије види се не само из његових кратких извештаја, које је слао Врховном команданту *за време битке*, него кажу чак и у релацији, коју је та дивизија *после свршеног рата* послала. По свима тим рапортима „непријатељ је напао с два пука тј. с *осам батаљона*", и то је напао на један батаљон VII. *пука* (?), који је био у *предстражи* (?!) и коме су одмах послата у помоћ оба батаљона IX. пука, *који је био у резерви* (?)

Зар је магла била тако густа, да штаб у њој није распознавао своје рођене трупе?

Међу тим ми смо с онога брежуљка у сливничком пољу на коме је стајао Краљ са штабом са свим јасно видели хаос, који је завладао код Дунаваца, видели смо како се батаљони XV. пука један по један растурише, један у помоћ левом крилу, један на највећи вис позади, чак изнад села Драгомана, на Чепањ —, и ако овоме још никаква опасност није претити могла, јер напред беше на „Три Уши" још не дирнут цео VII. пук, и ако се на том Чепњу налазио од синоћ један батаљон IX. пука! Е, ал' овај добио заповест, да сиђе с Чепња да саставља целу „дивизијску резерву."!

Просто батаљони играју кадрил по оним височима, извршују „chaîne anglaise.“

Па добро, где је дунавска артиљерија, где је онај последњи батаљон XV. пука, кад већ дивизијар не сме да макне ни један батаљон VII. пука са „Три уши“, него отуда пуцају не знаш куда у маглу?

Е, где су? Једна је батерија на левом крилу, ено је отвара ватру пошто су се оба батаљона IX. пука морала повући на први позадни вис, осталу артиљерију одвео је пуковник Хорстиг друмом, па обишавши прво од „Три увета“, с једног теренског басамака пред Врховном командом пуца — на центрум сливничких положаја.

Да ли може да дотури до бугарских шанчева? Ко ће то знати, магла је, али што је сигурно то је, да артиљерија не може остати без заштите, и за то јој се шаље последњи батаљон XV. пука.

Ето од куда је онај једини батаљон IX. пука, што је скинут с Чепња, једина резерва коју има ђенерал Милутин под руком.

Али да причамо редом.

Подне је било давно превалило, када се вратио капет. Св. Нешић од коњичке бригаде у врховни штаб.

— Ваше Величанство — рапортираше он — ситуација је на нашем крајњем левом крилу врло опасна, може се рећи са свим критична. Непријатељ се приближио, користећи се маглом, тако близу смакнутим колонама IX. пука, који је тамо имао своја два батаљона, да их је засуо плотунском ватром из непосредне близине, те је одмах у почетку погинуло и рањено толико официра, да су се ови обезглављони батаљони одмах растурили и сад се прикупљају на једном позадном вису. Бугари су, овладавши „Меким Превима“, навалили свом снагом на коњичку бригаду, која се још држала кад сам је ја оставио, али која се неће моћи

дуго држати, јер она има свега 7 ескадрона, од којих се половина пешачки бије а половина држи коње, од пешадије има само три чете, јер четврта чета XIX. батаљона још није стигла с Разбојишта. Њена је батерија већ одступила. Ако се пуковнику Прапорчетовићу не пошље што скорије неколико батаљона пешадије у помоћ.... —

У томе тренутку осуше се јаки пешачки плотуни с оног теренског басамака пред нама, у десно од Три Уши, у десно од дунавског артиљеријског пука, који је са софијског друма небо проламао.

— Ах, то је четврти пук дринске дивизије — рече Краљ — хвала Богу.... — па се онда окрете капет. Нешићу — зар ђенерал Милутин није послао помоћ коњичкој бригади? —

— Пуковник Прапорчетовић је тражио само један батаљон, али га још не беше добио, кад сам га ја оставио. Враћајући се с бојишта коњичке бригаде, ја сам срео један батаљон XV. пука, али он се није упутио коњици, већ да заузме место потиснутих батаљона IX пука! —

Краљ плану.

— Колико смо му пута наредили, да гура све што има под руком трупа у лево? Што је приковао она три батаљона VII. пука за ову позицију коју нико не напада? — рече Краљ окренувши се свом начелнику штаба — Тамо треба послати каквог паметног човека, иначе ће нам она господа тамо на Три Уши компромитовати све? — Па онда се мало замисли — Коко! — викну Краљ на један пут.

Артиљеријски потпуковник Коста Миловановић, наш војни аташе при бечком посланству, који у очи рата беше придат штабу тимочке војске, но који се, не знам за што, после неколико дана отуда вратио, и који сада беше прикомандован врховном штабу, без икаквог специјалног опредељења — изађе из наше групе и салутирајући стаде пред Краља.

— Заповедајте, Величанство! —

— Коко — рече Краљ — они су се тамо горе, чини ми се, са свим збунили. Иди одмах и прими команду над левим крилом!

— Разумем! — рече Кока, салутова, скочи на коња и одјури каријером пут позиција дунавске дивизије.

— Ја молим Ваше Величанство — настави капетан Нешић — за дозвољење, да још један пут обратим пажњу на важност борбе на нашем крајњем левом крилу! —

— Говорите — рече Краљ, удешавајући свој бинокл и гледајући онамо, где је IV. пук дринске дивизије ступио у борбу, пошавши против центрума сливничких положаја, нападајући га с фронта.

— Господару — рече капетан Нешић — онамо код наше коњичке бригаде решава се сада не само судбина данашње битке, него можда и судбина целога рата! —

Краљ скиде бинокл, па га само погледа. Капетан је Нешић врло скроман, мало збуњен младић, он поцрвене до иза ушију, обори очи к земљи и настави:

— Ако Бугари продру са свом снагом на тој тачци, за нашу војску може да настане катастрофа, јер чим се Бугари дочепају Калотинске реке, нама је пресечена главна одступница, иза наших је леђа затворен драгомански теснац...

Краљ погледа свога шефа штаба.

Јоца Петровић разумеде немо питање, што беше у Краљевом погледу, па са свим мирно рече:

— Зебња капетана Нешића не изгледа ми са свим основана. Бугари нису луди да напусте свој дивни положај на Сливници, где могу да нам се одупру с концентрисаном снагом, па да пробају вратоломне авантуре по кршевима и кланцима, које нам за цело не би тако лако уступили као што јесу, да су их хтели озбиљно бранити. Али баш да претпоставимо тако лудо ризиковање од стране Бугара, баш да узмемо, да ће они напустити Сливницу, да се са свом

снагом баце на наше лево крило да продру до Калотинске реке, па шта? Срећан им пут! *Ми ћемо командовати: Десно крило напред!* А кад се моравска дивизија појави код Перника, а шумадијска нападне на лево крило Сливнице, докле их дринска и дунавска држе на центруму и на њиховом десном крилу, ја сам врло радознао да видим, шта би бугарска главна сила радила код Калотине и Цариброда и докле би тамо остала! —

Овај резонман беше тако јасан као 2 × 2 = 4. *Десно крило напред*! Камо те лепе среће, да је врховна команда доиста овакву команду издала! Али на жалост, она нити је издата, нити би могла бити извршена.... За што, то ћемо видети. —

И ако се резонман начелника врховног штаба очевидно допао и Краљу, опет он, после дужег ћутања и размишљања, за које се време само чула ужасна топовска грмљавина и страшно гроктање пешачких плотуна на целој линији пред нама — рече од прилике ово:

— Питање је, када ће шумадијска дивизија стићи на линију.... Ево подне је давно прошло, а од ње још нема никаквог рапорта.... Тако исто ништа не знамо, где је моравска дивизија.... Одељења бугарске војске која су одступила од Власине, Трна и Врапче, пробаће, то је врло вероватно, да јој још један пут даду отпор пред Брезником. Ма како да су та одељења мала, кад се сједине, могу зауставити Топаловића читав дан, па и два, јер и он није јак.... Он има само два пука, а ваља му с тиме осигуравати и позадност.... Међу тим и ако продирањем Бугара на нашем левом крилу не би наступила катастрофа, опет ми то не смемо допустити, јер би *морални* утисак од тога на дунавску дивизију могао постати опасан. Кад смо на левом крилу тако слаби, не остаје нам ништа друго, него да снажним нападом у центруму принудимо непријатеља, да се окане нашег левог крила. Нека Мишковић одмах уведе у борбу, десно од

IV. пука и V. и VI. пешадијски и цео свој артиљеријски пук, одмах! —

Начелник штаба се само поклони, и одмах се написа и експедова заповест Команданту дринске дивизије.

— Атанацковићу! — рече за тим Врховни Командант.

— Господару? — салутоваше шеф оперативне канцеларије.

— Код коњичке је бригаде тежиште целе ситуације. Одјурите Прапорчетовићу и гледајте да се како тако одржи. само још толико, док диверзија дринске дивизије не успе да ослаби непријатеља пред њим.

Потпуковник Атанацковић одјури с неколико гардиста.

Борба на фронту постајаше све жешћа. Топовска и пушчана ватра на целој линији узимаше огромне димензије. И ако нама свима беше хладно не само по образу, на рукама које беху у скроз мокрим рукавицама, и на ногама, на којима су нам од хладноће били утрнули прсти, него нам беше хладно и око срца, од рапорта који стизаху — опет сам морао и нехотице да се насмејем на једну примедбу у бечком жаргону, коју сам чуо од некога што стојаше позади код наших гардиста и код коња.

— Des is ka Schlacht, des is schon a Schlachten. So a Gekrach und Geknatter hob i mei Leb lang net g'hört. Na, i dank für so an Dienst. Morgen nehm i mei Abschied!

Окретох се, да видим тога Бечлију пред Сливницом. То беше Краљев „јегер,“ који се разговараше с једним џокејом, сејизом Краљевих коња.

У тај мах одјурише некуда и капетан Божа Јанковић и капетан Симоновић са заповестима.

Не потраја дуго, а на десном крилу онога теренског басамака пред нама, десно од IV. пука отвори се нова пушчана за тим и артиљеријска ватра.

— То је сигурно Светозар Магдаленић? — рече неко.

— Или мајор Јуришић с VI. пуком? —

— На сваки начин Дринци наступају! —

— Коње! — рече Краљ.

Ми се растрчасмо и док доведоше Краљевог вранца, ми сви бесмо већ у седлима.

Краљ узјаха и пођe напред.

Куда смо ишли?

То нико није знао, осем Краља.

Пошто смо сишли с онога брежуљка, на коме смо од јутрос стојали, јахали смо равницом преко некаквих орања, поред некаквих баруштина. Десно беше један венац висова, о којима ни један не знађасмо како се зову, лево паралелно с правцем којим смо јашили беше онај теренски басамак, који се пружаше као каква греда десно од савијутка који гради софијски друм око крајњег десног виса на „Три Уши.“ —

Према томе басамаку, где тутњи битка, ми јашемо поред њега. Нико ништа не говори.

Јашили смо тако ваљда пет километара, док дођосмо до испод оног места где се поменути теренски басамак везује с висовима с наше десне стране.

Ту Краљ стаде, окрете се нама и рече:

— Ја идем до оне наше батерије горе. Немојте сви ићи самном, само двојица-тројица. Остали нека ме причекају овде. И гардисти нека остану овде! —

После тих речи, Краљ ободе свога вранца и каријером устрча уз онај теренски басамак. За њим одјурише начелник штаба, капетан Константиновић и капетан Миша Кумрић.

Код гардиста остадосмо: пуковник Пантелић, пуковник Богићевић, потпуковник Магдаленић, потпуковник Пинтер, ја и један гардиски официр.

Докле ми стојимо на том месту, чекајући на повратак Краљев, да видимо међу тим шта се догађало онамо где беше најважнија тачка данашње битке, јер ето се већ смркава, битка неће више дуго трајати.

Ми смо оставили коњичку бригаду у ономе тренутку, када су Бугари, заузевши „Мека Црева,“ окренули сву своју пешачку и артиљеријску ватру против ње.

И пуковник Прапорчетовић рачунао је непријатеља који га је нападао на 8 батаљона пешадије и 8 топова.

Видећи ово, а знајући да бригада због своје батерије не може одступити преко Малова и Чепња, и ако би тај правац одступања био нуждан, јер иначе би сав бок и позадина наше војске остала отворена, пуковник Прапорчетовић нареди, да и трећи ескадрон II. пука који је дотле на коњима у потпори стојао, у борбу ступи и ланац поткрепи, а други ескадрон првог пука да дође на његово место и да буде спреман или да *налетом* *) сузбије бугарски ланац или да ватром поткрепи наш ланац, јер се — ипак? — мора признати, да терен није био за коњичко дејство.... Једини четврти ескадрон I. пука остао је као резерва, да у случају нужде заклања одступање.

Овако је трајала борба све до 4 сах. по по дне. Читав сахат после одступа своје батерије држала се сама коњица а оне три чете XIX. батаљона.

У то време поче *нестајати муниције*.

Ово није чудо; наша коњица беше наоружана магацинкама (Repetier-Karabiner), оне су сигурно учиниле, да се коњица у опште могла држати од јутра до 4 сах. по по дне против тако многобројне надмоћније пешадије, али тим је пушкама баш то махна, што ужасно зобљу муницију.

Бугари успеше да обиђу онај вис на левом крилу коњичке бригаде на коме је била једна чета XIX. батаљона и ова чета, које у след тога обиласка, које у след директне навале Бугара на њу, буде принуђена да одступи.

Ово одступање пешака и продирање Бугара с те стране принуди и остали део нашег ланца, *који већ немаше муниције*, да одступи.

*) Хм! Зар је коњичка атака ипак била могућна на томе терену?

Одступано је са свим у реду, стопу по стопу, борећи се, а кад су коњаници дошли до својих коња и појахали, бригада је одступила за $1^1|_2$ до 2 километра и ту се на ново за дочек непријатеља постројила. Артиљерија беше даље одступила, а пешадији је бригадир наредио, да одступа преко Големог Малова и да се на вису Чепњу заустави. Али само је један део пешадије одступио у томе правцу који јој је одређен, и то баш онај, који је *сву* своју муницију утрошио био, *) а остали одступише на Драгоман.

За што?

Ево шта је командант XIX. батаљона, капетан Лаза Петровић, писао команданту коњичке бригаде, још истога дана:

„Драгоман, 5 Новембра.

У данашњој борби мој је батаљон са свим растројен. *Погинуо* ми је командир друге чете, *поручик Несторовић*, рањен и остао на бојишту поручик *Сава Стојановић*, рањени су даље потпоручик *Ђока Ђорђевић* и потпоручик *Петроније Кузмановић*. Од батаљона остало је свега две стотине војника, остали су погинули, рањени и залутали. Немогуће је више уводити мој батаљон у борбу. Раздао сам муницију и сад полазим на драгомански вис (Чепањ). Патроле су ми јавиле, да су горе на венцу наши XV. пука.“

Овако је дакле стајало с пешадијом која беше придата коњици. Ова пак изгубила је данас на својих 7 ескадрона 88 војника, који су погинули, или рањени, а само су два коњаника *нестала*. Међу рањеницима не беше ни један једини прсташ. Ово добро карактерише ред, дисциплину и морал ове трупе.

Баш када је коњица појахала и почела одступати иза села Малова, стиже онај ескадрон и она чета XIX. батаљона што беху остали код Разбојишта. Бригадир нареди, да тај

* XIX. батаљон морао је од својих 120 метака на пушку да при крају битке позајмљује муниције и коњаницима.

ескадрон сјаши и разаспе се у ланац према селу Малову и подножју брда (око неких стаја и плетара) и ту Бугаре да дочека, а чета да се распе у десно од ескадрона.

Одморна ова чета пешадије, својим смелим наступањем толико је успела, да је не само бугарски ланац задржала, него је још Бугаре на тој тачци принудила да се натраг врате.

Када се то постигло, бригадир посла ту чету лево да се састави с ескадроном и овако сједињени успеше за прво време да задрже бугарски ланац на ивици басамака испред села Малова (Големог). У тај мах поче и наша артиљерија с „Три Уши“ да дејствује против наступајућих Бугара.

То је учинило, те бугарско гоњење не беше нагло и они се испод „Меких Црева“ повратише.

Међу тим они Бугари што беху са стране горњег (малог?) Малова почеше се пењати уз Чепањ, а и у напред кретати се, што је причинило те наши испред села почеше уступати.

Да то одступање заустави и бар на томе месту Бугаре задржи, да не би Драгоман заузели, јер они пешаци што беху к Чепњу одступили, не даваху никаква отпора, јер немаху муниције,[1]) командант коњичке бригаде нареди, те се покупише сви они коњаници, који нису у борби били,[2]) те с њима поткрепи онај ескадрон и ону чету, који се још бораху.

То је учинило, те су Бугари пред селом задржати и нису били у стању да са свим из теснаца избију.

Међу тим наступи мрак и борба се са свим прекиде.

За време најјаче борбе на овом излазу за у Драгоман стигао је потпуковник Атанацковић код команданта коњичке бригаде, прегледао је ситуацију и „молио, да се на сваки начин Бугари бар ту задрже“ говорећи, „да је наређено, да један батаљон XV. пука поседне велики вис Чепањ.“

[1]) А они XV. пука?

[2]) Који су за време драгунске борбе држали коње?

Бугари су на томе месту, благодарећи коњаницима и оној чети пешака, задржати.

Пошто је борба са свим престала, пуковник Прапорчетовић наредио је: да на месту, у предстражи, остане трећи ескадрон II. пука, а шест ескадрона и батерија да се улогоре испред села Драгомана; XIX. батаљон да се прикупи и на Чепањ испење, куда већ беху отишле две (само?) чете XV. пука.

Кад је то свршио, Командант коњице појури напред, да потражи Врховног Команданта, „за кога се говорило да је напред на позицији.“

Ми ћемо мало доцније видети пуковника Прапорчетовића, а сада да видимо шта је данас урадила дринска дивизија:

„Она је, као што знамо, стајала на линији Драготинце-Балин (Баља, Солинце), почела се кретати у 12. сах. 30 мин. у подне и пошла је напред да нападом на центрум и лево крило Бугара олакша дунавској дивизији. На левом крилу маширао је IV-ти пук у средини VI-ти пук са две батерије, а на десном крилу V-ти пук, продирући преко виса изнад Брложнице (јужно од ове) у простор Алдомировце-Братушко село. Овде су стајала два бугарска пука и једна батерија, западно од Алдомировца, а пред њима у Брложници била су два бугарска ескадрона, који су одмах отерани.

„IV-ти пук, потпомогнут 2-ом бат. дринског артиљер. пука продро је први најдаље и то северно од Алдомировца, до самих стрељачких ровова бугарских. Он је продирао са храброшћу и у реду, *али на брзо беше исцуцао сву своју муницију* па се морао доцније повући на једну позадну позицију. Од V-ог и VI-ог пука ушло је у борбу по два батаљона са 2 батерије нападајући на лево бугарско крило. Они прикљештише бугарску батерију, која се храбро држала јер српске гранате које њу засипаху — нису се распрскавале.... Српска пешадија згурала је бугарску из њених истакнутих положаја у главна утврђења. Кад је дринска ди-

визија пошла у напад, послат је један бугарски батаљон из Горгуљата к Алдомировцима, али није могао ништа учинити.

„Бугарска батерија (4 до 6 острагана 12 см-ових) налазила се 800 корачаји западно од редута. Она је отворила ускорену ватру око 2 сах. по подне, кад јој се дринска пешадија примакла до на 500 корачаји. Сада је овде лежало тежиште борбе, јер бугарска пешадија држаше само предња утврђења, немајући за собом никакве резерве. Али она се ипак одржа. Батерију, којој беше са свим нестало муниције, заменише другом.

„Усамљеним налетима дринских пукова не пође за руком да отму бугарска утврђења. Око 4 сахата поче се опет спуштати магла, и што се више хватао мрак, све више малаксаваше борба. Дринска дивизија повукла се у свој први положај, 800—1500 корачаји од бугарских шанчева тако, да је стајала јужно од друма у једној висини са Дунавском дивизијом. Дивизијски штаб вратио се у Брложницу. Пре овог општег повлачења Дринске дивизије беху одступила два батаљона петог пука због „немања муниције“ а са неоснованом хитњом.

„Оно што се хтело постићи овом операцијом дринске дивизије није постигнуто, јер наваљивање Бугара на српско лево крило није заустављено.“

Овако прича аустријски пуковник *Билимек-Вајголм* у својој књизи „Der Bulgarisch-serbische Krieg 1885“ (стр. 95—97) за коју у предговору вели да ју је писао по српским изворима („durch die mich verpflichtende Gefälligkeit der Herrn Kameraden des serbischen Heeres“). Ова „Gefälligkeit“ кажу да је ишла тако далеко, да је г. Билимек имао на расположењу много више званичног материјала него што смо ми могли кроз плот видети.

Али да се вратимо на оно место позади десног крила дринске дивизије, где је један део врховнога штаба и Краљеве свите остао да чека на повратак Господарев с оне наше батерије.

Испрва смо у пркос зиме и глади — јер ваз дан нити је коме падало на ум да једе, нити смо имали са собом шта за јело — правили по мало шале. Нарочито сам ја задевао пуковника Пантелића питањем шта је он скривио, те у место да седи у врућој ађутантској соби Краљевског двора у Београду, мора сада по овом мраку, гладан и жедан да се мрзне по сливничком пољу? Он се преко воље смејао, а и мени није баш збиља било до шале, јер мрак постајаше све гушћи, ми избуљисмо очи гледајући у ону тачку на теренском басамаку иза које беше нестало Краља и његове мале пратње, а Краља нема те нема....

Мучно осећање обузе нас све, али смо ћутали.

Најзад неко проговори из мрака:

— Ми смо погрешили, што нисмо отишли с Краљем! —

— На против — зачу се други глас — погрешили би да смо отишли, јер је Господар изрично заповедио да останемо. —

— Знам, али није поименце казао ко да остане, а ко да иде. Краљ је само гардисте изрично поменуо. Као што су она тројица отишла с њим, могли смо и ми. Штаб и свита и онако су спали на минимум! —

Опет сви ућутасмо.

Топовска рика и пушчана ватра беше давно престала на целој линији. Свуда мртва тишина и мрак.

На један пут потпуковник Пинтер учини „Ah, was!“ окрете коња назад и пође.

— Куда ћеш? — упитах га ја немачки, да не разуму гардисти.

— У Цариброд, па у Пирот! — рече он такође немачки.

— Којешта. Како би то изгледало, кад се Краљ врати и упита за тебе, да му одговоримо да си отишао натраг? —

— А ко је опет то видео, да врховна команда једне

војске лута ноћу по непознатом непријатељском терену, ризикујући можда да натрапа на непријатељске предстраже. —

— То је немогућно. Пред нама су трупе дринске дивизије. —

— Најзад ви чините, стојећи овде, своју дужност, а ја? Ја тиме газим изричну заповест шефа главног ђенералштаба, који ми је запретио да се не усудим прећи преко границе. Ја сам јуче остао у Пироту само да гроф Калноки мисли да ја доиста све моје депеше и рапорте шаљем из Пирота. Шта би било да се констатује....

— Све је то тако, али кад си већ погрешио, не треба ту погрешку да поправљаш другом! —

Једва га наговорих да остане.

Опет све заћута.

Снег пада како Бог хоће.

— Ама људи, није могућно да је Краљ још горе на позицији?... —

— И ја не верујем. Он се сигурно вратио, али није потревио истим правцем, па нас у овом мраку није могао наћи! —

— Врло могућно. Али онда ми можемо овде стојати до сутра? —

— Знате шта? Хајдемо ми право на ту батерију. Ако је Краљ горе, добро је, макар нас избрусио, ако није, онде ће нам најсигурније казати, у ком је правцу отишао.

— Тако је. Шта наређује најстарији? —

— Хајдемо! — рече најстарији пуковник, и ми сви пођосмо касом у оном правцу, куда је Краљ отишао.

Јест, али ми смо тај правац видели дању, а сад у овој помрчини нисмо видели ништа.

На један пут гардист, који је јашио напред, викну:

— Овамо је бара. Држи десно! —

Окретосмо десно и — залутасмо.

Колико смо лутали по оном орању, колико смо се довикивали, не знам, али у неко доба зачусмо из помрчине где се неко одзива.

— Оно је глас Мише Кумрија! Ура! Сад је све добро! —

Галопом појурисмо на ону страну, одакле се глас чуо.

То беше одиста капетан Кумриј.

— Где сте, људи, за Бога? — викаше нам он још издалека — пропадох тражећи вас!

— Па и ми вас тражећи залутасмо. Где је Господар? —

— Овамо. Хајдете за мном? —

— Касом марш! —

Само се чује топот и фрчање коњско и звекет сабаља. На један пут нам вођа стаде.

— О мај, да ли беше овуда? —

— Но, то би нам још фалило да се с тобом заједно изгубимо и да не нађемо Краља! —

— Александре! Еј, Александре! — стадосмо на изменце викати у мрак.

— Par ici! Овамо! — одазва се капетан Константиновић из помрчине.

Најзад се нађосмо. Где, на ком месту, то сам Бог зна.

Краљ ћутећи окрете коња с онога места на коме нас је причекао лево, у висове.

Из једног одломка разговора који је с чела колоне допро до мене, ја закључих, да ћемо да тражимо село у коме је штаб дринске дивизије, али изгледа, да је та мисао брзо напуштена, ако је у опште постојала, јер на скоро окретосмо са свим противположеним правцем, стадосмо се опет спуштати у равницу између тих висова и оног теренског басамака на коме је дринска дивизија данас „демонстрирала“ против бугарског центра.

— Та да ми је само видети телеграфске мотке! — рече неко, уздахнувши дубоко.

— Е, после би било ласно — рече други — јер где су телеграфске мотке, ту је и друм софијски! —

— Односно драгомански! — поправља га онај.

Мени је сада било све једно. Истина бејах мртав уморан, гладан и жедан, али сад ме не беше брига, само кад смо нашли Краља.

Чудновато, најсилније што сам осећао јашећи за Краљем по оној помрчини, то беше *жеђ*. Али није ни чудо, целога дана само смо пушили и цвркутали коњака или рума из наших чутурица, док најзад не беху све са свим празне.

Мени се беше језик припео за непце.

Али нисам ја за бадава читао Робинзона Крусе. Одмах сам нашао начин да утолим жеђ. На „соноширму“ моје капе беше се већ следила прилична гомилица снега. Слађега сладоледа нисам јео целога живота, него што беше то грумење слеђенога снега на капи.

Још сам се ја бавио с тим пријатним проналаском, док тек неко викну:

— Ево, црне се пред нама Три Уши! —

— Бог и душа јесте! Сад добро избуљите очи. Ко прегледа телеграфске диреке, нека се јави за муштулук! —

Не потраја дуго и жељно тражени телеграф помоли се из мрака.

Још само преко једног јендека.

Ево нас на друму. Хвала Богу. Позади позиције светлуцају кроз помрчину само неколике логорске ватре. Поред самога друма беше некаква црна колиба. Кроз отворена врата куља светлост и обасјава гомилу официра пред колибом.

Краљ стаде и сјаха.

Сви поскакаше с коња. Краљ уђе у колибу отпоздрављајући ћутке официре, који му одмах направише шпалир салутујући. Један по један од команданата позиван је у ко-

либу Краљу на рапорт, јер ту беху искупљени готово сви виши официри дунавскога штаба и дивизије и командант коњичке бригаде.

Чим Краљ уђе у колибу, они се расуше у разне мале групе разговарајући се врло тихо. На свима лицима која беху близу светлости што је из колибе излазила, могла се видети озбиљност ситуације. Само се један глас јасно чуо, тако, да смо сви што се ту десисмо могли разумети шта он говори.

— Али то вам кажем, никад више у пешадију! Аја! Не остављам ја мој славни род оружја. Код артиљерије има командант све у својој руци, има официра на сваки вод, има нижих чинова сијасет, сваки редов зна своје место нити сме и помислити да га остави, а код пешадије? Да те Бог сачува! Волим ја бити командир батерије, него командант од неколико пешачких пукова! —

Познавши глас ја приђох тој групи.

— Ти си Коко? —

— Ја сам. —

— Шта би? —

— Шта ће да буде с пешадијом без официра и без нижих чинова? Чим погине или буде рањен онај један официр на чету, то одмах прсне. А Бугари као да имају нарочито одређене стрелце за гађање наших официра. —

— Каква је дисциплина паљбе?

— Никаква. Сваки пуца како хоће, скоро нико не гађа, нити поправља нишан према приближавању непријатеља. Па кад пуцњава у ветар узме хук, ти свирај у трубу колико хоћеш „прекини паљбу“, нико те не слуша, муниција се расипа немилице. За мене, као артиљеристу, овај данашњи неред у пешадији био је прави пакао! —

— А гле — рекох ја, познавши у мраку др-а Жујовића — од куда ви колега? —

— Ето с мојим пуковаром! —

Загледах се у оног трећег; доиста потпуковник Срећковић.

— Шта радиш, Мијаило? Нисам те ни познао у овој помрчини.

— Ето шта радим. Од читавог пука остао ми је само пуковски лекар!... —

— Наопако — запрепастих се ја — зар сва три батаљона?... —

— Ах, није то што ти мислиш. Батаљони су сви здрави и читави, само што ја, њихов пуковски командант не знам *где* је који, само што мога *пука* нема више! —

— Ама како то за Бога? —

— Врло просто. Најпре ми узеше један батаљон и послаше га горе у лево, па онда дај други батаљон и овај послаше у десно, најзад узеше ми и последњи и послаше га некуда без трага у оне кршеве позади! Ето како сам ја остао пуковар без пука! —

— Па добро, како се свршила битка, шта је резултат ове данашње борбе? На којој су линији вечерас наше предстраже? —

— Ја сумњам, да то већ сада зна и онај који је данас овде командовао — рече Срећковић и показа једног официра, који у том тренутку изађе из колибе у којој беше Краљ.

Познавши у њему команданта дунавске дивизије, пођох му на сусрет.

— Добар вече, г. ђенерале! —

— А, ти си побратиме? — рече Милутин Јовановић замишљено и пружи ми руку.

— Да ли би било индискретно од једног побратима, када би те у овом тренутку замолио да му кажеш шта је управо данас свршено, шта је резултат битке? —

Ђенерал Милутим узе ме под руку и пође самном неколико корачаји у страну.

— Побратиме — говораше он мало спуштеним гласом — ево шта је. Ми смо, као што добро знаш, добили били заповест од врховне команде, да данас неће бити битке, да ће се трупе одмарати, и хтео сам јутрос са свима командантима да рекогносцирам. Још се они не беху ни искупили код мене, а Бугари нападоше с две колоне, једном на Малово, а другом на моје лево крило. Непријатеља који је напао на мене ниси могао видети па да ти је мајка Јања. Заклањали су га висови и ова страшна магла која је учинила, да смо непријатеља видели тек кад је био на сто корака од нашег ланца и кад је на једанпут осуо плотунску ватру. Колико је било испрва нисам могао ни приближно оценити; тек од заробљеника сазнао сам, да су у борбу била у први мах увучена два полка, то је *осам* батаљона. Ја сам имао свега *девет* батаљона, пет напред на позицији, на „Три Уши“ и на „Меким Цревима“, један на Чепњу као на најважнијој тачци за одбрану излаза из теснаца, то је шест и три у резерви. Испрва сам послао један батаљон из резерве у помоћ левом крилу, а један у заштиту артиљерије на друму. Али Бугари не само што потиснуше моје лево крило и отеше „Мека црева“, него отераше коњичку бригаду чак у Драгоман и с *новом* снагом, од прилике два батаљона, пођоше правце на Чепањ. Ја сам одмах послао један па онда и други батаљон XV. пука на Чепањ. Тиме сам спречио, те непријатељ своју данашњу намеру није могао до краја да оствари! —

— Али је ипак данас успех на његовој страни? —

— У толико, у колико је добио основу за његове даље операције против наше позадине!... — рече ђенерал замишљено.

— Па каква је ситуација сад после свршене битке? —

— Ево каква. Непријатељ је напустио „Мека Црева“ и повукао се у свој јутрошњи положај. —

— На Сливницу! —

— Да. Моје су трупе на левом крилу опет заузеле позицију, на којој су биле пре битке. —

— Шта значи то, да Бугари драговољно напуштају висове, које су цео дан отимали док их нису отели? —

— Има две могућности. Или су се повукли због операција дринске дивизије у равници, или су напустили ове висове да би сутра с концентрисаном снагом напали на Чепањ. Ово ми изгледа вероватније, јер они су и даље остали у Малову и на извесним тачкама чепањског виса. Ја сам према томе и распоредио моје трује. По висовима од друма до крајњег левог крила на јутрошњој позицији стоје VII. и IX пук. Позади левог крила наместио сам један батаљон XV пука с фронтом према Малову ради осигурања ближе позадине од Бугара, који су се у том селу прикупили у већем броју. На Чепњу имам други а у Драгоману последњи батаљон XV. пука. Од артиљерије послао сам две батерије у позадину левог бока код тог последњег батаљони XV. пука, а две сам задржао у резерви! Наредио сам да се трупе на тим положајима ноћас укопају стрељачким рововима, и ако ће то на оном камењару — и ђенерал показа руком „Три Уши“ — врло тешко ићи! —

Дивизијар ућута, а и ја нисам могао да кажем шта сам мислио, јер мени се у том тренутку наметало питање: што да се дунавске трупе на својим положајима тек *ноћас* укопавају? Зар се то није могло урадити *јуче* по дану, када су ош биле одморне, када вас дан и сву ноћ нису имале никаквог другог посла? —

Враћајући се колиби, чујемо где дежурни викну:

— Пуковник Хорстиг!

— Заповедате! — зачу се из мрака, и после неколико тренутака командант дунавског артиљеријског пука уђе ју колибу.

Хорстиг је постављен за Команданта дунавске дивизије. На његово место за команданта артиљер. пука дошао је мајор Никодије Стефановић из арт. одељ. врховне команде.

Ђенерал Милутин Јовановић „добио је друго опредељење“ као што је доцније написано. Ми у овом тренутку нисмо на пољу ништа знали.

Пред Краљевом колибом нађох између осталих официра и пуковника Прапорчетовића. Ми се руковасмо и ја га повукох мало у страну.

— Шта је, Јоцо, како стоје ствари код тебе на крајњем левом дрилу? —

— Бога ми свакојако. Ја сам баш сада рапортирао Краљу исход данашње борбе и представио сам озбиљност ситуације. Предложио сам, да се с читавим једним пуком, а ако се може, и с више трупа поседне Чепањ и вис изнад села Големог Малова, како би се с те стране могло спречити надирање бугарско, јер иначе они ласно могу завладати драгоманским теснацем, а тиме загрозити одступници целе наше војске. —

— Шта вели Господар? —

— Дуго је ћутао, па онда ми рече, да ће ми се налог послати у Драгоман. Тим сам отпуштен. После, баш пре него што се видесмо, примио сам заповест, да с једним ескадроном у виду релеа заузмем цео теснац драгомански дуж друма ради сигурности због проласка Његовог Величанства. А ето мог коња. Збогом! —

Пуковник Прапорчетовић скочи на коња и одјури друмом к Драгоману.

Ја опет приђох колиби и нађох капетана Константиновића где наваљује на потпуковника Пинтера да уђе у колибу. Овај са свим умесно рече:

— Тамо није моје место. Drin wird jetzt wahrschen-eich Kiegsrath gehalten. Was soll ich dort?

Мора бити да се Пинтер преварио, да у колиби није заседавао никакав ратни савет, да су само писане заповести, јер капетан Константиновић, који се беше вратио у колибу, на скоро изађе опет и рече Пинтеру да га Краљ зове.

Он одмах уђе у колибу. Мени чисто беше мило што су се сетили на ту пажњу према једном страном официру. Ако колиба беше сувише мала за цео штаб, није требало оставити тог страног човека на пољу на снегу, који непрестано падаше.

У осталом моју пажњу беше на се обратила једна друга са свим важна околност. Један од официра беше учинио драгоцено откриће. Нашао је негде повелико парче хлеба, па га је сада братски делио. И ја сам добио два три залогаја. То је било довољно да пљувачне жљезде мало оквасе уста. Сада се бар могла запалити једна цигарета. Међу тим пред нама, крај друма стајаху товарни коњи са сандуцима Краљеве пољске кујне, који су нас вас дан чекали позади дунавске позиције. Али сада се још мање могло мислити на вечеру него што се преко дан имало кад мислити на ручак.

Сви смо ћутали и чекали. Крупни праменови снега пријатно нам хладе образе, који су, бар мени, били зажарени као да сам у грозници.

Колико смо тако стајали и чекали не знам. Беше ми сувише незгодно да се раскопчам и да тражим сахат, који је сигурно био тек у трећем слоју хаљина.

Али најзад зачу се команда:

— Коње! —

Док нам доведоше коње, изађе и Краљ из колибе. Он погледа редом све искупљене официре који салутоваху, па угледавши ђенерала Милутина рече:

— Господин генерал и ви ћете с нама? —

— Разумем! — рече ђенерал, који је ваљда тек услед тих Краљевих речи почео слутити, да није више командант дивизије.

За час му доведоше коња и он пође с нама.

Тек што смо одмакли неколико стотина корачаји, сретосмо један ескадрон коњичке бригаде.

То беше четврти ескадрон I. пука. Његов командир, мајор Тодор Грубановић изађе Краљу на рапорт, па онда одгалопира назад.

Пола ескадрона оде напред, а пола се стави позади гардиста. Грубановић уђе у свиту.

Тако смо наставили путовање.

О мај, мислио сам у себи, овај ескадрон имао је заповест да направи реле дуж целог теснаца. У место тога он цео долази да прати Краља? Шта ли то значи?

Размишљајући тако разне мисли, од којих ни једна не беше пријатна, ја и не опазих да јашем поред ђенерала Милутина.

Он на један поче сам да говори:

— Баш хвала Господару, што ме собом води. То је сигурно смена. Није, побратиме, више за мене овај штрапац. Није то шала четрдесет година војничке службе. Одавно сам ја заслужио пензију да одморим старе кости!...

— Тако је, побратиме! — беше све, што сам ја умео казати у том тренутку.

Настаде мучно ћутање, које срећом прекиде та околност што стигосмо пред једну механу на вису испред уласка у Драгомански теснац. Пред том кућом беху многе ватре запаљене и спрам њихове светлости могаху се видети болничарске патроле где из околине појединих огњева дижу рањенике на носилима и уносе у кућу.

Краљ заустави коња и зовну ме по имену.

Ја притерах коња ближе.

— Заповедајте, Величанство! —

— Овде је сигурно главно завојиште дунавске дивизије? —

— Не, Господару, то би било сувише далеко од позиције. Овде је II. пољска болница дунавске дивизије. —

— Да ли би могао видети командира? —

— Одмах — рекох ја, притерах коња до плота и викнух:

— Мајор Милутин Поповић! —

— Ја! — одазва се командир болнице, који се у дворишту десио и потрча к мени.

— Краљ те зове! — рекох му, и вратих се на своје место. —

Др. Милутин изађе на рапорт.

— Колико сте примили рањеника данас? — упита га Краљ.

— Преко четири стотине наших и десет бугарских, и то 400 наших је само из дунавске дивизије! — рапортираше командир болнице.

— Како само из дунавске? — упита Краљ — зар се овамо евакуишу и рањеници дринске дивизије? —

— Из једног њеног пука, четвртог, који се борио десно од наше дивизије и који је с тога био и сувише далеко од евакуационе линије своје дивизије. Њему је било најближе, да евакуира своје рањенике овим друмом. —

— Колико сте их примили из IV. пука?

— 58, Ваше Величанство! Осим тога и велики број рањеника коњичке бригаде....

— Па то ви имате сад преко пет стотина рањеника? —

— Толико је *прошло* кроз болницу, али се апсолутно не би могло сместити овде, јер хан је са свим рабатан, ја сам морао употребити све штале. У осталом на овакој близини бојишта и неможе функционисати болница као таква. Ја сам се морао задовољити, да свршимо неопходно нужне операције, да поправимо прве завоје које су рањеници добили на пуковским и на дивизијском завојишту, да направимо чвршће завоје код тешких рањеника, да их нахранимо, напојимо, да их покријемо ћебетима и да их експедирамо у

царибродску болницу. Сада овде немам више од стотину рањеника, а и од тога ћу гледати да експедујем колико могнем више још ноћас, чим ми се врате кола и каруце из Цариброда, како би направио места за сутрашњу борбу! —

— То је добро. Трудите се и даље тако!

— Ради смо старати се, Ваше Величанство! —

Краљ окрете коња и ми на скоро зађосмо у драгомански теснац. Овај беше тако закрчен сваковрсним возовима који су врвели тамо и овамо, да смо непрекидно морали ићи ходом.

Ја сам размишљао о цифрама Др. Милутина. Па оне још необухватаху све губитке наше тога дана, јер осим оних 400 рањеника дунавске дивизије, осим 58 рањеника IV. пука и осим 80 рањеника коњичке бригаде, примиле су још ноћас дринске пољске болнице које беху стигле у Драготинце 91 рањеника из V. и VI. пука.

То значи, да нас је 5-ти Новембар коштао 629 људи само у рањеницима!

А погинули?

Колико ли их је остало на бојишту?...

Мени беше грозно зима...

Пристао бих на најбешњи каријер и ако бејах пао на нос од умора, само да се загрејем... Али није било могућно ни касати ноћас у драгоманском теснацу.

И ако је оно пола ескадрона пред Краљем чистило друм, опет смо ретко где и то за кратко растојање могли покасати, па онда опет ходом...

Докле ми милимо тим друмом у дну драгоманскога кланца, да видимо, шта су данас урадиле шумадиска и моравска дивизија?

Шумадијска се дивизија вазда̏н борила, но не с непријатељем, већ с путем, који јој је одређен за данашњи марш.

Чим је батерија шумадијске предводнице стигла испод села Чеканца, наишла је на немогућност даљега марша, те је била принуђена да преже у *сваки поједини топ и у сваку*

топовску кару по 12 коња и по 10 пари волова, док је изашла на Чеканац.

Пуковник Бинички, пошавши из Чеканца даље за Брусник, одмах је видео, да је остали део пута још непроходнији, а то су му већ и јавили били писменим рапортом како командант предводнице тако и командир шумадијског активног ескадрона. Дивизијар одмах нареди, *да се артиљерија и сви возови врате натраг*, па да преко Јалботине дођу у Повалириш. Предводничка батерија продужила је преко Брусника *и с нечувеним напрезањима путовала је цео дан и целу ноћ* тако, да је тек сутра дан, 6. нов. стигла у Повалириш. Осталој артиљерији и возовима, који су се вратили испод Чеканца и пошли преко Јалботине, био је пут такође тежак, тако да је она тек ноћу између 5. и 6. Новембра стигла у Повалириш. У опште како за артиљерију и возове, тако и за остале трупе пут је био врло рђав и врлетан тако, да је само XI. пук стигао у Повалириш, X. пук заноћио у Пиштену, одакле је *по налогу врховне команде исте ноћи враћен на Драгоман, у помоћ дунавској дивизији*,[1]) XII. пук заноћио је Јалботини.

Целога дана чула се јака артиљеријска и пушчана пуцњава, за то је пуковник Бинички хитао, да бар с пешадијом и коњицом, која је у предводници била, стигне у помоћ дринској дивизији. Оба ескадрона била су око подне, а XI. пук око 4 сах. по подне у Повалиришу, куда је дивизијар у исто време приспео, и одмах се упутио с командантом предводнице и с ескадроним командирима на полажај, пред којим се дринска дивизија у густој магли борила. Одмах су послати официри и ордонанси да нађу г. Мишковића, али док су га нашли, настао је био и мрак и борба је престала. Доцкан у вече добио је пуковник Бинички писмо од Команданта дринске дивизије у коме овај јавља да је:

По налогу Врховнога Команданта нападала је дринска и дунавска дивизија непријатељски положај код Алдумировца

[1]) Где је и остао све до 10. новембра

— Сливнице; успех је само у томе постигнут, што је непријатељ отеран с предњих положаја у утврђења. Има до 200 мртвих и рањених. Моли да што раније буде на његовом десном крилу, бар с једним пуком, с тога му се ваља држати висова, остављајући у лево села Цацаровце и Драготинце. Он остаје у селу Брложници. Ако би Бугари напали, што не верује, онда се шумад. пук може одмах ангажовати, иначе треба претходно да се споразуму пре почетка дејства, а пешадија нека се у том случају концентрише на вису до дрин. V. пука, који је на десном крилу дринскога фронта.

— Изгледа — вели г. Бинички на једном месту — да командант дринске дивизије није знао *од куда* долази шумадијска дивизија и који су јој положаји намењени, иначе не би напомињао Цацаровце, нити би се са својом дивизијом растегао толико, да заузме положаје, који су шумадијској дивизији одређени! —

Овако се прича 5. Новембар шумадијске дивизије од њеног команданта. А ево како је представљен у мемоару њенога шефа штаба:

„5. Новембра — прича мајор Ст. Грујић — освануо је први снег с кишом.

„Пуковник Бинички болестан (повраћао је). Кад је било 7 сах. приђе к мени па рече:

„— Напиши заповест за марш! —

„Био је тако нестрпљив, да није могао да сачека, док ја напишем заповест. Полунаписану трже ми је из руку, па је поцепа. Ја га покорно замолих, да он диктира заповест свима присутнима, што он одобри, и тако су све заповести до $7^3|_4$ биле готове и разаслате.

„И ако је било наређено, да се трупе крену у 8 сах., због намирења људи храном нису се кретања могла отпочети ни до 9 сах.

„Добијем налог од пуковника Биничког, да идем с предводницом, која се кренула тек у 9 сах. 20 мин. пре подне

к Чеканцу и да водим трупе у одређеном правцу Чеканац — Брусник — Пиштен — Повалириш.

„Кад смо били на вису пред клисуром чеканачком, после читавог једног сахата, дође од некуда један коњаник па рече, да је пуковник ударио колима на манастир Недељишки, да је тамо помео пут тако да с колима не може даље. За то, вели, тражи своје коње да може пут продужити.

Тада је било 11 сах. У ово доба цео XI. пук био је прошао село Чеканац, али батерија предводничка, која је за њим ишла, није могла даље, јер је пут био не само и одвише стрм него и врло узан. *Пијонирска чета*, која је услед рапорта коњице, јер је ова синоћ туда прошла, била послата јутрос рано да поправи пут, *није могла ништа учинити јер је сав пут у стени.*

„Пошто сам видео тошкоће, одмах по коњанику известим пуковника Биничког какав је пут. Тај коњаник није га могао нигде наћи, и тако од тога јављања не би никакве вајде. *И сам нисам знао шта да радим.* Видео сам, да ће батерија моћи изаћи на брег до 2 сах. после подне; али шта ће бити с осталим батеријама? Међу тим и трупе из позадине маширају, ту су разне коморе свију делова итд. Било је апсолутно немогућно тога дана туда провући толике тренове.

„Непрестано у очекивању пуковника излазио сам час на вис код Чеканца, а час слазио у теснац к потпуковнику Мостићу, који је у једној воденици седео.

„Око 2 сах. по подне била је оваква ситуација трупа на маршу:

„1. Коњица пред Повалиришем.

2. XI. пук с трећином санитетске чете пред Брусником према Чеканцу, пионири пред њима за оправку пута.

3. Батерија предводничка код Чеканца на вису у прикупљању за даљи марш.

4. Две батерије у теснацу чекајући на воловску запрегу, те да се и оне извуку као и предводничке.

5. Позади њих, такође у теснацу, X. пук с две трећине санитетске чете.

6. XII. пук на маршу из Недељишта.

7. Бојни возови у теснацу, а стројна комора позади целе колоне.

8. Муницијона колона и возарски пук у Недељишту.

„*Ситуација је била очајна*, у толико више што пуковника Биничког нема ни од куда да се јави. Међу тим знао сам, да све трупе морају бити концентрисане тога вечера код Повалириша, а то беше немогућно ако се продужи овим путем.

„У очајању решим се да целу ствар сам обрнем. Тргнем свој блок и напишем „по заповести Команданта“ ове налоге:

1. XII. пук одмах да узме пут из Недељишта к Јалботини и да хвата десно висом за Брусник и Повалириш, а возове и своју батерију да упути, ако је могућно, због тренова дринске дивизије, Лукавицом, иначе да иду и они с пуком.

2. Колоне и возарски пук да остану до даље наредбе у Недељишту.

3. Командант моравског артилеријског пука да врати одмах две своје батерије назад и да их пошље другим путем (?) за Брусник, само не Лукавицом, пошто сам тога тренутка сазнао, да је пут к Драготинцима и даље уз Лукавицу пун возова дринске дивизије.

4. X. пук да маршира на Чеканац, прошав поред батерија, а његови возови да се врате назад другим (?) путем.

„Све ово могло се *лако* извршити, пошто XII. пук није био још ни близу теснаца.

„Кад сам био готов, ја дадох потпуковнику Мостићу онај налог зањ, а наредих да се за ношење осталих спреме коњаници.

„Потпуковник Мостић, прочитавши налог, рече, да је готов извршити га, али ме у исто доба опомену и на то: какву одговорност ја узимам на се кад такве налоге сâм из-

дајем. Нарочито ми рече, да је у толико ризичније на се такво што узимати, у колико се зна, да је Бинички човек непоуздан и несигуран да би млађи под њим могао слободно да ради.

„Услед овако умесне примедбе ја га замолим да не извршује налог, а остале нисам ни послао. Само наредим команданту X пука, да се са својим батаљонима провуче кроз међупросторе батерија и да маршира даље, не би ли бар главни део пешадије стигао на одређено место, а само једну чету своју да остави артилерији као заштиту и помоћ при извлачењу топова.

„После тога (око 3 сах. по подне) оставим теснац, прођем Чеканац и упутим се Бруснику да тражим команданта дивизије. На 500 метара пред селом срете ме ордонанс-коњаник Туцаковић с писмом пуковника Биничког, у коме ми наређује да, *као ђенерал-штабни официр* одмах одем с артилеријом на Јалботину и одатле пронађем и користим најбољи пут за Пиштен и Повалириш, пошто је узета линија непроходна.

„Како сам био врло близу села учини ми се, да ће боље бити да се с Командантом састанем и ближе објасним о његовим намерама и начину како да се артилерија и возови из ове кризе избаве.

„Кад сам га нашао у селу пред једном кућом, изгледао ми је као да је ван себе. Ја му јавих, како је пред Чеканцем, држећи, да он за тамошњу ситуацију не зна, пошто га онде целога дана не видех.

„На то добијем овакав одговор:

„— Био сам тамо. Видео сам све. Наређујем вам, да с места мој налог, без даљег говора, извршите! —

„Окренем коња и појурим да извршим налог.

„Око 4 сах. све је било кренуло к Јалботини. У овом селу узмем вође. Рекоше ми, да има преко пута за Брусник — Пиштен — Повалириш.

„Маршовало се даље и то: две батерије, комора пешачких пукова, за тим штабна и артилеријска. Што је било непотребно, оставио сам у Јалботини те да се сутра крене.

„Код Цацаровца дођемо пред мрак. Коњаници јавише, да је XII. пук с батеријом пред Цацаровцем. Наредим да и даље иде за нама.

„Од Цацаровца ваљало је, по путовођи, ићи десно уз једну пролоку, ову проћи, бацити се лево на косу, која, као што се доцније видело, истина иде право Бруснику и Поваліришу, али је била стрма и беспутна. Да би се та пролока прешла, ваљало је најпре скресавати стране и низ њих спуштати топове и возове, па тек за тим пењати се на вис.

„Мрак, снег, хладноћа.... Очајан положај. Људи и стока са свим изнурени, јер се тога дана није могло ни мислити на храњење. Али је ваљало трпити све. Ваљало је ићи Поваліришу.

„Благодарећи једино многим *рукама пешадије* стигло је чело колоне пред Брусник око 9 сах. ноћу, а *комора* је морала због своје *са свим слабе запреге* да остане на вису и ту да заноћи.

„Тек око 10 сах. ноћу до дна исцрпљени и душевно и физички стигосмо у Повалириш. Нађем пуковника у једној ниској кућици. Грдио је на сва уста све из реда и врховну команду, која га је тим путем упутила, и *ђенералштаб као струку која не зна ни шта ради ни шта предузима.* На моју представку да бољег пута преко Јалботине није било и да се Лукавицом због тренова дринске дивизије није могло проћи, одговорио је грдњом што сам раније говорио да тај терен познајем јер сам га снимао. На послетку тражио је да види налог, који ми је у Бруснику дао, сумњајући да ме је њиме тамо упутио. Кад је видео, да ми је сам у том налогу наредио да преко Јалботине проведем комору, он цедуљу пружи ађутанту Николи Петровићу с речима:

„— Ово припада штабу. За то чувајте!... —

„Исто вече изгрдио је и мајора Шећевића, називајући га к...... п....м, и свима могућим погрдним именима.

„Око 2 сах. после пола ноћи упаде у собу ппуковник Мостић. Бинички устаде и између њих настаде дебата о мучном положају његових батерија, које још ни тада још не беху стигле у Повалириш. Бинички преклињаше Мостића да форсира не би ли батерије бар у свануће биле у Повалиришу. За тим обојица осуше кишу од грдња на ђенералштаб и сву његову радњу у опште, а нарочито на оне личности које су имале учешћа у вођењу операција.

„У 5 сахата у зору биле су све трупе и све батерије у Повалиришу.

„Око 6 сах. упаде у собу капетан Божа Јанковић с речима:

„— Г. пуковниче, један налог Његовог Величанства за вас! —

„Соба се на мах испразни. Изађох и ја. Мајор Цинцар-Марковић се насмеја.

„— Зар и ти излазиш на поље? Какав си ти онда начелник штаба? —

„Али ја сам видео, да се то јутро све заповести за размештање трупа издају преко ађутанта, дакле да ја већ у ствари нисам био више начелник штаба дивизијског, па сам ћутао.

„Око 6¹|₂ сах. штаб се кретао. Пуковник Бинички, полазећи, окрете се мени с речима:

„— Ви ћете се вратити истим путем којим сте ноћас дошли, па ћете настати, да се сва заостала комора врати натраг и реком Лукавицом да дође у Повалириш. У исто доба наредите, да се колоне из Недељишта примакну овамо, како би доцније попуна с муницијом била бржа! —

„Окрете се и оде на састанак с пуковником Мишковићем.“ —

Ето у чему је провела шумадијска дивизија цео дан 5. Новембра и целу ноћ између 5. и 6.

А сад хајдемо моравској дивизији. Она се јутрос у 7 сах. кренула пут Брезника. О непријатељу знала је, да су нека мања одељења, која су била на Врапчи и Трну отишла с једним топом у Брезник, но да овај не намеравају бранити, већ се крећу Софији.

При свем том пуковник Топаловић маршовао је врло опрезно, истакнувши *коњицу* напред, која је *ушла око 11 сах. пре подне у Брезник*, пропушкаравши се с противничким патролама, које су одмах побегле путем радомирским.

У 1½ сах. по подне приспеле су трупе моравске дивизије и ушле у Брезник без борбе. Возови и комора стигли су око 3 сах. по п. с пионирском четом као заштитницом целе колоне.

У Брезнику се сазнало, да су бугарске трупе, које су одступиле од Трна и Врапче, 4. новем. стигле у Брезник, а тако исто и војска из Ћустендила, да су све те бугарске трупе ноћу између 4. и 5. и зором 5. отишле на Сливницу.

Чим су наше трупе заузеле Брезник, одмах је трећи батаљон II. пука с две чете заузео вис Св. Николе изнад Брезника, једну је истурио с II. брдском батеријом лево од Брезника, а четврту на пут за Трн. Први батаљон XIV. пука разместио се за осигуравање од Софије и Сливнице. Остатак трупа кантовано је у вароши, у колико се у маленој вароши могло сместити, а остало је логоровало на пољу и ако беше зима и околина врло оскудна у дрвима и материјалу.

Командант II. пука, који је био изаслан долином Гловице, нашао је оних 8 топова бугарских, наредио је да се одвуку у Трн, око 9 сах. продужио је пут, у 11 сах. стигао је у село Љашницу, ту је одморио трупе и у 6 сах. у вече стигао је у Брезник.

Пуковник Топаловић заузевши Брезник и поставивши у њему нову општинску и среску власт, као и привременог начелника станице, *беше извршио задатак, који је имала његова дивизија, за то је депешом*, предатом у 3 сах. по подне, *молио Врховног Команданта за даља упуства.*

Ова нису добивена целу ноћ између 5. и 6. Новембра.

Наравно, јер та депеша није нашла Врховног Команданта на бојишту, 5-ог, а ноћу је он путовао с дунавске позиције у Цариброд, — —

А оних 5 батаљона Власинског одреда? Шта су они *данас ваздан* урадили?

До 5 сах. у вече, то значи ваздан, ништа. У то доба примио је потпуковник Гаиновић депешу свога дивизијара од 4-ог новембра у којој, измеђ осталог прича:

„Данас пре подне ушли смо у Трн без борбе, пошто су се Бугари ноћас повукли. По уласку у Трн било је мало борбе између наших предстража и њихових разбијених делова. Бугари су свуда разбијени, што сѐ види из множине заробљеника и осталога плена на који се свуда наилази. У Трну имамо већ 300 заробљеника, данас смо продужили наступање према Брезнику, куда ћемо већ *сутра* бити. Поднесите ми опширнију релацију борбе коју сте имали. Филиповац, 4. новембра 1885., у 6 сах. у вече.“

Дакле ни једне једине речи која би ургирала сједињење ових 5 батаљона или бар I. активног пука с моравском дивизијом?

Онда није ни чудо, што се ппуковник Гаиновић задовољио, да око пола ноћи одговори своме команданту оваквим новостима:

„Дознао сам од једног сељака из села Колонице, да је 3. новембра кренуо Баја Иља с хиљаду добровољаца из утврђеног Триклина у помоћ својима на Цветковом гробу, но кад је сазнао, да су Бугари на томе месту пораз претрпели, он се вратио и казао да ће право у Радомир, где се при-

купљају да српску војску дочекају. Достављам ово команданту моравске дивизије ради знања. Овом приликом част ми је јавити, да су ми два батаљона код Мељне. Нишавска је долина са свим очишћена.

„Команданту првог батаљона наредио сам услед предњег добивеног извешћа да прибави податке о истинитости овога, и да обећа награде за истините податке, што је и учинио. Уједно сам му наредио, да се постара за путовођу и податке о путевима са Равне Шибе за Трн, Брезник и Радомир, како би за све случајеве био спреман.

„Командант I батаљона позвао је попа Тому Поповића из Власине и средством њега прибавио је обилне податке по мојој предњој наредби.“

Каква комотна преписка ноћу између прве и друге крваве битке на Сливници....

Међу тим пуковник Топаловић као да се брзо покајао што је из Филиповаца 4-ог у вече послао ппуковнику Гаиновићу само оно извешће о уласку у Трн без икакве даље заповести; јер му је после по сахата (6 сах. и 30 мин. у вече) послао овакву депешу:

„*Чим вас смени* командант I. пука другог позива г. Мајор Јован Вуковић, *а ви се с вашим пуком и брдском батеријом крените директно за Брезник*, колску комору вашу пошљите долином Нишаве преко Трна за Брезник, ако је можете да извучете.“

Ову је депешу примио ппуковник Гаиновић у 10 сах. ноћу између 5. и 6. нов., дакле два сахата пре него што је отправио ону важну депешу о намерама Баја Иље, па ипак не вели да је примио и ту наредбу. — Наравно. Зар је марш I. активног пука на Брезник и његово што скорије стизање у дивизију толико важно као испитивање истинитости гласова о намерама Баја Иље?

Ето то је све, што је с наше стране урађено 5-ог Нов. на нишавско-моравском војишту. Пола се војске тукло с грд-

ним губитцима, једна је четвртина ломила врат 24 сахата по непроходним путевима, а од последње четвртине половина је врло лагано маширала, а друга је половина седела са свим беспослена.

Срећа је, те је бар Тимочка војска имала јуче успеха, јер иначе не би они наши у Србији о данашњем дану ни речице чули; званични билетен № 6, који је *данас* послат, гласи овако:

„Јуче је имао ђенерал Лешјанин јаку борбу између Куле и Видина, с главним делом бугарске видинске војске. Бугари су поражени и растерани, оставивши на бојном пољу много мртвих и рањених. Заробљено их је преко хиљаду. Од наших је сразмерно мало пало. Међу погинулима је и храбри поручик Спасоје Миловановић."

И ништа више. —

Међу тим да видимо, како се данашњи дан прича *с бугарске стране*. За ово имамо четири извора.

Да чујемо најпре прајског официра. *)

„5. Нов. у јутру беше врло ружно време. Суро море магле беше легло на дољачу пред главним положајем бугарским на Сливници. Леден ветар бацао је снег и кишу у очи трупама, које већ трећи дан лежаху у мокрим шанчевима од иловаче. При свем том што су Бугари очврсли за сваку непогоду времена, беше *опасно* оставити их још неколико дана да леже. *Расположење* које је 5-ог у јутру владало у бугарском логору, *беше*, поред свег одушевљења за добру ствар и за Кнеза, *врло непријатно*. Најгоре што се тада могаше бугарској војсци догодити, беше да остане осуђена на потпун нерад.

„Овај разлог, у свези са жељом да се мало разгрне магловита завеса, која покриваше српске положаје, учинише те око 9 и по сах., када Срби дотле нигде не нападоше —

*) L. c стр. 47.

буде издата заповест, да се на десном крилу изврши један испад с три батаљона. Ови нападоше на српско крајње крило, бацише га у нереду на главну масу дунавске дивизије, која опет са своје стране отера ове слабе бугарске снаге натраг у њихов главни положај. Да би прихватио своја три одступајућа батаљона, кнез посла два батаљона дунавског полка, који, уз свирање музике и ударање својих значара, зауставише непријатеља на висовима пред бугарским десним крилом. Међу тим беше подне превалило. Па како Срби око подне стадоше у центруму развијати силну артилерију и густе стрељачке низове, изгледало је као да ће се главна борба овде отворити. Да би своје, *још непрестано слабе силе*, боље одржао под својом руком, *одлучи Кнез, да се са свим повуче на главну позицију*, и да се ограничи само на одбрану прве линије. Магла још непрестано сметаше да се добије бољи преглед, јер се само најближи део бојишта видео, и само се по све јачој тутњави пушчане ватре, у коју се почеше мешати четни плотуни, могло осетити, да се непријатељске масе све више приближују првим бугарским стрељачким рововима.

„С још већом снагом нападоше Срби око 4 сах. на лево крило бугарског положаја, где су испрва брзо терена добијали, а нарочито беху једну бугарску батерију узели под своју ватру. Али се она, као и све трупе, с дивном издржљивошћу *одржаше* до мрака. *Више пута полазили су Срби на јуриш*, али их је увек вешто гађање добро заклоњене бугарске пешадије и артилерије бацало натраг тако, да преко извесне линије никако нису могли прећи. Кад су Срби приметили, да нигде нема особите вајде од њихове ватрене масе, повукоше се у вече *на своје старе положаје*.

„Изгледа да су се Срби на овај *општи* (?) напад 5. Нов. одлучили, не чекајући на своје две дивизије, које још беху далеко, тек услед бугарског испада на њихово крајње

лево крило. За то што су само три *) српске дивизије овога дана нападале, па и то свака на изменце у три маха, за то што су нападачке снаге биле сувише мале према добро утврђеној бугарској војсци — овај *напад није успео*!

„L' arme à feu, c' est tout, le reste ce n'est rien — рекао је Наполеон. Још више него у његово доба решава данас ватрено оружје сваку битку и, ако оба противника подједнако владају тим оружјем, победиће онај, који има више ватреног оружја на једном месту да употреби. Овде је ваљало пошто по то одржати се у утврђеним положајима, *докле нове трупе у помоћ стигну*, а то се могло само тако постићи, ако се *сви* топови и *све* пушке уведу у борбу.

„За то се овога дана *цела бугарска војска, која је ту била*, дакле 16.000 људи, *тукла вазда, не имајући ни једног јединог војника у резерви. Сви су позадни редути били празни* као нека сорта Потемкинских села. Војници су се тукли цео дан без смене. Али та *прва и једина линија* издржала је и Србима концепт покварила."

Оволико прајски официр. Да констатујемо на основу његовог признања, да се 16.000 Бугара тукло ваздан, а ми знамо, да су се с њима *хватали у коштац* само коњичка бригада, XIX. гард. батаљон, два батаљона IX. пука, докле су остале трупе дунавске дивизије само муване између Меких Црева, Три Уши и Чепња, докле је дринска дивизија само демонстрирала. Али баш да узмемо да су обе дивизије нападале, то би значило да је 14.000 српских бораца нападало на добро утврђених и заклоњених 16.000 Бугара.... Па ипак резултат је био само то, што је коњичка бригада изгубила Големо Малово. Остале све дунавске и дринске трупе остале су на својим позицијама.

А сад да чујемо, како описује први дан сливничке битке велики химнопевац кнеза Батенберга г. фон *Хун*, у

*) Ми смо доказали, да нису биле три него само две дивизије, од којих се једна бранила а друга нападала.

својој књизи „Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit.“ Он најпре описује *) ружно време које је освануло 5. Нов., па онда колибу у којој је био штаб мајора *Гуцева*, команданта сливничког положаја, његову биографију из које ћемо забележити, да је као руски официр учествовао у руско-турском рату, па онда црта сам сливнички положај овако:

„Он се је пружао у правој линији од севера на југ и имао је четири километра у дужину, лежао је на три километра пред селом Сливницом и главни друм пресецао га је такода је четвртина позиције била на десној (наравно од Софије гледајући) а три четвртине на левој страни. Пред положајем беше широка и пљошта doљача с великим друмом уза саме стрме висове с десне стране, а с леве тек се у одстојању од 4—5 километара терен поступно диже. Од левог крила фронта па до друма беху подигнути јако профилисани стрељачки ровови један над другим у три-четири спрата за етажну ватру и три јака батеријска анпласмана сваки за по 8 топова. Иза левокрилне батерије беше један силан редут, који је доминирао предњим батеријама и стрељачким рововима, а уједно давао јак заклон за лево крило. Од левог крила фронталног положаја беше у лево повијених још неколико стрељачких ровова. С друге стране друма беше на једном вису направљен редут, од кога се до на подножје виса спуштаху стрељачки ровови. Крајње бугарско десно крило стајаше у брдима без икаквог другог заклона осим што га беше у природи брдовитог земљишта.

„Кад сам — наставља г. фон *Хун* — обишао, почевши од левог крила цео наш фронтални положај, ја сам се уверио, да га нико отети не може, ако је само довољно поседнут, а да се готово не може отети ни од недовољне посаде. Али на нашем левом боку који беше повијен у лево назад, тамо је рђаво стајало, јер тамо сва посада беше не-

*) Стр. 122 и следеће.

што милиције и добровољаца. *То беше наша најслабија тачка* и сада је ваљало гледати пошто по то *да неиријатељ то не опази.* Десни бок нашег положаја, с оне стране друма, могао се узети да је добро заклоњен и само би онда било опасно, кад би Срби потисли бугарске трупе које беху у тим брдима, па би се дочепали висова који доминирају сливничким положајима. С тога је ваљало не само одржати свој положај у брдима него гледати да се и унапред добије земљишта; тиме би се постигло двоје: прво би се појачао положај нашег десног крила, а друго — *што је било главно,* — *одвукла би се пажња неиријатељева од нашег левог бока.*

„Око $9^1/_2$ сах. стигох Кнеза и његов штаб, који стојаху кэд Гуцевљевог главног стана. Кнез је посматрао на доглед шта бива на десном крилу, где се постепено развијаше пушчана борба. Али како се од магле није могло ништа видети, а на фронту беше све мирно, одлучи Кнез да иде на десно крило. За час пређосмо преко друма и села Малог Малова. Брдовито земљиште имађаше овде са свим неправилну формацију, шиљак до шиљка растављени дубоким провалијама, које се пружају час са севера на југ, час од истока на запад. Брда су махом гола, покривена камењаром тако, да је туда опасно за живот било јахати, да не бесмо на бугарским коњићима, који се туда пентрају апсолутно сигурно. Поред тога клупчета од стења сметаше и густа магла да се и какав преглед добије. Међу тим стиже један рапорт из борбе из кога смо ово видели: коњички капетан *Бендерев,* који командује десним крилом, беше јутрос рано добио извешће, да се Срби спремају да обиђу наше десно крило, на што је он одмах наредио да се напада. Два батаљона пођоше против једног виса, који су Срби поседи били, потискоше предње српске трупе и труђаху се да даље продру. У том тренутку стигосмо и ми иза фронта тих бугарских батаљона и могасмо одмах из ужасно јаке ватре, у коју се поче и српска артилерија мешати, закључити да су наши батаљони овде на јак отпор нашли. Ово беше први

пут, да је Кнез Александар могао да види своје бугарске трупе у ватри, па је ласно појмити с каквим је узбуђењем пратио кретања ових у стрелце расутих батаљона. Чим смо се колико толико приближили, морали смо признати, да о продирању не беше више речи, да су бугарски батаљони наишли на надмоћнијег непријатеља, и његова артилеријска ватра поче врло непријатно да дејствује у њиховим редовима. У гроктање пешачке ватре почеше се мешати плотуни и бугарски стрелци почеше попуштати. Ситуација постајаше критична, јер ако нас Срби избаце из стења, могу обићи Сливницу. То је на сваки начин ваљало спречити, као и рђаво морално дејство, које, би одступање на бугарске трупе учинило. С тога је Кнез дозволио, да капетан Бендерев баци и своју главну резерву у борбу. Главна резерва — смешно је рећи — састојала се цигло из два батаљона дунавског пука! По сахата беше протекло, од како је та заповест издата, кад се на једанпут српска ватра удвоји и стаде се све ближе примицати. Два минута прштала им је на сусрет бугарска пешачка ватра, па онда се наши стрелци, који су лежали, дигоше и јурнуше назад у највећој хитњи. Иза њих појави се српска ватрена линија, која је засипала бегунце градом из пушака. Тако се то брзо свршило, да се и ми нађосмо у незгодној близини Срба и почесмо слушати зујање првих непријатељских куршума.

„Ко је био сујеверан, могао је у томе видети рђаво предсказање, што је крва борба пред очима Кнежевим тако незгодно почињала; срећом не могоше се Срби брзо користити својим успехом, јер Бендереву испаде за руком, да им трећи батаљон баци у бок, те их тако заустави. Сад су се могле прикупити наше трупе што беху одступиле, и правилна ватрена борба поче на ново, али без отоичашње силине. Дотле смо, стојећи скоро у сред борбе, мало имали времена да слушамо шта бива на фронту сливничког положаја, али сада не могосмо пречути силну топовску грмљавину, која је отуда одјекивала. Поред ње гроктала је непрекидно пушчана ватра, помешана с артилеријским плотунима, који се у за-

стопце понављаху. Значи да је тамо борба већ у пуном јеку. И доиста мајор Гуцев имао је у том тренутку да издржи главни напад Срба.[1]) Под таквим околностима, и пошто борба на нашем десном крилу беше постала много мирнија,[2]) Кнез одлучи, да одјаши на главни положај остављајући команду на десном крилу капетану Бендереву. И пођосмо натраг кроз исту камену пустињу. Кад смо сишли доле, сретосмо она два батаљона дунавског пука, и тако могасмо оставити умирени наше десно крило. Како се овамо нисмо више враћали, то да одмах опишемо и даљи ток борбе на овом делу бојишта. Чим је добио она два дунавска батаљона, Бендерев је наредио јуриш да се отму натраг положаји, које Срби отоич беху отели од Бугара. Настаде моменат, који ће за бугарску историју остати важан, јер ту је почела она дивља безобзирна офанзивност, која је имала најзад да сруши српску војску. Без једнога пушчаног метка, с развијеним заставама и уз ударање значара[3]) пођоше уз брдо уз које попети се у мирно доба била би права заслуга. Први пут су овде Срби чули звуке „Шуми Марица“, који су их доцније разгонили.[4]) Под најжешћом српском ватром отеше Бугари вис и бајонетом сјурише Србе с њега. Они за њима, нестаде их иза виса, наста ћутање, дуга пауза... па онда опет „Шуми Марица“. очајна пушчана ватра, гласно „Ура!“ јуришећих Бугара и и други вис беше отет. Још су један вис отели пре него што је Бендереву пошло за руком да ухвати и заустави своје јуришне колоне, и беше крајње време за то, јер би се иначе наше десно крило и сувише протегло да се с онако малим

[1]) Ах, то је била само демонстрација дринске дивизије!

[2]) А ваљда мало и због тога, да се уклоните из „незгодне близине Срба“ г. фон Хуне, а?

[3]) Чудновато је да *очевидац* Хун овако што прича, кад је факт, да бугарске трупе нису ни у једној борби овога рата показале ни једну своју заставу, нити су имали значара осим војних музика. Али то је сигурно за љубав поетике, т. ј. тако лепо звони „с развијеним заставама и т. д.“!

[4]) Добро кукурече овај г. Хун.

силама не би могло ни посести. Овај успех није само појачао наш стратегијски положај него је још више морално дејствовао. Ту су Бугари први пут видели српска леђа, ту су први пут употребили бајонет и кундак.[1]) Остатак дана употребио је Бендерев да узме село Мало (?) Малово и да се у њему спрема за продужење борбе.

„Кад је Кнежев штаб стигао на главну позицију, ватра се продужавала с истом силом, али се од густе магле није ништа видело. Једно је било јасно, да Срби са свом снагом надираху против нашег центрума и баш нам није било криво што су избрали баш ту тачку за напад. Овде нађосмо и господу што тек беху из Софије стигли, Кнежевог брата Франца Јозефа, принца Батенбершког, који је пређе био поручик у прајском првом пешадијском гардијском пуку, а данас беше први пут у униформи поручика првог бугарског коњичког пука. С њиме беху стигли дворски маршал и лични ађутант Кнежев потпуковник Ридезел и кабинетски саветник Менгес, тако да је сада Кнежев штаб био потпун. Од Гуцева сазнадосмо, да се наше трупе на целој линији добро држе, и *да се из кретања непријатељевих не може да примети ни најмања намера против нашег левог бока.* Тражећи више прегледности, Кнез одјаха у редут на *левом* крилу.[2]) И доиста отуда се могло мало боље видети. На 700 метара пред овим редутом била је батерија капет. Иванова, против које беше нарочито управљена непријатељска ватра. Стотинама српских граната бачено је у томе правцу, али оне већином пребациваху мету, распрскавајући се без икакве штете између те батерије и редута. Батерија је непрестано одговарала и око 2 сах. по подне пређе у такву скору паљбу, да је

[1]) Man hat Ihnen einen Bären aufgebunden Herr von Huhn, oder sollten Sie absichtlich?....

Факт је да су пред вече сви ти, с толико поезије, отети висови, опет били у рукама наших трупа, осим једног села Големог Малова.

[2]) Дакле онамо, куда непријатељ не показује ни најмање намере да напада?

Кнез послао свог ађутанта Уваљева у батерију да каже капетану Иванову да штеди муницију колико више може, да не избаци ни један метак у ветар. Ова опомена беше са свим на своме месту, јер смо с топовском муницијом стајали врло траљаво, па би се с таквом паљбом брзо са свим испуцали. Али изгледа, да је српска пешадија тој батерији са свим близу дошла и само ускореној паљби топовској и пешачкој испаде за руком да је заустави. По који пропланак у магли допуштао нам је да се уверимо, да се наша пешадија добро држи, али наравно о тако лепо смишљеној ватри на спратове (етажној) не беше ни помена, из врло простог и по нас врло жалосног узрока, што смо свега таман имали толико трупа да поседнемо прву линију стрељачких ровова, па и то тек за невољу. При томе нисмо *имали ни једног јединог човека у резерви*, и сви горњи спратови стрељачких ровова и лепи редут у коме смо ми били, све то беше празно и густо као Потемкинска села.[1])

„Око 3¹|₂ сах. по подне постаде српска ватра слабија тако да изгледаше да данас и неће доћи до јуриша. Вероватно је да су Срби при самом наступању имали јаких губитака, а и пришавши ближе сливничким утврђењима уверили, да се она с фронта не могу узети. У осталом беху се ђаволски примакли. Батерији Иванова били су се попели за врат, јер су се приближили на 400 метара. Она је у пркос опомене морала толико пуцати, да у вече није имала више муниције, па су је на врат на нос морали сменити и послати другу на њено место. До 6 сах. у вече трајала је ватра на целој линији, с малим прекидима, и заспала је тек у мрак. Први дан битке беше свршен.

„Резултат? Као материјални успех имали су Бугари то што су поправили положај свог десног крила, а *још важније беше то што су времена добили*. Најважнији беше морални резултат, јер данас први пут уверише се бугарски

[1]) Schon vieder. Ко ли је од кога украо то дивно сравњење?

официри и војници да и они могу победити. Бендерев и Гуцев показаше, да могу и већим масама управљати, капетан *Панов*, шеф артилерије, беше својом неуморном ревношћу учинио, да се тобџије одлично држаху, пешадија се показала у одбрани жилава и издржљива а у нападу храбра чак и лудодрска. — — — —[1])

„Међу тим у глањном стану беше свима јасно, да је ово тек почетак, да најтеже има тек да дође. Сву драгу ноћ радио је телеграф у Сливници, шаљући заповести трупама које машираху друмом Сарембеј-Сливница, да хитају на живот и на смрт (auf Tod und Leben zu marschiren.) Доцкан у ноћ сазнасмо наше губитке овога дана. Они су износили, по рачунима поткоманданата око 600 мртвих и рањених. Рачунало се, да су Срби морали изгубити 1200—1500 људи и ту су претпоставку доцније потврдили и заробљеници.[2])

„Ове ноћи стигоше нам четири батаљона преславскога пука и једна дружина румелијска.“ — — —

Шта видимо из ове приче г. фон Хуна, кад одвојимо на страну његову поетску уобразиљу?

Видимо, да су данас Бугари ангажовали *сву своју* снагу против наше две дивизије, да су они највише страховали за свој *леви* бок, докле смо ми услед рапорта капетана Нешића држали да је тежиште ситуације на њиховом *десном* а нашем левом крилу, да нам отуда прети „катастрофа“, видимо, да би *још после подне 5-ог Новембра*, када је дринска дивизија била везала на сливничком положају *све* што су Бугари имали трупа на расположењу, када дакле Бугари немађаху *ни једнога човека у резерви*, моравска или шумадијска дивизија могла, нападом на најслабију тачку празног

[1]) Овде прескачемо само једну химну кнезу Батенбергу, који је данас „свој живот излагао“ ваљда тим, што је отишао с десног крила пре него што му је помоћ стигла, и што је остатак дана провео у празном редуту, куда ни гранате српске нису могле допрети.

[2]) Ми смо напред видели, да је број српских рањеника на целој линији износио 629.

сливничког положаја, на његов леви бок, решити данашњу битку у *нашу* корист, а да су у *то доба обе* те дивизије напале на ту тачку, *цео би рат са свим другаче исиао.*

А је ли то било баш *немогућно* да те две дивизије стигну и уђу у борбу 5. нов. бар после подне?

Нека на то одговоре стручњаци. Ја као лајик имајући пред собом маширање бугарске и румелијске војске *за исто време*, *морам* да мислим, да би *моравска* дивизија могла још 5. у јутру бити на левом крилу сливничког положаја да није проћердала два дана (3-ћи и 4-ти) у бирању кметова за Трн и Брезник и у марширању по неколико километара на дан. Тако исто држим да би шумадијска дивизија могла учествовати у битци 5-ог Новембра, да је Лукавицом (пре дринских возова) избила, у место што се 24 сах. ломила по Чеканцу итд.

Али као што рекох, то је са свим лајичко мишљење. Ја, који не знам ништа од војничких наука, можда би после битке на Врапчи шумадијску дивизију вратио на друм са кога је пошла, па би је кроз драгомански теснац, који већ у зору 4-ог беше слободан, извео на положаје десно од дринске дивизије, а вама, стручним читаоцима, слободно се смејати овако лудим идејама.

А сада да видимо шта прича наш *трећи* извор с бугарске стране о данашњој битци.

Сииро Гоичевић, пошто је описао*) обостране положаје 5-ог у јутру, уплиће узгред примедбу за ђенерала Милутина како он, „и ако су оба противника тако близу стајала један спрам другога, није предузео ни мере *најобичније обазривости;* изгледа да је он мислио, да непријатељ и нема права да га ма чиме узнемири. Оваква лакомисленост у толико је кажњивија, што је 5-ог у јутру било магловито време." За тим прича први део битке на нашем левом крилу у суштини као и Хун, тј. и по Гопчевићу напало је на наше

*) l. c. стр. 480. и следеће.

лево крило свега 5 бугарских батаљона и отело је на бајонет дотичне висове.

„Међу тим — наставља Гопчевић — беше и српски центар пошао против централних бугарских шанчева, дошао је у њихово подножје, и налазио се у мртвом углу бугарске ватре озго. У место да се тиме користе па да пођу на јуриш, пођоше Срби испод и дуж виса у правцу главног друма. Да су Срби овде онако пошли на бајонет као што је бугарски дунавски пук јурнуо на српско лево крило, *врло је вероватно* да би продрли, и да би бугарску одбранбену линију на двоје преполовили. За тим би без великих губитака могли напасти *одостраг* на редуте централнога виса, *и тиме би судбина Софије била решена*!

„*Али сада Срби мораху да плате за своју рђаву војничку наставу*. Руски учитељи беху у бугарску војску улили агресивни дух. Бајонету, који се у руској војсци толико поштује, беше одређено почасно место и у руском плану за образовање бугарске војске. Руски официри не могаху довољно да понављају Бугарима Суваровљеве речи: „Пуља дура а штик молођец“ (куршум је будала а бајонет је јунак.) Најзад морали су и Бугари слепо веровати у моћ бајонета, а ко у то верује, у њему је већ офанзиван карактер. Па и није мала ствар, него прави ужасан моралан утисак, кад на једанпут дугачак низ војника скочи и вичући „Ура!“ јурне дрско напред. Онај на кога се тако јуриша, и нехотице мора да помисли да ли ће му поћи за руком, да својом ватром заустави ланац који јуриша. Ако се још догоди да он јасно види, како његова ватра ништа или мало шкоди противнику, да он ипак јури напред, или да се неда зауставити ни својим великим губитцима, онда нападнути мора да изгуби поверење у себе самог и у своје оружје. Сада треба само каква ситница, нпр. да један плашљивац стругне, па онда је то довољно, да повуче за собом и храбре људе, да бегство направи општим. Успеси црногорских јатаганских напада оснивају се махом на овом истом моралном утиску.

„Ето од куда је, почевши од 5. нов., свака даља битка овога рата решена бугарским бајонетским нападом. Бугари су видели, да Срби не могу да издрже тај напад, па су га употребљавали где год су могли. Пошто су једино руски официри били у стању да улију бугарској војсци ову љубав за бајонет, то и заслуга за све доцније успехе бугарске припада њима и то је заиста неблагодарно што Бугари показују толику одвратност спрам Руса. Али неблагодарност је баш најслабија страна Бугара.

„После ове екскурзије, да се вратимо на опис битке 5 новембра.

„Ја сам застао код оне епизоде, када Срби стигоше пред онај теренски басамак поред друма, када су једним енергичним нападом могли да реше битку.

„Ту се јасно показало, чему води, кад се бајонет ни у што не рачуна*). Србима беше дрско нападање нешто са свим необично. Они су *васпитавани за одбрану*, за то сада зазираху од офанзиве. У место да јурну, они стадоше пуцати. Када у исто време видоше, како бугарски дунавски пук пође на јуриш, чисто се уплашише што су се тако далеко истакли напред, забринуше се да ли ће моћи још да се благовремено повуку на своје положаје, као да је то у опште нужно било.

„На српском десном крилу ограничила се борба у главном на канонаду, која је показала, да су Крупови топови бољи и да ни српске ни бугарске тобџије немају вештине. Батерија Иванова издржала је пет сахата ватру неколиких српских батерија (међу којима кажу да је била и једна Крупова) и при свем том што је око ње пало на *400 српских граната*, имала је свега: *два мртва и пет рањеника*. Већина тих метака је подбацила, много их је пало десно и

*) Бајонети на нашим пушкама тек су после рата у Нишу *оштрени*, и то тек пошто је на тражење кредита за оштрење Ђенерал Хорватовић одговорио, да бајонети за известан број сахата *морају* бити наоштрени и без икаквих „кредита“.

лево, што за цело не говори за умешност. По уверавању са српске стране нису криви тобџије, него цеви, које су толико покварене употребом, да диференција мете износи 100—300 корачаји.

„Више него ишта друго карактерише српску артилерију тај факт, да Бугари првих шест дана ратовања (на Цариброду, Драгоману и на Сливници за сва три дана) нису више изгубили од српске *тоиовске* ватре него 39 људи! *Најсигурнија* тачка на бојишту била је она, где су Срби својим гранатама засипали какву бугарску батерију.

„Осим канонаде на српском десном а бугарском левом крилу, дошло је доцније и до пешачке борбе. Један српски батаљон беше код *Голубоваца* (Братушко село) покушао обилазак, али га капетан *Ковалов* са својим батаљоном и поручик Марков са својим ескадроном нападоше с бока и бацише назад.

„Око 5 сах. почеше Срби на целој линији одступати, али је ватра тек око 7 сах. са свим престала. Гоњење непријатеља од стране капетана Бендерева било је врло питомо. Он је свега два километра напредовао.

„Овога дана командовао је у центруму и „en chef“ мајор *Гуџев*, а на десном крилу капетан Бендерев. Кнез је пре подне био на десном а после на левом крилу, али се није излагао (ohne sich jedoch zu exponiren). Ако неко тврди да је Кнез са својим братом, е Ридезелом и Менгесом јурио по бојишту, то је — *заблуда!* Ја сам сâм пре подне разговарао с том господом у Софији, а у вече ја сам им донео први новост да је победа на нашој страни.

„Морам признати да се догађало при бајонетским нападима, да су Бугари *рањенике* и оне што се предају бајонетом пробадали. Ја сам својим очима видео мртваца, које беху гранате убиле, и који су опет били бајонетима испробадани.“ — —

Оволико Гопчевић. Колико је основана његова теорија

о бајонету и о разлици војног образовања наше и бугарске војске, остављам да оцени наш „комитет за наставу војске.“

Најзад, наш најобјективнији извор о свему што се радило с бугарске стране, потпуковник *Хунгербилер*[1]) говори о данашњој битци овако:

„После рата често су Сливницу назвали малом Плевном. Ово поређење може са свим погрешне појмове да изазове. Плевна је била ушанчен логор, а Сливница је само фронт ојачан пољским утврђењима. Што је енжењерија урадила на Сливници, то спада у бојиштна утврђења. Почетак за другу Плевну беху доиста Бугари спремили · али не у Сливници, већ у Софији, као што ћемо доцније видети.

„Сливничко бојиште има облик троугла. *Северну* границу гради онај гребен, који се пружа од села Драгомана до Малог Малкова на исток. Тај гребен зову Срби „Чепањ“, а Бугари „Петровски Крест.“ Ту линију ваља наставити преко Малог Малкова преко Лештанског брежуљка у боровиту долину, која се налази југоисточно од њега. *Западна* граница иде дуж гребена између Драгомана и висоравна Брложнице. На источној боље рећи југоисточној страни, Сливница (Хȁлкали) затвара тај троугао. Ако ову страну троугла узмемо као његову основицу, онда главни друм Драгоман-Сливница изгледа као перпендикуларна линѝја повучена од горњег угла тог троугла на средину његове основице, која тај троугао сече на две полутине. Унутра у том троуглу, паралелно с његовом основицом лежи фронт за одбрану, на низу брежуљака. Иза десног крила тога фронта а паралелно с њиме налази се један вис на коме је резервни положај. Драгомански друм за Софију прелази преко најниже тачке тога виса. Највећи висови леже лево, а најмањи десно од друма; с подножја оних висова на којима је сливнички положај, диже се понајлак и врло благо до горњег шиљка троугла једна широка равница. Ту равницу прекида један низ

[1]) L. c. стр. 117.

висова, који иде паралелно с Чепњем и који Срби зову „Три Уши“, и један теренски басамак који много мање пада у очи, а који се пружа паралелно са западном страном троугла, источно од Солинаца и који се свршава код Алдимироваца. *)

„У равници северно и јужно од Три Уши имају местимице баруштине. На југоисточном подножју од Три Уши има нешто мало шумарка а тако исто и на главици југозападно од Солинаца. Иначе у целом пределу нема дрва; засведени гребени висова и њихове округле главице и чуке махом су голе, распукнуте. Земље има само на подножју висова и у равници.

„Утврђења сливничког положаја састојала су се из следећих фортификација:

„Дуж целога фронта на северозападној падини утврђених висова пружаху се стрељачки ровови у два местимице у три спрата. Три линије беху нарочито на левом крилу положаја. Профили позадних ровова беху јачи од предњих. Предњи ровови беху тако испрекидани, да се из оних позади и над њима могло пуцати кроз те прекиде предњих доњих ровова. Поједини ровови имали су мала крила а покашто и траверзе.

„На ослонцима фронта беху батерије усечене.

„На крајњем левом крилу, она страна која се од Алдомироваца пење на северозапад, беше утврђена једном линетом.

„Један петоугли редут крунисаваше као Réduit средњу највишу главицу свију висова лево од друма. Он беше удешен за две чете пешака.

„5-ог Нов. (у јутру) беху у сливничким положајима ове бугарске трупе:

„четири батаљона VII. пука,
два „ V. „
један „ I. „

*) Позади овог басамака налазила се вазда̀н српска врховна команда.

три батаљона IV. пука,
један „ II. „
једна батерија $9^{см}$ (трећа I. артилер. пука),
две батерије 8 „ (прва и друга I. артил. пука),
једна батерија $10{,}5^{см}$ (шеста I. артиљ. пука),
две брдске батерије (Витфордове, 3. pounds) и
три ескадрона коњице.

„*Око по дне 5. Новембра* стигле су трупе, које су се тукле код Трна и Врапче и које су се преко Брезника повукле у Сливницу, т. ј.:

један батаљон IV. пука,
„ „ V. „
„ „ II. „
два „ III. „
четири чете добровољаца (две из Цариброда),
један ескадрон жандара.

Осим тога стиже и из Ћустендила један батаљон II. пука.

Дакле по по дне, када се борба јаче разбуктала, износила је посада сливничких положаја:

18 батаљона пешадије,
6 батерија: 48 топова,
4 ескадрона коњице. *)

„Изјутра је одбранбена снага у округлој цифри износила 12.000 људи, то значи на фронт од 10 километара до-

*) Ми смо за напад на ту добро ушанчену војску имали
9 батаљона дунавских и
9 „ дринских,
1 „ гардијски, то чини 19 батаљона, али не по 1000 људи као бугарски, већ по 650 до 700 људи, значи да нам је пешадија била *бројно слабија*, бар за 5 до 600 људи. Имали смо даље:

8 батерија по 6 топова = 48 топова, onoлико исто као и Бугари само што у нашој артилерији беху само две Крупове а 6 Лахитове, а код Бугара сам Круп и Витфорд.

Па њихова 4 ескадрона у равници имали смо 7 ескадрона у кршевима, који су се тукли као пешаци. То је односно бројне снаге, а већ што ми нисмо умели да боље употребимо ни оно што смо имали под руком, то је друга ствар.

лазио је један војник на 0,8 метра. После подне порастао је број браниилаца на 19.000 људи.

„Факт је, да 5. новембра браниоци Сливнице нису могли да формирају себи никакву другу резерву, осим једног батаљона и једне батерије, што је стојало позади десног крила бугарског.

„У след магле, кише и снега који је освануо 5. нов., осећале су обе стране потребу рекогносковања. По казивању с бугарске стране, Срби су први пошли од Малог Малкова иРојановаца против њиховог крајњег десног крила, тј. против Лештанског брежуљка, и принудили су бугарски батаљон на томе месту да своје десно крило у назад повије.[1]) Озбиљнији и снажнији беше испад који је за тим бугарска главна команда наредила. Да би видео где управо стоје предње српске трупе, да би овима сакрио слабост бугарских трупа које дотле беху искупљене у Сливници, да би изгледало на против да су Бугари много јачи него што беху у ствари, *Гуцев* нареди, да три батаљона с бугарског десног крила пођу у напад. Ови натрапаше у оној магли на српске предстраже и гураше их испред себе дотле, док не наиђоше на отпор дунавске дивизије, која је своје одступајуће предње трупе прихватила. Ту се сломи бугарска офанзива, јер сада дунавска дивизија пређе у напад и отера она 3 бугарска батаљона у њихове старе положаје.

„Напредовање Срба на томе месту поче постајати опасно за Бугаре, Кнез нареди, да се у борбу баци и она мала резерва од једног батаљона и једне батерије.[2]) Батерија се

[1]) Ја не знам, које су то српске трупе могле нападати 5-ог у јутру бугарско крајње десно крило

Примедба Хунгербилерова.

Тога напада у опште није било. Ми смо видели, да се коњичка бригада тек спремала да пође у рекогносцировку када је нападнута од Бугара.

[2] Ово изгледа највероватније, јер она прва три извора с бугарске стране (прајски официр, фон Хун и Гопчевић) као што видесмо нигде не помињу ту бугарску батерију, која је принудила батерију коњичке бригаде да одступи.

ова попе на онај најсевернији од три виса што се налазе источно од шумарка на Три Уши. Батаљон је најпре ишао с том батеријом, па се онда окрете десно и попе се на Лештански брежуљак, који већ беше поседнут једним батаљоном. Ту је стигао таман како ваља да против једног бочног покрета српског формира дефанзивни бок. Батерија одговараше на ватру једне српске батерије, која беше на североисточном подножју од Три Уши.

„Али не оста на томе. Српска дунавска дивизија није се ограничила на то, да своје лево крило пусти преко Три Уши у лево и на равницу северно, него се она разви са свим и нападе на бугарски центар с фронта. Њен стрељачки ланац приближи се бугарском фронту на ефективно одстојање пушчаног метка. Њене батерије изађоше на један мали вис јужно од западног краја позиције на Три Уши и засипаху са све већом силином крилну батерију лево од бугарског центрума.

„То се догађало око подне. Магла још никако не допушташе, да се добије већа прегледност.

„Међу тим ни дринска дивизија није хтела да заостане. Једним делом својих трупа нападе линету која заштићаваше Алдомировце с леве стране. Међу тим владање дринске дивизије беше више демонстративно, а није тражило решења на овој страни.

„Главни напад Срба беше управљен против бугарског десног крила. Али му не испаде за руком да истера Бугаре из њихових положаја, и ако српски стрелци беху продрли до на источну границу онога шумарка испред Три Уши. Ватра бугарских батерија показа се надмоћнија од српских. Кад је Бугарска батерија, на брежуљку североисточно од шумарка испред Три Уши, демонтовала једним метком један топ у противничкој батерији,[1]) тај успех изазва опште одушевљење

[1]) То је она код коњичке бригаде. У осталом овај метак не беше демонтовао ни један топ, него је убио двојицу топовођа, ранио је два ре-

код оближње бугарске пешадије, које одушевљење захвати све до на врх Лештанске главице. Бугарски командант на томе месту зграби ту прилику за косе, нареди да се свира „Марица“ и да два батаљона јурише бајонетом.[2]) Пред овим јуришем одступише Срби. Један од та два батаљона окрете на Мало Малково а други на Три Уши. То је било око 5 сах. по подне. Онај батаљон који беше узео Мало Малково пође још донекле косом Петровскога креста према Драгоману, а онај што беше окренуо на Три Уши, узе крајњи (источни) вис од Три Уши. Али су ноћу оба та батаљона позвана натраг у своје старе положаје.

„У вече прекидоше Срби борбу и повукоше своје стрелце из домашаја непријатељске ватре. Дунавска дивизија одржа онај теренски басамак с кога је њена артилерија потпомагала фронтални напад; батерије су повучене назад. Лево беше дунавска дивизија одржала западно од Три Уши. Кавалеријска бригада остала је источно од Драгомана око и на Чепњу. Она је овога дана толико пешачки учествовала у борби, да у вече није имала муниције. Дринска дивизија лежала је спрам Алдомироваца, између Брложнице и Солиначке шумице (Баља). —

„Резултат дана не беше повољан за српску војску. Она је на левом крилу запела данас с толиком снагом, која се није слагала са задатком дунавске дивизије. Прво, није се 5-ог новембра хтела никако *решавајућа* борба, друго, дунавска дивизија, по општем плану за напад на Сливницу, не беше добила решавајући задатак. Она је имала на својој тврдој позицији на Три Уши да буде стожер, око кога су остале дивизије имале да се савију, те да десним крилом

дова и једног каплара и „контузовао“ је два официра, па је зато батерија без ичије заповести и без дозволења Команданта коњичке бригаде *одступила*. То је изазвало одушевљење код бугарске пешадије и њену „Марицу“ и њен јуриш и све остало на томе крају бојишта.

[2]) По другим извештајима овај су јуриш извршила два батаљона дунавског пука. Како ови не беху у резерви, то би их ваљало извлачити из бојнице а није вероватно да је то урађено. Пр. Хунгербилерова.

српске војске обиђу лево крило бугарско, те да надру на непријатељеву одступницу. Тиме што је дунавска дивизија узела на се офанзиву, она је радила против ратног плана. Осим тога повукла је за собом и дринску дивизију, пре времена, у борбу тако, да ова није могла спречити да се данашња битка сврши под утиском ако не баш пораза, а оно једног неуспеха.

„Губитак је био доста осетан, 800 мртвих и рањених, Мало Малково изгубљено, а није се ништа више постигло, него да су у *вече* тога дана биле концентрисане три српске дивизије за напад на Сливницу.[1])

„А с бугарске стране, после првог озбиљнијег судара, стекло се окуражавајуће уверење да је не само први напад на Сливницу одбијен, него да је на десном крилу добивена позитивна победа. Уздање да ће се можда Софија ипак спасти, оживи у бугарској војсци наново.“ — —

Тежак је прекор који овде потпуковник г. Хунгербилер чини нашој дунавској дивизији да се дала једном бугарском рекогносцировком увући у решавајућу борбу, *за коју она није била ни одређена и пре него што су стигле и остале дивизије на линију, које су имале главну улогу за обилазак сливничког положаја*, према нашем ратном плану. Колико је за ту погрешку крива магла, у којој су три бугарска батаљона изгледала као *осам*, те је према томе изгледало да то није рекогносцировка већ главни напад бугарске војске, те се најпре у глави капетана Нешића, а после и у осталима, појавило страшило бугарског продирања на Калотину, колико је услед те претпоставке поникло погрешних заповести не само из дивизијских него и из врховне команде, а колико је крива пргавост трупних команданата, — није моје да пресуђујем, тек судећи по овом, чисто војничком излагању потпуковника Хунгербилера о догађајима

[1]) Овде се вара г. потпуковник. *У вече* 5-ог још не беше шумадијска дивизија на фронту. Ми смо видели, какву је муку мучилаваздан и сву ноћ!

5-ог новембра, ја се питам: да ли би се у оној колиби иза Три Уши поред друма издавале онакве заповести, какве су издате, да нешто сваки српски командир батеријски зна, да меће своју главу на коцку, ако одступи без нарочите заповести свога Команданта?...

* * *

Када је врховни штаб сишао из теснаца драгоманског у равницу где Калотинска река утиче у Нишаву, Краљ, а с њиме и цео штаб и цела свита и Грубановићев ескадрон ударише у најжешћи кас.

Против тога није се имало шта приметити, јер ја сам мислио, да је већ било око пола ноћи.

Али после мојих каваљеријских напрезања 3. 4. и 5. новембра ја више апсолутно не бејах у стању да издржим дуже касање.

Пошто бејах исцрпео и последњи атом моје телесне снаге — а сам Бог зна да она пре рата није била мала — ја пробах да зауставим коња.

Било с тога што већ и гардијским коњима беше „преко јего“, или случајно ова гардијска кула коју сам данас јахао не беше тако частољубива као она јучерашња у Лукавичкој честобродици, еле мој коњ са свим радо пристаде да иде сâм ходом.

Кад је већ цела кавалкада толико напред одјурила да је више ни чути нисам могао, ја осетих да није баш најпријатније тако сам око поноћи путовати по непријатељској земљи, па макар позади своје војске. Све сам погледао пут Калотине... Врашки онај Нешић! Свима нам је „даску“ померио.

Али срећом непријатељ још не беше продр'о Калотинском реком. На против на један пут ми с десне стране прићe један пријатељ.

То беше пуковник Анта Богићевић. И њему беше већ сувише. И он иђаше ходом.

Разговарајући се понајлак стигосмо — Бог свети зна у које доба ноћи — у Цариброд.

Тек што сам се скинуо — или ме скинуше — с коња, предаде ми један војник једно писмо, које под једном механџијском лампом прочитах, и у коме стајаше:

„Г. Пуковнику и т. д.

„У болници, куда ће вас сваки жандар довести, наћи ћете за Вас стан. Тамо је у послу и на ноћишту и Ваш

5. Новембра. *Др. Л. К. Лазаревић.*

Али још се није могло следовати овом љубазном позиву мога деловође.

Ваљало је још у „конак“, где је било нешто накнаде и за ручак и за вечеру. После те ручко-вечере већ сам мало боље стојао на ногама и поштапљући се на шпаду одох у болницу. Завирих у све собе које беху препуне рањеника. Сви беху превијени и сви спаваху у својим мокрим хаљинама на сламњачама, које беху поређане једна до друге на патосу, по неколико врста у свакој соби.

Собе беху добро наложене, прилично осветљене; болничари стражаре по собама и приступају појединима који јечаху, јер им болови беху јачи од умора, па ни у врућој соби још не могаху заспати.

У ходницима беше блато, крв, крвави скинути завоји, крвава носила, разбацан крвав памук и чешљаница, троугалне мараме, пушке, кесе с муницијом, сандуци с болничким прибором — један крвав хаос... Али немадох душе да рекнем ни једну реч на криво персоналу болнице. Он беше већ попадао на нос од умора, а на пољу у авлији и пред школом непрекидно шкрипе кола и зврје каруце које непрекидно доносе нове масе рањеника.... Ноћас се већ нико не може евакуисати у Пирот..... То ваља све примити и задржати на преноћиште, то ваља све прегледати, на ново превити, овде крв зауставити, онде стални завој наместити, а завојног материјала почиње нестајати... То све ваља записати, нахранити и напојити, однети на постељу... ако још

која буде... иначе ће се морати оставити на носилима да преноћи.... море ћути, кад је само у врућој соби...

На пољу код кола с којих скидају рањенике ови јаучу, командир болнице виче, псује, грди возаре, болничаре, фијакере, нарећује, тера, храбри, теши.

Глас га беше већ са свим издао, па само кречи.

Видех да ја онако изнурен ништа помоћи не могу, па поћох за др. Лазом, који ми са засуканим рукама до лаката и крвавом кецељом показа собу где сам имао преноћити, па се врати на посао... тужан и несретан...

Ја се онако обучен с каљавим чизмама стропоштах на средњи од она три креветца на ногарима који беху згурани у ту собицу, за мене, командира болнице и др-а Лазу.

У тај мах зачух гласове из оближње собе у којој беху на конаку г. Пинтер и др. Никола Ј. Петровић. Овај беше доста добро расположен, шалио се и питао ме је много више него што сам ја могао одговарати.

Беше ми тешко и да говорим.

У неко доба дођоше доктори. Гаврић ме окупи да скинем чизме, и пошто је један болничар успео да их растави од мојих ногу, стаде наваљивати да се преместим на бољи кревет до дувара, јер тај је за мене спремљен. Ја пробам да побаучке пређем, јер креветци беху један до другога, али баш нисам имао више снаге ни за то.

Они ме просто одваљаше као какву кладу на други кревет. Никола се смејао, а мени беше тешко тако, да се у мало не заплаках.

Да ли од умора или од ове мисли: кад је теби, пуковнику и начелнику одељења врховне команде вечерас тако, ја како ли је оним бедним редовима, који се ево три дана бију а три ноћи бивакирају или стоје на предстражама, о нима што немају као ти шињел постављен јагњетином и чизме, онима што немају ни кашику врућега јела, ни дрва за огрев?...

Владан Ђорђевић

О СЕЉЕЊУ ТИЦА

I

Шта бива преко зиме с толиким животињама што их у лето видимо растурене на све стране, и куд се оне у зиму девају?

Највећи део проведе зиму скривено у земљи, дупљама, под маховином и кором од дрвета, у глибу на дну речнога корита, где целу зиму преспава и тек кад наступи топлије доба, оне излазе из својих скривених места да траже хране, ако је иначе нису за времена прикупиле да им се нађе онда, када је земља покривена снегом. Овако чине црви, мекушци, пауци, сви инсекти, рибе, гмизавци, водоземци и неколики сисари, а исто тако и многе из најниже развијених класа животињских (инфузорије и ризоподе, које се тада енцистирају, тј. на површини њихова тела одлучи се чврста материја, која их брани као љуштура у пужа).[1]

Али тице тако не чине. Оне се не крију под земљу, не граде себи нарочита склоништа за зиму, ма да се оне иначе одликују великом вештином грађења гнезда, нити збирају храну за зиму, него оне још пре него што је наступила зима, одлећу из наших у друге, топлије крајеве, где остају преко зиме, а у пролеће се опет овамо к нама враћају, и овим сељењем замењено је у неку руку зимско спавање у других животиња.[2] Број тица селица све је већи, у колико који крај земље лежи ближе полусима, док се на против под екватором ни једна тамошња тица не сели.[3]

[1] Узгред нека је поменуто, да осим оваквог зимског спавања има и летњег, а то је под тропима, када наступе велике жеге и суше, те се онда понеки гмизавци, водоземци и рибе завуку дубоко у глиб, коме се горњи слојеви сасуше у кору. *L. K. Schmarda,* Zoologie, I. Wien, 1887.

[2] Ластавице могу по некад случајно зиму преспавати, јер су овда онда нађене укочене по рупама око обалâ и испод кровова тороњских у Енглеској, Немачкој и Француској. Овакав случај наводи и *J. Торбар* из околине Загреба.

[3] Оваквог редовног као и нередовног сељења има и у осталим класама животињским, о чему ће бити напомена на крају чланка.

Лепе јесени често видимо високо на хоризонту јато ждралова, а ако је магловито време, онда се спуштају ниже тако да им се и дозивање њихово јасно чује. За њих се каже, да беже са севера, где ће настати јача зима, па траже крајеве, у јужном правцу, где је топлије.

Ко је под јесен путовао сувим по нашој домовини, могао је око вода и по долинама кроз које воде теку, опазити веће и мање гомиле међу собом сродних тица, како узнемирено тумарају тамо амо, не певају као обично, и расплашене не одлећу одмах далеко, него прну мало у вис, па се у брзо спусте опет на земљу. Ове се тице спремају за пут на далеко, с тога се и искупљају полако у све већа јата, па ће их једне ноћи са свим нестати из тога краја. Чворци се после дужег тумарања враћају на своја легала, око којих облећу и певају, као да хоће на ново да савију гнездо, па их после неколико дана тек једне ноћи са свим нестане.

У пољу је још пуно цвећа, на све стране сазревају сваковрсни плодови, у ваздуху пуно ројева инсеката, само тек после топлога дана јави се и по која хладна ноћ, која нам наговештава примицање сурове зиме, и док већи део веселог и безбрижног тичијег света живи у изобиљу — већ нестаје по које тице, једна по једна креће се на зимовник, међу првима жуја (Oriolus galbula), зидарска ласта (Cypselus apus), пупавац (Upupa epops), ноћни кобац (Caprimulgus europaeus), после неколико недеља за њима кукавица (Cuculus canorus), па онда редом и друге тице.

Овај чудновати нагон за тумарањем свакојако је најзнатнија појава у животу тичијем, он стоји у вези са зимом и пролећем, а с овим добима годишњим и наше и тичије радости и жалости. Свакоме је мило да каже, како је видео прву ластавицу и ма да само једна ласта не чини пролеће, опет за то сваки се нада, да ће за првом и друге доћи, а за њима и остале тице — весници лепога пролећа. Једна фела тица долази за другом, с њима заједно подмлађује се и свет биљни и животињски, па како се приспеле тице јављају

одмах својим веселим цвркутањем и певањем, савијањем гнезда и живахним тумарањем на све стране, то се и ми сами некако нађемо у новој и лепшој природи, какву смо преко дуге зиме жељно ишчекивали.

Овај нагон за сељењем различно се јавља код разних фела и група тичијих. Једне остају код нас у свако доба године, њих зовемо *сталним тицама*, друге на против одлазе у друге крајеве где проведу зиму, то су *тице селице.*

Али и међу селицама има их и таквих, што у извесно доба године истина оду од нас, само не далеко, па се овда онда враћају, те зовемо *скиталицама*, а оне што проведу зиму у са свим другом крају света, јесу *праве селице.* Истина бива и то, да је једна и иста фела тица често у једном крају стална, у другом скиталица, а у трећем опет права селица. Мужјак букове зебе проводи зиму у једном крају као стална тица, а његова женка у исто време тумара у другом крају као скиталица.

Од месеца јуна па до пролећа нема у Криму ни једне певачице, преко лета нема тамо ни врапца, а у пролеће кад се тице селице из Мале Азије враћају у Европу кроз Крим, тамо сваки жбун оживи од многих тица. Колибри (Trochilus colubris) сели се преко лета на север Северне Америке и нађен је на ушћу реке св. Лоренца заједно с певачицама са севера; на Каролинским острвима (Уалан и др.) опажене су исте штакаре (Grallatores) које и у Камчатци (међу осталима Strepsilas, Charadrius) и ове тице долазе тамо сваке године с тако далекога севера.

Овде нам се намеће питање: за што све те тице беже под јесен из свога завичаја — околине где су се излегле? Да није због суровог времена, које ће у скоро настати, или да их на то не нагони нестајање хране, јер се оне хране инсектима и плодовима биљним, па и једнога и другога нестаје преко зиме?

Истина је, да преко зиме тице у свом завичају не би нашле хране, јер је све снегом покривено а воде замрзле,

па би гладовале. Али оне се не селе баш онда кад настане зима, него раније, пре зиме, када у завичају њиховом траје још најлепше јесење доба, хране има за њих свуда још у изобиљу и оне баш ни у чему не оскудевају. У почетку месеца Августа, када се зидарска ласта сели одавде у Африку, има још пуно потајница (Ichneumonida), мушица и свакојаких других инсеката што јој служе за храну, њих има довољно још и до месеца октобра. Тако је исто и са свима осталим тицама, које се тако хране.

Да се тицама ваља селити из околине где после неког времена неће бити хране за њих, то знамо *ми*, али то свакојако не може тица знати. Она није ни један пут живела преко целе зиме у свом завичају, па наравно не може ни знати, како је онда тешко наћи и склоништа а камо ли хране кад је све снегом и ледом покривено.

Да не буде томе може бити који други узрок?

Зна се за тице, што се са лепога певања држе по кавезима, да целога лета весело певају, али на један пут под јесен оне се ноћу узнемире, скачу и лете по кавезу, изубијају своја крила и кљун о жице — хоће да излете. Овако чине неколико ноћи, а преко дан су са свим мирне, питоме као обично. Тако траје неко време, па се онда са свим смире и целу зиму тако проведу, али у почетку пролећа опет се преко ноћ узнемире, па када тај немир престане њихове су другарице приспеле у наш крај. Има примера, да су препелице таквим ноћним немиром за доба сељења другарицâ њезиних остале мртве у кавезу.

Овакве доиста занимљиве појаве тумачимо нагоном, који се наслеђивањем с колена на колено преносио и тако стално утврдио међу тицама, али једни их тумаче неком незнаном тичијом моћи слућења, па у доказ томе износшени су и многи примери. Тако се вели, да су ковачи (Alcedo ispida) једнога лета подизали своја гнезда високо у обали потокâ, много више него обично што су чинили, исто тако и вивци (Vanellus cristatus) и — гле чуда! преко лета ударише не-

обично велике кише и поплаве, које поништише сва њихова гнезда из ранијега доба, а она нова, високо подигнута, осташе читава, јер их вода није могла дохватити и однети са собом.

Северна патка (Anas glacialis), која живи на обалама леденог мора код Шпицберга, долази до обале балтичкога мора, али у почетку год. 1840. много их је дошло и до јужне Француске, где их до онда нико није видео, и те године беше необично хладна зима на северу. [4]

Оваквих необичних примера има доста забележених, и из њих се изводи закључак, да су те тице могле предвидети такву елементарну несрећу.

Али кад се узме у рачун, што се у небројено прилика доказало, да тице не могу у напред слутити метеоролошке каламитете, него на против, да баш због њих врло многе пропадају заједно са својим гнездом и породом, онда онакви наведени примери нису ништа друго, него просте случајности. До душе и тице, као и многе друге животиње могу у неколико осетити, да ће се променити време. У очи лепога дана понеки инсекти у ројевима зује по ваздуху, пауци преду своје мреже, а кад ће бити кише они ретко раде тај посао и завуку се у своја склоништа, пред кишу пчеле остају у својим кошницама или близу њих, многе рибе пењу се тада на површину воде, па зашто дакле не би и тице могле осетити промене у атмосфери? Али опет за то не да се ни замислити, да ће оне моћи осетити неколико недеља или месеци у напред какав пролом облака. Па кад промене метеоролошке и у температури не могу тице у напред да осете, онда се разуме само по себи, да ни последице таквих промена не могу предвидети, нпр. да ће нестати инсеката и њихових ларава (гусеница), да ће им храну покрити снег који оне у својој домовини ни видезе нису, јер су оне одлетеле пре него што је снег и пао. Али још чудније изгледа, да ће

[4]) *J. Torbar,* O selitbi i obsegu putovanja naših običnijih selica ptica. Rad jugosl. akad. znan. i umjetn. Knj. I.

тице преко зиме наћи за се довољно хране далеко преко мора у другим, топлијим крајевима.

Зимска станишта тицама селицама јако су распрострањена; за многе се тице управо и не зна ни где се смире. Од европских тица сели се више од половине, а од северо-азијских и северо-американских готово толико исто. Многе презиме у јужној Европи, много више у северној Африци између 37. и 34. степ. сев. ширине, доста њих оду и дубље у жарки појас и преко зиме налазе се од приморја црвеног или индијског океана до атлантског. Исто тако налазе тице себи склоништа и у Индији и око ње у Бирми, Сијаму и јужној Кини. Северо-американске тице путују до југа Сједињених Држава и до средње Америке. А и на јужној половини земљиној има таквога сељења; тице јужне Америке одлећу у северном правцу до јужне и средње Бразилије, а оне из јужне Аустралије селе се на север тога дела света, нешто и до Нове Гвинеје и на околна острва.[5]

Тице из наших крајева селе се на југ, у северну Африку, а многе и у Азију, да се тамо сачувају од зиме и глади у свом завичају. Али тице се не задрже само на северној страни афричкој, где су у оно доба, кад је у нас у велико зима, за њих најповољније прилике у сваком погледу, него оне се спуштају и дубље, у жарки крај Африке. Жуја, ластавице, жура (Merops apiaster) не смире се ни под 12. степ. сев. шир., где имају довољно хране, него иду и врло дубоко у Африку. У први мах та појава изгледа чудновата, кад се узме у рачун, да тице беже испред хладноће и немања хране, а од обојега довољно су сачуване у северној Африци, па ипак оне одлазе и даље. Оне то чине из једнога са свим простога узрока,[6] што збирањем многих инсеката и плодова биљних за своју храну тице утичу корисно и нужно на своју околину, јер кад тица не би тамо

[5] *Brehm's* Thierleben. I. Bd. Leipzig, 1882.

[6] *B. Altum,* Der Vogel und sein Leben. München, 1868.

било, онда би се равнотежа у самој природи на појединим местима осетно пореметила. Тако оне чине у свом завичају, па тако и у топлој Африци баш у оно доба, кад се у највећем јеку развија биљни и животињски свет. Кад би се тице задржале рецимо само у долини нилској, онда би јужнији крајеви Африке остали без оног корисног утицаја, јер се тице не баве у свом завичају преко лета а на југу преко зиме само за то да се насите, него су оне, и овде и тамо, за то, да суделују у бујном развијању природе. [7]

Када је у нас већ у велико зима и снег, тада је на обалама Нила и око египатских језера, особито у већим палмовим шумама, пуно наших орлова (Aquila) и племенитих соколова (Falco), али торońски соко и ћук (Falco tinnunculus и rufipes) одлећу и даље у пустаре Кордофана, где тамане силне ројеве пустошећих путничких скакаваца (Acridium migratorium). Мишари (Buteo). јастребови и копци остају у Египту, еја (Circus) заузима целу северну Африку, и дивље крештање црвене еје (Circus rufus) чује се често по степама Судана и густим шеварима око Белога Нила. Ноћни кобац презими у тропским шумама између 15. и 16. степ. сев. шир. Ластавица пропутује све познате земље северне Африке и нико јој не зна где се стално смири; она се не заустави у Египту, где има још две феле домаћих ластавица, ни у Нубији нити у степама и шумама источног Судана, она одлеће много дубље у средину Африке. Па и наше певачице продиру исто тако далеко. Славуј и велики славуј (Sylvia luscinia и philomela) не одмарају се у Египту, препелици се чује глас у степама Кордофана, а прдавац (Crex pratensis) се чује преко зиме из прастарих шума Судана и тако далеки пут од свога завичаја пређе та

[7] Примера за такво утицање тица на развијање природе имамо не далеко од Београда. Разграђена жарковачка шума изгледа преко лета као попаљена од силних гусеница, у њој се не чује весело певање тичије, док шума у Кошутњаку и Топчидеру са свим друкчије изгледа преко лета само с тога, што су тице у њој довољно заштићене од гоњења и затирања.

тица сваке године јамачно већим делом трчећи! Само певачи по луговима, шеварима и пинице (Phyllopneuste, Calamoherpe и Sylviae) задрже се у шумама наранџиним и маслиновим у Египту. Плиске (Moticilla) као да по целој северној Африци проведу зиму; сврачак (Lanius collurio) се повуче у прастаре шуме око 12. степ. сев. шир., али жуја не остаје ни ту, она иде још даље. И гачца (Corvus frugilegus) има у великим јатима у нилској долини, а пољска шева (Alauda arvensis) налази се до 30. степ. сев. шир. Међу пузавцима вијоглава (Jynx torquilla) одлази до Судана, а кукавица много дубље упоредо с ластавицом. Вивци и звиждовке (Charadrius) остају у Египту, али ждралови (Grus cinerea) заједно с руским ждралом (Anthropoides virgo) до река̂ суданских. Докле се чапље (Ardea) свуда настањују, дотле јата рода̂ (Ciconia alba) одлећу у незнане даљине. Млакаре (Rallus aquaticus), лиске (Stagnicolla chloropus) и сарке (Fulica atra) пливају, лете и трче до 13. степ. сев. шир. Велика јата шилорепе патке (Anas acuta) презиме у језерима и барама доњега Египта, друге у дугачким, клинастим јатима плове поред кривина̂ нилских, не зауставе се ни код Картума, ни код Кајира, него тек под 4. степ. сев. шир. застану у своме путовању са обала̂ леденога мора где преко лета бораве, а тај њихов пут износи шести део земљиног обима. Непрегледна јата сваковрсних патака и гусака, лапиштова (Carbo cormoranus), галебова и чигара притисну обале и пешчане спрудове Нила, тица до тице, докле око може видети.[8]

Али осим оваких тица селица̂ рекосмо, да их има и таквих, које не лете далеко, не одлећу у топлу Африку, него само с једног краја Европе оде на други. Тице са далеког севера зауставе се у Шведској, Данској, северној Немачкој, друге у Енглеској, Француској или Швајцарској, или у Италији, Шпанији и Грчкој, нарочито на острвима Средземнога мора.[9]

[8] Aus der Natur. Essays von Dr. Otto Ule. II. Leipzig 1871 стр. 225.

[9] Овакве тице виђају се и у нас само онда, кад је зима много јача, као свилорепа (Ampelis garrula), која је год. 1850. виђена у повећем броју

Земље око Средземнога мора и то острва Корзика, Сардинија, Мајорка, Минорка, Сицилија и Малта, јесу особито омиљена места нашим селицама; за Сардинију се каже, да је она прави кавез жујâ, јер их тако много има тамо преко зиме. Већина тица из средње Европе нађе себи тамо склоништа; у Сијери Невади у Шпанији презиме небројени црвендаћи, зебе, стрнадице, дрозгови, плиске, поједини орлови, соколови и буљине.

Многе феле оваквих тица одлазе у нешто мало даље крајеве од места где су биле преко лета, а има их и таквих, што стално у пролеће и у лето своју околину траже. Црног и зеленог детлића (Picus martius и viridis) може човек тачно у свако доба наћи на извесном дрвету или у извесној групи дрвећа. Таквих тица скиталица има и у јесен и преко зиме, само је њихово земљиште много веће што га оне у то време заузимају. Тако нпр. видимо на један пут по баштама нашим многе сенице (баштенску Parus major, плаву P. coeruleus, барску P. palustris) често с пузавцем (Sitta europaea), змијоглавом (Certhia familiaris), па чак с једним или другим којим детлићем, који сви лете с дрвета на дрво тражећи хране и у скоро их нестане. Али после неког времена, после неколико дана, ето њих опет и на тај начин проведу већи део зиме. Хране имају тада много мање него преко лета, па с тога је морају и у даљој околини тражити, обилазе шуме, жбунове, воћњаке на далеко, где траже скривене инсекте, њихова јаја и ларве. Оне чисте дрвеће од прилике као што многе зебе (букова Fringilla coelebs, планинска Fr. montefringilla, зелена Fr. chloris), жутовољка (Emberiza citrinella), пољска шева или кос (Turdus merula) и свилорепа траже жбунове, на којима има бобицâ. Како за оне прве тице хране нема увек много и раздељена је, није никада нагомилана као за ове друге, то и гомиле оних тица нису

око Крагујевца, или их понекад ветар нанесе овамо, као фрегату (Tachypetes), фламинго (Phoenicopteris) и др. — Птице у Србији. По аналитичном методу сложио Др. *Јосиф Панчић*. Београд, 1867.

велике, него су гомилице од 20--30 тица, а ових других читава јата од стотине и више. Од тога чиме се тице хране, зависи и гомилање њихово.

II

У Европи почиње сељење тица у мес. августу и завршује се у мес. новембру, а враћају се са свога зимовника у мес. марту (некад и раније) и траје до мес. маја; у колико који крај лежи севрерније, у толико и ово сељење бива раније. Многе тице са далекога севера презиме често и у нашим крајевим, а оне с јужне половине земљине селе се на против у северније крајеве, те према томе тропске земље близу екватора јесу крајње тачке тицама што се селе под јесен и под екватором нема таквог редовног сељења. Албатрос (Diomedea exulans) је једина тица, која прелази екватор и два пута преко године прелети кроз топлу зону за рибом на обема половинама земље кад она баца икру.[10]

Тице што проведу лето у нашим крајевима, долазе овамо у пролеће исто тако поступно, као што су у јесен одавде и отишле. Оне што су најраније одлетеле, долећу најдоцније, а исто тако које су најдоцније одлетеле враћају се опет најраније, те према томе оне се прве код нас дуго и не баве. Али тек ни једна фела тица не долази раније, него што је, при нормалном времену, и њихова храна приспела, а исто тако ни једна не долази доцније, него се све враћају од прилике онда, када за њих има хране у изобиљу.

Тице се дакле јављају баш у оно време, када им се ваља латити свога посла. Кукавица долази онда, кад су ларве (гусенице) неких гастропаха (кукавичије сузе Gastropacha neusria, храстове и борове преље G. processionea и pini) одрасле и растуриле се по дрвећу да попасу његово младо лишће; жуја кад кокица (Melolontha vulgaris) почиње да

[10] Dr. *Iohannes Leunis*, Synopsis der Thierkunde. Hannover 1883.,

лети; пинице кад мало одрасту ситне и голе ларве разних скочаца (Geometra) и неколиких ситних лептирова чије ларве живе на храсту и бору (Tortrix viridana и buoliana), јер у први мах ове ларве живе врло скривено и сувише су ситне за оне тице; ластавице онда кад се појаве неколико фела двокрилаца, а мухоловка када ових инсеката има много више.

Све има своје за што. Ако се запитамо, зашто нпр. мухоловка не долази раније од ластавице, или бар с њом заједно — прва се враћа око половине априла, а друга око половине марта —, на то ће нам дати тачан одговор сâм њихов начин живљења. Ластавица прелети врло брзо велики простор тражећи себи хране, па ако баш двокрилаца и нема много, она ће их ипак у лету на тај начин довољно нахватати, али мухоловка седи увек мирно на једном месту на грани и чека док се примакне који двокрилац. Ако ових нема много, не може их довољно ни ухватити, те се с тога мухоловка и не враћа пре него што поменути инсекти лете по ваздуху у читавим ројевима.

У нас су прави весници пролећа ластавице (пољска Hirundo rustica и домаћа H. urbica), које к нама долазе у половини месеца марта, а селе се у другој половини септембра, а брегуница (H. riparia) у половини априла и остаје до почетка септембра, као и друге две ређе феле, пећинска и планинска ласта (H. alpestris и rupestris).

Раније од ластавице јавља се пољска шева (Alauda arvensis), понекад већ у мес. фебруару, ако је лепо време, шумска (A. arborea) у мес. марту и остају до краја септембра, а шеврљуга (A. cristata) је скиталица или често остане преко зиме близу домова људских.

Од друге половине марта јављају се голубови (дивљи Columba livia, дупљаш C. œnas, гриваш C. palumbus), грлица (Turtur vulgaris), која у месецу августу тумара, а сели се у мес. септембру, даље дрозд, чворак, који кад се нада да ће у његовој домовини бити довољно хране, дође понекад пре него што је нестало снега; прве половине месеца

априла јављају се пузавци, сврачци, зидарска ласта, сива мухоловка (Muscicapa grisola), до краја истога месеца кукавица, препелица, јаребица, ноћни кобац, смрдиврана, даље Porzana pusilla, Saxicolla rubetra, Ficedula trochilus и sibilatrix, вијоглава, која се већ у почетку мес. августа сели; за њима одмах долазе мала мухоловка (Muscicapa parva), жуја, велики славуј (Luscinia major), а све ове тице и остављају нас најраније, крајем месеца августа или у септембру, када одлећу на зимовник у јужну Европу, највећи део у Северну Африку и у Азију до Китаја.

Остале тице што их у нас има, јављају се преко целе године врло различно. Тако од грабљивица плава еја (Strigiceps cyaneus), црвена еја (Circus æruginosus), луња (Milvis regalis), пчелар (Pernis apivorus), голубар и торољски соко (Falco peregrinus и tinnunculus), шумска сова (Otus vulgaris) јављају се, понеке међу њима, већ крајем месеца фебруара, већином пак марта, мало доцније, у априлу, рибљи орао (Pandion haliaetus), шевар (Falco subbuteo), који се сви селе у мес. септембру; журица (Falco æsalon) са севера Европе и Азије долази мес. августа и септембра и остаје до месеца марта и априла, те лови ситније сталне тице, а бели соко (Falco gyrofalco), коме је постојбина далеки север, ретко је кад преко зиме неко време у нашим крајевима. Од већих грабљивица по великим планинама је брадати јастреб (Gypætus barbatus) овуда само у пролазу,[11] а Neophron perncopterus, који је у Африци и јужној Азији стална тица и за тамошње крајеве од велике користи, јер се храни само лешинама, долази у наше крајеве почетком пролећа у малим јатима, као и орлушина (Vultur monachus), даље рибљи орао

[11] Josip Ettinger у свом делу (Sriemsko-slavonsko-hrvarske divlje životinje, zvieri i ptice. Земун, 1857.) наводи, како су године 1852. виђена два оваква јастреба близу Земуна, на које су домаћи орлови и јастребови напали, с њима се дотле тукли, док дошљаци не падоше од умора на земљу. Један од њих тешко обрањен није могао наставити свој пут, него је побегао у врбаке, али други дан нападне на једно чобанче коме притекоше у помоћ други пастири, те овога великог јастреба убију.

(Pandion haliætus) и морски орао (Haliætus albicilla), који се бави увек око вода и доцкан се сели, у мес. новембру, а врло ретко који од њих остане и преко зиме и тада се храни свачим што може само да улови.[12] У реду ових тица има их, које су према приликама скиталице и сталне тице; кукувије (Strix flammea) проведу зиму у старим зидинама, а буљина (Strix bubo) скиталица је, барска сова (Syrnium aluco) завлачи се зими у шупље дрвеће; даље остану по некад ила тумарају преко зиме ћук (Athene noctua), кобац (Nisus communis), јастреб (Astur palumbarius), мишар (Buteo vulgaris), али обично дневне грабљивице одлазе за осталим мањим селицама, које им служе за храну, па се тако поред њих зауставе многи и у јужној Европи, али велики део пређе за њима у Северну Африку.

У реду певачица има највише селица, скиталица и сталних тица. Осим раније поменутих из овога реда, плиске (бела Motacilla alba и сива M. sulfurea) долазе већ у месецу фебруару и остају до октобра, а жута (M. flava) у априлу и бави се до септембра, као и Anthus campestris, док се друге две феле (A. pratensis и arboreus) у нас нешто дуже баве, од мес. марта до новембра; црни кос и кос певач (Turdus merula и musicus) од мес. марта до октобра, када одлазе на југ Европе, а они са севера (T. torquatus, iliacus) овде су у пролазу свом месеца септембра и октобра, и по други пут марта и априла, када се враћају у своју постојбину, док је имелаш (T. viscivorus) скиталица. Из ове исте фамилије (Turdidæ): Cyanecula suecica, Erythaca rubecula, Ruticilla titys и phœnicurus, Monticola saxatilis, Saxicolla œnantte, даље сви наши певачи (Sylviidæ): Accentor modularis, Sylvia hortensis, cinerca, garrula, Phyllopneuste rufa — све се ове тице јављају у пролеће, под јесен се селе

[12] J. Етингер у поменутом делу вели за овога орла, да у тамошњим пределима станује покрај ритова, бара, потока, близу шуме, особито близу риболова и остаје ту „u zimu i ljetu", а за рибљега орла да се пред зиму сели.

на југ Европе и у северну Африку, док из прве фамилије Monticola cyana презими у Индији, али многе и у јужној Европи, а из друге фамилије Accentor alpinus, која је стална тица у целој средњој Европи, лето проведе у брдима а зими силази у долине. Из фамилије пузаваца (Certhidæ) све су скиталице од пролећа до јесени (Certhia familiaris, Tichodroma muraria, Sita europæa); из фамилије Plectrophanes две (Pl. nivaiis и laponica) долазе нам, кад је јака и снежна зима у њиховом завичају (Исланд, Лапланд) и тумарају по пољу, тако исто и Fringillà nivalis, док се Fr. montifringilla већ у мес. августу искупља у мања јата, тумарају неко време, па се онда селе на југ, а све су стрнадице (Emberiza hortnlana, cirlus, pityornis, schœninclus) селице; из фамилије Pyrrhula једна је (P. vulgaris) скиталица од месеца октобра до марта, а друге са далеког севера (P. enucleator, erythrina и rosea) пролазе овуда мес. октобра или новембра. Врапци (Passer) су стални (P. montanus, domesticus, petronia) и у зиму се повуку из поља и стена ближе домовима људским, исто тако стални су царић (Troglodytes parvulus), Regulns cristatus, сврака (Pica caudata), док су друге неке из фамилије сврака (Corvidæ) сталне и скиталице (чавка Corvus monedula, галоврана C. corone, гавран C. corax, крешталица Garrulus glandarius) или и селице (врана C. cornix, гачац C. frugilegus, алпијска чавка Pyrrhocorax alpinus, алпијска врана Fregilus greculus), лешњикара (Nucifraga caryocatactes) из четинарских шума северне Европе силази по некад мес. септембра и октобра у равнице где презими, а трешњара (Fringilla cocothraustes) тумара из једног предела у други, особито тамо где има доста воћњака и лиснате шуме, тако исто чине и зимовка и чиж (Fringilla pyrhula и spinus).

Из фамилије дивљих кокошију (Tetraonidæ) дозази са далеког севера алпијска кокош (Lagopus alpinus), а тетреби (лештарка Tetrao bonasia, кокица T. tetrix, тетреб T. uro-

gallus и бастард од оба последња, T. media) сталне су свуда по великим шумама (Копаонику, Столовима и др).

Штакаре су махом селице. Обе дропље у нас, велика и мала (Otis tarda и tetrax), даље из фамилије барских кокошака (Rallidæ): сарка (Fulica atra), лиска (Gallinula chloropus) и шарена млакара (Porzana marmorata) баве се по баровитим местима од марта до октобра па се повлаче на југ Европе, исто тако и из фамилије звиждовака (Charadridæ): Oedicnemus crepitaus, остригар (Hæmatopus ostralegus), вивак (Vanellus cristatus), степска ласта (Glareola pratincola), Strepsilas interpres, — све су селице од марта или априла до октобра, а жута звиждовка (Charadrius pluvialis) гњизди се на северу, у лето иде до поларног круга, у зиму до сев. Африке и у нашим је крајевима има у том пролеску њеном мес. марта или априла и октобра или новембра; Aegialites hiaticula и cantiana, које се такође легу на северу, од августа до октобра повлаче се на југ, а у априлу се опет враћају; на послетку из исте фамилије (Charadridæ) Squatarola helvetica, која се налази на далеком северу обе половине земљине, прелети зими готово целу земљу, те се у проласку свом виђа у нас од мес. марта до јуна и од септембра до новембра.

Из велике фам. шљука (Scolopacidae) мало их има што у нас остају преко лета, него их се већина бави у нашим крајевима у проласку У прве спадају сабљарка (Recurvirostra avoceta), Limosa ægocephala и rufa, морски петао (Machetes pugnax), кривокљуни жалар (Pelidna subarquata), док је шумска шљука (Scolopax rusticola) овде у мес. марту за тим по други пут у октобру кад одлази јужније. Велика шљука (Gallinago major) у проласку је априла и маја, за тим опет августа и септембра, мала бекасина (G. galinulla), која се леже на северу Европе и Азије, у проласку од марта до маја и од августа до септембра, а бекасина (S. media) од марта до априла и у септембру и октобру. Жалар (Tringa canuta) са далеког севера старога света у проласку

је од маја до септембра, док је мали жалар (Actrodomus minuta) око бара у нашим крајевима од августа до априла а преко лета на далеком северу; алпијски жалар (Pelidna alpina, коме је постојбина такође север Европе и која зими прође целу земљу, изузевши Аустралију и Полинезију, често је, повлачећи се на југ, у врло великим јатима од месеца августа до априла, а нешто дуже, до јуна, али ређе Pelidna Temminkii, која иначе проведе зиму у јужној Европи, сев. Африци, Китају и Индији. Ритска прутка (Totanus glareola), које има свуда по Европи, повлачи се од јуна до септембра јужније а враћа се априла до јуна, док велика прутка (T. glottis), која се леже на северу старога и новога света, ређе се јавља у проласку свом од августа до октобра, за тим опет у марту и априлу, а шарена и шумска прутка (T. calidris и ochropus), повлаче се јужније у августу и септембру и враћају се у априлу; на послетку овако исто пролазе овуда са далеког севера велика и мала угара (Numenius arquatus и phæopus), месеца априла и маја, за тим по други пут августа и септембра кад се повлаче средземном мору.

(Свршиће се) Љубомир Миљковић.

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 63-ће)

3.

„А за твоју мајку саградићу нарочиту собу са прозором окренутим у башту да јеваздан сунцем обасјана. Оно ја сам и пре знао, али за ову годину дана, што тебе не беше дома, видео сам још боље шта је она нама. Само да је Господ Бог поживи. Најбоља соба у кући биће твоје мајке! —

Тако је говорио Ханс гледајући радосно своју жену. Валпурга упита: А где ћеш ти то да градиш кућу?

Ханс се окрете: као шта ту има још да се пита? Он је истина обећао својој жени да ништа неће бити на што она не пристане, али то треба да је за њу доста, сад ваља свршити ствар у коју се загазило.

Са великом влашћу над собом он рече:

— Па дабо'ме да нећу зидати овде уз ову стару колибу, већ тамо горе код наше механе. Али ја сам већ казао да ми због те грађевине не смеду дирнути онај велики орах. Чудићеш се док видиш колико ћемо имати ове године ораха, биће на сигурно три товара. А свака година кад ораси добро понесу — то је година за мушкарце!

Валпурга му покри уста руком, па гледајући преда се рече: „Ти си добар човек као добар дан; веруј да те ја боље знам но што ти сам себе познајеш. Са свим ми је право што си сада постао мало оштрији; ја сам ти увек говорила да се не снебиваш и не кријеш за друге. Ти имаш толико исто па и више памети но они. Само да си од некуда могао бити сакривен иза врата онда када сам ја Краљици о теби причала. А тамо на годину кад Краљица пође у планине свратиће и к нама, то ми је обећала и руковала се да ће нам за цело доћи у походе.

Ханс је само гутао добре речи своје жене па се само смеши.

Муж и жена стадоше се међусобно хвалити и преузносити што ни мало није обичај, а најмање међу сељацима, и они би се стидели да су за то знали. Али за њих после толиког растанка беше настало као неко ново верење, као нова свадба. Они не беху ни свесни тога да су били постали једно другом туђе, нити беху свесни садашњег силног уједињења, јер за њих сада беше најважније питање о куповању механе, јер од тога је питања зависила срећа и мир њиховог брачног живота.

— Дакле ти пристајеш да механишемо горе код гемзе? — упита Ханс.

— Казала сам ти да ћемо се договорити. Еле ти мислиш да би ти био подесан за механџију? —

— За цело не толико колико би ти била за газдарицу, тако сви људи кажу, а крчмарица и јесте главно. Ти би била најбоља газдарица, јер ти можеш речитошћу да зарадиш себи хлеба, исто као наш по́па. Ти тако умеш говорити с људима, да би се и вино скупље продавало и све. Видиш, ти умеш сваком човеку да завириш у срце, умеш свакога да разумеш и свакоме да одговориш како ваља, просто ти си створена за крчмарицу па то ти је!

Ханс није могао да појми да се Валпурга у опште још затеже. Најсјајнији идеал свакога младог планинца то је да постане механџија, т. ј. да друге храни и поји, а да и сам од тога буде сит, да приређује весеља у којима је он највеселији, јер у томе весељу други троше а он зарађује, да буде жижа у коју се скупља сав растурени сеоски живот, да буде помагач и саветник свакоме, јер сваки мора да је с њиме у љубави, јер механџија зна све, где што има да се купи или да се прода, јер од сваке краве, сваке њиве, и сваке куће која пређе из једних руку у друге, има и он свој ћар, исто као што је некада имала властела, а што други људи једу и пију, од тога ни он не мршави. Па онда и он ћари као и сеоски попа од сваких бабина, од свакога крштења и венчања, и од сваке даће. Па онда тек странци који нагрну лети па морају да плаћају механџији порез за то што су брда тако висока, а језеро тако дубоко, и што они све то смеју гледати. Е, тако је то, механа је језеро у које се стичу сви планински потоци и поточићи.

Валпурга је зинула од чуда гледајући у свога мужа и слушајући како он опширно и живо описује вајду и срећу од механисања. Поче по мало и њој да се допада. Она помисли: готово ће то бити најбоље, јер си се ти ето са свим

одучила од усамљеног живота у колиби, ти ћеш се сада тешко на њ навићи, ти си постала друга, па сада и теби треба са свим што друго. И она стаде са свим искрено свога мужа уверавати, да она нема ништа против целе ствари, само да ваља пажљиво поступати.

— Па онда. знаш ли шта је још најлепше? — заврши Ханс — добијамо и пошту, тако вели сам срески судија, а баш ако се сад не обистини, ти то можеш ласно учинити да буде, па чак и да наше село постане варошица, па ће онда наше куће вредети двојином толико колико сада! —

Он је хтео одмах да иде са женом горе у село да прегледају механу, али Валпурга рече:

— Пусти ме да се мало смирим у нашој старој кући, механа неће побећи. Ја ти не умем казати како се осећам добро у нашој кући, све да ми је да устанем с једне столице па да седнем на другу. Све ти је то дома тако добро. Чини ми се сваки сто и свака столица имају очи па ме гледају као да кажу: Јес, јес, познајемо ми тебе, одавно те чекамо! Молим те остави ме још мало да се смирим! —

— Добро, добро, остани ти! — рече Ханс па стаде ходати по соби. На један пут, као да га неко зовну, изађе у авлију па стаде цепати некакве пањеве, које је био у крај склонио.

Валпурга такође изађе из собе па га стаде задовољно гледати.

— Ја како! — рече он — ваља радити од сада као и до сада. Не бој се да ћу ја постати у механи лењштина или пијаница. Хоћеш сада да идемо у село? —

— Хоћу, ходи само унутра! —

Ханс брзо беше готов и прилично поносит што сада може са женом да иде у село. На чесми код општинске куће беше пуно жена и девојака са судовима за воду; све оне изађоше пред Валпургу да је поздраве и да јој честитају.

Деца баш беху изашла из школе. Валпурга је призивала час једно час друго, руковала се с њима и поздрављала

по њима њихове родитеље. Беше јој тешко кад је чула да је овај или онај умр'о. Остала деца стајаху у гомилицама гледајући је зачуђено. За сеоску децу беше то бајка, како једном дођоше у село и одведоше је у Краљев дворац; а сада та бајка ето стоји на сред села и говори ка и други људи.

Када Валпурга крену даље, деца стадоше за њом викати „Валпурга." Хтела су доказати да је познају.

Идући поред ње муж јој рече тихо показујући општинску кућу.

— Ето, и ту ћу скоро бити. Свршена је ствар да ће да ме бирају за општинског одборника. Кад бих хтео могао бих бити изабран и за кмета, али ја то нећу, то је често за механџију врло незгодно! —

Валпурга виде да је мисао о механисању на све стране ухватила корена. Она му одговори само ово: „Ја видим да си се ти за ово годину дана обазрео по свету. Ти си за цело и ово научио: да човек треба најпре да се постара за себе и за своје, јер ако је у несрећи или га потера какав баксузлук, онда нико неће да му помогне."

— Тако је, тако. Хвала Богу што нама сада нико не треба, на против! —

Прођоше и поред куће богатога газде Груберсепа. Велики газда, најбогатији у општини, врло висок и мршав човек са зловољним лицем, стојаше на спољним степеницама своје куће. Ханс га поздрави врло учтиво, али Груберсеп се нагло окрете и оде у шталу. Не пристоји се великом сеоском газди да поздравља добродошлицом надничарску децу, као што је Валпурга. Због ње може ако хоће цело село полудети, али он, велики газда, зна ко је и шта је, он се не меша са трицама; таман посла, још ће он ваљда водити рачуна о једном створењу, које би пре било срећно кад би му се позајмила која литра млека.

Ханс викну гласно „Помози Бог Груберсепе, моја се жена вратила дома":

Груберсеп учини се као да није чуо, па уђе у шталу.

Ма колико да се Валпурга радовала срдачним поздравима у селу, цела та срдачност није јој била толико пријатна, колико јој сада беше тешко поднети ово презирање. Истина то беше само глуп сеоски џенабет, који се тако према њој понаша, а Краљ је с њоме разговарао, а с Груберсепом никада; али шта то чини? Он је опет први у селу, и његово презирање не може се тако лако одувати.

— За те, мачуго сељачка, рече Валпурга окренувши се Груберсеповој кући — за те ја нећу бити крчмарица бѐли; теби ја нећу ни једну чашу наточити, нити рећи на здравље! —

— Шта рече? — упита Ханс кад она ове речи прогунђа за се.

— Рекох то, да бих волела откупити од оне мачуге имање него механу! —

— Е, знам и ја да би то боље било, али ми немамо тих пара да купимо такво имање, а и кад би имали, Груберсеп не продаје ништа, на против ако какав сиромашак хоће да купи какву ливадицу, он му је отме испред носа! —

Када њих двоје стигоше пред механу, затекоше многе људе који беху дошли на алвалук, јер механџија беше купио неко вино.

— А — повикаше — ево нам и нове крчмарице! —

— Лепо вам хвала — рече Валпурга — али мој муж још није купио механу!

Ту беше и ловац из Цела, и Валпурзи одмах беше јасно у какву је мрежу од ласкања запао њен муж. Она брзо изађе из механске собе. Механџија и његова жена проведоше их кроз све собе и у подрум. Валпурга рече да је све добро, али да ће ипак ваљати много дозиђивати.

— Ти си се на двору размазила — протестовао је механџија — у нас на селу је друкчије него у краљевом двору; ти си то заборавила; не треба овој кући још за педесет година ни један нов клинац! —

Валпурга се није упуштала у препирку, али кад су пошли кући она рече своме мужу, да ваља наћи вештаке да прегледају кућу, јер се њих двоје у томе ништа не разуму, а од тога механције онако купити нешто, то би значило купити мачку у џаку.

Хансу је управо било криво што ствар није одмах свршена, јер њему се чинило да не може ни дана више остати у старој кући. Валпурга је опет хтела да погодбу развлачи колико год могне. Осем тога имала је и таквих разлога са којима се и Ханс морао сложити, те тако се и он смири.

После подне Валпурга је пребројала и срачунала на хартији своје имање и зараду; изађе лепа сумица са којом се могла платити и механа и оно њива, ливада и шуме што иде уз механу. Ако би што и остало дуга, могло се ласно исплатити за годину две дана.

4.

Беше у вече. Старамајка успављиваше дете у сарачани, певајући му својим старим дрхтавим гласом. И она певаше песму

„Wir beide sein verbunden
Und fest geknüpfet ein.“

Валпурга и Ханс беху у соби за столом, и ма како да је он брзо јео кромпире које му је она љуштила, опет их је било доста очишћених, а она му је бирала све најлепше. „Видиш, Хансе — рече она изгледајући не може бити задовољнија — оно што је најбоље на свету, то ни Краљ ни Краљица немају боље но ми. То је прво сан, па сунчана светлост, па вода, па кајгана и кувани кромпири са сољу. За све то подједнака је и палата и колиба — а најбоље од свега, знаш ли шта је? —

— Знам, то је срчан пољубац; тај за цело није слађи на Краљичиним устима него на твојим, особито кад сам лепо

обријан као данас! — додаде Ханс, узе јој руку, те је превуче преко своје глатке браде.

— Оно, имаш право, али ја сам то друкчије хтела рећи. И љубав је једна иста; ни они горе не могу је имати друкчије но ми! —

— Ја не знам шта је с тобом — рече Ханс — ја нисам ни знао да си ти таква вештица, паметна и оштра к'и сами дан. Криво ми је чисто што се људи тикају и говоре с тобом, као да си ти још она стара Валпурга! —

— Море, реци хвала Богу што сам још она стара, јер иначе не би више била твоја жена! —

Хансу застаде један кромпир у устима. Он заборави да жваће, па је само укочено гледао у Валпургу; најзад прогута на врат на нос полусажвакан кромпир па рече: „Јес чула, та ми се шала није ни мало допала; са таквим се стварима не шали.“ Обоје заћута.

Унутра певаше стара мајка:

„Моје срце носи ланце
Којима си га ти оковао.“

и та песма нарочито дирну ово двоје што беше заћутало.

— Морам ти још нешто рећи — поче Ханс опет — моја је навика, тако сам радио сваки дан у последње време, да свагда после вечере одем мало горе до механе, нарочито у суботу вече. Кад што пијем а кад што не пијем. Данас је субота сви су већ тамо искупљени, па к'о велим да и ја одем, теби за љубав! —

— Што мени за љубав?

— За то што ће иначе људи рећи: аха, сада се вратила милостива госпођа, сад он мора језик за зубе! —

— А што се тебе тиче шта ће људи рећи? Па онда, баш на против, људи ће рећи зар и то ми је неки муж, који други дан, пошто му се вратила жена после године дана, трчкара у механу! —

Ханс зину; на ово није умео ништа да одговори; најзад изусти: „Ја, к'о велим, опет да одем; је л' да се ти нећеш љутити? —

— Па, иди, иди само! — рече Валпурга и Ханс оде ко из пушке. Валпурга је гледала за њим, а очи јој се напунише суза! „Дакле то је за чим си ти жудео, с' тога ти је сваки минут био дугачак?“

Мајка уђе у собу, прислони врата од собице па рече „Спава славно.“

У Валпургином лицу одсјаиваше вечерња румен са свим другаче него јутрења, када се ово исто сунце рађало.

Дете се још једном заплака у собици, стара мајка оде к њему, а Валпурга побеже из собе као да је што украла право језеру. Беше ноћ, таласи тихо запљускују обалу, ритски врапци ћеретају још врло живо, тако исто сарке, по бреговима где су бачије, упаљене ватре, јер ето је настала ноћ у очи недеље, бачијанке чекају своје драгане, а сада се помоли и месец иза највећега брега и његова светлост бљесну у језеру. Валпурга је дуго укочено гледала у језеро као да не зна ништа за себе, па се онда врати кући али не у собу, већ у подрум. Са грдном снагом одгура она кацу купуса са њеног места, ископа једну рупу у земљи, сакри у њу оно што је добила од Ирме, па онда опет поврати кацу с купусом на њено место.

Она је још стајала на бунару и прала руке, кад њена мајка у соби упали свећу. Она уђе у собу и загледа се у свећу.

— Што си толико упиљила у свећу? — упита мајка.

— Е, нано, нисам још свикла на једну свећу. У двору их увек запале тако много... —

— Али више од два ока ни тамо нико нема — одговори мајка — јок, дијете, ниси ти с тога толико брижна. Кажи право шта ти је? —

Валпурга признаде како је срце боли, што њен муж већ друго вече не може да издржи код куће, него мора у механу.

— Дај ми твоју руку — рече мајка — Јес, јес, о твојој руци ја сам много мислила; опазила сам да често переш руке, чим што додирнеш; то је лепо, али то у нас не може да буде. Погле, како је твоја рука за ово годину дана постала фина и мека, а гле како су моје руке грубе и тврде. И твоје треба опет да огрубе. Ако Бога знаш немој каквом речцом да учиниш да ти се муж дурне. Веруј ми, њега је вечерас вукло у механу као да су шест коња упрегнули, није шала, субота вече. Он се на то навикао, а навике су тако силне да се не могу преко колена преломити. У томе нема никакве рђавштине с његове стране, то ја знам боље него ико. Пусти га нек се истрчи како је навикао, вратиће се он и сам у стари колосек! —

Валпурга ћути. Она је сада љуштила кромпире и својој мајци која рече:

— Оно што су Божји дарови, није ни у дворцу боље, је л'? —

— Сада смо откупили једну грешну душу — одговори Валпурга смејући се — јер ја сам то исто отоич казала моме мужу! —

Мајка и ћерка спремише кромпире за сутра, па онда мајка рече.

— Знаш шта? Да затворимо капију, па да седнемо иза куће на клупу, где је и твој отац тако радо седео. Ту се можемо до миле воље наразговарати, нико нас неће узнемирити, јер кад се не види свећа нико не свраћа, а нама и не требају никакве походе, ми смо нас две саме себи доста!

— Ах Боже да је тако и с мојим мужем! —

— Остави ти твога мужа мирно у механи. Хвала Богу што можемо бити на само. Молим те немој да ми се пренемажеш к'и некаква збачена Краљица, то ме највише заболи када те такву видим! —

Мајка и ћерка одоше кроз кућу на задња врата у малу баштицу. Ту беше једна клупа испод шталског прозора. Оне седоше, само оставише отворена задња врата да могу чути ако

би се дете заплакало. Ништа се није чуло осем мирног преживања крава у штали. Месец беше високо одскочио и блистао се у језеру; из далека чуло се по катшто да неко ијујукне, или пас залаје, или весляње каквога чамца који је још возио преко језера.

— Та само да је већ прошло првих 14 дана — уздахну Валпурга — сада би ми ваљда већ било обичније! —

— Немој никада желети да је неко време прошло. Оно долази и пролази само.

— Право велиш, нано! Молим ти се, учи ти само мене шта ми кад ваља радити, ја нећу више да имам своју вољу.

— То не иде. Чим научиш сама ногом да идеш, мораш сама и падати! —

— Добро нано. Ја ћу пазити на се и притегнућу срце! —

— Добро; сад ми причај штогод. Шта сада у ово доба раде тамо у Краљевом двору? —

— У ово доба? Драги Боже, мени је као да има две године дана како сам отуда. Сада су упаљене свеће у свима ходницима, доле госпоштина устаје с ручка, али о томе ми горе ништа не знамо. Госпођица Крамерова чита своју књигу, она сваки у Бога дан прочита по читаву једну књигу, а мој принц — ах ти јадно детенце! — бризну на један пут Валпурга у плач. У исти мах заплака се и њено дете у кући. Обе жене уђоше у кућу.

— Оно је само сневало — рече мајка тихо — осећа оно да му је права мајка дошла.

Валпурга опет осети да она живи двојним животом, да је још и тамо и дома, све се у њеној глави беше побркало и кад је опет у баштици села поред мајке, морала је да се домишља где је управо?

— Ја к'о велим — рече мајка да онај који има много земаљскога блага као што имају Краљ и Краљица и остала тако госпоштина, да они на небеско царство и не помишљају.

Валпурга стаде причати како су на двору побожни, особито Краљица, и ако је она Лутеранка.

Тихо се разговараху њих две. Валпурга беше наслонила главу на мајчине груди и полако заспа на мајчином срцу. Мајка чисто није смела да дише и држаше је у своме наручју. После неког времена она пробуди Валпургу и рече јој, да тако може назепсти, него да легне у кревет. Валпурга се збуњено трже иза сна, и опет није знала где је? Бришући очи она упита.

— Мој муж још се није вратио? —

— Хајде ти у кревет, ја ћу ти помоћи да се скинеш — рече јој мајка и стаде је скидати као да је мало дете, па онда седе крај њене постеље, узе је за руку па поче — Видиш, чудна је то ствар, када се двоје, које треба заједно да живи, растави за дуже време. Које оде од куће навикне се без оног другог, а и ово тако исто. Ту после ваља чекати док њих двоје опет срасте у једно. Пази добро да ти се не омакне каква ружна реч или да не дај Боже само и помислиш: хеј да ми је да опет одем, ја могу ако хоћу живети и у свету! Ако тако што помислиш, знај да ће с тобом бити као са дрветом коме су одсекли све жиле, па хоће да га пресаде на друго место. Такво дрво мора угинути. Пази што ћу ти рећи: оно што можеш изменити по твојој вољи, уради слободно, али оно што не мо'ш изменити не дирај, помисли да тако мора да буде па се покори. Нема ништа глупље на овоме свету, него кад људи желе нешто што не могу никада имати. Ти ћеш чути како људи у сред олује и кише уздишу: хеј да је нешто сада лепо време! Ми не можемо учинити да на пољу буде лепо време, али у себи, у својој души можемо. Еле то сам ти хтела рећи: учини да је у теби лепо време, па ће све добро бити! —

— Па шта ја коме радим? Шта треба да чиним? —

— Ево шта, и то мораш одмах ноћас пробати. Дај ми руку и обећај ми да ћеш ако си будна, кад се твој муж врати, весело га дочекати и рећи му да ти је мило што си још будна да га дочекаш.

— Нано, то не могу, то никако не могу! —

— А ја ти опет кажем ти то мораш учинити и ако то не учиниш нити си жена нити си мати каква треба да си, и у свакој златици коју си кући донела, налази се по један нечастиви из пакла. Најпре си ми рекла да ћеш ме послушати у свему што те будем световала, па ето на првој проби велиш да не можеш?

— Хоћу, нано, хоћу живота ми. Учинићу све што могу! —

— Тако ваља; а сад лаку ноћ! — рече мајка и оде у своју собицу.

Валпурга лежаше мирно у постељи, али брига и срџба чупају јој срце. Рођено дете отуђило се од ње, муж јој стекао рђаве навике, њему је сад милије механско друштво но своја жена. За кога се она толико мучила у туђем свету, док је нешто стекла да донесе кући, за кога је била онако поштена?... Горке сузе наквасише јој узглавље. Али на пречац проговори нешто у њој: Зар си се и поштењем понела? Је си л' ти за другога поштена или за себе? А зар се они без тебе нису такође мучили и морали да раде све сами и за тебе? Зар не треба да благодариш Господу што нису помрли од туге?... Оно јес, али сада би они требали да се од срца радују и да су захвални. — Од детета не могу то тражити, оно је још лудо, али мој муж је паметан кад хоће да је. Зар сам ја ово све зарадила за то да послужујем цео свет као крчмарица? Јок Бога ми, ово сам ја стекла, ово је моје право!... Тешко си га мени, какво право! Кад год неко хоће да одржи своје право према другоме, онда је пакао готов... Џаба га било, не тражим ја никакво право, нити га имам икаквога, не тражим ја ништа за себе, ја хоћу да будем добра и послушна жена и добра мати... Драги Боже, ако то нисам, помози ми да будем!... —

У томе се стадоше приближавати тешки кораци. Ханс уђе у собу а Валпурга викну радосним гласом:

— Здрав да си ми Хансе! Не знаш како ми је мило што сам те могла још будна дочекати! —

— Добио сам, добио сам! — викну Ханс моћним гласом — пред кућом испред нашег прозора стоје два човека; ми смо се опкладили — за шест ока вина смо се опкладили. Они рекоше да се по томе познаје колико која жена мари за свог мужа, како га дочекује кад се он из механе врати. А ја опет рекох: ја знам моју жену, она ће бити мила спрам мене ма када се ја кући вратио. Они не хтедоше веровати, па се окладисмо, и ето сам добио опкладу, и милије ми је што сам имао право, него да ми је неко поклонио све вино што га има на овоме свету! — Ханс отвори капке на прозору па викну:

— Чусте ли соколови? Сад можете ићи кући. Вино је моје. Лаку ноћ! —

Валпурга беше навукла јорган преко главе; на пољу се зачу смеј, и она два човека одоше. Месец весело загледа за тренутак у ниску колибу, па онда се капци опет затворише.

5.

Кад је Ханс устао сутрадан, а оно краве помужене, кућа почишћена и распремљена као да су преко ноћ виле распремале. Сто у соби застрт белим чаршавом а на столу саксија обмотана лишћем, а у саксији расцветане црвене лале.

— Ти си вредна била од јутрос — рече Ханс.

— Јесам, ја сам ти јутрос у мислима прелетала преко целога света и опет се кући вратила. Ви'ш, госпоштина има све што зажели, само једно нема, а знаш ли шта?

— Не знам —

— Госпоштина нема недеље ни свечаника, а знаш за што? —

— Ни то не знам.

— За то што она управо нема ни тежатника. Кад људи у дворцу устану, њихова обућа очистила се сама па стоји пред вратима; кава се скувала сама, хлеб се умесио и ис-

пек'о сам, стазе и путови почишћени, све што треба ту је а не знаш како и од куда? Али сада ваља све својом руком урадити. Погле, данас сам ти већ метнула моје руке под табане, очистила сам ти ципеле! —

— То не смеш више чинити; то није твој посао. Немо' више! —

— Добро, други пут нећу, али данас сам хтела све сама да урадим и било ми је тако добро око срца, да ти не умем исказати. Кад сам прву путуњу воде донела, беше ми мало потешка, али опет може се, а сад се радујем доручку. Има година дана како нисам била овако гладна к'о јутрос.

Кад је стара мајка с дететом ушла у собу и она се зачуди па рече:

— Море, Валпурга, ти ћеш још и од наше колибе направити дворац.

Ханс јој радосно исприча шта је све Валпурга урадила од јутрос, а мајка рече:

— Право има, јер у дому ништа толико добра не носи као рад, и баш сада кад имате нешто имања треба тек да запнете радити, јер где се не ради, ту имање не може да угреје место, него се измигољи, и само онде хоће да се задржи где се сваки дан привреди макар најмање! —

— Готово — рече Ханс — не треба ни да идемо данас у цркву. Мајка нас је благословила најбољим Божјим благословом.

— То јес, али ми ћемо опет отићи данас у цркву — одговори Валпурга. — Докле год сам била далеко од куће, свагда сам се радовала ономе дану, када ћу опет поћи нашој црквици, а данас је хвала Богу тако лепо време, какво чини ми се, никада до сад није било.

Све беше сложно да не може бити лепше; само још дете што не могаше да се приволи.

Валпурга рече мајци да је све лепо урадила, но да се за једно мора на њу да љути.

— Што? А шта сам урадила? —

— Што нисте узели какву слушкињу.

Старица се само осмехну; то она није могла, она не би умела ни замислити како би то било, да она има слушкињу, да и она некоме заповеда. Сада рече Ханс, да он неће допустити да се његова жена сатре радећи; једну слушкињу морају набавити.

Стара мајка препоручи једну своју братучеду из онострапих планина. Одлучише да поруче ујка Пери да дође са својом ћерком.

Јутро беше свеже и Ханс у својој кошуљи белој као снег, палећи лушу, рече:

— Валпурга, пусти да мајка уради ако још што има, па ходи к мени у башту.

Он сеђаше на пољу на клупи под трешњом, а Валпурга дође извињујући се по женском адету, што не може дуго седети, јер ваља још које шта урадити, а ваља и раније поћи у цркву.

Сада седоше обоје једно поред другога, а Ханс рече:

— Реци и ти коју. Ти сигурно имаш пуно да причаш.

— Не знам ти ја сад ама баш ништа. Причекај мало, с временом ће моја причања сама доћи. Доста је што смо опет заједно. Само дај Боже здравља. Ја к'о велим, наша је трешња порасла! —

— Гле молим те, сада се тек сетих. Та ти сигурно још ниси ни окусила трешања од ове године. Чекни мало, сад ћу ја теби сам набрати трешања, а да се могу још више попети, и да могу да ти скинем плаветнило с неба, веруј и то би учинио! —

Он се попе на трешњу па стаде терати врапце: „Иш ви џивџани, ви сте имали доста мојих трешања. Сада је дошла моја баба, али она је још млада па и она хоће трешања, па онда ваше су жене целу годину биле с вама, а моја није!“ Он стаде журно да бере трешње певајући уз то овакву песму: „Када беше доба трешњама отишла си од мене, када опет дође време трешњама, вратила си се мени; трешње

су црне и црвене, а ја ћу волети моје драго док ми живот не увене.“ На један пут он викну:

— Валпурга, морам да сиђем, не могу ти више набрати трешања, јер ми се врти мозак! —

Он брзо сиђе, и кад беше опет на земљи, рече:

— То ми се није догодило целога живота, да ми помрча свест, и ако сам по пола дана бивао у врх трешње; мени се сада врти мозак од радости и среће наше. Нећу ти се више попети ни на једно дрво. Било би страшно да се скрхам. Ми сад морамо пазити да чувамо наше здравље. Нећу ја да сломим ногу, хоћу ја још да поиграм с тобом! Кад станемо удавати нашу Бургају, онда ћемо играти нас двоје. Чисто већ сада чујем свираче; слушај, зар ти не чујеш ништа? —

— Јок, а и причекаћеш ти још мало док засвирају у сватовима наше Бургаје.

— Па онда, морамо јој наћи момка каквога шале нема. Шта велиш за каквога принца? Морам ућутати одмах, иначе ћу Бог зна шта надробити. Ја већ не знам ни шта говорим, ни ко сам, ни шта сам! —

— Ми смо дома, и ти си мој муж, и све је како ваља. Видећеш чувам ја за те још нешто...

— Не говори ништа, не обећавај ми ништа, мени је доста. Чини ми се неверица да имамо дете. Чини ми се да нам је тек данас свадба! —

(Наставиће се)

НЕКОЛИКО ЦИФА́РА

ЈЕДАН РАЗГОВОР О САДАШЊЕМ СТАЊУ СРПСКИХ ФИНАНСИЈА И О БУЏЕТУ ЗА ИДУЋУ ГОДИНУ.

Прошло је шест месеци од како смо расписали награду од 500 динара за најбољу студију о српским државним финансијама, и ми не добисмо ни најмањи покушај за студију питања, које је за Србију постало питање од страховите важности.

Не може се претпоставити да се наши стручњаци у финансијској струци нису тако исто забринули као и остали родољуби због стања наших финансија. На против они морају још тачније видети амбиз економски и финансијски до којега је Србија доведена, него ми лајици, који само слутимо право стање ствари. Баш и кад би награда коју смо ми расписали била и сувише малена, према хонорарима који се у српској књижевности могу зарадити књижевним радом, баш и кад нико не би никакву нарочиту награду расписивао, требало би да су сви наши органи јавнога мишљења пуни њихових студија, у којима би се студирало садашње стање наших финансија, у којима би се тражило пута и начина како да се од Србије отклони ова финансијска несрећа, која се над њом натуштила као црн облак града, који прети да уништи све што је наш народ крвавим знојем скунаторио за шездесет година свог државног живота.

Шта видимо у место тога?

Органи нашега јавног мишљења преплављени су сићушним питањима партизанских политичких интереса.

Неки финансијери налазе се у положајима у којима могу апсолутно тачно знати садашње стање наших финансија као и цео процес, којим су дотле доведене, и они, бавећи се искључиво том струком, могли би најбоље поучити јавно мишљење и наше законодавце где и како нам треба тражити лека овом жалосном стању — али они ћуте као за-

љивени. За што? Или за то што су — као и већина српских чиновника — пука сиротиња материјална, па не могу ризиковати насушни хлеб своје породице, да би истину јавно казали, или су спекуланти, који мисле да им треба причувати свој арканум за онај моменат када дође ред да *они* буду Министри финансија. Ма који од та два узрока био, тек они ћуте.... ћуте онда, када би требало да говоре и да им свака реч одјекне као гром у овој загушљивој атмосфери која нас је притисла.

Али било што немамо правих финансијера, било да их имамо али без самопрегорења за отаџбину, без чега се у оваквим државама као што је Србија, не може ништа велико и добро учинити, факт је да ни релативно велике награде не могоше изазвати озбиљну јавну дискусију о једном питању, које још мање може трпети одлагања него и само велико питање о промени нашег државног устава у напреднијем, самоуправном смислу.

Али ми, уређујући за сада једини књижевно-научни часопис у Србији, који се труди колико може да издигне интересе целе отаџбине над интересе појединих партија, нисмо се могли задовољити са тим фактом. Ми смо се морали трудити, да се бар приватним путем, колико толико, обавестимо о правом стању тако важног питања. Тражећи људе од којих би могли добити та обавештења, срећа нас је намерила на једнога оригиналног старца, који је често размишљао о народно-економним и финансијским односајима Србије *просто из пасије за ту врсту питања*, без икакве намере на примену резултата његовог размишљања у практици. То је његово лично задовољство. Он размишља о финансијама као што други иде у лов или јаше коња.

Упустивши се у разговор са тим старцем, ми бесмо еблуирани масом знања које нађосмо у њега, и ако га нико од оних што га сретају сваки дан, не слуте у њему.

— Смемо ли вас замолити да нам напишете једну расправу за „Отаџбину“ о нашем садашњем финансијском ста-

њу? Ако је награда од 500 динара коју смо ми расписали сувише мала, ми смо готови да је....

Старац се насмеја и рече:

— Ја сам просто трговац, а нећу да се бацим на поље књижевности за које немам претходне студије нит икакве способности.

— Лепо. А би ли били тако добри да нас лично и овако приватно обавестите, као лајике који се интересујемо за та питања?

— Хм. Ви нисте само приватни људи него и — новинари. С вама је опасно и приватно разговарати, јер ви све трпате у новине, а ја не бих рад био да у њима фигуришем. Најзад што му драго. Шта желите да знате, о чему хоћете да се обавестите? Ако умеднем ја ћу вам одговорити!

— Хвала. Да почнемо с оним што највише пада у очи. Од куда у нас тај хронички *дефицит*, кад су се приходи и расходи у *сваком буџету* потпуно поклапали, кад је сваки закон о буџету показивао најлепшу равнотежу?

— Ја мислим да је наш дефицит постао и непрекидно раст'о на овај начин: У сваком министарском савету, кад се претресао пројекат за буџет, сваки је Министар гледао да извуче што више за своју струку. — Ни један Министар финансија, ни један финансијски одбор народне скупштине неће никако да призна никакав дефицит у буџету. Шта да се ради? Морају се повећавати позиције прихода, *без икаквог обзира на то колико су дотичне позиције прошлих година фактички дале.* Тако н. пр. у буџету за 1881—2-гу годину предрачуњено је да ће крчмарина донети 800.000 динара, а она је фактички донела 421.000 динара. Истога буџета метуто је у приходе 4,200.000 динара од царине с узгредним таксама, а ова је позиција у ствари донела 3,302.181 динар. У буџету за 1884—5 годину предрачуњено је да ће тада вотирана нова пореска система донети 20,000.000 а она је донела фактички једва 13½ милиона.

При свем том што су цифре прихода који су се за коју годину очекивали, *на овај начин* увеличаване, опет се није могла постићи равнотежа у буџету. Шта да се ради? Помагали су се уврштивањем „*разних прихода*“, у које су записивали суме какве су хтели, са свим произвољно, и њих су повишавали дотле, док нису постигли *равнотежу буџета — на хартији*.... Тако н. пр. у буџет за 1881—2-гу год. метнули су да ће бити „случајних непредвиђених прихода“ 1,800.000 динара. Фактички је добивено из тог извора само 679.218 динара. Од „повраћених кредита и уштеда“ предрачуњена је сума од читава два милиона. У ствари та је уштеда изнела 224.698 динара! Али најилузорнија цифра која се употребљава за такво балансирање буџета то је она „наплата прихода од прошлих година“, јер ма колико да се за једну годину дојиста наплати од тих прихода, увек ће толико исто, а често и више остати ненаплаћено од прихода текуће године! —

— Та ви знате све буџете на памет! — рекох ја зачуђено.

— То не, ја сам запамтио само неколико цифара које сувише дрече. Али кад вас те цифре толико интересују, ево ћу вам показати један табак артије на коме сам, за моју приватну забаву, упоредио закључне буџетске рачуне рачунских година 1879—80 и 1881—2-ге с једне, а буџетске законе за годину 1884—5 и 1886 – 7-му с друге стране. И ако сте лајик у финансијским стварима, ове су цифре тако речите, да им не треба много коментара. Само ћу приметити да је врло интересантно како су постигнуте уштеде у последњем буџету (за 1886—7) наспрам буџета пред њим, за 1884—5-ту год. са чега сам дотичне цифре детаљније прибележио! —

Старац извади из џепа један грдан табак артије, који беше преплављен ситним цифрама, али опет прегледно групираним.

Ја замолих за дозвољење да их копирам, и добивши га, ево износимо овде те цифре:

Засебни кредити

Године:	1879-80	1881-82	1884-85	1886-87
Народна скупштина . .	150.006 д.	88.024 д.	100.000 д.	100.000 д.
Остали засебни кредити	146.576 „	142.063 „	178.595 „	178.595 „

Општи кредити

Године:	1879-80	1881-82	1884-85	1886-87
	330.000 д.	440.000 д.	634.500 д.	437.000 д.
Кредит за ванредне потребе			450 000 „	300.000 „

Министарство правде и гл. контрола

Године:	1879-80	1881-82	1884-85	1886-87
	1,679.207 д.	1,758.047 д.	2,030.016 д.	1,837.207 д.
На издржавање апсеника			548.000 „	400.000 „
На плату практиканата свију судова и министарства правде			127.511 „	100.000 „

Министарство грађевина

Године:	1879-80	1881-82	1885-86	1886-87
	786.511 д.	2,177.227 д.	1,967.494 д.	1,070.382 д.
На нове грађевине и поправке		1,549.797 „	1,052.000 „	450.000 „

Министарство унутрашњих дела

Године:	1879-80	1881-82
	3,223.058 дин.	4,467.105 дин.
На чуваре јавне безбедности		400.000 „
На плату пограничних стражара и четника . .		317.497 „

Министарство унутрашњих дела без пошта и телеграфа

Године:	1884-85	1886-87	
	3,232.770 дин.	2,500.000 дин	
Санитетски буџет	1,168.912 „	981.659 „	(!)
Железничка полиција	50.000 „	15.000 „	(!?)
Плата буљубаша и четника . .	348.000 „	предато мин. војном	

Министарство финансија (цело)

Године:	1879-80	1881-82
	969.827 дин.	1,115.574 дин.

Министарство финансија

(ОСЕМ СТРУКА УСТУПЉЕНИХ МИНИСТАРСТВУ НАР. ПРИВРЕДЕ)

Године:	1884-85	1886-87
Пореска управа и порески надзорници . .	219.248 д.	122,734 д. (!)
Думенције, возари, носачи код царинара .	45.668 „	30.000 „
Кредит за израду скела и чамаца	29.750 „	12.000 „ (!)
Плата свију практиканата финанс. струке	84.000 „	60.000 „
Путни, подвозни, селидбени трошкови целе струке	35.000 „	10.000 „ (!)
Огрев и канцеларијски трошкови	60.000 „	40.000 „
Трошкови за извршење закона о дувану и крчмарини	40.000 „	20.000 „
На повраћај прихода неумесно унетих у државну касу	100.000 „	50.000 „
На израду државних обвезница, исплату купона на страни, итд.	80.000 „	30.000 „
	693.666 „	374.734 „ (!!)
На издржавање питомаца фин. струке . .	10.000 д.	ништа
За царинску зграду код београдске жел. станице	180.000 „	„
На остале плате и трошкове	574.609 „	535.575 д.
	1,458.275 „	910.489 „

Министарство народне привреде

Године:	1884-85	1886-87
Огрев и канцел. потребе целе струке . . .	76.817 д.	50.000 д. (!)
Подвозни, путни, селидбени трошкови целе струке	25.000 „	12.000 „
Кирије за канцеларије.	61.294 „	50.000 „
На потпомагање пољопривреде, шумарства и заната, дакле на оно што је овде главно	68.000 „ (!)	30.000 „ (!!!)
На издржавање питомаца за ову струку .	25.000 „	5.000 „ (!)

За набавку мера и награду контролора . .	27.000 „	6.000 „
За истраживање и уништавање филоксере	30 000 „	6.000 „ (!)
	313.111 „	159.000 „ (!!)
На набавке за све телеграфске штације .	60.000 „	30.000 „ (!)
На набавку кола и осталог материјала за поштанске потребе	60 000 „	220.000 „ (?)
На набавку коња, поткивања и изхрану	220.000 „	
Поште и телеграфи	845.000 „	650.000 „
	1,498.111 „	1,059.572 „ (!)
На све остале плате и трошкове	577.775 „	551.576 „
	2,175.886 „	1,611.148 „

Министарство просвете и црквених послова

имало је године 1879-80 свега буџета 2,053.817 динара, а године:

	1881-82	1884-85	1886-87
На плату персонала у министарству	43.312 д.	50.130 д.	47.630 д
„ црквену управу	140.365 „	170.085 „	133.607 „
„ државну штампарију	211.068 „	195.940 „	192.445 „
„ помагање књижевности и уметности	91.150 „	175.135 „	165.135 „
„ благодјејања, екскурзије итд. .	147.649 „	379 000 „	339.000 „
„ научна средства	64.169 „	70.000 „	55.000 „
„ велику школу и друге више заводе	771.026 „	768 292 „	851.368 „
„ основне школе	813.771 „	960.000 „	1,020.000 „
„ пензије учитеља и учитељака .	58.730 „	88.000 „	94.461 „
	2,341.140 „	2,856.582 „	2,908.638 „
На остале трошкове и плате . . .	115.882 „	193.115 „	167.014 „
	2,457.022 „	3,050.697 „	3,070.652 „

Министарство иностраних дела

Године: 1879-80	1881-82	1884-85	1886-87
403.435 дин.	533.359 дин.	725.341 дин.	807.461 дин.

Што је последњи буџет већи чак и према претпоследњем, то је за 90.000 динара одређених за консулате на истоку.

Министарство војно

Године: 1879-80	1881-82	1884 85	1886-87
7,242 734 д.	8,792.313 д.	**16,211.276** д.	14,000.092 д.

Пензије и издржања

Године: 1879-80	1881-82	1884-85	1886-87
534.000 дин.	641.504 дин.	819.982 дин.	908.795 дин.

Примедба. Нису узети у обзир, односно одбијени су од расхода партије одређене на „доплату експлоатације и на возне ануитете“, којих у буџету министарства грађевина за годину 1884-85 има 600.000 динара, а за годину 1886-87 у буџету министарства финансија 520.000 динара, јер ове позиције нису никакви *стручни* трошкови.

— Говоре ли вам ове цифре довољно јасно? — упита ме старац пошто сам прибележио што сам хтео из његовог прегледа.

— Та није да су јасне, него све чупају за очи! Кад се направи нова пореска система, која треба да донесе 20,000.000 динара, и кад надлежни категорички изјаве у скупштини да ће нова пореза одиста донети два пута толико колико је доносила стара, па народно представништво са самопрегорењем вотира ту нову, за народ, а нарочито за његову масу, за земљораднике, много тежу пореску систему, и када се на основу те *претпоставке и на голу реч надлежних*, да ће пореза донети од сада не 10, већ 20 милиона, *одмах* вотира на војску преко 16 милиона динара, па кад та нова система порезе не донесе више него у место 10 свега 13 милиона, дакле за 7 милиона мање од предрачуна, — онда таквим цифрама не треба никаквога коментара.... Ово поређење државних буџета од 1879 – 80 до данас просто је страшно. Изгледа да се једино у министарству просвете мислило шта се ради. Чак и кад се ударило главом о зид, па кад су настале тако исто неразмишљене штедње 1886—87, као што су била пређе лакомислена увећавања буџета, једино Министарство просвете остало је себи доследно, кредити на

школе, научна средства, на помагање књижевности итд., на народну просвету, трајно расту. А како наопако и жалосно почињу штедети у тој истој буџетској годити остали ресори! Министар унутрашњих дела не уме ништа паметније да уштеди него да откине од кредита за чување народног здравља 187.253 динара, и да откине од железничке полиције 35.000 динара! Или је та полиција нужна, и онда се са 15.000 динара не може издржавати, или није нужна, и онда је распикућство што је на њу у претходном буџету стављено 50.000. Он се сигурно поносио уштедом од 348.000 динара на плату буљубаша и четника — само што је тај расход пребачен у Министарство војно.... А на чему штеди Министар финансија по својој струци? Он откида од пореске управе и пореских надзорника, без којих не може наплатити порезу; откида од практикантске плате 18.000 динара, од џуменџија, возара и амала по ђумруцима откида 16.000 динара. од грађења скела и чамаца откида 18.000 динара. Он, који је онако немилице трошио дотле на дијурне, да су појединии писари који су потписивали лозове, на томе зарађивали по неколико хиљада динара дијурне — сада налази да ће целој струци бити доста 10.000 динара на путне, подвозне и селидбене трошкове. Чак се он нада да ће натерати зиму између 1886 и 1887 године да буде много блажија од своје претходнице, јер он откида чак и од огрева и канц. трошкова 20.000 динара, а пошто имамо тако много одличних стручњака у финансијској струци, он са свим мирно брише и онај бедни кредит од 10.000 динара на питомце своје струке! Ето на који начин он уштеђује 300.000 динара! Али у тако рационалној штедњи ни мало не уступа ни Министар народне привреде. По њему је прошла зима морала бити право лето, јер он откида од огрева и канц. трошкова 27.000 динара, од путних трошкова 13.000 д. и што је најлепше, од свога главног задатка, а то је потпомагање пољске привреде, шумарства и заната, на што је дотле стајала мизерна сума од 68.000 динара, откида 38.000! И њему не

требају питомци, он њихов кредит своди на петину од 25.000 на 5000! Тако исто не тиче га се ни ужасно ширење филоксере, која прети да нам *уништи* један од главних извора народне привреде, цело виноградарство! Он са свим мирно смањује кредит на истраживање и уништавање филоксере, који је и онако износио само 30.000 д. на циглих 6000 динара! Па поште и телеграфи! И ако су му то једине струке које привређују, он на њима, на персоналу и материјалу *уштеђује* 255.000 динара! Главно је да имамо једног Министра више, па макар се цео буџет привредне струке свео на плату „персонала!“ Међутим док се откида од привреде, и здравља, од санитетског буџета, док се укидају поште и телеграфске станице, док се штеди на практикантским платама, дотле наш буџет на „дипломацију“ *непрекидно* расте тако да у *години штедње* 1886 - 87 износи 807.461 динар, равно два пута толико колико је износио 1879 год.... Оно до душе има и једна велика штедња у последњем буџету, која износи читава два милиона, и то постигнута на ономе што је Noli me tangere — на војсци. Њен буџет, који је 1879 године био 7 милиона спуштен је у години штедње на 14 милиона! Али за то опет има једна партија у којој се не може штеди ти ни онда када се откида чак и од народне одбране, а то је партија не пензионирање. Она је стално расла од 1879 године, када је износила 534.000 јер она у години штедње износи 908.795 динара! —

Док сам ја ово говорио, гледајући у његове цифре, дотле се старац мрштио и нестрпљиво врпољио на своме месту. Најзад не издржа дуже него ми упаде у реч:

— Ви сте прави новинар, а то, верујте, није комплименат од моје стране. Да сам могао слутити колико ћете ви унети личног нерасположења у ове цифре, ја вам их не би показао. Вама за цело не пада на ум да су за овакве буџете криви не само министри, који их предлажу, него тако исто и још више народна представништва, која такве буџете без икакве, а камо ли темељне и озбиљне студије, одо-

бравају. Кад бих ја хтео да се разговарам као ви, ја би могао да вас упитам: Чини ми се и ви бесте посланик у народној скупштини када је грађен буџет за „велику“ 1884—85 годину?

— А јао — помислих ја у себи на латинском језику, а гласно пробах да се извучем овако — Pardon, ја сам био владин посланик, а ви знате да се та институција српске уставности француски зове Machine à voter, справа за гласање! —

— Извините, ја говорим озбиљно. За што ви не гласасте против оног монструозног буџета? —

— Опростите шалу. Ја за то нисам гласао против, што сам као лајик у финансијским и економним питањима морао да верујем у надлежност и ауторитет таквих стручњака као што је Чеда Мијатовић, Вукашин Петровић и Аврам Озеровић, као што би и они у питањима из хирургије или јавне хигијене морали да верују мени! А у моме, и у још горем положају односно финансијских питања, налазила се скоро цела скупштина! —

— Хм — духну старац — ви се обично не кунете in verba Magistri. Најзад да допустим то, и баш за то што највећа већина народног представништва нема појма о финансијским питањима, треба да се у нас заведе са свим нова процедура за претресање буџета у народној скупштини. Нигде у свету се не вотира државни буџет за једно после подне и „en bloc“, него у другим државама то овако бива: Сваки министар мора да поднесе опширан извештај скупштини за што предлаже овакав или онакав буџет. У томе извешћу он мора сваки већи издатак исцрпно да мотивише. Финансијски одбор скупштине одређује за сваку струку, нарочитог референта, и ови морају сваку поједину позицију сваког ресорског буџета најсавесније проучити, испитати, и о свакој цифри поднети своје мишљење. Извешћа ових стручних референата цене се не само у финансијском одбору, већ и у

пленуму скупштине. Одобрени кредити морају бити таман толики, колике су дотичне потребе државне, таман толики колико да се после не морају често тражити накнадни кредити. Најзад боље је ризиковати и накнадне кредите, него одобравати врло еластичне партије буџета, а ево за што: Сваки министар мора врло тачно да измери кад и колики ће накнадни кредит да тражи, јер ту његову тражњу има најпре да цени министарски савет, па онда треба Краљ да одобри, да се неки накнадни кредит тражи од скупштине, па тек онда ваља га бранити пред скупштином — а међутим ако од сувише еластично одобрених кредита не уштеди ништа, министар за то није одговоран....

— Надајмо се да ће влада садашња, којој је једна од главних тачака у програму, лечење наших државних финансија, узети питање буџета много озбиљније, но што је у последње време рађено. Међутим што више гледам у ове ваше групе од цифара, све ми се више чини да не би било немогућно саставити за идућу рачунску годину рационалан и еквилибрисан буџет.

— То је са свим јасно. Ево да узмемо као основу буџет за годину 1879—80-ту, па да му додамо само оне повишице, које су међутим постале неизбежне према промењеним околностима, и да сваку повишицу мотивишемо.

Државни расходи

А. *На држ. администрацију*

	године 1879—80-те,	*1887—88.*
засебних кредита	296.582 д.	270.000
општих кредита	330.000 „	400.000
мин. правде и гл. контрола	1.679.207 „	1,700.000
министарство грађевина	786.551 „	1,020.000
	3,092.340 д.	3,391.000

минист. унутр. дела	3,223.058 д.	2,300.000
минист. финансија	969.827	910.000
мин. нар. привреде	— —	1,700.000
	7,285.225 д.	8,300.000

то значи у буџету за идућу рачунску годину ваљало би на државну администрацију ставити 1,014.775 динара или 14% више, но што је било 1879—80-те године.

Б. *На народну просвету*

	Године 1879—80.	1887—88.
Министарство просв. и црквен. послова	дин. 2,053.817	2,900.000

или 846.183 динара више но 1879—80 године, то је 41% више.

В. *На чување државне независности*

	Године 1879—80,	1887—88.
Мин. иностран. дела	403.435	700.000
министарство војно	7,242.734	10,000.000
до сада свега:	16,985.211	21,900.000

Да видимо чиме би се мотивисала повишица од 1,014.775 динара на државну администрацију.

а) установом железничког одељења у министарству грађевина;

б) управом зајма и осталим трошковима на администрацију државних дугова;

в) пореском управом, пореским надзорницима, штампањем и администрацијом таксених марака;

г) повећаним трошковима на персонал и кирије за канцеларије новостворенога министарства народне привреде, од којега на жалост народна привреда има тако мало хасне, да би се готово могло рећи да то министарство нема никаквог

raison d'être, јер би његову садашњу задаћу могло комотно вршити министарство финансија, као што је и пре било.

Што се тиче оних 846.183 динара повишице на народну просвету, ту ваљда не треба никакве мотивације? —

— За цело не. Али за ону ситницу од 4 милиона за колико смањујете кредит министарства војног, можда не би било излишно мало мотивације? —

— Ево Вам разлога: Кад се тај буџет морао од 100.000 динара у години 1848 дићи постепено до 7¼ милиона, у години 1779|80, онда мислим да се неће моћи спустити испод 10,000.000; и обратно, кад се од 16,211.276 у годинама 1884|85 могло спустити на 14 милиона, онда ће истина бити тешко али вероватно могућно да се опет може редуцирати на 10 милиона. То је моја логика, други ми разлози не требају.

— Али ми још нисмо свршили са пројектом буџета за идућу рачунску годину. Шта ћемо с интересом и амортизацијом за „оно мало" државних дугова? —

— Годишњина железничких зајмова I-ве, II-ге и III-ће

емисије	износи најмање	7,300.000	дин.
годишњина	руског зајма	348.887	„
„	лутријског зајма	1,650.000	„
„	српске ренте	2,080.000	„
„	дуванске ренте	2,195.000	„
„	фондовског зајма	720.000	„
	Годишњина износи	14,293.877	дин.

Да би се свршетком рачунске године 1886—87 изравнали привремени, латентни дугови, бонови итд. ја држим да *морамо* направити *нов државни зајам* од 12,000.000 милиона динара. Ту нову годишњину да урачунамо само са 706.113 динара, која кад се дода оној од 14,292.887 динара, онда излази да нам *на плаћање самих ануитета* за

отплату државних дугова треба равно *15 милиона динара годишње.*

Овде би било место уметнути доплату на експлоатацију и возне ануитете. Али ја се надам да, баш ако се своза са Солуном преда саобраћају чак у Марту идуће године, опет нећемо морати плаћати никакву доплату на експлоатацију, него да ћемо и возни ануитет подмирити вишком саобраћајног прихода од године 1888-ме.

Да сумирамо. У буџет издатка улазе најпре *државне обвезе, о којима нема и не може бити дискусије.*

Цивилна листа	1,200.000	динара.
Ануитети	15,000.000	„
Пензије	900.000	„
За њих мора бити	17,100.000	динара.
Стручни расходи износе као што видесмо	21,900.000	„
	39,000.000	динара.
Овоме ваља додати транзиторне позиције:		
ануитете: аграрног зајма	450.000	динара.
фондовима школском и санитетском	600.000	„

Значи цео буџет издатака за рач. годину 1887—88 имао би да изнесе суму од 40,050.000 динара.

— Како ћемо да покријемо тако грдан буџет? — упитах ја.

— Тачна упоредна студија о нашим државним приходима моћи ће се направити тек онда, када ова велика финансијска комисија, коју је одредио нови министар финансија за преглед нашег финансијског стања, изнесе на јавност закључене рачуне за рачунске године 1882—83 до 1886—87 закључно. Да видимо међутим колики су приходи државни предрачуњени у буџетском закону за 1886—87.

годину, а колики се у ствари могу очекивати, наравно по нашем немеродавном мишљењу.

	Предрачуњено је:		Добиће се стварно:	
Од порезе на земљу	9,250.000	дин.	8,500.000	дин.
" " " зграде	750.000	"	750.000	"
" " " капитал	750.000	"	700.000	"
" " " рад	700.000	"	650.000	"
" " " личност	3,400.000	"	3,300.000	"
" " " обрт	2,400.000	"	2,300.000	"
" прирезa на одужење држ. дуга	1,780.000	"	1,737.000	"
По закону од 31-га Октобра 1886 и по одбитку 800.000 дин. за инвалидски фонд	4,250.000	"	3,928.000	"
	23,280.000	"	21,865.000	"
Од посредних данака	10,570.000	"	10,000.000	"
" такса	2,200.000	"	2,200.000	"
" држ. привреде	1,970.000	"	1,700.000	"
" случајних непредвиђених прихода	750.000	"	635.000	"
Транзиторне позиције: од дужника аграрног зајма	450.000	"	450.000	"
Од интереса на капитал школског и санитетског фонда	600.000	"	600.000	"
	39,750.000	"	37,450.000	"

Предрачунавање сталних државних прихода у последњем буџету било је реелније него у пређашњима, али у „разним приходима“ пуштени су опет дизгини уобразиљи тако, да је радила што је хтела. Тако н. пр. у тој рубрици налазимо:

Од наплате дуга управе фондова државној каси 600.000 динара; од дужника школском и санитетском фонду 720.000 динара; од продаје државних добара 120.000 динара. Баш ако су ове суме и наплаћене, или ће се с временом наплатити, оне се не могу метати у редовни државни буџет, који треба да се оснива једино на сталним, перманентним приходима. Што се од таквих дужника наплати, треба да иде у готовину државне касе, која и онако неће бити велика. — Даље нема сумње да ће у рачунској години 1886—87 разлика између *разрезанога* и *покупљенога* пореза и приреза бити већа него што ће изнети „наплата прихода од прошлих година“; али тако исто је вероватно да ће, ма шта радили садашњи министри, бити потребни далеко већи накнадни кредити за 1886—87 у свима министарствима осем војнога, него што ће изнети уштеде и повраћени кредити за исту периоду! —

— Па то према вашем нахођењу — рекох ја — неће се ни идући буџет моћи склопити без дефицита и ако би се онако радикално брисало у расходима, као што ви предлажете? —

— Ако су — рече старац — моја срачунавања прихода и расхода за рачунску 1887—88-му годину *иоле* тачна, онда ће требати још једна сума од 2,300.000 динара па да се постигне не на хартији, већ *стварна равнотежа* у нашем буџету. Та се сума може ласно добити реформом пореза и приреза на прогресивној основи, а тиме би се уједно постигла *праведнија* подела државних терета. Судећи по беседи коју је г. Ристић изговорио Нишкој депутацији, ја мислим да садашња влада и смера то да уради! —

— Да ли би били тако добри да ми, макар у крупним потезима обележите како ви замишљате ту праведнију поделу државних терета?

— Тако што јавно казати по моме мишљењу, само би могло шкодити ствари. Ја то могу казати вама лично, али

не као уреднику „Отаџбине.“ О томе ћемо се разговарати други пут кад се састанемо. По моме мишљењу садашња влада неће првој народној скупштини предложити реформу пореске системе, и имаће право ако не похита. Врло је лако похватати махне садашње пореске системе, али за њену реформу нужне су врло опширне студије. Ако реформа од Јуна 1884 није одговорила ни предрачуну ни начелу праведне поделе државних терета, онда ће узрок бити у томе што она није довољно проучавана, него је у највећој хитњи решена! —

— Дакле ће ипак у буџету за 1887—88 бити дефицита? —

— Врло вероватно. Ја чак мислим да ће садашњи министар финансија отворено признати дефицит у своме пројекту буџета и да ће тражити овлашћење да се помаже оним што има у каси, односно издавањем благајничких записа. Ако се одржи година како је понела — односно кукуруза, — онда се може рачунати на знатно повећање готовине у државној каси наплатом старих пореза и осталих државних потраживања! —

— Како? Зар и ви говорите о издавању благајничких записа? Зар да се настави стара песма?

— Видите, г. докторе, ја не држим да је издавање благајничких записа погрешна операција. Баш у потпунце еквилибрисаном буџету, докле год у државној каси нема 3—4 милиона готовине, благајнички записи неизбежно су нужни за правилно финансирање. Све зависи од тога: да се благајничким записима нађе начин и облик, који одговара нашим одношајима. —

Владан Ђорђевић.

НАРОДНА И ВЛАСНИЧКА ПОЛИТИКА.

С променом партиске владавине само су се, за тренут, мењали спољни изгледи унутрашње наше политике а садржина је увек остала истоветна, у свих наших влада и партија. Тако је било до сад а сад — пошто су се старији наши државници искуством очеличили. испаштајући и властите своје погрешке и пошто је ступио нов један партиски члан у акцију — надати се да ће ствари ма колико на боље обрнути. Потреба тога обрта врло је одавно наглашена. Свака нова влада, свака друга власничка партија јавља се народу с обећањем да ће ту потребу задовољити, да ће променити ток унутарње политике али чим се нова власница нашла на површини, одмах је видела да није кадра испунити своје обећање, одмах је наишла на сметње које није могла савладати. И у колико је која влада више обећавала, у колико се с прва више упињала да своје обећање испуни, у толико је жалосније своју задаћу извршила. Што је то тако бивало до сад и што ће, можда, и у будуће бити, главни је узрок у оскудици оних чинилаца без којих нема никаквог рада од вредности.

Свестрано познавање материје, безгранична оданост раду своме, која је по све немогућна без само-пожртвовања, велики ступањ енергије за отклањање сметња, и постојан, добро регулисан моралан карактер чиниочев, — ето, то су захтеви без којих нема нити може бити никаквог дела од вредности, а камо ли успешне народне политике. И ако ма који од тих чинилаца не буде у акцији од успешног рада, не може бити ни спомена. Успешан рад неодољиво захтева да буде цељ а чинилац срество. Таки рад захтева да се човек изгуби у раду а не рад у човеку; да рад изиђе на светлост а чинилац да остане у присенку. Таки је удес овог света! Без жртава ништа не иде, једно се од двога мора пожртвовати, или радник раду или рад раднику. Ко се не начини оруђем тековине тај се неће никад обогатити. Ко не буде понизан слуга науци, тај се неће ничему научити. Ко се ропски не ода интересима народа свога тај ће бити веома несрећан државник То је закон без изузетка, закон фаталан, који је исказан устима највећег учитеља рода људског овим речма: „ко хоће замном нек пре свега узме крст свој.“

За сваки дакле рад од успеха потребан је известан ступањ само-пожртвовања, потребан је потрошак једног дела бића свога. И што је предмет обилатији све је више и више потребно самопо-

жртвовања. Према томе добар државник не може се ни замислити, ако се свим својим бићем не посвети интересима народа свога, ако пре свега не прегне на големе невоље које неизбежно морају сналазити народног пријатеља, ако буде чувар који је у свако доба готов положити живот свој за интересе рода свога. Јер је ван сваке сумње да се тековина нека може очувати и увећати само са истим или још са већим напорима од оних с којима је стечена. А колико је и најлошија слобода и најмањи напредак стао жртава и напора сувишно је и напомињати. На свој начин наш је народ то начело врло добро исказао.*) А историја религије и науке, политике и културе тврди нам на сваком ступњу своме, да је увек величина успеха, на ма којој од тих области зависила од величине личних жртава које су се за напредак приносиле. Тај је факат тако светао, тако јасан и појмљив да нема, држимо, ниједног свесног бића, које га не би могло уочити и ниједног тако ниског и поквареног људског створа који би га могао порицати.

Према томе и сувише средован напредак наше отаџбине јасно нам сведочи да је досад, по правилу, тако исто, и пожртвовање наших народних првака било врло средовно, но правда захтева да се призна како је било и почасних изузетака. Питање је, дакле откуда је то и за што, да народ један — као што је народ српски — у врло срећним природним и социјалним приликама, са врло срећним и за сваки успешан рад подесним особинама не учини онолико напретка колико захтевају чиниоци народног нашег живота и напретка? Откуда је то, да савремена наша покољења не покажу онолико самопрегоревања у савременим културним, економним, просветним и политичким борбама, колико су наши најближи преци показали у почетку овог века у првоме и другом устанку? Откуда је на послетку да једна од најбољих маса народних, као што је маса српског народа, не произведе прваке који би је у врлинама бар најмање достигли ако не надмашили? Питање је не мало фатално, узроци су томе многи, но ми ћемо се ограничити само на њих неколико.

Прве узроке овој недаћи ваља потражити у зло схваћеним приликама, у погрешном појимању народног и државног живота, а овој опет недаћи тако су многи узроци да им је врло тешко све крајеве похватати. Једна битна прилика свих ових недаћа налази

*) Не могу бити курјаци сити и овце читаве; не може се и леб штедети и да деца буду сита; не може нико служити богу и ђаволу; не може нико седети на две столице и т. д.

се у дисхармонији међу захтевима космополитизма и националитета, имитације и самопредељивости, идеализма и реализма, захтева брзог напретка и природног лаганог тока и на послетку, захтева горњих слојева и масе народне Нашав се пред овако супротним у накрсним захтевима, наши су државници били вазда — за неколике последње деценије — у оном положају у коме су ратници кад се на њих оспе унакрсни огањ непријатељски. У том очајничком положају наши су државници по правилу радили оно што се морало радити, кушали су да задовоље све или само један део тих по све супротних захтева, но учинили једно или друго пропаст је била са свим неизбежна. Задовољити све било је немогућно и неприродно, а задовољити једно било је опасно, јер се тиме други захтеви нису ослабили. Докле су захтеви масе народне били захтеви крпежа и трпежа, захтеви да се државници пружају према губеру, да покусе своје укусе према снази сељачке радне земље, где се живи од зноја са чела свога, — дотле су захтеви буржоазије, бирократије и горњих умних слојева били са свим супротни захтевима масе популарне, са свим противни законима живота и развића тога тела народног. Крпеж и трпеж ти су слојеви сматрали ка просјачку философију — и данас је, држимо, то начело у важности у неких наших партија — а пружање према губеру и поткусивање апетита као наказно сакаћење човекове природе, чему се противе сувремени епикурски захтеви или што је све једно модни захтеви сувремене цивилизације.

Хтели не хтели, наши државници нису могли задовољити тако супротне и непомирљиве захтеве, морали су дакле прегнути на једну страну и народне послове удешавати према једној од тих чињеница. Па како су захтеви народне масе била снага без преставника, без правца, без покрета, то се наш државник по неодољивости пустио на крила буржоазије, бирократије и горњих интелигенташких слојева. Бирократија је желела доста чиновништва са лепим платама, и државник је дао; буржоазија у савезу са свима горњим слојевима хтела је новчаних завода и муњевитих сретстава за саобраћај и државник је дао; интелигенција хтела је што више школа и наставника и државник је и то дао; војници су желели доста официра богато награђених и државник је и то дао. Све су дакле дали државници горњим слојевима, хтели не хтели, јер се друкчије није могло владати. Па и ако је то давање према ступњу народног развитка прешло све могућне размере, и ако је све то што је дато одсечено од и онако краткога губера према коме се народ пружа и ако је све то одвојено од оних са свим покраћених народних по-

треба, — опет се и дан дани чини многима да још није дато колико треба, бар неким сталежима, на неким областима. Отуда још и данас вика да немамо доста школа и учитеља да немамо доста ревизора и да је требало што пре лиферовати што више и што бољих школа. А по себи се разуме да је све то давато не ради интереса сталешког, не ради користи горњих слојева, но ради чистих интереса народних, ради користи оне масе популарне, од које је све то и узето!

Тако су схватали, и у томе су налазили горњи слојеви ток унутарње народне политике. Једно је само недостајало, па да ток те политике буде непрекидан. Материјални извори земље нису били толико јаки да у исто доба, у великом изобиљу, подмире све захтеве горњих слојева, који су се у најновије доба показивали и као захтеви партиски. И кад се то десило, онда су се незадовољници дизали и оглашавали оне који нису задовољили њихове интересе, као непријатеље отаџбине и власти их лишавали. Па како је врло природно да свака партија идентификује своје интересе с интересима целине, то су по правилу нови државници поздрављани као избавиоци, у толико више, у колико је била многобројнија партија којој су припадали. Тако су се ређале у нас једна за другом владе и партије. При ступању на владу, по правилу, поздрављани су државници с великом радошћу, а кад су се управе остављали испраћани су са клетвама. Сваки је тражио од нових државника да какво чудо учине, али при свем том они нису могли ништа друго учинити но поделити суму снаге која се добија из материјалних извора масе популарне на неједнаке делове. И у колико је више та деоба била неједнака, у толико је више на отпор наилазила и у толико су се више морали служити физичком силом они који су били у власти. Кад је то насиље прешло све могућне границе онда се дизала реакција и насиље је ништено са истоветном сумом снаге с којом је и вршено.

Ето нам у главноме онога што ми зовемо унутрашњом властничком политиком, што у истини није ништа друго но политика партиска, политика сталешка, политика великашка, јер су све то разна имена за ствар истоветну, разлика је само у томе што једна реч показује јасније а друга увијеније засебне личне интересе. То значење унутарња политика не би изгубила ни онда, кад би се сами сељаци истакли на површину, а буржоазија с бирократијом и интелигенцијом заузела доње слојеве. Властничка, дакле, политика толико исто значи колико и политика партиска, политика сталешка, политика ненародна. То је досадањи ток наше унутарње политике. Она

је била власничка, сталешка, партиска, ненародна. То је факат који се не може порицати, а са свим је друго питање да ли је то неодољив и неминован поредак појава или се тај поредак може људском снагом модификовати. Са свим је друго питање, да ли ваља постављати разлике између вољних и невољних злочина, између вољних и невољних насиља. Са свим је друго питање да ли је боље да њих неколико подмире све потребе на рачун подмирења потреба целине, или је боље да сви подједнако живе оскудно. И на послетку и што је најглавније, са свим је друго питање, да ли се може ма каквим сречствима учинити да сви имају свих срестава у изобиљу, да сви буду имућни, да сви буду срећни, да сви буду равноправни и пред законима једнаки, да сви буду подједнако власни; или је род људски осуђен на то да једна пола мора живети у оскудици, ако се хоће да друга благује, да једна пола мора бити у ропству ако се хоће да се друга истакне као власница, да једна пола мора бити у мраку ако се хоће да друга сија просветом у велико. То последње питање проблема је која не долази у обим ове расправице поред осталог и с тога што Србија има срећом пророка првог калибра који ће, ако им је веровати, све усрећити подједнако.**)

За нас је овде у питању могућност народне и неодољивост власничке, сталешке и партиске политике. За сталешку и власничку политику рекли смо да је она у врло неједнакој подели власти и имања, у задовољењу партиских и сталешких потреба на рачун целине, а овде да се запитамо шта је то и у чему је народна политика? Одговор је са свим кратак и јасан. Као потпуна супротност партиској и сталешкој политици, народна би се политика састојала у нешто равномерној подели власти и имања, према обичајима и правним народним осећајима у подмирењу потреба својих не на рачун туђ, о кожи других сталежа, но властитим напорима својим. Одредба је за свакога јасна до потпуности, и док се само на речма остане нема ни једне партије, ниједног сталежа, ниједног власника, који не би на то пристао. А чим се пређе на ствар, чим се запита шта управо значи подмирење властитих потреба властитом својом снагом, онда нема ни двојице који би се у томе потпуно сложили. На по се узети, сви сталежи без разлике тврде да срества за свој живот зарађују властитом својом снагом. И у томе доиста има нечега истинитог. Тако исто, држећи се неопходне поделе рада у мо-

**). На првом месту те нам благодети обећавају социјалисте, за тим радикали и напредњаци. Па како су се напредњаци показали као лоши пророци, то нам се ваља још уздати у прве.

дерним културним друштвима, сви сталежи држе да су корисни и производни чланови друштвени, а што при подели производа добијају већи део од других то веле. захтева сама потреба друштвене јерархије. И у том тврђењу има нечега истинитог. Социјална скала свих народа на свету није нешто измишљено и вештачко но је природан производ механичке претежице. Снажније физички, умно и морално, како индивидуе тако и корпорације снага су око које гравитују друге слабиј: и мање јединице. То је факат тако јасан да га само фанатици могу порицати. Неједнакост, дакле, политичка има свога ослонца у неједнакости социјалној, а ова опет у неједнакости механичких чинилаца у природи људској и друштвеној.

Према томе неједнакост политичка у данашњим друштвима не стоји тако плитко на површини, у вољи каквог власника, или какве власне партије, као што се то на први поглед може учинити, но има дубока темеља у самој природи друштвеној. Само ваља упамтити да и сама природа те неједнакости исправља дезорганизацијом једних облика и организацијом других. У том природном процесу први буду последњи а последњи први, као год и у људским друштвима. Природна је правда строга и неумитна, а људска је правда само један отисак живота природног. По том природном поретку једни се елементи потчињавају другима, најдоњи слојеви стоје под највећим притиском, а то исто бива и у људским друштвима. Но и у једном и у другом случају горњи слојеви разним узроцима бришу се поступно, изумиру, а доњи излазе на површину. То је удес светски кроз сву васељену, па разуме се и у друштвеном животу. Историја природних тела и историја човештва са свим нам сложно тврде ово што поменусмо. Сад је питање, може ли државник тај поредак реметити, може ли законима и параграфима, судовима и надзорима прогнати из народа свога притисак и потиштеност, може ли учинити да сви чланови у исто доба буду бар приближно подједнако учасници у власти и имању? Ако се рече да може, онда је могућна народна политика, а ако се каже да не може онда је та политика немогућна.

Но не ваља заборавити да овако одсечно постављена питања необично упадају у области других тако исто важних питања, јер сваки чин како природног тако и људског живота има своје лице и наличје, свој статички и динамички део, свој идеални и реални састојак, свој алтрујистички и егојистички елеменат. Живот људски и друштвени, у реалности, није нешто просто но врло сложено, није нешто хомогено но са свим хетерогено, није сложај из једног чистог елемента. но смеша из разноликих елемената, Једнакост и

неједнакост, власност и потчињеност итд. у реалном је животу све измешано. Са тога гледишта власничка би политика била у ремећењу тога природног поретка а народна у слагању са тим поретком. То је реални закон светски, коме се ништа не може супроти. Све што се истакне на пут томе неодољивом току смрвиће се. Сазнање те неодољивости прво је и последње писмо у унутарњој народној политици. То сазнање неодољиво захвата да државник буде слуга и тумач оних процеса и закона који се сами собом јављају у животу народном, а никако господар и заповедник. Потпуне и апсолутне једнакости нема нигде ни у природи ни у људским друштвима, то је чин који је реалан закон и главна заповест за практичког државника. Тако исто потпуне зависности и централизације нема нигде у природи, то је друга заповест за практичког државника. И све чега има у природи и у људским појавама то је бржа или спорија осцилација материја из једног стања у друго, из једнога положаја у други. У друштвеном животу осцилација власти и имања није ништа друго но ток унутарње народне политике, а сметња тој осцилацији и мешавина у то, ток власничке политике.

За осцилацију власти нађена је формула у свих народа још од најстаријих времена Тако звана самоуправа, или што је све једно избор власника општим гласањем, који ће за неко време руковати зајѐдничким пословима више мање чинилац је осцилације власти или што је све једно творац народне политике. Сувремена друштва то су начело више мање, сва без изузетка признала и осветила. На овоме пољу државник не мора разбијати главу и тражити форму унутарње народне политике, само ваља да ту формулу која је истински отисак закона унутарњег друштвеног живота, узме за правац својој политици. Но у колико је државнику лакше корачати на чисто политичком земљишту унутарње народне политике, у толико му је теже кретати се на пољу имовном. У том погледу живот друштвени није нашао никакве формуле, коју би бар у начелу сви признали. Чувени јеврејски законодавац Мојсије кушао је да ту осцилацију оствари повратком некретних добара, после извесног броја година, пређашњем имаоцу. Солон и Лициније трудили су се да смету сувишно концентрисање некретности у поједине руке. Капиталистичко буржоаска сувремена економија труди се да реши проблему изједначењем важности рада и капитала, а то изједначење мисли да постигне усавршавањем рада тако да радник добија — све више а капиталиста све мање, да ће на послетку бити све једно у чијим је рукама капитал. Социјалисте с правом или без права презиру то буржоаско чедо и хоће да су све некретности општинске;

да у произвођењу добара сваки допринесе према својим способностима, а у подели тих добара да се сваком даде по потреби. И напослетку може се поменути радикалска теорија прогресивне порезе по којој, после извесне количине добара нико не би имао интереса да више тече. Као што се види осим мојсијевог наређења ниједан други законодавац било политички или економни и не говори о осцилацији добара но о уједначивању. Према томе за практичног државника нема формуле од општег значаја за религулисање и осцилацију имовине према захтеву унутарње политике, онако одређеног и у опште признатог као што је то на чисто политичком земљишту, но ипак није та ствар без икаквог регулатора.

Напред су поменута економна начела нашег народа која су обавезна за свакога, а у прву руку за државника који хоће да води народну политику. Пружај се према губеру вели народ. И то што је народ изрекао ваљало би да је прво и последње начело државнику који води рачуна о народним пословима. Али то је начело сиротињске просјачке философије, коју осуђују сви *„пријатељи“* народни. Народни *„пријатељи“* хоће да наш народ живи господски, да сваки има свега доста. Социјалисте, радикали, напредњаци — за либерале није нам познато, — подједнако су осуђивали просјачку економску философију народну и трудили се да од српског сељачког, мученичког, народа начине господу. Сви су то хтели само су разни путови којима су ти избавиоци желели народ усрећити. Шта сад у оваким приликама ваља радити практичном државнику, који је прегао да води народну политику? Да ли да узме за регулативу свога рада господску или сиротињску економну и политичку философију? Ако узме прво, стећи ће популарности у горњих слојева и задовољити тако зване савремене захтеве; ако узме друго, прогласиће га горњи слојеви као назадњака који је пошао у *„реакцију“*. У нашим приликама, односно наше унутарње политике свега су могуће те две алтернативе. Пред тим тако супротним захтевима стоје данас наши државници. Питање је на коју ће се страну окренути? Да ли ће бити присталице начела горњих слојева или масе популарне, или ће се трудити да оба та захтева задовоље, да узму средњи неки пут? Ово је последње најневероватније, али не ваља заборавити, да неће побрати ловорике, па ма којим путем пошли. У данашњим нашим унутарњим приликама, где су захтеви горњих слојева прешли све могуће размере па ипак се нису задовољили, врло је тешко руковати унутарњим пословима, да се спољне неприлике и не помињу.

Ма на коју, дакле, страну окренуо данашњи државник, он ће се у брзо дискредитовати. Данашња фанатичка покољења захтевају маћичка

дела од својих државника. И кад се на брзо покаже да је таштa нада њихова, одмах се тражи нов чудотворац. Следујући слепо једном правцу неумесних захтева досадашњи наши државници унутарње су наше ствари дотле побркали, да се у њима не може сад отпочети ничега позитивног. Поштовање спрам закона и вршилаца закона спало је у нас до невероватности. И све што би се од данашњих државника могло захтевати било би у томе, да пре свега прибаве могућно поштовање законима; да учине да у земљи буде правде, да да се свачија самовоља заузда; да органи државни имају смисао пуномоћника, који су најстрожије одговорни за сва дела своја. Јер где влада систем самовоље и безакоња, ту ће се вазда сматрати отаџбина као злочеста мати од које се ваља клонити. Нарочито и пре свега систем самовоље и безакоња ваљало би прогнати из наших просветних завода као места где се омладина навикава да љуби и поштује уређења своје отаџбине; да светли врлинама и самограничењем. И ако ово не би могло бити, онда су сви труди о свим осталим економним и политичким пословима узалудни. Ми истина не мислимо да би се и ово најмање дело државничко у данашњим нашим приликама могло извести до потпуности; ми у овом погледу нисмо идеалисте, јер знамо да ће дивље необуздане и непросвећене природе каквих се по несрећи налази са свим у изобиљу и у самим нашим васпитним и просветним заводима, газити вазда законе и установе земље и налазити начина да се испод одговорности измигоље. Али ако се зло не може апсолутно искоренити, ако се злочинства не могу уништити, може се бар најмање учинити да сваки за своја дела даде одговора бар онда, кад се може доказати да их је учинио. На несрећу наше отаџбине и ова најмања могућност није се до сад у нас вршила нарочито онде, где је најопасније оставити злочине некажњене, — органи власти, или иначе јавни радници, ако су били од власне партије, или ако су умели удварањем заслужити симпатије својих „претпостављених“, вазда су могли чинити шта су хтели, а кад може човек чинити шта хоће, онда је у искушењу да поклизне с правога пута сваки без разлике.

Ето где највише боли суврмено друштво наше. Ту би рану пре свега ваљало излечити нашим државницима, али ван сваке је сумње да се то може учинити само онда, ако државници буду имали на уму интересе целине а не интересе партиске. А ово се опет не може учинити без великога ступња самопожртвовања, јер ће така дела наилазити на големе сметње, које се само могу савладати приносећи на жртву своје личне интересе, своју личну тренутну величину и уживање.

Да не околишимо. У свима временима и народима истински државник, истински пријатељ народа свога био је истински мученик у толико више у колико је била замашнија улога његова, у колико се више трудио да буде народни пријатељ. Историја свакога народа, а нарочито народа српског пуна је примера ове врсте. Данашњим нашим државницима ваљало би ово добро утувити, нарочито с тога, што им је пало у део да управљају народним пословима у таким приликама, у којима су потребни у неку руку надчовечански напори. Њима је намењено, ако хоће да буду народни пријатељи, да чине онака дела, на која ће повикати и саме присталице њихове, из горњих слојева, као на реакцију, као на назадак. Али то не сме заплашити народне пријатеље. Данашње прилике захтевају снаге и решљивости, добро се ваља натраг повратити, ако се хоће да добије што више маха за будући полет. Једна периода од четвртине века једва би достигла да се само исправи оно што је до сад искварено, да се подиже мост преко кога ће се прећи бољој будућности, и да тај мост буде тако сталан да га никакве партиске бујице не могу порушити. А по себи се разуме, да се тај мост не сме подизати тако како ће бити монопол партиски и власнички, но својина свих оних којима буде намењено да раде на њиви народној.

И тај мост који ваља дуго и темељно подизати, није ништа друго, но лагано враћање традиционалној унутарњој народној политици; подешавање закона и установа према стварним унутарњим захтевима српског духа и карактера. Нарочито би то подешавање ваљало уjемчити уставом, основним законима земаљским тако, како промена владе и партија не би могла на то утицати. Колико и каквих чиновника, колико и каквих плата, колико и каквих пензионара, колико и каквих дугова, колико и какве самоуправе, колико и какве бирократије, колико и какве спреме у бирократији, и колико и каквих личних особина за самоуправу, колико и какве војске итд. итд. — све би то ваљало подјемчити основним законом тако, да се једно влакно унутарње политике може протезати као непрекидан конац, који би показивао правац унутарње политике свима владама и партијама. Нек се само и даље остави пространо поље малим скупштинама, које често могу носити чисто партиски и власнички карактер, па ћете и у будуће доживети оне жалосне призоре, које смо недавно преживели. Данашње наше државнике горко је искуство научило, колико власници могу застранити, кад им се оставе одрешене руке да раде шта хоће. С тога се надати да ће они створити могућност, да унутарња наша политика постане традиционална политика свих сталежа и партија, као што је то случај и у свима другим државама.

Земља не тражи од њих да је обогате, просвете и развију, не, то су заблуде, које ни паметна деца не би тражила. Отаџбина од њих тражи да створе могућности; да се народ сам развије, да се сам просвети и обогати, да сам собом управља и сам својим трудом да себи стече будућност.

Државник је само бродар чије је око навикнуто на далеке просторије, на големе одсеке у времену. Он је дакле по неизбежности дальновид; он на близу ништа не може како ваља видети, ништа како ваља сазнати, ништа како ваља осетити. У томе се он мора ослонити на туђе виђење, на туђе сазнање, на туђе осећање. И сва је разлика у томе на кога ће се ослонити, да ли на слепе, глуве и неумне, или на са свим супротне одлике. Ако се са свим ослони на своје удворице, на своје органе, на оне који су само пузењем пробили на површину — онда државник види толико колико и онај који нема очију, чује толико колико и онај који нема ушију и осећа толико колико и човек узетих живаца. Неће ли да буде мумија, његово око, уво и осећање морају бити народни органи, но у том последњем случају државник мора рећи оно што је негда казао неумрли Сократ, да само толико зна да ништа не зна. Поље народног живота и делања у појединостима за њега је по све затворено. У политичком и народном животу он је то исто што и компас у развитку бродарства; он само показује на крупно, којим ће се правцем живот кретати, а све појединости, сви чиниоци од којих у истини и зависе облици живота и напретка, ван његова су домашаја. С тога се државник никад не сме плести у те чиниоце преко својих органа који у истини ни чију вољу — осим свога сталежа не престављају. Законима и установама могу државници на крупно кретати правцем народне политике, али у детаљима, који у истини чине живот у реалности, они су по све немоћни. Њима, дакле, ваља признати да у том односу само толико знаду, да ништа не знаду.

Но пошто се и на ово пристане, опет као да нисмо на чисто на чему смо. Кад државнику оставимо само најкрупније послове, ко ће онда руковати оном сумом реалних чинилаца, који су живот у истини? На ово питање већ је напред одговорено. Пустити да сваки свој посао обавља, или што је све једно, да сваки управља својим пословима, — потпомагати самоуправу у свима правцима, — то је крајња мета на чисто политичком пољу данашњих државника. И не гледајући на то, што смо слушали у најновије доба и од најрадикалнијих елемената, како би самоуправни систем довео на власт богате бездушне кајишаре, који би сто на сто били гори од

бирократије, — не гледајући на то, у политичком је погледу самоуправа крајња мета политичка. То је чин који нико не сме порицати, а са свим је друго питање хоће ли у том систему имати у рукама власт кајишари или људи од поштења, хоће ли бити власна сиротиња или богаташи. *) Ми овим не тврдимо да би ваљало да наши садашњи државници, на врат на нос, проведу самоуправни систем кроз све гране народног живота. Не, то нити би било могућно, нити корисно. И све што ми тражимо у томе је, да се томе систему сигуран темељ положи и поступно се приступа његовом остварењу. Половина, или бар најмање четвртина века чисте бирократске управе у Србији била је довољна да спреми млађе нараштаје по све неспособне да саме собом управљају. Али као што смо рекли, томе злу ваља потражити лека повратком од неприродног вештачења, — по коме најамници боље знаду шта кући треба од господара, — природном развитку. А по себи се разуме да за тај посао треба истрајан и частан некористољубив рад, бар најмање од једне деценије.

Према свему што смо довде поменули јасно се види да ми не тражимо од данашњих државника да нам какво чудо учине. Ми од њих не тражимо да нас одуже, да развију нашу индустрију, да подигну нашу трговину, да народ просвете, и подигну нашу земљорадњу на ступањ рационални. Не, од свега тога ми не тражимо ништа. Ми само тражимо од њих да колико се може, према приликама, поведу са свим искрено, са свим отворено и са свим поштено коло унутарње народне политике, која ће дати могућности да народ сам корача у напред својој будућности. Но и ово ће државници само тек онда моћи учинити, ако имадну јаке савезнике, ако с њима заједно ту истину сазнаду сви горњи слојеви нарочито класа интелигенташа. Без тих савезника државници неће моћи ништа учинити. Али како ће интелигенташи признати да, у многим и многим, и готово свима стварима, које не улазе у сталешки њихов круг, — само толико знаду да ништа не знаду? Како ће се учени правници опријатељити с мишљу да све параграфске мајсторије народној правди ништа не вајде? Како ће научени полицајци моћи појмити да и без бирократије може бити сигурности? Како ће просветници појмити да развитак народне наше умности не зависи само од доста и добрих школа, но од стицаја многих чинилаца ван школе? Питање

*) У данашњим нашим приликама, где је све из горњих слојева што је умније и часније у бирократији, самоуправа би била много гора од бирократије.

је да ли је могућно да ти и још многи други сталежи превиде сталешке своје интересе ради интереса целине? Ми отворено тврдимо да је то немогућно, јер и маса народна, сталеж тежачки, не би могао то учинити, кад би му се на вољу оставило. И ако се на ово пристаје, онда је питање не би ли могућно било измирити интересе горњих сталежа међу собом и са масом сељачком?

Последње ово долази, донекле, у област могућности. Ван сваке је сумње да су донекле са свим солидарни интереси свих сталежа без разлике, али преко неке мере место солидарности настаје потпуна супротност. Занатлиски и сељачки сталеж стоје у врло блиским односима. Оба ова сталежа стоје опет са трговцима и чиновништвом у неким узајамним односима. Против овога мало ће се моћи што приговорити. Али чим настане питање, ко ће те односе да регулише, онда искрсну велике међусталешке размирице. Умност и богаство, интелигенција и трговци, истичу се као регулатори а сељачки и занатлиски сталеж покорава се тим регулама. Па како је врло природно да ти регулатори и не познају и не виде и не осећају реалне интересе сељачке и занациске то они увек регулишући њихове ствари не ураде ништа како ваља. Ваљало би, дакле, да ти горњи сталежи, у колико је више могућно, оставе регулацију тежачког и занатлиског света самим сељацима и занацијама. Први корак тога уступања морао би бити у томе, да се горњи слојеви одреку маније брзог усрећавања, брзог развића, брзог просвећавања. брзог цивилизовања, брзог обогаћења итд. Јер докле се год не оставе горњи слојеви те највеће заблуде овога века, све ће ићи наопако. Сувишно брзање и нагљење у свима правцима може само големе беде донети и ништа више. Ово би ваљало добро утубити свима нашим сталежима и не тражити од државника да падају односно овога из једне погрешке у другу. Темељан је народни развитак врло дугачак, па је врло природно да мора бити врло спор. Ко то не признаје, ко против тога војује, тај је непријатељ сваког напретка. Пустимо нек се свака група друштвена сама заинтересује за свој напредак, нека сама учи како се својом кућом управља, па ћемо учинити бар најлакше све што смо били кадри да учинимо. Начело ово не искључује припомоћ, не искључује обавештење, али по све и са свим искључује туторство, оно тешко и несносно туторство које данас врше горњи слојеви на свима областима нарочито на просветној.

Да не идемо даље, ствар о којој смо говорили и сувише је јасна за свакога. У властитом интересу своме, ваљало би да горњи слојеви, сви без изузетка, потпомогну садашње државнике да точак

унутарње народне политике поврате у природан свој колосек, не гледајући на то што ће по моди утегнутим умовима изгледати тај повратак као реакција и назадњаштво. А државницима опет са своје стране ваљало би пристати чак и на то, да се у народном интересу, не устежу ступити у борбу, на смрт и на живот, са свима предрасудама сталешким па ма биле и најмодернијег типа. Нека би Бог дао да садашњи наши старији државници на ово прегну. Нека би садашњу своју државничку перијоду завршили пред народним представништвом овим узвицима; „*избите из шака власницима и партијама могућност да могу вршити самовољу и безакоња*; *да могу својим власничким и партиским интересима приносити на жртву интересе целине.*" Наши државници седме деценије учинили су нешто слично овоме, узвикнув пред народним представништвом: „избите батину власницима из шака." *)

М. Миловановић.

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

СУВРЕМЕНО ПЕДАГОШКО ПИТАЊЕ

СЕДМО ПИСМО

Значај ручнога рада у мушкој школи у погледу телесном и духовном.

Драги синовче!

Дакле почињеш и да *увиђаш*, да ручни рад у мушкој школи не мора бити ни играчка ни занат. Чисто ти је, велиш, сад чудно, како си пре могао онаку неправду да нанесеш овој важној ствари. Да то, што кажеш, нису само празне речи, уверава ме најбоље она твоја лепа примедба, где велиш: „Па и женска школа има ручни рад, и он тамо нити је играчка, ни занат. Није играчка, јер се ради збиљски; а није ни занат, јер не спрема шваље.... А зар је нужно да жене имају више окретности и умешности но мужеви, који држе кућу, општину, државу?!" — На крају писма молиш ме, да ти и даље пишем о ручном раду у мушкој школи, и то што више, и

*) У колико се опомињемо то је изговорио тадашњи министар г. Ценић, а пок. И. Гарашанин потпомагао га је, наводећи једну тужну невину жртву из времена кад је он био министар полиције.

што ја нађем за добро. Тој ти се молби радо одазивам, и ево ћу ти одмах писати *о значају ручнога рада у школи.* Данас ћу ти писати о његовом значају у погледу телесном и духовном, а другом приликом о значају у погледу привредном и политичном. Кад и ово сазнаш, онда ћеш тек имати јасну слику о огромној важности ове школске новине.

Да почнем.

Ручни рад је од двојаког *значаја за* **тело**: у погледу *здравственом*, и у погледу *телесне вежбе.*

Здрављу је ручни рад опет на двојак начин од користи: у односу на *тело* у ужем значењу речи, и у односу на *живце.*

Са ручним радом иде упоредо скоро увек, и већи **телесни покрет.** Од какве је пак користи по здравље телесни покрет, то свак зна. „Устајана вода се усмрди.“ Вода у барама је трула и нездрава. Тако је исто и с телом. Кад се тело не креће довољно, онда човек постане тром, зловољан, туп, и туробан. Тад је се обично наклоно и свакојаким болестима. Човек постане права трулина. — Са свим је друкче, кад се довољно покреће. Тад је човек чио, ведар, расположен, задовољан, осећа здравље и живот му је мио. Тад се човек лакше опире и свим редњама и болештинама. Има сила болести које се јављају само код оних, који су приморани, да по цео дан седе, а никад код оних, који се довољно покрећу телесно.

Све је ово код деце још у млого већој мери осетљивије, јер им је и тело нежније и осетљивије.

Мицањем и напрезањем телесним *расте* тело и *развија се.* Десна је рука развијенија, јер се њом више ради. У војника је лева нога развијенија само за то, што морају при поласку увек да ударе снажно левом ногом У ковача су мишице врло развијене и јаке, јер њима ради по цео дан. У кројача и терзије су на против закржљале.

Што се тело више покреће и ради, тим све више јача и расте.

Телесни је покрет од изванредног значаја за телесни развој детињи. Од тога највише зависи, оће л од детета постати снажан и здрав човек, или слаботиња и журица. — Природа је лепо уредила, да деца буду немирна, да су наклона трчању, јурењу, скакању, превртању, и свакојаким покретима телесним. Без тога би деца увела и зачмала. И ко им то крати, тај им крати телесни развој и здравље.

Деци је нужан покрет, као год и храна и пиће и ваздух. — *Мања* се деца најприродније покрећу у *игри*, а *одраслија* још и при *ручном раду*

Са правилним развојем телесним иде упоредо и правилни развој **живчани.** Данашње доба називају врло често „доба прераздражености“, „доба нервозности.“ И заиста са свим са правом. Некад се није ни знало за опаке болести живаца, а данас пате од њих чак и деца. Вели се, то је производ времена. А ја бих, синовче, са **мирном савешћу** додао — заједно са др. Бергером, и још млогим другима — *и продукат школе!* Клицу од ових опаких болести треба често тражити чак још у основној школи, где се деца наставом још од I разреда редовно пренадражују живчано. *Та пренадраженост живчана пак потиче највише отуда, што се при настави непрестано има посла само са једном врстом живаца, са* **осећајним живцима.** *Па како благодатно ту утиче ручни рад, који умирује пренадражене осећајне и доводи у ток и делање другу половину живаца,* **покретне живце.** Тиме се доведе живчано стање, онај напон живчани, у *равнотежу*, и онда је опасност отклоњена. Овде рад врши ону исту улогу, коју громобран при грмљавини, доводећи у равнотежу напон земљиног са напоном атмосферског електрицитета. **Равнотежа** *у напону живчаном јесте један од главних услова за правилно развијање и тела и духа детињег.* Сваки поремећај ове равнотеже оставља за собом штетне трагове и у духу и у телу. Свако изравнање равнотеже утиче благодатно. Отуд онда оно расположење после умереног телесног рада, а особито, ако му је пре тога претходио умни рад.

Телесни је рад дакле нужан не само за тело, но и за правилан *живчани* развој детињи. А правилан живчани развој и здравље живчано води ка *здрављу и јединству духовном.*

На кратко: *Телесни рад је преко нужан за правилан и здрав развој детињи и у телесном и у душевном погледу. Он је неизоставан, ако хоћемо, да од деце стварамо људе здраве и снажне, са мирним и одмереним размишљањем, а не слабуњаве и раздражљиве прзнице, кавгаџије и лармаџије.*

Од веома великог је значаја ручни рад по тело у погледу на **телесну вежбу.** Ту се, поред осталога тела, особито вежбају два најдрагоценија органа човечија, који и граде човека човеком, који су творци целокупне данашње културе и цивилизације — то су: *рука и око.*

Рука се веџба ручним радом на најприроднији начин у ономе, за шта је намењена. Она се радом веџба за рад. Рука је и створена за рад, а не за гимнастисање и пеливанство. *И, њу је могуће веџбати и образовати једино радом — и ничим другим.* Гимнастика јој може дати само једну споредну особину — снагу; али окретност и хитрина задобија се једино радом, и опет радом. Ту се она веџба у уметности поступно и методски, а на тај се начин долази до цели најбрже и најсигурније. Најпре се она ту веџба у простијим и лаким покретима, па онда у све тежим и све сложенијим, и у све тачнијим и смишљенијим, док се не дође до окретности и умешности. Али, што је овде најглавније, та се веџба врши на најприроднији начин — на онај исти начин, на који се врши и сав рад, што га је год на свету, т. ј. *руке и мозак раде* **упоредо и једновремено.** Мозак замишља оно, што има да се изради; смишља најцелисходније покрете за привођење тих мисли у дело, и одмах их и врши, и мисао оваплоћава. Сваку нецелисходност мозак сам примећава и сам је поправља, те се тако постепено у томе толико усаврши, да је после у стању, у свакој датој прилици, да производи надражаје на мишиће за *најцелисходније покрете.* Мишићи пак опет са своје стране извеџбају се, и прилагоде се, да те покрете врше са лакоћом онако, како мозак заповеда, т. ј. *како целисходност изискује.* Овако извеџбана, лака и сагласна радња мозга и руку у целисходним покретима зове се *уметност, умешност,* или *окретност у рукама.*

А **то** *је баш цел ручнога рада, као предмета у основној школи.*

То је у исто време и једна од најважнијих човекових цели у *данашњем* добу културног развоја; **а она је баш данас најнезаступљенија у школи.** Ручни рад као предмет у школи има за цел да попуни ову заиста врло осетну и опасну *празнину.*

Око се детиње исто тако веџба у школској радионици на особит и врло природан начин, и са свим друкчије но у школи. У школи се око веџба више ради ума, а овде више некако *себе* ради. Тамо је главно, да се помоћу ока што боље умно *схвати* оно, што се показује; овде је главно, да се око извеџба, да може, да добро и правилно *оцени, одмери и схвати,* оно што има пред собом, онако како је. У школи се, може се рећи, око учи *схватању,* а у радионици *одмеравању и оцењивању.*

Кад се ствар руководи паметно, онда и цело *остало тело* налази у ручноме раду врло млого и врло подесних телесних вежаба.

Ручни је рад од веома великог значаја за телесно образовање детиње; а *за образовање руке и ока једини је предмет.*

Душевне користи од ручнога рада, и васпитне користи у ужем смислу, веома су велике, и није их могуће све побројати. Ја ћу овде, синовче, да ти напоменем само оне најглавније.

Тако при ручном се раду изоштрава **ум** *детињи.* Ту се дете учи, да мисли о стварима, које су *пред њим*, да изводи закључке, и одмах да их приводи у дело, те да се увери, је ли добро мислило, и ако није, за што није. Ово је од изванредно велике важности за правилан умни развој детињи. А овде се баш чини од стране школе највише погрешака. Ово је и најприроднији отпочетак вежбања у *мишљењу.* А почињати учити дете да мисли граматичким правилима, историјом, хришћанском науком, и другим чисто мисленим, апстрактним предметима, до којих је човечији ум дошао тек у току векова — јесте најнеприроднији начин под небом. Деца су народ, који живи поглавито *чулним* животом, и животом *садашњице.* Деци је све неразумљиво, што не могу да виде и да чују, и у опште, да примете чулима. И несхватљиво им је све оно, што је из мало даље прошлице; о будућности немају ни појма А то мора тако и да буде. Дете се тек садашњицом приправља, да мисли о прошлици ; а прошлицом и садашњицом заједно, да мисли о будућности. На тај су исти начин мислили некад и сви људи, кад су били на првобитном ступњу умног развоја. А има и данас још читавих народа на свету, који живе тим детињим животом: о прошлости знају врло мало, а о будућности не умеју даље да мисле, но на сутра и прекосутра. Исто тако, рекох ти, не умеју деца да мисле правилно о свему ономе, што је чисто *мислено*, апстрактно. На то се морају, тек постепено навићи, и то најпре мишљењем о предметима и стварима очигледним, чулним, ал које нису пред очима; и тек најзад о чисто мисленим, логичким предметима То је природни пут развијања мишљења. А у томе се баш и састоји онај велики значај ручног рада за правилан и темељит умни развој детињи, што он даје изванредно повољне прилике за природну вежбу у тако поступном мишљењу.

Деца у школској радионици раде руком; ал у исто време ради и *ум* толико исто, колико и руке. *Умом* се дете довија, како ће рукама да изврши ово или оно. Дете „и мисли и ради у исто време“. То се дешава истина и у школи (н.пр. при писању); али пре свега

сразмерно врло мало, а после, ово је мишљење овде са свим *д.укче* од онога у школи. **И ово мишљење треба увек да претходи ономе.** *У школи ради ум за руке, а „овде раде руке за ум" детињи* — као што вели Русо. И за то је онај, који је у рукама хитар и окретан, увек и умно хитар и окретан. Напротив, обратан је случај реткост.

Колико има деце, која су по природи тупа за све, што је чисто мислено, *апстрактно*; напротив такви обично врло добро појимају све што је стварно, *конкретно*. И једино је школска радионица у стању да такве брзо и сигурно одведе од стварности ка *мислености*. Шведски су учитељи, синовче, ово врло добро опазили, те веле: „Млога деца тек васпитном снагом ручнога рада обадрена, постизавају добре успехе у школској настави."

Даље од врло великог је значаја за духовни детињи развој, што дете при ручном раду *добива множичу* **нових стварних престава**. Оне после служе као чврста основица даљем сазнавању и учењу. При раду има дете непрестано посла са стварима онаквима, какве су. Ту се оно упознаје са њиховим природним *особинама*, са њиховим *односима* једне према другој и према човеку; сазнају се разне природне *појаве* и природни *закони*, — и то све на правом извору *стварно*. Ту дете изучава природу тако рећи у самој природи. Све оне преставе, које се овде добију, нису онако магловите, неразумљиве и полутанске, као што су оне, које се добијају у учионици у описима и помоћу „наставних срестава". Ове су јасне, светле, разговетне, и потпуне, те је после и све оно, што се на основу њих даље сазнаје и учи, јасно и светло. И овде лежи узрок оној бистрини и оштроумљу сеоске деце и сељакâ. Сеоска су деца упућена на природу и на ствари још од колевке; а доцније цео разговор око њих води се са очигледним појмовима. На тај начин она добију истина мало појмова; ал оно, што добију, то је све јасно, светло, и разговетно, јер је све добивено на путу стварности и очигледности. Са децом великоварошком је са свим обратно. Појмови варошке деце су многобројнији; ал су за то тамнији, непотпунији и неразговетнији, јер су већином задобивени помоћу других појмова, а не помоћу стварних престава. *Ручним радом се ово исправља, попуњује и богати.*

Ручни рад је даље врло добро **помоћно срество у разним наставним предметима**, а особито у *цртању*, *геометрији*, *рачуници*, *физици и* земљопису. У овим побројаним предметима је ручни рад *непосредно* помоћно срество; а на *посредном* путу је он изванредан помагач у *свим* наставним предметима, без разлике. — У радионици

је дата детету прилика, да примени знање из *цртања*, и да га боље појми. Овде дете остварује оне магловите геометријске слике, о којима је у школи слушало, и тек овде је оно у стању, да их схвати и појми. — У радионици дете врши у ствари оне задатке из *рачунице*, са дециметрима, центиметрима и милиметрима, с којима је пре тога радило на школској табли онако на памет, без јасно ограниченог појма; и овде се баш у истини множи, дели, одузима и сабира. — У радионици се дете очигледно упознаје са *физичким законима*, и са својствима тела, што је у школи морало, све више мање да замишља онако на памет. — Овде, у школској радионици, дете је у стању, да само, на најочитији начин, створи цео *сунчани систем* са свим путањама и равнинама, и да тако рећи играјући се појми оно, што није било у стању да појми цело човечанство кроз толике векове. — Овде, на самој примени, на делу, *увиђа дете најочитије и значај свих ових предмета*. На тај начин *задобива оно пошту према њима и отвара му се жудња за темељитим изучавањем њиним*.

Многи се плаше, синовче, да ће деца поред рада *заборавити на књигу* и омрзнути на школу. Али то је погрешно мишљење. Баш напротив, *ручни рад има и у овом погледу врло* **благодатних утицаја на успехе у школској настави.** Дечији се мозак јако замарава дугим умним радом и мирним седењем у школи. Ми, синовче, који смо се у умном раду већ уживели, нисмо у стању ни да замислимо, како врло заморава умни рад дечији нежан и неразвијен мозак. А још особито мислене ствари, којих је настава препуна. Ни ми матори нисмо у стању да останемо дуго за умним радом без измене, а камо ли деца. Који је тај учитељ и професор, коме би била непозната она непажња ученика, она расејаност и тешко схватање, при крају часа, а особито на последњем часу? И буди уверен, синовче, да је сва она настава узалудна, која се предаје у другој половини часа, и цела трећег часа. Деца су тада просто неспособна за схватање и памћење. Мозак је презаморен, осећајни живци малаксали су. Ручни рад у школској радионици чини овде изванредне услуге. Као неком мађиском силом дејствује он на заморене ученике, крепећи их и оживљујући их. Зна се, да за време *умнога* рада, долази у мозак скоро два пута онолико крви (90%) колико је има за време мира. Она употребљена и искварена крв нагомилава се при том све више и више у мозгу и притискује на њ' и смеће га у раду и заморава. При ручном раду та се крв брзо одведе из мозга, а притицај нову смањи, јер сад више струји крв у руке и друге делове тела, који су у покрету. Даље *осећајни* живци се остављају на миру, а дођу и ток и напрезање други мишићи, који су за време наставе мировале,

а то су *покретни* живци. На тај начин се доведе у равнотежу цео живчани систем. Од тога се дух освежи и разведри, и оспособи се за нове утиске и за нов умни рад. Ти се сећаш како сам ти писао, да је у једној школи у Шведској покушано, да деца наизменце раде један сат у школи а један у радионици. И покушај је испао врло сјајно, и неочекивано повољно. Ово не треба заборавити.

„Духовни живот човечији — вели један немачки научник — покреће се у ритму *примања* и *дејства* духа, пасивности и активности, рецептивитета и спонтанитета. Дух добива утиске с поља, у облику *осећаја*, и одговара њима *покретима*. Добивањем духовних утисака ствара се *знање*; самосталним одговарањем на њих, *умење*. *Између суме знања и умења треба да постоји код сваке индивидуе нека* **равнотежа**, и **богаћење у знању треба да се често наизменце замењује са применом у умењу**. Непримењено знање притискује човека и тражи одушке..... *За то треба у настави тежити* **подједнако** *за знањем и умењем.*"

И заиста, синовче, колико има деце, која су врло оштроумна, и лако схватају и памте, па су при свем том рђави и неваљали ђаци! Узрок је овде у томе, што су то махом *живахна* деца, којој је дуго седење у школи и мирно слушање учитељевих предавања „смрт." Њима да је, да одмах и у *дело* приведу оно, што науче. То су они немирци и „шиљци", који учитеље сваки час смећу у предавању. И веруј, синовче, та деца нису за то ни мало крива. Сам њихов организам их на то гони, и она *морају* да су немирна и непажљива. Ал, кад таква деца задовоље у радионици своје *органске* потребе за *покретом*, и своје *духовне* за *стварањем*, за привођењем мисли у дело — о, како су она онда пажљива и смишљена! Ово су обично по природи најдаровитија деца. Ал колико и колико пута школа начини од њих неваљалце првога реда, и то само за то, што нема никаквих срестава при руци, да задовољи њихове органске и умне потребе за покретом и применом знања. Са том децом мора учитељ сваки час да се свађа, да их опомиње, да им прети и кажњава их — јер заиста смећу целу школу. То пак све више и више развраћа дете, док га не начини незналицом, пустахијом, и неваљалцем. А од неваљалца дерана, постаје доцније неваљалац грађанин!

Врло је важна она околност, што ручни рад *даје одушку оној урођеној тежњи за стварањем.*

Нема тога детета под небом, које не би већ од рођења имало тежње за стварањем. Мала деца имају обичај да разбијају све, што им дође до руку. То је навело неке на погрешну мисао, да је чо-

веку урођено, не да ствара, но баш на против да *руши*. Ал то није тако. И оно, што деца радо разбијају што год дохвате, проистиче баш из саме ове урођене тежње за *стварањем*. Стварање, то је давање предметима *други*, целисходнији облик — дакле *промена* ствари. И за дете је заиста свака промена облика *стварање*. Дете још није у стању, да створи штогод ново *састављањем* више делова у једно. Али је у стању да створи нешто ново, т. ј. да да̂ ствари други облик, *растављањем* на више делова. А то оно врши најлакше и најбрже *разбијањем*. Па за то деца радо и разбијају, т. ј. по њином појимању *стварају* — дају стварима други облик. С тога за мању децу и нису *круте* играчке. Она најволе оне играчке, које могу и овако и онако, да се предругојачују, да без по муке мењају облик, као нпр. лутка од гуме, или какав човек на концу са покретним рукама и ногама Из овога истога узрока забављају се деца врло радо са блатом и песком. Млогоме је за чудо, како могу деца по целе дане да проведу у игрању на гомилама песка. Међу тим узрок је прост, и лежи у *урођеној тежњи детињој за стварањем нечег новог*. А с песком се баш може радити шта се год оће. Тако исто и са блатом и тестом. И с *овога* гледишта полазећи са свим је правилна поставка, да се сви људи рађају *вредни*. Лењштине су, синовче, производ доцнијих штетних утицаја околине.

Деца још нису у стању, да много шта произведу *умно*. Па и оно, што произведу, незнатно је и пролазно, и, што је најгоре, није очигледно, неприметно је. Деца са своје стране нису никако у стању, да сама примете своје духовне успехе. А то убија вољу за умним радом, који је за њих иначе тежак и несносан. За то и јесу деца по природи равнодушна према својим духовним успесима. И, кад не би било вештине учитељске, кад не би било похвала и покуда, и свакојаких срестава за вештачко буђење воље дечије за *умни* рад, а често и принуде — веруј, синовче, сва би нормално развијена деца била *најгори* ђаци, можда све до 12 или 14 године. Но, немој да ме погрешно разумеш. Ја намерно кажем најгори „*ђаци*.“ Тиме оћу да кажем, рђави ученици *школини*, т. ј. *вештачког* васпитања. Тиме је искључено васпитање, које врши над дететом природа и друштво. Школско васпитање остаје увек *вештачко* васпитање, и оно се све оснива на *вештачкој принуди* деце, да раде оно, што оће учитељ. А, да ли ће та умна радња пасти деци теже или лакше, да ли ће бити више или мање успешна, и да ли ће бити по здравље детиње више или мање штетна — све то зависи од

вештине и умешности учитељеве. *) Са свим стоји друкче са ручним радом. Ту су деца увек у стању, да примете успехе и своје и туђе, и, што је врло важно, да их *сама* ускоре и усаврше. Овде су успеси очигледни и приметни. А што је још од свега најглавније, овде су деца у стању да и нехотице осете, да се трудом брзо напредује. А према тим осећајима не може се никад остати равнодушно. — Овде сами они израђени предмети привлаче дечију пажњу на себе, и буде у детету вољу за рад, и дају му снагу за истрајност. Овде је само нужно, да дете једном *отпочне* да ради, и да створи ма и најмањи предметић, па више није нужна никаква вештачка принуда, но само паметно руковођење и упућивање. Ту са̂м рад врши природну принуду. Ово све утиче на дете неодољивом јачином, и на најприроднији начин, и дражи га на све савршенији рад, и на све веће прилежање. И ако се сад само буде ствар паметно руководила, за кратко ће се време развити у деце до невероватности *тежња за ручним радом,* и у опште **прилежање**, **истрајност**, и **заузимљивост**. — А то баш и јесте једна од најглавнијих цели овога предмета.

Кад се пак развила у деце заузетост за *ручни* рад, и прилежање и истрајност у *њему*, онда је тим већ у млогоме развијена заузимљивост, прилежање и истрајност *за рад* у *опште*, па био он умни или телесни. Ово је врло важно, а то је баш оно, синовче, што нам данас *највише не достаје*, а што нам *највише треба*. — И , ми се морамо, синовче, постарати, да у нашем народу однегујемо, што је могуће више *радљивости, заузимљивости*, *и истрајности*. А ничим се другим то не може тако брзо и тако сигурно однеговати, као *ручним радом у школској радионици !*

Ту се деца опријатеље с радом, заволе га, и уживе се у њему. То им после уноси поредак у цео живот. Непрестани рад и стално корисно занимање постане им мало по мало навика, постане потреба и телесна и духовна. Деца су, као што ти горе рекох, и онако по природи наклона, непрестаном занимању ма с

*) И полазећи с ове тачке гледишта, сви су добри учитељи, синовче! у истини *прави вештаци првога реда.* Ко им то одриче, тај је велико дете. Код тога превлађује још ситничарски живот садашњице, живот конкретности. Тај све оно, чији резултати нису тренутни и очигледни, не схвата, не појима, и за то не цени. Но непризнавање не треба, синовче, никад да те смета у раду. Ти треба да си свестан свога положаја, и да ти је та сама свест довољна награда за труд. Да, свест о важности свог положаја, треба да ти је покретач на истрајност у твом тешком раду... А најзад, на част му и на раду, ко ра̂ди ради признања, а не за то, што тако *треба* да ради,

чим. И деца неупућена, заиста се и занимају *ма с чим*. А овако упућена деца, сама брзо сазнају, које је занимање корисно, а које бескорисно, и више бесвесно приволе се оном корисном. *То им после постане путовођа у свом њиховом раду и телесном и умном, и проткива се доцније кроз цео живот, као каква златна жица, са особитим одблеском на свеколико њино делање. Деца заволе рад и постану непријатељи нерада и бадавадисања. Као деца, она постају љубитељи дечијих радова; као људи по том, људских, озбиљних предузећа. А у ком се народу то највеће благо земаљско, тај најсветији дар небесни, та најкарактеристичнија одлика људи од животиња — где се* **љубав према раду** *одомаћи; ту се одомаћило и благостање, и напредак, и свака срећа и благослов!...*

А ручног је рада као предмета баш ово једно од најглавнијих цели.

Ручног рада у школи треба да буде цел, да нас научи **радити!**.

Даље, синовче, ручни рад утиче изванредно благодатно и на образовање **нарави и карактера** млого више, но све моралне приче и поуке, но све верске заповеди и проповеди, и све казне и застрашивања. И са свим природно. За сејање треба урађеног земљишта. Дечија је душа пуста, необрађена ледина. Рад претвара ту ледину у орницу, претвара пустару у питомину, на коју се по том може са успехом сејати семе поштења и доброте, семе човечности и праве хуманости. Без тога свако је сејање бесмислено и безуспешно, па ма било семе златније и од самога злата....

Врло је важна појава, синовче, да су деца после школе увек некако раздражена и склона на свакојаке неуредности и иступе: на свађу и бој, на вику и скакање, на трчање и гурање, и тако рећи на бешњење. Деца су чисто подивљала. То је за то, што је наставом поремећена равнотежа између духа и тела, она равнотежа у напону живчаном у осећајне системе, и напону живчаном у покретне, моторне системе. Осећајни су живци већ малаксали од пренапрезања, а покретни пренапрегнути од мировања, па сад оће и они да раде, и то на овај начин. Што је пре за време мирног седења у школи било угушено, сад оће у лудовању да одахне. — Са свим је обратно с оном децом, која излазе из школске радионице. То су прâви анђели. На лицу им се чита мирноћа и расположење, доброта и благост, љубав и срдачност, поуздање, задовољство — *срећа*! А то је за то, што је у радионици васпостављена равнотежа између духа и тела, што је васпостављен духовни и телесни *мир*. Ово је синовче, врло важна чињеница, за морално васпитање. Овај је услов *неопходан. Чешћим понављањем ова благост, овај духовни и те-*

лесни мир пређе у сталну особину детета, и прати га доцније кроз цео живот. — Ето, тако се, синовче, претвара телесним радом она ледина дечије душе у орницу, на коју је по том могуће сејати семе доброте и човечности. Само је мирна и питома нарав пријемљива за доброту и питомину; у срцима раздражљивих прзница не могу да успевају ове рајске биљке...

Но ручни рад утиче благодатно и на саме *одрасле и већ запале у пороке.* Данској прећаше пре 20 година велика опасност од пијанства, које беше заузело грдне размере. Данас је опасност отклоњена, и то само завођењем општих радионица за ручни рад и за младеж и за одрасле. А тим је у исто време уздигнут и породични морал, и ојачана домаћа привреда и имућство.

Ах, синовче! Та није ни могуће побројати све користи од школске радионице, а ово се писмо и онако много отегло. За то прекидам. — До скорог виђења!

Буди здрав твоме стрицу.

ОСМО ПИСМО

ЗНАЧАЈ РУЧНОГА РАДА У МУШКОЈ ШКОЛИ У ПОГЛЕДУ ПРИВРЕДНОМ И ПОЛИТИЧНОМ.

Драги синовче,

Данас ћу да ти пишем о значају ручног рада, као предмета у мушкој школи, у погледу *привредном и политичном.* Али пре, но што почнеш да читаш ово, добро би било, да узмеш, да прочиташ још један пут оно прошло писмо, те да обадва обухватиш у једну целину.

Врло је велики значај школске радионице у **привредном** *погледу.* Користи су ту двојаке: *непосредне* и *посредне.*

Ти си видео, кад сам те оно водио у школску радионицу, како она може и у нужди да помогне. Оно је био само један случај **непосредне користи**. Али има их још хиљадама других. У Шведској на пример све се продаје, што се год изради у школској радионици, па се од тога даје пола добити деци, а за другу се полутку набављају нове алатке, и др. Тако се ради и у Швајцарској на многим местима. У Немачкој се израђена ствар обично даје деци, па она

нек чине с њом шта оће. — Овамо долазе и разне помоћне радње код куће.

Но ова непосредна корист није од толиког значаја, као она друга **посредна корист**, која долази тек доцније.

„*Знање* — вели један паметан Немац, говорећи о ручном раду у мушкој школи — повлачи поглед човеков *унутра*, у себе, јер се ту обраћа пажња на чисто духовне појаве. *Умење* на против управља поглед *у поље*, јер се ту обраћа пажња на спољне предмете, или догађаје. И тако у детета, које је још од малена навикнуто да управља погледе поглавито унутра, развија се мало по мало нека *слепоћа за све спољашње*. Дете истина види, али само у пола, па једва и у пола, јер није научило да гледа, да разликује, да схваћа. Гледајући, остаје му поглед непрестано унутра управљен. „Од самих древета не види шуму“. Ако се тако још даље стане развијати унутарњи духовни живот, то равнотеже нестаје све више и више. Фантазија и уображење уздижу се, а схватање и познавање спољњег живота опада. Идеалност се развије често до сањаличења, а *јасни, брзо схватљиви практични поглед остаје неразвијен*. Унутарњи духовни живот претегне спољни, због чега човек западне у неку слабост“..... Тако и јесте синовче.

Ручним радом се на против дете приправља за *прави живот*, за оно, што ће му доцније у животу требати свакога тренутка — за *спољни* свет. „*Знање* је папирни новац, који вреди само тамо, где га познају; *умење* је злато, које има *свуда* вредности.“ А у школској се радионици баш тече то злато, тај звечећи новац, *умење* које заиста вреди *свуда*. Наша народна мудрост не вели за бадава: „Боље је *умети*, него имати.“

Данашња школа, синовче, без школске радионице не даје својим ученицима то благо, *умење*, у оној мери, у којој је оно потребно сваком грађанину. Она даје скоро искључиво само *знање*. И за то ми сви, синовче, од најмањег до највећег, од првог до последњега, врло млого „знамо“, ал веома мало *умемо*. А за то нам и јесте недаћа врло чест пратилац. Нама не достаје, *практичан дух и практичан поглед*. Ми смо сви добри теоретичари и идеалисте, ал смо лоши *практичари и реалисте*. А данашње је доба баш доба практичности и реалности. Ми не умемо да радимо *с планом и предрачуном*. Ми се радије упуштамо у најсудбоноснија предузећа онако „на бог и душа“, „на бăт“, „на срећу“, но што ћемо се промучити, да све унапред прорачунимо и промеримо. А то је довољан знак, да ми још живимо животом садашњице, и да не умемо

да *мислимо* о будућности. И ми збиља не умемо да мислимо о будућности, ми ту̑ само *осећамо.* А између осећања и мисли, постоји велика разлика. Ми *не умемо* да радимо с планом и прорачуном јер се нисмо у томе ни вежбали, нисмо се навикавали. Школска радионица пак иде баш на то, да тај недостатак попуни. И ту баш и јесте сва тежина ове школске новине у погледу на њен привредни значај.

Ти се још сећаш, синовче, речи оног брадатог учитеља из радионице, који нам рече: *Нама је главно, да се у деце извежба рука и око,* **да се навикну да раде све са планом и прорачуном,** *и да се у опште опријатеље с радом.* Ти се даље сећаш, како смо у радионици на сваком кораку наилазили на вежбу у раду с *планом, прорачуном и смишљеношћу.* **Ни** један зубац за грабуљу не гради се тамо на бог и душа, **ни** један се штапић за цвеће не зашиљи онако на памет. Све се то најпре *смисли, премери, прорачуни и обележи,* **па** се тек онда приступа раду. При самом пак раду на **тачност** се обраћа највећа пажња. И онда наравно да такав рад **мора** испасти за руком. Нису то, синовче, ни играчке ни претераности, но је то најприроднија припрема за *живот.* Ко као дете уме да начини зубац за грабуљу са планом и прорачуном, тај ће доцније као човек умети тако исто начинити и грабуљу и сто; и кућу, и пут, и мост, и фабрику, и свако веће и озбиљније предузеће; умеће са планом да ради и њиву и ливаду и виноград; са прорачуном и тачношћу ће обављати свој позив и као грађанин, и као чиновник, и као наставник, и као глава породице; са планом и прорачуном ће умети и да се у ланцу бори са непријатељем, и да води војску, и — све! *План, прорачун, и смишљеност ће му прожимати цео живот, свеколики рад.* Прорачун и смишљеност ће му постати најсигурни вођа у коловрату живота, светао облак, који ће га водити кроз пустињу. План ће му бити живот, и живот ће му бити план. А такав је живот срећан живот, живот једини достојан човека!

Тако исто благодатно утиче на децу она **тачност**, с којом се све у школској радионици ради. А тако исто и она велика **пажња**, која се мора сваком раду поклањати. Па онда она **истрајност**, која се ту негује. Па оно **самопоуздање**, и она **самосталност**, и **самопомоћ**! Све су то веома корисне навике и врлине грађанске првога реда. Оне воде ка благостању и срећи.

Оне су стубови привреде; привреда је основ благостања; ***благостање је услов среће*** !

Ето, то се постизава школском радионицом.

Она је једина, што даје оно знање, које чини, да се постаје окретно и уметно, која деге учи, да се уме за свешто довити, и свешто удесити, као што треба — да се човек уме свуда наћи!... Колико је њих налицканих и углађених туткуна, који не умеју ни јексер да закуцају у дувар, ни писаљку да урежу, ни себи честито нокте да одсеку! То су богаљи код обе здраве руке, робови, који су принуђени да за сваку маленкост зову друге у помоћ. -- Али што је још понајгоре, то је, што таквом не иде од руке никакво предузеће, никакав посао. Што год започне, то испада наопако. Свуда га прате све сами неуспеси, свуда све саме штете. Он не познаје живот, и спољње животне услове. Такав брзо изгуби и оно мало поуздања, што га је имао, и радије се одаје и највећој беди и оскудици, но што се одважи, да још што на ново предузме. Таква је судба свију оних, који су одгајени у „слепоћи за све спољашње." А такви су у грдној већини сви они, који сврше садашње школе. Тако је и у нас, тако је и у другим земљама. За то се данас свуда и ради живо и од стране педагога, и од стране економа, *да се што пре заведе ручни рад у мушке школе.* За то се и у нас отпочиње на томе радити. И нема сумње, синовче, да ће и у нас скоро бити свуда по мушким школама заведен овај спасоносан предмет.

А тада, синовче — ах, тада ће нам, веруј твоме стрицу, поћи све на боље! Све ће нам поћи од руке. Пробудиће се у нашем народу она стара нама урођена окретност и заузетост; она стара енергија, издржљивост, самопоуздање. После двадесет тридесет година, кад ступе у живот они младићи, који су прошли кроз школску радионицу, испуниће се наша лепа земља младим, свежим снагама, пуним духа и воље за рад, пуни самопоуздања и смелости. Наш ће народ оживети. Све ће нам успевати. „И трње ће процветати." Свака ће нам грана привреде почети цаптити, под зрацима најтоплијег сунца *опште радљивости и прегаоштва.* „Прегаоцу и Бог помаже" И Бог ће нам и помоћи, јер ћемо и ми сами себи помоћи. Наш народ лепо вели: „Помози себи, па ће ти и Бог помоћи!...." Пробудиће се у народу онај стари урођени дух дружбености. Засноваће се удружења. Груписаће се на једној страни радне снаге, на другој капитали. Развиће се индустрија — најпре домаћа, па онда и велика, фабричка. Предузимачки дух испуниће све. Наша ће се лепа и природом обдарена земља претворити у красну велику башту, искићену селима и варошима, испресецану железницама, путовима, и пловним рекама, украшену фабрикама прекриљену стадима. обасуту плодовима — башту, у којој ће на место садањег

мртвила и застоја завладати живот и напредак, у којој ће се живети и живот осећати, радити и сладити, живети и надати се!.....

Синовче! Слатки су ово снови — снови, који човека лако занесу, опију; ал снови, који имају у себи веома млого истине, млого предсказивачке моћи..... Ал само, за њихово остварење треба веома млого воље. И ко би нас овим путем повео, постао би заслужнији и од Немање и од Душана!..... Наравно, синовче, да се ово не да на један пут остварити, већ мало по мало. Али баш за то, требало би што пре отпочети.

Можда ћеш ми ти овде приметити, да би за развиће привреде и радљивости било боље, да се оснује у земљи више стручних пољопривредних, сточарских и занатлијских школа, но да се заводи ручни рад као предмет у основне мушке школе. Ја не мислим тако, синовче. Биће ваљда, да је и теби пало у очи, како наше стручне школе никако немају напретка, ни дуга века. Помисли само на земљоделску школу. Колико их је до сад оснивано, па колико су трајале, и шта су нам помогле? Млоги овде за неуспех бацају кривицу на устројство саме школе, и на управу њену; неки опет мисле, да је узрок у томе, што се није законом јасно одредило „шта ће да буде с онима, који сврше ту школу," као да су школе само за лиферовање чиновника. Ал у ствари ни једно од овога трога није овде *главни* узрок. Њега треба тражити са свим на другом месту. Главни је узрок у томе, што нико није *осећао* потребу за тим школама. А томе је узрок опет то, што у опште није у народу развијена *тежња за бољим, за усавршавањем, и интересовање за све оно, што је од важности.* Није у народу однегован *дух предузимачки и заузимачки.* Нас су некако тако васпитали, и још нас непрестано васпитавају, да се не разбирамо много ни зашто, но само да мирно плаћамо данак, и да гледамо наш посао, онакав, какав је. Па је л онда чудо, што се не интересујемо и не разбирамо много ни за оно, што нам је од преке потребе? — Са завођењем ручнога рада у мушку школу ово ће се са свим друкче преокренути. Онда ће се *осећати потреба* тих школа, и *онда* их треба заводити. У њих ће онда долазити ученици спремљени у *основним знањима рада* (као што сад долазе у гимназију спремљени у основним умним знањима) *и већ заинтересовани за рад.* Они ће ту сад имати само да се усаврше још у својој струци и да теоријски још више обогате знање у предузетом правцу. — Тада ће заиста стручне школе напредовати и користити, јер ће бити права потреба и производ времена и околности.

У **политичком погледу** су тако исто врло велике користи, које нам обећава школска радионица, па пошли са гледишта унутарње или спољне политике.

Ако пођемо са гледишта **унутарње политике**, онда нам школска радионица обећава ове користи: Народ ће постати радљивији и уметнији, смишљенији и самосталнији, енергичнији и дурашнији — свеснији и бољи. Свак ће ценити рад и поштовати га. Енергија и пошта према *раду* у опште будиће енергију и пошту према вршењу и свију својих *дужности*. Тачнијим одговарањем својим дужностима биће омогућено да се тачније и боље ујамче и свачија *права*. Свест о *својим* правима изазваће јасно поимање и *туђих* права и поштовање истих. Поштовање туђих права и поимање општих дужности одвешће опет свакога појединог ка *брзом и тачном* вршењу својих дужности. Услед тога ће се и личне задевице и неважни спорови умањити, и тако исто и партајска трвења. И сва она умна и материјална снага, која се сад страћи у некорисним трвењима, употребиће се онда на *напредак* и на *творење*. Садањи рушилачки дух претвориће се у *стваралачки*. Садање раздражено, свађаличко, и у неку руку отимачко и варалично стање, где ни брат брату није веран и искрен, претвориће се у *мирно, смишљено, одмерено и поштено делање*. Земља ће се напунити *радним, карактерним и предузимачким грађанима, и добрим и брижљивим очевима и домаћинима....*

Ако пођемо с гледишта **спољне политике**, онда нам школска радионица обећава још веће користи. Васпитање у радничком правцу даће целом народу неку особиту моћ духовитости, која све озарује, све себи привлачи. Са постепеним развојем индустрије у нашој земљи ми ћемо постајати све независнији и индустријски и финанцијски од наших суседа. На тај ће нам начин преостајати један огроман део државне моћи, који се сада троши на одбранбену и прилагодну борбу као сувишак, моћи ће се употребити на *рад за уједињење*. А тај ће рад ићи онда од по муке. Оно што сад нисмо у стању да учинимо са највећим напрезањем, ићи ће онда више некако *само од себе*. Онда ће нас браћа истински волети и трчаће к нама сама, па ће нам се издавати за брата, који нам је само у пола брат. А имаће и зашта. Имаће што и да научи код нас, и чим да се користи. Биће му у истини, и лакше и лепше, и сигурније и корисније, да је с нама но без нас. Синовче! Грдна је то погрешка, кад се мисли да само име може да опије некога, па да са опасношћу живота нагне онамо, где му неће бити ни мало лакше ни корисније живети. По некад то и бива. Ал увек у брзо по том наступа разочарање, покајање, и освета према ономе, ко га је „наговорио“.... Ми не смемо, синовче, варати сами себе, и крити и прећуткивати наше мане. Тако ћемо тек ићи све више у суноврат: Но је боље, да их отворено при-

знамо, па да се потрудимо, да их испитамо и поправимо. Руку на срце, синовче! Топом и пушком нису се освајала срца ни просвећивали умови *никада* а данас понајмање. Поцепана и скоро отуђена браћа никад се нису уједињавала *само* топом и пушком већ много више претходним развојем индустрије и просвете Увек је индустријски и просветни развој био *главни услов* а топ и пушка само једно срество, и то опет само кад је употребљено паметно и у згодним приликама.

За рад на уједињењу треба много енергије и много дурашности, много пожртвовања и много свести, много памети и много уметности. А ми за сада немамо свега тога у довољној мери. Но подмладак, васпитан у духу енергије, радљивости и истрајности, у духу рада са планом, прорачуном и смишљеношћу, попуниће ту празнину. Да смо нешто умели да још пре 50 година пођемо овим путем развоја — како бисмо данас стојали! Али, синовче, ништа није доцкан, кад се својски прегне.

А ми морамо прегнути и својски запети. Данашње је доба, доба *уједињења народа.* То је донео собом сам историски развој. Првобитно су људи живели сваки за себе, па онда у породицама, па у општинама, па у маленим државама, па у великим и силним и сад је наступило за нашу Европу ново доба политичког развоја — доба *груписања нација.* Запад је скоро сав уједињен Ред је дошао на југоисток, и на — Словене. Но, да се уједине сви Словени, нужно је да се претходно изврши једно друго, мање уједињење: нужно је да се прво уједине *поједини народи словенски,* сваки за себе, и да се развију културно у *своме национално* *духу. То је неизходан претходни услов за успешно и трајно оно друго, опште словенско уједињење.* А оно мора некад у будућности наступити! Када то зависи од памети и енергије свију појединих словенских народа. И за то је свију словенских народа и народића за сада најсветија дужност та, да раде свим својим силама на том великом делу будућности. А то им је у исто време и *животно питање.* Јер они већ уједињени и развијени културно прете опстанку мањих и поцепаних својом масом и својом културом. Од свију словенских народа ми смо Срби најпоцепанији, и за то највише у опасности. С тога ми треба двојином више, да се узмемо у памет, и двојином више да похитамо. И ми морамо похитати! А по мом мишљењу, синовче, најприроднији, најбржи, и најсигурнији је пут — негом енергије, смишљености, истрајности, и уметности. *А то се опет најбоље постиже кроз* **школу са школском радионицом.** — —

Школа са школском радионицом потпомаже природни развој телесне снаге и здравља, те ствара грађане крепке и снажне. Потпомаже правилан и природан живчани развој, те ствара људе са јаким и издржљивим живцима, за мирно и одмерено размишљање. Вежба руку и око, те ствара грађане уметне и веште, окретне и довитљиве. Изоштрава ум, и богати разум стварним знањем, те ствара грађане са бистрим и непомућеним погледом на свет и околину; оштроумне, бистре, разумне и паметне. Потпомаже успехе у школској настави, и чини, да поједини предмети буду појамнији и стварнији, чиме даје неки особити начин целој школској настави и чини је укуснијом и рањливијом, практичнијом и примењљивијом у животу. Задовољава природну тежњу за стварањем, те буди љубав за рад, и одвратност према нераду. Негује прилежање, истрајност и заузимљивост за рад, те ствара грађане вредне, поуздане, и енергичне. Буди пошту према раду, те ствара људе, који ће ценити и поштовати рад, и у њему налазити највеће задовољство. Дејствује изванредно благодатно на образовање питоме нарави и узорита карактера, те ствара људе добре и карактерне. Негује пажњу, тачност и смишљеност, те ствара људе озбиљне, тачне и смишљене. Навикава своје мале грађане, да раде све са планом и прорачуном, те ствара грађане разборите и увиђавне људе од рачуна и од мисли, људе за све способне, и у свему поуздане....

Ето, така нам блага, синовче, даје школска радионица, такве нам грађане ствара школа с ручним радом. А с таким народом, с таким грађанима, могуће је и *напредовати и уједињавати се.* Без тога пак остаћемо вечито *туђе робље и туђи измећари*, па ма то и не било у старинској, видљивој форми, то ипак у савременој, невидној форми — форми деветнаестог века!

Мисли о овоме и буди здраво

твоме стрицу.

(Наставиће се)

СТАЊЕ ИНДУСТРИЈЕ У СРБИЈИ

од **В. Карића.**

Индустрија обухвата онај део материјалне делателности једнога народа, којом се преправљају и прерађују природне сировине зарад више и згодније њихове употребе.

Три су врсте индустрије: кућевна, занатска и фабрична. Кућевном се индустријом народ бави споредно уз друго занимање, које му је главно, па било да њоме подмирује само домаћу потребу, било да њене производе износи и на трг, продаје ради. Занатском се баве појединци, који су се за извесан занат нарочито спремили и који им је искључиво занимање. Занатлије раде својеручно, уз припомоћ некога броја — никад великог — калфи и шегрта. Фабричком индустријом баве се предузимачи, фабриканти, са великим капиталом, помоћу машина и поделе рада. Фабрична индустрија не ради на поруџбину већ у велико, за слагалиште.

Фабрична индустрија у Србији је тек у зачетку: занатском, којој је главно седиште по варошима, подмирују се у првом реду потребе варошана па тек у другом потребе сеоскога становништва, седам пута већега на броју од варошког; кућевном, на последку, индустријом, подмирују се у првоме реду и поглавито домаће потребе сеоскога становништва, и тек се по негде само, и у маленој мери, производи ове индустрије износе и на продају.

Почем кућевна индустрија подмирује потребе тако великога дела нашега народа, још и данас, то је она и далеко претежније вредности у нашој земљи од оне две друге, па ћемо се с тога око ње задржати подуже и на првоме месту.

Најважнији део кућевне индустрије подмирује потребе сељака у оделу и без мало сав је у рукама женске кутње чељади. Женскиње, чим тако рећи прохода, почиње се учити појединим, лакшим радовима. а кад већ стигне за удају, онда у свима мора бити толико извежбана да их може радити самостално. Сељанка сама бере лан и конопљу, потапа је по вировима од потока и барама, разастире је да се суши, тре је на трлици, саставља и везује у повесма, за тим је преде, снује, награђује и тка. Од пртенога платна сакројено је рубље готово свега нашег сеоског становништва, а кроји га и шије опет женска чељад сама. И у платну памучноме, што се по варошима и у неким пределима нашим на селу тка, купован је само предени памук. Па тако је исто и вунено ткиво рâд кутње женске

чељади, од почетка па до краја. Људски је посао само то, да се скине руно с овце, али га припрравља и прерађује опет сељанка, и тка од њега најразличније тканине, од грубога губера до најфинијега ћилима или дивно шаране кецеље, или плете чарапе и назувице. Само се сукно носи још и ваљарима да га у ваљавицама ваљају. У пређашња времена сељанке су саме и предиво бојиле, разним биљним бојама, [1]) но данас раде то, готово редовно, бојаџије од заната. Производима конопљане, ланене и вунене домаће индустрије одевена је у Србији и данас огромна већина сеоскога становништва; осем тога, кроз занатлиске руке пролази одело само у неким имућнијим крајевима, и поглавито мушко, иначе, највећи му део израђује се опет у самој кући, рукама домаће чељади.

У свима врстама женске кутње индустрије развија сељанка у нас дивљења достојну вредноћу, вештину и укус; она је вазда у послу; она се неће никад готово срести без вретена или преслице, па било да иде послом у варош, било да носи радницима у пољу ручак, било на послетку да се нађе и код стоке: ма куд да иде, она у исто доба и преде или плете. На неотесаноме и веома несавршеноме дрвеном разбоју не тка сељанка само платно од тежине или памука, него и сукно разних врста, па поњаве покриваче и простираче, тканине за сукње и јелеке, тканице, кецеље, јастуке и ћилиме. Платна како од тежине тако и од памука има често и особите финоће, ма да се од почетка па до краја израђује најгрубљим справама, а ћилими, кецеље и јастуци одликују се не само живошћу и постојанством бôјâ, него и неисцрпношћу све нових и нових шара и на послетку, изредним и непомућеним укусом уређању, и састављању боја у шарама, где ће ретко погрешку наћи и сам уметник. У овим ћилимима, кецељама, јастуцима за тим и у чарапама сељанка наша приказује обиље облика у простодушним шарама, којима се истина не може дати највише место у орнаментици, али које су ипак, својом оригиналношћу привукле пажњу стручњака у образованоме свету.

Тако исто велику вредноћу, вештину и укус развија сељанка у Србији и при везу, било да га везе по дну, недрима, рукавима и огрлици на кошуљи, било да везе убрус, мараму, чарапе и. т. д. И овде нам она приказује неисцрпно богаство у разноликим шарама. И што је још значајније, све те шаре, исто као и оне у тканинама

[1]) Српак, за тим лишће од бресквe и дуда кад стане опадати употребљује се за грађење жуте боје; ру}ева-дрво за затворено жуту, а лишће му с галицом за црну, тако исто и ораховo лишће и опет са галицом; броћ за црвену, и чивит за плаву боју.

и ако су у основи, више мање, међу собом налик, опет се у појединостима, у разним пределима, често и са свим блиским, приказују тако великим обиљем у разноликости, да се човек мора дивити. Ову је појаву могућно објаснити једино тиме, што при шарању препочињања има веома мало, него су оне готово вазда нова, оригинална творевина, која се само основном замисли подудара са старијима, из давних времена наслеђеним облицима, и одржаним и до данашњега дана на огњишту сељачкога конзервативног дома. Може се као поуздано узети, да се из године у годину ствара хиљадама све нових и нових шара. И ако сељанка нема ни појма о цртању, опет њена уобразиља непрестано и без напрезања, сама измишља све нове и нове облике, крећући се вазда колосеком, наслеђених већ препочетака орнаментских Боје су у шара и тканина све јасне и отворене: црвена, плава, бела зелена, жута; неодређене боје у Србији нису миловане.

Како боје тако и ређање њихово па и саме шаре које се у Србији виђају, у основи су истоветне са онима, које виђамо и по осталим крајевима српским, у којима кућевна индустрија није још изумрла. Но значајно је, да се све ово, овако исто виђа још и у Румуна, Малоруса, па чак и у Финландији. У свих ових народа, поред свих — споредних разлика, јединство је у типу орнаментике неоспорно. У свима овим шарама имају два главна типа: једне су се развиле од препочетака са појединих природних предмета из биљнога или животињског света, а друге се састоје све из углова, које граде пруге укрштајући се или идући на цик — цак. Држи се да је овај други тип старији, да има постанак свој још у каменој доби јевропској, и да је некада, и после камене доби био раширен по целој Јевропи, задржавши се данас само код нас и код поменутих народа. Ономе другом орнаменскоме типу држи се да је колевка у Персији, да је на Балканско полуострво дошао преко Грка, и да је се кроз хришћанство распростро како код нас тако и код осталих народа, који су од њих примили образованост и хришћанство. Онај први, угласти тип лакше се изводи и има у кућевној индустрији нашој готово искључиву владу, а нарочито при везу, где га руководе сами конци у платну. Онај новији источни тип виђа се чешће на тканинама и плетиву, али се најлепше изводи на оделу, особито мушком, као што су фермени, јелеци, и т. д. где захтева већу слободу и вештину при извођењу, те су га у стању и изводити само добри, извежбани мајстори.

Од ткалачке, женске индустрије на селу, па и од плетива и веза ретко се кад што износи на продају, па и то тек у последње

време: све то служи само на подмирење кутње потребе. Кућевне индустрије има још по мало и по варошима; она своје производе износи и на трг, на продају, а нарочито платно памучно, ћилиме, вез и плетиво.

Кућевна индустрија пољских алата, судова и сличних предмета потребних кући, у рукама је људи. Они граде од дрвета суде за пиће, чаброве, каце и бурад; граде и кола, плугове, саонице виле и друге неке алатљике, опет од дрвета а само гвоздене ствари носе редовно ковачима у селу, па и ту не седе залудни, већ ма како помажу, па често баш и ковати; граде на послетку и гусле, свирале преслице и још неке ситније ствари. У невољи сељаци граде и куће сами, а све што израђују, раде веома несавршеним алатима: сикиром, брадвом, просеком, кесером, сврдлом, бургијом, малом тестером, простим, обичним ножем, и то је све.

Од одела људи прихватају само грађење опанака, ретко ће већ данас који прихватити се, да сашије који хаљетак од сукна. И на овим и ако већином грубим предметима људске кућевне индустрије на селу, приказује се покаткад прилично развијен укус. Шаре на свиралама, двојницама, штаповима, преслицама, гуслама, чутурама и т. д. лепотом, оригиналношћу и стрпљењем у њих уложеноме изазивају по некад дивљење, тим пре, што сељак све то ради његовим незграпним ножем. По где који од њих, онако самоучки дотера и до извеснога ступња уметности.

И ови производи мушке кућевне индустрије на селу, на веома се мало места у Србији износе на трг, ради продаје.

Имамо да поменемо још две гране кућевне индустрије, веома важне нарочито у сеоскоме газдинству а на име: прераду млека, шљива и комине. Бели смок неопходна је потреба сваке сеоске куће; кад се о мрску нема шта друго присмочити, онда је ту: млеко слатко и кисело, сурутка, скоруп, и сир. Од колике је пак важности ракија у храни сељачкој сведочи реч: ракија је хлебу камџија.

Прерада млека или се врши код куће или на бачији. Ако се врши код куће онда је сав посао око белога смока у женским рукама, а њиме управља и врши га планинка или станарица, најчешће жена старешине кутњега. За оставу и храњење белога смока при свакој сеоској кући има нарочита зграда, која се зове млекар. Но на бачијама радња је око белога смока по негде и у рукама мушким.

Бачије се находе поред јачих извора, по планинама, на којима има доста паше за стоку; то су зграде од брвана, даском, лубом

или шумом покривене и опшанчене камењем, кољем или врзином за стоку, која се ту ноћу и на злу времену чува. По разним крајевима Србије бачијање се врши различно. На Копаонику, на прилику, по Ђурђевудне, пошто већ настане топлије и постојаније време находи се стока свију села што око њега леже. Са стоком долази све, што је у кући на снагу стало и навали те оправи бачије и торове, но после се враћа у село, да тамо пољске послове ради, а код стоке остаје обично какво старије чељаде из куће са чобанчадима и једном станарицом, која се где је то могуће, сваке недеље мења. И док у селу старешине са осталом снажнијом кутњом чељади поље обрађују, дотле станарице у копаоничким бачијама припремају бели смок. Под јесен, пошто су дани окрачали и прве се суснежице указале, још се једном диже из села све што је снажније и долази у Копаоник на бачије. Ту се сад скупи стока, прибере се све што је бачија привредила преко лета и силази се у село на зимовник. На Копаонику, дакле, свака кућа има своју бачију и свака за себе прибира смок без икакве мешавине са другима. Но у источној је Србији друкчије; тамо се бачијање врши заједнички и на овај начин. Пет, шест, а често и до десет домаћина мешају стоку и истерују је тако у планину. У једној бачији може на овај начин да буде неколико стотина оваца, по некад и до хиљаду и двеста. Онога дана кад се оснива бачија помузе се сва стока и измери млеко свакога домаћина на по се. Онај који највише стоке и млека има постаје старешина бачије и зове се: бач. Од тога дана настаје мужа редом, који казује количина млека добивена прве муже. Сваки домаћин сад музе сам сву стоку, док не помузе двадесет литара на један литар прве муже, најпре бач а за њим остали; најстарији пак чобанин, ћехаја држи о свему рачуна и позива домаћине редом. Пошто се тако сви обреде онда настаје други ред, али се сада музе мање од двадесет литара на литар прве муже. По негде нема две муже већ само једна, али се онда количина млека појединим бачарима, одређује с погледом на то, да је млеко доцније све гушће.

Овај начин бачијања од очигледне је користи и тиме, што доноси велику уштеду у времену. Кад коме бачару дође ред да бачија он крене сву чељад на бачију, и тако за кратко време сврши сву бригу око муже и сирења за цело лето.

Бачија у Мирочу траје до краја Јула а у другим крајевима источне Србије до јесени. Тада сваки домаћин прими од ћехаје по рачуну своју стоку, и тера је кући.

Од белога смока износи се на продају: сир, скоруп и масло. Млеко се продаје само по варошима; оно се тамо доноси ређе са села, него се добија од стоке гајене у самим местима продаје.

(Свршиће се)

АРНАУТ-БУЛБУЛ

Било је то пре толико година, али се свега сећам, као да је било јуче. А ко би и заборавио? Запитај Ејубовића, Ахметовића, црног Ибрахима, па ћеш и од њих чути исту причу. Свима нам је била памет занела. И сви ће ти, који су још овде у Нишу, причати о томе с уздахом, али на крај краја и с осмехом. Таки је човек. Онда би сваки за њу погинуо, а данас, онако из далека гледајући на оно што је прошло, посмева се сам себи. Ви ђаури лепо оно кажете: младост лудост; али то не вреди само за вас. Таки смо и ми: таки је цео свет.

Јок, вере ми пророкове! Оно не беше обична лудост и ја на послетку ипак не могу да кажем, младост лудост. Тако је алах био наредио и јадан је сваки онај, који малодушно ропће на оно што му он даје и тражи друго.

Леп беше онда наш Ниш. Оно леп је и сад, али нама се никако не може као пре. Него и то је алах наредио, ал' кад је он хтео да буде тако, онда је и то добро. Покојни Митад је дочекао, да се Ниш поћаури. Ми смо га мрзели из дубине душе, што је повлађивао ђаурима, али на своје зло. Оно, што је он хтео, да ми сами постигнемо својим силама, донесе нам ето други. Митад је ипак био велики човек и ако није био велики Турчин. Он је предвиђао, да ће царство прећи са Турчина на Ђаурина, као што кажу старе књиге, чије је и било. Сад је Ниш ваш, и ако је вама драг,

неће бити ни нама мрзак; ако је вама леп, није ни нама ружан.

Живело се онда друкчије. Не ћу да ти говорим о тој тамо страни, вашој, хришћанској; тамо у мáли било је и онда скоро као сада. Али овамо код нас беше много друкчије. Али шта ћу да ти говорим даље о томе, кад је оно што би требало да видиш опустело. Баште зарастеше у корову, воћке подивљаше, цвеће не мирише више а булбули одлетеше на жбунове на Горици. Нек удели Алах само среће и сваког добра онима што нас оставише, те да се никад не покају, што одоше у свет и оставише свòје куће да опусте; али могаше бити и без тога. Не чује се више тамбурица, да ситним гласовима својим просеца праскање запенушене Нишаве. Ни из једне баште не ћеш чути више доцне у ноћ, кад се месец уздигне високо над хриде Суве планине, па је осветли те је пола бела као биљур а пола црна као мурећеп никад не ћеш чути тихе песме, како се разлеже више вртова и како, обишавши мирисаво цвеће помешана с мирисом ђула ил' зумбула долази до тебе да те опије и занесе.

Песма! како је животворна за стару, како заношљива за младу душу лепа песма. Не чуди ми се дакле, што смо сви били заљубљени, како ви кажете, до ушију и што смо били занети за нашом лепом певачицом. Ми смо је и звали Арнаут-булбул и какве замке нисмо метали, да тога булбула за себе придобијемо. Смешно! Та ми сви из реда били смо у њеним замкама; она је нас одавна била уловила и памет нам занела, да смо само на њу мислили и једва чекали да сунце зађе, па да се пожуримо у Ејубову каву, где нам је свако вечѐ певала своје жалостивне али тако миле песме.

Па ипак ти не бих праву истину казао, кад бих ти рекао, да смо само због песме тамо трчали. Наш Арнаут-булбул беше и лепотом, стасом и узрастом далеко надмашио своје другарице. Емине, тако се звала, беше витка као јела, танка у пасу, грло јој сјајно и бело као Сува Планина покривена снегом, кад је обасја пун месец у

ведрој зимској поноћи; очи велике, ватрене као жеравица, да се дубоко на срцу осећа, како горе и сажижу; чело паметно и опточено густом црном косом. Није била као наше жене. За то се и одржала на својој висини и ми смо на скоро осетили, да то није обична жена. Нико се не би за живу главу усудио, да буде неучтив а куд и камо зазоран наспрам ње. Тај не би више смео ни завирити у Ејубову каву.

Емине није живела као наше жене. Она се мешала с људима, као што раде ваше жене. Тако је имала прилике, да види, како изгледа прави свет и да суди о њему. Становала је тамо преко, мало даље од моста заједно са својом слушкињом. То нам није било право, што се тамо ближе Ђаурима склонила, али она је говорила, да је тамо слободнија и да јој је лакше да живи тамо онако како је навикла. У наш крај дању није ни долазила. Скоро по вазданје седела код куће и само кад је полазила у амам, могла се видети на сокаку заједно са слушкињом.

Брзо је научила да живи тако самачки. Била је једанаесто дете у родитеља који за друго богаство нису знали осим за једно: много деце. И тако једног лепог дана, њен весели отац узе своју једва 14 година велику кћер, даде јој један ћилим, џакуљицу брашна и крчаг воде, па је посади на магаре и испрати у свет да тражи срећу, с речима:

— Кад стечеш сама колико ти је за кућу доста, можеш се вратити. Онда ће ти лако бити, да нађеш мужа за себе. Буди паметна и уздај се у алаха, па ћеш бити срећна.

То беху последње речи њеног оца.

Алах тако хоће! помисли Емине у себи и оде без велике жалости и без горког плача у свет. Путовала је неколико дана, док није дошла у Ниш. Била се окренула из Арнаутлука управ овамо. Ту се наскоро упозна с једним младим официром, што беше дошао с Митад пашом у Ниш. Тај је обишао био све ђаурске краљевине и знао као и његов господар, како се тамо код вас живи. Говорило се да је и

сам био по рођењу ђаур, но то се није на известно знало. Али на спрам Емине понашао се са свим као ђаур и тако је навикао да живи изван наших жена. Веселе и живе нарави, каква је била, поверовала је љубави младог човека и искрено га заволела. Она је одмах увидела, како је велика разлика у понашању њенога драгана на спрам ње и нас, наспрам наших жена. Њеној живој нарави било је то као благотворни зрак сунчев цвету, који остане блед и кржљав кад га оставиш у мраку или дебелу хладу, а бујан, мирисав и ватрене боје, кад га сунце зраком својим свако јутро буди, да му развије недарца на пољубац.

Ми смо због тога из почетка попреко гледали и на њу а још више на њенога драгана, али ни писнути нисмо смели од страха Митадова. Него најпосле се опростисмо и тога трња из очију. Митад паша оде а са њим и његов млади пратилац. То беше за Емине велика несрећа. Драган је не могаде узети за жену нити повести са собом, јер се већ говорило, да је Митад пао у немилост код падишаха, те је тако и њему претила опасност, да остане без хлеба и службе. Емине оста сама и оне веселости са лица на један пут нестаде. Таман облак покри јој чело и засени очи. Виђали смо је и после тога једнако, кад је ишла у амам и од срца смо је жалили, али право да кажем, у себи смо се и порадовали, јер је сад остало нама отворено поље да се отимамо о њену љубав.

У жалости својој морала се најпосле поутешити, знајући, да је тако алах хтео. Али прву љубав није било тако лако заборавити. За то је и била доцније тако ладна на спрам свих нас. Као слушкиња и као робиња хтела је поћи у свет за драганом, молила и преклињала, плакала и колена грлила, да је не остави, али он је ипак отишао сам. За то није после веровала ником ни од нас, да истину говоримо и да је искрено љубимо. Била је равнодушна на спрам наших уверавања, а то је нас све више распаљивало.

Али да ти испричам, како се дође до тога, да је сви наши млади људи дворе и о љубав се њену отимају.

Био је то главом богати Ејуб, који је позва да промени начин живота. Да је сирота, то су сви знали, али је Ејуб још сазнао био, да Емине поред необичне лепоте има и врло звучан глас и да веома лепо уме да пева све наше најлепше песме. Он јој дакле оде с оваком понудом: „Емине, ти си сирота девојка али си, алаху хвала, лепа, и имаш умиљат глас као најбољи булбул. Ја то знам врло добро, за то ајде к мени у каву, па ће бити добро и мени и теби. Певај свако вече у мојој кави, па ћу ја имати својих гостију а теби ћу добро платити.“

— Колико ћеш ми дати за свако вече? одговори цура, не премишљајући се ни тренутка.

— Даћу ти пола мецидије.

Пола мецидије; та то је лепа заслуга за једну девојку. Емине пристаде на понуду. Сутра дан је већ била у Ејубову хану и одмах се показа шта вреди. Није прошло ни десет дана, а већ је цео Ниш знао за њу и људи поврвеше, да је виде, да јој се диве и да се врате кући с мање памети него што су од куће понели. Наравно, да се је одма нашло сила њих, који су је стали обасипати похвалама, поклонима па и љубавним изјавама. Али она према првима беше равнодушна а ове последње одбијаше са свим хладно. Али то њено избегавање распаљиваше све већма њене обожаваче. Била је права мука девојци, да се отресе напасти. Што се више бранила, тим јаче и чешће смо је ми нападали. Немој ми се смејати, али и ја сам био као и сви други. Како су јој други љубав изјављивали не знам, али ја сам смислио, да почнем са свим као човек, који зна шта је свет и како се у њему пролази, па јој почео да причам колико спахилука имам око Ниша, колико дућана и баштина у Нишу, какве дворове и какво богаство и удобности имам у њима, како се то красно живи, кад се нема бриге за хлебом и како се најпосле са свим друкчије човек осећа, кад није тако изложен целом свету, да трче и да га гледају као какво чудо —

— А гле! прекиде ме Емине. Како ми се чини и ти си си дошао, да ми саветујеш да се удам.

— За што да не?

— А за што опет да се удајем? беше одговор, тако да се убезекнух. Као да није чула ни речи од свега, што јој изговорих мало час.

— Па да имаш мужа, који ће те љубити и учинити да живиш без бриге, задовољна и срећна.

— Ћути! Знам ја каква је та срећа. Тако велиш данас, а одмах сутра, кад ти учиним по вољи, кајаћеш се, што си се оженио. А после, ја сам се са свим одвикла од онакога живота, како живе ваше жене. Ја ти се не бих ни за шта на свету приволела да тамнујем. Свет и сунце или ако хоћеш моја слобода милија ми је од свега твога блага.

— То не мора бити. Ти можеш и даље живети како хоћеш. У мојој кући бићеш кадуна, заповедаћеш као царица и све три моје остале жене мора ће се теби покоравати.

— Охо! узвикну Емине. Твоје жене да ми се покоре. Тако ми алаха, чуј ага, онај за кога ја пођем, не ће имати ни једне жене осим мене!

Ја је погледах у очи. Оне сијаху као распирена жеравица испод црних обрва. Мени се окрете соба око главе и пола ван себе промуцах:

— Добро, онда ћу их све три отерати и ти ћеш бити једина.

— Али то није све што мени треба. Ја хоћу да живим са свим слободно, као што живе ђаурске жене. Хоћу да ми стоји на вољи, да идем куд год хоћу и кад год хоћу и да ти не смеш о томе тражити рачуна. Даље хоћу да ми долази од мојих познаника сваки кога ја усхтем да дочекам.

Мени се смрче и једва се савладах.

— Твоји познаници да ти долазе! Та ти добро знаш, да то не може бити. Шта би само свет рекао?

— То те се не тиче. Ти знаш, да ја и сад сматрам своје познанике само као познанике и даље ништа.

Ја ућутах занемео.

— Ето видиш да нисам за тебе, поче Емине понова. Нити мени треба за мужа такав човек, који се не слаже са мном у свему. Иди дакле и остани ми и даље оно, што си био и до сад: добар познаник и даље ништа.

Ја одох ћутећи. Каква је то девојка? питах сам себе у чуду. Да ли је луда ил' одвише мудра? Ни за мене да не пође. Може ли да верује човек? И то наопако захтевање, да позива своје познанике у моју кућу и да она иде њима. Нема више старих срећних времена. Која је жена смела и помислити пре десет година на тако што. Али тако је то кад је ђаурин постао мудрији од Турчина. И она је то научила од ђаура и оног њеног неверног јарана. Тако јој и треба; право је имао што је оставио.

То беше моја утеха и освета за онај час, али сутра дан сам ипак отишао у хан. Емине, као да нисам ни речи прословио јуче са њом. Ја стадох од муке да посматрам друге веселнике, од којих је доста њих већ прошло онако исто као ја; и то ми беше нова утеха. Бар од осталих ниси горе прошао мишљах, нити си више несрећан него они.

Како сам се преварио!

Ми нисмо ипак били сви без разлике једнаки. Долазио је на каву у Ејубов Хан и Хасо Узуновић, лепо стасито и наочито момче из добре куће. Сад живи негде око Стамбола. Иселио се кад је Ниш прешао у ваше руке.

Он једини, изван свију, није никад трчао за нашом певачицом; ничим није показао, да се заноси за њеном лепотом или песмом, а овамо је свако вече долазио као и ми. Никад није ни покушао, да се Емини додвори. И гле јада. Цура опази у брзо, да Хасо није као други; њој се то учини веома необично, па као свака жена, баш због тога наста свим силама, да и њега освоји и у своје замке улови. Наравно све то чињаше тако обазриво, да из почетка не могаде нико приметити, али се мени није могло ништа више

измаћи испред очију. Ја постадох од ватренога љубавника мачка што вреба. И тако ми долажаше по некад, као да је и Хасо заљубљен као и сви остали, само што то крије или што је мудар или што је стидљив. А то Емини беше таман по вољи. Баш та уздржљивост његова чинила јој се мушка и достојанствена и за мене најпосле беше јасно као дан, да га љуби свим срцем и свом душом. Више се није могло сакрити: нова љубав полако истисну стару и само је још требало прилике па да и сви остали то виде.

У том и облетања од стране гостију узимаху све већи размах. Људи се почеше најпосле љутити и захтеваху живо, да се учини један пут крај тој неизвесности. Нека пођe за кога хоће; остали ће бити задовољни својом судбином. Али да и даље остане по старом, то не може више. Лепа Арнаутка нађе се на великом чуду и кад виде, да је ствар заиста озбиљна, а она захте, да јој се остави три месеца да се промисли, за кога ће поћи.

Надала се зар, да ће за то време и Хасо отворити уста. Али три месеца бише и прођоше а он ни једне речи не прослови о љубави.

Емине се веома сневесели кад дође крај року. Морала је најпосле доћи до уверења, да се преварила у рачуну и очекивању, да млади Узуновић и не сања о љубави и да је била права луда, што му је своје срце поклонила.

Кад би у вече, дође као обично у каву али бледа и брижна. Гости беху сви на окупу по миндерлуцима, пуше и ћуте. И Хасо беше на свом обичном месту. Емина узе тамбурицу и поче куцати нешто без икаква смисла. За тим запева неку жалостивну арнаутску песму, коју никад пређе није певала. Глас јој мекан, слабији него другда али не дрхти, макар да јој пуне груди одскачу на сваки дах. Очи пуне суза и подигнуте толико, да поглед не пада ни на једнога од нас. Песма да се човек заплаче. Сви слушају потресени необичне гласове и кад последњи звуци уминуше, у

целој одаји беше мртва тишина. Људи занемели од потреса и тек после неколико тренутака уста један од гостију и поче:

— Данас ти је истекао рок Емине, и сад ваља да испуниш своје обећање. Ето нас свију, па бирај себи ђувегију. Више нема одлагања ни изговора.

— Знам, знам добро, одговори Емине, и ја ћу одржати своју реч, али сам хтела само, да вас молим, да ми оставите још мало времена, да се промислим, можда још три месеца. —

Сви почеше да се љуте; само Хасо не рече ни речи.

— За три месеца можемо ми сви помрети, викну неко.

— Не умире се тако лако, одговори Емине. У осталом што се чудите, да не могу да се решим, кога да изберем, кад сте сами томе криви, јер се ни један није потрудио, да ме ичим задобије.

— Шта?! Ми се нисмо трудили? повикаше сви.

— Зар ти нисам нудио 1000 мециција? рече један.

— Зар ти нисам послао кући златне белензуке за ноге и за руке? настави други.

— Зар ти нисам поклонио три најлепша пиротска ћилима? викну трећи.

И сви имадоше, да је подсете на по нешто, тако да жагор поста јак, као кад се много људи свађају око нечега. Само Хасо ћуташе, али блед као крпа.

— Ћутите, ћутите! поче Емине иману руком, да се стишају. Ја ипак морам на ново да кажем, да ништа нисте учинили. Твоје мецидије Јусуфе не требају ми ништа; задржи их за себе. Ти Јакубе можеш доћи по твоје белензуке, кад год ти је воља! ја ћу ти их вратити весела срца; а на твојим ћилимима, Османе, красота се одмара моја Мејрима и веома ти је захвална на томе. Све то за мене не вреди ништа. За мене сте требали са свим нешто необично учинити.

— Говори шта? повикаше сви. Ми ћемо послушати.

— Али за бога, зар ћу вам ја казати, шта треба да радите. Зар вам није било доста три пуна месеца, да мислите о томе.

— Не ћемо тако, не ћемо поче Јакуб. Баш за то што хоћемо, да те уверимо, да ћемо све учинити за тебе, захтевамо, да нам ти сама кажеш шта тражиш од нас.

— Добро, али онда ми морате дати времена, да се размислим.

— Не! не! одмах! повикаше сви.

— Па лепо. Нека вам буде по вољи, поче Емине, а у одаји наста глува тишина. Мени је заиста веома тешко, да изберем једнога од вас за мужа, јер ви сте сви ваљани и без мане. За то и морам да вам понудим једну погодбу па ко пристане за тога ћу поћи.

— Да чујемо! Да чујемо!

— Ми смо данас, као што знате у сред рамазана, и ви сви баш у свему живите као што закон прописује. Ви поваздан не једете ништа, јер сте сви без разлике прави, правоверни Мусломани.

— Тако је! захори се са свих страна.

— И тврдо верујете, да онај који прекрши пост, не може доћи никако у рај. Он губи све радости и сласти тандарихе.

— Тако стоји у светим књигама!

— Добро. Ја ћу само за онога поћи, ко мене више воли него хурије рајске. Кад буде сутра у јутру, ја ћу направити сама најбоље баклаве и на подне доћи ћу овамо с тепсијом. Онај, који поруча са мном, биће ми муж, коме ћу целог века свога бити верна.

Сви се скаменише као громом поражени. У одаји наста тишина, док се на један пут не подиже жив жагор. Са свих страна почеше замерати таквом захтеву.

Али Емине одмах поче:

— Па ви не морате доћи. Ако вам је ближе срцу да држите прописе пророкове: ја немам ништа против тога. Али како сам казала, тако ће бити.

И рекавши то узе ферецу, огрте се и пође кући. Излазећи из одаје погледа само још на Хасана, али тако дубоко и значајно, да многи приметише.

У кафани наста узбуна и крајње незадовољство. Сви почеше да вичу не чекајући реда:

— Та ово је неки шејтан, који је дошао међу нас, да нас куша у вери, виче један.

— Не! ђаури њој плаћају, да нас на зло наведе, надвикује га други.

— Ја нећу доћи, виче трећи иза њега.

— Ни ја!

— Ни ја!

И тако сви. Али сваки помишљаше у себи. До ђавола, само кад би могло тако бити, да оде човек њој у кућу, па да тамо поруча мало са њом. Али овако пред целим светом — та то би била брука, какве никад није било с Турчином.

Узуновић једини не рече ни речи, него оста ћутећи на своме месту и утону у дубоке мисли. Као добар Турчин грозио се из дубине душе од помисли, да учини оно што Емине захтева; али онај тако необични поглед потресе га, да не зна шта да ради.

А Емине је знала на сигурно, да је тако све просиоце распудила, јер их је добро познавала. Знала је она да има и таквих, који се по кад кад огреше о пост, али тајно, да нико не зна и не види. Овако пак јавно пред целим светом, не би то нико учинио ни за шта на свету. Само је Хасан био на тешком искушењу и она се већ побојала, да није и њега за на век изгубила.

Сутра дан ето је око подне у каву. Повела са собом и слушкињу с тепсијом баклаве. И ми просиоци били смо већ

сви на окупу. Ипак је сваки дошао, да види, хоће ли бити јунака, који ће за њену љубав дрзнути, да прекрши пост.

Емине седе на миндерлук а слушкиња спусти поред ње баклаву, таман извађену. За тим се окрете присутнима и стаде их мерити оштрим погледом.

Ко не би пристао на позив и у сласт појео залогај из њене руке? Узбуђени беху сви до крајности, али нико се не помаче с места. Нико не хте да жртвује образ њеној љубави. Беше ту и Хасо и његове се очи сусретоше с Емином. Она примети, да је и он веома узбуђен и да је на пакленим мукама. Она се заустави очима на њему и сетно мотрећи га рече:

— И тако нико неће. Морам сама да једем. Истина је дакле да ме нико не љуби.

Те јој речи беху тако тужне и глас тако пун прекора, да Хасо са свим заборави на себе. Као да га повуче нека неодољива сила, једва и мислећи на то, шта чини, скочи и зграби парче баклаве, што му Емине пружи. Али таман да загризе и цура га трже за руку и не даде да окуси.

— Сад не треба да једеш, рече меким и љубазним гласом. Мени је само требало, да знам, да ме од срца љубиш, али нисам ни помислила, да ма кога наведем на грех и да учиним да због мене изгуби рај. Дођи довече к мени, па ћемо јести до миле воље. Биће баклава и после слатка.

Рекавши то узе га за десницу и као послушно дете пољуби га у руку и одмах оде кући. Хасо оста као скамењен. Не могаде да верује, да је на један пут постао тако неизмерно срећан. Емине га љуби! Емине ће бити његова!

Те вечери дознаде, како га Емине одавна већ љуби. Кад то чу, онда и он исповеди, на каквим је мукама био.

Сутра дан одоше обоје кадији, па одмах за тим направише и сватове. И никад се Хасо ни једном речи не потужи на своју судбину. По свему на њему познавало се ја-

сно да је срећан. Емине није више долазила у каву да пева. Сад је постала кадуница и то једина у мужа и у Хасановој кући беше изобиља среће и сваког добра. Само песме своје није напустила. И после удадбе се орио из њене мирисногa цвећа пуне баште уз ситно куцање тамбурице њен милозвучни глас кроз месечином обасјану ноћ. Колико смо пути из далека слушали тај познати глас, како пресеца шуштање Нишавиних таласа. И ја и сви некадањи просиоци њени имали смо довољно узрока, да позавидимо Хасану на срећи, која му допаде, да и овде на земљи окуси сласти и радости џандарпхе.

Алах је тако хтео. Нека се слави име његово!

Нишлија.

О СЕЉЕЊУ ТИЦА

(Свршетак)

Из фам. лелекâ (Ciconiidae) бела рода (Ciconia alba), која у Европи заузима велики обим, до јужне Шведске, почиње се поступно селити крајем јула у Африку до екватора, а враћа се у фебруару и марту, док црна рода (C. nigra) бави се у нашим крајевима од априла до краја августа. Све чапље (Ardeidae) проведу у нас од пролећа до јесени и онда се селе у јужну Европу или северну Африку, а најмање се бави мала чапља (Ardetta minuta), од маја до септембра.

Међу пловицама већина их се у нас налази у проласку, неке ређе: дивљи и питоми лабуд (Cygnus musicus и olor), обични и кудрави несит (Pelecanus onocrotalus и crispus), Lestris parasiticus и pomarina, даље мрки галеб (Larus fuscus), Podiceps cornutus, Colimbus glacialis, arcticus и septentrionalis, Oidemia fusca и ћубасти и црвенкасти ронац (Fulix cristata и rufina), све са далеког севера. Чешће

се виђају у проласку или се овде преко лета и легу гуске (Anseridae): дивља и остале (Anser ferus, torquatus, leucopis и segetum) у проласку из северне постојбине на југ под јесен и у повратку мес. фебруара и марта; патке (Anatidae) пролазе кроз наше крајеве нешто раније, већ у августу одлазећи јужније, а враћају се марта или априла често у великим јатима (Anas clypeata, boschas, penelope, querquedula, strepeza, acuta и crecca), а исто тако и ронци (Fuligulidae: осим мало час поменутих, ређих, и Fulix clangula, ferina и marila), којима је постојбина северна страна старога и новога света. Галебови (Larus canus и ridibundus), чигре (Sterna hirundo и minuta) и пловци (Colymbidae: Podiceps cristatus, rubricollis, auritus и minor) баве се око вода преко лета до јесени, док се гњурци (Mergus merganser, serrator и allbelus) повлаче са севера под јесен у јужније крајеве где остају до пролећа, те их тада има и у нашим крајевима.

Пошто се на југу биљни и животињски свет раније развија него на северу, и тице се, према ономе што је раније речено, морају јављати у разно доба у разним местима. С истог узрока оне се и у равници раније јављају, него у брдима. На многим местима бележено је тачно, кад се кукавица први пут где јавила, па је нађено, да она долази

у Тиролску друге половине	мес. марта,
„ Баварску	6. априла,
„ Шонен (јужна Шведска)	27. „
„ Лапмарк (60—64° сев. шир.)	10. маја,
„ Каресуандо ($68^1/_2$° сев. шир.)	20. „

Дакле од Тиролске до Каресуандо разликује се кукавичин долазак за два месеца, а то је време, за које и њезина храна на тим разним местима приспева.[13]

[13] *A. Th. von Middendorff*, руски зоолог, први је покушао, да састави преглед тица исте феле, које у исто доба стижу на разна места. Ово је он назвао „изепиптезама“ и само је за мало фела тица изнео графичке прегледе доба и правца њихова сељења.

Што је јесен дубља, све је мање певачица по шумама и гајевима, тада се близу села̑ виђају сталне тице и оне селице, које су се повукле са севернијих крајева и по пољу траже плодове да се њима нахране. Кад већ и снег падне, тада се могу на прсте избројати тице, које се у нас виђају, нарочито оне, што се зрневљем хране, па их највише и има око кошева и домова људских.[14]

На пољу је мирно и пусто. Где је по засејаном пољу и густом шипрагу, преко лета певала шева и зимовка, ту гачу сад вране, гаврани и чавке, читава јата од врабаца ларма по сухим гранама, царић скакуће усамљено кроз шибље на коме је лист опао, туда тумара сеница, понека чешљуга или букова зеба, тражећи јаја од инсеката или бобице и зрневље да се нахране; од безбројних веселих певачица око бистрих потока заостао је само још шарени ковач и водени кос (Cinclus aquaticus), који око пукотина у леду вреба ситне рибице. —

А како је тада у северној Африци, највећем зимовнику наших тица селица?

Тамошњи живот тичији у то доба врло је лепо описао *Алфред Брем.*[15] Кад су жуја и лака ластавица донеле вести, да су се на северу или северо-истоку крилати путници кренули на пут, у скоро постане на све стране врло живо, јер стари познаници, зимски гости ево већ долазе један за другим. Препелице се јављају у тако великим јатима, да их вешт ловац може у часу оборити око тридесет и једва имати времена да пушку опет напуни. Од приспелих морских тица замрачи се небо; лапиштови, прави морски становници и итлени риболовци, долазе на хиљаде, а патке се искупљају у

[14] Понеке тице гајењем цереалија и другога биља за храну људску унесене су у крајеве где их пре није било, па су тамо постале сталне тице; тако је нпр. врабац дошао са житом у Сибирију.

[15] Познати орнитолог, који је у научном циљу год. 1847. отпутовао у Африку и вратио се 1852. — Reiseskizen aus Nordostafrika. Jena, 1853.

јата, која огледало језера на четврти миље покривају. Царски и пегави орао (Aquila imperialis и naevia) и соколови траже таква места где има за њих поста пљачке, па без икакве муке нађу себи хране у изобиљу. Велики царски орао право је страшило свима дивљим гускама и фламинзима. Морски орао седи са свим мирно овде онде на обали; велико и мало плаши се близине тога опасног харамије, док се рибљега орла ни једна тица не боји као риболовца и он се често међу паткама одмара, а ове и не воде бог зна каква рачуна о њему. Осим патака гамижу по плитким местима барске тице; обале оживе од стотине тица из фам. шљука (Limicola, Actitis, Totanus); на појединим местима има пуно јата од звиждовака, гласно поздравља наш вивак ове своје сроднике. Нешто даље стоје у води сабљари, те с тако исто кракатим цреварима (Himantopus candidus) хватају водене бубе, још даље кашикар својим широким кљуном живо барата по глибу, а из њега протеже се дугачка црвена линија од хиљаде и хиљаде фламинга.

Нигде није тако много несита̂ видео заједно, вели Брем, као по овим језерима, особито на језеру Мензале. На четвртине миље заузимају они површину воде и из далека изгледају несити као велике беле водене руже (Nymphaea alba). Кад се међу њих опали из пушке, све то огромно јато полети таквим шумом, као кад би сви добошари једнога пука задобовали и то се лепо чује на четврт сахата. С њима се уздруже поједини лабудови и дивље гуске, јата галебова и велике чигре.

Али много више фела тичијих, и ако не баш самих тица, има по мочарним пољима пиринца, што се граниче тим језерима. У сваком оваквом пољу леже по стотине великих и малих шљука (Gallinago major и gallinulla), ређе барске шљуке и црвени ражањ (Ibis rubra), ма да се ових последњих нађу јата од од 20 или 30 заједно. Сиве чапље изабрале су отворенија и нешто дубља места и корачају мирно и обазриво, а сребрна чапља, од које се добија лепо бело

перје, плашљиво се крије у најгушћи шевар. Водени бик бави се у највећем мраку, његов другар, ноћни гавран седи накострешена перја и затворених очију у врху сикоморе често у сред села, понекад погледа у вис па опет јетко затвори очне капке, јер сунце још високо стоји. Мале беле чапље тумарају по пољу, а египатска, која нити зна за ловца нити га се боји, хода безбрижно тамо амо. Phalacrocorax pygmaeus пентра се по трсци, а поред њега седи шарени ковач као и друге наше мање тице што су се тамо доселиле (Silvia, Acrocephalus, Anthus, Motacilla). Галебови, чигре и црвена еја креће летећи на све стране, док гуске и пећинске патке (Tadorna vulpanser) баратају по глибу, а по острву живо тумарају Tringa и Actitis.

Особито је живо по барама када сунце залази, јер тада их потраже да се смире безбројна јата патака, гусака, лапиштова и галебова, чапаља и многих других пловица и штакара. Ту се сада чује гакање, крештање, звиждање и свакојаки други гласови: јасан глас од Limicola pygmaea продире с времена на време кроз тај хаос гласова, а тако исто и бас несита. Мало по мало ови разнолики гласови постају све тиши, али за тим се чују са свим други преко ноћ. С дивљим вепром и шакалом ослободе се и ноћне тице. Ноћни гавранови су се испавали и пружају своја крила; кад настане ноћ, они се дижу; гракћући остављају ови ноћници своја легала и одлећу у баре, да наставе лов на водоземце и рибе, коју су дневни грабљивци тек довршили. Пре него што ће сванути, остављају они баре, али у то доба већ су дневне тице будне, те тако се тамо у свако доба дана чују гласови тица.

Ето тако живе наше тице у туђини и могло би се мислити да се проводе весело. Место на бору и јели у домовини својој одмара се орао преко ноћ на витој палми и високој сикомори; место кроз глог и остало наше шибље, пролећу певачице кроз мимозу и друго тамошње шибље; место око старих торњева облећу зидарске ласте око арапских мо-

шеја, а по староме Нилу гњурају се патке и гуске место по нашим рекама.

Па ипак то није онај прави и весели живот у завичају! Ни једна тица селица не гради себи гнездо у туђини, ни једна се не леже, ни једна не пева, ни кукавичин се глас не чује. Све се тице искупљају у велика друштва, и кукавица, која у завичају свом живи појединачки, тамо се придружује тицама њезине фамилије, чак и другима што јој нису сродне. Тице постају у туђини онда веселе, кад дође доба да се враћају у свој завичај а с тим и доба парењу. Тада се у фебруарском сунцу египатском вине шева у вис да извија своју песму, чворак слеће биволу на леђа и запева песму коју пева и у својој домовини, а препелица запућпуриће у густом пшеничном пољу. Кад сунце још више одскочи, нестаје овога певања, певачице су се одселиле и вратиле у свој завичај.

III

Многе тице путују ноћу, друге дању. Све које рђаво лете, као млакара (Rallus aquaticns), прдавац, црна сарка (Fulica atra), северни гњурац (Colymbus glacialis) и др. путују с тога ноћу, што су оне тада мање изложене опасноностима, али има и добрих летача што такође ноћу путују.

Међу онима што се хране инсектима има их које ноћу путују, као црвендаћ, плиска, пиница и црноглава, водени кос, пупавац, даље Phiceduia (hortensis, rufa и stbilatrix), Saxicolla rubicola, а многе што се хране зрневљем, дању, као: жуја, вијоглава, чешљуга, чиж, пољска и шумска шева, вењар, црвенкасти дрозг (Turdus iliacus), имелаш, кос, кудељарка и др. Ове се под јесен искупљају у већа јата, а оне прве никада у велика. Који се хране инсектима, нису никада у великим јатима, јер и храна њихова није увек нагомилана, бар не тако као оних тица што се хране зрнев-

љем. Дуже времена треба, док се растурена храна прикупи, што може да се чини само преко дан; с тога оне баш и путују ноћу, а дању траже себи хране. Пут умеју ове тице погодити и ноћу, али храну могу наћи само онда кад се види.

Које се хране зрневљем, лакше се нахране и на дуже време, никада не лете тако живо, тумарају по околини за својом храном и кад је ту нестане, оне онда одлећу даље на југ. Јато северних чижова (Fringilia spinus и linaria) у мес. новембру пада на брезу (Betula alba) и црну јову (Alnus glutinosa) повлачећи се до горње Италије, а у мес. марту враћају се опет на север; северне стрнадице (Plectrophanes nivalis и laponicus), које нам долазе с далеког севера, траже у снегу испстркљало класје трава и нахране се њиховим зрневљем; букова и планинска зеба у гомилама падају у наша поља и у растуреном семењу коровском имају довољно хране; дрозгови и свилорепа тумарају по крајевима где има смреке (Juniperus communis) и смрдљиковине (Sorbus aucuparia) итд., и све те тице, пошто покупе у ком крају што су могле наћи, одлазе у други и тако на послетку на југ[16]. Ове се селе на дану, а онима опет ваља тражити дању хране а ноћу се селити.

Све тице што своју храну траже по земљи, којима дакле снег преко зиме за неко време спречи то тражење, сексе редовно из свога завичаја, док на против оне што се хране зрневљем и бобицама, могу понекад и преко зиме овде остати. Отуда оваквих последњих тица нема сваке зиме код нас, често се и не виде по неколико година, а свакад се јављају, кад овде могу да нађу за се много зрна и бобица.

[16] Путнички голуб (Columba migratoria) Сев. Америке бави се годинама у оним крајевима, где има много хране за њих, па кад је ту нестане, они онда одлазе даље. Њих је некада било тако много, да, кад се у непрегледним јатима враћају из Каролине на север после жетве пиринца замраче небо и дрвеће се под њима поломи од велика терета.

Од куда оне то сазнају, за сада нам је још неразумљиво и може се само инстинктом тумачити.

Да оним тицама што се инсектима хране треба мање сна него зрневљашима, то се може лако познати: оне су у зору прве а у вече последње; у ове спадају све ноћне певачице а не у зебе (Fringillidae) и стрнадице (Emberiza), оне су у опште у сваком послу окретније, живље и брже. Али с друге стране оне опет не лете далеко без прекида као ове друге; једва да се једна или друга фела усуди преко дан у које веће отворено поље, као што то обично чине зебе и стрнадице. Оне радо бораве по жбуновима и као да ноћу одлећу с једног жбуна на други удаљенији, да се преко дан нахране, а друге ноћи да наставе свој пут.

Ако су инсектоједи добри летачи и ако у лету могу да ухвате свој лов, као нпр. ластавице, оне лете дању и у лету хватају инсекте, којих преко дан има увек пуно у ваздуху. Али како оне могу дуго без хране бити, то се такве тице и не држе одређенога времена у сељењу свом: зидарска ласта лети и дању и ноћу, док не стигне циљ свога путовања.

Оне тице што дању мирују а ноћу путују, за све време свога сељења никако и не спавају, него одмор проведу у неком средњем стању између сна и јаве, што је у осталом природна последица њихове велике узрујаности и немира.

И тице грабљивице путују дању већ и због тога, што дању могу наћи лова у оним малим тицама, које се у своје време листом селе. Омања јата од неколико мишара (Buteo vulgaris и lagopus) круже и лебде не далеко једно од другог по плавом небу, јата се држе истога правца и у скоро их нестане испред наших очију. И ове тице могу дуго да гладују и без икаквих тегоба приспу за неколико дана на место својега опредељења. Али ипак се понекад спусте с висине на какво дрво у шуми, где стоје, као што чине и брзи ждралови, да се из јутра мало прихвате.

Као наши мали инсектоједи што се ноћу селе, тако чине и барске тице: шљука, морски петао, звиждовка, прутка, угара и др. Ове тице имају доста посла преко дан око збирања своје хране по барама, и ноћ им остаје за путовање. Оба ова посла не могу ни оне у једно време да врше.

Све тице селице одликују се од тица неселица већом обазривошћу, боље осећају промену времена, у опште умеју се свагда боље наћи у свима приликама које их снађу, што је све резултат њиховога сељења.

Тице које се селе у великим јатима, страдају много од непријатеља својих и са свакојаких елементарних непогода што их на путу сналазе. Много јата падну од умора или од великог ветра у широко море где се подаве, друге у путу нападају јата грабљиваца, а врло многе поубијају сами људи, када падну гдегод у поље или на бродове.[17] Слабије тице чекају често да духне повољнији ветар кад имају да преброде велике воде; тако чине препелице, кад стигну до средземног мора.

У сељењу имају тице и своје станице, где се задрже неко време; таква је једна већа станица Хелголанд, где је у једно време виђено преко триста фела тица, међу њима многе африканске и американске. Многе мање тице изберу себи при сељењу коју већу за свога вођу у путовању; на источном мору јата сродних барских тица предводи велика прутка, а велика жута звиждовка (Charadrius pluvialis), која пред кишу звижди, бира на против себи за вођу малог алпијског морског петла (Tringa alpina).

Међу онима што путују у јатима, многе изашљу своје страже, а кад стану гдегод на одморак, те истакнуте страже стоје даље од главнога јата. Ако страже опазе непријатеља, оне се повуку у своје јато и онда се све тице у јату заједно бране; тако особито раде чапље.

[17] У Капреји у Напољској похватају и побију за време сељења преко сто хиљада препелица и отуда имају врло леп приход.

Тице путују увек извесним правцем (преко брда, долина и река) из свога завичаја на југ или југозапад, а ако наиђу на велика брда и воде, онда кроз кланце па ма они и не водили право. Исто тако оне се држе и извеснога реда у свом путовању, а предводе их увек старије и искусније тице. Познато је, да ждралови, дивље гуске, а осим њих и друге неке тице лете у правом или косом углу и онога на врху што их предводи често мењају; гуске наслањају главе онима испред себе, а на врху је увек мужјак. Црвени фламинго (Phoenicopterus roseus) лети као дивље гуске, кад стигну у Каљару изгледају на небу као ватрена линија, па кад озго с висине угледају и познају своје старо језеро, они неко време лебде мирно у ваздуху, па се онда по спирали спуштају доле и на земљи стану у један ред.[18] Ражањ (Ibis falcinellus) лети по врло развученој неправилној кривој линији. звиждовке и вивци граде такође у лету неправилну линију, лелеци лете по дугачкој линији на завртањ, једне селице опет у косој, друге у правој линији једна поред или иза друге, а мале тице у неуређеним јатима итд. Зашто све те тице тако лете, не да се растумачити тек може се само напоменути, да ритмични ваздушни таласи, што постају од махања крилима испод сваке тице, олакшавају само лећење онима позади, као што у опште сваки умерени поветарац који дува тицама у груди, чини да се тице лакше дижу у вис.

Већина тица лети високо, а понеке се напрасно спусте ниско и лете неко време поврх земље, па се опет лагано издигну у висину. Слабије тице потраже уз пут склоништа у у шуми или шибљу, лете преко дан што је могуће даље од дрвета до дрвета, од шуме до шуме.

Међу тицама селицама има их, да мужјаци и женке одвојено путују и то женке са младима раније а мужјаци коју недељу доцније, а у пролеће се опет тако раздвојено вра-

[18] *Max Perty*, Ueber das Seelenleben der Thiere. Thatsachen und Betrachtungen. Leipzig und Heidelberg, 1865

ћају, само обрнутим редом, тако нпр. чини букова зеба.[19] Кад мужјаци приспеју овамо, они се растуре по местима где су се излегли и отпочну одмах певати, а овим певачима придруже се после и женке, које доцније долазе.

Али ко казује тицама пута када се оне селе? Не воде их само очи њихове, јер ни оне не могу видети кад је мутно, маглавито време, а осим тога многе путују и ноћу. Ово се може растумачити само традиционално наслеђеним познавањем пута, али има их, који то тумаче осећањем магнетскога пола, јер се опазило, да све тице путују под јесен центрифугално, а у пролеће се враћају центрипетално. На овај начин могло би се за невољу објаснити њихово сељење, али овако се не да објаснити то, што тице увек тачно погоде место куда им се ваља селити, врате се свагда у исто село, исту шуму, чак у исту кућу и на исто дрво.

* * *

Овакног периодичног сељења из једнога краја у други има и у осталим класама животињским. Узроци су им исти, који и тице нагоне на путовање: инстинкт, промена годишњега доба и нестајање хране, али могу бити и други узроци.

Према кишном добу и вегетацији која од тога зависи, огромне гомиле антилопа средње и јужне Африке селе се у крајеве северно и јужно од екватора сваке године редовно тамо и назад. Те су гомиле тако велике, да пролажење њихово траје неколико дана и ноћи, и поред њих су виђени увек и лавови и пантери, који их прате ради лова. Ирваси (Rangifer tarandus) у северној Сибирији селе се у лето у равнице из шума, где су преко зиме тражили себи хране и склоништа.

Американски биволи (Bos americanus) одлазе преко лета до обале леденога мора а у зиму у јужније крајеве. Ма

[19] Die Vögel der Heimath. Unsere Vogelwelt in Lebensbildern, geschildert von Dr. *Karl Russ*. Prag, 18[illegible]6.

да су ови биволи иначе све ређи, и сад се виђају њихова стада од десет хиљада и више заједно; кад иду, земља се тресе под њима. У најсевернијем крају Америке они су путове своје тако дубоко изгазили, да је у њих вода наишла и тако су остале читаве реке и потоци.

Међу рибама харинге су најпознатије са оваквог редовног сељења. Оне долазе сваке године у непрегледној маси са севернога мора на европска прибрежја да бацају икру и тада их у велико лове, само шотски рибари ухвате у то време преко хиљаду милиона харинга. Многе рибе долазе из мора у реке да бацају икру, тако чине семге (Salmo) и кечиге (Accipenser), док на против крабе (Catometopa), из класе љускара, одлазе у мора да легу јаја.

Осим оваквог периодичног, има у вишим и нижим клакласама животињским и нередовног сељења, којима се често не зна узрок. Леминзи (Myodes lemmus), једна фела мишева северне Европе, путују сваких 10—20 година у грдном броју с далеког севера Скандинавије на прибрежја Источног мора и где прођу, оставе за собом траг од неколико метара ширине а до 5 см. дубине. Врло је чудновато, што они тада иду једним истим правцем, право преко кућа и брегова, преко река ма да има близу мостова, и тако их се врло многи подаве.

У особитим приликама искупљају се многе животиње из велике даљине да заједно путују, ма да оне обично свуда растурене живе. У јужној Африци виђени су многи милиони гусеница једне феле свиленарице (Bombyx) како неуморно путују у збијеним редовима правцем од севера на југ; ни једна од њих није се одмарала нити хране узимала. 17. јуна 1840. у Кринкови, предграђу Кременчуга у Русији, опажене су на један пут огромно многе гусенице како преко моста на Дњепру уђоше у варош, а кад се мост порушио, смотале се гусенице у велике гужве, па тако на обалу испливале и наставиле свој пут кроз варош у правцу северозападном. И на другим местима ове су гусенице прелазиле

реку и опустиле тамошње крајеве. И лептирови путују често у грдној множини и они се морају искупљати из многих крајева. Обично се не зна узрок томе, нити како се они искупљају и шта им одређује правац у путовању њиховом. Сељење путничких скакаваца и мрава бива услед јаког намножавања њиховог и нестајања хране.

Љубомир Миљковић.

СТАЊЕ ИНДУСТРИЈЕ У СРБИЈИ

од В. Карића.

(Свршетак)

Прерада је шљива двојака: од њих се или пече ракија или се суше; кување пекмеза у велико отпочето је тек ове године. Но ми ћемо овде говорити само о пециву ракије, почем то спада у кућевну индустрију. Ракију пече сељак сам, са веома простим справама, у нарочитој згради, казаници. Овај се посао ради преко зиме, а ракија је или мека или љута, препеченица. Ракија од шљива зове се шљивовица. Но ракија се пече и од комине, и она се зове комовица. Од овога производа сељак одваја колико му је за кућу потребно, а остало продаје. Колика је производња ракије у Србији за сада се још не зна; али толико је извесно, да се потреба становништва у овоме пићу подмирује потпуно домаћим производом, и да шта више, по нешто претече и за извоз. За последњих пет година из Србије је извожено годишње, просечном, по милијуна литара.

Прелазимо сада на оне гране кућевне индустрије, којих су производи намењени искључиво за трг. Оне су за сада ограничене на извесне крајеве или поједина места; но неке од њих и у данашњим приликама имају веома велике привредне вредности, но и остале постале би важан извор благостања у нашој земљи, кад би се њиховоме развитку припомогло унашањем савршенијега рада, отварањем пијаца и т. д.

На првоме ћемо месту поменути производњу сира качкаваља, што га сире Црновунци у југоисточној Србији по планинама и височинама, обилатим питним суватима, као што су: Суха Планина, Чемерник, Варденик, Гомешка Пољана и још неке. Црновунци су,

као што је познато прави сточари, номади; од стоке они држе само овце и коње, и са стадима својим изилазе у планину већ око половине маја; провевши тамо лето, они, око почетка октобра силазе у Топличку долину, где проводе зиму и исхрањују стоку. Црновунци сами управо и не сире кашкаваљ, већ продају млеко закупницима који га сире и спремају за трговину. Ових закупника има по некад чак из Солуна, а има их и из Пирота. Кашкаваљ се највише троши по Бугарској и земљама које су под Турском, но највећу прођу има у Солуну, јер га Израиљци веома радо једу. Овај се сир сири у погаче од три до четири килограма тежине; добре су му особине што се држи веома дуго и не квари се, што је чврст те се може и лакше и даље преносити а да се не издроби и на послетку, што је збијенији и слађи од обичнога нашега сира из саламуре.

Као што су код нас бачије још у обичају, кашкаваљ би се могао производити по свима крајевима где бачија има, а осем њега и друге још финије врсте сира. Бачије су у Швајцарској биле основа њеној знаменитој млечној индустрији.

Кућевна индустрија у Србији израђује за трг и ужарију: ова је њена грана распрострта по селима у околини Врање и Лесковца, двома средиштима занатске ужарске производње. У просечноме годишњем извозу ужарије од 1,317.759 динара, за последњих пет година, кућевна индустрија има знатнога удела.

Ћилимарска кућевна индустрија износи своје производе на трг у већем размеру само у Књажевцу а поглавито у Пироту. У Србији се данас тку две врсте ћилимова; подражавани персијски, чупави и кавкаски глатки ћилимови. Први су јаче распрострти у југозападној а виђају се и у средњој Србији, и дошли су нам из Персије још у давна времена, по свој прилици преко Грка; глатки пак доспели су са кавказа до нас преко сточарских Татара, који, не баш са свим давно, беху прекрилили сву источну страну Балканскога полуострва. Отуда су и кавкаски ћилими распрострањенији источном страном Србије. Средиште је кућевној производњи глатких ћилима на првоме месту у Пироту; Књажевац долази тек у други ред. Због својих ћилима Пирот је задобио знатно име не само у Јевропској Турској већ и по суседним јој земљама. До мора пиротски ћилими надметали су се са персиским по одајама турских султана, и у знатнијим џамијама јевропске Турске они су искључиво простирани. У одајама пак босанских бегова, влашких и молдавских бојара и кнезова од Србије они су били најлепши украс.

Пиротски ћилимови одликују се не само лепотом и живошћу боја него и једноставном величином својом и постојанством и ткива и боје. До ослобођења Пирот је извозио ових ћилимова годишње за сто хиљада динара.

За време Турака у Пироту је била општинска фабрика за гребенање вуне; тамо је свака ткаља могла однети вуну да јој се преправи за неку незнатну цену. У истој фабрици била су и четири разбоја за ткање великих ћилимова. После ослобођења од Турака ова је фабрика престала радити, па и цело је ћилимарство почело опадати. Овоме опадању поглавити је узрок у томе, што су прођу ћилимова зауставиле високе царине у Турској, Бугарској и Босни, дакле у оним земљама где им је највећи извоз и био, али има и других узрока. Пре свега сама држава није се од своје стране старала, да ћилимарство држи бар на висини, пређашњег савршенства; с тога су биљне, постојане боје замењене минералнима, непостојаним, за тим се почело употребљавати лошије предиво и уводити нове шаре, са којих су ћилими почели губити у оригиналности Па није ништа чињено ни да се отворе тргови нашој ћилимарској индустрији. У овом правцу настало се радити тек последњих дана: држава је дала десет хиљада динара на зајам дружини ћилимарској, која се основала недавно у Пироту из кола ћилимарских радника.

Платнарска кућевна индустрија износи своје производе на трг највише у Ужицу, Лозници, Шапцу и Пироту; платно је памучно и различне финоће, по гдекад је и свилено или бар свилом испреткивано. И ова је индустрија у пропадању: фабрично платно отима све више мах.

Поменућемо још неке врсте кућевне индустрије, којих су производи намењени искључиво за продају, а на име прераду дрвета, камена и вађење катрана. Прерада дрвета за трг готово је сва у рукама цигана, коритара и, само у новим крајевима држи се по мало и код Срба. Они дубу корита, наћве, карлице, кашике, стружу тањире, заструге, гостаре, различна вретена, плету котарице и раде тако још по нешто. У Србији има данас 247 коритара домаћина. Од индустрије камена печење креча свуда је по Србији у сељачким рукама; од камена, за тим, сељаци по негде тешу воденично камење за поточаре, или брусове, а недалеко од Студенице, од студеничког мрамора израђују надгробне споменике, плоче и крстове. Катран се вади од боровине и само у ужичкоме округу.

*

Прелазимо сад на занатску индустрију. Седиште је индустрији понлавито по варошима, а по селима је распрострта веома слабо. Занат износи у Србији на трг главну масу производа у њој самој израђених. Ове производе израђује занатлија, мајстор, са својим калфама и шегртима, али не за слагалиште већ само на поруџбину.

Прерадом земље баве се код нас грнчари, црепуљари, црепари, ћерамиџије и цигљари. Грнчари станују искључиво по варошима а црепуљари по селима; осталих има и по селима и по варошима, и ако их је овамо несразмерно више. Осем црепуљара ове су остале занатлије готово све из нишкога и пиротског округа; као грнчари они су већином стално настањени онде где раде, али остали се разилазе по Србији само преко лета, као „печалбари“, а преко зиме враћају се своме огњишту. Прерада је земље код нас на врло нискоме ступњу развитка; она се врши са веома простим справама и начином, који искључује савршено све техничке напретке на овоме пољу. Па ипак за неке грнчарске производе може се казати, да се по каткад израде тако, да показују клицу правога уметничког укуса; ово се нарочито јавља код тестија, бардака, пљосака и кадионица. Судови наше домаће грнчарије махом су глеђосани, те имају лепу, зелену боју, стакласте сјајности. У Србији има данас 148 грнчара мајстора, а у нишкоме их је округу највише (38). Цигљара и црепара и ћерамиџија има 1015 и од њих је 864 из пиротскога и нишког округа.

Прерадом метала баве се код нас: кујунџије, казанџије, лимари, ковачи, бравари и ножари. Кујунџије израђују наките и друге ствари од украса, од сребра и злата. У радовима наших кујунџија облици су потпунога стила, како у целини тако и у појединостима: они су изведени везом који се одлично разликује од страних рукотворина, кованих или ливених, у којима се више пази на сјајност и масивност но на тачну израду до ситница. Кујунџиски се занат радио код нас са успехом по свима нашим варошима, но данас готово само по варошима нових крајева; страна фабрикација померила га је у темељу и прети да га са свим поништи. У Србији има данас шесет и два кујунџиска мајстора, и од њих је петнаест по варошима у Пиротскоме и осамнаест у Нишкоме округу; у тринаест пак округа нема их никако. Од осталих заната металне индустрије најраспрострањенији је ковачки: њега има и по селима

прилично. Једни ковачи кују најпростије алате као: сикире, мотике, будаке, пијуке, раонике, цртала, за тим, ватраље, вериге и друге ситније ствари; други кују прибор гвоздени за кола и окивају их; трећи граде гвоздене кревете, пећи од лима и огњишта, оков за врата, прозоре и. т. д. Поткивачи граде гдешто клинце и плоче и поткивају стоку. За клинце има и нарочитих мајстора: то су клинчари. Лимари израђују разне суде од лима, граде олуке за кровове а често и саме кровове, опет од лима. Казанџије граде и калајишу тепсије, казане, котлове и друго посуђе од бакра. Ножари граде ножеве. Но већини ових заната страна индустрија прети да их оназади или и са свим упропасти. Многе занатлије доносе поједине металне делове са свим готове, израђене и њихов се посао састоји само у неким доправкама. Ово нарочито важи за браваре, поткиваче и казанџије. Од свих ових занатлија у Србији има:

Ковача	1862
Бравара	146
Лимара	67
Поткивача	343
Казанџија	150
Ножара	76
Клинчара	23

За грађење машина учињени су недавно лепи покушаји у Мајданпеку, где је израђено и неколико мањих локомотива, за потребу тамошњега рударског предузећа Грађење пољопривредних справа заплетенијег строја остало је само при покушајима, који су чињени у Београду, Смедереву и Краљеву. Пушкарски је занат у Србији цветао док су владали старији системи огњена оружја, али је данас зачамао и ограничио се само на незнатније оправке. Сајџиски занат има својих заступника по свима готово варошима, али се ограничава само на оправке, продајући, међу тим, сатове као свршен фабрични производ, донесен са стране. У Србији има данас

Пушкара	147
Сајџија	49

Хемиска индустрија заступљена је код нас апотекарима, дрогистима, баруџијама и бојаџијама. Апотекари и дрогисте продају махом готове са стране донесене ствари; баруџије производе саме барут и од домаћих сировина, а бојаџије боје бојама већином мине-

ралним, са стране унетим, ређе са домаћим биљним бојама. И баруџиски и бојаџиски је занат у опадању; први с тога што се није користио напретцима учињеним у барутној индустрији, који су ишли напоредо са усавршавањем оружја огњеног, а други с тога што је кућевна женска индустрија и сама у опадању.

Материје за гориво прерађују сапунџије, свећари и угљари. Једни свећари граде свеће од лоја, за свакидању употребу; они обично граде и сапун: то су мумџије. Воскари пак граде свеће од воска, за употребу у црквама и при свима верским обредима. Од како је ушло у обичај осветљење гасом и стеаринским свећама, лојане се свеће све мање троше, а почем је и сапун што га наше мумџије кувају веома лоше каквоће, те га страни производи истискују из употребе, то је и мумџиски занат у опадању. Угљари не седе по Србији нигде стално; то су „печалбари“ из нишког и нарочито пиротског округа, који граде угљен по планинама и сносе га на продају по варошима, где се употребљује било за грејање било за разне индустријске циљеве. У Србији има данас:

Сапунџија (Мумџија)	203
Воскара	76
Бојаџија	319
Апотекара и дрогиста	38

Ткачки је занат и данас остао само при ткању памука и кострети. За ткање памучнога платна памук се купује опреден, а кострет израђују мутавџије саме, од почетка до краја. У Србији има данас:

Ткача	117
Мутавџија	210

Ткачи памучнога платна у Србији најмногобројније су заступљени у Пироту (84) а мутавџије у Нишу (82).

Прерадом хартије бави се књиговезачки занат, али је од њега могућно данас живети готово само у Београду. У Србији има свега двадесет два књиговесца, но четрнаесторица од њих ради у престоници.

Прерадом дрвета баве се: столарски, коларски, качарски асурџиски и корпарски занат. Столарски је занат по Србији прилично

распрострт, а распрострањење су му изазвале умножене и утанчаније потребе у народу, које се огледају и у лепшим и угоднијим кућама и намештају у њима, не само по варошима него прилично и по селима. Страни увоз чини утакмицу овоме занату готово само у Београду, а у унутрашњости ређе. Колари који граде ону најпростију врсту кола, познату под именом; рабаџиских или воловских, станују махом по селима, а по варошима су они, што граде различне врсте коњских, простијих и финијих кола, па и оних на пругима (каруце). И овај се занат све више распростире у колико код нас расте и потреба бржега и угоднијег саобраћаја и у колико се оваком саобраћају земљиште шири просецањем нових и нових колских путова. Тако је исто и качарски занат доста распрострт, а распростираће се и јаче, у колико ова индустрија све више напушта круг кућевне индустрије и у колико се с друге стране буде ширио трговински промет са разним пићем, као што има изгледа да ће бити. Асурџије плету асуре и торбе од рогозине; њих има највише у Ћуприји, Нишу, Лесковцу и Београду. Корпарски занат тек је код нас у покушају. У Србији има

Столара	422
Колара	786
Качара	624
Асурџија	91

Прерадом хране, пића и воћа баве се хлебари, колачари, месари и шљивари. На селу сав народ меси сам колико му је хлеба од потребе, у варошима пак, нарочито већима, то се чини ређе; тамо је тај посао у рукама хлебара занатлија, који хлеб месе, пеку и продају. Ови хлебари месе још и пите (бурек) које крчме, пеку за тим јагањце или прасце па и то крчме. Колачара има само по већим варошима у Србији а највише у Београду; они граде колаче и друге посластице од брашна, шећера и воћа. Месари једни крчме само сирово месо, а други опет само суво, и уз то кобасице разних врста. Месара ове друге врсте тешко да има још у којој вароши у Србији, осем у Београду. Потреба у сувоме месу намирује се у унутрашњости, и по варошима и по селима, кућевном сопственом прерадом. Нарочитих шљивара има само по оним крајевима, у којима има и шљива у толикој мери, да их је вредно сушити. Од скора се почео и пекмез кувати, у велико и за трговину, за рачун неких странаца, предузимача. Шљива се суши у простим „пушницама", које граде сељаци уз припомоћ ког дунђерина, по обрасцу пренетоме из Босне. Начин је сушења веома примитиван и скопчан с вели-

ким губитцима и у времену и у гориву и у каквоћи производа. Нове, боље пушнице (француске) слабо се умножавају, јер су скупе. Сува је шљива драгоцени привредни производ наше земље; за последњих пет година, извожено је годишње просеком по 21.676.466 килограма, у вредности 7.107.274. динара Од сто килограма сирових шљива, на обичној сељачкој пушници добија се, у року од 24 сахата 24 кгр. сувих, а сушење стотине килограма сувих шљива стаје десет динара. Крупноћа сувих шљива креће се бројем од 100 —150 комада у пола килограма. У Србији има данас:

Хлебара	894
Колачара	49
Месара	740
Шљивара	71

Штављење кожа — табачки занат — у Србији је некада јаче распрострто било, а данас је заостало само у три вароши:

у Нишу	18	табака
„ Пироту	6	„
„ Ужицу	6	„
Свега . . .	30	„

Приправљањем одела баве се занати: кројачки, терзијски, абаџијски, ћурчиски, кожухарски, обућарски, опанчарски, рукавичарски и шеширџијски а спољашњом негом човекова тела: амамџијски и берберски. Кројачи кроје, тако звано „јевропско одело" и само мушко, а кројачице „јевропско женско одело", но често се мушки баве кројењем и овога одела. Терзије кроје наше народно одело, и мушко и женско. У терзискоме је занату од велике цене вез, било да се ради свилом, било златом, или сребром. Шаре су овога веза чисто источњачке и веома дивне: оне, по гдекад, како замишљу тако и израдом заилазе подалеко баш у праву уметност. Најлепше се шаре виде данас на јелецима било мушким било женским, затим на ферменима и на женским либадетима. Но као што са ширењем јевропског укуса наше народно одело, све више узмиче пред јевропским, тако исто бива и са занатом терзиским. Док се земљиште кројачкоме занату по варошима све више шири дотле се терзиском сужује, и за то он земљиште својим производима помера јаче у села, у којима, као што већ знамо, домаћа кућна индустрија и на овоме пољу чини уступке занатској. Абаџије израђују народно одело од сукна; прођи производа њихова заната земљиште је данас померено са свим готово у села. Ћурчија има по свима иоле већим варошима; они кроје поставе од

финијега крзна за зимске, мушке и женске хаљине. Кожухара има највише у оним крајевима, у којима је ношење кожуха уобичајено код сељачког становништва, као на прилику у шабачком и пожаревачком округу. Обућарскоме је занату седиште по варошима; његови су производи: ципеле, папуче, штифлетне и чизме од мање или више фине коже, увезене са стране. Овај се занат код нас прилично држи поред све ужасне навале готових производа са стране. Опанчара има приличан број, али, кад се узме да се целокупно наше сеоско становништво, па приличан број и варошкога обува опанком, онда је број ових занатлија несразмерно мален. Ово се објашњава тиме, што наш народ, већином ову обућу и данас сам гради. Значајно је за распрострањење овога заната, да га несразмерно мало има у источној Србији, одонуд Велике и Биначке Мораве и у новим крајевима. У књажевачкоме, крајинском и црноречком округу нема ни једнога опанчара, а у алексиначком и врањском само по један. Највише опанчара има у шабачком и ваљевском округу, за тим у ужичком, чачанском и крагујевачком. Рукавичарски занат производи само рукавице од финије коже и седиште му је у Београду; тако исто и шеширџијама; и једних пак и других број је незнатан, јер се ове потребе већином доносе готове са стране. У Србији има:

Кројача мушких	336
Терзија	1094
Абаџија	1069
Обућара	935
Папуџија	106
Ћурчија } Кожухара }	454
Опанчара	588
Рукавичара	8
Шеширџија	8
Кројача женских	40

Бербера има само по варошима у Србији, а купатила су и у њима ретка.

Бербера	291
Купатила хладних и парних	10

Ужарски је занат по Србији јако заступљен само у нишкоме и врањском округу, а главно му је средиште Лесковац и Врања. Од 685 ужарских мајстора у Србији у поменута два округа находи их се 624; на сву осталу Србију долази тек 61.

Неимарством се у Србији баве готово само странци. У западној Србији, по селима, куће и друге стаје граде „Осаћани“ из Босне, а по осталој Србији „дунђери“ из Македоније; у Шумадији се обоји сусрећу. По варошима, у унутрашњости Србије, куће граде опет Срби из Македоније, а у Београду се они такме са Србима из Аустро-Угарске, па с Маџарима, Словацима, Немцима и Талијанима. Калдрмџије су такође готово све Срби Македонци.

У последње време почеле су се у Србији умножавати и штампарије. У њима се данас само књиге штампају, али осталим штампарским пословима нису никакву пажњу указивале. У Србији има данас десет већих и мањих штампарија, заједно са државном.

Да побројимо занатлије још по неких заната; тако у Србији има:

Бозаџија	68
Дунђера	1347
Јорганџија	57
Кобасичара	34
Ликерџија	32
Памуклијаша	78
Сарача	167
Туцача каве	25
Фотографа	22
Молера зграда	59
Самарџија	32

Занатлије у Србији састављају еснафске дружине. Мајстори који један занат раде чине један еснаф. Године 1847, кад је закон о овој установи изашао поменуто је двадесет еснафа, али ће их данас бити више. Еснафи имају циљ, да слошким и договорним радом унапређују занате, да их одржавају на висини времена, и да по потреби и материјално потпомажу своје чланове. Сваки еснаф има свога старешину, који се бира на годишњим скупштинама еснафским. Овај старешина управља и рукује и касом еснафском.

*

Остало нам је сад да поменемо и фабричку производњу нашу. Прве фабрике које се у Србији засноваше, јесу тополивница у Крагујевцу, и барутана у Страгарима. Од то доба, прегнућем појединаца чињени су више пута покушаји, да се фабричка производња по другим гранама одомаћи, али беху веома често узалудни. Од фабричких предузећа успехом се данас могу похвалити пиваре и млинови. Фабрикација пива у Србији је прилично јака: она не само

да подмирује потпуну тражњу и потрошњу у земљи, него приличну количину и извози. Производња пива стоји код нас на тако чврстим ногама, да је до данас у стању била одбити сваку утакмицу са стране. Пивара има по свима нашим већим варошима; у Београду две, а у Шапцу, Ваљеву, Чачку, Јагодини, Крагујевцу, Зајечару, Алексинцу и Нишу по једна, свега дакле десет, и све добро напредују. Потребу у брашну готово сву намирује Србија сама својим млиновима. Огромна је већина ових млинова најпростијега строја и најгрубље израде и рукотвор сеоских мајстора; то су познате „кашикаре“ које се виђају на свима иоле живљим потоцима по унутрашњости, и друга једна врста која је у приличноме броју заступљена на Дрини и Сави. Сопственици су ових млинова готово све сами сељаци, било појединци, било удружени, као ортаци. Али у Србији су се почели од скора множити и вештачки млинови, у којима је покретна снага већином пара. У некима од ових млинова израђују се и све врсте финијега брашна, којима се подмирује највећи део потрошње у Србији. У Србији има данас свега 99 парних казана са 1266 коња парне снаге. Од тога броја долази на млинарску индустрију 39 казана са 605 коња снаге, дакле без мало половина.

Осем млинова и пивара у Србији постоје још и ове фабрике: парна хлебарница, фабрика за шпиритус, фабрика за сирће и малена пекарска фабрика у Београду; фабрика за цемент у Рипњу, под Авалом; стаклара у Јагодини за судове од простога стакла, и фабрика чохе у Параћину; и то је све, ако још поменемо државне фабрике: тополивницу у Крагујевцу, која је већ одавно престала лити топове, и барутану у Страгарима.

* * *

Нашу кућевну индустрију потискује занатска, а обадве заједно почиње сатирати фабрична, туђинска. Кад би се у нас подизала и развијала бар занатска индустрија, опет, за нашу земљу, узевши је у цело, не би било никакве штете од пропадања домаће: то би управо била подела рада, извршена у великоме, али у самоме народу. И ако би какве штете од ове поделе доиста и било, она би се знаменито умањила подизањем и ширењем оних грана кућевне индустрије, које раде не за домаћу потребу већ за трг, и које би ваљало потпомагати не само онде, где су оне још у давнашња времена ухватиле корена, него и пресађивати и одомаћивати и у другим крајевима наше отаџбине, од природе сиромашнима. Но код нас се ни на домаћу ни на занатску индустрију не обраћа ни

каква озбиљна пажња, и ако би оне, напредне, једине биле од користи за нашу земљу, јер не стварају бескућничку масу радника, него радници њихови остају домаћини кутњи, под својим рођеним кровом. Али у колико се с великом немарношћу пушта да пропадају и кућевна и домаћа индустрија у нас, у толико се више сви наши људи од утицаја баве мишљу о подизању фабричне индустрије. Плод је такве једностране бриге и пажње закон о индустриским предузећима, издан 1873 године. Овим се законом допушта влади да даје повластице за 15 година фабрикантима, који би основали у земљи фабрике, и уз то земљиште, дрва, слободан увоз машина и још по где што. За фабрику чохе, у Параћину, учињена је још и већа жртва: држава јој је дала не само повластицу на основу закона од 1873 г. него се још обвезала узимати од ње сву чоху потребну за војску, и плаћати јој 10% више од најниже цене, поднесене од других понуђача. Тако је исто дата повластица за фабричку прераду кудеље у Лесковцу, која ће без сумње постарати се да савршено убије како занатску тако и кућевну ужарску индустрију тога краја, онако знамениту.

На овај начин, повластицама, ствара се код нас фабричка индустрија вештачким начином, јер за њу нема у земљи битних услова, да постаје и да се развија сама собом. И ова вештачки подизана фабрична индустрија, заснива се и одржава о трошку оних, који се баве било кућевном било занатском индустријом. Место, дакле, да се домаћа и занатска индустрија од стране државе постичу на развијање и усавршавање, начинима, који постоје већ у модерним државама и поред све високе њихове фабричне производње, оне се законом натерују на самоубиство. У Србији нема још ни једне занатлиске школе, из које би ученици, улазећи у рад, доносили му нове техничне изналаске, више прилагодности ка укусу, потребама и захтевима потрошача и т. д. Тако исто у Србији још није било ни једне изложбе земаљских рукотворина, било кућевних било занатских. Ма да је се установа изложбе у напредноме свету онако јако одомаћила, код нас о томе нико озбиљно и не мисли. Неразумевање овога предмета и недостатак воље и тежње да се разуме ствара, на пољу опште народне наше индустије, назадак скопчан са огромним губицима за нашу земљу.

СЛИВНИЦА

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ РЕЗЕРВНОГ ОФИЦИРА)

IX

ШЕСТИ НОВЕМБАР.

У јутру рано био сам у врховном штабу. Ту сазнадох да се данас *неће* ићи на позицију.

Беше ми мило не само да се лично малко одморим, него и да отаљам послове одељења, који се за време мога пентрања по Видену, по Лукавичкој реци, и по сливничком пољу, беху грозно зајазили.

Одмах сам отишао у канцеларију, која беше на горњем спрату „Околијског управленија.“

Од јутра до подне писали смо сви, и телеграфисали на све стране, радили смо као какве локомотиве.

У подне одосмо на ручак у кавану *„код Софије“* где нађосмо пуно официра.

Неко беше натерао гостионичара да уклони слику кнеза Александра из трапезарије. Ми му рекосмо да је опет намести на њено место „јер је то сада историјска слика.“ Он послуша.

За ручком не могосмо ни од куда и ни од кога ништа чути ново.

Са Драгоманских висова не чује се ништа, и ако нас сви, који јуче беху у Цариброду, увераваху, да се топовска грмљавина јуче врло добро чула.

Неко који дође с позиције, одакле је јутрос пошао, рече нам да данас нема борбе.

У след тога, после ручка ја и др. Лаза одосмо у свој стан да попушимо коју цигару, па онда да идемо опет у канцеларију.

Пред болницом заустави ме један од београдских фијакера.

— Господин полковник ја сам одвезао ноћас рањенике у Пирот, јутрос отуда довезох г. Кујунџића, сад, вели да га опет возим у Пирот.... Друга власт наређује да идем на Драгоман. Што ћу да чиним? —

— Поздрави г. мајора од моје стране — рекох му — да има заповест начелника штаба врховне команде, по којој ни командант дивизије не сме употребити за себе ни једна каруца ако није рањен, реци му да су сва београдска и нишка каруца одређена да возе само рањенике, па онда терај право на Драгоман, јес' разумео? —

— Разумем г. полковник! — рече фијакер, дотаче се свог масног шешира и оде.

Ми уђосмо у нашу собу у болници.

Одмах за нама уђе и наш Франц.

— Herr Oberstwachtmeister — рече он др. Лази — soll ich auch einspannen? —

— Што да прежеш? — упита га овај.

— Па Краљева су сва каруца отишла, а сада се преже и цела комора врховне команде.

Ја и Лаза се само погледасмо.

— Куда су отишла Краљева каруца? — упитах ја — пут Драгомана? —

— Не, пиротским друмом, ја сам својим очима видео — рече Франц.

— Ваљда су празна отишла? —

— Не — говораше немилостиви Франц — у њима беше цела врховна команда.

Ми се опет погледасмо. Никако нам то није ишло у главу.

У тај мах улети у собу професор Ђ. Миљковић из нашег одељења, и задуван рече.

— Све канцеларије на врат на нос пакују, хоћемо ли и ми? —

— Ама до триста врага — планух ја — за што? —

— Не знам. Кажу таква је заповест. Веле цела врховна команда сели се натраг у Пирот! —

— Ама *ко* то каже? —

— Сви. Ако не верујеш, дођи пред кућу где су нам до подне биле канцеларије, па ћеш се својим очима уверити! —

— Хајдемо!

Јурнемо сви оним каљавим сокачетом где је била болница, па на друм, па лево пред „Околискоје управленије.“ Кад тамо, пуни басамаци канцеларијских сандука, дењкова, куфера. Пред кућом пуно коморџијских кола. Цео нижи персонал врховне команде товари на врат на нос сандуке у кола, и чим која готова, седне по један два писара, коморџија ожеже коње, и одјуре пиротским друмом.

Кога год упитах: шта је? Сваки одговара: „Таква је заповест.“

Најзад нађох Команданта стана.

— По Богу, земљаче, шта је ово? —

Он само слеже раменима па ми пришану: „Брука.“

— Ама! има ли доиста заповест да се врховна команда врати у Пирот? —

— Има! рече мајор Марко суво.

Ја се окретох Францу и нашем посилном, који такође беше за нама потрчао, па наредих да први спреми кола а други наше распаковане ствари. Професорима Миљковићу и Мити Живковићу наредих да спреме наше канцеларије, а мајора Марка замолих да се побрине за једна кола.

— Сад ће доћи кола за ваше одељење — рече командант стана љутито, удари се крбачом по чизми, пљуну и оде некуда.

Појурим у конак. Неки официри врховног штаба заседи па једу некакве котлете, а дворски момци пакују своје грдне сандуке.

— Ама људи шта се ово ради? — упитах ја зачуђено.

— Шта се ради? Ето једемо врло добре котлете! —

— Ходи, докторе, да ручамо! —

Али мени не би било до јела и да нисам мало час ручао. Видећи да се од онаквог „Galgenhumora“ не може сазнати ништа, појурим опет у болницу.

У авлији већ стоји Франц с колима и товари. Ја потражих командира болнице.

— Ђуро, ја ништа не знам шта ово значи, јер немам ни од кога ни усмен ни писмен налог, али судећи по факту, да се врховна команда враћа у Пирот, морам да закључим да се *наиред* некаква велика несрећа догодила. С тога што год имаш рањеника евакуиши у Пирот! —

— Ја сам то већ учинио г. пуковниче. Имам само неколико који никако нису за транспорт, који су у агонији. Те морам задржати овде. Ослоните се ви што се тога тиче само на мене! —

— Хвала. Збогом! —

Седосмо у кола и пођосмо.

Када бесмо поред „Околијског“ ја се сагох да испод арњева видим шта је с нашим персоналом и канцеларијама, али наш Франц ноће јурити као да нас неко гони.

Једини познаник кога сам видео испод арњева беше Милан Кујунџић, у својој са свим новој униформи артиљеријског мајора, са Белим Орлом о врату, и свима малим декорацијама на прсима. Седи пред некаквом кућицом с леве стране, на столици коју је метнуо на сокак, бацио ногу преко ноге, пребацио сабљу преко крила, гледа комору врховне команде како дефилира пред њим па се само смешц....

Сиромах Абердар! Он се толико радовао што је после недаће, коју је искусио као посланик у Риму, опет председавао народној скупштини, што је ова тако патриотски вотирала влади све што је тражила за овај рат, он се тако радовао што је као резервни артилеријски мајор одређен у „политичко одељење врховне команде“, а овамо док њему да направе униформу и док он да нас стигне, а ми се враћамо!...

Ама за што се враћамо?

Шта се догодило на бојишту?

Шта се *могло* догодити за ово непуних 12 сахата од како се врхов. команда вратила са позиција?

Та баш и ако су продрли Бугари на некоме месту, они не могу прелетети у Цариброд, има отуда довде да се каса, то ја знам колико.

Ето та су ме питања мучила докле год пред вече не стигосмо у зачуђени Пирот.

Једва ту сазнадох један „on dit“ о узроку нашега повратка, који је тако апсурдан, да ме мрзи записати га. Ево шта је сваки причао да је „чуо“ и ако нико не знађаше да каже од *кога* је то чуо:

Некакав коморџија сањим стигао у Цариброд, па јавио пуковнику Драгашевићу, помоћнику начелника у врховном штабу, да Бугари продиру калотинском реком и да „ете ги, тек што нису стигли“. На то је, бајаги, пуковник Драгашевић отрчао у конак те јавио, и бајаги тамо ником није пало на памет да пошље бар једног официра до Калотине са неколико *гардиста*, да види докле су дошли Бугари и колико их је, него се сви дигоше па одоше у Пирот. Ова је скаска тако лудо измишљена, да о њој не вреди ни речи потрошити.

Мора бити да се код Сливнице нешто десило.

Али шта се то догодило и како?

Ево да испричамо све редом шта се догодило 6-ог Новембра на целом нашем фронту од „Меких црева“ па до Брезника и чак до Власине.

Истина, почевши од данашњег дана па до краја рата, мени не беше више суђено да својим очима гледам наше битке, јер оно неколико пута што је Краљ још ишао напред на позиције к војсци, није водио са собом цео врховни штаб, али и ако овај рест не могу причати као очевидац, опет је све, што ћу казати, црпљено из тако *сигурних* извора, да их

ни доцнији, прави историк овог рата, неће и не може имати поузданијих.

Да почнемо са коњичком бригадом.

Пред зору је командант бригаде добио из врховне команде заповест, писану у два сахата после пола ноћи, у којој му се препоручује да не иде са бригадом на друм код „три уши“, као што му је то преко пуковника Хорстига наређено било, јер се та заповест мења, него један коњички пук са батеријом и XIX-им батаљоном нек остане ту код њега у Драгоману, одакле има један ескадрон да пошље у рекогносцирање Калотинском реком, а други коњички пук нека пошље на „три уши“ и нека о томе извести пуковника Хорстига.

Изгледа да је нови Командант дунавске дивизије у опште и заборавио да пошље коњичком бригадиру заповест, која се јутрос мењала, јер пуковник Прапорчетовић је освануо без икакве заповести за даљи рад.

Међутим, тек што је пуковник Прапорчетовић јавио Хорстигу за ову промену заповести, он је већ добио из врховне команде *другу*, у којој му се каже да је за дунавску дивизију наступила озбиљна ситуација, да он треба своју трупу да употреби да јој олакша ту ситуацију, а нарочито да осигура Драгоманску клисуру. Ту му даље начелник врх. штаба обраћа пажњу на лако дебушовање Бугара Калотинском реком, и препоручује му да „према најбољем начину овог(?) извршења,“ направи сам нуждан распоред. С тога нека се договори са Командантом дунавске дивизије и са потпуковником М. Срећковићем који је на Чепњу*), нека рекогносцира десну обалу Нишавску, а у вези с тим нека распореди и покрет(?) своје бригаде. Јавља му најзад да Врховни Командант остаје у Цариброду „до даљег наређења“, и препоручује му да *сваког сахата* шаље извешћа „на ма-

*) Пук. Прапорчетовић је негде записао да пуковник Срећковић није био на Чепњу, већ у кметовој кући у селу Драгоману.

кар се ситуација и не мењала“ и да за ту цељ постави коњички реле у Драгоманској клисури.[1])

Пуковник Прапорчетовић беше међу тим поступио по првој заповести врх. команде, т. ј. беше послао први коњички пук да се стави на расположење пуковнику Хорстигу, а четврти ескадрон другог пука беше послао у рекогносцирање Калотинске реке и то да иде поред Чепња, па на село Прекршје, баш изнад саме Драгоманске клисуре, у половини пута, и беше му наредио: да се у том селу задржи, а одатле да изашље патроле извиднице у десно до изнад села Големог Малова, ради осматрања и хватања везе са трупама, које су имале на тој страни да поседну Чепањ, и лево до села Калиновца и Разбојишта ради хватања везе са онима из II-ог позива, који су ту коњицу заменили.

После једно три сахата добије Командант коњичке бригаде извештај од командира тог ескадрона, да је стигао у Прекршје, да нигде о Бугарима ништа дознао није, да их нарочито нигде нема у близини Драгоманског теснаца, само су његове патроле сазнале да се у Гадечу код Гинаца налазе Бугари, који су оне наше другог позива отерали са предстражних места, на којима су јуче остављени, и да су код села Студена наишли на бугарске патроле и то од оних Бугара што их је наша коњица пре два дана ту потукла и оставила.

Пуковник Прапорчетовић је овај извештај одмах послао врховној команди „ради умирења“ јер, вели, још није била таква ситуација, какве су се они страшили и како је то „г. Хорстиг представљао.“

Међутим дунавски дивизијар беше позвао коњичког бригадира *писмено*, да дође на састанак „ради објашњења о ситуацији.“

Овај *после подне* оде у стан (?) г. Хорстига, где затече и потпуковника Атанацковића. Док су се они разговарали

[1]) И ако у њој стајаху бугарске телеграфске мотке не дирнуте, само да се навеже жица ако је где прекинута!..

чула се топовска и пушчана ватра тамо негде „сигурно“ на десном крилу целе наше војске, јер на лево крило целог дана (?) Бугари нису нападали, шта више напустили су и само село Големо Малово *у које су наше патроле улазиле*, а и „мека црева“ наша је војска понова заузела.

Еле на том састанку наредио је нови дивизијар дунавски да Пуковник Прапорчетовић са целим својим одредом (коњичком бригадом, батеријом и XIX-им батаљоном) иде у село Извор, и даље к Стањанима, да рекогносцира долину Калотинске реке.

Ништа. Бригадир нареди свом првом пуку да одмах пође за Драгоман, куда се и он упутио и где је добио *трећу* заповест из врховне команде, по којој је имао *са оним пуком* који му је остао у Драгоману одмах да изврши што живље и што „надаље“ рекогносцирање у правцу ка Стањанима, и даље ка Ржани, и да што чешће јавља, макар ништа не смотрио....

Г. Прапорчетовић је одмах известио г. Хорстига о овој заповести врховне команде, али овај остаде ипак при *својој* наредби т. ј. да *цео одред* иде, још је нарочито послао свог ађутанта поручика Симу Рашића, по коме је наредио да бригада иде у Калотину кроз Драгомански теснац *„јер онај други пут није више сигуран.“* Обичном смртном учинило би се да би баш за то требало да бригада иде тим „другим путем“ да види *за што* није сигуран, те да јави ?... Међутим од куда та несигурност, кад је тамо још четврти ескадрон II ог пука а не јавља ништа! Ваљда га Бугари нису читавог заробили, да баш ни један не би могао донети гласа ?...

Беше се већ почело смркавати, кад је први коњички пук био готов за полазак. Бригадир му нареди да оде у село Калотину, ту да остане, и одатле да изашље јаку официрску патролу чак до села Разбојишта у извиђање. За тим је смењен (пешадијом XV пука) и онај ескадрон што је био

на предстражи, и око 9 сах. ноћу кренуо се коњички бригадир из Драгомана са три ескадрона, XIX-тим батаљоном и батеријом.

Око 11½ сах. ноћу стигао је у Калотину. Трупа се улогорила у селу са једним ескадроном и пешачким извидницама у предстражи на путу за Берендер.

Ту је пуковник Прапорчетовић примио и *четврту* и *пету* данашњу заповест од начелника врховног штаба. Обе су датиране из *Пирота*; четврта јављаше да је у трећој заповести шеф штаба *погрешио* што му је казао да рекогносцира ка Ржани, него то треба да буде ка Крупцу и Петрлажу, што „овим исправља“. То је писано у 6 сах. и 10 мин. у вече. Међутим у 11 сах. 5 мин. ноћу послата је и *пета* заповест за коњичку бригаду, и то преко капетана Нешића, који је био изасланик врховне команде у Цариброду. Та пета заповест препоручује пуковнику Прапорчетовићу да при свом рекогносцирању Калотинске реке удари на Стањане, али одатле не на Одоровце него на Славиње, јер по извештају мајора Марка Милошевића према њему пред Славињем има *два* бугарска *батаљона*, којима бригада треба да удари на повратницу, пошто су та два батаљона дошла од Гинаца.

Међутим рапорти које је коњички бригадир примио ноћу између 6-ог и 7-ог Новембра од командира 4-ог ескадрона II-ог пука из Прекршја и од официрске патроле првог пука, која је ишла до Разбојишта и Мазгоша, јављаху подударно *да нигде Бугара нема осем у Гинцима....*

Чудновато! Па зашто је онда крпана коњичка бригада и цео одред пуковника Прапорчетовића час напред, час назад, час у страну? Зашто је сведена цела данашња *радња* коњичке бригаде на примање заповести, које једна другу потиру? И, што је још главније питање, кад ни ноћу између 6-ог и 7-ог Новембра не могу наши коњаници у целој долини Калотинске реке да нађу Бугаре, већ са свију страна

јављају, као да су се могли договарати, *да Бугара нигде нема до Гинаца*, онда зашто се врховна команда још у подне 6-ог Новембра преселила из Цариброда у Пирот?

Мора бити да се ипак догодило нешто страшно код Сливнице. Кад није са коњичком бригадом, онда је ваљда тај малер пасирао дунавској дивизији? Истина 6-ог *после подне*, када су пуковник Прапорчетовић и потпуковник Атанацковић били у „стану“ пуковника Хорстига, још не беше никаквог бугарског напада на Дунавце, само се чула борба „тамо негде на десном крилу целе наше војске“ — али да се није догодило што пред вече?

Јесте нешто, али ништа тако страшно, што би могло објаснити пресељење врховне команде из Цариброда у Пирот.

Па и то „нешто“ ево од куда је дошло.

Синоћ, 5-ог Новембра пошто је пуковник Хорстиг добио команду над дунавском дивизијом, он је позвао све пуковаре, па је направио овакав распоред својих трупа: Команданту IX-ог пука наредио је да са два своја батаљона оде на Чепањ, где ће бити још два батаљона XV. пука, и XIX-ти гардијски батаљон. Дакле *пет батаљона* послао је на Чепањ, за који по кофигурацији земљишта беше *један* батаљон са свим довољан тим пре, што је на важном положају „Три Уши“ остало само пет батаљона (један деветог пука, који се ни *четврте* ноћи не одмара, већ маршира или стоји на предстражи, три батаљона VII-ог пука и један батаљон XV-ог).

У белешкама једног војника из IX-ог пука има о томе договору дунавских пуковара код новог дивизијара оваква белешка:

„Командант IX-ог пука путовао је те ноћи два сата док је нашао стан Команданта у 1. с. после по ноћи. Ту је застао и команданте VII. и XV. пука. Јави се новом команданту да је дошао на заповест. Нови ком. дивизије изјави да је опште мњење да „Власи бегају“ и да се „тако и горе схваћа“ па мисли да IX. пук врати назад а да доведе VIII.

пук. Пуковар се зачуди оваквом кривом мишљењу људи, који нису ништа знали о радњи IX. пука 5-ог Нов. Пре свега нико није дошао тога дана да види борбу IX-ог пука, сем шефа штаба дунавске дивизије и једног ђенералштабног официра из врх. коман., који су се бавили по неколико тренутака. За тим се код једне трупе не може замерити одступање кад је одступила за 6—800 мет. на непосредно позадни вис, испред 5 пута веће силе и у стању предстраже, која најчешће има да води само споредну борбу. С тога је пуковар одговорио дивизијару да је то сушта лаж и интрига, да IX. пук не бега, него је уступио јачој сили тек пошто је изгубио пет својих официра (4 погинула 1 рањен). За тим је г. Хорстиг, престрављен од бочног напада наредио, да се одмах са „Три Уши“ крену 2 бат. IX-ог пука, 2 бат. XV. пука и гардијски бат. и да под командом потпуковника Срећковића поседну Чепањ. На „Три Уши“ остало је дакле: VII-ми пук, и по један батаљон IX. и XV. пука са 4 батерије. Од тих 5 бат. само 1½ на важном крајњем вису „Меким Цревима“, који је понова био заузет не по заповести озго, већ по иницијативи једног батаљонског команданта (што ли му не каже име?) У осталом нови дунавски дивизијар престао је већ и да мисли о наступању, јер је се одмах у његовој глави утврдила мисао да ће: „непријатељ да обиђе и да пресече одступницу“ па с' тога треба то спречавати. И за дивно чудо, он шаље на вис Чепањ 5 батаљона, на коме једва 1½—2 батаљона могу да се држе, а тиме на главном положају, на „Три Уши“ ужасно слаби посаду. Нови дивизијар само се боји да му се не пресече одступница, а не пада му ни на ум она красна војничка пословица „ко обилази, тај бива обиђен“. — Командант IX-ог пука вратио се својој трупи у 3½ сах. по поноћи, разбудио је одмах своја два батаљона и у 4 сата повео их к Чепњу. Стигао је у Драгоман под Чепњом у 6. сати и ту се јавио команданту XV. пука, који је ту био са своја два батаљона. У Драгоману беше и коњичка бригада са истуреним стражама између Чепња и —

„Три Уши". Трупе под командом потпуков. Срећковића почну да се пењу на вис. Тога дана падао је снег, мрзло се на војницима, а ишло се врло стрмим венцем, под јаким ветром. Узлаз је почео око 7. сати а довршен је између 10 и 11. Беше опасности да ветар поједине људе не сурва у бездан. Кад је се изашло на врх виса, онда су од батаљона направљене масе, те да се бар унутрашњи војници заклоне од ветра и јаког мраза. Спољни пак озебли, па чак и промрзли војници одкрављивани су у једној кошари, где је једино било мало дрва. Гардијски се батаљон смени са страже и упути у Драгоман, а његово место заузе први бат. IX-тог пука, који тиме опет дође на престражу и ако се јуче цео дан борио а после пола ноћи и пола дана маширао. Чудновати захтеви и непојамно расипање снаге!

Овако су 4 батаљона зебла на вису до 3 сата по подне. У то доба дошао је на врх виса и г. потпуков. Срећковић и видећи да се војници смрзавају, а да на вису нема више места но за један батаљон, нареди да остане на вису само први батаљон IX-ог пука, а остало да сиђе у Драгоман у кантоман. Сада су дакле били у Драгоману XIX. гард. бат; III бат. IX, и два батаљона XV. пука.

Бојазан дивизијског команданта за одступницу, и у след тога цепање одбранбене снаге постаде најглавнији узрок „обрту ратне среће" на Сливници. Бугари су овог дана два пут проматрали посаду виса „Мека Црева" и кад су видели колишна је, напали су на вис, заузеше га, али га сада поседоше и задржаше. Батаљон и по одступио је на непосредно позадњи вис и II-ги батаљон IX-ог пука добио је налог да се постави позади другог виса, и да ту чека остала два батаљона IX-ог пука. Тек у 10 сати *ноћу* добио је командант IX. пука налог да се са своја 2 батаљона врати у положај одакле је пре зоре отишао био, да ту предузме команду и над својим II-им бат. и да служи као дивизијска резерва. Но пошто му је I-ви батаљон на Чепњу у предстражи, а г. Срећковић беше оставио да га смени тек сутрадан, то се мо-

гао кренути само са III-ћим својим батаљоном, и пошавши око 4 сата, стигао је око $6^1|_2$ с. на одређено место код свог II-ог бат. Дивизијска резерва састојала се дакле из цигла два батаљона. Фронт положаја беше огроман, а на њему само VII-ми пук и један батаљон XV-ог, свега четири батаљона!

Да је штаб дунавске дивизије овога дана вршио своју дужност како ваља, морао би да види, да се код Бугара нешто озбиљно спрема, кад они не напуштају „Мека Црева“ као што су то учинили 5-ог Новембра. Требало је увидети, да је ово крило најважније, јер је најближе Сливници, пошто „Три Уши“ стоје косо према Сливничком положају. Али он то није увидео... —“

Ама шта је дало повода пуковнику Хорстигу да овако ради? Ево нек он прича сам, јер ово већ не смем причати својим речима, тако је невероватно.

„У след тога — потписао је негде пуковник Хорстиг — што су дунавске трупе јуче знатне губитке претрпеле, што су саме[1]) борбу са непријатељем водиле, и у интересу одржања уласка у Драгомански теснац морадоше се на сувише великом простору разредити, позват је у помоћ један пук шумадијске дивизије (X-ти).

„Овога дана, 6-ог Новембра, *у три сахата по подне добивена је вест: да су Бугари обишли наше лево крило са намером да на Цариброд ударе.* У след тога наредио сам: да се X-ти пук који је стојао јужно од друма, повуче са свог положаја и да буде спреман за марш на Цариброд (?!) а коњичку бригаду са XIX-им батаљоном упутио сам усиљеним маршем к Цариброду (?) да непријатељском наступању стане на пут. Тако исто наредио сам команданту XV-ог пука да са једним батаљоном иде из Драгомана на село Прекршје за Бугарима (?). Ја сам међутим отишао у Драгоманску механу да чекам извештај коњичке бригаде. У ово време наредио је и потпуковник Атанацковић *у име вр-*

[1]) А цела дринска дивизија? А коњичка комбинована бригада?..

ховне команде да се и Дринска дивизија примакне *у лево,* ближе друму; и узео је на себе да она три батаљона Х-ог пука узме с положаја и да их спреми (?) за полазак.

„Око 4 сах. по подне, непријатељ, користећи се маглом, нападне понова у бок на лево криво положаја „Три Уши“, сузбије га и вис на нашем крајњем левом крилу дефинитивно у својој руци задржи. Даља борба није вођена због мрака који је наступио. Из казивања заробљеника дознало се: да је непријатељ против „Три Уши“ и Малова употребио четири пука по четири батаљона, а да је на сливничком положају заостало још два пука румелијске војске.

„Не добив од коњичке бригаде никакав (?) извештај ја сам се сутра дан (7-ог) вратио на положај код „Три Уши.“ За време мог одсуства предао сам био команду над левим крилом потпуковнику К. Миловановићу, а над десним крилом потпуковнику Р. Путнику.

„Доцније се показало да је *вест о наступању Бугара на Цариброд била неистинита*, а у ствари било је то, да су се они упутили били на наше лево крило.“

Оволико прича сам г. Хорстиг.

Не зна човек чему више да се крсти и то à la Крупежевић! Да ли лаковерности једнога *дивизијскога команданта*, који, на просту „вест“ за коју се не каже ни *ко* ју је донео ни од *кога*, не испитујући ни једног тренутка, да ли је *вероватно* да ће бугарска војска оставити за собом четири српске дивизије и заглавити се у море од кршева и стења пут Цариброда, не уверавајући се лично или преко својих официра, колико има истине у тој „вести“ из магле — наређује да му већи део војске напусти положаје пред Сливницом и да од чести иде „усиљеним“ маршем на Цариброд и „за Бугарима“, или се треба више чудити факту, да командант дивизије, после онакве јучерашње борбе, данас самовласно напушта своју команду, цепа је на двоје, и одлази два сахата далеко од позиције у једну механу, да у њој чека рапорте коњичке бригаде, као да га ти рапорти не би

могли наћи на позицији? Када по његовој причи 16 бугарских батаљона напада на његово лево крило, на коме се, по његовом распореду, налази само један и по батаљон наш — он седи у драгоманској механи, сигурно и не јављајући то ономе од кога у тој механи чека извештај, јер овај је као што смо видели послат, али вероватно право на позицију, јер сигурно никоме није могло пасти на памет, да ће је дивизијар данас напустити и дати сам себи „осуство." И то су само крупна чуда а о ситнијим која кипте у то неколико речи г. Хорстига и да не говоримо, као што н. пр. он вели: да је коњичку бригаду послао у *Цариброд*, а ми се уверили да ју је у пркос наредбе врховне команде *послао целу у Стањане* и даље, итд. Па и оно што г. Хорстиг прича о десетом пуку шамадијске дивизије, са свим није тако било, него овако:

Мајор Лаза Павловић кренуо се са десетим пуком из Пиштена за Повалириш у $5^1/_2$ сах. изјутра. На путу га сретне начелник шумад. дивизијског штаба, мајор Ст. Грујић и усмено му нареди, да са пуком иде из Повалириша право на „Три Уши" где да се стави на расположење команданту дунавске дивизије. Писмени налог о томе добио је тек доцније. На томе путу близу Балина добио је г. Павловић заповест од дунавског дивизијара, да *лично* похита к њему, а пук нека се поступно креће ка дунавској позицији. Али кад је овај лично стигао у штаб дунавски у оној колеби поред софијског друма, није нашао г. Хорстига већ потпуковника Атанацковића који му усмено нареди: да се са једним батаљоном развије с фронта према сливничком положају тако, да се лево крило тога батаљона пружи до друма, а десно до Балинског виса, и пошто се тај батаљон развије да се држи на згодној даљини од противника, и у том положају да останe све дотле, док друго наређење не добије, али ако би непријатељ предузео напад, да се исти прими, водећи више подржавајућу борбу. За тим још нареди да нађе потпуковника Остојића, команданта IV-ог пука (дрин. дивизије) и да

га о овоме налогу извести. За она друга два батаљона наређено му је да их упути код дивизијског штаба, и ту да очекује даљу заповест.

Мајор Павловић, примивши ове заповести г. Атанацковића, врати се своме пуку, нареди да два батаљона иду ка дивизијском штабу, а трећи да иде у горе означеном правцу и да се развије. Сам пуковар оде на Балински вис да тражи потпуковника Остојића, али пошто га није могао наћи, нит' и од кога сазнати (?) где се налази командант IV-ог пука, он се врати оном свом истакнутом батаљону да му на месту покаже како треба да се развије. Враћајући се отуд мајор Павловић одмах наиђе и на она друга своја два батаљона, где се већ развијени утврђују по наређењу потпуковника Атанацковића.

После кратког времена добије мајор Павловић две заповести од г. Хорстига. У првој му наређује да и преко ноћ *остане* ту где је; у другој му јавља да ће још ноћас доћи један пук дринске дивизије да га смени са заузетог положаја, а он по смени да упути један батаљон кроз драгомански теснац у Калотину, где има да чува излаз из теснаца на случај да непријатељ обиђе лево крило дунавске дивизије, а с остала два батаљона да дође код дивизијског штаба и ту да буде као главна резерва дунавске дивизије.

Међутим тај дрински пук није дошао „још ноћас" да смени X-ти, и тако је он остао сву ноћ на положају.

Али да оставимо на страну све нетачности горњих г. Хорстигових казивања. Факт је да је он ону магловиту вест о обиласку левог крила дунавског и о маширању Бугара на Цариброд добио тек око три сахата после подне.

У то време врховна је команда већ била отишла из Цариброда, дакле некакав извештај дунавског дивизијара, није могао бити томе узрок, а ни онај вис на левом крилу дунавске дивизије још не беше узет у то доба.

Шта је дакле био узрок?

Ево шта нам је исти г. пуковник Хорстиг причао *после свршенога рата*, и то од речи до речи. Он је говорио немачки, али ено њега жива па нека каже јесмо ли верно превели и тачно записали *његове речи*:

„5-ог Новембра у вече примио сам команду над дунавском дивизијом. Савршено непознат са положајима ових трупа, позвао сам ноћу између 5-ог и 6-ог Новембра пуковске команданте да се, колико је могућно, упознам са ситуацијом.

„6-ог Новембра рано отишао сам на лево крило дивизијског положаја. У 9 сати подиже се магла и ја приметих: да врло каменито земљиште позиције не дозвољаваше копање стрељачких ровова, да ванредно отежаваше саобраћај, а како бугарски шанчеви на овом крилу беху јако истакнути (vorgeschoben) то су дунавске трупе биле у великој близини бугарске позиције, а осем тога их бугарске трупе прекриљаваху на левом крилу код Малова (überflügelt).

„Ово је условљавало: повијање левога крила и готово искључно постављање свију трупа дунавске дивизије на овоме (левом крилу) и на Чепњу. Резерве, два батаљона IX-ог пука намештене су више источно, ближе предњим трупама, а трупе су унуђене да нагомилавањем камења себи направе грудобране.

„Пошто је лево крило било јако ослабљено одузимањем (durch Zurücknahme) коњице и XIX-ог батаљона, пошто иза дивизије у опште не беше резерве, *то сам око 10 сати пре по дне јавио* да, с обзиром на дужину одређенога дивизијскога фронта, који се пружао до на 2000 м. над (über) друмом Цариброд-Софија, и који је износио више од осам километара — ваља се бојати за отпорну снагу (Wiederstandsfähigkeit) левога крила, *и молио сам министра војног да одмах дође на бојиште.*

„Око $3^1/_2$ сата по подне дође по заповести министровој ппуковник Атанацковић и саопшти ми „да је X-ти пук по-

слат за ојачање дунавске дивизије и за поседање фронта јужно од друма, као и да ће се дринска дивизија ближе примаћи друму.“

„Док се још писала ова заповест (?), око 4 сата по подне, стиже писмо од врховне команде (vom Oberkommando) од прилике овог садржаја:

— „Из *сигурног* извора јављено је, да су Бугари обишли лево крило дунавске дивизије и да њихове трупе маширају против Цариброда. Наредите што је потребно да се отклоне зле последице“ — (Ево г. Хорстиговог цитата од речи до речи: „Aus sicherer Quelle ist gemeldet worden dass die Bulgaren den linken Flügel der Donau-Division umgangen haben, und ihre Truppen gegen Zaribrod marschieren lassen. Befehlen Sie was nothwendig um böse Folgen abzuwenden“).

„Уверен, да се овим бугарским покретом може изгубити Драгомански теснац, чиме би се пресекао животни дамар (Lebensader) српске војске, т. ј. друм Софија-Цариброд-Пирот, ја сам одмах заповедио: да кавалеријска бригада са XIX-им батаљоном иде одмах натраг до Калотинске реке, да потражи непријатеља и да одмах јави колико је од прилике јак и у ком се правцу креће; да се један батаљон XV-ог пука из Драгомана одмах пошље преко Прекршја за Бугарима; да пуковник Атанацковић — који је на позицији „Три Уши“ остати хтео (bleiben wollte) — одмах пошље један батаљон X-ог пука, чим овај стигне, на источни излаз из Драгоманског теснаца, а остала два батаљона X-ог пука да остану на расположењу, на главноме друму, западно од „Три Уши.“

„Команду над трупама крајњега левог крила предао сам пуковнику К. Миловановићу, а команду над осталим трупама предње линије са резервама предао сам шефу дивизијскога штаба пуковнику Путнику, а ја сам отишао сам

на најважнију тачку на Драгомански теснац да примим управу трупа, које су имале да спрече обилазак Бугара.

„6-ог Новембра у вече, око $9^1/_2$ сати дошао је к мени потпуковник Коста Миловановић и јавио ми је „да су потчињене му трупе, између 5 и 6 сати у вече, при једном нападу Бугара, овима готово без борбе оставили два виса левога крила.“ Друго какво извешће о непријатељу нисам целе ноћи добио“ — -- —

Шта је било 6-ог Новембра код дринске дивизије?

Она је опет „демонстрирала“ с фронта, изгубила је 110 рањеника (без V-ог пука) а међу погинулима беше санитетски референт дивизије, мајор др. Љубомир Весовић. Он је стајао поред свога Команданта дивизије, у његовом штабу, који је пратио борбу. На један пут — тако причају — рећи ће дивизијар своме санитетском референту смејући се, да то није лепо што се он бугарској гранати тако дубоко клања...

Међутим др. Весовић не беше јој се поклонио. Бугарска граната беше му размрскала потиљак и разнела цео мали мозак. Кад је његов командант помислио да се он клања — он је пао на земљу *мртав*...

О каквом другом, важнијем успеху Дринаца 6-ог Новембра, нисам чуо, нити сам што до сада прочитао. А јесам слушао у след горње „епизоде“ овакав разговор међ' официрима.

— Гле'те, молим вас, зар може и санитетски официр да погине? —

— Ах, то је само једна проста случајност! —

— Па наравно, који га ђаво тера да иде тако далеко напред? —

— Е, али, знате он мора као и остали референти бити свуда уз команданта? —

— Којешта. Он нека иде на завојиште.

Сиромах. Он мисли да се на завојишту не може погинути!... Али не, заиста, какав је то опет безобразлук да

први виши официр који је погинуо мора бити баш санитетски ?....

Тек после рата могли смо сазнати мало детаљније радњу дринске дивизије 6-ога Новембра, тек из књиге — аустријског пуковника г. *Билимека.*

Ево како је он прича: [1]

„Дринска дивизија стајала је 6-ог Новембра јужно у положајима с обе стране Брложнице, које је синоћ утврдила у домашају ватре са непријатељских шанчева. Она је почела ватру на целоме фронту у 7 с. 30 м. изјутра. Батерије шумадијске дивизије, која с југа маршираше, како је која постепено стизала, учествовваху (?).

„Дрински артилеријски пук и две батерије шумадијског пука (36 топова) одржаваху ваздан канонаду, коју су Бугари сматрали за демонстрацију, да се прикрије напад на њихово лево крило. Пешадија која је ушла у борбу беше махом из дринске дивизије са малим деловима шумадијске дивизије (?), и она пође против бугарског левог крила енергично између Братушкова села и Голубоваца, отера бугарске предње трупе назад и заузе Братушково село.

„Кнез и мајор Гуџев управљаху борбом са левога крила, храбрећи трупе да се држе. Када Срби без икаквог заклона, пођоше против шанчева, претрпеше знатне губитке од бугарске скоре паљбе. Борба је трајала два сахата. Када Бугарима стиже помоћ од два батаљона и две батерије, онда Срби почеше полако одступати испред ових 8 батаљона и 4 батерије бугарског левог крила. Поједина бугарска одељења хтедоше да пођу на бајонет, али их задржаше и гоњење Срба вршено је само паљбом. Највише је страдао IV-ти српски пук, који је био у низини и то од бугарске артилерије, која је стајала код Алдомироваца. С тога се овај пук и морао најпре повући. Дринска пешадија прикупила се у најближем позадном положају и ту је остала.

[1] L. c. стр. 106 и 107.

„Опасност за бугарско лево крило беше отклоњена, али то су Бугари платили губитком од 500 људи, што доказује да Срби нису баш тако рђаво гађали у шанчевима заклоњене Бугаре.

„После једне паузе у борби — за које време је довлачена муниција — Срби демонстрираху после пола дана противу средине бугарског положаја али ретки а дугачки стрељачки низ нападача показао је одмах браниоцима, да се немају бојати озбиљног напада. Бугарске батерије против којих беше окренута ватра српских батерија тако су мало ову осећале — српске гранате не добациваху — брзо су натерале српске батерије да се повуку.

„Међутим беше јужно од друма појачан српски стрељачки ланац, али он беше на ливади само јасна мета за бугарске гранате. При свем том он се чврсто одржа. Али како се слаба бројна снага нападача није могла сакрити, а на другим тачкама не беше никаква напада, то се не може објаснити намера овог напада, против центрума, који је морао имати најгоре моралне последице.“ [1]

А шта је било данас од *Шумадијске* дивизије?

Ево шта.

Пуковник Бинички упутио се зором у Брложницу на састанак са пуковником Мишковићем. Пошто је дринска дивизија стајала на оном положају, који је био намењен шумадијској, то су се команданти договорили и пуковник Бинички извео је своје трупе на положај између Радуловца и Раките, десно од десног крила дринске дивизије, дакле више према левом боку Сливничког положаја.

Овога дана *само је неколико метака избачено из шумадијских топова и то више ради тражења одстојања. Непријатељ је такође одговарао само топовском ватром.*

[1] Овај изолирани покрет потекао је из енергије једног младог батаљонског команданта.

Примедба **Билимекова**.

Шумадијске трупе су се *укопавале* на згодним положајима, а пуковник Бинички *спремао је сутрашњи напад* (дакле за 7-ми Новембар) на Сливницу, који је мислио да предузме у тренутку кад стигне Моравска дивизија, као што је о томе јавио и пуковнику Мишковићу и врховној команди.

И то је све за 6-ти Новембар?

Јесте, толико је *рађено*. Али пуковнику Биничком опет није било дуго време. Он је добијао тако многа писма и наредбе, да му се пушила глава само од кореспонденције. Да наведемо садржину од бар девет разних писама. Шест их је писао само командант дринске дивизије.

У првом, у 1 сах. 15 мин. по подне, шаље му два писма из врховне команде, једно за Биничког а друго за команданта Моравске дивизије с молбом да га Бинички пошље пуковнику Топаловићу. Даље га моли да направи реле између себе и Топаловића, јер ће тим путем ићи и заповести за њих двојицу и њихови извештаји за врховну команду, т. ј. преко Мишковића. Најзад га пита „шта има тамо ново?" Код њега је вели „све обично".

У другом, 3 сах. 45 мин. моли Биничког да му јави шта зна о непријатељу а пита о моравској дивизији, и како је од прилике распоредио своје трупе? Јавља му да он остаје на својим положајима и да је наредио да се *сутра ништа не предузима*, сем ако би Бугари напали, јер је он мишљења, да се ништа не почиње док се или Моравска дивизија на овом положају не распореди и споразум не изведе, или док се налог из врховне команде не добије. Моли га за одговор и да пристане на ово мишљење.

У трећем, од 5 сах. 20 мин. пита шта мисли Бинички *о налогу за кретање Моравске дивизије ка Габру и Чорлу?* Предлаже да се опет састану и измењају мисли о могућим случајима, и зове га, ако му то не би било тешко, да вечерас дође к њему. Уздише како би Топаловић требао да хита што пре и што раније, да не би било доцкан, и завршује тиме да је код њега у дринској дивизији „све обично."

Пуковник Бинички одговорио је на оно подвучено питање да нема шта друго да мисли, већ да *то диктира страх Дунаваца и теоретичара*, а на позив, да вечерас због слабости не може доћи, али ће сутра у 6 сах. бити на дринском десном крилу.

У четвртом своме писму од 7 сах. и 20 мин. у вече, пуковник Мишковић шаље пуковнику Биничком једну заповест коју је добио, на прочитање, моли га да нареди повлачење својих пукова према Радуловцу, зове га да што пре дође ради саветовања и извршења овог бочног марша, а већ Моравска дивизија нека продужи свој марш на Габар и Чорол.

Бинички му је на то одговорио да су његове трупе већ делом код Радуловца, да због слабости не може доћи, да Моравска дивизија још није стигла, и да се не зна када ће стићи.

Мора бити да је Мишковић сазнао да се шумадинци спремају да сутра нападну Бугаре, јер у свом петом данашњем писму (писаном у 7 сах. 40 мин.) желео би да зна Биничкове разлоге за напад као и то да ли се он решио на напад пошто је сазнао за нов правац, који је дат кретању Моравске дивизије? Уједно му јавља да ће његов X. пук сутра отићи на Драгоман, а да ће његово место заузети дрински IV-ти пук, да не би иначе остао усамљен и истакнут. И опет га зове на састанак.

Овај му одговара да се могу сутра у 6 сах. састати, као што му је то већ у два маха јавио.

Јест, али у 10 сах. ноћу пише Мишковић и своје шесто данашње писмо Биничком у коме му јавља да, у след добивеног налога креће своје трупе ка Драгоману и то у један сахат по поноћи артилерију, у два сахата VI-ти пук, пионире, санитет, у три сахата V-ти пук, који ће на Драготинском положају остати док не стигне тамо први шумадијски пук, а ту ће чекати и шумадијски артилеријски пук, који

је дотле био у дринској дивизији и који ће се сада вратити у своју дивизију.

Каже му даље да он — Бинички — са својим трупама има да заузме положај пред Драготинцима од Балаинског до Радуловачког виса. Моли га да први шумад. пук стигне бар до 6 сах. на место, како би се V-ти могао кренути, и шаље му тај налог „ради потврде и доставе Моравској дивизији“.

Шта значи све ово? Ово не страда од сувише велике јасности и разумљивости.

Да видимо шта је било у оним *приложеним* писмима што их је Мишковић слао Биничком „на потврду и доставу“ или „знања ради“.

Прво имају три заповести потпуковника Атанацковића.

У првој наређује обојици и Мишковићу и Биничком да пошљу јаке патроле на сусрет Моравској дивизији и да јој саопште наређење да она иде у Габар и Чорул.

У другој наређује Мишковићу да пошље празна кола своје муниционе колоне у Суково да се напуне из резервне муниционе колоне, и да то саопшти и командантима шумадијске и моравске дивизије, а опомиње га да је врло важно да дође на место које му је означено.

Које је то место, види се из треће данашње заповести г. Атанацковића команданту дринске дивизије, у којој му каже да што скорије дође на положај десно од Драгоманског друма до Балаина. Јавља му да је *Краљ отпутовао у Пирот услед* неке *вероватне* и ако још несигурне *вести, да Бугари наступају Калотинском реком ка Цариброду*. Ово, као врло поверљиво, да јави команданту шумадијске дивизије, с тим да и овај похита на положај десно од Дринаца, до Драготинаца. Моравска дивизија, ако је дошла нек и она похита у Габар и Чорул. Препоручује свима *да похитају, јер је можда већ критичан тренутак.*

Још лепша су последња два писма што их је примио

пуковник Бинички и што смо их оставили да засладимо целу ову горку кореспонденцију.

Једно је од другог „изасланика врховне команде“ т. ј. од капетана Светозара Нешића, за које не можемо да погодимо кад је и где је писано, јер почиње с тиме да је „синоћ Његово Величанство Краљ отишао у Пирот“ и ако ми знамо да је Краљ отишао из Цариброда данас 6-ог Новембра, после подне. Али шта му драго, ми смо видели да и виши официри морају да питају депешама шта значи реч „синоћ“. Главно је да је у овом писму г. капетан Нешић тумач жеља и заповести Врховне Команде, јер он саопштава дивизијарима, да је Краљ издао налог *свима дивизијама, да се што више концентришу у лево* и учине међу собом сигурну ватрену везу и релеима. Пуковнику Биничком саопштава г. капетан Нешић у овом писму, да је Његово Величанство наредило, да се он са шумадијском дивизијом баци толико у лево, да се може служити долином Лукавичке реке као комуникационом везом са позадином, и да је с тога наређено потпуковнику Атанацковићу да се споразуме са г. Биничким и да овоме он сам означи фронт. Г. Атанацковић је на Драгоману и сигурно је до сада ма шта наређивао у том смислу. Његово је Величанство наредило да се у опште дивизије прикупљају, заузму положаје са што јачом резервом и ту се што боље утврде. Шумадијско лево крило треба да је јако наслоњено у близини дринске дивизије, најдаље на сигурну артилеријску ватру. За то треба Бинички одмах да ступи у споразум с Мишковићем. У борбу се до даљег наређења никако не упуштати, а за случај напада Бугара, само одбити не извлачећи се из заузетог положаја. Одмах попунити муницију, уредити везу за снабдевање с храном из Пирота, долином Лукавичке реке, муницију колону привући ближе. Резервна муниц. колона је код Суковског моста а покренуће се и до утока Лукавичке реке, у главном биће на те две тачке. *Штедња муниције посве је потребна. Моравска дивизија* треба *да се привуче што*

више у лево к шумадијској дивизији, тако исто *и у вези ватреној да заузме положај*, имајући за собом *комуникациону везу са Брезником и преко Враиче с Пиротом**). Она треба да се утврди, прибира (?), попуњује (?) и одмара (?) до даљег наређења. Према томе нека г. Бинички изволи све наредити да се трупе опораве од толиког грдног напора, а већ потпуковник Атанацковић наредиће и даље што је потребно. У осталом у Пироту има знатна количина вина и ракије. Требовати за трупу. Врховни Командант биће у Пироту до даљег наређења. Приложени налог за моравску дивизију може г. Бинички отворити и прочитати, само опет кувертирати верно овој адреси и доставити што пре команданту моравске дивизије. Сва извешћа слати на Драгоман преко суседних дивизија, јер одатле ће се телеграфом достављати Врховном Команданту. —

Најзад мора да се начелнику врховног штаба, пуковнику Јоци Петровићу, учинило да је незгодно да за његова живота и њему уз Краља „сушту“ издаје дивизијама заповест и тумачи Краљеву вољу капетан Нешић, па је и он послао једно писмо команданту шумадијске дивизије, у коме му јавља да је дунавска дивизија ангажована од стране Бугара и да је за сада у критичном положају. Даље му прича како је дунавска дивизија дебушовала из Драгомана, како је требала са те стране да удари с фронта на Сливнички положај, како су Бугари напали на њено лево крило и како је настала опасност да буде бачена десно од драгоманске клисуре и тиме да нам се одсече веза са пиротским друмом. С тога му вели *да је његов* (Биничков) *ангажман нуждан што пре* у смислу ранијих наређења т. ј. *да хвата Сливнички положај с бока и са позадине.* Дринска је диви-

*) Овако наређује капетан Нешић, а потпуковник Атанацковић шаље ту исту дивизију у Габар и Чорул. Обојица су изасланици Врховне Команде, ко ли је од њих двојице разумео праве интенције њене односно ове бедне моравске дивизије, која се бије данас код Брезника и не слутећи како ова два изасланика с њоме располажу.

зија лево од њега у правцу села Балаина. Нека се споразуму за везу и дејство. Нека уреде реле до дринског штаба. Врховни Командант остаје до даљег наређења у Цариброду*). Извешћа да се шаљу што чешће. Ако је Топаловић дебуширао к Сливничком положају то и он, на Биничковом десном крилу треба да нападне на Сливнички положај. Наравно реле и за везу с њиме. Али само извешћа често. Тежња је да све дивизије буду концентрисане једна до друге. —

Ово је прави хаос од заповести. Докле два изасланика врховне команде наређују да све дивизије иду *у лево к Драгоману*, *Моравска* чак у Габар и Чорул, дакле *позади* оних трију дивизија — дотле начелник Врховног штаба на против остаје при усвојеном ратном плану, тражи да три дивизије хватају Сливницу с бока и позадине. Докле капетан Нешић хоће строгу дефанзиву ограничену на одбијање евентуалног Бугарског напада а да се трупе не извлаче из својих утврђених положаја, дотле начелник врховног штаба тражи од команданта шумадијске дивизије да се ангажује што пре т. ј. да напада Сливницу с бока и позади!

Коју ли ће од овиx, *оволиких и овако противу положених заповести* извршити командант шумадијске дивизије?

За данас ни једну. А, он је био просто класичан кад су га стали засипати са тим заповестима. Само за љубав тога вредело би цитирати шта о 6-ом Новембру стоји у мемоару шумадијског шефа штаба.

Ево шта о данашњем дану прича г. мајор Ст. Грујић:

„И тако беше пропао цео дан 5-ог Новембра за шумадијску дивизију. Дунавци и Дринци борише се сами вазда са таким успехом да смо ми јутрос морали послати у помоћ наш десети пук.

„Кад сам извршио налог пуковников односно коморе и колона, вратим се у Повалириш, а одатле око подне стигнем

*) Из овог излази да је шеф врх. штаба ово писао данас *пре подне*.

на положаје наше дивизије изнад Радуловца, где сам рапортирао пуковнику.

„Он је само ћутао.

„Разгледавши огромну панораму која беше пред нама разастрта видео сам: 1, да су трупе нашег левог крила биле изашле на висину Дринске дивизије с овом у вези између Брложнице и Радуловца. 2, да је фронт шумадијске дивизије износио око три километра. 3, да је тај фронт према позадини био веома кос, тако да су се њени тренови налазили позади *дринске* дивизије, далеко од левог крила своје дивизије.

„У тај мах фронт обеју дивизија (дринске и шумадијске) био је дугачак више од осам километара, међутим тежиште шумадијске било је око Радуловца, а дринске око Брложнице, тако да је дунавски положај на „Три Уши“ био растављен од крајњег левог крила дринске дивизије празнином од читава два километра.

„Кад се пуковник враћао са положаја XII-ог пука код Раките — куда је ишао да тражи пуковника Топаловића — на положај артилерије и XI-ог пука спроћу Радуловца, Бугари га поздравише ватром из својих шанчева, који су веома далеко били према нама, и он нареди неколико метака — да се тражи одстојање....

„Таким поводом изазвала се топовска и пушчана ватра која је до два сахата по подне трајала (једна бугарска граната или шрапнел уби том приликом коња капетану Србу).

„Осем малих преиначења у локалном распореду трупа *није се више ништа тога дана — 6-ог новембра — радило*. Дивизијски штаб сишао је пред вече у Радуловац на преноћиште. Око 7 сах. у вече послаше се налози за сутрашњи напад на Бугаре, по којима је XI-ти пук имао да дејствује са трупама левог крила демонстративно, а XII-ти пук са два батаљона и једном батеријом, која ће му се су-

тра послати да дејствује одсудно обилазећи бугарско лево крило. —

„О овоме буде одмах извештен и пуковник Мишковић, који одмах посла питање

„— *Какав резон он има да такво што предузима?*" —

„Одговор на ово питање написао је сам Бинички; какав, не знам, само ми је сутра дан рекао да због тога одговора може бити дат под суд, ако би га Мишковић дао врховној команди.

„Пошто се налози разаслаше наста вечера; по вечери *пило се и здравило у част сутрашње победе наше, а војна музика свира....*

„Пуковник је лежао на једном кревецу поред софре, примао је и испијао чашу по чашу, при свем том што је мало, готово никако вечерао. Око 10 сах. окренуо се на страну и заспао. Музика уђута. Сто прибраше, легосмо сви осем веселе момчадије, која је у оближњој једној кући наставила певање и весеље до пола ноћи.

„Тек што заспасмо један ордонанс дринске дивизије донесе два важна писма. У првом потпуковник Атанацковић са „Три уши" црта несрећним бојама положаі дунавске дивизије, каже да се Бугари крећу реком Калотином Цариброду, да је у след таких вести Краљ отишао из Цариброда у Пирот, и у след свега овога, у име врховне команде нарећује: да се и дринска и шумадијска дивизија повуку у лево да потпомажу дунавску дивизију. У другом писму Мишковић јавља да је по том „важном" налогу већ поступио и како, даље моли да га Бинички извести о мерама, које ће наредити, као и где може да рачуна на везу њихових трупа?

„Ја пробудих пуковника Биничког и рекох да је дошао важан налог из врховне команде.

„— Читајте! — рече он сањиво.

„Једва прочитах три врсте, пуковник поче хркати на ново. Дисао је врло тешко, изглед лица беше му врло необичан.

„Пробудим га на ново.

„Он протрља очи, погледа ме, и почне опет слушати.

„Кад сам свршио читање рекох:

„— Пошто овај налог Врховне Команде у основу потире оно што је за сутрашњи напад наређено, пошто је дринска дивизија већ поступила у смислу тога вишег налога, то молим, да ли треба израдити нове налоге за трупе, и шта г. Командант наређује? —

„— Ништа — одговори пуковник Бинички кратко, па онда настави — Нисте ме требали ни будити за то. Ви знате да је Врховна Команда плашљива; по њеној глави Бугари свуда ничу, а Дунавци-јунаци траже сада да их ми избављамо. *Ми не можемо свуда и на све стране. Ми смо наше учинили!* —

„— Хоћете ли што одговорити г. Мишковићу? —

„— Ни њему ништа. Лезите на спавајте! —

„Али ја од чуда не могох заспати. Пошто сам се дуго претурао, позовем ађутанта, који се још веселио.

„Он дође.

„— Дајте ми кроки околине овога краја! — рекох му. Хтео сам да видим нов положај дринских трупа. Али ађутант одговори овако:

„— Имам налог да вам ништа не дајем од акта, па ни кроки! —

„Ја плануx:

„— Заповедам да ми одмах донесете кроки! —

„— Шта је то? — промешкољи се пуковник у постељи, и кад му рекох шта је, он нареди да ми се дâ кроки.

„Кад сам га размотрио, ја сам знао шта нас чека сутра“ —

С тим лепим дијалогом шефа дивизијског штаба и Ађутанта свршује се 6-ти Новембар у шумадијској дивизији, бар по мемоару г. мајора Грујића.

Хајдемо даље у десно, Моравској дивизији, коју смо јуче оставили у Брезнику, где чека налог за даљи рад, јер је заузећем Брезника свој „задатак“ извршила.

6-ог Новембра у 8½ сах. изјутра добио је пуковник Топаловић од команданта шумадијске дивизије из Повалириша писмо, у коме му вели, ако му није већ саопштен налог за даље кретање, онда да зна да тај налог, по усменом саопштењу које је он — Биничкн — добио гласи: да командант моравске дивизије остави у Брезнику један батаљон и брдску батерију, а с остатком својих трупа да се крене што пре к Сливници и да заузме положај на десном крилу шумадијске дивизије, која ће му на сусрет послати коњичке патроле.

У след овога пуковник Топаловић нареди да у Брезнику остане III-ћи батаљон II-ог пука са другом брдском батеријом под командом капетана Чаушевића, а остатак трупа да се *у 10½ сах. пре подне* крене у правцу према Сливници у овакој маршевој колони:

Предводница (наравно опет под командом потпуковника Бајаловића) овако састављена: први батаљон XIV-ог пука, пијонирска чета, једно одељење санитетске чете.

У главнини беху: трећи батаљон XIV. пука, прва острaганска батерија, први и други батаљон II-ог пука, санитетска чета, па онда комора.

Кад се ова колона кренула, у 10½ сахата отправио је Моравски дивизијар извешће Врховној Команди, у коме јавља да до тога часа није примио никакву њену заповест за даљу радњу, већ само једну вест од команданта шумадијске дивизије, по којој треба да иде на Сливницу, оставивши у Брезнику један батаљон и брдску батерију, с' тога он и не чека даља наређења, него се баш сада креће са својим трупама пут Сливнице. Јавља да од 4-ог изјутра није добио ни једно пи-

смо ни једну депешу из Врховне Команде, даље, да је у Брезнику поставио за вршиоца дужности среског начелника свештеника тимочког артилер. пука Ж. Велимировића, а за кмета Гигу Петровића. Снабдевање с хлебом иде доста тешко због удаљености. Наредио је да се поглавито у Трну и у Брезнику пече хлеб, али је оскудица у брашну, за које је наредио да се у што већој количини у Брезник сноси. Два Брезничанина, који су као коморџије побегли из Софије и данас у Брезник стигли, доставили су да је у Софији било два батаљона бугарске војске, но да су и они јуче у јутру отишли у Сливницу, а у Софији да сада нема војске но се надају да ће им из Румелије доћи седам батаљона. Књаз је њихов још у Софији, али се говори да ће у Четвртак доћи у Сливницу те да прими команду. Из Софије селе канцеларије.

Док је командант дивизије експедирао горње извешће Врховној Команди, његове трупе беху ушле у маршеву колону, и предводница већ је била изашла на вис „Криви Колник“ у правцу према Сливници, кад ал Командант доби извешће: да једно одељење бугарске војске са нешто коњаника наступа друмом Радомирским ка Брезнику и да је на 3—4 километра од Брезника. Дивизијар је одмах наредио да једна чета трећег батаљона који остајаше у Брезнику и нешто коњаника изађе на сусрет наступајућим Бугарима, те да се види шта је у ствари. Међутим прва и друга чета тога батаљона беху већ на Св. Николи, вису изнад Брезника, и ту очекиваху напад непријатеља. Око подне отпочне пушкарање с оним четама на вису. Борба се разви врло јака. Бугари нападоше на вис и источно од њега. Дивизијар нареди да цела маршева колона стане, али команданти беху већ и сами, пре ове заповести, направили фронт према Бугарима, чим су чули пушчану ватру.

Командант II-ог пука, пуковник Св. Хаџић нареди, те се његов први батаљон разви у борни поредак и пође у десни бок нападача. Прва чета II-ог батаљона његовог разви

се у лево и ухвати везу са II-им батаљоном XIV-ог пука. Остатак у резерви.

III-ћи батаљон II-ог пука са брдском батеријом сав је упућен на вис на који су Бугари нападали.

Потпуковник Бајаловић нареди свом другом батаљону, који је био на зачељу предводнице, да се развије у борни поредак и да наступа долином према нападачу. Његов трећи батаљон беше наше крајње лево крило, а први који се десио на челу предводнице, скупљен је и састављао је резерву.

Командант тимочког артил. пука, пуковник Милован Павловић нареди да се обе пољске батерије без многог бирања положаја поставе онде где се затекоше, и оне одмах ватру отворише.

Непријатељ поче нагло одступати. Наши јурнуше за њим тако узастопце, да се наша артилеријска ватра морала одмах обуставити, јер се наши не могоше лако распознати од Бугара.

Борба је била кратка, трајала је свега два сахата. Противник који беше дрско напао, дочекан је на сигурном поготку, тако да је за час оставио поље засејано његовим погинулим и рањенима, и поражен бегао је према Пернику.

Све наше трупе наступаху за њим у борном поретку; нарочито десно крило са виса Св. Николе, ојачано трећом пољском батеријом јурну за противником до Жужаљске чуке, где је заустављено заповешћу.

Наши су губитци били незнатни (13 рањеника и 3 погинула) докле су Бугари само на бојишту оставили 43 мртва и 47 рањених својих војника. И наши и непријатељски рањеници однесени су одмах у болницу која је већ била пострojена у Брезнику. Осем тога нађено је на бојишту 150 пушака Берданака и муниције.

Од заробљеника сазнало се да су напад извршиле две бугарске дружине: друга II-ог полка и четврта III-ег полка.

Ова два бугарска батаљона беху пошла из Дубнице за Сливницу, беху заноћила близу Брезника и сазнавши да су Срби у Брезнику, одмах се решише да нападну.

Гоњење разбијеног непријатеља морало се обуставити, јер је пуковник Топаловић одмах у почетку битке добио преко Дринског дивизијара заповест да још данас и што пре похита са моравском дивизијом к Сливници, и ако буду остале наше трупе нападале, да и он нападне с ове стране, а даће му на левом крилу бити шумадијска дивизија.

И ако је Моравски дивизијар држао да би ваљало гонити овде разбијеног непријатеља и очистити цео простор Радомир — Ћустендил — Дубницу од непријатељске војске, опет је морао обуставити даље гоњење у след горњег налога, јер док се трупе искупе биће и мрак па се данас и онако не могу кренути к Сливници.

Према оваким покушајима Бугара очевидно беше нужно да се боље осигура Брезник и позадина трупа, које се крећу к Сливници, за то је дивизијар наредио пуковнику Хаџићу да са *два* своја батаљона првим и трећим и другом брдском батеријом остане у Брезнику као посада, да се осигурава нарочито од Радомира и Софије, одакле би га Бугари могли напасти, и да се, рад упорније одбране утврди на вису Св. Николе.

За време битке код Брезника, у 3 сахата по подне добио је пуковник Топаловић заповест Врховне Команде у, којој му се јавља ситуација других дивизија, неуспех дунавске дивизије и коњичке бригаде, у којој му се наређује, у свези некакве ноћашње депеше, коју Топаловић није примио, да се што више приближи Шумадијској дивизији и да као крајње десно крило наше војске дејствује у бок и позадину Сливничког положаја, јер задатак остаје исти. Даље му се напомиње да је врло важно да се сутра осигура успех, за то треба енергично дејствовати, *пешадијске трупе свима силама терати да наступају*, да не остају целог дана на знатном одстојању од противника, но да му се на даљину

пушчаног дејства приближе, јер се иначе може десити да непријатељ целу дивизију задржи са знатно мањом снагом.

Онај подвучени уздах у овој заповести врховне команде мора да је врло чудан изгледао пуковнику Топаловићу, јер га је прочитао баш у тренутку када је морао да обустави паљбу својих топова, да не би тукао своју пешадију која се гонећи непријатељску, тако с овом помешала да их нишанџије не могоше више распознавати !...

Али Топаловић је ђенералштабни официр, он се сигурно није много чудио, јер он зна да храброст сваке пешадије зависи поглавито од начина како се води у борбу, он је знао да нигде па ни у српској војсци није нужно „свима силама“ терати пешадију напред, јер ће она и сама ићи напред кад се *паметно* води.

У $4^1|_2$ сах. по подне примио је Моравски дивизијар још једну заповест врховне команде у којој му јавља да Бугари продужују нападање у леви бок дунавске дивизије, у намери да нам пресеку везу Драгоманском клисуром, тако *да се сада Дунавци бију за одржање те клисуре*, и ради олакшања *ове тешке ситуације* у којој се налази Дунавска дивизија, *наређује му да се он што скорије* ангажује нападом у бок и позадину Сливничког положаја.

И ако је бој на Брезнику почео 6-ог Новембра у подне а свршио се у два сах. по подне, и ако ето стиже и друга наредба врховне команде да Моравска дивизија што скорије нападне на Сливнички леви бок и позадину, опет од 2 до $7^1|_2$ сах. у вече пуковник Топаловић не наређује ништа за продужење марша к Сливници, а за тих $5^1|_2$ сах. шта велим, *за три сахата* могао би стићи на десно крило Шумадијске дивизије!...

У 7 сах. 25 минута у вече он је издао наредбу да његове трупе сутра 7-ог Новембра крену из Брезника пут Сливнице, наравно без она два батаљона и брдске батерије што је имало остати као посада у Брезнику.

Зашто по Богу такво харчење најдрагоценијег времена када је на коцки тако много?

Како за што? Треба трупе прикупити после битке!

Знам. Али борба је свршена у два сахата, губитци су тако незнатни, трупа не само да није уморна већ је својом победом одушевљена, за два и по сахата ваљда се могла поново уредити маршова колона и у 4½ сах. по подне, кад је стигло оно очајно призивање у помоћ, колона се могла кренути и у 7½ сах. у вече била би на одређеним јој положајима, трупе би се преко ноћ одмориле од марша, њихов штаб имао би каде да се оријентира пре судара с непријатељем, а овако ће сутра можда из маршевог реда морати дивизија одмах угазити у борбу, без везе са Шумадинцима, без оријентације?...

Испаде ми реч „дивизија“, међутим оно што се зове Моравска дивизија оставило је на Власини 5 батаљона и једну батерију, оставило је у Трну један батаљон, оставља у Брезнику два батаљона и једну батерију, и креnуће се сутра на Сливницу са свега, и словом свега 4 батаљона пешадије, 2 батерије, једним ескадроном и „ситним частима“ што свега износи 4000 људи, то значи Моравска дивизија иде сутра на Сливницу *у јачини равно једног бугарског пука!...*

Е, ама позадина! Видиш да простор између Ћустендила, Радомира и Дубнице још није са свим очишћен од непријатеља? А што Гаиновић са првим пуком још не стиже у састав дивизије, то није крива дивизијска команда, она му је наредила да похита чим стигне мајор Вуковић на Власину.

Збиља ево прође три дана и три ноћи од оне победе на Цветковом гробу, где је, шта ради потпуковник Гаиновић?

Да се још не утврђује на Равној Шиби и ако пред њим нема живе душе?

О мај, ала су ови цивилаши чудни! Сто војника не може наодговарати што један такав цивилаш уме глупо запитати.

А ето данас 6-ог Новембра у јутру већ је Гаиновић кренуо своју штабну и профијантску комору путем за Брезник, и све остало било је спремно за полазак, али се није могло поћи, док не стигне трећи батаљон другог позива, јер неће ваљда ове важне позиције према Баја-Иљи оставити на цигло два батаљона?

Док је и тај трећи батаљон стигао, док је потпуковник Гаиновић „предао дужност“ мајору Вуковићу, ето, већ четири сахата по подне. Одмах за тим кренуо се цео I-ви пук Књаза Милоша. Али он није могао летети. Ужасна магла, снег, ветар, велико блато, несрећа, не види се на 30 корачаји. После великих напрезања стигне колона у Горњу Мељну где потпуковник Гаиновић остави свој први батаљон да конакује а с остала два батаљона продужи пут чак до Леве реке где је стигао у 11 сах. ноћу. Најзад више се не може тражити, ни први активни пук није од гвожђа, па кад се навије а он да иде сву ноћ, него и то су људи од меса и костију, ваљда је и њима слободно проспавати који сахат после таквога марша? Тако је. Какав глупи цивилаш не би ни оволико ноћу маширао, али можда би он још прекјуче кренуо пук, путовао би само дању, али би вечерас већ био у саставу моравске дивизије, те би она сутра на Сливници у место четири, имала седам батаљона пешадије и једну батерију више!....

Еле шта је урађено 5-ог Новембра на целом нишавско-моравском војишту?

Да сумирамо:

Наша војска изгубила је данас најважнији вис на своме левом крилу, изгубила је 300 људи које мртвих које рањених, потукла је два бугарска батаљона код Брезника, и почела је добијати заповести које једна другу потиру, јер је Врховна Команда отишла у Пирот, а њени „изасланици“ наређују сваки за се што за добро нађе, а сваки, па и капетан Нешић заповеда „у име Врховне Команде.“

А како гласи наш данашњи званични билтен у „Српским новинама?“

Ево како:

„Бр. 7. Јуче је наша војска ушла у Брезник. Бугари су у борби оставили на путу осам топова с карама.

„По накнадним извештајима *бугарска Видинска војска* може се сматрати као **потпуно** *разбијена растројена и растурена.*“

Па опет, хвала Богу! Кад је видинска војска *са свим растурена* наша ће тимочка војска ући парадним маршем у Видин, а кад је тај град у нашим рукама, ласно ћемо за Сливницу!

Кога ли ми то варасмо Бого благи?

Али да видите тек како се представљају ствари са бугарске стране! Ми што пређосмо дуж нашег фронта од Мечких Црева до Мељне, и осем борбе пред вече на „Три Уши“, демонстрације Дринаца и борбе код Брезника не нађосмо дуж целог сливничког фронта никакву битку 6-ог Новембра. Апо бугарским изворима изгледа да је било пуно некаквих битака у којима су, наравно, Бугари победили.

Чујмо!

„У след поткрепљења — вели онај прајски официр[1] — која су непрестано стизала у Сливницу, постало је могуће да се ноћу између 5-ог и 6-ог Новембра пошљу четири батаљона у помоћ *бугарском левом крилу, које, у след изгубљеног Брезника беше иостало врло осетљиво.* Колико је то добро било, показала је борба, која је 6-ог Новембра у 7½ сах. почела. Док су Срби на фронту, осем јаке артилерије, само демонстрирали — што им није помогло, јер се одмах видело шта је у ствари — дотле су се *са свом силом бацили на бугарско лево крило, и с енергијом која заслуживаше пажњу*, покушаше да га смотају. Они су том

[1] L. c. стр. 51.

приликом код села Голубоваца (близу Братушко-села) задобили нешто терена, али кад ступише у борбу *још два* (дакле *шест?) бугарска батаљона са три батерије*, бацише их тако назад *да су Срби оставили на бојишту своје мртве и рањене*. Овај бугарски испад довео је за неко време у опасност српске батерије код Братушко-села, које беху ослонац српског десног крила, али Србима стиже благовремено помоћ, те се одржаше у томе положају".

— За тим је — наставља прајски официр — настала пауза у борби до 12½ сах. у које доба слаба српска одељења демонстрираху према центруму, али сама артилеријска ватра бугарска била је довољна да их отера. И Срби овога дана непредузимаху више, са своје стране, никакав напад.

„Али у бугарски главни стан беху после подне стигла извешћа кавалерије, по којима изгледаше као да се непријатељ код Брезника концентрише. Изгледаше као да су и Срби најзад дошли до уверења да се Сливница може узети само енергичним обиласком бугарског левог крила, односно нападом на повратницу или саму Софију. Ваљало је дакле док не стигну бугарске трупе, које су биле право из Сарамбеја послате преко Самокова, пошто по то напасти на српску одступницу, и тако не допустити непријатељу да нове трупе деташира против бугарског левог крила. За то је Кнез, одмах после 3. сахата по подне наредио нов напад против српског левог крила на висовима северно од друма.

„Напад су најпре спремиле две батерије Крупових топова, бугарска пешадија јурнула је око 4 сах. и после 5 сах. беше успела да отера Србе у бегство *заробивши им неколико стотина војника (?!)*"

„Први дан борбе, показавши да се Сливнички положај не може тако ласно узети, утврдио је Бугаре у њиховом самопоуздању. Ресултат другога дана беше их још јаче окуражио. Али ноћу овога дана стигоше гласови о несрећној борби код Радомира (?!) о продирању Моравске дивизије (?!) према којима изгледаше да је престоница у већој опасности.

Ако се дакле није хтело да Софија падне, да јуначка одбрана Сливнице остане без икакве користи, ваљало се *тамо* најснажније бранити. *Изгледало је већ да тежиште није више на Сливници, већ у Софији.* Ма како да је Кнезу било тешко *оставити своје трупе у борби*, опет му је било јасно да га *дужност у Софију зове.* Он дакле предаде команду над Сливницом мајору Гуцеву и оде у Софију да се *ако затреба*, стави на чело војске, која стизаше у Софију, па да је сам поведе пред непријатеља код Брезника."

Хм, хм г. прајски официр! Дакле та војска још није стигла у Софију, тамо још нема трупа, и Кнез Александар ма како да му је то тешко, *оставља своје трупе у борби* и хита у Софију, ваљада да је сам брани?

Како у рату поједини гласови постану страшила! Готово у исти мах јури српска врховна команда из Цариброда у Пирот, а бугарска врховна команда из Сливнице у Софију! И тако крупне ствари, које дејствују на морал и војске и целог околног становништва догађају се за што? Због „гласова" да су се Бугари упутили Калотинском реком и да се Срби концентришу код Брезника!

Кад је наша мала победица код Брезника тако зорли поплашила хероја Батемберешког, ја шта ли би било да смо ми имали мало више памети и још једне ситнице?...

Међутим овај „прајски официр" са његовим описом битака на левом крилу Сливнице и код Радомира, још је цвеће према г. фон Хуну, такође прајском официру у оставци, сада химнопевцу кнеза Батемберга. Он је од 6-ог Новембра направио читав роман, који је тако драматисан грдном масом погинулих и рањених *на обадве стране*, да онај који зна све шта је одиста било овога дана на бојишту пред Сливницом, просто не може да верује својим очима кад прочита овај извештај г. Хуна:

„Веровање — вели г. Хун[1]) — да ће Срби 6-ог Новем-

[1]) L. c. стр. 185.

бра похитати да загладе јучерашњи неуспех, обистинило се, јер већ око $7^1/_2$ сах. изјутра поче жестока каногада на нашем левом крилу. Срби су преко ноћ увидели да нам не могу ништа с фронта, а можда су и сазнали да нам је јуче лево крило било скоро са свим без војске, па на њ ударише. Јест, али данас то беше доцкан, јер преко ноћ беху стигла четири батаљона Преславског полка и једна румелијска дружина. Кад је ова последња, под командом капетана *Ковачева* стигла у Софију, она беше тако пала од умора, да о даљем маршовању није могло бити ни речи. Али у Софији се знало како је мален број Сливничких бранилаца, знало се да је свака чета од највеће важности, па се за то одмах одлучише да овај батаљон пешадије испрате на коњима у Сливницу. За ту цељ послужише се коњима једнога коњичког пука који се баш формирао у Софији, натовариште по два пешака на свакога коња, и тако их послаше у Сливницу, где су таман како треба стигли да уђу у борбу. Ако ишта, ово доказује да је Бугарима било догорело до ноката, ово показује колико су Срби погрешили што нису четвртог Новембра свом снагом напали на Сливницу, него се одмараху. А и по себи је овај пренос пешадије на коњима доста занимљив у толико пре, што су ти исти коњи доцније још један пут употребљени за такав транспорт. Наравно да се овако могу помоћи људи у нужди само у таквој земљи као што је Бугарска, у којој сваки од детињства јаше.

„Срби који су можда рачунали на лак успех на нашем левом крилу наиђоше на силан отпор, јер сада беше најслабије крило поседнуто свежим трупама. Где јуче не беше никога, стајало је данас 5000 људи, и она српска *дивизија* (?) која се против њих брзо разви, морала је то одмах увидети, јер одмах поче лакше наступати. Разви се правилна са великом силином вођена пушчана борба, у коју захватише и две бугарске батерије које су на врат на нос послате на лево крило. Кнез и Гуџев беху на левом крилу управљајући битком, при чему је Кнез у сред пушчане ватре ободравао и подстрека-

вао своје трупе. Испрва беше српска бројна надмоћност задобила нешто терена и бугарске предње трупе повукоше се мало назад, али чим Срби, који су морали голом равницом наступати, дођоше у домашај ватре из бугарских стрељачких ровова, претрпеше осетне губитке, а *неколико њихових јуришних колона* просто је *уништено* бугарском скором паљбом. На ново се отвори стрељачка борба под бољим околностима за Бугаре и Румелиоте, јер ови лежаху у добрим заклонима. Пошто је тако борба трајала два сахата, српски командант, увиђајући да нема никаквог изгледа за успех, даде знак за одступање, које се отпоче под страшном бугарском ватром. Поједини бугарски батаљони пођоше на бајонет за Србима тако, да су једва заустављени, а гоњење није допуштено за то, што би сваки нов положај који би Бугари отели, био гори од овога на коме сада беху, као и с тога што за општи напад још не беше време. Опасност за лево крило беше отклоњена и кнез Александар могао је сада да се врати на главни положај где је дотле све мирно било. Успех на левом крилу беше доста скупо плаћен. Сам румелијски батаљон беше изгубио 100 људи а од преславског пука беше 300 војника избијено из строја. Српски губитци које смо овога маха могли доста тачно *видети*, могли су износити 800—1000 људи.“

Ми смо мало пре видели да наши *целокупни* губитци 6-ог Новембра на нишавском војишту заједно с оним у боју код Брезника не износе више од 300 људи, а г. Фон Хун нам овде поби на самом левом крилу, без отимања оног виса на „Три Уши“—хиљаду људи! Најзад сваки писац романа има неоспорно право да утамани толико људи, колико му за његов ефект треба, и није чудо што је побио хиљаду противника, али како га није жао било да жртвује и 400 својих љубимаца. бугарских војника?... Е, ал ко би му веровао да су Срби изгубили 1000 људи, а да на бугарској страни није признао никакве губитке? Зна г. Хун како се пишу ратне приповетке.

„Враћајући се — наставља г. Хун — на главну позицију прођосмо поред неких логоришта на којима видесмо поједине војнике где леже и јече. Помислисмо да су рањеници, ал то беху болесници са разним запаљењима. Није ни чудо кад се помисли на тродневне биваке у кипи, снегу и блату, без добре и без куване хране; чудо је напротив што су се само поједини људи разболевали, што се није већина разболела. Ја мислим да је непрекидно кретање, борба и узбуђење 5-ог Новембра највише допринело да се војска спасе од многих разболевања, иначе да су трупе 5-ог и 6-ог лежале као 4-ог Бог свети зна шта би било.

„У пркос успеха на левом крилу још никако да се разведри натуштено чело кнеза Александра. Тек када стигосмо у Гуцевљев штаб, сазнадох за што. Прошле ноћи, у 1 сахат, по поноћи беше Гуцев дошао кнезу у село Сливницу и донео му незгодну, управо страшну новост, да су се Бендеревљеви батаљони, који су се до мрака тукли (са срп. Дунав. дивизијом) у височинама, *побркали и загубили, три хиљаде људи беше нестало и нико није знао да каже куда су се дели.* Је ли се могло претпоставити да су те трупе, које су се јуче ваздан онако храбро тукле, после овог напрезања изгубиле сваки морал и да су просто *побегле?* То се није могло веровати, али с друге стране беше *необорив факт, да је 6-ог Новембра у јутру наше десно крило, због ових изгубљених 3000 људи било за борбу неспособно.* Ето од куда је у бугарском главном стану било онако црно расположење, ето зашто се сваки час брижно погледало на десно крило, где је дотле све мирно било, али где је свакога тренутка могао отпочети нов напад српске војске. Срећом и овога пута осташе Срби верни *свом обичају да ни у чему не хитају*, и изгледаше као да су са свим напустили мисао да нападају наше десно крило.“

Ако и ову трагичну историју о изгубљеним батаљонима капетана Бендерева није г. Фон Хун просто измислио, као и ону сјајну победу на левом крилу, а није вероватно да је

ово измислио, јер тај факт баца врло жалосну светлост на дисциплину победоносних трупа Батенбергових — онда је врло вероватно да су лутања тих „побрканих и изгубљених“ батаљона бугарских ноћу између 5-ог и 6-ог Новембра и 6-ог до подне, лутања око левог крила дунавске дивизије, била узрок оном паничком страху који беше ухватио наше. Изгледа да ни сви прајски официри нису једнаки, бар не они, који се налазе на балканском тропољу, јер прави прајски војник би још ноћу између 5-ог и 6-ог а камо ли 6-ог пре подне *тражио* непријатеља, и у том тражењу уверио би се да га нема; уверио би се да је у тај мах бугарско десно крило било „неспособно за борбу“ као што признаје чак и Хун, и онда би можда цео рат испао друкчије.

„При свем том — наставља г. фон Хун — беше нам као спас када у по дне стиже рапорт капетана Бендерева *да су се изгубљене трупе већим делом вратиле у команду*, и да је он готов на ново поћи у напад. У исти мах објаснио нам је како се тако што могло догодити. Људи су били у оним брдима и у помрчини густој као тесто залутали, па нису могли да нађу своје команде, као год што и они војници који беху послати из Сливнице да им однесу храну, не могаху њих да нађу. Како беше у трупи мало официра, и како за команданта не беше могућно да по ономе мраку задржи преглед над својим трупама, то је настао неред (alles war durcheinander gekommen) и војници се раштркаше сваки на своју руку да по оближњим селима и позади Сливнице траже хране. Чим је свануло сваки је од тих војника пошао да тражи своју команду, и они су гомилама ишли у брда. Наравно, то све беше противно војничком реду, али барем нас ослободи страха, да нам је прва борба деморалисала трупе. То уједно показује каквој се опасности излаже једна војска, која има тако мало официра као бугарска. Овом приликом да поменем још нешто што показује с једне стране махну бугарске војне организације а с друге ваљаност бугарских трупа. Војска немађаше никакву институцију, која би

бар налик била на *војну полицију* тако, да за сваког војника беше најлакша ствар да побегне са бојишта — и за цело није много речено ако кажем: да се тукао само онај који је хтео. Што је ипак било врло мало тренара, што је муке било спречити да се и болесни не вуку за својим батаљонима то доказује унутрашњу вредност и оданост бугарских трупа која им придобија пуну симпатију.

„Око један сахат по подне, за време доручка, узнемири нас канонада с фронта, и ми прекидосмо ручак који и онако не беше врло Лукулски, и одосмо у батерију која беше на 400 метара пред колебом мајора Гуцева. Овде одмах видесмо да Срби хоће опет да се закаче за наш главни положај, јер десно од друма наступаху доста дугачки али танки стрељачки низови докле српска артиљерија већ дејствоваше противу нас. Противу ње окренуше све бугарске батерије своју ватру и тада се очигледно уверисмо о надмоћности наших крупових топова над старинским српским топовима, који се брзо морадоше повући, сигурно у след губитака, докле њихове гранате и не допираху до наших батерија. Међутим српски стрељачки низ беше напредовао, и на оној равници као длан, могао се са добрим догледом видети и распознати сваки поједини српски војник. Они беху формални нишан за нашу батерију и она их стаде гађати. Кнез Александар беше се попео на грудобран од батерије и стаде посматрати српско наступање које нам испрва беше са свим непојамно. Са тако ретким стрељачким низом нападати озбиљно наш главни положај била би чиста суманутост; демонстрација такође није могла бити, јер у то време не беше нигде ни на коме крају бојишта судара, са кога би та демонстрација имала да скрене нашу пажњу; најзад ни рекогносцировка то не могаше бити, јер Срби са свим јасно гледаху шта имају пред собом. Не остајаше дакле ништа друго да се мисли него да су Срби осетили потребу да даду поубијати неколико туцета својих људи, што су потпуно постигли. Пошто је нађено одстојање наше гранате почеше грозно погађати. Свака је по једног или

по два српска војника растргла на комаде. У борби постаје човек тврда срца и без милосрђа, те тако сваки од ових погодака изазиваше гласне узвике највеће радости и то код људи, који иначе нису ни мало без срца. Уз то смо гледали то људско уништавање из наше батерије као из какве ложе у позоришту. На један пут кнез сиђе са грудобрана узвикнувши:

„— Не могу више то да гледам. Стид је и срам да ме нагоне да овако убијам бедне људе, и то за што? За љубав једне глупе и подле политике! —"

„*Српски војници издржаше овакву гранатску ватру тако мирно, да свако признање заслужују*, али наравно, даље не могоше продрети, и њихове вође најзад увидеше да ова погибија нема никаквога смисла, па их повукоше из домашаја наше ватре. Бугари беху утрошили неколико граната, а Срби неколико војника, иначе цела ствар није имала никакву цељ." — — —

Код оваквога писца као што је г. фон Хун тешко је одвојити истину од „појетских украса", али *факт је за који и ми знамо*, да је из ове борбе, коју је кнез бугарски са својим штабом гледао као из какве позоришне ложе, *изнесено 110 рањеника само из четвртог и шестог пука дринске дивизије*, а колико је остало мртвих на бојишту не знам, неоспорни је факт да је дринска дивизија градила 6-ог Новембра ову „демонстрацију" кад нигде на целом осталом фронту и крилима не беше борбе.

Шта ли је хтео да постигне пуковник Мишковић са овим предузећем које га је релативно тако скупо стало? За што ли су његови војници, којима и противник признаје храбро држање, морали „мирно" чекати да их бугарске гранате цепају на комаде? Да ли је он доиста мислио *сам* узети Сливницу *с фронта*, после јучерашњих искустава, и ако шумадијска дивизија данас вазда само „тражи одстојање" и ако моравска дивизија још није стигла на десно крило? Ако је с бугарске батерије добро стакло могло видети сваког појединог српског војника, за цело ни Мишковићево код оне српске батерије, код које је погинуо мајор др. Весо-

вић, није било лошије и оно је могло видети како наши у лудо гину? Ако је тако, онда се ваља дивити војничкој прекаљености пуковника Мишковића, јер он за време те борбе не само да пише многа писма команданту шумадијске дивизије, него му у једноме вели „шта има код вас ново? Код мене све обично!“

Уздајмо се да ће нам г. Мишковић, који је један од најписменијих официра у нашој војсци, одговорити јавно на горња питања, јер он за цело није могао тако чудно наређивати као што изгледа по причи г. Хуна.

Међутим хајдемо даље.

„Кад је — наставља г. фон Хун — капетан Бендерев видео, да Срби наступају против нашег главног положаја, он је одмах својој бригади заповедио да нападне непријатеља и тиме да потпомогне одбрану центрума, а уједно да гледа задобити што више терена на десном крилу. У тој цељи он је послао у напад с фронта два батаљона а с бока преко Малог Малова један батаљон. Ту је неколико пута дошло до јуриша који Срби нигде не издржаше. Око 4 сахата посла Кнез Александар заповест да се узме један знатан вис како не би Срби преко ноћ на њему подигли батерију те тако задобити један за нас опасан ослонац. Осем Бендеревљева три батаљона, послат је за овај напад још један батаљон који је дуж друма наступао и Срби у равници сузбијао. Овде беше прилика да упоредимо обострану ватрену дисциплину. И Бугари су пуцали брже него што је баш нужно било, али то беше играчка према сумануто-скорој паљби коју су Срби читав сахат одржали против бугарског стрељачког ланца. Грокtање пушчане ватре није ни за по минута прекидано и да су бугарски губитци били и у каквој сразмери са том српском паљбом, од нападача не би ваљда нико жив остао. Али Срби су тако исто рђаво гађали колико су брзо пуцали, и Бугари напредоваху са неосетним губитцима. Око $5^1/_2$ сах. донесе нам ветар звуке од „Марице“ и како не могасмо ништа видети, закључисмо по све већем удаљавању ватре, да је вис отет. Међутим наста и мрак и борба се прекиде.

„Ми смо мислили да је свршен посао тога дана и Кнежев штаб јашио је полако у село Сливницу. Али беше нам још једно мало изненађење суђено. Ја сам казао да српске гранате не могаху ни добацити до бугарских батерија. Али сада, кад смо већ били скоро у селу, дакле на 1500 - 2000 метара *позади* наших позиција, стаде преко наших глава нешто зујати и ми видесмо пред нама и за нама гранате које се распрскаваху. Погледах назад и видех како једна од тих граната удари и код колебе мајора Гуцева, која је дотле била са свим поштеђена од граната, и то доиста беше врло љубазно од Срба да су на своје топове, који далеко терају, помислили тек пошто смо се ми отуда уклонили! Сигурно су у вече почели пуцати из једне од оних двеју Круповиx батерија које су имали, иначе би ова изненадна ватра на таквој даљини била са свим непојамна! На сваки начин беше нам врло непријатно кад по ноћи стадоше српске гранате падати онде где смо ми држали да смо сигурни као у лону Аврамову.

„У Кнежевом главном стану беше најлепше расположење и ако из једног рапорта с левога крила излажаше да Срби предузимљу кретања већим масама као да мисле бацити један јак кор на Брезник, а одатле преко Перника на Софију. Послаше капетана *Попова* са три батаљона да прати тај покрет српских трупа и не придаваше тој операцији никакву даљу важност. То је била погрешка, али се може појмити кад се помисли колико је наш штаб имао пуне руке посла са оним што му беше најпрече, са Сливницом. А овде беше све не може бити боље, не само да смо нашли наше залутале трупе, не само да је српски напад одбијен, него још стиже и рапорт Бендерева да је победио и гонио непријатеља пет километара к Драгоману. Еле све је ишло тако добро да сам ја потражио моју постељу и неслутећи да ће док ја спавам нове депеше поставити наш штаб у највећи немир.“

Овде прекида г. Фон Хун свој китњасти опис 6-ог Новембра. Он није хтео своју лепу слику да поквари бегством

Батенберга у Софију. Он је то оставио за опис трећег дана Сливничке битке, где ћемо видети како он уме да прави капитал за својега хероја Батенбершког и онда кад овај бега са бојишта!.....

Да видимо шта вели трећи наш извор са бугарске стране о овоме дану

„6-ог Новембра у јутру — прича г. *Гопчевић*[1]) већ је стајало 20.000 Бугара спрам 23.000 Срба, јер Бугарима беше стигао у помоћ преславски пук и један румелијски батаљон, које су трупе заузеле положај код *Владимировца*.

„Борба је почела у 8 сах. изјутра када се Срби бацише са свом снагом на бугарско лево крило против кога беху отворили јаку али безуспешну артиљеријску ватру. Испрва беху Бугари потиснути, али им прискочи у помоћ цео преславски пук, који се дотле држао док стигоше још *два* румелијска батаљона и *три* батерије. Сад узеше Бугари офанзиву и повратише своје положаје.

„Око 1 сах. предузеше Срби једну бесмислену демонстрацију против бугарског центрума. После по сахата беху принуђени да одступе. После једнога сахата умукла је ватра. На десном крилу беше Бендерев још синоћ загубио *три хиљаде људи, који се беху по брдима разбегли*, који су 6-ог Нов. пре подне у Сливници прикупљени и опет на десно крило послати.

Овај догађај доказује колико је било реда код Бугара. Да су Срби били за половину толико „schneidig" колико беху Бугари, сва би се бугарска војска растурили".

Пошто је у кратко описао и борбу око онога виса на „Три уши", исто онако као што је прича и г. Хун, Гопчевић наставља:

„О губитцима данашњег дана не знам ништа тачно. Од прилике смо ценили да су Бугари 6-ог Новембра изгу-

[1]). l. c. стр. 189.

били *600* а Срби 1200 људи. *Филион*, дописник Хавасове агенције, један са свим необразован човек који се само бруко своjим извештајима са бојишта, причао је да је тога дана заробљено 300 Срба и да је кнез био тако неустрашив да је сам једним топом нишанио. Обоје је лаж. Кнез је био на бојишту али се ни најмање није излагао, јер то нико и не тражи да се Командант без нужде излаже.

„Истога дана 6-ог Новембра *кренуо се* енергични капетан *Паница* са *три чете* регуларне пешадије, једним батаљоном маћедонских *доброво.ьаца* и једном брдском батеријом *од Гинаца ка Смолчи* да отера оно српско побочно одељење, које својом појавом код Бучене, беше пре два дана изазвало онакав страх у Софији. Он га је без по муке отерао и за тим је на десном боку бугарске војске оперирао за свој рачун, и неколико дана доцније заузео је српско погранично село Горска *Ржана*“.

Ово нам ваља запамтити јер је имало важнијих последица но што је капетан Паница и у сну помислити могао, благодарећи једино рапортима мајора Марка Милошевића који је према њему стајао.

Из четвртог нашег извора са бугарске стране[1]) имамо да прибележимо само једну цифру која је погрешна и у Хуна и у Гопчевића, т. ј. Бугари нису ноћу између 5-ог и 6-ог Новембра добили у помоћ преславски пук и један батаљон румелиота, већ им је стигло *седам* батаљона и *једна* батерија и то два батаљона I-ог полка, четири батаљона румелијске војске, један батаљон Опол̂ченаца из Дубнице, и пета батерија првог артиљеријског пука (од 10, 5 см.). — Остатак прича Хунгербилер као и остали, и што нам је нарочито чудо, он вели да је напад на лево крило Сливничког положаја 6-ог Новембра извршила *шумадијска* дивизија, за коју ми знамо да је само „тражила одстојање“....

[1] Хунгербилер l. c. стр. 125.

Чудна историја с овим нашим нападом 6-ог Новембра на бугарско лево крило које се морало појачати „на 8 батаљона пешадије и три батерије док је напад одбијен, који је трајао по дана[1]), и о коме се с наше стране тако мало прича. Ако би се хтело да крије с наше стране и то баш тај један безуспешни напад, и ако се сви остали признају, од куда је то, да шумадијска дивизија данас није имала никаквих других губитака (осем у времену) него што је при „тражењу одстојања“ страдао коњ капетана Срба?

Али све ће се то објаснити докле пуковник Мишковић публикује рад поверене му дивизије у овом рату....

Владан Ђорђевић

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

СУВРЕМЕНО ПЕДАГОШКО ПИТАЊЕ

ДЕВЕТО ПИСМО

ПРОТИВНИЧКА МИШЉЕЊА

Драги синовче. Према досадањим мојим писмима могао си лако доћи на ту мисао, да ручни рад као предмет у мушкој школи и нема противника, но да га сви примају једногласно. Али није тако, већ баш на против постоји — или боље рећи постојало је — и много противних мишљења. Но то није никако зло. Та противничка мишљења баш су понајбољи доказ о великој важности саме ствари; а она су у исто време и најбољи јемци, за *правилно* напредовање ствари ручнога рада. Без њих би се у оном великом првом одушевљењу лако запало у једностраности, које би доцније било тешко поправити. Противничка мишљења ту врше улогу регулатора. — Држим, синовче, да ће бити врло корисно и по тебе и по саму ствар, да ти изнесем и објасним и та противничка мишљења

Ето то одмах да отпочнем.

[1] Хунгербилер, I. стр. 125.

Прво противничко мишљење гласи од прилике овако:

Школа данас и онако одвлачи и отуђује децу од породице врло много; са завођењем ручнога рада то ће бити још у већој мери. Међу тим породица је ипак највећи, најприроднији, и најбољи васпитач; ово особито важи за телесно васпитање За то би боље било порадити на томе, да се уздигну породични живот и породична радљивост, па породица да врши овај задатак, но заводити ручни рад у школу као предмет.

У овоме противничком мишљењу, синовче, има доста истине; али има много и погрешних појмова. Цела је истина, да је породица *најприроднији* васпитач; али на жалост није у данашњем друштву никакав и *најбољи*, а ни *највећи* васпитач. То опет има разне узроке. Негде је узрок, што отац, мати, и старији укућани немају времена, да се баве васпитавањем млађих. Негде опет имало би се времена, ал су ту на путу опет друге сметње: неумење, мода, а понајвише немар — родитеље мрзи „да се заносе“ с децом. Тамо овамо, тек по најзад ипак остаје у главноме све на *школи*. Овако је сада, а овако ће бити и у будуће још за дуго, дуго, па ма шта се против тога предузимало. И према томе са свим је природно, што се на школу сваким даном стављају све већи захтеви, и што јој се круг рада сваком годином све више проширује. Захтеви савремене културе створили су такве околности, да је школа постала најпречи и најсигурнији пут за преношење знања и искуства од старијих на млађе. И против тих околности није више у стању нико да се бори. За то најпаметнији и гледају, да што боље проуче потребе савременог живота и савремене културе, па *да школу према њима удесе*, не обзирући се на то, оће л она одузимати децу од породице на дуже или на краће време. И они чине паметно.

У осталом ни то „одузимање деце од породице“ кроз школу није ни мало опасно, као што то противници мисле, већ је шта више корисно. Ја ти рекох, синовче, а то знаш ти и сâм, да се данас ретко који отац и ретко која мати баве сами васпитањем своје деце. Ту улогу више врше слуге и слушкиње у кући, и свакојаки свет на улици и јавним местима, но отац и мати. Па онда зар могу некога боље васпитати слуге и слушкиње, и шегрчад и друге скитнице по улици, но *школа? Према данашњим захтевима* од школе деца се баш мало баве у њој, па за то и јесте школин утицај онако слаб. Шта је 5 сати, што се проведу у школи, према осталих 19

сати, што се проведу код куће? — Моје је мишљење, синовче, да би понајбоље било, спремити учитеље што боље, и удесити школе што повољније, па се онда не противити томе, да деца остану што дуже у школи, и *код* школе. Али, синовче, немој само, да ме рђаво разумеш. Ја познајем једног учитеља, који је целог маја и пола јуна улазио у школу у $7^1/_2$ сати у јутру, а излазио у 12 сати у подне, и за све то време или не давао ни минута одмора, или око 10 сати свега 5 минута. Тако је исто било и после подне, и то за све време, док није ревизор прошао. На *тако* дуже остајање у школи не мислим ја. Тај је децу убијао, а не васпитавао; тај их је затупљивао и заглупљивао, а никако изоштравао и просвећивао. Ти ћеш мислим разумети, на *какво* дуже бављење у школи и код школе ја овде мислим.

Противници веле даље, да ће школска радионица *још више* отуђити и отпадити децу од куће и породице, но што то чини данашња школа без радионице. Али и то је погрешно. Кад се једнострано мисли па се узме у рачун само чисто оно време, које дете више проведе у радионици но код куће, онда наравно, да се мора доћи до *таквих* закључака. Али, кад се узме у рачун и оно, колико се дете за то време користи радионицом, онда излази рачун са свим друкче. — Оно до душе мора се признати, да садања школа заиста у неку руку отуђује децу од куће и породице; али школска радионица долази ту као помоћница, *да се баш ојача веза између куће и детета*. Она поправи и доведе у равнотежу оно, што је школа искварила и пореметила.

А ево како то бива:

Школска настава даје детету *друго* знање, *друге* појмове, и *друге* мисли, но што су оне, које владају у породичном животу. На овај се начин дете постепено и све више и више одаљује духовно од породице. Круг дечијих мисли све се више удаљује од круга породичних мисли. Породица се обично мало разуме у ономе, што занима ученичке мисли, и за то се мало и интересује за њих, и у опште за дечије школске напретке; дете опет са своје стране почиње све мање да се интересује за породичне мисли и догађаје. На тај начин расцеп између ученика и породице расте сваким даном, и ако то нико не примећава, и нико на то и не обраћа пажњу. Увећање тог расцепа потпомаже понајвише та околност, што породица не може да узме удео у дитињем школском образовању, не може да помаже детету у његовим школским радовима. Јер која је то мати, и колико је таквих очева, који могу своме детету да помажу

при учењу задатака из историје, земљописа, јестаственице итд. На овај начин младеж постаје мало по мало уображена на *своје* „знање", и постепено и са свим бесвесно укорени се у њу неко презирање и осуђивање свега онога, што *старији* рекну и ураде. Још им једино изгледа за неко време право и добро оно, што изађе из уста њихових чувених наставника — све је остало нула. На скоро и тога нестане, те и најомиљенији наставници постају у брзо жртва необуздане младићске критике, осуде, и исмевања. На овај начин постају са свим бесвесно и нехотице оне охоле, надуте, уображене нарави, које сретате на сваком углу, на сваком кораку — свуда без разлике. Многи од тих остају таки целога века. Ал код многих наступи доцније, кад ступе у јаван живот, разочарање, које их онда одведе у ниекост и подличење. Они изгубе веру сами у себе, и у све оно што знају, или боље, што су држали да знају. И тад се предају мирно туђем заповедништву, и постају срество хитријих и лукавијих од њих!...

Школска радионица дејствује овде у са свим противном правцу. У ручном раду се увек више мање разумеју и сви одрасли чланови породице, интересују се за овај део дечијег знања више но за онај наставни део, и у стању су овде увек да помогну деци, и да их поуче у удеснијим и практичнијим покретима и поступцима. На тај се начин веза између породице и ученика не само не ослабљава, но се још ојачава и зближује, и пошта и решпекат према старијима и искуснијима све се више повећава и појачава. На овај се начин стварају карактери са свим противни оним горњима. Уображеност се овим у клици убија, и буди се у деце осећање и свест, да су још неука и невична, и да се треба још много трудити, да им се искуство обогати и попне на ступањ искусних одраслих. Рад, труд, пошта према искуству, и зближење с породицом, јесу продукти, које даје школска радионица у овом погледу, о ком је овде реч. Те тако школска радионица поправља оно што је школска учионица и нехотице покварила и пореметила.

Што се пак тиче телесног васпитања *у опште*, то остаје непобитна истина, да ту кућа и породица имају надмоћије над школом. Али што се тиче образовања *руку*, ту сумњам, синовче. Оно, што школа смера, да у овом погледу дâ деци, није у стању кућа скоро никада да им га дâ. Код куће је дете више нека врста самоука — које опет има својих добрих страна, и које је за првобитне почетнике у раду неопходно нужно — али ипак тај рад остаје без *цели* и без *свести*. У школи је напротив главно *рад свесан и са циљу*. Код куће се ради више површно, у игри, без реда и плана

без претходног смишљања. У школи се хоће: *тачност, истрајност, дубина, збиља, смишљеност, план, и прорачун.* По томе је домаћи дечији ручни рад, нижег реда, простији, и примитивнији; овај школски је вишег реда, сложенији. *Онај кућевни је само припрема за овај школски.* Као год што дете доноси од куће спрему за даље умно образовање (као: неку вичност у посматрању и схватању, основне појмове за разумевање и говор, итд), тако је исто и с оним, што дете донесе од куће из ручнога рада. Школа има у оба случаја оно домаће неуређено најпре да доведе у ред, па онда на томе да зида даље, и да поступно, али сигурно, уздиже дете дечаку, дечака к младићу, а овога к човеку. На тај начин бива школа припрема за *живот*.

Најзад противници веле, да би боље било порадити на томе, да се уздигне породични живот и породична радљивост, па породица сама да васпитава децу у том правцу. Ово је врло леп захтев, само што је тешко с противничког гледишта одговорити на питање: *На који ће начин* моћи да се поправи породични живот и породична радљивост, и да се уздигну на ону висину, на којој они стоје у других народа, (који су нам народи баш због *тога* опасни по наш опстанак)? И пријатељи ручнога рада као предмета у школи, хоће *то исто*, што и противници; само што они држе, да је то могуће поправити једино школом, и то само *завођењем ручнога рада у школу.* Сви остали покушаји у овом правцу показали су се до сада свуда као недовољни и безуспешни, а тако ће бити и у будуће. Школски ручни рад даје баш обратне изгледе, који су се и на делу на толико места обистинили.

Друго противничко пребацивање гласи:

Не треба деци одузимати и оно мало слободна времена, што га имају, но их треба оставити и самој себи, да се самостално развијају.

Да деци треба дати слободна времена и чешће их оставити самој себи, да се безбрижно поиграју и самостално развију, то неће никакав паметан порицати. Али ручним радом се на то и не иде, да се деца ограниче у самосталности и слободи. Ово би горње пребацивање имало места тек онда, кад би се хтело, да се заведе поред досадањих школских часова, још по 2—3 сата дневно ручнога рада. Ал то није случај. Пријатељи ручнога рада не траже више времена за ручни рад у школи, но *по 2 сата недељно*. Не бар у почетку. А доцније, где се покаже потреба и могућност, ту долази то само по себи.

Ручни рад не само што неће да ограничава децу, но баш хоће да негује у њих самосталност. Ручни рад хоће само да се дâ детету упут за корисно и озбиљно занимање; а хоће ли деца по том испуњавати своје слободно време њиме или простом игром, то је са свим друго питање. Школска радионица тежи оном првом. И она се не стиди ни мало те своје тежње, да омили деци рад, и да код старијих игру замени са смишљеним радом, нити се плаши пребацивања с те стране. Ја сам, синовче, велики пријатељ дечијих игара; јер сам појмио њихов нормални значај по детињи развој и умни и телесни. Али при свем том, ја никако нисам за то, да децу не треба навикавати и озбиљнијем и тежем занимању. Цел човечијег живота је рад, и за то се треба још из малена привикавати раду. Наравно, да у млађим годинама тај рад треба да буде пола игра; јер се он из игре и развија. Али што је одраслији дечко, то треба све више да игру замењује рад.

Но овде треба узети у рачун и још друге две околности. Прва је та, што деца ни код куће не проводе слободно време увек у корисним забавама, као што су разне дечије игре, где се крепи тело и бистри дух; но се често велики део тог „слободног времена“ проводи у врло штетним и убитачним занимањима, и то баш за то, што деца имају „слободна“ времена, а *не умеју да га испуне каквим корисним и занимљивим послом.* И колико деце на овај начин отиде на рђав пут! Колико се грдно много *младића* из овог истог узрока упропасти и изгуби!.... Човек мора да занеми од ужаса, кад пажљивије погледа на нашу младеж, нешколску и школску, и посмотри, чим она испуњава своје „слободно“ време. Треба само поћи, нпр. у Београду, по кафанама и другим јавним, и *нејавним* местима, па ћеш их наћи пуне младежи, разног узраста и разног занимања, пуне младића, младих као капља, а често бледих, као смрт. У пола блесасти и заглупели, са зажареним погледом без значаја и цели, са усплахиреним лицем без израза и чврстоће, мувају се и лутају као брљиви по оном загушљивом диму, по оном отровном, оном смртоносном ваздуху кафанском. Ту проводе они своје „слободно“ време у „забави“. Неки играју билијара, други домина, трећи шаха, а неки и по мало карата, пети се грде и свађају, а шести претресају најскандалозније догађаје — све то из „забаве“ у „слободно“ време. Жалосна „забаво“, јадно „слободно време“, бедни подмлатку, кукавни народе!.... Пољане и брда, шуме и ливаде, брегови и доље, потоци и реке, — ови извори живота и животне моћи, жељни су младићских веселих песама, и радосних младићских усклика — а младеж чами по кафанама. Библиотеке и читаонице су у пола пусте,

братски зборови и договори омладински занемели су и отрцали се, озбиљнији разговори ишчезли су са младићских усана — нигде живота, само мртвило; нигде енергије, само млитавило!..... Бледо, слабо, блесасто, шупље, млитаво, мртво!..... Тако се иде на сусрет озбиљној и тешкој будућности . . . . Кукавно Српство!.....

Али, синовче! *Младеж* није крива томе! — веруј твоме стрицу. *Ми*; ми старији, ми њени учитељи и васпитачи, њени пријатељи, њени сродници, стараоци, родитељи, управљачи — **ми** смо криви! Ми и наша школа, школа и породица, породица и друштво, друштво и — ако хоћеш — и дух времена! *Ми* смо криви, што нисмо омладину бољем научили; *ми* смо криви, што је нисмо *из малена* привикли раду, заузимљивости и истрајности, *ми* смо криви, што је нисмо научили, како се мисли о будућности, и како се ради за будућност! Па онда, синовче, зар се може у тим приликама још пребацивати школској радионици, да ће одузимати деци слободно време?!

Друга је околност та, што многи дечији родитељи или иду у надницу, или им је иначе посао такав, да чешће нису код куће по цео дан. И зар у таком случају није боље за дете таквих родитеља, да остане у школској радионици, но да иде кући, па онда, да се јури са шегрчади и поквареном уличном дечурлијом? —

С овим другим стоји у свези

Треће противничко мишљење које гласи:

Нема у школском распореду места за часове из ручнога *рада*.

Но, синовче, ни ово пребацивање није нимало оправдано. Најкраћи одговор на њ гласио би: А како има места у *женској* школи? — У женској школи има места за ручни рад у I разреду *2 сата*, у II р. 4, у III и IV р. по 5, а у V и VI р. *по 8 сати недељно*; па с каким се онда образом сме рећи, да за мушкарце нема у школском распореду места за по 2 сата недељно? Места има, синовче, у распореду довољно, и то не само за 2, но и за 4 и 6 часова недељно! У *нас* га има, а друге нас се земље овде не тичу. Женски ђаци имају недељно у I разреду 24 часа, а за што онда не би могли и *мушки* имати толико исто часова, већ само 22? У II р. имају женски ђаци 26 часова недељно, мушки опет само 22; у III р. женски 27, мушки 24; у IV р. женски 29, мушки 25; у V и VI женски по 30, а мушки по 28 часова недељно — а за што то? Па онда, где је четвртак после подне, где часови телесног

вецбања, а где часови пољске привреде? — Као што видиш, синовче, места има у распореду и сувише.

С оба ова последња пребацивања стоји у свези

Четврта противничка замерка, која вели:

Деца су и онако претоварена од стране школе, па их не треба још више претоваривати, заводећи и ручни рад.

Синовче, можда ни једна замерка противничка према ручном раду као предмету у школи не садржи у себи толико бесмислице, колико ова — при свем том што се на први поглед чини, да баш овде имају противници право. Питање о претоваривању деце у школи јесте заиста врло важно питање. Али за нас је то овде од особите важности с тога, што су при тачнијем претресању овога питања изашле на видик врло важне чињенице, које говоре баш *за ручни рад*, а никако против њега. Тако на пример показало се, да се главни узрок претоваривања не састоји у броју часова у школи, но у рђавом методу, у неудесном избору материјала, *а највише у несразмерно већем заниману умном но телесном.* Баш претресањем питања о претоваривању ученика, (које противници хоће да подметну и ручном раду) дошло се до важног закључка, да данашња школа обраћа скоро искључиво сву пажњу на *умно* васпитање, а *телесно* да је са свим занемарила, и *да је преко нужно да се умни рад у школи ограничи, а да се више да маха телесном заниману.* А као најудеснији предмети за телесно васпитање у школи јесу: дечије игре и *ручни рад као предмет.*

Пета замерка противничка гласи:

Ручним ће се радом отпадити од школе; заборавиће на књигу; а сву ће пажњу обратити на дељкање, стрицкање, и т. п.

И ово је пребацивање неумесно. Можда ће се по негде знаци овога и показати у први мах, кад се отвори школска радионица; али и то само тамо, где учитељ не буде довољно обазрив у овом погледу. Иначе нема баш ама никакве опасности. Кад би је и било с те стране, онда би је било и у женској школи; али то није случај. Но баш кад би и тога било, не би ипак било велике опасности. Мудар учитељ могао би то увек да употреби врло успешно, баш као средство за пострекавање у школском раду. Ти се сећаш, синовче, да је о овоме било говора још у једном пређашњем писму, и сећаш се, да ручни рад баш на против има и у овом погледу врло благодатних последица. Она заузетост за *ручни* рад, она тачност, она ис-

трајност у *ручном* раду — све то баца и на школски *умни* рад неки чудан одблесак, који га потпомаже, убрзава и олакшава.

Шесто противничко мишљење гласи:

Завођењем ручнога рада као предмета у школи, понизиће се углед школин. Тиме се она спушта с оне идеалне висине у прашину ситничарског свакодневног живота. Младеж се упућује, да више мисли о ономе, што је у животу корисно и употребљиво, но о ономе, што је добро и поштено. Овим се материјалним предметом заводи младеж с правог пута идеалних цели на клизав пут „материјализма“ и „утилитаризма“.

На први поглед, синовче, изгледаће ти можда, да ће овде противници бити ипак у праву. Али, не нагли с пресудом. Допусти ми да ти ствар мало опширније разложим, па ти онда остаје на вољи, да сâм изречеш суд, какав хоћеш.

Запитајмо се пре свега: Шта је *идеал школин?* Шта је идеал *у опште?* — Идеал је узор, образац. Он је скоро нераздвојан од цели. Цел, *схваћена мишљу у свој потпуности у једну слику*, то је идеал. И по томе идеал није ништа стално, што би важило за све људе, и за сва времена — као што се чини на први поглед да је. Нарочито је идеал променљив у погледу на време. Ово важи за идеал у опште, а то исто важи и за школин идеал посебице. И на школином се идеалу баш ово јасно огледа. Тако је била цел наставе и васпитања код старих Мисираца, да се ученик васпита у правцу оне касте, оног реда људи, у ком је рођен, т.ј да му се даду они појмови и уметности, које треба да имају и сви остали те касте. *Идеал* је био то исто, само схваћено у једну целину у свој потпуности, и стављено у однос према сваком ученику. У старих Шпартанаца беше цел и идеал школовања да се детету улију у душу појмови, како је човек на овоме свету само ради државе и њеног опстанка, и да му се даду све оне навике и уметности, које су нужне за одбрану и одржање државе, као: снага телесна, храброст, пожртвовање, издржљивост у ратним невољама, истрајност; правичност, и т. д. У ранијем добу хришћанства беше идеал васпитања скромност и побожност. *Данашњи идеал васпитања и наставе јесте*: **да се у ученику хармониски т. ј. равномерно развију све његове способности и духовне и телесне** — *те да му се да могућност, да постане прави, потпун човек.* —

Дакле, синовче, не само *духовне*, но и **телесне** *способности*!

То је у данашње време идеал, то је цел *наставе и васпитања*, па било оно васпитање приватно или јавно, домаће или школско. А

пошто је данас главно, и скоро искључиво, место за васпитање и наставу — *школа*, онда је то у исто време и **школин** *идеал*. То је дакле данашња „*идеална висина школина*".

Али, па како то? — рећи ћеш. Ако је идеална висина школина тежња, да се у ученику равномерно развију све његове способности, како духовне тако и *телесне* — онда завођењем ручнога рада у школу, може се она само још више **уздићи** ка идеалној висини, а никако *спустити ниже!*

Тако и јесте, синовче. И тако и мисле пријатељи ручнога рада у школи. Ал противници мисле друкче. Несугласица потиче из неједнаког схватања *цели* школине, од неједнако замишљеног оног идеала, ком треба школа да тежи.

У старом веку, као што ти мало пре напоменух, био је у главноме идеал васпитања добро развијено *тело*; у доцније доба, а нарочито у ранијим вековима хришћанства, била је главна тачка васпитања *дух*, као искра божја на земљи; у новије доба се увидело, да је и једно и друго, свако само за себе, једнострано и погрешно, и остављено је за цел **равномеран развој и тела и духа подједнако**

Ово је крајња тачка, до које је доспела данашња наука о васпитању, а ово ће можда бити у опште крајња тачка, до које је педагогија икада могла доспети *тражећи свој* **идеал**. А тиме је у њој учињен само сталан почетак, ударен само угаони камен, за даље зидање ове најхуманије науке људске, науке о *васпитању* **човека**. Будућности преостаје огроман задатак, да испита старе, и пронађе нове најкраће најутрвеније, најсигурније, и праве путове, којима ће поћи васпитање правце ка идеалу. Један од тих путова, ка идеалној цели васпитања, јесте *ручни рад као предмет у школи.*

Противници ручнога рада још нису у стању да појме и схвате нови школин идеал, јер је већи од њиховог умног видокруга. То су већином или старији или ограниченији људи, који се држе још старих назора, да је у човеку дух језгро, а тело да је само љуска. И по томе није нимало ни чудно, што захтевају од школе, да само дух образује, а о телу да не води бригу. И са свим природно што сматрају да се школа завођењем ручнога рада *спушта* **са** њене идеалне висине — јер је по њима идеал школин само развијен *дух* до у недоглед.

Али, синовче, и за пријатеље ручнога рада је са свим природно, што они сматрају да се школа завођењем ручнога рада баш *уздиже* ка идеалној цели, а никако да се одаљава од ње — јер су то људи, чији је идеал наставе до савршенства развијен *и дух и тело* у

исто време и у истој мери. А овај је идеал, синовче, једини прави, најприроднији, највиши, и последњи идеал.

Из погрешног и једностраног схватања идеала излази и погрешно суђење противника. Отуда после они изрази „прашина свакодневног ситничарског живота“, и т. и. Код њих је само *умни* рад висок, и достојанствен; све је друго ниско, и ситничарско. Такви занесењаци цене често једну песмицу, опет каквог другог можда занесењака, више но све железничке локомотиве на свету; једну философску ситницу више, но све телеграфске жице на земљи; једну уметничку причицу више, но свеколике индустриске машине; једну алегориску сличицу више, но све лађе на свету; једну музичку композицију више, но све штампарске справе. . . Код њих имају вредности само производи „главе“; производи руку су у њиховим очима недостојни „умног“ човека, то је „ситничарство“. Али, синовче, ови *нейотйуни* људи заборављају у својој једностраности, да ни рад руку није само *ручан* рад, но да је у исто време и *умни* рад; а умни рад да добива само тек онда вредност, кад се к њему придружи и телесни, а особито *ручни* рад. Ум и руке **заједно** чине човека човеком.

Шта би био ум без руку? Оно исто, што и светлост без очију.

Кад не би нико на свету имао очију, не би се знало за лепоте светлости. За људе тада не би постојала светлост, ни боје. Сјај светлости и чар боја добијају своју вредност само кроз око. Без ока би при свој јаркој сунчаној светлости постојао само вечити мрак.

Исто је тако и с умом и рукама.

Ум је светлост, руке су очи. Без руку не би се знало за светлост ума. Руке су оно, на чему се огледа моћ и важност ума. Без руку ум је само гомила магле, ствар без вредности; као год што ни руке без ума не би ни мало важиле. Само *обоје заједно* чине човека човеком. За то их и треба обоје *заједно и подједнако* и развијати.

Синовче, „зла под небом што су свакол ика“, буди уверен, проистичу само из *несразмере умног и телесног развоја!* Кад буде на свету мање паметних кржљаваца и снажних будала, тада ће бити више среће међу људима. Једна је крајност тело као у Херкула, а ум као у детета; друга је нагомилано умно благо, а тело кржљаво и слабуњаво. Онај први неће бити у стању да створи ништа паметно; овај други ништа постојано и од трајне важности. Средина је и овде, као и свуда, најприроднија и најбоља. Сви велики људи, који су створили нешто трајно и дивљења достојно, били су и умно

и телесно више мање равномерно развијени*). Кад кажем „телесно“, ту не разумем мечију снагу, но окретност и уметност телесну, лаку употребљивост својих удова. *А настава из ручнога рада баш томе и тежи.*

Што се тиче даљег пребацивања противничког, да ће се ручним радом младеж упућивати, да више мисли о ономе, што је у животу корисно и употребљиво, но о ономе, што је добро и паметно — имам да кажем ово: Школа нема заиста узрока, да се стиди од тога, што ће своје ученике упутити, да умеју разликовати корисно од некориснога, употребљиво од неупотребљивога, и нужно од излишнога; нити ће се тиме ико одвести непоштењу. Живот је стварност, а не сан, и све што нема *стварне* вредности за *живот*, нема никакве друге вредности *у односу према човеку*. И сам морал има вредности само у примени на *живот*. Он и није ништа друго, но продукат живота и узајамних односа у животу. Морал пак, који би постојао самог морала ради, јесте једно велико ништа, које никакав здрав човечији разум не може да замисли. Морално, т. ј. добро и поштено јесте оно, што може бити од употребе и користи, и за сваког појединог и за све у опште, у њиховим међусобним односима. Све је оно добро и поштено, што олакшава живот, и доводи у склад односе једних према другима. А ручни рад, синовче, као што си напред видео, чини моралу у томе огромне услуге, много и много веће, но голе проповеди и поуке речима. За децу и нису поуке; за децу су дела. То је народ, који живи чулним, а не умним животом; кроз овај се чулни тек спрема за онај умни.

Најзад још једну реч на последње пребацивање, да ручни рад заводи младеж са правога пута идеалних цели на клизав пут „материјализма“ и „утилитаризма“ — што ће на кратко рећи: *на пут користољубља.*

И ово је пребацивање, синовче, настрано, и неправедно је наметнуто ручном раду као предмету у школи. — Користољубље је заиста велики порок, који јако смета правилне односе једних према

*) За ово само два три примера. Велики *Вашингтн* био је врло добар баштован, и у башти је све до смрти радио најрадије у слободним часовима. *Цар Јосиф II*, кога Аустријанци поштују као полубога, имао је своју домаћу штампару, где је врло радо и често радио. *Спиноца* је умео врло вешто да точи стакло, и једном, кад су га протерали из Амстердама, зарађивао је на тај начин за дуже време себи леб. *Ливингстн* је радио лети у фабрици, где се преде памук, а зими је слушао предавања на универзитету у Глазгову *Сен-Марк Жирарден* градио је сам ормане за своју библиотеку. *Виктор Иго* је сам тапецирао своје собе. И тд. и тд.

другима, и који отежава живот у оппггеству. Користољубље је један од најраспростртијих порок , тако, да млоги научари тврде, да на целом свету нема ни једног јединог смртног, који не би био ни мало користољубив Разлика је само у количини и каквоћи користољубља. — Ако је тако, као што у самој ствари и изгледа да је, онда школа баш не сме никако пропустити, а да на ову околност не обрати своју највећу пажњу. Кад *свуда* влада користољубље, и то на млого места оно најгрубљег и најнижег ступња, онда су и деца изложена изванредној опасности, да овај порок и нехотице усвоје од околине — *нехотице*, јер немају **мерила** за њ, немају свести о користољубљу и *некористољубљу*. И за то је баш школин најсветији задатак, да узме негу *некористољубља* у своје руке. Ал како? Причама, поукама, забранама, застрашивањима? Не. Никада. То је све неприродно, деци непојамно, неприступачно — безуспешно. То има вредности тек онда, кад се пре тога спреми *делима и примером* земљиште за то. Не тако, но баш самим *радом*. Школа не може ничим на тако природан начин, тако сигурно и успешно неговати некористољубље, као баш самим *ручним радом*. Ту се школи даје прилика да изађе из круга магловитих и непојамних проповеди и поука, па да се спусти на низину дечијег схватања, у круг дечијих мисли, и да покаже деци стварно, на самом делу, шта је користољубље шта некористољубље, и да их чешћим понављањем *навикне*, да свој рад не прецењују, но да за труд захтевају само онолико награде, *колико вреди* — а никако више! Ово је прави и једини природни и истинити пут ка *некористољубљу*. Овим се даје деци у шаке *права* мера, којом се мери важност свачега. Упућивати пак децу, да не траже никакве награде за свој труд, за своје производе, јесте апсурд, јесте друга крајност од користољубља, која је тако исто штетна, као и само користољубље. Крајности су нужне за развој оног правога, али нису за живот корисне, нити се живот креће по њима. Средина између крајности јесте она златна путања! којом се креће сваки *развој*, сваки *живот* и свако *добро* и *срећа* — то је дијагонала паралелограма сила! . . . Упућивањем, да се не тражи награда за труд, упућује се у исто време и да се *очекује* од других *иста* услуга. Но, како је свак без разлике већ од рођења упућен на то, да од друштва и природе несравњено више прима, но што је он у стању да њима врати; то се потпомогнута још на страним упутима и нехотице буди у младежи наклоност, да очекује, како од друштва тако и од појединаца, силне **незаслужене** *дарове*. И шта бива на овај начин? Она главна врлина, која води некористољубљу, она *тежња, да се* **заслужи** *свака награда*,

остаје у деце неразвијена; а на њено место се развије накарадно и настрано убеђење, да се могу и *без заслуга* добивати награде. На овај се начин иде правце баш у користољубље најгрубљег облика. И мени изгледа, синовче, да су једино на *овај* погрешан начин у нас искварене нарави, те огромна нас већина изгледамо на незаслужене награде, било од појединаца или од државе, и то чисто као са неким правом. Кад их пак добијемо, ми онда опет из истог узрока ни на ум не узимамо, да запнемо да их оправдамо, то јест да их накнадно *заслужимо*, но се тада обично одајемо уживању.... Ручни рад у школи има ово да регулише, и да одведе младеж на *прави* пут, који води ка некористољубљу — *да ради*, *и сваку награду да* **заслужи** *поштеним радом*. И ово је баш онај прâви и природни пут, који ће одвести младеж ка идеалним целима, ка поштењу и добру. А онај пут, који противници ручног рада у школи мисле, јесте баш клизав и неприродан, и води само ка злу и разврату!

Ето то је, синовче, моје мишљење. Теби сад стоји на вољи, да сâм изречеш суд, какав хоћеш — мени га не мораш саопштавати.

Буди здраво твоме стрицу.

(Наставиће се)

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ СПОЉНИХ ОДНОШАЈА СРБИЈЕ

(НАСТАВАК ИЗ СВ 63-ће)

На реду је врло занимљиво писмо генерал-фелдмаршала кнеза Прозоровског које је овај писао Карађорђу 31-ог Августа 1808 године и које гласи:

„Када ми је прави статски саветник г. Родофиникин, на основу извештаја које је од вас примио, јавио да је једно одељење турске војске, којом командује видински паша, продрло у Србију, да је опљачкало становнике тројих села, да је поубијало све заробљенике мушкога спола, ја сам одмах, имајући у виду да ми је дужност у сваком случају извршити високомонаршку вољу Његовог Императорског Величанства.

да се дарује свака заштита и покровитељство српскоме народу — писао тадашњем серашћеру а садашњем великом везиру Мустафа-паши тражећи од њега објашњења и задовољења за оно што се догодило.

На моје крајње огорчење ја сам за тим добио жалбу видинског Мула-паше, који не само уверава да су српске жалбе неосноване, него се напротив он жали да су Срби опљачкали турско село Извор, да су заробили становнике са женама, децом и целим њиховим имањем. Да би се сазнала истина ја наређујем да се по предлогу самога Мула-паше изашљу депутати како с наше, тако и са српске стране који ће извидети ову ствар. Одмах за тим јавише ми; како г. Родофиникин и тако, савет народа српског да је поменуто извешће о упаду Турака у Србију одиста лажно, да је напротив војвода Вељко опљачкао турско село и тиме погазио како сва моја упутства савету, тако и све моје захтеве које сам Вама упутио да се примирје најстрожије чува. Савет ми обећаваше свечано да ће Вељко бити строго кажњен за овај лажни и дрски поступак, и с тога ја остадох спокојан.

На моје неизмерно чудо сада добих рапорт Константина Константиновића да војвода Вељко не само што није ни чим кажњен. него да је пуштен по старом на своје место и да није прекидао и даље подобна пљачкања.

Такви дрски и недозвољени поступци, који ће навући на Србе неминовну беду, не могу се трпети ни на који начин, у толико мање што, ако Господар Император саизволи опазити, да српски народ и његове појединие старешине не воде рачуна од обећања што их је Његово Императорско Величанство дало Отоманској Порти, и да се не покоравају настављењима која им се дају, Срби ће навући на се гњев Најмилостивијега Господара, њиховог штедрог заштитника. И с тога, у вашој сопственој користи молим и захтевам (требую) од Вас да Ви, као врховни вођ српског народа, поменутог војводу Вељка, као рушиоца заједничкога мира, скинете с места (звања) на коме је и да га подвргнете казни коју је

он толико заслужио, а на његово место да поставите верног и поузданог чиновника. Тражим да ви од сада спречите подобне самовоље и пљачкања од стране потчињених вам старешина, која срамоте част народа и врховног вођа и која могу за све постати врло кобна.

Суштаствен интерес народа српског захтева да Ви, вршећи у свој строгости нужну опрезност против сваког могућног изненадног напада Турака, уздржавате се са своје стране од сваког напада на Турке, док вас они не би напали, или док не добијете од мене даља настављења." —

Чудне ли је облике узимало ово наше покровитељство још са самога почетка!

Исти главнокомандујући кнваз Прозоровски пише 29. Септембра 1808 Министру спољних послова ово:

„Задовољавајући једну потребу и многе молбе Срба а сагласно са предлогом који сам поднео Вашој Светлости, отправљен је из Јаша у Крајову, ђенералмајору Исајеву транспорт оружја да га по мојим упуствима спроведе даље Србима. У томе се транспорту налази шест топова са карама и муницијом што је заостало после укинућа милиције која ми је поверена била. Томе сам додао један део пушака које су *шкартиране* из поверених ми пукова и замењене другим, а *које ће за Србе бити врло употребљиве.* — —

Из прилога под D. E, F и G. увидеће Ваша Светлост измеђ осталог и то да су духови старешина и начелника српских јако узрујани, да хоће на ново да кидишу (вновь хотятъ посягать) на врховног вођа свог; ја сам потпуно уверен да би намештање рускога гарнизона у Београду учинило крај свима овима међусобним расправа; но ја не могу томе приступити због Највише заповести Господара Императора, док наши послови с Портом не узму одређенији облик."

Да видимо понешто из многобројних прилога овоме писму. Ево шта је било у оном транспорту оружја што је послат из Јаша и који је сретно стигао у Србију: Пушака без бајонета 2000; пиштоља 500 пари; сабаља разних облика

1000; копаља 1000; топова од туча $4^1/_2$ фунташа 6; лафета и предњака 6; резервних 1; кара на два точка 6; бојевих метака са зрном 540, а са картечом 180; ђулади без фишека 2500; пушчанога праха 200 пуди; толико исто олова у комадима. Најзад 917 пушака „обракованыхъ“ из 16-те дивизије, из камчатског мушкетирског пука.

Из једне белешке г. Родофиникина од 25 Авг. 1808 године горње пушке биле су намењене аустријским дезертерима и „Бугарима“ којих је војвода Вељко претерао на српску страну око 4.000, а међу којима их је било 800 способних за оружје. У Београду су успели салити још три мала топа, који су издржали пробу, а сада лију четврти топ.

Из писма г. Родофиникина од 2 Септембра видимо да је овај молио ђенералмајора Исаијева да поменути транспорт оружја пошље на њега лично. „Узрок за овај мој захтев — вели г. Родофиникин — овај је: овде су духови узбуркани, све је подељено на партије које се мрзе и једна другој ради о глави. Младен са својим присталицама гледа свима сре-ствима да се курталише Црнога Ђорђа и да оснује своју владавину и у својој дрскости дотерао је дотле да не допушта извршење оних заповести које Карађорђе шаље савету, него напротив ради све противно. У објашњавањима са мном казао ми је да се решио да убије Црнога Ђорђа, те да тиме осујети некакву бајаги злу намеру овога. Излишно би било трудити Вашу Светлост појединостима ових догађаја само ћу толико рећи да, и ако сам помоћу Божијом успео да спречим зло, опет се не треба надати даљем успеху, ако се продужи примирје, међу тим чим добијем заповест Ваше Светлости ја ћу поднети моје мишљење, по коме држим да би се овде могло све уредити како ваља *а да се страним државама не да ни најмање повода да подозревају због наших намера.*“ — —

17-ог Септембра 1808 пише Архиепископ Видински Дионисије Митрополиту Београдском Леонтију, после обичних поздрава ово:

„Закон вере и дуг природе побуђује ме да пишем Вашој Преосвећености да би за општу корист и мир врло корисно било када би се нас двојица гдегод састали. Одредите дан и меето у вашем братском одговору који ћете ми послати у Фетислам где се сада налазим. Известите кога треба о овом нашем састанку, а како је његова цељ општа корист, поведите собом два три човека од најодличнијих и у политичким пословима највештијих, и ја сам уверен да ће Божији промисао учинити да ваше предузеће и труд буде користан. За тим уверавам Вас братски да не презрете овај мој предлог и приклињем Вас самим Богом да ми по овоме моме човеку пошљете одговор који у Фетисламу чекам.

П. П. Брате, да би се састали необходно је нужно са многих разлога да поведете собом двојицу тројицу првих људи, и да ми јавите место које одредите за састанак.“

Ово је писмо стигло у Београд баш када је Родофиникин хтео да пође у Тополу да настојава да се Хајдук Вељко одиста казни; овај предложени састанак видинског и београдског Митрополита учинио му се „важнѣйшимъ предметомъ“, и он одмах 26 Септембра пише Књазу Прозоровском

да је „видинском Митрополиту одговорено да ће састанак бити у селу Голубињу код Пореча, и позван је да тамо дође: Не желећи оставити Србе да и о чему сами преговарају (не желая оставить Сербовъ однихъ трактовать что либо) ја сам се решио да сам пођем с њима преобучен као српски старешина; данас полазимо, и што сазнам на овом састанку одмах ћу јавити.“

Ево рапорта његовог о томе састанку, писаног у Поречу 2-ог Октобра 1808.

„Као што сам јавио рапортом мојим од 26-ог пр. месеца, ја сам отишао из Београда заједно са Митрополитом Леонтијем и Секретаром Црнога Ђорђа, кога је савет одредио као свог депутата. У Пореч смо стигли 30-ог. Отишли смо 1-ог ов. м. у Голубиње где смо имали састанак с архијерејем видинским коме сам ја представљен као народни се-

кретар. Са видинским Митрополитом био је „печатохранитељ“ Мола-паше и капућаја књаза Суцо. Пошто су нам објаснили да су мудрошћу новога великог везира прекинути сви унутрашњи раздори у Турском Царству, да се уређују силне регуларне војске, и да су сада Хришћани свуда на миру и благостању *понудили су нам посредовање Мола паше да се дође до мира између Порте и Срба*, уверавајући нас: да оваква прилика никада више доћи неће, ако ову садашњу пропустимо, и да ће Порта радије пристати да нам сама даде десет пута више него што би нам хтела дати на заузимање и посредовање ма које стране државе; што се тиче српског захтева да за њихову погодбу с Турском гарантују две стране силе, Мола-паша нада се да ће убедити Порту да пристане али није могућно дати им гарантију двеју страних држава, Русије и Француске, него Срби да оставе Порти да изабере једну од њих; за тим стадоше нам тумачити колико вреди ослонити се на искреност Русије, стадоше набрајати старе ствари о Мореи, Јонским островима, Влашкој и Молдавији а најзад и Шведскога Краља да би нам доказали *да се свака држава управља према свом соиственом интересу*. На све ово одговорено им је како ваља, што се главне ствари тиче рекосмо да је морамо поднети на решење савету и Црноме Ђорђу, па како они реше тако ћемо им јавити у Видин. Даље смо приметили да ће српски народ сада, када има осамдесет хиљада војске под оружјем, тешко приволети да положи оружје не ослободивши све што је одпре његово било, а што је сада у турским рукама, као што је Соко, Скопље и друга места; уврстите и то у ваше захтеве рече капућаја књаза Суца. Мучно је, настависмо ми, да се народ задовољи са гарантијом само једне стране силе јер Порта може са њом заратити и онда ми остајемо без заштитника; а ви предложите четири стране државе -- одговори исти капућаја — па ће Порта изабрати две. Тиме се свршила наша конференција, за тим смо ручали заједно, па онда ми се вратисмо у Пореч а они су јутрос отишли из Голубиња.

Капућаја Књаза Суца није нам се приказао по своме правом звању него је рекао да је секретар Видинског архијереја, али ми смо са стране већ знали ко је он.

Извештавајући Вашу Светлост о свему овом ја молим за упутства како да се у овој ствари понашам према Србима. Сутра рано полазим у Београд.“ —

Књаз Прозоровски у свом писму од Октобра 1808 потпуно одобрава што је Родофиникин преобучен ишао на састанак српских и турских изасланика и све што је овима том приликом одговорено, па онда наставља:

„При спремању одговора који сте обећали послати турским изасланицима у Видин, треба узети за основу она иста правила која сам вам опширно разложио у моме писму од 27-ог Новембра 1807 године № 2344, у толико пре што је тај план удостојен да га одобри Њ. Импер. Величанство. Географски положај Србије на десној обали Дунава не допушта нам желети да се та земља узме са свим (совершеннаго присоединения) у Руску Државу; али свечано обећана заштита Господара Императора народу српском, свагдашња енергична оданост тога народа Русији, и неопходна потреба да се у интересу наше отаџбине очува та приврженост не само у Срба него и у свију осталих хришћанских народа који стањују у Турској империји, како би на тај начин очували наш уплив на Порту — све то захтева да се за Србе израде, као и за онај њихов крај који је још под Турцима, нарочита права, повластице и облик управе. Нека они плаћају чак и неки данак Порти, ако се то не могне избећи, али само да се Порта више не меша у унутрашњу управу Србије, за коју треба да се направи устав под руководством нарочитог чиновника кога би Њ. Имп. Величанство одредило, као велики заштитник те земље, а по општем пристанку народном; но за то треба времена да би се тај устав удесио како ваља према политичким одношајима суседних држава, према стању, начину мишљења, и наравствености самог народа. То је крајња мета којој треба да тежимо у овој ствари. Но за сада не

треба ово откривати Турским изасланицима, него вам највише треба то нагласити *да Срби*, ма колико да желе да се једном сврши рат који је за обе стране тежак, *не могу ући у преговоре без пристанка Руског Императора*“, који их је удостојио своје високе заштите; како даље Порта не сматра да је обвезана одржати оно што обећа својим подајницима, то они могу са свим пропасти и бити са свим истребљени, и за то, да би осигурали своје породице и своје имање, њима треба гарантија Руског и Француског Двора пре него што би приступили даљим преговорима. Врло сте мудро одговорили на турски предлог да Срби добију гарантију једне од тих држава. Тај разлог треба поновити. Што се тиче предлога да Срби изберу четири државе па да Порта из њих изабере две, Срби треба да одговоре да они, *не стојећи ни у каквим свезама и одношајима са другим државама*, за то бирају Русију што је она једноверна с њима и што се они већ користе заштитом Руског Императора; Француску бирају за то што је она узела на се да посредује за мир између Русије и Порте; са поменутих разлога Срби не могу ни да приступе бирању других каквих држава за своје заштитнике. Из овог излази да Порта не може Србима дати гарантију Руског Императора док се не закључи мир између оба царства и да се према томе решење српских послова не може раздвојити од преговора о миру између Русије и Порте.

Остављам Вашем Превасходству да склони савет народа српског да на овој основи изради свој обећани одговор турским изасланицима. О свему што се по овоме буде даље радило очекујем ваша извешћа.“

Све је урађено онако како је Књаз Прозоровски желео у овоме писму. 30-ог Октобра 1808 упућено је Мола-паши Видинском овакво писмо, са потписима врховног вођа српског Црнога Ђорђа и „правитељствујуштега совјета народа српског.“

„Поднесен нам је на решење разговор који су имали у Голубињу наши повереници са Видинским Архијерејем и

онима који су га пратили, у след Ваше поруке, и пошто смо узели у обзир стање наших послова и праву корист српскога народа, одлучили смо једнодушно да вам одговоримо ово:

1.) И ако ми искрено желимо да се једном сврши овај рат који је тежак за обе стране, ми не можемо ући ни у какве преговоре без највише воље Свеавгустјејшега Господара Императора Северускога, који нас је удостоио своје силне заштите, а осем тога, знајући да сјајна Порта не сматра да је дужна одржати оно што уговори и обећа својим подајницима, за које она и нас сматра, ми, ради осигурања свога, својих породица и својега имања, молисмо и молимо да нам се најпре даде гарантија Руског и Француског двора, јер без тога не можемо приступити даљем преговарању са сјајном Портом.

2.) Ми не можемо предложити Порти, као што су ваши повереници тражили од наших, да она изабере из тих двеју држава једну, из истог разлога који су наши повереници навели, а који и ми понављамо т. ј. што се Порта може заратити са том једном државом, и ми би онда остали без заштитника. Тако исто не можемо примити гарантију, поред Француске, друге какве државе, јер не стојимо ни у каквој свези са другим државама. А што смо ми изабрали Русију и Француску, то је, што је Русија с нама једне вере и што се већ користимо заштитом Свеавгустјејшег Господара Императора Северуског, а Француску с тога, што је она узела на се да посредује да се закључи мир између Руске Империје и сјајне Порте, по општем пристанку тих трију држава.

Изложивши Вашој Светлости наше мишљење, које је и мишљење целога Народа Српског, остајемо са поштовањем које смо дужни.“

(Наставиће се)

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 65-ТЕ)

Са свим тихо, нечујно за сваког који би у тај мах прошао поред њихове колибе, стадоше сада њих двоје певати. Певали су једну исту строфу непрекидно онако као што зеба са дрвета трешти једну те једну песму; и немају ништа друго да кажу осем да су срећни.

Озго преко језера стаде се разлегати јека од црквених звона. Из села појавише се нека кола и Валпурга рече: „Ваља нам се спремити за цркву“.

Уђоше обоје у кућу. Старамајка беше Хансу већ спремила оне хаљине што му је Краљ поклонио. Одмах за тим чуше пред кућом да неко пуцка бичем и један глас који викну: „Хајдете!“ Ханс упита кроз прозор „Шта је?“ И Валпурга погледа кроз ниско прозорче у сарачани огрћући се великом марамом. С улице одговори први слуга механџијин који је стајао поред кола.

— Мој газда послао вам своја кола да се возите у цркву —

— Валпурга хоћеш да се возаш? — упита Ханс на затвореним вратима од сарачане.

— Јок ја, ми ћемо пешке. Молим те, Хансе, врати кола, сита сам ја возања! —

Ханс изађе на поље. У тај мах стиже и механџија, лепо обучен са војничком споменицом на прсима.

Ханс му рече захваљујући се да Валпурга неће да се воза, али механџија не попушта; он је чекао док је Валпурга изашла.

Она се није дуго кинђурила и ако је знала да ће данас сви у њу гледати. Кад се обукла и изашла механџија јој рече:

— Мораш ми данас учинити ту част да тебе и твога мужа одвезем цркви. —

— Још су ми здраве ноге па ми се мили да опет мало више пешачим.

— То ти неће гинути, али немо' данас у прву недељу. Ми би се морали стидети оних са голија горе и са Винденрајте, кад им не би показали да умемо поштовати такву жену као што си ти. Ми се сви поносимо тобом.... —

— Хвала, али ми немој замерити, ја се не могу возити! —

Валпурга се не даде ни осолити. Механџија се у мало не продера на њу, али се уздржа, јер би то могло много штошта укварити. Зато сад он узе смешећи се говорити:

— Требало је да сам се сетио да је за отмену господу права посластица мало пешачити, ја како! — Он се смејао својој мудрој досетци и врати кола натраг; он се смејао док се није окренуо па се тек онда љуто намрштио. Он оде кући, скиде капут са споменицом и обеси га у долап са срџбом што данас не може и себе тако да обеси; ко зна да ли му Валпурга неће покварити цео ћар коме се данас надао.

Валпурга пође с мужем пут језера; старамајка стајаше на огради гледајући за њим и шапћући детету у наручју „мати“. Дете на један пут изговори гласно „мати“.

Валпурга се врати и хтеде да милује дете, али када га хтеде пољубити, оно се опет сакри и стаде плакати. Ханс љутито замахну на дете али га Валпурга утиша и рече: „Ваља још причекати“.

Наста већ и друго звоњење, ваљало је похитати. Уз пут им се придружише људи, жене и деца из села и појединих кућа поред пута. Ханс би их најрадије отерао и пришапну жени: „Ја бих волео да само нас двоје идемо“.

— Стрпи се — тешила га је Валпурга — пусти их нека се радују нашој срећи! — Она је од природе била искрена и поверљива са свима. Ханс гледа у језеро, у небо, па опет у своју жену, као да би хтео рећи: еве је, она је опет овде! Он се задовољно смешио слушајући како деца успут говоре: „То је сада најотменија сељанка, прва до Краљице“.

Треће звоњење које траје четврт сахата баш отпоче када Ханс и Валпурга стигоше пред цркву. И ту беше пуно гомилица које их поздравише. И ако још беше времена за ћеретање пред црквом, Валпурга узе мужа за руку, па уђоше одмах у цркву. Они беху први. Валпурга седе у женској препрати на своје обично место, а Ханс оде онамо где мушкиње седи. Над њима грме звона, а њих двоје седи мирно и побожно. Само једном Ханс климну главом својој жени, али она одмахну главом да то сад батали. Ни једно више не погледа ни десно ни лево нити се осврну. Оргуља засвира и црква се напуни народа. Валпурга је знала ко је око и поред ње, али она овде није хтела ни с ким да се здрави. Она је осећала на себи да је гледа Господ са небеса.

Парох је беседио о повратку у вечну постојбину. Изгледаше као да данас говори само за Ханса и Валпургу.

Када се при крају службе стаде читати молитва за Краља, Краљицу и целу Краљевску породицу — наста чудно шушкање по цркви. Валпурга је осећала да сви у њу гледају, али она не диже очију.

Служба се сврши; народ покуља из цркве. Они који се беху задоцнили, стадоше се сада здравити с Валпургом.

Црквењак изађе с поруком да Ханс и Валпурга иду пароху у олтар. Они уђоше; попа их још једном поздрави, честита им срећу и опомену да буду скромни.

— То нам је — рече Ханс — казала и моја пуница, исто ки' г. попа! —

Свештеник рече да ће им скоро доћи у походе, јер и он се поноси тиме што има такву жену међу својим паро-

хијанима. Ханс потеже руком као да се одбрани од те попине речи, као да је хтео рећи „како ми можемо послушати ваш савет да будемо скромни, кад нам ви сами такве речи казујете?“

Парох настави.

— Тамо по недељи путујем у престоницу. Ти ћеш бити тако добра Валпурга да ми даш једно писамце за грофиицу Вилденортску! —

— Драге воље — рече Валпурга.

Кад изађоше стаде Ханс да мери своју жену од главе до пете. Дакле чак и парох мора да моли његову жену за препоруку! Јес Бога ми, славна је то жена, кад све то не може да је поквари.

— Хансе — рече Валпурга наједан пут — чудан ли је овај свет. Све ти они чине да се човек понесе, а кад би се ми због тога понели, грдили би нас на сва уста! —

Ханс заусти нешто да каже, јер и он је то исто помислио, али с брда искрсну кројач Шнек са његовим великим ћеманетом. Мршави тај човечуљак врло је смешно изгледао са том ћеманетином на леђима.

— Ијују! Ево наших младенаца! — викну кројач Шнек још са стазе кроз ливаду, истрча на друм и пружи руку Хансу и Валпурзи.

— Шта је? Шта је теби? —

— Данас ћу да свирам! —

— Нама? А ко је то поручио? —

— Штета што ми жена није више у животу. Она би се тек радовала! Зар ви ништа не знате? Механџија је погодио и мене и још шест свирача, данас ће у механи бити велико весеље што си се ти Валпурга вратила. Позват је цео срески суд, и оба шумара и све на шест сахата у около. Штета је што ја имам само ово ћемане за бас, иначе би ја сад одмах овде на друму почео свирати.

— Ето ти на! — рече Валпурга тихо своме мужу — механџија гради паре од свачега. Да може он би и на мојим леђима разапео жице да по њима свира, а теби сигурно би кожу одерао да начини бубањ! —

— Иди ти — рече Ханс Шнеку — иди ти напред, ето нас! —

Враћајући се, Ханс није трпео никога да му се придружи; хтео је да буде сам са својом женом; шта се она кога тиче, она је само његова.

— Сада ће баш бити година од онога дана када смо ту негде сели да се одморимо на једној гомили камења. Сећаш ли се? Ту је негде било, — рече Ханс веселим гласом.

Валпурга ништа не одговори на то већ стаде тумачити Хансу како је то глупа ствар што механџија гради весеље на рачун њенога повратка дому. Пре би одсекла себи ноге него да оде на то весеље.

Хансу се то весеље не беше ни мало ружно учинило; напротив он је већ замишљао како седи с Валпургом а све живо око њих облеће. То не може Груберсеп добити па да је још толико богат. Коштало га је много самопрегорења док је изустио.

— Како ти је воља; ти ћеш сама најбоље знати шта се теби приличи а шта не! —

Одмах после службе у цркви наста јурија по селу; бре нека кола, неки коњаници, озго од механе чујаше се музика, Шнеков бас дрчи да се на далеко чује.

— О да могу како год да се сакријем! — вајкаше се Валпурга.

— Ништа лакше! — рече Ханс радосно. — Тако и ваља, идемо нас двоје сами! —

Он оде с Валпургом до језера, и одреши свој чамац који је привезан за један колац на обали. Када ланац звекну у чамац, Валпурга мету руку на груди па само рече:

— Као да си ми тежак ланац са срца скинуо! —

Седоше у чамац и навезоше се на језеро. Као стрела полете витки чун по глаткој површини језера.

— Попа нам је хтео доћи! — рече Валпурга пошто прилично одмакоше од обале.

— Може он доћи и други пут, он је из нашега села — рече Ханс — а сада ћемо сами да се возамо баш к'и онда када се верисмо! —

И Валпурга дочепа весло. Она је седела спрам својега мужа, око у око; четири весла дизаху и спуштаху се као да их једна рука креће. Ни једно није ништа говорило. Они се сложно повијаху унапред и уназад по једноме такту, а сва четири весла чине један пљесак у води. Немађаху више ништа да кажу једно другом, само су се гледали; весла сама говоре.

Када су стигли на сред језера чуше јасно свирку са обале; погледаше, кад ал' пред њиховом кућом грдна гомила света с бандом

— Хвала Богу те смо умакли! — рече Ханс.

Они ве лаху даље док не стигоше на противну обалу; ту привезаше чамац, узеше се за руке па пођоше уз брдо. Дуго су седели на једном вису не говорећи ни речи. Најзад поче Ханс.

— Валпурга, ја к'о велим — кажи право, ти не би рада била да купимо механу. Кажи по души.... —

— Право да ти кажем ја не би, али ако ти баш хоћеш... —

— Ја нећу ништа што теби није право! —

— Вала и ја тако исто! —

— Па онда да баталимо то с механом? —

— Да баталимо! —

— Можемо ми још причекати! —

— Да останемо ми то што смо! —

— Наћи ће се друго што? —

— А новци се неће убајатити! —

— А ни ти нећеш, је л? Ијују! Ја имам тазе жену! —

Ударише певати на глас ко да им је неко скинуо неки сињи терет с груди.

— Нека ми се ругају колико им је воља, само кад смо нас двоје у слози и поштењу — поче опет Ханс.

– Хансе, то ти нећу никада заборавити. Чујеш, доћи ће још нешто....

— Не треба ништа више да дође, само нек остане оно што је ту! —

Дуго су седели на вису у шуми. Валпурга викну.

— Ала је лепо на овоме свету! Када би само могли овако до века остати заједно. Нема ти ништа лепше него овако кроз зелену шуму и суре грмове погледати језеро. То је ко да су два неба, једно горе а друго доле. Хансе, и ми имамо два неба, и чини ми се да је ово доле лепше од онога горе! —

— Све је то лепо и красно -- рече Ханс — али ја сам од радости огладнео и ожеднео. Хајде да потражимо штогод за јело! —

Сиђоше у најближе село. Све беше пусто и мирно, само по где-где седе људи пред кућом те се мало разговарају а мало зевају; али Валпурга рече:

— О Хансе, како је све лепо! Погле она колица, па она наслагана дрва, па ону кућу — ја не знам шта ми је, у мени се све узбуркало као да се свака стварчица на ме смеши!

— Није него си и ти гладна, ето шта ти је. Хајде 'вамо! —

Уђоше у механу у којој не нађоше никога до силество мува.

— Овде има пуно гостију који не плаћају ништа! — рече Ханс, и при свем том што у тој речи не беше бог зна

каква досетка, обоје прсну у смеј; из њих се радост смејала која је само тражила повода.

После дугог довикивања изађе крчмарица и даде им нешто бајатог хлеба и киселог вина; али њима је било слатко.

За тим одоше из механе и пред вече се дуго возаху по језеру. Вечерња роса стаде се спуштати, а Ханс показа један пропланак у шуми па рече: Оно је наша ливада.

Валпурга је нешто са свим друго мислила, јер она престаде веслати па викну:

— Тамо, она мала кућа, тамо смо ми дома, тамо је наше дете — ја не знам како је то... —

Даље није умела да искаже што је осећала; беше јој као да мора преко језера и преко планина да полети са свима и свачим што је њено; она се загледа у Ханса док овај не рече:

— Јабоме да је то наша кућица. Тамо су наше краве, столови, кревети. Међер си ти баш чудна стала када ти је и то необично! —

— Право кажеш Хансе. Претрпи ме још мало. Знаш ја морам свему да се тек вратим.

Испрва јој беше тешко од сувих речи Хансових, који не разумеде како је она на високо мислила, али се брзо прибра и увиде да то не пристаје овамо, и да се одиста чудновато понаша.

Они се вратише кући и нађоше све у реду. Шта се њих тиче весеље туђинаца. Они су сами себи доста.

6.

Ама зар то нису они исти људи у селу који су о Божићу, кад оно стигоше из престонице хаљине за Ханса и за Валпургину мајку, онако пакосно палацали? Зар они сви на једанпут постадоше добре и љубазне душе?

Испрва је одиста изгледало као да су се попели на најплеменитију висину на којој човек ужива у туђој срећи и радости.

А сад? — Да имају ветренице које показују људска расположења, сада би се са свим на другу страну окренуле.

Али то је са свим природно дошло.

По селима нема више многих весеља. Висока црквена и државна полиција направише од њих пачариз. То не беше дакле мала ствар да је власт одобрила у част Престолонаследникове дојкиње музику и игранку у сред лета, јер за све па и за весеље треба тражити дозвољење надлежне власти.

Е, сад ти је све било пуно радости, наравно осем Груберсепа. Он се срдио на ту целу хуку и буку по селу, и чим је по ручку одспавао, дигао се те је отишао у своја поља. Таква дерњава и мување приличи обичним сељацима, дрварима, лађарима и рибарима, али никако њему, озбиљноме газди сељачком.

Али кад Валпурга са Хансом умаче те тако поквари цело весеље, и кад и сам срески судац рече да је то безобразлук од њене стране — онда настаде читав преврат умова, и многи од оних који беху отишли са свирачима да доведу многопоштовану, сада се стадоше договарати какву ће пакост да учине Хансу и његовој надувеној жени. Могло се много којешта; могли су њиховим кравама одсећи репове, могли су им врата заковати, прозоре разбити; пуно којешта беху смислили, али г. судац је ту, па беше мало незгодно. Гомила се дакле вратила у механу па се забављала тиме да грди на сва уста тога никоговића, тога дојкињака и његову глупару. Поступно настаде још једна промена. Злурадост је такође нека сорта радости. Свима беше ћефина што је механџији пропало весеље и грдан ћар, јер сва се господа одвезоше и оставише му печење и колаче да ће имати недељу дана да грицка сам. У кујни је газдарица плакала од једа и најрадије би своју срџбу над својим мужем искалила. Сада

стадоше пецкати механџију светујући му да се за данашњи губитак наплати при погодби за механу.

— Нећу је вала ни продавати — рече механџија — такви људи не смеду ми више ни привирити у кућу!" —

Кад се Валпурга пробудила у понедеоник, Ханса већ не беше дома. Он је врло подранио и отишао на ливаду да коси. Косио је са толиком вољом и радошћу као да му нека невидовна сила помаже. Кад је доручак био готов а Валпурга нигде не нађе свога мужа, и ако га је тражила иза куће, и ако га је довикивала преко језера, помислила је да је отишао рибу да лови, за тим изађе пред кућу и погледа да није на трешњи, и ако би толико дангубљење са брањем трешања било и сувише. У тај мах ето Ханса где се спушта низ брдо, а коса му се цакли на сунцу. Валпурга махну руком, он похита и стаде причати колико је урадио „Ох-хо — рече он протежући се за столом — ала је то добро нешто урадити па онда доћи кући, где те чека жена и дете и мајка, где те чека врућ доручак — то је слатко! Недеља је лепа, али тежатник је још лепши! Не би за живу главу пристао да се трампим са неким од твоје господе којој је недеља сву драгу годину. Када би само имао доста својих њива и ливада и своје шуме па да само своје радим! —

— Боже здравља, биће и тога — рече Валпурга.

Седе они тако задовољни да не може бити боље, а дете вришти од радости. У то дође једна слушкиња из механе и донесе Хансову пивску чашу са Хансовим именом урезаним у капку од калаја — и рече да механџија забрањује Хансу да од сада долази у механу. Ханс поручи механџији да му пошље и оних две стотине форината што му је још дужан. Не беше му право што је то морао да поручи, али каква врећа онаква и закрпа, ваљало му је вратити мило за драго.

— Још му реци — викну Ханс за слушкињом — да су му одавно прорекли како ће он једном наићи на ђавола. Кажи му да сам ја онај на кога је наишао! —

При свем том Ханс је с тугом морао да гледа своју празну чашу. Она ће остати празна, ко зна за колико, можда за навек; па онда то није у селу шала, не смети никако у механу, то је готово толико исто као кад неко у престоници нема права да буде позват на дворске балове и друга дворска весеља. Ударена је славина на тазе буре! Има да се пије алвалук! Дошли су некакви врло занимљиви странци! Тако ће без њега клицати, и од свега што је најбоље у селу, он више неће моћи ни окусити. Жалостиво је гледао Ханс у заклопац од своје чаше и осећао је на један мах сву ону жеђ, коју више неће моћи гасити.

Не прође дуго ето ти дрвара који су пошли у шуму да обарају грмове, па стадоше Хансу причати шта се јуче о њему и његовој жени говорило. Они стадоше грдити људе који су само за љубав механџији онако напали на поштена човека, коме се нема ама баш ништа да замери.

— Не мари ништа — на против човек може много да паучи кад чује шта људи историчу кад их неко повуче за језик. —

— Па онда ловци, твоји другари, рекоше да су те пуштали као будалу да идеш уз њих! —

— Ако ће. Ја ћу им показати да сам уз њих постао много паметнији! —

— Зар баш нико не рече добру реч о нама? — упита Валпурга.

— Јес један — одговори Шпинервастл, који је желео и Хансу свако добро, ама и да не укквари с механџијом — и то беше наш доктор, он вам је прави пријатељ, он је рекао: право је имала Валпурга, то јој је најпаметније што је до сад урадила. Па онда рече да ће он у скоро доћи са женом максузије вама у походе! —

Па сада стадоше дрвари световати Ханса да не купује стару механу, она и онако не вреди више ни луле дувана, него нека он тражи за се ново механско право, њему ће

то за цело ласно бити да добије, па онда ће онај поганац остати на цедилу.

Ханс радосно климну главом. „Чекај се ти, показаћу ја теби...“ шкргутао је зубима, стисну песнице, подиже се из рамена као да ће сада механџију смождити на земљу да заборави на устајање. Али Валпурга рече: „Ми не чинимо никоме ништа, али не дамо ни себи ништа учинити“.

— Имаш ли штогод да се попије? — рекоше дрвари. Хтедоше да се наплате за добре гласе што донеше.

— Немам ништа — рече Ханс — а и онако морам на ливаду да преврћем сено.

Дрвари одоше грдећи Ханса до миле воље: „Тако је то, кад се гоља похаси; онда он не даје ни једног напитка људима који му донесу гласове“.

Шпинервастл није смео да противречи, али је знао да би Ханс њему дао штогод, само није хтео другима.

Ханс је још дуго укочено гледао своју сироту чашу са заклопцем. Најзад рече.

— Шта му драго. Ја сам и желео да будемо сами нас двоје Валпурга. Сада и јесмо. Не треба мени свет ама баш ништа!

— Механџија код гемзе још није цео свет — тешила је Валпурга.

Ханс одмахну главом као да је хтео рећи да женска страна не зна шта ће то рећи: не смети више у механу.

— Оно управо он мени и не може забранити — стаде грмети Ханс — и ја знам шта је по закону а шта није. Механџија мора да прими и да послужи свакога госта који му дође; али ја нећу да му учиним толику част, за то му никада отићи нећу! —

Валпурга поће у мислима за дрварима; она је слутила да сад они ружно говоре о њима.

— Требало је да смо штогод дали дрварима, они нас сада грде! —

— Не може се свету намесити колача — одговори Ханс — пусти их нека грде. И немој ми сада почињати са кајањем. Сада ваља да стојимо чврсто једно уз друго. Што је покошено то је покошено, знаш?

— За тим — настави другим гласом — Ако будемо вредни, како је сунце припекло на планини, можемо до мрака свести сено. Таква је жега да се трава под косом претвара у сено. Али нешто се кува у језеру, за час може да буде олује, а ја бих хтео да уграбимо да сместимо сено под кров. Хоћеш и ти самном? —

Валпурга радосно пристаде. Али и мајка хоће с њима, те тако спремише нешто ручка, па се онда цела породица крену пут ливаде. Ханс је носио дете, Валпурга тера колица, а мајка носи јело у котарици. Тако су ишли. Пас који је и непозват пошао, скакуће од једнога другоме. Роса се беше већ дигла са поља и ливада, а они беху зашли у хладовину шуме.

— Милије ми је гурати ова колица пред собом но возати се у каруцама — рече Валпурга.

Кад пођоше уз брдо променише се. Мајка узе дете, Валпурга котарицу, а Ханс колица. Тек када је дете заспало, могла га је Валпурга узети у наручје, и она беше пресрећна што може да носи дете своје кроз зелену шуму. Једном отвори дете очи, погледа је, па онда опет заспа.

На ливади положише дете у једну ладовину где су га могли видети са свију крајева ливаде, и куца оста код њега да стражари. Ханс и обе жене почеше радити као мећава. Ханс је морао да довикне Валпурзи да не преврће тако брзо, јер ће се брзо уморити, пошто се одвикла од таквога посла. Она га послуша и стаде мирније радити.

— Ова је ливада од твојих пара — рече Ханс.

— Молим ти се, немо' то више никада рећи. Је л' да нећеш? —

— Нећу више. —

Богме се добро угрејаше на послу, и кад Валпурга опет дође близу Ханса она рече.

— Сунце што суши траву нама истерује капљице зноја. У Краљевом летњиковцу косе сваке недеље по једанпут. Тамо не пуштају да трава високо порасте и пазе да у трави нема никаквог цвећа; али такво сено као да није добра храна за стоку. —

— Ти имаш многе мисли — рече Ханс — зар се још ниси уморила? —

— Јок ја, одморна сам ти ја. А знаш шта ми је најмилије? Ев' ово! — и она показа како почињу жуљеви у длановима.

Оздо из долине одзвони једанаест сахата. То беше време за ручак. Ханс брзо набра суварка из шуме, наложише ватру која је тако весело пламтела да је стара мајка једва одржала дете на крилу. Док се јело подгревало, Ханс је пушио своју лулу. За тим седоше на земљу и ручаше сви троје из једнога чанка.

— А сад ћу четврт сата да одспавам — рече Ханс па се опружи. И Валпурга прилеже; само је мајка остала будна крај детета.

Ханс није дуго спавао. Беше му пријатно кад виде да му жена на земљи спава. Он климну главом нани да је не буди. Дете наместише у котарицу поред мајке, која је мирно даље спавала. Ханс и стара мајка наставише рад у страни. Сунчани зраци падаху већ косо када се Валпурга пробудила. Нешто је беше дотакло, што ју је сву чудновато прожмало. Она отвори очи и виде очи својега детета и његове ручице које је милују по образима. Дете беше измилело из котарице и допужало до ње. Она се сва укочи, није смела ни да дише, склопи очи опет само да не поплаши дете. „Мајка!“ викну дете; она стеже срце да не прсне. „Мајка, мајка!“ викну дете јаче, она устаде и стаде дете миловати; оно се пушта-

Од радости она паде на колена и диже дете у вис; оно се смејало.

Она скочи и држећи дете над собом похита к својима и стаде викати „Хансе, нано, дете је моје!“ Дете је беше чврсто загрлило.

— Само истија са твојом радошћу, — опомињаше стара мајка — ти можеш дете размазити ако му покажеш да је теби тако много стало до његове љубави. Тако Бургајо, сад је доста — рече она детету — спусти га на земљу па оди да радимо. —

Валпурга учини како јој мајка рече, али се непрестано освртала да види дете; оно ни бригеша, игра се с куцом, која се одмах њему придружила. Сада се скотрља са навиљка где га беху наместили. Валпурга врисну. „Остави дете на миру“, рече мајка. Дете подиже главицу смејући се, за тим догеља четвороношке до стара мајке, па се онда окрете и погледа своју матер. —

Сено беше суво. Ханс одјури кући да упрегне краве те да дотера кола. Да би могли товарити ваљало је сено снети чак до пута, јер кола нису могла даље. Валпурга рече да је она доста спавала а и онако давно није радила, те није пустила да јој мајка у овоме послу много помаже.

Ханс дође, натовараше; стара мајка, Валпурга и дете седоше у врх сена. Најзад седе и Ханс на сено. Беше већ настало вече, језеро потамне, само по гдешто заиграју по њему модрикави светлаци.

— Сада нека говоре људи што им је воља — рече Валпурга — ми смо сада високо над њима! —

Ханс и мајка само се погледаше; тај поглед казиваше: баш је чудно како она о свачему има особене мисли.

На скоро све беше тихо у маленој кући крај језера. Сви спаваху мртви уморни од посла, а цела је кућа мирисала свежим сеном.

7.

Они у кући нису ни осетили када вихор диже прашину на друму, када се небо натушти облацима, када се разбесни страшна олуја, иза које удари обилата киша. Када је сутра дан Ханс отворио прозор и промолио главу, киша је још падала.

— Видиш да сам ја имао право да ће време да преврне? — рече Ханс — хвала Богу те је наше сено под кровом! —

— Јес — рече Валпурга — јуче беше дан, те још какав дан, само дан! —

Киша је падала од јутра до мрака, уз то је дувао оштар ветар, на језеру беху велики таласи, који су се са праском разбијали о обалу.

— Ала је то добра ствар имати кућу и кров на њојзи — рече Валпурга.

Ханс је опет зачуђено погледа. Она све на свету мора изнова да пронађе. Али она сада беше потпуно срећна јер је дете непрестано било код ње; њу је звало мајка а бабу „нана.“

Валпурга је стајала са дететом у наручју на прагу шталских врата, па је бацала тицама које данас не могаху наћи себи хранѐ, мрве од хлеба. Тице узимаху мрве у кљунове и одлетаху својим младима.

— И оне имају своју децу дома! — рече она Бургаји, па онда на један пут прекиде то и рече — Чујеш, Бургајо, јуче смо се заједно сунчали, а данас ћемо заједно у кишу! — и она заједно с дететом скочи у млаку кишу за тренутак, па се онда опет врати у шталу.

— Јел’, душице, да је лепо било? Па онда ова киша пада и на нашу ливаду па ће да расте нова трава, а кад отаву покупимо, ти ћеш већ да ми трчиш злато моје! —

Валпурга није знала шта да чини од радости што је своје дете опет добила, а и оно беше веселије но икада. Јер

ова млада мајка много се више игра с њиме него стара нана, па после мајка се тако гласно смејала, па му броји прстиће, па му за сваки прстић прича: „Овај каже: хајде, хајде; овај каже куда, куда? Овај каже к мајци, к мајци; овај каже шта ћеш, шта ћеш? А најмањи прстић каже „Цице мека“. И пуно таквих шала с децом, што их је само мајчино срце препуно среће могло измислити.

Ваздуги дан није Валпурга ништа јела осем што је од сваке кашичице окусила, којом је дете хранила. Киша никако да престане. Ханс је у шупи цепао дрва, док тек ево ти га на један пут у собу па рече:

— Ми смо јуче били врло лакомислени. Сви знају да си ти донела новаца у кућу, а ми смо јуче кућу оставили пусту. Је си л' погледала да л' је све на своме месту?

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Јована Бошковића скупљени списи. у 8 свезака. св. I. О српском језику. У Београду у штампарији краљевине Србије. 1887 сред 8° стр. 267 (¹).

„Србадија“ се не може поносити бог зна каквом вредношћу својих чланака за све време свога излажења у Београду, али су у њој излазили чланци г. Ј. Бошковића „из науке о језику,“ који су ако не једино што ваља, а оно сигурно најбоље што је у њој наштампано. И сви треба да се радујемо што их је г. Бошковић скупио уједно и сместио у I књигу својих скупљених списа, јер се с правом можемо надати да ће овако наћи много већи број читалаца, но што су до сад имали раштркани у појединим свескама тога часописа. Тек сада скупљени у једну књигу и могу они вршити ону улогу која им је намењена. Сваки који је рад да правилно говори и пише, наћи ће у њима много поуке. Много ће наћи што до сад

(¹) Види приказ Јагићев у његовом Archiv-у X стр. 320. и „Стражилово“ бр. 11 и 24 од о. г.

није знао; с многим ће бити на чисто у што је до сад сумњао. Придодати регистар на крају олакшава да сваки нађе оно што му треба, ако „нема кад“ или му је „тешко“ читаву књигу прочитати.

Нама није познато да ли су у хрватским часописима обратили пажњу на ову књигу, а у њој има доста места, која говоре о кварењу језика што су они почели, па од њих примили и аустријски Срби, а понека је нагрдна реч препливала чак и Саву и Дунав и прети да се и код нас одомаћи.

Читајући дуги низ ових чланака, за које писац вели да „неће ићи по некој системи, него онако, како се у повременим списима буду јављали“ и нехотице падну човеку на памет Сандерсова писма за немачки језик (Deutsche Sprachbriefe von Daniel Sanders) а нарочито код чланака о другом или шестом падежу, о предлогу *с* и т. д. И заиста ако би ико узео да пише писма за српски језик, тај би посао најбоље урадио г. Бошковић, јер за то треба нарочито и око да спази где се највише греши, и на што ваља ударити гласом у излагању.

Кад је престала излазити „Србадија“ престале су и ове белешке о језику, и у овом новом издању (ако се не варамо) нису се умножиле. Сигурно су други послови спречили продужење овог рада, јер је грађе за то било и сувише. У име свију оних, који су ради да науче правилније говорити и писати, а којима је граматика сувопарна а често и неразумљива, ми молимо г. Бошковића да нас ускоро обрадује новом књигом, у којој ће систематски бити изложена читава граматика налик на ону немачку што је Сандерс изложио у својим писмима. Број оних који би једва дочекали овакву књигу, ако и није на десетине хиљада, а оно је сигурно на неколике хиљаде, и с тога се можемо надати да ће г. Бошковић примити к срцу ову молбу.

*

Како је ова књига намењена за практичну употребу, то и је нужно увек износити законе за што шта бива у језику, ну ако се какав закон изнесе, мора бити тачно одређен. На стр. 87 вели се: „по законима у језику н пр грлени гласови (г, к, х) при мењању речи претварају се пред *и* у пискаве (*з, ц, с.*) а пред *е* у непчане (ж, ч, ш) који грленима одговарају, као: прилози, руци, снаси; помози, реци, врси; — боже, човече, грепе; може, рече, овршен; — а при творби речи, грлени се гласови претварају у непчане, као: дух, душа духја; стреха настрешница; сух, суша; сиромах сиромашан и т. д.“. — За другу половину правила рђаво су изабрати

примери. Могли би се узети н. пр. ови: књижетина, ручетина, снашетина, (снаха), књижица, ручица, снашица и т. д. Од приведених примера у *душа* и *суша*, *х* се није претворило пред *и* или *е* у *ш*, него је *ш* постало из *х j*, или, да се математички изразимо, *ш* = *х* + j; — а у друга два (настрешница и сиромашан) *х* се претворило у *ш* пред *в*, које је у првом случају испало са свим а у другом замењено са *а*. Ваљало би још додати да се и *ц* мења у *ч* у мењању речи пред *е* а у творби и пред *и* и пред *е*; зече, зечетина, главичица и т. д.

Не ће бити да су облици *плетеду, растеду, хоћеду* и т. д. постали по лажној аналогији чак из новог словенског, где имају двојаки облици: *pletô* и *pletejo, beže* и *bežijo* (стр. 98 и 167). Пре ће бити да су ти облици постали овако. Глагол *дати* има треће лице множ. вр. сад. од удвојеног корена: *даду*, па је *д* из тога лица продрло и у остала, те поред *дам*, *даш* и т. д. има и *дадем дадеш* и т. д. Из трећ. лица мн. *д* је отишло у 3. л. мн. и у други глагол, који је по основином завршетку налик на дати, у *знати* те има *знаду* и *знају*, па се попело и у друга лица, те има обоје *знадем* и *знам*, *знадеш* и *знаш* и т. д. И, на послетку, читаво то *ду* (у *даду*, *знаду*) почело се сматрати као наставак за 3. л. мн. вр. сад. па се почело додавати и осталим глаголима: пиједу, плетеду и т. д. па чак и *дадеду* и *знадеду*.

На страни 161 вели се, да према староме **ѣмьць** ми кажемо јемац, а према j-**ѣмьць** = **ꙗмьць**, јамачно итд. И кад би било у корену те речи **ѣ**, оно не би могло остати у почетку (као ни **є**, **ѧ** **ь**, **ъ**, **ы**), а да му се с преда не додај после кога се оно чита као *а* дакле *ја* (пред **ъ** и, **ы** додаје се *в*). Ако се у старим споменицима и налази где написано **ѣ**, у почетку, то или је традиција глаголска (нпр. у босанским рукописима), и треба га свуда читати као *ја*, или је мешање **ѣ** са **Ѥ** (у познијим споменицима), и треба га свуда читати као *је*!

Код речи шестопер, шестокрил (стр. 212) друга половина њена доводи се овако: пер-**о-ъ**, крил-**о-ъ**, па је прво отпало **ъ**, а за њим и **о**. Не би ли се могло обићи без **о** па рећи да се **ъ** додаје на основу: пер-**ъ**, и после у српском отпада, као што је без **о** постало крилан (**крил-ьнъ**) итд? Самогласници (сем **ъ**, **ь**) никад не отпадају на крају.

Облик *почмем* (стр. 94) и јесте неправилан, али је то провинцијализам (сев. Далмација) и постао је по аналогији од *узмем*, јер је у оба у неодр. начину е (старо **ѧ**): почети, узети.

Глаголскоме придеву *идавши* (стр. 166) поред ишавши ми не би дали право грађанства. Ако се он где и говори, то је новији облик и постао је по аналогији осталих облика тога глагола.

Код глагола моћи (стр. 196) где се хтела обележити разлика у акценту међу првим л. једн. и трећ. множине: *не мо̏гу, нѐ мо̏гӯ*, могло се навести како то изгледа и без *не*: *мо̏гу, мо̀гӯ* да не би ко помислио да без *не* треће лице множ. може бити акцентовано само: *могӯ*.

Свега има 288 напомена и поправака, и све је изложено јасно и за сваког разумљиво. Често, али не увек, стављено је код поправке и неколико примера на које се треба угледати. И то је врло добро. Али се на то ваљало мало чешће обзирати. Тако нпр. код глагола *употребљавати* (стр. 81) казано је да је сад. вр. *употребљавам* а не *употребљујем*, па би се могли навести слични *закопавати, зачикавати* итд. закопавам итд. од глагола *свршивати* истина је садашње време, *свршујем*, а зар *свршавам* не може бити сад. вр. од *свршавати*, који стоји према *свршити*, исто онако као *поучавати* према *научити*?

*

У овој је првој књизи напред још један чланак, на који ваља обратити пажњу, а то је „О *непотребним туђим речима у српском говору*"; први пут је штампан у „Седмици" *1856* г. па нам изгледа као да је јуче писан. Каква срамота што смо се тако мало одмакли у чишћењу бар оних страних речи, за које имамо лепе и свакомe познате српске!

Међу речима које се предлажу место страних има провинцијалних, које се или у истом значењу у коме и стране употребљавају у неком крају, н. пр. *вёра, витица* (бурма; у Сењу), *махач* (лепеза; у Боци), *обга* (јуфка; у Бачкој и Браничеву), *порамнице*; (хозентрогери; у Дубровнику,) итд. или се предлаже да им се значење рашири и пренесе и на друге појмове, н. пр. за бурму, *завојица* (пут на завојицу), за ћевап *пѐчâк* (у Црној Гори *пециво* нпр. јагње), за ћускију *озиб* (полуга), за Ausbruchsvein *самдток* [уље које само из маслина истече; у Далмацији. — Ракија што прва протече зове се у Ужицу *првљенац* (нема у Вука] итд. Даље има речи скованих н. пр. *вртеж* (бурма), *ковртâч* (девермавиш), *тêсак* (менђеле) итд. и на послетку, има страних које се предлажу за замену других страних нпр. сирће — оцат, дурбин — очалин и т. д.

За *јапунџе* и Миклошић вели да је турска. За *штрудлу* се вели у народу *гужвара* или *савијача*, но не и за *гибаницу* (или другу питу која се тако прави, не савија); она се зове *потрпача* или *ражљеуша* (Ужице; нема ни једне у Вука). Место предложенога *опточити* (ајнфасовати) не би ли боље било *опвичити*, што се такође у народу говори (ни ње нема у Вука)?

Међу предложеним скованим или провинцијалним речима има их врло добрих, и требало би да су се одавно одомаћиле, од кад су предложене (1856), а за неке скаване важе речи пишчеве: „сковане“ се речи понајвише не разумеју, нити их ко може упамтити; оне се врзу само по неким књигама и новинама, које излишним новостима саме себи чине штету.“ То се исто може приметити и на неке провинцијалне речи. Многима није суђено да продру у читав народ, и у књижевност. Њима је једино место у речнику.

На завршетку још један пут најтоплије препоручујемо свакоме ову лепу књижицу.

Липиска. — р.

ШКОЛОВАЊЕ У СРБИЈИ И — СЛИВНИЦА.

Борба између писаца и критичара постала је ствар обична. од како је модарни принцип самосвојне помоћи нашао и у књижевности своју практичну примену. С тога ме нису изненадили одговори г. Карића у „Н, Б. Дневнику“. Прилично је да отац брани своје чедо, — те му с тога људи не замерају, па ни они, који знају да се у очинским очима његовим огледају и она преимућства чеда његова, која су за друге очи невидљива с тога, што их у ствари нема.

Има писаца који држе своје критичаре, ако другачије мисле, за личне противнике, а критику за неки „ножић“ којим хоће да изврше правно убијство на њиховом умотвору. Али то је обмана која карактерише по првасходству незрела писца. Није писац објект критичарев, него оно што је написано; он зна, да је то што се напише, саставни део књижевности као и његова критика што је, и да је према томе оцена његова уједно и огледало његове индивидуалне

вредности, коју не може хтети сам да крњи пишући што, што се само собом обара. Јер у ствари до сад још ни једна критика није могла разорити нешто, што се не би пре а после сурвало само од себе. Заслуга њена састоји се у томе, што она предњачи тој катастрофи, а тиме непосредно користи читаоцу и књижевности а посредно и самом писцу.

Зато је критике у књижевности и за то ће је бити мимо све опирање писаца, који не подносе коректуру; биће је с тога, што је нераздвојна од умотвора људских, као што је у душевној природи човешкој нераздвојно суђење од опажања. И кад год се критика повремено притаји у књижевности, знак је, да нема умотвора о којима би вредно било говорити, или, да нема кога, који је позван да поведе јавну реч о њима — у оба случаја рђав знак: да је у тој књижевности усахнула продуктивна моћ.

О књизи г. Карића вредно је било говорити и ја сам био тако слободан сматрати се за позвана, да о њојзи поведем јавну реч. Вредно је било говорити с тога, што се у њојзи претреса најважнија институција нашега друштва — школа, а претреса на начин, који се не може оправдати *стварним стањем* њезиним. Не треба имати големог индуктивног дара, па да се схвати претежан значај овога питања по „младе народе“ европске у овој општој утакмици људској, па кад речем, да је у претресу тога важног питања изостао обзир, који је требао да руководи писца у јавној оцени те *народне институције* све и тада, кад би му статистична основа била непомерна, онда је довољно оправдан интерес јавног писца за ту књигу, која крњи значај наше наставе, а посредно и значај самога народа пред осталим светом. — Да правдам своје *право* што сам говорио о њојзи, није ми потребе, јер то стоји већ оправдано у настави српској, и ако г. Карић, *као наставник* мисли, да се то право може претрпати доскочицама, — он наставља као критичар погрешке, што их је починио као писац.

Потрудићу се да покажем у овим редовима, колико је погрешака у књизи г. К. колико ли у његовим „одговорима“ на моју критику. Тако ће читалац моћи на крају да оцени, каква је пишчева спрема била за такав рад, а отуд ће лако извести колико је оправдан *глас* што га подиже у одбрану своје књиге. У томе гласу опажа се двоје: поуздање у своју непогрешивост, и опорина према критичару своме. Кад успем да уздрмам у читаоцу веру у ту непогрешивост његову, опорина ће се његова сама собом већ илустровати. — Зна се већ, да су они, који зебу за своју ствар, лако склони, да је бране

сувише гласно, а „мислени“ људи веле, да се ни најбоља не може одбранити, кад је бранимо необузданом жестином.

Сад ћемо дакле да се вратимо књизи г. К. и да испитамо *подробније* њизину вредност.

У уводу своје књиге, писац нам каже тоном, који неспретно балансира између елегије и сатире, па још каже у три периода, који би и највештијем званичном стилисти германском били доста дуги: како не може ни на чем да опази, да нам је Сливница „памет померила“, па иза тога завршује, да ће цељ његових чланака бити „да се покаже *један од најглавнијих узрока* са кога ни тако жестоки удар, ни тако јак потрес, као што је Сливнички (sic није био у стању да нам **памет помери**“.

Да узмем реченицу „померити памет“ у истом смислу у ком је писац узимље а *народ не узимље*, то могу рећи, да нисам сâм, који не могу да увидим, за што да нам наш неуспех на Сливници „памет помери“.

„Шта је Сливница?“ пита један српски писац у своме делу[1]) па даје одмах за тим позитиван одговор:

„Ништа до само *крвава рекогносцировка* у којој су и Срби и Бугари кушали противникову војну снагу.“

Како смо је кушали ми? Исти писац вели:

„Ми смо ушли са сувише малом снагом за велику праву битку, а Бугари и ако су имали на свакоме месту концентрисано *три пут толико војске, колико ми,* нигде нису могли са својом војском и оружном надмоћношћу да нам створе од *Сливнице Кенигрец.*“ Хоће рећи нису могли да нас разбију.

То вели један писац, а други, који по истом предмету пише[2]) називље ту оцену „најбољу јер најексатнију оцену војничког и политичког значаја срп буг. рата, — па испитујући потање, како стоји са том бугарском „победом“, долази до закључка: *„да чак ни ону малену војску српску, ту четвртину, или и петину праве убојне снаге Краљевине Србије, Бугари нису на Сливници ни растројили а камо ли разбили“.* Да је писац, „школована“ могао нешто да прочита „Европске пилате“ пре но што је штампао своје дело, он би другим очима гледао на тај „жестоки удар“ и „јак по-

([1]) Др. Владан Ђорђевић: Историја пољске војно-санитетске службе у српској војсци за време срп. буг. рата од 1885 и 1886.

([2]) г. Никола Јовановић у „Београдским Општинским Новинама“ бр. 18 и сл.

трес", и говорио би мало тише о њему, ако би зар и говорио о њему; — али, не имајући на руци те драгоцене поуке, а не познавајући подробно политичка и стратешка збића, која су скопчана с том војном, разуме се да није могао одредити јој, као ови писци, прави значај њезин. Њему се наш безуспешни напад на сливничке опкопе учинио судбоносан догађај по Србију, и он се наравно упрепастио, што други људи прелазе преко њега на дневни ред. У ствари догодило се с њиме, који стајаше *удаљен од предмета* што га обрађује, исто, што се догађа с људма, који су подаље од бојишта: њихова уобразиља *увећава* им страхоту борбе ..*)

Сливница је покушај Србије, да са стајаћом војском својом уђе у Софију. Тај је поход требао дакле да буду нека војничка бравура, па ако је осујећен, нама може бити жао, али нам никако не може бити стид, кад знамо, да је Бугарска морала да уложи *сву своју снагу* и поврх тога да зове у помоћ Источну Румелију, да осујети тај наш покушај. Кад је тако, онда би „мислени" људи пре имали повода чудити се, да је одиста ушла наша војска у Софију, но срдити се што није.

Ту лежи по моме мнењу *прави* узрок народном равнодушју према томе неуспеху! Да је писац „школовања у Србији" посматрао наше „позиве" иза пиротске битке, он би, као сâм што сам, дошао до уверења, да је у народу укорењена вера у његову надмоћност према Бугарима, и да му ту веру ни мало није померио тренутни неуспех наше стајаће војске, те његове „деце из касарне", која имађаху пред собом противника несразмерно јачег по броју и по оружју. Равнодушност његова потицала је дакле отуд, што је био убеђен, да се тај неуспех лако може поправити; а то би се у ствари и десило, да се примирје није ставило на пут томе народном самопоуздању.

*) Кад је овај чланак ушао у штампу, изашла је „Сливница" *Ст. Грујића*, генерал штабног мајора за време срп.-буг. рата. На страни 114. те књиге може се читати ово: „Обе стране остале су још снажне и способне да издрже читав низ бораба, пре него од њих једна буде са свим поништена или побеђена. И као год што се за наше трупе не може рећи, да су победиле овде (на Пироту), исто тако *бесмислица би била тврдити, да су Бугари са овом битком постали победиоци.* Само правилан свршетак војне у опште, по што једна војска буде за даљу војну онеспособљена, само тада могла би бити реч о победи или поразу, иначе без тога нити има победе нити има пораза." Тако мисли о нашој војни стручан човек који ни мало нема узрока уздизати резултате нашег оружја у овоме рату; и то он вели за нишавску војску: а да како онда стоји с тимочком?..

Интелигенција наша била је равнодушна вероватно из сличних побуда; она је знала, да је стајаћа војска наша имала да се бори против сједињене бугарско-румелијске војске, и да је мимо сву неједнакост у тој борби, давала тако силан отпор, да је противнику ваљало пуних 7 дана да поврати оно, што је наша војска освојила за два дана. Неспокојство ове класе нашег народа могло се породити тек онда, кад је опазила, како се дипломатија упиње из петних жила, да спречи даљи двобој, који би јамачно показао друге резултате.

Опозиција опет знала је, да јој ваља црпсти из једнога неуспеха владе, коју сузбија, што могуће више користи за своја политичка начела. У њезиним чланцима реч „српска брука" има свога значаја и „мислени" људи знају, како да је тумаче; у научној расправи иста је реч пука бесмислица, на коју „мислени" људи морају — махнути главом. У осталом не ваља смести с ума, да је опозиција осуђивала владу, што је неспремна загазила у рат и што је узалуд чинила трошкове, али никад није покушала да докаже оно што није: како је Сливница била пораз српског оружја, како је она „жесток удар" и „јак потрес" дакле Седан за Србију; никад није теретила официре наше, који су у тој војни утакмице гинули са својим редовима, да су „окаљали светло оружје својих прадедова" и нанели нам „срам и поругу"... Опозиција је оставила г. Карићу ту славу, да нам те лепе ствари каже у својој књизи „Школовање у Србији", — и то још да нам каже *после* букурешког мира, на коме „победилац" пиротски, заклоњен скутом „блистателне Порте", прима скромно „article seul et unique", што му побеђена Србија диктира. . . .

Иза овога што рекох види се, да је писцу те књиге већ сама основица рада била погрешна. Кад се узме да је српско-бугарска војна судбоносан догађај за Србију који треба сваком Србину да „помери памет", онда је одиста наша индоленција непојамна, и заслужили смо да нам се то приговори. Што је г. Карић узео на се, да нам о немару нашем очита лекцију, по све је наравно: он је јавни наставник. Али нама не може бити право, што нас говором својим гура у свој гимназијски разред; ми смо израсли из тих пипела, погледали смо поизближе на тај догађај сливнички, потрудили смо се да промеримо све стране његове правилно и правично, и стекли смо на том путу уверење: да се тај „жесток удар и јак потрес" у истини опажа на књизи г Карића, али ни мало на Србији, и да према томе ако би сливнички неуспех имао шта да „помери", то би могао бити какав лаковерни ди-

пломата, или одвећ спори командант трупа, али ни како *срūска ūамеш.* У ствари данас не верују у тај „потрес" ни — *буīарске шовинисше* толико, колико у њ верује један *срūски насшавник.* Ја му не замерам за то, јер бих тада морао замерити погрешљивости људској: — али се не дам нагонити ни *најјачим īласом* његовим, да примим што је рекао, онако — bona fide, за непогрешиво.

Писац „школовања" очевидно у бризи за потоњи опстанак Србије тако немарне иза сливничког „потреса", похитао је да нађе узрока тој вељој несрећи нашој у — школи. То је по све наравно. Да је исти писац био човек војничкога реда, он би без сумње потражио узрок гдегод у *војној* организацији, али како се случајно иза те судбоносне афере затекао у школи, прилично је било, да покуша наћи јој узрока у — *школској* организацији. Тако захтева интерес „народа" па и логика ствари, јер ће ђаци за коју годину бити војници.... Истина, није трудан посао свести многе махне и недостатке друштвене у крајњој линији на школу, али свести бугарску „победу" на надмоћну интелигенцију бугарске војске — није ни тако лак посао. До сад још не могаху ни најобразованије. војсковође да изуму војно правило, по коме би један писмен човек био јачи од три неписмена, и Гордон у Картуму није томе ни први доказ, нити ће бити последњи. Између неписмених Махдијеваца, који су савладали њега, и Лакедемонаца, који су савладали писмену Атину, лежи дуги низ векова, али је ефект истога узрока остао исти. — Велика би добит била по европске народе, а голема удобност за европске државнике, кад би се пронашло средство, како да се просветним буџетом осигурају држави сталне победе — та свугде војска узимље своје „лавовске" порције из државне ризнице; али то сресто до данас није пронађено; државници морају још да се боче с посланицима около војног буџета; крупови „етаблисмани", који ни мало не личе на заводе за народну наставу, гутају још свакој држави годишње по неколико просветних буџета — све је то тако, али — што није, мишљаше г. Карић, може још да буде, и — седе те написа своју књигу „Школовање у Србији...."

Гледећи на читав састав те књиге, мислим да могу рећи без шале, да је г. Карић имао спремне неке статистичке белешке о нашој настави, кад је Бугарска на Сливници „потресла Србију" и задала јој „јак удар"; да би спасао што се спасти даје у оваким тешким приликама, он даде тим белешкама својим пролог, који сам мало час расветлио, и епилог који ћу још расветлити, — (оба дела су у књизи обележена звездицама) и уђе са својом књигом срчано

у српски свет, да покаже *бројевима*, како је Сливници узрок наша рђава настава, и како се она тачно подудара с германском реченицом „*Шулмајстор* је победио Француску!" —

Без сумње је писац у том раду имао правце за својим повређеним патриотским „чувством" па је прегрејан њиме, заборавио на хладан критеријум, који би иза правилне анализе оборио са „сливничким поразом" и основицу тога чувства. Те тако сад, гледећи како други суде о том „жестоком потресу" Србије, може данас рећи себи:

„Ти си жртва племенита чувства."

Али да! За гомилу која не анализше, факт је необорив, да смо код Сливнице били потиснути од Бугара, па кад већ г. Карић *хоће* да стоји у том друштву, нико му то не може бранити....

Да позабавим мало свога читаоца заједно с г. Карићем, с тим свемоћним „шулмајстором" који је победио Француску, пре но што пређем на претрес бројева изложених у „школовању".

Читаоц ми може веровати, да сам знао за тај немачки узклик, који је завео г Карића да пође тим правцем; али му овде морам признати, да не спадам у оне, који као он безусловно верују у њега. Писменост и образованост иде руку у руку, а ова последња је одсудно противна крволићу. Живот образована човек је да речем с песником „слатка моћ навике", и он га жртвује као човек само тада, кад је убеђен, да њиме брани своја човешка права, светињу своје самоопредељајне, личне слободе; као грађанин неће га штедети ни онда, кад види, да му ваља бранити свој завичај; неће баш с тога што *зна* да му је та светиња загрожена. За отмичарску војну образован човек толико мало има склоности да се жртвује, колико је вољан да срне у смрт за — похару. Ако је „шулмајстор" дакле имао у војни германској с Француском каква удела, он га је могао имати само у негативном смислу; с тога нисам већ као натуралиста, могао веровати у његову победилачку моћ. — Уплив тога германског шулмајстора за време седмогодишње војне није био већи од аустријског, па је ипак Фридрих велики победио надмоћну Аустрију. Победа је била дејство једних те истих узрока, што их видимо и и у немачко-француском рату: правилна и тачна стратешка и тактичка комбинација, за тим истрајност немачке војске која се подржава озбиљном дисциплином, а ослања на добро организовану — комору. Шулмајстори у томе послу немају баш никаква удела.

Замислимо себи војску образовану, како само г. Карић може да пожели, па је пустимо да за који дан војује и — гладује. За мало је ова војска листом рањена и без пројектила, јер је рад

и глад *двоструки губитак крви*, дакле прогресивни губитак снаге. Таквој војсци је пораза неизбежна, па ма сваки војник у њојзи био главом Кернер или Петефија. Нема сумње да су Французи у повратку своме из Москве били образованији од Козака, па је сва бразованост њихова утонула, не у Березини, него у животињском нагону за самоодржање, тако, да су им Козаци могли служити за углед у цивилизацији.

Примера има доста у покретима европског друштва, којима бих могао показати, како ми ни историја не даде да верујем у те шулмајсторске бајке, које г. Карић прима за готово. Из њих се може научити, да је *индивидуалан и народни понос* био свакад одсудан у људској борби, а тај поносточи из недара оне свећенице породичног храма, што се зове *мајка*. То је она Весталка, што бди да се не утули пламен, који у човеку ваља за живота да згрева осећаје његове *индивидуалне вредности*. Колико се од овога успитања опажа у школи, па и у „шулмајсторској“, то се може исписати на нокту; она је већ добра предобра, ако не потире оно што је у млађана срца усадила мајчина љубав и безгранично пожртвовање њезино према дому, томе попришту њезине среће а народне снаге.... Из тога је поноса извирала величина Рима, а кад је он утонуо у јелинском доктринарству учитеља робова — пукао је крај светској владавини римској. Херцеговачки народ је од свих племена српских највише жртава поднео бранећи свој лични и народносни понос, а те врлине његове нису потицале из школе, кад је нема, него из породице, која их је будила и неговала обрасцима личних и грађанских врлина из народног предања. Борци за ослобођење Србије не имађаху школске наставе, али имађаху лична поноса и љубави према својој постојбини, па су постигли за чим су прегли. Беху ли сва та чуда од јунаштва и самопрегорења резултат школске наставе? Повуцимо паралелу између њих и нас овако школованих и писмених, па ће нам бити јасно, да школа у нас не само није ништа приновила од тада, него је прилично крњила и од онога што се затекло.....

Али да се вратим „шулмајстору“. Рад његов имао је испрва далеко племенитије цели, но што је избила у последњој германској војни; он се бавио гајењем идеје немачкога јединства и усађивањем вере у младоме нараштају, да у томе јединству лежи народносна безбедност његова од чије му драго поплаве; — његово око беше упрто у немачке земље раскомадане међу собом и раздвојене разним полчтичким и династичким интересима, а поглавито на оне

крајеве, који су били под туђом владавином. У томе је он вршио своју свету културну мисију као друг му у Пијемонту и за 50 година успео је, да види две области Данске повраћене у крило мајке Германије, а мало касније, и остале немачке земље упућене једној политичкој мети. Ако је у томе раду својме прекорачио своје културно земљиште, и сејао у подмладку германскоме племенску *мржњу* према суседу, који не имађаше потребе да се одупире тој вишој политичкој цели германској, не служи му ни мало на част, јер су мржња и племенска борба животињски атрибути у нарави човечијој, које школа ваља да плеви а не да залива. Та се мржња одиста истицала у појединим епизодама немачко-францускoг рата, али је она вероватније извирала из предања народнога на претрпела понижења и неправде од Француза у почетку нашега века, као што је отуд потицала и *без школе* наша мржња према Турцима. Рад „шулмајсторов" није смео (а волим да речем није могао) бити противан културноме позиву његовом, и за то није могао имати голема, а најмање одсудна уплива у немачко-француској војни: тога имађаху они фактори, које сам поменуо напред.

Ја имам сувише добро мњење о томе „шулмајстору" германском, да би га могао понизити, придевајући му уплива у освајачком делу Германије. Кад је отмичарска борба карактеристика варварства, смешно је тврдити, да је њезин успех производ културисане нарави човешке, која се огледа у начелу: својега не дај, туђега не тичи? и ко верује у ту причу о „шулмајстору", просто није размишљао о њојзи.

Не устежем се веровати, да је уједињење растурених делова немачког народа од чести дело свесне народне наставе, али сумњам да је ова игда имала у своме програму освојење Лорене, сумњам што знам, да сваки културан рад иде за сталним резултатом, а идући за тим, мора се ослањати на истину. Уписивати освојење француских области германској школи у заслугу, значи порицати, да је она врело науке основане на истини, и према томе живи протест свакој неправди.

Ето тако стоји са „шулмајстором", који је по г. Карићу увећао Германију туђим земљама, — па ако Француска данас подражава Германији, појава је по све наравна; она хоће да поврати своје земље, као Германија што је негда чинила, па се нада, да ће и њојзи у томе послу бити од користи, ако што више Француза у школи науче француски превод старе германске песме »Schleswig-Hollstein meerumschlungen....« У томе послу не само да јој не може бити

замерке ни од тога, него ће јој, шта више, сваки образован човек дати за право, и пожелеће, да сваки народ, кад се нађе у сличном положају, пође са својим „шулмајстором“ истим путем.

Девиза је доброга наставника иста, што и култивисана човека, и према њојзи, „шулмајстор“ је тражио *своје* и нашао, а што је германским државницима иза тога порасао апетит за туђим залогајем, не може бити његова заслуга, као што није његова кривица што има тај залогај сад — досађује желудцу.

С тога, и са других разлога, ето не верујем у одсудан уплив германског „шулмајстора“ на немачку победу у Француској! Уплив његов у тој ствари може бити само посредан у толико, у колико је успео да у својој школи одгаји добре и послушне грађане — Више сам склоњен да уступим тај претежан уплив друштвеним обичајима германским, снажити *у зрелим годинама* своје тело и крепити свој патриотизам у разним удружењима, гимнастичким, певачким, стрељачким, туристским, која у прву руку оспособљавају јединца за напоран рад, а у друштву га подстичу на истрајност у њему и верност према њему (Berufstreue), а у крајној мери утврђују у њему осећаје друштвене и народне узајмности (Gemeingefühl), особине које су постоље народној снази физичкој и моралној, и које се у нас за сад познају само по имену, јемачно за то, што је нашим наставницима прече, да нам покажу, колико смо огрезли у варварству, него, којим се путовима долази до личних и грађанских врлина, и тече поштовање у колу цивилисаних народа.

Како се види, писац „школовања“ није био ни са „шулмајстором“ на чисто, иначе га не би, права човека кривио, бар из колегијалности не! Да видимо сад како стоји са његовим *бројевима* којима је покушао да стави нашу народну наставу испод бугарске. Ако с њима не прође боље, но што је прошао с покушајем да стави наше оружје испод бугарског — моја кривица није: ја рекох, да критика не може оборити ништа, што се не обара само собом.......

Др. М. Ј.

Г. Панта Срећковић и Шареник у Скопској нахији.

У LXV-ој књизи Гласника покојнога Српскога Ученога Друштва, у Београду печатано је кратко једно али садржаја пуно писмо г. Јастребова, у ком он г. Панти Срећковићу из Призрена, под 21 Септ-

1885 г., пун радости јавља и саопштава: да је „заиста планина (гора) *Шареник* удаљена од манастира св. Димитрија три сата"; и да је „тако са свим истинито казао Дифрен, да је гора Шареник у Скопљанској нахији, да је у њој Вукашин убио Уроша". Велеважно писмо то завршује се о усkликом: „Победа је на твојој (то је Пантиној) страни"! Писмо то или ти правије ту депешу примио је г. Панта у Београду, 5. Окт. 1885 г. Овде се у Срему, у поткрилију Фрушке горе држи — тако би објективан дописник и известилац почео допис или ти извешће своје о тој важној депеши Руса Јастребова — но пошто се ја до те објективности дописника наших од заната немогох никада узвисити, и оно што само и једини дописник или дружиница његова мисли и измишља, жели и прижељкује изнети као мисли и жељу целога општинства у Срему или бар у поткриљу Фрушке горе; то морам побрисати онај почетак: „овде се — држи," те просто и без сваког увијања и подметања казати: ја грешни у Бога Иларион држим, да поменутога напред писма није писао г. Јастребов у Призрену, већ да је то писмо сам адресат, г. Панта Срећковић себи писао и само подметнуо г. Јастребову, и да заметне траг додао оно: примио у Београду 5. Окт. 1885., једном речи, ја држим да је писмо то, као што Црногорци веле, „лажовна књига". А што писмо то за лажовну књигу држим, за то ми је главни разлог, што се не може или што не могу да помислим, да ће такво писмо написати г. Јастребов г. 1885, онај Јастребов, који је г. 1884 истом том београдском научнику на писмо и усрдну молбу његову, да ма како год изнађе у Скопљанској нахији место, реку, гору или планину, која би се звала „Шареник", овако одговорио: „али на сва моја питања, има ли у овој околини село, планина или буди какво место под именом Шареник, одговорили су: *да имена Шареник нигде у скопском округу нема. Ни село Говорљиво није ми на питање одговорило, а село Малчиште (т. ј. Мучиште) је сасвим мучало.* (в. Гласник књ. LVII. 54.).

Од г. 1884 до г. 1885. нема више од једне године, па се пита како да за то кратко време и село Мучиште проговори, а село Говорљиво да са свим пробрбља, и да сад не само зна, да заиста има планина (гора) Шареник већ да и то зна, колико је тај Шареник удаљен од манастира св. Димитрија и колико од села Сушице и „да Шареник има у пречнику око три сахата хода", и да „од села Сушице у *Шареник* пут води преко села Млчишта", и да је „гора Шареник између р. Треске и Салкове (Шалкове) планине", и да је „удаљена од Хтетова на 8 сати путовања", и да је „у округу скопском као што говори Дифрен"? Не, не, — није никако могуће, ил

се бар не може узети да је писмо оно од 21 Септ. 1885. могао написати озбиљан и поштен човек, као што је г. Јастребов, који зна, да француз Дифрен, писац XVII века, није ни могао знати, а није баш ни разабирао, да л' је *гора* Шареник у скопљанској нахији и да ли је Вукашин убио Уроша баш у тој гори Шареничкој у скопљанској нахији. За таква се питања интересује данас једини г. Панта Срећковић, он једини жели, и он једини упео се из петиних жила да докаже да је Вукашин убио Уроша, и да га је баш убио у Шаренику, па био тај Шареник гора (планина), река, поток, село, град, то је споредна ствар, а главно је да се зове Шареник, и да је у „скопљанској нахији“ или у „скопском округу“ и не сме бити на пр. близу Неродимља или између Неродимља и Качаника и качаничке клисуре, кроз коју се иде у Скопље. Он то жели, тако силно жели, да већ и верује и са свим је убеђен о истини тога што жели, то јест да је Вукашин убио Уроша и да га је убио у Шаренику и да је Урош сахрањен био у шумици, која је удаљена три сата од Шареника, а испод његових ногу да је био сахрањен „убица“ његов краљ Вукашин. То Панта верује, то он казује и учи, за то се он бори, то је његова фикса идеја, и ја не знам шта би било од г. Панте, да изгуби ту веру, да се разувери и да мора признати, „да Вукашин није убио Уроша“, и да према томе не треба ни једне речи трошити и распитивати за гробове „Уроша цара и Вукашина краља,“ а најмање да треба разбирати и главу си лупати са гором „Шареником.“ Но до тога увиђења још је далеко — и Панта се још једнако налази у штадијуму најжешће и најтврђе вере у постављени исторички догмат. А кад га запиташ: на чему оснивaш ти господине, брате и учитељу Панто тај твој догмат? он ће ти одговорити: па ето, тако вели Дифрен, А на даље питање: а откуд то зна Дифрен који је живео у XVII веку, а цар Урош родио се, мучио се и преставио се с краљем Вукашином у XIV веку? одговориће ти г. Панта: па ето читај Дифрена па ће ти он казати, од куда то зна. Немамо куда, већ дај да видимо шта и како тај чудни Дифрен пише и шта он каже, од куд је црпао оно, што он о том зна. Дифрен дакле пише ово: Quem (Urosium) cum Vukascinus percepisset jugam meditari, Ragusiumque se conferre velle: nunc clava ferrea in illius caput impacta, interfecit anno 1368. Corpus ejus reconditum in vico Scaireniko vel Sciareniko, in Scopiensi districtu (m., Cant. lib. IV. cap 44. 50). „Победа је на твојој страни“ г. Панто! Дакле Панта има право, јер ето Дифрен каже да је Вукашин буздованом ударио и убио Уроша г. *1368* и да је Урош сахрањен у *селу* Шаренику у скопском округу. И то не каже он — Дифрен сам из своје

главе, већ се за то позива на *Кантакузина*, књигу IV главу 44 50. који је и живео у XIV веку и познавао и цара Уроша и краља Вукашина, који је обојицу и преживио; који је и у Србију долазио, и био у Скопљу, и познавао околину скопског града или ти „скопску хору“, који је дакле, пишући у старости у манастиру као монах своје мемоаре, знао шта је писао и о стању ствари у Србији добро обавештен био; једном речи Дифрен се позива на таковог сведока, против кога не може се ништа приговорити, те према чијој сведоџби мора „престати всяк глагол“. И престао би, давно би престао „всяк глагол“ о убиству цара Уроша и о сахрани његовој у Шаренику „кон Скопља“. да то, што Дифрен каже, да је нашао у Кантакузина — доиста и стоји у IV књизи, глави 44 и 50 његове историје византијске или ти мемоара о свом добу. Али пошто о тôме нити у поменутој књизи и поменутим главама, нити игде у сва три тома Кантакузинове историје, речи и помена нема, то и не може да престане „всяк глагол“ о убиству Урошеву и о селу или гори Шаренику у Скопској хори или ти нахији. Сведок дакле онај на кога се Дифрен позвао отпада и мора отпасти, кад не зна ништа о том убиству и о селу Шаренику. Шта ћеш на то рећи г. Панто и евентуално шта ће на то рећи г. И. С. Јастребов? — Но да не мучим толико ни Јастребова ни г. Панту с Дифреном и Кантакузином, казаћу им, јер видим да се не умеју помоћи, да се Дифрен у свом оригиналу за потврду казанога у тексту, доле испод текста није позвао нити се могао позвати на Кантакузина, већ се позвао на онога или оне, у којима је тада, кад је састављао дело своје о фамилијама византијским или ти родослове византијске и јужнословинске господе, могао наћи оно, што се у тексту о убиству Урошеву и о сахрани његовој у Шаренику код Скопља каже, а то су: Орбини или ти Мавроорбини и Лукаревић или ти Luccari — и нико више. И што год Дифрен о нашој господи више од византинаца, с којима се он поглавито бавио, зна, то је скоро све он узео или из Орбина или из Лукарића. Дифрен се дакле у оригиналу свом и за убиство поменуто позвао на Орбина, али при штампању дотичног места испреметани су цитати испод текста, и отуд је штампарском погрешком дошло, да се под lit. (m.). цитира: „Cant. lib. IV cap. 44. 50“. место Orbinus; Lukarius p. 63. — Дифрен се дакле у истини позвао на Орбина и Лукаревића као извор из кога је он црпао вест да је Вукашин убио Уроша и да је Урош сахрањен у селу Шаренику у скопском округу. Ми дакле имамо управ посла са нашинцима Орбином и Лукаревићем, а не са странцима, с Дифреном и Кантакузином. Па још и боље што смо скинули с врата „високоумног“ Грка и лаковерног Гала или франкогала а ухватили

се за патриотичког Орбина г. Јакшу Лукаревића, који је много путовао по балканском полуострву, видео многа села и градове, и који је, као што г. Панта негде лепо вели, знао „шта је писао и о стању ствари добро обавештен био." Но био Орбини патриота или не био, и нека је Јаков Лукаревић наше земље од Дубровника до Стамбола и од Драве, Тисе и Моришa до Солуна и Трикале унакрст пропутовао — (путовао је много и г. Панта Срећковић, па опет за то за његове „путничке слике" у Гласницима и Летописима Матице Српске неће трезвен човек дати ни пребијене паре), — није то главно и не пита се: да ли је сведок цитиран да сведочи о факту који се имао збити у XIV веку, био у своје доба велики патриота или да ли је много путовао, већ се пита и главно је да се зна, кад је, у ком је веку живео сведок, који има да посведочи оно, што се збило у XIV веку; па кад сазнамо, да је Орбини своју „историју царства словинскога" или ти свој „словински цароставник" а управ „Родослов словинске поглавито пак српске господе" издао на свет г. 1601. а Јаков Лукаревић своје дубровачке Анале или Летописе, у којима свашта има, пустио у свет год. 1605. — онда с убиством цара Уроша и сахраном његовом у Шаренику не стоји ствар најбоље, односно, онда истинитост поменутог факта то јест убиство цара Уроша и сахрана његова у Шаренику, и покрај сведоџбе обаречена Дубровчанина из почетка XVII века, још је у питању; те се даље мора питати: „откуд Орбини и Лукаревић, који су живили у другој половини XVI и у почетку XVII века, знаду да је Уроша баш убио Вукашин и да је тело Урошево сахрањено баш у Шаренику, селу у скопској области или ти нахији? На то питање је г. Панта готов с одговором, и он ће вам истина казати: но, на то су они дознали из записника и листина старе дубровачке архиве!; откуд би иначе могли поцрпсти то, ван из дубровачке архиве, која је њима приступачна и која је тада, када су они писали још у целости била; а што се специјално Шареника и гроба Урошевог у Шаренику, односно оног свода тиче, та већ смо напред поменули да је Лукаревић много путовао, да је био у Скопљу и да је тамо у околини скопској на самом лицу места дознао, да је Урош у Шаренику сахрањен и да је својим очима видео онај свод или ону засвођену земљу, где је мртво тело Урошево положено било. То је Лукаревић могао дознати па и доиста је дознао на самом лицу места онако исто, као што сам ја, Панта Срећковић, г. 1873 у Сушици нашао и својим очима видео не само плочу под којом је тело Урошево лежало, већ и гроб краља Вукашина, па чак и гроб краља и Краљевића Марка. Па што је Лукаревић на лицу места дознао, то је и Орбину саопштио, који

се у својој историји често на Лукаревића Јакова позива; те отуд и и Орбини зна, да је Вукашином убијени цар Урош сахрањен у селу Шаренику код Скопља. Тако ће ти на горе стављено питање г. Панта одговорити, и таквим одговором и разјашњењем сваку па и најмању сумњу о истинитости казивања Орбиновог и Лукарићевог о убиству цара Уроша и сахрани његовој у селу Шаренику, раскршити. Допустите ми драги читаоци, да за час прекинем говор о убиству цара Уроша и да запитам нешто г. Панту у погледу тога све једнако помињатог места Шареника. И Лукаревић каже на стр 63 да је убијени Урош сахрањен ноћу „in una volta di terra in Sciarenik **villagio** di Skopie" а по Лукаревићу тако исто вели и Дифрен: „in **vico** Sciareniko in Scopiensi districtu". Лукаревић дакле зна за *село* Шареник код Скопља и да је у том селу сахрањен био Урош, али данас тога села „код" Скопља нема, нити га је г. Јастребов тамо где могао наћи. Све што је Јастребов хоћу рећи што си ти сам г. Панто 1885 могао у скопској нахији изнаћи, своди се само на планину (гору) *Шареник* коју је, као што се у подметнутом г. Јастребову писму од 21. Септ. 1885 каже: „Бог створио за лов, јер има свакојаке дивљачи". Ако је дакле Вукашин, као што се обично говори, цара Уроша у лову убио, онда га је морао ту у „**гори** Шареник" убити; но Лукаревић не зна ништа нити о гори „Шареник" нити о лову Урошеву с краљем Вукашином у тој гори „Шареник" званој и да у опште не зна, где и на ком је месту убијен Урош, но само зна, где је убијени сахрањен и каже изрично, да је сахрањен у селу Шаренику, за које село г. Јастребов при свеколико распитивању и истраживању није ништа дознати могао До чега ти је г. Панто више стало или до села или до горе „Шареник", јер једно од двога напустити мораш? Не морам и нећу ни једно да напустим, *села* не могу напуст ти јер Лукарић, који је знао шта је писао, који је много путовао и био у Скопљу и у тадашњем селу Шаренику, и који је видео онај свод или ти засвођену земљу у том селу и сврх свега Лукарић, који је црпао из архиве дубровачке, тај Лукарић каже, да је Урош сахрањен у селу Шаренику „villagio di Scopie"; њему се дакле „безусловно" веровати може, — но не могу ни „горе Шареник" жртвовати, јер за ту гору или планину везана је одвисна моја победа. Писмо, које је г. И. С Јастребов у Призрену 1885 г. Септ 21 писао; и које сам ја у Београду 5 Окт. 1885 примио и одмах отрчао као без душе г. Јовану Бошковићу и замолио га, да га утисне још у 65., дакле претпоследњу књигу Гласника, то писмо почиње се овако: „заиста планина (гора) *Шареник* удаљена је од манастира св. Димитрија три сата" а завршује се овако: „Победа је

на твојој страни“. Због тог почетка и због оваког свршетка, ја немогу дакле ни „*горе*“ Шареник напустити, већ кажем, и морам одјако тако казивати, да је краљ Вукашин убио цара Уроша у лову и то у *гори Шареник*, која је гора Шареник три сата удаљена од манастира св. Димитрија а толико исто од села *Сушице*; и из горе Шареник „која има у пречнику око три сата хода“ донесено је тело убијеног цара ноћу у село, које се у време, кад је Лукаревић путовао по балканском полуострву, такође звало *Шареник*, а данас се то село зове *Сушица* и удаљено је од горе „Шареник три сата хода, и у том селу Сушица је црква св. Димитрија, задужбина и фамилијарна гробница Мрњавчевића; ту су они сви сарањени. Ту је сарањен краљ Вукашин, краљица Јелена, краљ Марко и т. д. ту је под сводом сарањен био и цар Урош. И тако не дам ти ни горе ни села Шареника у нахији скопској.“ Добро Панто, и недај, кад не мораш дати нити једно од двога жртвовати, но стани г. Панто, да те још нешто запитам пре него што са „Шареника“ на убиство Урошево пређемо. Знам да имаш „Pamatky drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv“ које је сабрао и издао П. Ј. Шафарик у Прагу 1851. г. и знам да си ту књигу бар хиљаду пута до данас претурао и тражио у њој сад ово сад оно, што се српске повести тиче; па ћеш знати да у том зборнику старих наших писмених паметника има међу другим летописима и „Исторіа вь кратцѣ о срьбскыихь царен“. (стр. 55—64) дакле најстарија наша цароставна књига под именом „Историје“; па кад све то знаш, онда ћеш се ваљда сетити да место једно у тој најстаријој „историји“ нашој из XVI века на стр. 61. а у последњим двема врстама гласи: „сь же краль (т. ј. Вукашин) роди 3. сынове: Марка, Дмитра, Андріаша, сьтворише и црьковь светомоу Димитрію оу *Соушицѣ* конь Скопіа“. Сушица дакле она код Скопља, где је била црква св. Димитрија, задужбина Краљевића, синова Вукашинових, звала се и у XVI веку, као год што се и данас зове, *Сушица* а не *Шареник*. То је једно; а друго је то, да и сам Лукаревић зна за *Сушицу*, само што он назива ту Сушицу *градићем* а не селом и то на истој страни 63 на којој је забележио да је Вукашин убио Уроша, и да је овај сахрањен у Шаренику селу код Скопља. Вукашин бежећи (т. ј. из боја на Марици) то су речи Лукарићеве, убијен је издајнички од Николе Арсојевог, свог слуге „e fu portato a sepelire nella *rocca di Susciza poco in giu dalla sepoltura d' Urosi Imperatore*“.

Напусти дакле г. Панто, село Шареник „in Skopie“ и гроб Урошев у том селу Шаренику у нахији скопљанској, а нека ти је проста гора или планина Шареник, која је удаљена три сата или сахата

од манастира св. Димитрија и од села Сушице а 8 сати путовања од Хтетова, и која има у пречнику око три сахата хода, и нека се та гора Шареник одликује шумама и провалијама, и нека има у њој свакојаке дивљачи". И та „гора Шареник" са свеколиком дивљачи у њој, на част ти Панто! и да ти је проста г. Панто, само не тражи више ту код Скопља ни села Шареника ни првога гроба цара Уроша, већ се врни назад па ајд, ајд, кроз клисуру тврда Качаника — и више Качаника, близу старога Неродимља а и Петрича града. тражи. тражи село и реку шареничку, па ту тражи и гроб цара Уроша. И то мораш чинити, то ти заповеда благочастиви и христољубиви столетни, а учени *српски* патријарх, патријарх свим Србљем и Блгаром и западним странама и белога подунавља и обоје пол. Дунаја и т. д. и т д.; патријарх, који је за све време свога патријаровања и управљања црквом, — а управљао је црквом око тридесет и три године, — непрестано по свим крајевима србским путовао и свуда старине српске а нарочито старе рукописе истраживао и најрадије књиге пароставне или као што ти волиш, „староставне" читао и за се преписивао или дао преписивати; патријарх који је за веру своју и љубав к роду своме српскоме и у тамници турској чамио и ланцима окован био, тај велики патриота и исповедник, први историк српски после Архијепископа Данила, тај захтева од тебе Панто, да му верујеш, да њему верујеш више него ли његовом савременику, ономе лацманину по имену „Giacommo di Pietro Luccari gentilhuomo Rauseo" и да потоњом том вером поправиш оно непромишљено пискарање твоје у оној књизи твојој, којом си се о часну и славну памет великог међу патријарсима српским поборника и заточника за православије и великога рачитеља стародревности српских као и „ревнитеља ка светим", блаженејшаго патријарха нашег Пајсија огрешио. Та то бар знаш, колико је њега труда и муке стало, док је скупио грађу и на основу те скупљене грађе написао „повест благочастивога и превисокога и приснопоминајемога и храброга цара Стефана и сина његова, Уроша младога цара;" и не само повест већ и „тропар с кондаком" најпре, а после и целу „едину" службу св. цару Урошу; та ти знаш, брате Панто, да је Пајсије био родом из Јањева са Косова и да је сваки угао тога широкога поља познавао; та ти знаш господине Панто, да је Пајсије пре него што је у Грачаници свенародно за српског патријарха избран, био Новобрдски митрополит и да је у његовом подручју лежао онај манастир с црквом, успенију пресвете Богородице посвећеном, у којој је цркви и тада и после када је Пајсије писао службу св. цару Урошу, лежало св. тело цара Уроша и творило исцеленија

с вером приходећима; па кад тај патријарх Пајсије у повести младога цара Уроша каже, да се „он преставио године од створења света 6880 или ти 1371. од Христова рођења“ и да је сахрањен у напред поменутом свето-успенском манастиру у поткрињу града Петрича више Неродимље; и да је при том манастиру и *горска река* и *село* „зовомо *Шареник*“ а близу манастира село *Шајковце*, и да је лежало то тело Урошево у гробу под каменом плочом 211 година, и да се тек г. 7092=1583—1584. свети чудним начином, као што то савременик Пајсије лепо у поменутој повести приповеда, објавио кад је и манастир већ запустио и град Петрич разорен био и одавно нико из околине за гроб Урошев знао није, и да су поменуте 1583—1584 г. кад је Новобрдски митрополит Василије био, мођи његове из земље извађене и на реци „Шареничкој“ омивене и у ћивот од орахова дрвета смештене и у порушену цркву унесене; да су се после нашли ктитори који цркву ту обновише, манастир оправише и прилоге на крму обители учинише и цркву иконама, књигама и одеждама украсише; кад то савремени и објављењу светога (г. 1583) и ономе, што је за објављењем свечевим рађено, патријарх Пајсије каже, за што да му не верујеш неверниче, брате Панто! зашт' да претпоставиш сметеног латинина своме патријарху, који је добро знао и Скопље и околину скопљанску, и бивао у цркви св. Димитрија у Сушици **„конь Скопиа“**; и видео не један пут и развалине града Петрича и царскога двора у Неродимљу; који је знао где је светоуспенски манастир, у ком су изложене биле св. мођи цара Уроша, и како се звала она река, која је долазила с горе а текла мимо тај манастир, и како се звало село одмах до манастира и оно друго село близу манастира; па како си могао, душе ти, рећи да је патријарх Пајсије учинио збрку и пренео село Шареник из округа скопљанског у поткриље града Петрича више Неродимља, а не рече, што је много ближе памети, да је сметени Лукарић нешто начуо о Шаренику и о манастиру код тог Шареника, у који је сахрањен био у своје време Урош цар, па као што је иначе сметен био, смео се и сметено написао, да је исти цар сахрањен у Шаренику, „villagio di Scopie.“ Напусти, дакле, брате Панто, то „скопљанско село Шареник“, напусти га!

— Не могу, ни за живу главу не могу!

Та зашт' да не можеш, и како да не можеш данас напустити не само Шареник већ и целу скопљанску нахију, кад си могао још 1870 године, као што читамо у „Гласнику“ XXVII, стр. 251, онако лепо казати и написати: „Вукашин позове — то су, Панто, те твоје лêпе речи — Вукашин позове Уроша у лов *у поље Косово.*

Уморен ловљењем и жеђом цар сјаше с коња, да се напије воде, па га Вукашин у ту минуту удари топузом и цар падне мртав 2. Дек. 1367 године, имајући од рођења 31 годину. У вече по помрчини, Вукашин са својим слугама пренесе мртво царево тело у *цркву усаенија близу града Петрича*. Калуђерима је речено, да је то тијело једног умрлог ловца. Та је црква и до сад здрава и читава, само што не поје.“ Шта ћеш на то рећи Панто?

— Шта ћу рећи и шта могу друго рећи ван то, да сам тада, кад сам тако причао и писао и држао се народних прича и народног предања, које нам је сачувао и прибележио патријарх Пајсије, троношки летописац, патријарх Арсеније IV. и други калуђери, — био млад и зелен. Али данас, данас сам сазрео и, као зрео и трезвен историчар, данас више верујем странцима, о којима сам на страни 21. моје књиге, издане још 1881 год. под насловом: „Краљ Вукашин убио цара Уроша,“ рекао: „вска за нас (то јест за Панту у Београду) говоре страни писци, *који су знали шта су писали и који су добро познавали стање ствари у Србији па и доцније у Турској.*“ — данас, дакле, верујем ја страним писцима Орбину и Лукарићу, и само њима верујем, а народној причи и традицији, народним песмама и скаскама, и народним старим писцима и старославним књигама, као патријарху Пајсију, пећском и троношком летопису и Арсенију IV, ја не верујем и нећу да њихове погрешке заступам. —

Збиља нећеш? Па какав си ми ти онда академијски представник „старије историјске школе, која верује народним традицијама и песмама и ради више по срцу“ и која се бори на смрт и живот са „новијом историјском школом, која је рационална и објективна и која се не поводи за традицијама, причама и песмама, већ ради на основу аутентичних извора и по разуму?“ Та ти си, море Панто, том данашњом изјавом издао и изневерио ту „старију школу“, ти си преварио и преваром се ушуњао у „академију наука друштвених“! И како ти подноси образ, Панто, да јавно кажеш, да си г. 1870. био још млад и зелен и неук, а данас да си зрео и учен, кад сви у Београду знају, да си ти и тада — кад си оно о лову краља Вукашина с царем Урошем по пољу Косову и о сахрани тела Урошева у цркви успенија близу града Петрича написао и у „Гласнику“ печатао, и кад си мало доцније, по Старој Србији путовао и, попевши се на врх горе, с развалина старога Звечана гледао и огледао се по пољу Косову и, сетивши се онога „грознога духу српском позоришта“, уздахнуо и с уздахом и

ово рекао а доцније и штампао: „у *Неродимљу* је старатељ и кум Вукашин убио своју попилу, цара и кума „нејаког“, Уроша“ — био матор ципор! Остани, дакле, при пређашњем казивању молим те и преклињем те Панто, а напусти село Шареник у „скопљанској“ нахији у свом властитом интересу, јер ако и даље останеш јогунаст и баш нећеш да напустиш ни тога тричавог сеоца, онда немој после да кажеш да те није нико „упозорио“ на опасност и напаст, која те може снаћи, ако не попустиш, јер ако „Одјек“ и „Уставност“ опазе да си изневерио „старију школу“, могу лако раструбити, да си ти, брате и субрате Пантелија, постао академлија не као најугледнији представник и поборник „старије историјске школе“, већ, као потајни — напредлија! И та ће потвора *одјекнути* на све четири стране и неће се *уставити* од Авале до Кавале, и од Адакале до Трикале, и ти си за навек — пропао, и преко тебе ће се прећи — на дневни ред! Буди дакле, мудар и паметан и предвари, а можеш лако предварити и опростити се беде и затупити невидовне стреле „яже на тебе движимыя“. Напусти само проклети Шареник „in Scopie“ и прилуби се Пајсијевом селу Шаренику, и ти ћеш стећи у патријарху Пајсију најјачег, јер од свог рода и народа поборника у **главном** питању, у питању убиства цара Уроша; јер то ћеш бар допустити, да је питање: **где** је сахрањен цар Урош од споредне важности, или бар да нема оне и онолике важности данас то питање, какве и колике важности има питање о **убиству** цара Уроша. Напусти, дакле, одбаци, опрости се један пут скопљанског Шареника, који и онако, покрај свеколиких јастребова, не можеш даље бранити и одбранити; напусти ту далеку, изложену позицију, па се повуци натраг и прикупи снагу за одсудан бој, који ће се бити на старом разбојишту на пољу Косову, у ком ћеш боју бити ти на челу „Архимашило“ а уз тебе или иза тебе Бан Матија, казнац Чедомиљ, војвода Драгашевић, логотет Бошковић и оно младо архиђаче „убаво“ на једној страни, али ће с вама бити и вама невидовно помагати стари столетни старац, патријарх Пајсије, стари Орбин с Лукаревићем и Дифреном, стари наш Деспот с брадом до колена, с Јулинцем и Рајићем, с Гебхардијем и Енглом, с Давидовићем и Видаковићем, и Констандин Николајевић, „највећи зналац наше историје“, и Др. Никола Крстић, и безброј других, имених и безимених, званих и незваних — и сви гуслари и казивачи, и сви певци и песници, и сав народ наш „**вьсь сонмъ, сонмъ великъ ѕѣло, ѕѣло**!, а против свију вас бићемо ми или нас три отрока: Љубомир и Константин и Иларион, на другој на *десној* страни, али не скупа и договорно, већ сваки за се и по својој глави, по својој памети. И

ви ћете се борити и знојити за „убиство“ а ми за „неубиство“: И ако у том боју ти, архимашило Панто, натрчиш, надиграш, надскочиш, надбациш, надстрелиш нас три „отрока“, ако ти надмудриш и надјуначиш нас — неће ти бити велика већ баш мала хвала, с обзиром на множину вашу и на оне ваздушне ликове и моћи од помоћи према малини, мајушно. тј. ништавости и смирености нашој! Ал' ако испадне наопако, тешко, горе теби, Панто, јер „тү бүдєтъ плачь и скрєжєть зүбωмъ“! и сам живот, Панто, биће ти мука до века.

И. Руварац.

НАУЧНЕ БЕЛЕШКЕ

ВАСИОНСКА ТЕЖА

по тумачењу физикалног друштва у Бреслави.

6. Децембра прошле године по нов. кал. држана је у Бреслави јако посећена седница физикалног друштва, у којој је претресана тема: „*У чему се састоји разлика између пређашњег и новог схваћања васионске теже (гравитације)?* — Пошто је од стране пријатеља природних наука ово питање често стављано члановима физикалног друштва, а тачне одредбе досад не бејаше, то је друштво закључило, да изнесе на јавност овакав одговор:

Откако је Њутн поставио математичке законе о гравитацији (1686 г.), претпостављало се да је седиште теже у самим појединим небесним телима. По томе се мислило да јабука пада на земљу услед неке загонетне силе, исто тако да земља привлачи месец а сунце земљу; механичан принцип суштине ове привлачне силе из даљине није могао да постави ни Њутн а ни његове присталице, морало се просто веровати у хипотезу непосредног привлачења. Но пошто се наука не задовољава веровањем, то се многи природњаци свом силом трућаху, да на место тајанственог привлачења пронађу разумљивију одредбу овог узрока кретању.

Многе теорије морадоше да се одбаце, док се најпосле помоћу најновијих научних успеха не нађе прави пут. По овим новим назорима остају њутнови математички закони у важности, али ступа осим тога један велики сталан чинилац у израчунавање механике небесних тела, који се до сад није узимао у обзир, а то је

укупност звезда. Математичка начела физике не наводе ни на који начин ову највећу светску велесилу, која окружава свуд унаоколо наш сунчани систем. У одељку „о узроцима светског система“ нема ни помена о милионима зрачних средишта силе управљене на средишту нашег сунчаног система. Њутн је држао, да су такозване звезде непокретнице заиста непокретне, те према тадашњем стању науке није могао изводити закључак о физикалном дејству оних удаљених сунаца; он је с' тога називао тéжу по оном телу, на које је држао да је управљена. Тако је тéжу к сунцу назвао соларном а тéжу к земљи управљену терестричном итд.

Кад се узме у рачун маса оних удаљених васионских сунаца, као праизвора светлости, топлоте а уједно и васионске тéже, и кад се свима овима изворима силе припише дејство одбијања, онда се не мора мењати математички рачун за цео механизам, него ће се само друкчије означити седиште центрипеталних сила према центрифугалној (средобежној) сили. Седиште центрипеталне силе биће сад на небесној периферији, дакле код звезда, а од сваког појединог небесног тела у средини свога система произилази центрифугална сила.

Механички ефекат кретања небесних тела истина остаје исти, и ако се премешта седиште силе, али наука ће моћи на новој чврстој основи даље да коракне и да пронађе јединство узрока и дејства кретања целокупних небесних тела, а то није било могуће, кад се претпостављала привлачна сила.

Једним сравњењем из живота моћи ће да се објасни разлика између начина кретања по новој и по старој теорији. Путник, путујући железницом, навикнут је од вајкада да замишља локомотиву као покретну силу, на челу воза, но стигавши на место опредељења дозна, да је локомотива била позади и да је гурала вагоне. За кретање железничког воза све једно је односно тéже; да ли се кола вуку или гурају, само што у првом случају кола морају да буду спојена ланцима, а у другом случају је то излишно. И већини земаљских становника све једно је, да ли земљу, сунце и месец нека сила вуче или гура, но физичари не смеју према томе да буду равнодушни. Одређеним механичним утврђењем седишта и суштине васионске теже постижу се врло важна објашњења о осталим још не протумаченим физикалним силама, што све није било могуће при претпоставци привлачне силе.

Покретач овог новог схваћања био је гласовити астроном Анђело Секи (Secchi), управник звездарнице у Риму. Овоме научењаку

има наука да благодари за многа сретна откровења, а он је пронашао и употребу спектралне анализе за испитивање небесних тела Секи је у свом извесном делу: „Јединство физикалних сила (Милано 1874“ научније него пре тога објаснио етар као немерљиву метерију, која је непрестано у кретању, тако да етар можемо да замислимо као средину која гура и притискује, која увек посредује при преносу покрета од звезде до звезде, али не може да врши привлачење.

Тек после секијевог тумачења етра обрађивана је све више и више ова мисао о међусобном притискивачком дејству свију звезда као извора етарског зрачења, али још године 1871. бијаше у бреславском физикалном друштву изложен експериманат о гравитацији по новој теорији. О напретцима нове теорије о механичном притиску тежининoм доносио је извештаје: „Jahrbuch der Erfindungen 1880“ и часопис „Die Natur“ у течају последњих десет година, а и неки новији учебници физике обзиру се на нову теорију.

Разлика између новог и старог физикалног схваћања о седишту и суштини васионске теже може укратко да се сведе на ово неколико речи:

Пређе се замишљало седиште теже у центру небесних тела, њихових система и ту се претпостављала привлачна сила; — сад напротив налази се седиште опште теже у укупном дејству свију небесних тела, при коме посредује светски етар, који се налази између њих и који преноси притисак у правцу к центру појединих небесних тела и њихових система.

Досадањи закон о гравитацији има дакле само у толико да се измени, што ће се у место „привлачне силе“ ставити „спољни механички притисак“.

Пређе је закон гласио:

„Привлачење двају небесних тела управо је сразмерно њиховим масама а обрнуто сразмерно квадрату њихових даљина“.

Сада гласи исти закон:

„Спољни механички притисак, општа тежа, тера два небесна тела једно ка другом, и то управо сразмерно њиховим масама а обрнуто сразмерно квадрату њихових даљина“.

Овом новом теоријом појачавају се докази о промени и одржању силе у целој васиони и о бесмртности материје.

(„Die Natur“ 1887. № 3.)

Коста Ђерић.

МОМЧЕ

Једног лета неста ми краве. Шта сам знао друго, него да је тражим. Обиграо сам готово цео хатар; оста ми само још један део шуме. Пораним, знате, да видим да није тамо.

За јутра беше мало хладовине, али кад о̏сла̂ви̑ дан — цркох! Кипи зној с мене као да сам Саву попио! Још да не бејах у сеоском оделу — не знам шта бих радио!.... Тишина, нѐма тишина.... Нигде птичице да зацвркуће, нигде поветарца да пирне!... Лишће на дрвима и не миче се никако. Рекао бих да је све мртво, да плашљиви зелембаћ не зашушти по опалом лишћу и да цврчак не зацврчи у сувој трави. Сунце не греје него пече; кад из хлада погледам мало даље од себе, а оно игра нешто.... Да бог сачува!...

Једва дођох до „камене јаруге“. Нађем неколико сељака где тешу камен за „белеге“. Назовем бога па — заиштем воде. Дадоше ми једну велику тикву. Нагох и испразних је до половине. Вода ме мало ра̏зга̂ли.... Правећи цигару опишем им краву до најмањих ситница и запитам да је нису где год видели.

— Нисмо — одговорише они.

— А чија рече да је крава? — упита чича Андрија Момировић.

— Његова; зар ниси чуо! Нестало је од пре три дана — рече Сима Крцуман.

— Е нисмо видели — рече чича Андрија — ал ти би добро урадио да пређеш ову јаругу. На пропланку је стока

сеоска; па ако је ни онде не нађеш — онда је немој ни тражити; она је потегла на свој „сент“.

О брате!... не знаш како ми је! Не иде ми се — а морам!... Напијем се још једаред воде, узмем штап, пребацим копоран преко рамена, па — хајд! Пређем јаругу и изађем на прошланак. Стока лежаше по хладовима преживајући и бранећи се репом од мува. Разгледам је — али не нађох краве.... „Да није отишла дубље у шуму?“ — помислих.... Пређем још једну јаругу, испнем се на други пропланак — нема. Виках, мамих — ајâ!... Зловољан хтедох сести, али ми се учини: да се нешто у јарузи, према мени црни. Стрчах, размакох руком бодљикаву оструту и угледах — огорео пањ..... То би сувише!.... Једва узиђох на пропланак, збацих с рамена копоран под једну лиснату букву па се прострех по њему..... Срце ми бијаше јâко; жиле забрекњаваху од силне навале крви; тело ми гораше; мишићи на ногама играху од умора а уши пиштаху.... Осећао сам неко задовољство овако лежећи; ни једним удом нисам макнуо..... И тако заспим......

Кад сам се пробудио сунце беше на заходу. Вечерњи поветарац пиркаше те разхлађиваше дневну врућину; лишће шушташе на дрвећу; птичице певаху; баш у жбуну, према мени, прижељкиваше „славља“; цврчак цврчаше не далеко у трави; комарци зујаху око ушију.... Све беше оживело.... Запалио сам цигару, да се од комараца браним, па сам се подао утиску који је на ме околина учинила.... И дуго бих тако седео, да ми до ушију не допре звук двојница.... Сетно и тужно, као песма славујева, разлегаше се звук њихов по гори и трепераше по плавоме зраку и зеленом лишћу.... Жалостива је то свирка. Кад је човек чује, мора помислити, да ју је роб измислио, јер кроз њене звуке провејава *чежња*, чежња за слободом, за домовином, за братством, за љубављу, за сласћу, за срећом....

Ја пренух. Обукох копоран и похитах на пут који у село води.... Чух колску лупу и глас:

— Ајс, галоња!... ајс, драги, ајс!...

Изађох. Шумски пут вођаше венцем. Пред-а-мном — поред кола пуних дрва — иђаше момче једно. Пожурих да га стигнем.

— О.... о.... о.... хо.... о.... о!... викну он, и волови стадоше.

Стигох и ја. Он „бараташе“ нешто око левог стражњег точка. Назвах бога и поздрависмо се.

— Шта ти то радиш? — упитах га.

— Ама ето, оће да ми прсне наплатак на овом точку.... Тешто вала! Лепо мени вели тата: „узми ти, Драгане, нова кола“, — а ја велим: „нека, нека!“

— Да има чим да се привеже — рекох ја.

— Бога ми баш!... А а̀.... сад ће бити!... Имам ја, знаш, неке вренђије овде.

Маши се у недра и извади парче конопа те увеза наплатак; онда викну на волове и — пођосмо.

С пута, који, као што рекох, иђаше венцем, беше диван изглед. Пред-а-мном и замном плављаху се планине. Сунце се спушташе за брег те обасјаваше околне странчице, на којима се виђаху садевене крстине; у долинама беху ливаде и кукурузи; све то поткиђаваше лепа, густа шума, са свију страна пута беху се разастрла питома села са својим белим кућицама, које, иза родних воћа̂ провириваху као бели зуби иза румених усана̂....

Драган тепаше воловима:

— Ајд, воло, ајд!... Ајде, рано, полагано!...

Ја га узех посматрати. Могаше му бити, тако, 18 година. Леп младић! Протељаст, загасите косе и обрва; висока, ведра чела, пријатних, плавих очију, румена, насмејана и сунцем опаљена лица, умерених, мало испупчених уста из којих провириваху ђ̑рѐтки бели зуби; прав, стасит. Ни једне боре на челу и лицу; ведар, весео, умиљат и безазлен; једном речју: једно од оних лица, која нас задобију чим их

погледам и чија нам безазленост намеће мисао: због оваких сунце греје!...

— Чији си ти? — упитах га.

— Ко, зар ја?

— Јест, ти.

— Ја сам, брате мој, Симин.

— Ког Симе?

— Симе Мишића.

— Ахȁ! — рекох ја.

— Познајеш ли га?

— Познајем. Има ли Сима још деце?

— Има: једно мушко и једно женско још.

— Је л које старије од тебе?

Он „цокну“ ударивши језиком о зубе и одмахну главом.

— Није?

— Јок! Ја сам најстарији.

Дешњак во наже у страну.

— О! „виљаш!“... о! — викну он.

Во се врати и пође путем.

— Нема и' 'ваки ни у цара! — рече он.

— Е?

— Бога ми нема! Помисли ти, брате мој, није то шала, натоварим ја свакад овако, пуна кола — па до куће ни један стати... Није то што је сад суво, него баш и кад је глиб.

— То је добро.

— Ја шта ти мислиш!... Дођи само у моју мáлу па запитај: чији су волови најбољи, па ће ти сви казати: Симини... Па што су паметни!... Помисли, болан, толико пута задоцним ја из Шапца па ни бриге ми није. Затурим порожје, па шареницу на главу. Кад се пробудим — ја у Вукодражи. Нигде претурити ни закачити... Ал', вала, и тата и' 'рани к'о децу. Мора њима бити њи'ов оброк па да би не знам шта било... Једаред ме мал' не с'атр'. Ја мало пре-

сп'о — ја кад ти он викну... Море немадо' кад ни да се обујем него отрча' бос да им положим... Ал се био онда наљутио!...

— Он добро надгледа стоку? — упитах ја.

— Ко, зар тата?... Нема оно нигде! Није то, што ми је отац, да га ја 'валим — него упитај кога 'оћеш!... Сто пута је мени каз'о: „Драгане, пази на волове; они су 'ранитељи!.... Једаред са Јовом Крстиним распреже на сред њиве. Јова је био наш спрежник, па потеже те удари 'ајкачом галоњу незгодно. Тата плану к'о ватра. Одма' трже палице и пусти волове! „Нећеш ти — вели — на моје очи, тући мога 'ранитеља — па да си ме родио!"..... Моли Јова: „та шта ти је човече; нисам 'тео бога ми!"... Јок!... Тата зајми волове па кући...... Па није само, да рекнеш, да гледа стоку, него све, брате мој. Не дâ он своје ни 'волишно!.... Он вели: „нећу туђе ни скрамке, али своје не дам!" Јес!.. Па онда кад ради ту нема одмора, па било себи било другом. Ми се с Ђуром позајмљујемо, па кад радимо код њега он више пута рекне: „Ама, Симо, ују мало! Кад не палиш дувана — одмори се!" Али тата само рекне: „нисам ја уморан!"...

— То је он добар радин — рекох ја.

— Ко, зар тата?... Ама кажем ти, нема 'наког радина да га тражиш у капетанији! Само да те бог донесе кад радимо — па да видиш! Не остаје влатић иза њега; све то он покупи.... Само виче: „жури, жури!"... Ја више пута станем па бришем зној а он тек викне: „Драгане!"... Ја, брже боље прионем за пос'о... „Шта ми је то сваки час брисати зној! — вели он — Што га више бришеш он све више наваљује"... А он је тврд на зноју. Треба ту жестока врућина па да се он ознојн.... А Митра — то ми је, знаш, маћија; мати ми је давно умрла — само мор'ога; не сме она за живу главу проглавити што кад он виче.

— Шта, ти немаш мајке?

— Јок! Нисам је ни упамтио.

— Па, како маћија?

— Па да ви'ш, добро је!

— Је л' те тукла док си био мањи?

— Бога ми, па и није.... Јес једно — дваред. Једаред тата беше у авлији, а она мене поче тући. Он упаде унутра, у кућу и — Митра излети на поље. „Нисам ја тебе довео да ми бијеш децу, него да им будеш мајка!“ — викну он. Од то доба није ме смела Митра кључити пред њим... Па није само мене, него ни Вемију, а њу је, вала и раду учила... Једаред — давно је то било — и позаваћаше се. Ја сам био још мали па гледам иза вуруне, а Митра њега коре незнам за ово не знам за оно. Била је зима, снег до колена.. Митри не даде ђаво да ћути него узе 'валити свог првог човека, како је он био добар, како јој је чинио ово и оно и како је он бољи од тате. Он се помами, скочи, докопа Митру испод пазува па избаци на снег босу.... Моли она, куми, братими, веже небо за земљу, — а он само мени рече да лежем, угаси жижак па леже и сâм. Митра сву ноћ боса обигра око куће....

— Богме је он ѕао — рекох ја.

— Жесток је, није вајде.

— Па како с комшијама?

— Добро.

— Не инати се ни с ким?

— Само једаред са Мићом Бимбашићем. Дош'о Мића те диг'о плот свој те одградио градину а наши волови ушли. Он и' отера у обор. Тата му није ништа рек'о, него пошље мене да чувам марву. Тога дана уђе Мићина марва у наш пашњак. Тата баш дође у тај пар те зајми Мићину марву па у обор. Тако данас, тако сутра — замрзоше, болан, они један на другог па се погледају к'о душмани... Нема дана кад није ја л' наша, ја л' Мићина марва у обору.... Не 'те Мића поштено него оте једаред волове од мене па отера. Ја пла-

чућа дотрчим кући па кажем тати. Он ти препречи преко градине, срете Мићу у сокаку и ту се с њим побије. Удари њега Мића жестоко, а он ти сполати врљику те Мићу по глави. Мића падне, а он узме волове и врати кући.... После је Мића иш'о доктору, онда тужио тату суду. Тамо, — 'вамо — суд њи' намири и Мића подигне опет ограду.... Сад живе лепо.... Могло им је бити без тога, ал, Мића је, знаш, поганац....

— Зар нема више кућâ Мишићâ? — упитах.

— Нема.

— Онда је твој отац доселио од некуд?

— Јок!... Била је то велика задруга, ал кад оно бише красте — замре.

— Тако?

— Ја!.. Наши су стари ратовали с Турцима. Тата прича да је се један његов ђед удавио на Засавици. Била су тројица њих, па татиног оца отац кажу да је био јунак горопадан. Прича тата како је једаред спав'о крај једне воде, па обноћ дође вештица — камен јој у срце — да га сиса. „У'ватила му — вели — руке па га притегла незгодно, али ти он, некако, извуче једну руку па вештицу за перчин. А већ вештицу кад у'ватиш за перчин нема јој се куд!... Моли она, па обећава и блага и имања и свега — не помаже! Он ти њу шчеп'о па држи. „Пуштај ме — вели му она — па ћу ти казати траву која ће те чувати од куршума!“ — „Јок!“ — вели он. — „Казаћу ти где има блага закопана, па да и ти и твоји до деветог колена будете срећни, само ме пусти!“ — „Јок!“ — вели он. — „Казаћу ти траву па ћеш постати видовит, видећеш и оно што други не може — пусти ме!“ — „Јок! — вели он. — Нећу ја тебе пустити да тераш што си до сад терала: да сêш свет и да просипаш чини, па да би' се знао раја дочепати!“... И осече јој перчин. Вештица паде а он перчин баци у воду узе своје оружје па оде, а њу остави крај воде....

— Како је било име томе јунаку?

— Мишко, али га прозвали Миша; отуд смо и ми Мишићи....

Онда викну опет на дешњака, који је био нагао у страну.

Сунце се беше смирило. Слепи мишеви пролетаху изнад нас; совуљага хукаше у шуми; ћу̂к певаше на једном дрвету крај пута; светњаци сјајаху по трави; птице певаху у шуми; пси лајаху у селу... Све оживело...

— Бо'ме неће скоро бити кише а требала би по̏знӣм кукурузима, сад, кад осецају род — рече Драган.

— А по чему знаш да неће? — упитах га ја.

— Пева ћу̂к, а он слути сушу.

— Бога ми: није добро!

— Како добро, море! Ено се кукуруз сав усук'о. Ако му не буде у скоро кише — бо'ме 'ладна проја.

— Мéна је сад.

— И ја се томе надам...

Из села се чу̏ песма:

„Ој Миљано, миље моје!
„Смејало се смиље на босиље,
„Ка' 'но момче на младо девојче"....

Онда певачице ућуташе.

— Јес' чуо? — питаше ме Драган.

— Чуо сам.

— Ваља ли?

— Добро је! Шта ти велиш?

— Зорли добро!

Онда по̏ћу̂та па рече:

— Море сад је живот!

— Како?

— Е, како! Док се само мало преради, па да видиш.

— Шта: — настају прела, ваљда, па им се радујеш?

— Море и прела и берба, и љуштидбе и... све!...

— Идеш ли, славе ти, на прело? — упитах.

— Ко, зар ја?

— Ти, јест ти!

— Jà шта море!

— Право да ми кажеш што ћу те питати!

— А шта?

— Оћеш ли казати праву истину?

— Оћу!

— Имаш ли ти своју цуру?

Он окрете главу и поче се церекати.

— А? — питах ја.

— Хе! хе! хе! хе!...

— Збиља, имаш ли?

— Jâ!

— А како јој је име?

— Море мáни! — рече он па се опет поче смејати.

— Што: „мани“ — што не кажеш?

— Како да ти кажем!

— Лепо! Кажи како јој је име: не мораш казати чија је.

— Што да не кажем? — није то кривено!

— Па?

— Па ето, име јој... Марица!... — рече па брзо окрете главу. Да је било видно видео бих, посигурно, како је поруменео.

— А волиш ли је?

Он се опет поче смејати.

— Је л?

— Хи, хи!

— Волиш ли је много?

— Jà!

— А је л лепа?

— К'о вила!...

— Воли ли она тебе?

— Зорли воли!

— „Од куда знаш?

— Е! — рече он и махну неспретно руком.

— Шта је?

— Не знаш... како да кажем... овај...

— Да се не стидиш?

— Jȁ! — прошапта он.

— Па није то ништа непоштено ја мислим.

— Није!

— Па немаш се чега стидети. То се свакоме дешава.

— Е?

— И мени је се то десило.

— Славе ти!

— Кажем ти истину!

Он приђе ближе мени.

— Оно, знаш, није да рекнеш, да је то што кривено — боже сачувај! Митра ми каже да тата одавно зна; а знају, вала, и њени — па нико ништа!...

— Па шта ће ти?

— Е бога ми!.. Нисам ја... овај... каки курјак, па да зазиру да је не поједем... А право да ти кажем: ја је волим... јес!... Кад пођем, тако, у шуму а ја само о њој мислим... Наворе ми јес!... И кад у вече легнем у поњаве, ја све о њој мислим.... Узмем тако, руку па метнем на јастук па помислим: к'о њена глава на мојој руци, а к'о она лежи уза ме — па тако заспим.... Више пута је и сасним... сунца ми јес!... Сасним је па се ко...... е!.. не може ти се казати!..

— Јеси ли стај'о с њом?

— Ко, зар ја?

— Ти, јест ти!

— Иха!.. триста пута до сад!

— Па шта ти вели?

— Ко, зар она?

— Jâ!

— Море, не може се то казати!... Ево да ти кажем!... То је било лане. Женио се Степан Ђурин, па мене тата пос'о у сватове. Први дан — ништа. Кад сутра дан, дон'о ја част а она стоји онде... Мени, тако бӥ мило да се с њом разговарам.. Наместила се, море, к'о каква варошка, па, кад погледи а она пресече оком. Ја се све склањам у страну, али тако, да ми је свакад на погледу. Не могу, море, сит да је се нагледам!... А она, пусница само превали очима на ме, а у мени се мутљâ и срце и џигерица, па ми запиште уши од зорова....

— Ајд, прође ручак и част, сад ће игра. Једва ја чекам! Лепо сам био полудео — па то ти је!... Знам ја Марицу од детета; с њом сам се и игр'о; али који ми је ђаво те сад не смем да јој речи рекнем! К'о да сам „оманђијан" — боже сачувај!.... Свирнуше Цигани, поче се свет 'ватати; у'ватим се и ја... Мало не постаја — ето ти ње, па се у'вати до мене... Не смем да је погледам! Гледам све у носове у моји' опанака. — „Што ти јорданиш?" — пита ме она. — „Ко, зар ја?" — „Ти, јес ти!" — вели она. — „Не дај боже, кад нећеш са мном ни речи да проговориш?"...

— Ја' тедо' да јој што год рекнем, али стала памет, море! Ама речице!... Криво ми, боже, на самог себе па би' заплак'о!... Само јој једва изговори' да ћемо се после разговарати...

— Кад свирнуше другу игру, у'ватим се ја опет. Очекујем да се она до мене у'вати; али она оде до Виће поповог. Уђе бес у мене! Смишљ'о сам како ћу да се Вићи осветим... Прође и та игра, дође трећа — ето је код мене... — „Ти се љутиш?" — рече она. — „Јок ја!" — „Што вараш, болан, кад сам ја видела!" — „Не љутим се, славе ми!" — „Што се кунеш славом кад није истина?"...

— Тамо — 'вамо: — ми се помиримо. То вече ја узмем њу за руку па је поведем. Она пође; баш се никако не противи. Кад се мало склонисмо рекнем јој ја: — Маро! — „Ој!“ — одазва се она.

— Мени се опет завеза језик. А, бога ми, био сам срочио све како да јој кажем, па кад је погледа! — ја заборави'.

— „Што си ме звао?“ — пита она.

— „Маро... ја би' ти нешто каз'о“.

— „А шта?“

— „Немој се љутити!“

— „Нећу, вала!

— „Оћеш да се ја и ти пазимо?“

— „Оћу!“

— „Неће ти бити криво?“

— „Јок!“

— „Ја тебе волим к'о очи моје!“

— „И ја тебе!“

— „Славе ти, велиш!“

— „Живота ми!... Ја сам тебе из одавна запазила, па све да ми је да се ја и ти заволимо!“......

— До зоре нисам кући отиш'о. Кад сам дош'о пита ме Митра: „где си ти?“ — а ја јој кажем да сам био на свадби. „Шта си радио до сад?“ — Пита она. — „Оно што си и ти кад си била девојка: — ашков'о!“ — вели тата....

— Од то доба ја и Марица смо скоро увек заједно. Ако је на прелу — ја седим до ње; ако на љуштидби — опет до ње... Девојке из наше мáле већ нас спевале. Дирају Марицу што тако иде са мном а она вели:

— „Идем с њим к'о с братом!“

— А чија је она? — упитах ја.

— Петроније Ђурића.

— Па, хоће ли отац да те жени ове јесени?

— Не знам под право; али би' рек'о да 'оће.

— Е, онда ћеш узети Марицу па ћеш бити срећан.

— Ама Митра нешто рѐвӣ у своје село, вели има добра девојка у Љубанића.

— Ти кажи оцу да нећеш другу осим Марице.

— Ко, зар ја?

— Ти богме!

— Јок ја!.. Не би' ја то мог'о поменути њему па да ми дâш пун ћуп!.. и да ми рекнеш: твоје село!...

— А ако ти отац послуша маћију, па испроси од Љубанића?

— Морам трпети!... Онда ми је така судбина! — рече и уздахну. — Ал ја му се не би' смео противити ни зашто на свету! Кад би ме проклео куд би' онда. Знаш што но кажу: тешко оном кога родитељи куну!...

— Али не би то теби отац покварио....

— Не смем ја њему поменути, па да ме кољеш сад!

— А ти гледај нека му ко други помене.

Он обори главу и замисли се.

— Па ти рече да ти и отац и Митра знају да ти стојиш с Марицом?

— Jȁ!.. тако вели Митра.

— Па неће, ваљда, они сад против тога?

— Ко зна! — рече он и уздахну дубоко.

— Можда Митра само тебе дира, хоће да те једи?

— Може бити — рече он мало живахније.

— Немој се ти карити, немој! Духни мало у те твоје двојнице, ти тако лепо свираш а ја волим да слушам кад ко добро у двојнице свира.

Он поче свирати. Ја идох најлак крај њега и слушах... Свирка ова увек ме баца у мисли...

На једаред он пресече.

— Што не свираш?

— Мислим нешто.

— А шта?

— Да ми је да и ја у'ватим вештицу!...

— Што ће ти?

— Да ми је да је у'ватим за перчин па да ме моли да је пустим.

— Па би ли је пустио?

— Би'; само да ми каже где су паре!

— Па шта би ти са парама?

— Купио би' коњска кола и добре коње к'о што су у Смиљанића и узео би' Марицу.

— А шта би са другим новцем радио?

— Купио би' доста земље па би' радио с татом.

Ја се насмејах.

— Што се смејеш? — упита ме он озбиљно.

— Смејем се теби, Драгане! Од куд ти тако шта паде на памет?

— Море, шта мислиш ти, кад би' ја тати однео пун ћуп — он би ми одма' испросио Марицу.

— Па и овако ће он. Он је твој отац, и он воли оно што се теби допада. Ако је Марица добра девојка....

— Добра, не може боља бити!

— Е, онда ће је испросити — не брини се. А Митра се само шали с тобом...

Он опет узе свирати.

Стигосмо већ и у село. Драган свираше непрестано, а ја мишљах о њему и његовој Марици.

На распућу треба да се растанемо. Ја му приђох.

— Драгане, ти ћеш лево а ја ћу десно. Лаку ноћ!

— Лаку ноћ....

Стигох кући. Жена ми даде писмо једно. Отворих. Мој познаник, кмет из Ж....., јавља ми, да је крава у његовом селу, него да пожурим што пре могу.

Повечерах мало па легох. Спавао сам као после купања.....

Те јесени био сам позван Драгану у сватове. Он је узео Марицу... Како ме је угледао он ми приђе, повуче ме за рукав те се издвојисмо мало на страну. Он рече:

— Ала си погодио к'о да си у „Рожданик“глед'о. Све онако би к'о што ти рече! Митра се само шалила, а тата од све збиље испроси за ме Марицу....

— Јеси ли срећан?

— Не би' се са царем мењ'о!.....

У ТЕШКОМ ЧАСУ......

У тешком часу болести и туге,
Ја бацам поглед у минуло доба,
И питам савест: је-ли мирна она,
Пред вечним мраком отворена гроба?

Могући пламен племенитих страсти
Коме је богу на жртвеник дала?
Је-л' жива вера, је-ли пала нада,
У мору људских клевета и зала?

А савест мени: не плашим се смрти,
Ја мирно идем у пределе мрака;
Жива је вера у општега оца,
И нада моја силна је и јака.

За љубав мира ближњих око тебе,
Мирна и строга, из твојих сам груди
Небеску твоју љубав одагнала,
Не тражећ хвале од ближњих, од људи.

Убијен тугом кад си готов био,
Проклети вољу Промисла и моју,
Ја сам мудрошћу окрепити знала,
За нове жртве болну душу твоју.

И ти си онда, сузом обливене,
Љубави рајској своје жице дао....
Пе'во си љубав чисту и невину,
Мà да си у њој само тугу знао!

Ја сам у срцу подстицала твоме,
Божански огањ, који душу грије —
Венац те зато није украшав'о,
Ал' те ни подсмех колебао није.

Тирани нису твоје хвале чули,
А сатрапима си пљунуо у лице.
Спокојан буди, ако смрт хтедне
На лири твојој да покида жице.

Дух твоје драге међ звездама горе,
Кад оставите прах свој у долини,
Са духом твојим стопиће се благо,
К'о један уздах, као звук једини.

Београд.

Војислав.

БЕОГРАД И ЊЕГОВА ОКОЛИНА

Као наставак оне издвојене планинске грбине, која се од Рудника упутила правце на север, а поименце од Авале, спуштају се неки брдељци ка Сави и Дунаву. Од ових брдељака отискује се једна греда, готово до краја једнаке висине; испрва широких леђа, тако да гради прилично пространу зараван, а после све ужа и ужа, док се на последку не заврши стрменитим, каменитим ртом, баш изнад става ове две велике реке. Слеменом ове греде провлачи се водомеђа Сави и Дунаву; падина њена према Сави доста је стрменита, и што ближе крају све стрменитија; она̂ пак према Дунаву спушта се много блажије. Она̂ зараван са брдељцима око себе зове се Врачар, а даље на север, ка ставима Саве и Дунава идући, поменута греда носи на себи Београд, престоницу Србије. Спуштајући се падинама ове греде, од слемена па до самих обала обеју река, Београд изгледа доиста величанствено, прилазило му се ма с које стране; са стране Савске пак изглед му је тако диботан да често очарава гледаоца.

Видик београдски веома је простран, те и ако се не одликује горостасним, живописним, предеоним лепотама, и пак је занимљив, јер је веома разнолик С јужне стране ограничен је с нйзом истина обездрвљених, али засејаних или лозом засађених брда, која се нижу у полукругу, од Дунава, изнад Вишњице, па до Саве, изнад ушћа Топчидерске реке. Иза овога нйза од брда̂ модри се пошумљена, купаста Авала, на којој и голо око види развалине старога Жрнова, потоњег, разбојничког замка Порчиног. На западу се види најпре Остружничка коса како се Сави упутила, па онда, у великој даљини, високе ивице колубарске и посавске: Јабланик, Медведник, Цер и на послетку Видојевица, малена купа, која се диже изнад Лешнице, не далеко од Дрине. На северо-западу, преко Саве, модри се у даљини Фрушка Гора, која у својим жупним долинама крије толике српске манастире; а у непосредној близини, у ниску Савску равницу спушта се готово оseком последња полица од заравни источнога Срема. На крајњем углу те полице, што упире у сами Дунав, бели се Земун, данас, по готову, предграђе Београдско. На североистоку, преко Дунава, шири се једнолики, равни Банат, који је у време дуготрајнијих киша и југовине сав под водом, те изгледом подсећа на панонско море, које се тамо таласаше у недавним геолошким вековима. Скрећући погледом више на исток, опазићемо беле куле богомоља панчевачких, а иза њих, далеко, као праменове једва приметне магле, последња предгорја Сибињских Карпата, међу којима се покаткад јасно распознаје и вис изнад Вршца, што на врху своме носи познату Вршачку кулу.

Припремајући згоде за постанак и опстанак Београда, природа му заиста није била маћеха. Низом тих згода она му је дала важност какву није дала многим местима на површини земљиној, али му је тим истим одредила и неминовну, веома бурну, историјску судбину. Подигнут на вису, око кога се шири онако простран видик, и који влада и Савом и Дунавом, Београд је кључ ове две, велике, бродне реке, и најзгодније место, са кога се може лако владати не само блиском му него и далеком околином. И ма колика да му је политичка и војничка вредност, није му мања ни као средишту мирнога рада и тековине. Сава и Дунав, велике и бродне реке отварају му приступ са три стране: са запада, севера и југа. Тамиш, и ако у мањем ступњу али и пак бродан, утиче готово под самим Београдом, и отвара му приступ са североисточне стране. Ушће Тисе далеко је од става Саве и Дунава само за четрдесет километара; али, како ова река, текући у правцу са севера на југ,

стиже у Дунав баш онде, одакле се и сам држи истога правца, све до Београда, то се може слободно казати, да се и њено ушће налази под његовим бедемима. Ушће Мораве ни само није много даље од Београда, те му је по томе могућно водом приступити и с југа. Толики, дакле, водени путови, који се без мало сви стичу под нашом престоницом, морали су јој створити и немерену трговинску вредност.

Како војнички тако и трговински положај Београда од тако је очигледне вредности, да се није могао измаћи погледу ни најстаријих становника европских. Од како се за Београд зна није никада пуст био, него се сваки за њ отимао; за то историја његова није ништа друго до низ крвавих ратова, који се око њега водише. Тешко је на земљи наћи места око кога би се свет толико грабио, око кога је се толико крви пролило и које би толико пута подизано и рушено било, као што се то све дешавало нашој престоници. —

Први познати господари Београду беху Скордишани, једно келтиско племе, али се може као поуздано узети, да га ни они нису пустога затекли. Скордишани навалише овамо пред крај III века пре Христа, и пошто заузеше северну полутину данашње Србије, с обе стране Мораве, они на рту, више става Саве и Дунава подигоше свој главни град, Singidunum. Бедеми овога града беху, по свој прилици, начињени од једнога јединог, веома неотесанога, киклопског зида.

Пошто Римљани, доцније, с овога краја Келте протераше или их потчинише и заузеше данашњу Србију, они је прозваше Горњом Мезијом, а Београд, главни келтиски град, учинише великом оружницом и снабдеше јаком, војничком посадом. На место веома простога, келтиског града, они подигоше правилан, тврд, римски град, (castrum); али му и пак оставише келтиско име, Singidunum. Ово се име чујаше још и у VII веку, као последњи траг, на овој страни давно већ ишчезлога келтиског елемента. Око краја IV века, у Београду беше главни стан четвртога римског легијона, који се зваше Флавијев (legio IV Flavia). Тврђава сама имађаше тада као и кроза сва времена после тога доба, два дêла: горњи, на стени и доњи, око стене. У доњем граду још се и данас види остатак старе римске луке, сада већ у велико засуте. Ту се опремаше убојна римска флотила, која крстараше Савом и Дунавом. Куле мотриље, које се високо подизаху са горњега града, беху дальновидне стражаре, са којих се на далеко, на све стране, могаше лако опазити и пријатељ и непријатељ, ма од куд се примицао.

Око половине V века Београд освојише Хуни па одатле, цариградским друмом одјурише на Ниш. По њима на ову страну нављиваху и у развалинама Београда смењиваху се: Сармати, Источни Готи и Гепиди. На послетку, једва Јустинијану испаде за руком, да источној римској царевини овај град поврати. Пошто протера Гепиде, он Београд подиже са свим из нова, опаса га веома јаким зидом и учини тако да засија и опет пређашњом лепотом и важношћу.

Око половине VI века видимо на Балканскоме полуострву Аваре, где у друштву са Словенима опустошавају земље источне царевине римске. Њихова се сила ломила и око Београда. У половини VII века ми видимо овуда већ и Србе, који се, после краткога тумарања с краја на крај полуострва, на послетку настанише стално у земљама, у којима и данас живе. Од тога доба поче се *Singidunum* звати Белим градом, Београдом.

Крајем VIII века Београд беше у Франачким рукама, за владе Карла великог; Франци држаху тада и цео Срем. Почетком пак IX века западе у руке Бугарима, који га после Франака, држаху заједно са Сремом, све до доласка Маџара. У Београду сеђаше тада намесник бугарскога владаоца; а београдска јепископија беше најстарија и највећа међу свима бугарским јепископијама.

Крајем IX века Византиска царевина под Василијем II поче се као иза сна будити и развијати изванредну снагу. Војске византиске, не гледајући на местимичне поразе, успеше у то време да поврате давно већ изгубљени углед Византији, заузевши поново све земље, које јој разни дошљаци и варвари, за време оних страховитих најезда беху поотимали. Године 1018 Византија беше по ново господар целога Балканског полуострва. Од то доба па кроз XI и XII век у Београду беше столица једнога византиског војводе (стратега), коме беше задатак да брани византиску царевину од „Туркије“ (тако Грци зваху Маџарску), и да држи у шкрипу немирно словенско становништво у вароши и околини, које свакога тренутка беше вољно да диже буну и неред. У то време беше Београд „у најпунијем цвету, имађаше велике цркве и беше многољудан.“

Крајем прве четвртине XII века загази Византија у љут рат са Маџарима, с којима и дотле имађаше честога чаркања. Маџарски краљ Стеван освоји у томе рату и Београд, године 1124; разори његова утврђења до основе и пренесе камен на бродовима у Земун, да тамо град гради. Но године 1154 — Византија поврати

Београд и цар Манојло нареди, те се онај камен из Земуна пренесе натраг, где византиски војници и маџарски заробљеници, од старога камена нов град саградише.

Борба око Београда између Византије и Маџарске трајаше и даље, кроз цео XII век, с мањим или већим прекидима. За владе Андроника Комнена (1180—1183), Бела III освоји не само Београд, него, потпомаган Немањом, и Браничево, Равно, Ниш, па чак и Софију. Када Фридрих I у трећем крсташком рату овуда пролажаше, он нађе у развалинама сва ова места.

Крајем XII века Бугари се осилише по ново; њихови напади беху управљени поглавито противу Византије, коју у току борбе од неколико година потискоше на све стране. У то су време византиске војске последњи пут виделе плави Дунав и Београд; око њега су се после, а без Грка, отимали Бугари, Маџари, Срби, Немци и Турци.

Бугарски цар Калојан поседе у то време Београд и Браничево, али му обоје, већ око 1202 г. отеше Маџари. Обе вароши беху опет бугарске за Асена II. Око половине XIII века сав предео, од железних вратница на Дунаву па до ушћа Дрине западе под Маџарску, па наравно и Београд. На скоро за тим Браничево заузеше Срби, и оно у њиховим рукама остаде све до пропасти српске државе. Београд пак, кроз другу половину XIII века и кроз цео XIV и XV век беше највише под Маџарима. Срби га држаху за краља Драгутина и Милутина (1281—1321), за тим под царем Душаном (1331—1355), који га обнови и рашири, и под кнезом Лазаром, који га поруши, да се око њега не би рат водио. Краљ Жигмунд уступи га Деспоту Високоме Стевану, али га, по смрти му, узе од Ђурђа натраг, и од то доба Београд беше у маџарским рукама све дотле, докле га не отеше Турци, године 1521.

Стевану Високоме Крушевац беше сувише блиско и опасно суседство с Турцима. с тога измаче своју престоницу у Београд; ту беше ближе Маџарима, с којима се тако опријатељи као ни један владалац до њега. Кад у Београд уђе затече га у развалинама али настаде живо те га подиже из нова. Горњем граду начини двоструке бедеме од тесана камена и снабде га јаком артиљеријом; у зидинама овога града могаше се тада сместити пет до шест хиљада војника. У доњем граду, на самој обали, беху две веома тврде куле: у једној беше ризница Стеванова а у другој оружница. Стара римска лука још беше у реду; она могаше примити у се до двадесет убојних бродова, а улазак непријатељу могаше се запречити

ланцима, затегнутим између две куле. У подграђу, на дунавској страни, сагради Стеван лепу саборну цркву и болницу, обоје посред дивних градина. Становници овога подграђа имађаху велике повластице; у њему беху настањени и многи Дубровчани.

По смрти Високога Стевана деспотом од Србије постаде Ђурђе Бранковић (1427 г.) али он не очува престоницу у Београду него га уступи Маџарима а пређе у Смедерево, где сазида нов, за оно време тврд град.

Под бедемима града Београда Турци се први пут указаше године 1440, али се, изгубивши силну војску у седмомесечној опсади, морадоше вратити. На три године пред пропаст Србије (1456) опсадише га по ново, али ни тада не беху боље среће. Одбијени и овај пут, они га оставише на миру кроз читаво пола века. Године пак 1521 опсадe га и по трећи пут и отму после очајне борбе. Од то доба па за читавих сто педесет година Београд беше непрестано у турским рукама, и тек пред крај седамнаестога века, пошто Турци беху одбијени од Беча, и Турска сила стаде нагло опадати, појави се друга сила пред његовим бедемима.

По описима путника, који су у шеснаестоме веку кроз Београд пролазили, тврђава се после 1521 године кроз сав овај век не беше изменула готово ни мало. Двогуби зидови од тесана камена, са високим, оловом покривеним кулама, беху остали као и пре. Кула Небојша, на дунавској обали, у којој пређе висаше звоно за узбуну, беше сад тамница, снабдевена справама за мучење. На бедемима стајаше 40—50 захрђалих топова: већина са грбом цара Фердинанда. Војници становаху по колибама. Варош на Дунаву беше и сама утврђена зидовима и кулама, али — онако као и потоњи Дорћол — чињаше веома немио утисак својим дашчарама, својим дућанима од плетера блатом олепљеним, и нечистим улицама. Пријатније изгледаше подграђе на Сави, где куће све из реда беху окружене градинама. Поред многобројних џамија, амама и даскама покривених улица, у којима радише занатлије, пажњу путника привлачише нарочито карвансераји, којих беше пет на броју; за тим безистен великога везира Сулејманова, Мехмеда Соколовића, Бошњака, начињен од једне цркве. Трговина беше сва у рукама Дубровчанским, који овде имађаху своју капелу и од 1552 године и штампарију, за штампање српских црквених књига. Тек пошто Дубровник, услед земљотреса од године 1667, посрну, могоше се са Дубровчанима са успехом такмити Срби домородци, Јермени и Цинцари. Године 1578 Срби још имађаху своју цркву. Осем поменутих

народа, у Београду беше у то време и немачких, шпанских и талијанских Израјиљаца и веома много Цигана.

Гонећи Турке од Беча, аустријска их војска у брзо дотера до Београда, и од то доба па кроз потоњих сто година у једва прекиданој борби неколико је пута западао у руке час Аустријанцима а час Турцима. Године 1687 Аустријанци га освојише, али га Турци повратише већ 1690 године. Године 1717 отму га Аустријанци под принцем Јевђенијем по ново, али године 1739 допаде и опет у турске руке. О Кочиној крајини, године 1789, Аустријанци га отму и по трећи пут, али га по свиштовскоме миру, године 1792 морадоше Турцима и пак вратити.

Доцније, око Београда су се отимали само Срби и Турци. У буни на дахије Срби освојише београдску варош јуришем, 30 Новембра 1806 г., а град им се предаде почетком 1807 г. — на белу Недељу. Београд постаде тада главном вароши побуњене Србије; тамо се, крајем 1807 године премести и „правитељствујушчи совјет“. Али у српским рукама није био дуго; кад Карађорђе са неким војводама, године 1813, пребеже у Аустрију, и буна се на скоро угаси, у опустели Београд уђоше Турци без икакве борбе, јер не беше ни кога да га брани. Друго освојење Београда ишло је веома споро; оно се протезало кроз читавих педесет година За време друге буне, по уговору Милошевоме са Марашлијом, у Београду је већ 1815 г. била „српска канцеларија“, у којој сеђаше дванаест кнезова, да суди Србима за веће кривице. Но и после 1830 године, дакле, пошто је Србија призната као држава и кнез Милош као њен наследни владалац, град београдски и варош у шанцу око града, беху турска земља и турска држава, у коју само кнез и управник варошки имађаху слободан улазак и излазак под оружјем. Београд не беше тада још престоница; чак до године 1839 она беше непрестано у Крагујевцу, у средини земље. После некога колебања између ове две вароши, „централна управа земаљска“ буде на послетку, по указу кнеза Михаила од 25 Априла 1841. г., премештена из Крагујевца у Београд, који од то доба постаде сталном престоницом Србије, и ако Турци и даље држаху и шанац и град.

Након крвавих догађаја који се десише у Београду године 1862, између Срба и Турака, и који се завршише бомбардањем Београда, Турци се истина из вароши иселише али у самоме граду посада турска остаде и даље, и тек 1867 године, 6. Априла, кључи од града беху предати кнезу Михаилу, пошто се и последњи Турчин отуда крену. После овога за напредак Србије и Београда немерено важног догађаја, као сенка некадањега турског господства и

силе остаде да се поред српске заставе на граду лепрша и турска, са звездом и полумесецом. Објава рата за независност, 20 Јуна 1876 године, збриса и ову сенку турске власти. После Ћуниса она је видику београдскоме још једном затреперила, али то је био последњи плам некадањег силовитог огња, који сажеже цео југоисток јевропски и опрљи и сам Беч. Године 1877 Србија зарати на ново на Турску, и звезда с полумесецом ишчезе тада на свагда са бедема града београдског, јер идуће године, на берлинскоме конгресу нашој земљи би призната независност.

Као што се види, историја је Београда веома бурна и крвава и пуна промена; са њоме се на Балканскоме полуострву може поредити још само историја Цариграда.[1]) Да не помињемо Келте, Сармате, Источне Готе, Гепиде, Хуне, Аваре, и Франке, који му сви беху само кратковски господари, опет историја његова испуњује велики део историје римске, византиске, бугарске, српске, маџарске, аустриске и турске. [2]) И кад би смо у историји Београда побележити хтели само крупније ствари, опет би она изнела грдно велику књигу И та силна маса, често и одсудних догађаја, који се збише под бедемима наше престонице, најочитији је доказ за немерену важност њена положаја.

*

Чим је град београдски допао у српске руке, и огњена, душманска грла престала грозити опстанку и развитку вароши, Београд се почео нагло развијати и препорађати. Стојећи Дунавом у свези са Румунском, Бугарском, и Црним морем на истоку и са Пештом и Бечом на северу, за тим, Тамишом и Тисом у свези са североисточном Угарском; па Дравом и Савом са југозападном Угарском. са Сремом, Славонијом и Хрватском, и не мало са Ријеком и Трстом; на послетку, мрежом друмова који се у њему усредсређују, у свези са целом Србијом Београд је, још и као глава цариградског друма, постао главно трговачко средиште не само Србије но и његове околине изван Србије. Око наше престонице ваља далеко, на више страна веома далеко ићи, док се наиђе на друго какво трговачко средиште, које би се са њом мерити могло. И што Београд није још више напредовао; што није постао једном од главних вароши целе Европе, и поред овако реткога сутицаја свих згода при

[1]) У народу се и пева: Београде мали Цариграде.

[2]) Турци зову Београд: кућа светих ратова — Дарол Џихад.

родних, узрока ваља тражити једино у политичним приликама, које су каткад много јаче од природних и ако нису ни из близа тако дуготрајне као ове. Београд лежи на граници две политичне области, и политички интереси, већи део његове економне области упућују саобраћајем на другу страну. Но кад једном, у Београду, у његовој природно економној области не буде никаквих сметња нити извештачених супротних струја, онда ће он, без сумње, у брзо престићи многе вароши, које су, данас, сутицајем политичних прилика успеле да га у присенак ставе, и ако ни издалека нису таким и толиким природним згодама окружене.

За време од непуних двадесет година, рачунајући од кад су Турци из града изашли, Београд је свој изглед готово потпуно изменуо. Турској вароши на дунавској страни једва се данас и траг познаје. Оних узаних, кривих, прљавих улица, са којима се „Дорћол“ одликовао, нестало је; тамо се данас пружају праве, широке, светле улице, које се све секу под правим угловима, а место плетара, блатом олепљених, исподизане су и ако не велике али ипак лепе, чисте и видне куће, све зидане. Нестало је у Београду и оних многобројних мунарета, која су му, још из далека гледаноме, давала, поетични тип праве источњачке мухамеданске вароши; данас их пажљиво око може тек два да распозна; али ни са једнога од њих не разлеже се више глас мујезина. Једва се траг види и ономе грдноме шанцу, који је некада одвајао варош од преграђа; за неку годину још па ће и тога трага нестати. Данас се само по имену зна за оне историске капије, на које се из овога шанца излазило: оне су све са земљом сравњене одмах после 1862 године, пошто се Турци беху из вароши иселили.

Но Београд и ако је готово са свим збрисао са себе тип источњачке вароши, имао је пред собом сувише мало времена, да би са умним и материјалним средствима која су му на руци била, могао задобити тип нове, модерне европске вароши. У Београду нема још ни једне, ни најкраће улице, која би се могла похвалити колико толико гушћим низом великих лепих здања, а о каквој естетично архитектонској целини ма и најмањега крајичка нема ни помена. Овде онде, истина, види се по која лепа грађевина, права мала палата, али ако скренемо поглед са ње опазићемо да се налази у друштву какве старе плетаре или и какве тврде куће али саграђене савршено без укусно. Осем тога у Београду је још пуно појава које подсећају на његову дугу источњачку прошлост и које су последица недовољнога и моралнога и умног и материјалног капитала. Ми ћемо

овде поменути само његову старинску, лошу калдрму, недовољно ноћње осветљење и велики недостатак чистоће Како дакле у погледу на грађевине тако и у погледу на ове појаве, можемо казати, да је Београд, као јевропска варош још у постајању, и да ће тип недовршенога задржати још за дуго.

Од грађевина у Београду нарочитога помена заслужује само малени број јавних здања; овамо долази нови краљев двор, позориште, здање Велике Школе, и железничка станица. Како у знатнијим грађевинама тако је исто велика оскудица и у јавним споменицима, без којих данас није ни једна, иоле напреднија варош јевропска. Једини споменик од вредности јесте бронзани кип кнеза Михаила, на коњу, на маленој ширини пред позориштем.

Главна струја престоничкога живота у Београду струји низом неколиких улица, које се једна на другу настављају, почињући још од Врачара па до под зидине градске, а све по слемену оне греде, са које се наша престоница онако чаробно путнику приказује. У овоме низу од улица најглавнија је улица кнеза Милана, широка и засађена лепо израслим кестеновима; на њу се наставља улица кнеза Михаила, која, пошто попреко пресече дубровачку улицу изилази на сам Калемегдан, поље око града У улици кнеза Милана находи се краљев двор; тамо или у непосредној близини находе се и сва министарства и многа виша државна надлештва и посланства страних држава. У кнез Михаиловој улици најлепше су приватне куће, што их Београд има; тамо је средиште трговине за, тако зовану, галантериску и луксузну робу; па тамо су и готово сви новчани заводи београдски. У дубровачкој улици, која се превија преко слемена београдске греде, текући упоредо са Калемегданом, слагалиште је мануфактурне и колонијалне робе, која се овде а „на велико“ за унутрашњост Србије продаје.

Остале београдске улице ређају се по обема падинама београдске греде, и то поличасто, једна испод друге, све до сама њена подножја Улице на дунавској страни одликују се ширином, правилношћу и дужином; тај је крај вароши подигнут за последњих петнаест година, пошто је стара, трошна, турска варош са земљом сравњена. На савској страни, последња најнижа улица иде баш поред Саве: то је Савска улица. Она се не одликује лепотом, али толико више јаким и живим кретањем које у њој влада. У овој улици и њеним непосредним наставцима највећи су капитали што их Београд има да покаже. Тамо је не само главно слагалиште гвожђарске и лончарске робе и соли, него су и главне трговачке куће, које

се баве о извозу сировина из Србије. На овој је страни и железничка станица, а сама Савска улица изилази на главно пристаниште београдско, које се налази на Сави. Велика живост и кретање, које се на пристаништу преко целе године опажа, дају Београду тип праве трговачке вароши. Пажљивијем посматрачу овога кретања није могућно не опазити, како је Београд и поред свих сметња, које смо напред још онако у крупно поменули, и пак успео, да у своју трговинску сферу увуче и две суседне српске вароши: Земун у Срему и Панчево у Банату. Ово нарочито вреди за Земун, који је везан за Београд живим и железничким и воденим саобраћајем, постао му предграђе.

Крајњи, југозападни део Београда зове се Врачар и има особени тип. Улице су му праве, широке и секу се под правим угловима. Куће пак изгледају као прави летњиковци, јер се наслањају на градине а често се находе и посред њих, осенчене шумом разнога дрвећа, одабраним воћем и окружене лепим цветним лејама. Источни Врачар раздвојен је „Таш-мајданом“ и „Тркалиштем“ од Палилуле. Палилуци су потомци оних сврљижана, које је Карађорђе овамо населио још онда кад и Мокролужане и оне друге око Београда. Тамо се на женама још виде ручници. Палилулци живе и данас највише од земљорадње и рабацијања.

Поменули смо већ Калемегдан. Највиши, плазасти део овога поља, после 1867 године ухваћен је у парак. посред кога су просечене стазе за шетање и остављени, за око пријатни, травом обрасли пропланци. У хладовини, што је чине данас већ густе гране багренова, липа, кестенова и другога дрвећа, преко топлих летњих дана веома је мио боравак Београђанима и њиховој чељади. Са Калемегдана је дивотан поглед на све стране и пун запимљивости; Турци су га с тога и звали: Фићир бајир, т. ј. брег за размишљање.

Од Калемегдана настаје град, најпре горњи, до каменитога осека београдске греде и за тим доњи, при самом огледалу Саве и Дунава, а на ставима ове две реке. Град београдски, овакви каки је и данас, подигли су Аустријанци за време окупације од 1718 до 1739 године. Из овога су времена и бастиони и велике вратнице градске, од којих су неке и веома укусно саграђене, од тесана и резана камена, за тим у самозданој стени усечени барутни магацини, са којима се упоредити могу само они на Гибралтару. Но бедеми града београдског и ако су пре сто педесет година рачунати у веома јаке и поуздане, данашњем, тако јако усавршеном огњеном оружју не би били у стању дати никакога особитога отпора, за то се

напуштају те се роне и опадају. Јер да се град утврди по најновијим захтевима фортификације, требало би огромнога трошка, па и опет, немајући сасреднога положаја у земљи, и најбоље утврђен не би могао у обрани земље вршити никакву знатнију улогу, пошто је, у недостатку читавога система утврђења, која би се узајамно бранити могла, лако могућно осамити га.

Од старијих грађевина у доњем граду још је цела кула Небојша у коју Турци трпаше ртнике српске, што дизаше глас и борише се за слободу свога народа. Тамо, под кулом познаје се још и стара римска лука, већ готово засута.

*

И ако у Београду има мало заната којих не би било у унутрашњости Србије и пак је радња занатска много живља но тамо, ма да је изложена много јачем утицају штетне странске фабричне производње. Тако исто, упоређен са другим варошима у Србији Београд, и ако и сам има мало фабрика, и пак је прво фабричиште у земљи Поред неколико већих парних млинова и две велике пиваре, од којих се једна може мерити са бољим другама својим у Европи, у Београду има и велика фабрика за спиритус, неколик великих, вештачких цигљана и неколико фабрика других индустриских грана, и ако од мањега пространства и важности.

Но поред природног згодног положаја и других погодаба, које су га учиниле трговинским средиштем, Београд се може похвалити и том, за једну престоницу веома ретком срећом. што му је блиска околина у Србији пуна рудног а и минералног блага. И кад једном у нас буде капитала и разумевања и за рударска предузећа, то нема сумње, да ће се конци тих предузећа баш у Београду састајати, и постати му тако нов, обилат извор предузимљивости и богаства. Према горњем крају вишњичког острва, у самоме кориту Дунава, извире муријатична вода; на тој истој страни, под Карабурмом, извире опет нека минерална вода, богата сумпорним оксидом. Цела греда на којој је Београд припада најмлађој кречној формацији, и камен из кога се састоји, због мекоте лак за тесање, вади се на више места и употребљује за зидање. Камен из старије кречне формације, у топчидерскоме брду, изванредне тврдоће, добар и за зидање и калдрмисање и друге грађевинске предмете, вади се у велико и троши не само у Београду него и у ближим варошима поред Дунава, куд га је лако пренети. У Авали има оловне руде помешане са сребром, а тако исто и у десноме Авалином крилу, у Рипњу

и Барајеву — на љутој страни и Оштрељу —; те руде има и даље у околини села Парцана, Губереваца, Стојника и Бăба. У Авали има и живине руде, а жица гвоздене руде допире до под сам Београд, у Топчидеру. Под Авалом има и добре земље за цеменат. На неколико места има и дрвенастога угља (лигнита), који се, најближе Београду, јавља око Гроцке.

И ако не веома разнолико, али и пак веома обилато ово рудно благо није се могло неопажено измаћи оку ни Римљана ни потоњих господара Београда; и доиста, на неколико места у подгорју Авале находе се и данас трагови живе рударске радње и индустрије из различних времена прошлости, који сведоче, да је Авала са околином била некада прави рударски предео, веома густо насељен. На левој страни Рипањског потока, између Средњега Виса и Авале, на простору од три до четири километра находи се обиље остатака из старине, грдне гомиле згуре, и развалине станишта људских како из времена римског тако и из познијега. Крај само а су потока „швабине стаклане“, а на више је уз Авалу место: „чаршија“, па онда „селиште“. Силазећи отуда Сави, према Макишу, находимо неколико имена, која сва подсећају на рударску радњу као: железник, Пећани, Остружница, Жарково. Између Жаркова и Железника има место: Мајдани. Судећи по развалинама у атару села Железника, данас већ зaривеним и преораним, морала је тамо некада бити велика варош: народно предање прича да је силазила чак до Остружнице. Но данас, о рударству и сродној му индустрији у овоме крају једва да може бити помена. Под Авалом у Рипњу, има једна фабрика за цемент; из једнога рудника на тој страни почела се и жива вадити, али вађење напредује веома слабо. И то је све.

*

Поменули смо већ, како је Београд, после малога колебања и прилично позно постао престоницом Србије. Од то доба, потпомаган, поред природних, познатих нам погодаба, још и другима које сваку престоницу прате, Београд је одмицао нагло од осталих вароши у Србији, не само бројем становништва (35.000 душа) него и у погледу културноме помоћу разноликих просветних и културних установа, које су у њему у току времена поникле и развиле се тако и у погледу материјалноме, поглавито помоћу трговине. Како стоји са трговинским покретом, у главноме смо видели; да пређемо сада помену просветних и других установа, којима је смер

унапређење образованости. У Београду се налази Велика школа, за тим велика народна књижница, у којој данас има преко 23.000 дела, и народни музеј. Од других школа, у њему је и велика војничка школа, за тим неколико средњих школа, па учитељска, трговачка школа и богословија. У Београду је седиште неколиким друштвима за науку и уметност, као што су: Академија наука, основана 1886 године, па лекарско, археолошко и уметничко друштво; тамо је седиште и неколиким књижевним фондовима, међу којима се нарочито истичу: Чупићев, Јанићијев и Коларчев фонд. Осем тога, у Београду је седиште и многим друштвима, која имају различне: патриотске, хуманитарне и друге племените смерове, као што су друштва: пољопривредно, женско, црвенога крста, св. Саве, за васпитање напуштене деце итд.

Све ове угодне прилике учиниле су те је Београд, у току времена постао научно и књижевно средиште Србије и једно од главних културних средишта свега Српства. Књижевност, покушавајући код нас да се одомаћи и по другим неким варошима у унутрашњости, као у Крагујевцу, Нишу, Шапцу и још некима, није могла наћи погодаба за опстанак и напредак, за то и тамо где се још држи, не показује знаке особитога живота. Свега књига и новина што је до данас ван Београда штампано, не износи ни близу толико, колико се у Београду штампа за једну једину годину. Разуме се да са живљим кретањем књижевности напоредо иде и живља штампарска и књижарска радња.

*

Још нам остаје да разгледамо ближу околину Београда како са живописне тако и са стране ближе историске прошлости.

На крај данашњега Београда, на дунавској страни, спушта се на Дунаву „Булбул-дере“, умиљата долиница, некадањи летњиковац београдских Турака, окићена дивним, источњачки раскошним градинама, чесмама, водоскоцима и чардацима. Турцима је та долиница тако омилела, да су је назвали „славујском долином“,[1] именом, које јој је у оно време доиста приличило; но данас је са свим запуштена и од некадање јој намене тек јој се овде онде трагови виде. Данашњи летњиковац београдски находи се на савској страни у Топчидеру[2] и по брду изнад њега. Већ из самога Београда виде се лепе госпоцке кућице на топчидерском брду, где се помаљају из зеленила од воћа и другога дрвља, окружене разним виноградима. Иза

[1] Булбул: славуј, дер : долина.
[2] Топчи: тобџија, дере: долина.

тога брда силази се у Топчидер, кроз који протиче Топчидерска река за у Саву, и кроз који пролази железница за у Србију. У оном делу ове долине, што се раширила у приличан котао, находе се немарношћу запуштене и недостатком иоле бољег укуса изнакаређена шеталишта, посред најбујнијега биљног света изазванога згодом положаја и обиљем влаге. Овде онде види се и по нека запуштена чесма и водоскок. У Топчидеру, пред, сразмерно најбоље негованим крајем шеталишта находи се старински дворац кнеза Милоша који је ту и своје очи за навек заклопио. У Топчидеру се находи и нека „државна економија“. На левој страни реке у врх поменутога котла, диже се густа шума, Кошутњак. Шетајући се овом шумом кнез Михаило би убијен од зликоваца 29 Маја 1868 године. После пет километара веома пријатнога пута уз долину Топчидерску вредно је свrнути лево у долину Раковичку, у којој се находи село и манастир Раковица. Код овога манастира сахрањен је Васа Чарапић, који погибе у јуришу на Београд. 1806 године. Вративши се опет у долину Топчидерску, и идући њоме на више још за неколико километара, поред неколиких села, једних са свим у долини, и других мало више, у брду, стиже се под саму Авалу, која онако дивотно зачињава видик београдски.

Авала није много висока, али с тога, што у околини њеној на далеко нема високих планина, видик који се разастире испред гледаоца на врху јој, веома је простран, веома разнолик и пун природних, предеоних лепота. Уживање пак, које човек осећа разгледајући ту околину, немерено се увећава кад се мислима врати у прошлост, и умним оком разгледа догађаје људске који се туда збише у току толиких прошлих векова, и од којих они, најсвежији не само да стоје у тесној вези са историјом Србије, него јој чине највећи и најважнији део историје. Једни од тих догађаја, који се на видику Авале збише претече су постанка Србије, а други по њима створили су је.

Разгледајући сву ову дивоту која се оку са Авале приказује и која при том изазива српској души и тужне али и драге и миле успомене, човек мора љуто зажалити, што је она и пак тако слабо посећена, и онда му и нехотице изилази пред очи школа у Србији, која је се тако мало постарала да у нама разбуди љубав према чистоме ваздуху, према природи и њеним предеоним лепотама и према нашој рођеној историји, према елементима дакле, на којима је једино могућно подићи право, свесно родољубље. Али ако кад год и у овоме правцу пође на боље, онда ће Авала Београду и његовој околини бити оно што је Каленберг Бечу, што је Суперга Ту-

рину и Гиги Луцерну. Већа предузимљивост, која ће севаља да кад год и у Србији настанити, учиниће, да локомотива запишти и на самоме врху Авале, и онда ће тамо бити празнични и летњи боравак не само Београђана већ и становника свих околних српских варошп, лаким саобраћајем потпомогнути, тамо ће се са Шумадинцима састајати и Земунци, Карловчани, Новосађани, Панчевци и други још, те ће тако Авала играти и не малу политичну улогу.

Авала се пре Турака звала Жрнов; на њој је од вајкада стајао градић, па и у српско време, када се и сам Жрновом звао Авалом је прозваше Турци; на њиховоме језику Хавала значи: узвишење а и заклон.

Ови нови освајачи на темељу старога господског, жрновског градића саградише тврду разбојничку кулу, из које су систематично опустошавали целу околину, у оно време добро насељену и обделану, пуну живота и покрета, изазванога јаком рударском радњом. Развалине од те куле прилично су одржане и данас и јасно се распознају још из далека. Турци се на Авали угнездише први пут године 1442; изгубише је за тим године 1443 али је опет заузеше 1458, учинивши је истакнутим положајем према Београду с једне и стражаром према Шумадији с друге стране. Борављење Турака на Авали околина је њена добро осетила: већ године 1550 испред ње идући Београду не беше ни једнога села. Цео тај простор беше поље за мегдане између Турака и посаде београдске. Тако је пусто остало и доцније за дуго; села: Велики и Мали Мокри Луг, Раковицу, Јаинце, Бањицу, Вишњицу и београдску Палилулу населио је Карађорђе из Сврљига.

Правце на север с Авале гледајући види се Београд како је упро у ставе Саве и Дунава што одовуд изгледају као два дивовска платна. На запад од Авале за петнаестину километара далеко, поред Саве находи се село Остружница, одакле је родом капетан Радич. О буни на Дахије у Остружници је била прва српска скупштина, коју Карађорђе сазва 21. Марта 1804. И кнез Милош је овде сазвао народну скупштину 12. Марта 1824. Мало више од овога села, горе у брду, находи се село Пећани, где је о Ђурђеву дне, године 1805, сазвана народна скупштина, која је послала посланике у Цариград, да тамо турској господи кажу, шта Срби хоће. За двадесетину километара на југозапад од Авале находи се село Борак; ту је народна скупштина 14. Марта 1805 године решила да се установи „совјет.“ Из Борка је родом војвода Карађорђеве буне, Сима Марковић. На југу се диже од Авале мало више Кос-

мај, око којега су сва села у историји наших буна забележена, било што су дала јунаке и војводе, било што се у њима чињаху припреме за буне. На исток од Авале опет за петнаестину километара, на самоме Дунаву, находи се Гроцка, малена варошица (2050 душа) којој се становници већином земљорадњом и виноделњем баве. Више Гроцке беше римски Tricornium, у IV—VI века једно од најзнатнијих места Горње Мезије, у коме становаше јака посада од стрелаца коњаника и пешака. На северу под самом Авалом лежи село Бели Поток, одакле је Васо Чарапић. У почетку буне Карађорђеве, док Срби не беху још освојили Београд, било је у околини Авале много бојева с Турцима, а на име: у Лештанима, Кумодражи, Железнику, на Великом Дубоком и Сопоту.

Да се сад за часак вратимо опет Београду и да застанемо пред пепелом неколиких људи, које је наша историја већ назвала великима. На Врачару, негде око данашњега Таш мајдана, спалио је Синан Паша тело светога Саве, 27. Априла 1595 пошто га је овамо из Милешеве пренео. Не знамо где, у Београду труну кости Капетана Радича и војводе Симе Марковића, које Турци погубише 9. Марта 1817 г. Пред Саборном је црквом укопан Доситије Обрадовић, а у цркви су кости Милоша и Михаила Обреновића, кнезова од Србије. У палилулскоме гробљу бораве вечни санак: Јоаким Вујић (умро 1846 год.), Сима Милутиновић, Сарајлија (умро 1848), Ђуро Даничић. На јужној страни Врачара, лево од крагујевачкога друма, сахрањени су они српски ратници, што изгибоше у јуришу на Београд, 30 Новембра 1806 г. Споменик подигнут овим јунацима пре неколико десетина година, бестидном немарношћу данас је грдно запуштен.

БАЛСКА НОЋ

ДИЈАЛОГ

Лица: Миленко Веселиновић, Анђелија његова жена.

Анђелија: (Седи са једним цртежем на крилу) Ово клецаво дрвеће поднело би још и којекако; требало би само да напишем испод ове слике: „ландшафт при Бури.“ Зашто не? Зар наши славњени сликари не чине то исто? Пре кратког времена видела сам једну оваку слику: платно од двадесет палаца дужине, двадесет ширине,

горе плава боја као у наших војничких мундира доле бела као креч. Испод слике стајало је, да је то „излазак сунца на Авали.“

Али шта ћу с овим торњем, што се искривио као наша барјак-џамија, што нам једнако прети, да ће своју пијеротску капу, бацити нам на кровове наших дашчара... Па ипак нацрт није хрђав. Како је дивно и јасно било оивичено ведро небо оне јесење вечери! Миленко сеђаше крај мене на трави: предамном пукла равница у јесењем шаренилу, на обзорју неколико дрвета, међ којима провириваху две кућице, а крај њих, дизаше се поносито црквени торањ — тако замишљах ја себи рај .. Како севаху његове очи испод полусклопљених трепавица, како му блештаху зуби у сретном осмеху! Чини ми се, да је он од целог призора, само мене видео. Ах, како је дивно у свету, у коме је Миленко, мој Миленко.. али, зашто нисам више кадра, да довршим ову слику из сећања? Чим очи заклопим, излази преда ме сасвим жива; осећам пољски мирис; чујем ону трому шкрипу рабаџијских кола на оближњем друму, од које сам се тргла, баш у часу кад ме Миленко... (Пресеца се) Како се кикотао што сам се ја уплашила: зар ти ниси сад моја женица, и ја смем да те сад пред целим светом загрлим.... О, он је тако мио, тако сладак! Кад би се то могло описати или насликати! Зар то није Богу плакати, кад такви дивни тренутци пролазе, да се више никад не врате; као што се најјаснији звук губи за навек; као што ветар носи најслађи миомир; као што вене најбујнија младост!.. Шта сам се сад усред месојеђа сневеселила као испосница?... Зар што је Миленко данас при ручку био мало расејан? Али то је први пут после нашег венчања, а иначе, пажљивијег и галантнијег човека од мог мужа нема. А данас? Ја сам га двапут једно питала, а он ми је сасвим нешто друго оба пута одговорио; заборавио је да ми налије вина у чашу, и пустио ме, да сама дигнем сервијету, што сам испустила. То ми се још није десило Истина, разум ми каже, да човек не може бити увек добре воље и сама сам често пута пргава према Миленку... Да ми је само да знам, шта му је? Не смем да се усудим, да га питам... не треба никога потсећати како је расположен, јер је одма зловоља ту... (Продужује цртеж) Не знам шта ми је данас, не могу никако да исправим овај торањ.. и сама се осећам нешто несигурна, немирна...

Миленко: (долази врло живахн) Помисли само Анђелијо! Имам да ти причам нешто врло интересантно.

Анђелија: Шта ће то бити? Да нећеш на пут?

Миленко: Нећу злато моје, ја остајем код тебе, то јест, не могу остати код тебе...

Анђелија: (хвата га за руке) За име Бога! Шта се десило!..

Миленко: Та што си се тако узбунила, плашљивице моја!

Анђелија: Због тебе нека сам и плашљива (Њежно) Ја сам постала плашљивицом одкад знам да имам толико да изгубим. Сад молим те говори, где мораш да идеш?

Миленко: Управо рећи не стоји баш да морам. Мислио сам само, да ти неће криво бити, ако једном.. (буни се).

Анђелија: Ти ми кријеш нешто. Глас ти је несигуран. Миленко, ти ме не гледаш право у очи. Миленко, погледај ми у очи, говори..

Миленко: (Смејући се) Иди вештице, ако ти у очи погледам, нећу ти знати ништа казати. Не, боље је тако, ходи, ходи да вечерамо.

Анђелија: (Тек што не бризне у плач) Ти кријеш од мене. Прва тајна.

Миленко: (Задиркујући) А од куд ти то знаш?

Анђелија: О, дакле још и то! (Крије сузе) Наравно, ти си ми једном развио твоју теорију: „Жена не мора свашта да зна“. Тиме си хтео да спустиш завесу преко своје прошлости, и ја луда дала сам ти још чиоде да завесу боље прикачиш — и надала сам се, да ти неће пасти више на ум, да кроз њу провириш. Али чини ми се млади господине, да се завеса љуља, да ниси ти кроз њу провирио?

Миленко: Није вајде Анђелијо, је си промућурна, досетила си се.

Анђелија: Дакле сам погодила! Ужасно!

Миленко: Ако тако продужиш, нећу ти ништа казати.

Анђелија: Сад му не годи како говорим.

Миленко: Ти си раздражена.. нећеш да ме пустиш да идем.

Анђелија: Не пуштам те да идеш? А где би ти ишао, ја још ништа не знам...

Миленко: Веруј ми голубице, да и не осећам никакву вољу, да идем, крај тебе ми је сто пута милије...

Анђелија: Па дакле?..

Миленко: Али знаш онај Љуба и онај Раша окупили ме.. Па читај. Пишу ми, да *морам* ићи.

Анђелија: Кад мораш, онда је нешто друго.

Миленко: Знаш, морао сам улазницу да извадим напред.. Благотворна цељ... Госпође... Не може човек да буде кир Јања. Да сам Љуби казао, да нећу да идем, — ти га не знаш, грозан ти је

то заједало, — он би ме свуда разгласио, да сам под папучом, и одма би се пронело свуда, како ја не смем; како сам.. а зар би хтела, да те извичу да си оштроконђа?... Ја, баш вама ни најмање немам воље да идем.

Анђелија: (Смејући се) Силом не треба никога гонити на забаве. Али ја још не знам где се то хоће.

Миленко: (притворном равнодушношћу) А где би то могло бити, ако не на игранку у корист сиротиње београдске.

Анђелија: Али по Богу Миленко, зар ми ниси још пре кратког времена говорио, како се сад гнушаш таквих забава. Зар се не сећаш како си се ужаснуо и руке дигао, као да си хтео да ме одбраниш од нечастивога, кад сам се једном зажелела, да идем на такав велики бал. „Шта, узвикнуо си, ти да удишеш онај окужени ваздух! Мој мили цвете“, да, тако си ми говорио; сећам се сваке речи, што си од пола године овамо изговорио, зар мој мили цвет, рече ти, да буде окружен отровним лептирима; Миленко, кад си ми тако говорио, било ми је тако пријатно око срца, да сам чисто расла; поносила сам се; јер сам знала, да си крај мене добио такве назоре..

Миленко: Само даље златоусто моја, ја те с усхићењем слушам.

Анђелија: (јетко) Ти си у свему мој учитељ.

Миленко: (пољуби је у чело).

Анђелија: (на страну) позоришни пољубац.

Миленко: (поглади је по коси, за тим вади сат) Шта си оно читала, кад сам ушао.

Анђелија: Дневне новости: да је лед код Варадина стао.

Миленко: (расејан) Врло занимљиво..

Анђелија: Та-а-ако?

Миленко: Шта је било даље.

Анђелија: Деспић је запалио урвине на Авали.

Миленко: (Хода немирно горе и доле, — механички) А!

Анђелија: Да, мој Миленко, грдна је студен на овом свету.

Миленко: (живо) О, то је дражесно. Кад снег крши под точковима. Ми искачемо из кола. брр. па брже боље у топлу дворану.. Свуда цвећа, гасних пламенова, жарких очију старих пријатељица, одкривена рамена, добра вина.. е, ала то брзо загрева....

Анђелија: Та-а--а-ко?

Миленко: (прибере се) Шта ја то бунцам? Мора да сам то

негде читао. Да, да ја сам то читао... Зар има на свету местанца, где би могло бити пријатније, него што је код тебе?!

Анђелија: Ти мислиш да је боље кад смо заједно, па како би било, да одемо вечерас у позориште?

Миленко: Вечерас? Ко ће ићи вечерас у позориште код толиких балова....

Анђелија: Код толиких балова. (На страну) Сирома, ту га боли... чекај ти само!

Миленко: Молим те Анђо, нареди девојци, да каже, да нисам код куће.

Анђелија: Зашто?

Миленко: К'о мислим да неће бити згорег, ако *они* дођу, да ме одведу.

Анђелија: Они? А, да, Љуба и Раша. Дакле ти си им обећао. То је сасвим нешто друго, кад си им обећао, пријатељу мој, мораш реч одржати и ићи.

Миленко: Али кунем ти се, да немам ама баш ни најмање вољу.

Анђелија: А ти онда остани. Нико те не тера.

Миленко: (Разгледа цртеж) (настаје кратка почивка) — Ја већ видим, да нећу моћи данас спавати — (опет почивка) Чему се смејеш?

Анђелија: Мени баш није до смеја

Миленко: Онда си данас хрђаве воље Не би згорег било, да раније легнеш. Ја имам још да радим. Спавати и тако нећу моћи.

Анђелија: За име божије, одкад болујеш од неспавања?

Миленко: Пре сам проводио многе ноћи у неспавању. Па ме и сад нешто слично томе голица.... О ја знам то!..

Анђелија: (у себи) И ја знам шта ти је, али чекај само. (Миленку) То мора да су страшни болови. Ја мислим да би најпаметније било, да одеш на бал.

Миленко: Али ко мисли на то?

Анђелија: (Као да се нечему досетила; живо:) Не иде то тако драги Миленко, ти мораш ићи. То се дивно стрефило. Причекај ме један часак, одмах ћу се вратити. (изађе на поље)

Миленко: (Сам) Како је мила! Толико ведрине душе, па још тако лепа! .. Душаваља она је лепша од свију оних.... (Предомисли се). У Романчићеве Јелке су жарке очи.... истина да се увек на-

фрака... Али тек ђаволска је, те још како! Ала је умела да насади оног коњичког официра. Па она бечлика тек! Чврста као дунда, тамно плаве очи испод густих, свезаних веђа, црнпураста маст магли се као кајсија, само да нема оних брчића!. Али шта то мари? Кад се насмеје, видиш јој 32 тако лепа и здрава зубића, да ти се мили да им подметнеш свој врат. Све ће оне на балу бити. Не би згорег било да још једном... да како да би то лепо било: тако са сигурног пристаништа и као гледаоц — наравно. (Замишљено) Крај Анђелије сам везан. Она ме тако чудновато зачуђена гледа њеним голубијим очима, кад ми се умакне која непромишљена реч, да ми говор у грлу застаје. Та она је још дете! Јес, али ће ипак од мене да направи трубадура мека и глатка као кадифа. Не, то не сме бити! Ја се не смем за њом толико поводити. (Корача раздраган, звиждуће; затим пева испрва тихо, па све јасније док не падне у севдал)

Ој леле леле!
Срце ми зебе,
Душо за тебе.
За тебе Ленче,
Моје Јеленче,
Ој, злато моје!
За очи твоје,
Хај леле-леле!
За груди беле,
За тебе море,
Душо изгоре!

Анђелија: (Укаже се на вратима у бело обучена, на једној руци носи фрак, а на другој белу машлију и рукавице. Почевши певати на прагу од собе, прилази мужу све ближе, у све раскалашнијем тону.)

Кад љубав твоју имам
Шта ће ми верност ту?
Та верност сама долази
Јер љубав рађа њу....

А љубав то је цветак;
Нек цвета вазда хај! —
Па нек се шири сваки дан
Нек буде свеж, о, пази на њ'
Ја волим цветак тај!

Без верности је љубав
Божанствен, диван дар
А верност сама за себе
Ој, нема таку чар! *)

Миленко: (Упрепашћен) Анђелијо, одкуд ти то?!

Анђелија: Слушала сам је често певати.

Миленко: Ти? Још ми то треба. А од ког си је чула?

Анђелија: Ах, ти га знаш... (несигурним гласом) од мог брата од тетке, Драгољуба...

Миленко: Тако — од брата — од тетке — Драгољуба.... Али нашто ти ова бела хаљина? И ружу си још уденула у косу....

Анђелија: Да, драги мој, ако ти одеш, остаћу сама. Ружа ова биће ми добродошла.... Била сам заборавила, да ме код Драгољуба код тетке, данас чекају. Он се прекјуче вратио из војске и ја сам га јуче видела код Ленке. Ти немаш појма, како му лепо стоји кадетска униформа.

Миленко: (Као оно пре Анђелија) Тааако!

Анђелија: Да видиш како се полепшао, зачудио би се. Мишице су му као у пеливана цариградских. Ја ћу га склонити, да ми седи док га снимим. Кажем ти, милина је погледати његов стас!

Миленко: Таако!

Анђелија: Али ми губимо време у ћеретању. Ево ти, драги Миленко, Фрак.. Пусти ме, ја ћу ти мараму везати... Но?!

Миленко: Кажи ми, молим те Анђелијо, је ли тамо велико друштво?

Анђелија: Само најприснији. Биће врло пријатно; мала вечера, мала игранка.

Миленко: Тако. Кажи ми молим те Анђо, зашто си онда обукла ову хаљину.

Анђелија: Зар ти се не допада.

Миленко: О, она је дражесна, али чини ми се, да није за тако мало друштво. Бојим се, назепшћеш... Врат је сувише изложен — промаји; а рукави су врло — кратки.

Анђелија: Не пачај се у ствари што не разумеш. (Наваљује да му обуче фрак и веже му машлију.)

*) Ова и горња песма узете су из збирке нештампаних песама г. Драгомира Брвака.

Миленко: Не разумем, велиш? А ја ти кажем да облијих и њежнијих рамена, не видох... Требало би...

Анђелија: Али умукни једном.

Миленко: Анђелијо!

Анђелија: Шта је опет?

Миленко: Предомислио сам се; биће ипак боље, да останемо код куће.... Нашто ми она луда теревенка тамо?; — па хрђав ваздух и....

Анђелија: Не, не, ти ћеш ићи. Шта би твоји пријатељи казали?! Ни ја нећу, да се жртвујеш за мене. Зар се нисмо заверили да нећемо један другом ограничавати слободу? Ја те молим, да ми опростиш сувише ћудљиве назоре од мало час. Не, мој драги мужићу, ми не треба да смо тесногруди. Иди, знам да ћеш се лепо провести. Ти и онако нећеш моћи ноћас заспати. И ја се надам, да ћу се пријатно забавити. Драгољуб је примио чудне навике, а и говор му је особен. (Намешта се према огледалу). Ја сам готова; је ли роде, ти ћеш ме пратити до кола?

Миленко: Не знам где се део мој балски цилиндер, да га ниси ти?...

Анђелија: Шта сакрила? Нисам, него сам га нашла на твом писаћем столу. Мора да си правио с њим научне опите... Сад ћу ти га донети. (Иде у собу).

Миленко: Милина је погледати његов стас... говор му је особен. чудне навике... Хм! Како то она олако узима. Са вештачког гледишта посматрати младе људе. Пеливани, узраст, ђавоља су то посла! И она мисли да то није ништа, ако прими младе људе у кућу, да се диви њиховој снази. Гром и пакао! Па још она њена песма! Части ми моје, боље ју је отпевала од Катице... Толико пикантних дражи у гласу... толико враголанства, код таке божанске умерености; толико ватре. код њеног бајног стида... каке варнице севају из њених благих очију!...

Анђелија: (У белом балском огртачу, доноси клак цилиндер). Ево, узми! Твој огртач наћи ћеш у трапезарији; хајде...

Миленко: Анђелијо, ја бих ти нешто казао.

Анђелија: (Пољуби га у уста) Је ли то?

Миленко: То је моја мила женице, погодила си! (Повуче је у један кут) Анђелијо још један пољубац и још један. (Хоће да јој скине огртач).

Анђелија: Шта то радиш?!

Миленко: (Врло нежно) Ти ми нећеш одлетети слатка, бела голубице моја. Волиш ли ме злато моје?

Анђелија: Волим те, маторо дете моје.

Миленко: И ти би ипак имала срца, да проведеш једну целу ноћ далеко од мене, да се смејеш, да се веселиш, да играш, да будеш лепа, пред толиким странцима!

Анђелија: Лудо моја, а зар би ти волео, да останем сама код куће и да плачем, и да сам лепа за себе саму, док ти...

Миленко: (Пада пред њом на колена) Анђелијо паметна главо једина љубави моја! Учини ми што ћу те молити.

Анђелија: Видећемо, шта се може урадити за вас, господичићу мој!

Миленко: Анђо, буди само за мене лепа!

Анђелија: О не доводи ме с тим у искушење. ја се већ колебам....

Миленко: Дакле ти пристајеш. Хвала.. хвала! Је ли ти ћеш задржати ову лепу хаљину! Живела! О, ко ће још са мном? Таку балску ноћ неће ни о други доживети! Смем ли вам, милостива, понудити своју руку и одвести вас у трапезарију?

Лела Давичовица.

РЕМОН

РОМАН МАРИЈА ИШАРА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 63-ће)

9.

После осам дана, Мара и Мабела ручаху у замку Езиролском на велику радост госпођице Дијане и Маркизе, које су се с њима опријатељиле. Па и сама госпођа Ленкурска, савладана пријатношћу младих госпођица, понашала се, и ако усиљено ипак нежно спрам њих.

Вече беше дивно.

Сер Џорџ с' ким је год долазио у додир није пропуштао прилику а да мало дубље не завири у његов карактер,

тако беше заузео Маркија, посматраше га хладнокрвношћу природњака, који разгледа инсекте пре но што их стави у извесне класе своје збирке.

Млађи део друштва, госпођа Керандрејска на челу, забављаше се у парку весело, по својој вољи; и сам одјек овог монотоног становишта чудио се понављајући веселе крике ове дружинице. Мабела, Мара и ја уговорили смо, да се у друштву понашамо као да се ближе не познајемо и остасмо мање више верни нашем уговору. Међу тим провејаваше кроз наш говор, ни сам не знам како, фамилијарност и неко мило поверење, што не изазва мало чуђење код госпођа. Јамачно је, мишљаху без сумње, чудноват енжењер тај млади човек спрам кога се као сестре понашају ове девојке високога рода.

Господин Шарл Риго не могаше да пропусти овако лепу прилику а да се не понаша као Ловлас. Очаран Марином лепотом, баци се тријумфално у најгалантнија витешка дела, она не престајаху ни једног тренутка; на суву и на води умножавао их је: опустошаваше баште а ударцима весла дао је таку брзину чуну да се у мало не изврнусмо. Једном сам помислио да је нарочито хтео да нас потопи, да би засведочио своју љубав спасавајући живот госпђици Бернетовој. Срећом приспе час одласка те прекиде његова јунаштва.

Ај, ај! чињаше ми се, да се све на мени смеши, уживао сам у своме блаженству из дана у дан, а, кад искра хладнога разума засине у моме духу, помислим да за патњу има увек времена.

10.

С друге стране моји послови узеше врло срећан правац. Чича Бернажу постаде ми пријатељ; придобио сам га још више поштовањем које одавах њему и његовим великим способностима, и једног дана, верујући искрено мојој речи, јави

ми да је време да покушамо испитивања јаме *Кавање*. Предузеће беше тешко, то сам знао, али, као и стари рудничар, страсно сам се заузео за тај план. Сви геолошки податци тврђаху важност откривења. Већ сам се себи преставио као јунак, доброчинац читаве покрајине којој осигуравах богаство.... Колико славе у очима хуманитарног Сер Џорџа! Би ли ме могао опет одбити, кад би му казао:

— Да бих заслужио Мару, жртвовао сам себе вашим идејама; ево вам мојих дела!...

Дакле једног јутра снабдевени ужетима и алатима, одосмо из Езирола ја и чича Бернажу.

Од тог дана пуног вртоглавице остадоше ми страшни снови које заборав не могаше избрисати: често ноћу виђам бездну.... Припети у за стене пужасмо се, прстима закаченим за пукотине које се клаћаху или ломљаху под нашим ногама. Нокти су нам крвави, али ми идемо напред.... Наједаред се обоје нађосмо над отвореном провалијом: дрво, око кога беше увијено уже, пуче и сломи се под нашим ногама, друго се преви; зачу се узвик очајног страха, за тим на једанпут, дрво се подиже.... Мој стари друг, који је висио нада мном, сурвао се.... Гроза ме спопаде, затворим очи изговоривши име Марино....

Не знам како сам додирнуо дно провалије, али сам се нашао лежећи са главом на Бернажовим коленима, који ми из своје тикве даваше да пијем ракије, да би ме освестио.

— Срећно смо прошли! рече ми кад отворих очи, но ви се можете похвалити, да за Паризлију имате и сувише јаку главу.

По мом забезекнутом изгледу он разумеде моје упрепашћење: што га видех живог!

— Ех! старе мачке дочекују се увек на шапе, додаде весело. Ваљало би појачати уже.... треба нам још један мали скок од десет стопа, па да доспемо на висораван, који је над нама; а кад будемо већ један пут тамо, онда смо на

месту. Него, Бога ми, ви сте се у осталом лепо извукли и без моје помоћи!

— Признајем, промуцах ја, да не знам, како сам се скотрљао довде.

— Нагон, друже мој, нагон! Хвала добром Богу, ја то знам. Ваше су се руке мало угрејале, али су радиле до самог дна. А ту сте тек малаксали, као какав јунак после битке. Сад смо спасени, то је најнеспорнија истина, јер ће нам повратак бити мање опасан.

После неколико тренутака, све беше заборављено. Бернажу беше пронашао извор богаства. Рудне жице до површине земље, које је он открио и на неким местима ископао по више метара, беху веома изобилне; све тврђаше дубину слојева и њихово протезање под земљом. Близина наших галерија олакшаваше нам ископавање руда у овом великом простору, куда је требало копати готово по самом једром гвожђу.

Према несигурним пословима у рудним јамама, — при којима случај влада, при којима вас упропашћава најмања заблуда у прокопима; при којима вас врло често мали слојеви растављају од неког великог непознатог слоја, — ово беше открити ми благо, или показати ми плодоносни сјај, који само треба да узмем.

Бернажу, са лицем које му сијало ентузијазмом, изгледаше као да је заборавио благо о ком је тако дуго сањао, предавши се својој наивној гордости. То беше дан славе сиротном генију, непознатом за време од четрдесет година; он само корачаше весело и најзад тријумфоваше!

— Казао сам ја!... казао сам ја!.... узвикиваше занесен. — А! ортаче! Разгледајте мало овај минерал пун комађа сличних бубрешку; то је мало другаче од ђаволских норита које ви тамо доле копате! — Ха, ха! Дакле чича Бернажу није баш таква животиња! — Животиња је онај стари енжењер који је страховао за своју кожу! — Нас двојице је све то, нас двојице!

И, у беснилу своје радости, скочи ми око врата, да ми захвали, што сам му веровао.

— Ви сте дошли, ви! Ви сте дошли! узвикну он.

И држећи моје обе руке у својима, гледаше ме очима пуним суза.

— Нико вам не сме ни длаку на глави дирнути! — само то кажем, или нек се чува пушке.

Проведох цео дан изводећи своје планове, посао који ми је постао лак чудноватим радом, који је већ пошао за руком старом рудокопцу.

Повратак, ма радоснији од силажења, ипак не беше ни мало безопасан; али ми бесмо поткрепљени надом; више пута призивах Бога у помоћ.... Најзад доспесмо до стазе.

Малаксали од умора и узбуђења, вратисмо се у Езирол с' оделом до зла бога подераним, с крвавим и рукама и ногама; душа нам беше у грозничавом стању због нашег херојског дела, но све то ми не осећасмо.

Не одмарајући се ни једног тренутка, отрчах у замак да јавим своју велику новост господину Керандрејском. Ношах му срећу; али је ипак требало радити разумно због његове живе мржње према Бернажу.

Поверих му дакле мој проналазак прећутавши на много места по што год; показах му донесене примерке, али у исто време рекох да сам везан мојом поштеном речи, да никако не казујем место тога слоја, док какав уговор у пуној форми не осигура ономе, који ме је тамо одвео, један део у добити, у случају ако тај посао буде успео, како се ми надамо.

Маркиз је имао и сувише поверења у мени, те није могао да ми не поверује, кад му тврђах важност те нечувене жице.

— Та то је велика срећа! викну он усхићен. — И ви сте сигурни за месец дана рада?....

— Може бити, да ћемо и за краће време доспети до те жице. Доказаћу то планом, за који сам овлашћен да вам га покажем, чим будете пристали на уговор.

— Добро! Ништа не жртвујемо примајући такав. уговор, пошто се он може извршити само у случају успеха!...

— Успех је известан!

— Е добро, Ремоне, ја вас овлашћујем; напишите уговор, ја ћу га потписати.

Извршио сам услове тајне, који ми, наравно, беху наложени, односно места, веома вешто.

Али, кад дођох сутра дан са уговором и кад г. Керандрејски прочита име Бернажово, није могао да се уздржи од љутине.

— Шта! Зар тај нитков? викну он.

— Нитков?... Тај сиромах старац који ми је изгледао тако наиван....

— А! То је отац? одговори Маркиз.... Бога ми не знам, да ли вреди више од свог сина. Али како сте се упознали с тим човеком? додаде он после једног тренутка фиксирајући ме инквизиторским погледом.

Сусрео сам се с њим при својој екскурзији. У осталом, рекох ја, да ли је он добар или рђав, то нас се мало тиче; ту нема говора о узимању у службу, а најзад: и самом ђаволу дати добру робу да продаје — роба не губи ништа од своје цене!...

За тренутак сам се плашио колебања у души Маркижевој; али му је мој план показао изврсност предлога и лакоће при извршењу. У осталом већ је дубоко загазио, да би се могао повући, те потписа уговор.

— Држите, рече ми, ослобођавам вас од ваше речи, кад сте је дали. Али нека ми ти људи не изилазе пред очи.

За мање од по месеца, доспех до срећног слоја, кога додириваше један вертикалан, већ одавна забатаљен бунар, тако да сам прешао већ три четвртине пута.

Срећа ме је заиста пратила и ја корачах крупним корацима према мом Сен-Граму. Благостање у Езиролу од сад

беше осигурано, требало нам је готово удвојити број раденика.

Ово ме подиже; од савета управе стизаху ми честитке без броја, (на које би за цело веће право имао сиромах стари Бернажу). Али што ме још више дирну, то беше ручак, који Сер Џорџ, озбиљно заинтересован за благостање земље, приреди у моју част.

11.

Али док сам се ја предавао нади, око мене, у замку мога оца, бешњаху ужасне страсти, у које се и ја и нехотице умешах.

Приметио сам да г-ђа Керандрејска тражаше прилику, да се упусти са мном у поверљив разговор.

Једног јутра, одем врло рано у Езирол и пролажах кроз парк, да би себи скратио пут, кад на савијутку једне алеје, сретох се очи у очи са госпођом Маркизом.

— Спазила сам вас из далека, рече ми она, и чекам вас, да вас молим, да ми будете пратилац. Ово је дан кад желим да будем добротворка, те идем да обилазим село. А пре свега, молим вас узмите овај завежљај, јако ми смета.

Ма колико да бејах вољан ћутати, нисам могао да се заинатим до неучтивости, морао сам се дакле покорити, правећи чак и неке доста сурове коплименте. Пошто смо измењали неколико речи о сјајности хоризонта, разговор престаде. Маркиза иђаше ћутећки, следујући ми по узаној бреговитој стази; али ме ипак свакога тренутка призиваше у помоћ, јер пут беше доста нераван. Кад смо дошли на по пута, замоли ме да станемо, јер, рече, да је јако уморна. Бесмо тада на једној малој тераси, одакле се видела цела живописна долина, а под нашим ногама губио се замак у шумици.

Маркиза седе на једну стену обраслу маховином и стаде се заносити посматрањем овог дивног изгледа. Нисам се могао уздржати а да се не дивим њеној ванредној лепоти. Угрејана ходом, обојила је бледило свога лица ружичастом бојом; очи јој се сијаху мрачним сјајем, који одаваху њене црне зенице. Пурпурне јој усне изгледаху као да дишу животом; ладна статуа оживела је. Она беше сјајна. Појимећи утисак који је чинила, промени кокета љупко свој положај; па ми за тим смешећи се рече:

— Реците ми право, г. Дегранже. Да ли ваша мизантропија иде чак до презирања дивоте овога предела?

— Не, госпођо, ја се дивим; но можда је моја осетљивост у том погледу нешто хладнија од ваше с' тога, што ја свако јутро гледам ове лепоте.

— О! ја не верујем ни једне речи о вашој осетљивости. Ви сте од оних смртних гордељиваца, који живе и сувише повучени у свом презирању, да се ништа лепо не може ни удостојити њихова дивљења.

— Ја сам, госпођо у годинама, у којима још немам права да будем мизантроп, а ви ми чините неправо, ако мислите да сам горд. Највише ако сам смотрен.

— Разумем ја ту смотреност: то је финоћа! А зар није то презирање одбијати пријатељства која вас траже?

— Зацело, госпођо, то је по каткад презирање, одговорих мало збуњено, јер сам се осећао лабав у таквим изјашњењима; ..... али је то често и дискреција или скромност.....

— Ако није и антипатија! рече она.

— Признајем да ваља и тај осећај примити у општу философију.

— Молим вас, г. Дегранже, о коме говоримо ми?... рече она смешећи се.

— Па ја мислим о човечијем срцу, госпођо! одговорих што сам могао наивније.

Маркиза направи један срдити покрет, оклеваше за тренутак, најзад гледајући ме у очи настави:

— Ви се правите као да ме никако не разумете, видим ја. Али пошто вам треба јасно говорити, ма како да је чудновато то моје питање, кога нећу да се махнем, ја ћу га одредити тачније. — Питам вас зашто ви јогунасто одбијате знаке наклоности, која вам је понуђена тако усрдно? Ако сте сумњали у моју искреност, опраштам вам; али како вам је суђено, да можда дуго живите међу нама, то би значило да нас мало цените, кад нећете да савладате своју неповерљивост. И ја сам, као и ви, горда па мислим да моје пријатељство вреди нешто: ви сте га рђаво примили; хоћу да знам из каквог узрока. — Мислим да ћете сад одговорити без философских изговора, додаде она изразом изредне кокетерије.

Земља ми је под ногама горела; било ми је немогуће да избегнем питање тако јасно стављено. Свака би истина била увредљива; бацих се на отрцана извињења: велика заузетост око мојих послова, моја бојажљивост, природна склоност ка тузи; позвах тамо у помоћ чак и чежњу за домовином.

— Колико се мучите, да сакријете право мишљење, одговори Маркиза са потсмешљивим смешењем..... Ваша туга, ваша бојажљивост! што не говорите и о својој понизности, ви, чија нас је гордост више пута увредила?.... О! ја сам жена, и моје искуство ме ту не вара, рече она предухитривши мој одговор: ви играте неку улогу, то погађам, и то сурово понашање не слаже се са финоћом ваших нагона. Што се тиче ваше меланхолије, допустићете ми, да у њу не верујем више!... Ви се врло често издајете; и кад нам у средини нашој, указујете част те нас заборављате, да би се бацили у своје снове, то никако није меланхолија која прелази преко вашег чела.... ја је и сувише познајем, да би се могла преварити!

Нисам знао шта да кажем; био сам утучен бистрином ове жене.

— Заиста, госпођо, промуцах, довели сте ме у неприлику мишљењем, које је о мени у вама зачело моје чудновато понашање!... ја сам сањаличке нарави, рекосте ви..... ту је моја велика погрешка....

— То значи да сте ћудљив! Али ја сам се каприцирала, да вас исповедим. Тако велика наклоност ка самоћи није природна. Од толико времена се трудите, да ме избегнете. Од куда тај наступ дивљачности? Да вас нисам, можда и нехотице, увредила?

Беше у тим прекорима толико пријатности, толико поверљивости, да ми је заиста било тешко изговорити се за то немарношћу. Истина, ја сам од Маркизе добијао само знаке симпатије, и, пошто моја смотреност могаше наћи извињења само у једном тајном осећању које ми беше тешко открити, требао сам да се сачувам шта сам боље могао, бар учтивошћу, од хладноће, која би се с правом могла назвати неблагодарношћу. Љубазан дочек учињен Мари, већ ме је склонио на благост, и више пута сам себи пребацивао због суровости принципа, чија ме је претераност чинила неправедним. Ништа није дошло да оправда немир, који ме је снашао кад сам ушао у кућу свога оца; живео сам ту непознат, и моја синовља осетљивост огорчи се против уображених гоњења.

У осталом, у пркос моме уображеном непријатељству, морам признати, да ми је у души годило поштовање ове дражесне маркизе. Нисам дакле могао, да останем сталан у својим назорима; ублажих се и постадох љубазан. А за тим ваља рећи, галантерија није само деликатност васпитања, она је сладострастност која има својих дражи: женска грацијозност може да заведе најсуровијег стојика. Лепота не мора да убеђује: она очарава, а речитост два лепа ока продире у свако срце.

Ма колико да моја одбрана беше замршена, госпођа Керандрејска беше толико племенита, те је прими. Међу тим не знам какав ми потсмешљив тон наговешћаваше, да она потајно сумња у моје изјашњење; могло би се мислити, да је она, слутећи да има неке тајне у моме животу, хтела да ме охрабри, да је откријем: она ми се потсмеваше речима, које скриваху значај онога што хоће да се каже због онога што она називаше мраком, толиком постојаношћу, да сам једног тренутка помислио, да она помишља на моју љубав. Најзад, кад се диже да се врати у Езирол, рече:

— Сад, кад смо постали пријатељи, признајте, да сам заиста добра; јер у место да вас казним, због ваше нељубазности, такође хладноћом, прва вам пружам руку. — Међу тим не варајте се, рече она претећи ми грациозно прстом; и ја сам ћудљива, и сувише сам горда да бих два пут учинила такав поступак. Дајте ми вашу руку и хајдмо у село.

Иђасмо весело.... Дирала ме је што ме је тешко укротити.

— Знате ли ви, рече она, да сам кокета, могла бих сматрати за част, што сам причинила тако лепу забуну!..... За цело вам причињавам страх; и, Бога ми, ма колика да је моја скромност, не бих могла да верујем да сам страшна... Него умирите се, ја дођох и вас ето спасеног, додаде она смејући се.

Па, рекавши ми збогом, остави ме.

После тако срдачног доказа пријатељства, моја смотреност или моја притворна бојажљивост не имађаху више оправдања, и морам признати да сам то пријатељство примио тим драговољније, у колико ме је и сама моја љубав на то гонила: појављивати се у салону само оних дана, кад је Мара тамо, значило би издати се. Шта више, моји односи према оцу, приближени заједницом наших интереса, узеше карактер готово пријатељски; како бејах скривен својим ин-

когнитом не би могло ништа у будуће оправдати моје неповерење. Поред свих увреда прошлости, моје срце никако не беше створено за мржњу: бејах и сувише срећан, да бих могао проклињати; и готово с радошћу осећао сам се приморан да одговорим на указивана ми пријатељства, која ме ослобађаху улоге, која ми поче бивати досадна.

(Наставиће се)

СЛИВНИЦА

X

СЕДМИ НОВЕМБАР

У јутру рано наредио је пуковник Прапорчетовић да се његова комбинована бригада крене путем који из Калотине води у село Липницу, и да се попне на оне исте висове између Калотинске реке и Берковачког пута, на којима је пре три дана Бугаре тукла.

Као што видимо, коњички бригадир хтео је према последњој заповести, коју је синоћ добио, да иде Стањану а одатле Славињу, да загрози бугарској повратници од Славиња, а командиру четвртог ескадрона II-ог п. послао је заповест да и даље остане где је, и да осматра теснац Драгомански и Калотинску реку са те стране.

Али тек што је колона изашла уз брдо, добио је пуковник Прапорчетовић једно писмо датирано из „Дервена“ 7-ог Новембра, у коме командант дунавске дивизије јавља: *да је одступио са положаја „Три Уши.“* Излаз из теснаца *још је* у његовим рукама, но није сигуран од непријатељевог предузећа путем Малово-Извор, јер је овај пут ос-

тао са свим слободан и непријатељ може обићи лево крило дунавске дивизије па ићи право на Извор. Док он не стигне да којом својом трупом осигура Извор, потребно је да коњичка бригада одмах у Извор дође и да јако рекогносцира у правцу на Големо и Мало Малово. Јавља му да је он „још“ у Драгоманској клисури у механи Дервену

Ми ћемо се мало даље уверити да Дунавска дивизија није 7-ог Новембра „у јутру рано“ одступила него је тек у подне изгубила позицију „Три Уши“ и одступила теснацу.

Од куда је коњички бригадир могао већ *у јутру* добити то писмо пуковника Хорстига? Нешто се не казује сахат у који се кренула бригада нити сахат када је писано оно писмо у механи Дервену? Што ли то?

Према оваквој заповести пуковник Прапорчетовић морао је променути своју намеру и напустити пут к Славињу, јер сад је требало „сачувати целу једну дивизију од катастрофе“. С тога он одмах пооштри своју наредбу командиру 4-ог ескадрона II пука у селу Прекршију, да осматрања своја врши према Малову, и у случају потребе да заклони пролаз у Драгомански теснац, који се пролаз баш код тога села налази — а он са целим својим одредом, кренуо се висом и заузео је положај изнад села Извора, и две јаке официрске патроле послао је: једну у Петрлаж а другу у Смиловац.

Мало за тим (опет нема сахата) стигла је заповест од начелника штаба врховне команде, писана 7-ог Новембра у *Цариброду* (опет нема сахата) у којој се коњичком бригадиру јавља да је дунавска дивизија у след данашње борбе са знатним губитцима одступила *до утока Калотинске реке* и по свој прилици имаће и нека своја одељења на десној обали Нишаве. Даље наређује да коњичка бригада остане на положају на коме је, са кога да не одступа докле и дунавска дивизија не би даље одступила. Ако може и дуже да се одржи на том положају, нека и даље остане само „да се не излаже катастрофи.“ У осталом њен је задатак да чува.

лево крило дунавске дивизије, *која је у жалосном стању.* Нека шаље чешће извешћа о „стању ствари“ код коњичке бригаде.

Ова заповест шефа врховног штаба могла је бити послата из Цариброда тек пред вече, јер *у подне* 7-ог Новембра ја сам био са министром војним у *Пиротској* телеграфској станији, када је се он по телеграфу разговарао са потпуковником Атанацковићем, који је из пољске телеграфске стације на Драгоману јављао сваку фазу битке на Три Уши — и начелник врховнога штаба отпутовао је из Пирота у Цариброд тек после подне, као што се у осталом види и из тога факта да је дунавска дивизија чак код утока Калотинске реке кад он то пише.

Како је ову заповест примио коњички бригадир „мало после“ његовог заузимања положаја над селом Извором, то је вероватно да се бригада није кренула „у јутру рано“ већ доцкан *после подне*, и онда је појамно да је при поласку већ могла имати писмо г. Хорстига да је одступио, и онда се разуме за што се време не означава тачно него „рано“ и „мало за тим“.

Чудновато да је пуковник Прапорчетовић, прочитавши ову заповест у којој му се наређује да остане где је био, нашао „оснажење“ његовог наређења да бригада заузме вис изнад села Извора.

Он је одмах послао извештај да је бригада заузела централни положај изнад села Извора, а између овога и Стањана, да брани теснац Калотинске реке и да одбије упад Бугара са те стране; да су патроле из Петрлажа донеле извештај да се тамо налази један наш батаљон II-ог позива; да је патрола изаслата на село Смиловац прошла дуж Берковачког пута сва села: Мојинце, Мазгош, Стањане, Голеш и Разбојиште и донела извештај да ту нигде Бугара нема сем код села Гадеча (код Гинаца) и њихове патроле долазе

до села Студена. Бригада ће остати и даље на овом положају.

Пред вече добио је пуковник Прапорчетовић још једну заповест из врховне команде, која је предата на телеграф у Пироту у 2 сах. 20 мин., а примљена у станији Цариброд у 3 сах. 25 мин. по подне, и у којој му се каже: да је *положај код Стањана* врло важан и треба га држати уложив сву снагу, *јер је критички моменат* на левом крилу а и целом фронту дунавске дивизије.[1]) Ово треба саопштити и официрима и војницима и *подсетити их на патриотизам*. Наређује му даље да што чешће јавља и врховној команди и дунавској дивизији.

Коњички бригадир је и сам увидео важност *овог* положаја (над Извором, или код Стањана?) па за то га је заузео био пре него што је наређење за то добио. Он је ову заповест саопштио официрима и војницима и разложивши им ситуацију, *позвао их је на патриотизам*, да се храбро као и до сада држе, да себи образ осветлају а дунавску дивизију од *катастрофе* сачувају.

Али одмах затим морао је, наравно, послати и извештај и врховној команди и дунавској дивизији: *да Бугара нигде нема, и да с ове стране никаква опасност не грози*, само што није додао да према томе *подсећање* на патриотизам беше са свим излишно.

При свем том бригада је заноћила 7-ог Нов. у строгој приправности и под „ведрим“ небом. Целе ноћи није се ништа догодило. Пред зору ухваћен је један бугарски војник који је залутао „тражећи воде“ исто као и онај наш Дунавац са Видена...

Дакле, Summa summarum, комбиновани одред војске под командом пуков. Прапорчетовића није се 7-ог Новем. нигде тукао, нити му је ко то заповедио. Он је вазда тражио Бугаре по заповестима и то онде, где их није било...

[1]) Тај је у 2 сах. 20 мин. по подне већ прошао био.

Међутим једна оваква бригада не беше ни мало излишна у борбама 7-ог Новембра, у којима се свршила српска и отпочела бугарска офанзива у овоме рату. Ова се бригада могла врло корисно употребити у борби која је решила судбину целога рата и у којој немађасмо ни из далека онолико трупа колико би требало.

Е, али фикс-идеја о обиласку Калотинском реком? А катастрофа која је већ у глави капетана Нешића, пуковника Хорстига и свију других? Ми видимо да и онај који је 5-ог Новем. хтео да командује „Десно крило напред!" сада такође предвиђа све саме катастрофе...

За што? Шта је било данас на нашем фронту пред Сливничким положајима?

Да видимо како су догађаји изгледали дунавском штабу, како из дунавске дивизије причају.

Непријатељ, користећи се важном тачком, коју је синоћ заузео, продужи зором *напад* у три правца: на леви бок положаја, „блатом", и на Чепањ. На сваку од ових тачака напао је са знатном бројном превагом. Он је брзо успео да освоји и други вис на дунавском левом крилу, за тим се најжешћа борба водила на средњем вису од Три Уши и око овога. Непријатељски центар и његово *десно* (?) крило почели су такође у својим правцима наступати. После борбе која је трајала четири сахата, у коју је увучена била и сва резерва, а постепено и цео десети пук шумадијске дивизије, и после несразмерно великих губитака у официрима, трупе су почеле одступати *к уласку* у Драгомански теснац, и ту су прикупљене и уређене. Како је дотле непријатељ успео да сузбије наше и са Чепња, и да ову врло важну тачку освоји, то је сав даљи рад био сведен на то да *се излаз* из теснаца драгоманског задржи у нашој руци. Ради помоћи био се дунавски дивизијар благовремено обратио пуковнику Мишковићу, *но дринске трупе нису на време ушле у борбу*. Услед тога одмах је послат IX-ти пук на Драгомански вис над селом Драгојлицом, да тај вис држи до доласка трупа

дринске дивизије. IX-ти пук задржат је на вису над селом Драгоманом, на источној страни клисуре. VII-ми и XV-ти пук распоређени су позади X-ог, а на височима над селом Прекршјем, и служили су као резерва. Овим распоредом осигуран је био *излазак* из Драгоманског теснаца, који је још раније од пионирске чете био утврђен, а одмах по доласку продужено је укопавање и на осталим важнијим тачкама. Да би се боље одржао излазак из теснаца, пуковник Хорстиг послао је две батерије на Драгомански а једну на Драгојлички вис, а четврта, која је још била у борби заштићавајући одступање наших трупа, повукла се доцније такође на Драгојлички вис. — —

Ево шта је по мишљењу штаба дунавске дивизије узрок безуспешним борбама на Три Уши: што је непријатељ много надмоћнијом бројном снагом нападао; што је сву тежину непријатељског напада имало да издржава искључиво лево крило дунавске дивизије, које је било највише изложено; што је *сарадња осталих дивизија* била *немоћна због удаљености њихове и делимичног уласка њихових трупа у борбу;* што је терен био врло „исцепан“; што је велики простор ваљало поседати и бранити; што *рад осталих дивизија није израније био доведен у сагласност*, те је свака од њих посебице радила, а без *опште резерве*. Борба пред Сливницом била је с наше стране *делимична* против *концентрисане* војске непријатељеве. Најзад и чести маршеви и *непрекидна кретања*, у след којих су *трупе* биле *заморене* и неуредно храњене. — — —

Ми смо видели колико је бугарских батаљона нападало 5-ог и 6-ог на лево крило дунавске дивизије, према томе знамо да непријатељ није био *бројно* надмоћнији на томе крају бојишта. Ако је сваки напад издржавала само („искључиво“) она наша трупа која се десила на левом крилу дунавском, ко је крив? Што су остале дивизије само *делимично* улазиле у борбу? Ако је терен био испресецан, он је то био и за нападача, не? За што се поседао с наше стране

већи простор него што се могао бранити, за што да се у опште помишља на *одбрану*, без икаквог узрока за прекидање наше *офанзиве* 4-ог Новембра? Да ли је баш недостатак „опште резерве“ био узрок нашем поразу, или што је наша војска била формирана у дивизије у место у корове, што је имала сразмерно много самосталних команданата, који су могли решавати, како су *хтели*, да ли ће помоћи очајну борбу свога комшије, или ће рећи „не можемо ми бити свуда, ми смо своје учинили“ — да ли данас стратегијска резерва има смисла, све то није моје да решавам. Факт, да смо се пред Сливницом делимично и наизменце тукли против концентрисане бугарске војске, не може се порећи. Та је наша „делимичност“ ишла тако далеко, да једна дивизија са свим равнодушно гледа како другу поред ње туку, па тек кад Бугари ову отерају са њених положаја, тек онда ова улази у борбу — па тако редом дуж целог фронта. О непрекидним маршевима и непрекидном кретању и заморавању трупа, не би требало ба̏р да говори дунавска дивизија, јер ако су њени батаљони играли кадрил између Меких Црева, Чепња и Три Уши, то је само *њена* кривица, као год и ако су њене трупе „неуредно храњене“, јер бар њој је стајао на расположењу најдивнији друм који ју је везивао са магацинима.

Али има један и то велики узрок за *пораз* (или „неуспех“) дунавске дивизије, који нам је смотао цео фронт, и повукао целу нашу војску назад, један узрок који се и не помиње у горњем списку разних узрока, а то је она *луда мисао* да ће бугарска војска напустити своја Сливничка утврђења и отићи да се потуца низ Калотинску реку имајући с бока и позади, четири српске дивизије! То је она грозничавост са којом је прихваћена та луда мисао, то је она безгранична и бескрајно велика брига пуковника Хорстига „за позадину“ која је учинила да он, од тренутка када је примио команду над дунавском дивизијом није ни помишљао на озбиљни отпор већ само на одступање, само на „катастрофу.“

Треба ли то да доказујем? Јуче је пуковник Хорстиг на целом своме фронту имао свега пет батаљона, јер је пет бацио чак на Чепањ, а на своме левом крилу, на првој линији које је „искључиво“ издржавало сваки напад непријатељски, имао је свега $1^1/_2$ батаљон. Разуме се да су Бендерова три батаљона могла ласно за један сахат борбе да узму крајњи леви вис од једног и по батаљона. Али доказује ли такав распоред озбиљну намеру Хорстигову да се озбиљно брани, или оно пет батаљона на Чепњу доказује да он само мисли на своју одступницу?

Па данас, какве је распореде градио? Данас му је ваљда већ јасно било да решење није у Калотинској реци, већ ту пред њим, на Три Уши?

Ево како је сам г. пуковник Хорстиг после рата мени причао своју радњу 7. Новембра:

„Сумњајући с временом, да је истинит бугарски обилазак, отишао сам у $5^1/_2$ часова изјутра 7. Новембра натраг на главну позицију „Три Уши“, јер услед тога што су Бугари синоћ узели два виса, ваљало је очекивати данас њихов напад на наше лево крило.

„Тек што сам на „Три Уши“ стигао око $6^1/_2$ часова, чујем топовску грмљаву на левом крилу дивизије, где су две батерије у оним камењарима, како се могло, пласиране између пешадије.

„У томе тренутку беше распоред трупа дунав. дивизије овакав:

„Чепањ беше поседнут једним батаљоном XV пука; као резерва њему стајаше код села Драгомана један батаљон истога пука, који је био одређен, да иде на Прекршје за Бугарима, но који ту наредбу још не беше извршио.

„Осим резерве — два батаљ. IX пука — беше готово цела остала пешадија дивизије с поменутим двема батеријама на левоме крилу. Крупова батерија имала је своју позицију поред друма код „Три Уши.“ IV батер. била је у резерви.

Један батаљ. X пука беше се кренуо од „Три Уши“ друмом ка Драгоману, остали батаљони тога пука не беху још извучени из линије, јер као што п-пуковник Атанацковић мишљаше, предстраже и страже не могаху се тако брзо повући; коњица, и XIX батаљон беху код Калотинске реке.

„Од магле се опет није могло далеко видети.

„По јачини топовске грмљавине судећи закључио сам, да Бугари нападају с великом снагом, за то сам одмах упутио и онај батаљон X пука што беше на маршу, и ону батерију што беше у резерви, да похитају на лево крило, а команданта дринске дивизије замолио сам, да се примакне ближе друму, како би у случају нужде могао потпомоћи дунавску дивизију.

„Кад сам, упутивши се на само бојиште projахао поред средњег виса од „Три Уши“, наиђем на наше трупе, које одступају. Непријатељ наступаше са два-три стрељачка низа, који беху један позади другога, трудећи се, да својим левим крилом обиђе десно крило дунавске дивизије. Онај батаљон IX пука, који је био у резерви и који беше баш стигао, отказа напад (refüsirte den Angriff) и не упустивши се у борбу оде назад.

„Један батаљон X пука, који баш стиже на бојиште на други вис од „Три Уши“, заустави бугарски обилазак за неко време и учини да борба за кратко време престане; али брзо нестаде муниције.

„Међу тим беху послате трупе дринске дивизије на први вис од „Три Уши“ који је поред друма, али то не беше од утицаја на саму борбу, јер с губитком другога виса који доминира, беше и позиција „Три Уши“ изгубљена.

„Међу тим беше се магла у неколико дигла. Бугари пуцаху из неколико топова с Малова, дакле с великога одстојања, на трупе дунав. дивизије, које одступаху. Наше батерије одступаху полако са својом пешадијом, прихватајући је и заштићујући је; — најзад поставише се ове батерије на венцу

висова који се налазе западно од „Три Уши" а северно од главнога друма; њима се ту придружи и круповска батерија.

„Трупе дунавске одступале су у правцу драгоманскога теснаца, пред којим су прикупљене.

„Једна батерија оста на друму источно од Драгомана у позицији, две друге с X-им пуком послате су на северне висове изласка из теснаца западно од Драгомана, — IV батер. са два батаљона који се још прикупљаху послати су на јужне висове. Једна чета градске артилерије, која је јуче с мерзерима стигла, употребљена је као пешадија, пошто је мерзере послала натраг кроз драгомански теснац, и то употребљена је испод Чепња пред Драгоманом, где је одбила бугарске трупе.

„У томе тренутку одступи онај батаљон који је био на Чепњу. Губитак Чепња доведе у опасност и ону позицију западно од села Драгомана, којом Чепањ потпуно доминира. То је био узрок те је једна батерија с те позиције морала да се пошље на јужне висове излаза из теснаца.

„Непријатељ напусти сад своје наваљивање на дунавску дивизију и окрете се против дринске дивизије. Само истакнута батерија беше у стању да дејствује бочно против овога бугарскога напада. Она је у вече повучена на јужне висове теснаца."

Ово је од речи до речи што нам је г. Хорстиг причао. —

Међу тим оно што он говори о IX ом и X-ом пуку не слаже се много с оним како из тих пукова представљају догађаје седмога новембра.

Ево како се прича из IX пука:

„Око 7¼ сати изјутра почели су Бугари да нападају, на први борни ред и то са Меких Црева на вис и његове огранке, одмах пред Меким Цревима, где су били 1 батаљон XV пука, 1 батаљон VII пука, и 1 батерија. Други батаљон VII пука морао је бити даље десно и постављен косо према она два друга батаљона. I батаљон VII пука заузео

је још даље позади један висок положај и утврдио се. Два батаљона су IX пука у резерви. На скоро послата је јошт једна батерија напред према Меким Цревима к оној, која је већ дејствовала. У то време дође и потпуковник Кока Миловановић и јави командантима да је одређен да рукеводи борбу на овом крилу. Борба је постајала све жешћа и жешћа, а у фронту се боре само наша три батаљона. Артиљерија је дивно гађала, али је батерија честитог и хладнокрвног капетана Ђорђа Ванлића велике губитке имала. Сем тога није се могла лако накнађивати муниција, јер је врло брзо трошена. Свакојако је бугарска ватра била силна и око 9 сати врло убитачна. Потпуковник Кока нашао је за нужно, да са оба батаљона IX пешад. пука поткрепи први борни ред, а нарочито батаљон VII пука, који је малаксао, и употреби најпре један па по том и други батаљон. Сад је дунавска дивизија остала без главне резерве. Не прође ½ сата, а дође један ордонанс официр са заповешћу дивизијара, да се главна резерва на десно крило пошље спрам главног друма, јер је и отуд силан напад. Али, као што видесмо, резерва је већ уведена у борбу. Око 10 сати дошао је са Чепња I батаљон IX пука и одмах су га одвели на вис, где је био I батаљон VII пука, и пуковски командант. Око подне Бугари почну да силазе у дол између њих и српског првог борног реда и потом да се пењу на положај овога. Бивши надмоћни, обасули су српски први ред ватром. Овај на послетку клоне, а помоћ не дође, јер резерве више не беше, а од других трупа дође само један батаљон X пука, који је почео да пуца преко предњег борног реда, кад је овај предузео одступање. Око 1 сата настало је одступање предњег борног реда до на леви огранак виса, на коме је I батаљон VII, и I батаљон IX пука. Ту су се сместиле, ако се не варам све 4 батерије. *) Лево је од њих батаљон XV пука, што је био у предњем борном реду, а де-

*) На томе вису није био ни један топ, а то ли 4 батерије.

Примедба једнога војника из VII пука.

сно II батаљон IX пука и 2 батаљона VII пука. Батаљон X пука одступио је даље у највећем нереду. Већ беше тешко одржати дисциплину, и овај нови положај. Бугари оборе своју ватру сада поглавито на десно крило, које је на врху поменутог виса, т. ј. на I-ве батаљоне VII и IX пука. За кратко време буду рањени оба батаљона команданта, а у I батаљону IX пука и оба четна командира, јер су два погинула 5-ог Новембра на Меким Цревима. Батаљон је остао без и једног официра. Морало је тако нешто бити и код I батаљона VII пука, јер су оба батаљона одмах одступили на косу пред Драгоманом десно од друма идући Сливници. Ту је раније одступио био онај батаљон X пука а ту сада одступише и остали батаљони VII и IX пука са батеријама, које су одмах продужиле пуцање. Како је пак онај леви огранак виса после извесне дужине узео правац кос према овом досадашњем правцу и то назад у правцу на Драгоман, то је батаљон XV пука одступао постепено овим правцем борећи се храбро.

„Кад су I-ви батаљони VII и IX пука одступили са тобож'*) утврђеног виса, примиле су борбу на западном вису над самим друмом друге трупе, по свој прилици из дринске дивизије, јер моравска, и то на жалост само 4 батаљона, издржаваше грозну борбу на крајњем десном крилу, а шумадијска дивизија беше у рукама човека, који је већ два дана раније почео заплете и забуне да прави.

„Брзо су се и шеф штаба и командант дивизије нашли код растројене дивизије пред Драгоманом и наредили IX пуку да се постави на вису иза Драгомана. Пук је одмаршираo тамо, али је и ту допао дивиз. команд. и наредио да он оде пред Драгојлицу и да истави предстраже тако, да се протежу

*) Не знам шта се мисли под овим тобож, али да је се све учинило од стране команде I батаљона VII пука за утврђење виса, то је факт, који не може нико да порекне. Наравно да је се могло што и више да учини у погледу утврђивања, али за то је требало и више снаге и алата.

Примедба једнога војника из VII пука.

од друма у теснацу, па до дринске дивизије (око $2^1/_2$ сата). Пук је стигао око $4^1/_2$ сата код Драгојлице и разместио се овако: десно крило II батаљона на острој Чуки и затим лево до III батаљона, који је допирао до друма. I батаљон у резерви. У једно је наређено да сутра дан пук пође теснацем назад, у коме ће од потпуковника Миловановића добити даљу заповест.

„Пре него што завршимо овај дан, да дођемо к' себи и и да се запитамо: шта то би? Шта је свему овоме узрок? Шта је узрок недаћи овога дана? Ми велимо узрок недаће данашњег дана, јер пре тога постоји већ: 1) неспремност виших команданата за своје положаје и оскудно образовање петомесечара; 2) никаква идеја у народу ни одушевљење за ратну цељ; 3) недовољна снага из лакомислености, јер је јасно доказано, да писмо емиграната није ухваћено пре, но после рата; 4) недовољно муниције; 5) раштркане дивизије без цељи и почасне њихове борбе без свезе онако, како најневештији и пометени могу радити; и 6) никакво дејство коњице са гардијским XIX батаљоном. Данашњи је пак узрок у томе: 1) што се дивиз. штаб није дао видети; 2) што су на предњем положају били само 5 батаљона пешадије са 2 батерије противу далеко веће бугарске силе, два батаљона чак на трећем позадњем вису, 1 случајно уметут између предњег положаја и овог позадног виса, те да помогне већи неред, а 3 батаљона око Драгомана и Чепња; 3) што су овако поцепану дунавску војску са великом помоћи (sic) оног батаљона X пука Бугари сатирали делимице и што није дошла у помоћ бар шумад. дивизија, која је пре 2 дана шевРдала а овог опробала са „лепим“ развојем XI пука, да освоји Сливницу; 4) што је шумад. дивизија дошла онда, кад је згода прошла и доживела да и сама буде назад бачена; (? В. Ђ.) 5) што моравска дивизија, која је, на жалост, имала само 4 батаљона, а остало у позадини, није дошла као резерва, већ отишла десно преко света, као да 4 батаљона могу што год велико урадити.

„Ето где лежи зло пређашњих дана и данашњег, али се ипак озбиљно мислило, да се IX пук понизи на начин, који највише једну војску понижава. Зато, што тобож је он узрок обрту ратне среће код Сливнице. О памети, памети са сокака!!! —“

Хајдемо сада *десетом* пуку.

Око 7 сах. изјутра стигао је четврти пук да смени десети. Мајор Лаза Павловић нареди да његов трећи батаљон по синоћној заповести оде у Калотину, а она друга два онамо где је дивизијски штаб. Кад је доцније стигао и сам до штаба видео је команданта свог трећег батаљона где прима непосредно од пуковника Хорстига некакву заповест. Пошто ју је издао, дунавски дивизијар окрене се мајору Павловићу и рече му да је услед промењене ситуације издао ново наређење његовом трећем батаљону, али му не каза какво. И тако 3-ћи батаљон X-ог пука *оде некуда без знања његовог пуковара*. У то време беше отпочела и борба. Мајор Павловић очекивао је код штаба она друга своја два батаљона да с њима, по синоћној наредби, заузме резервни положај, али пре тих батаљона стиже један коњаник од команданта IX-ог пука, који тражаше да му се што скорије упути у помоћ бар један батаљон из X-ог пука. Потпуковник Атанацковић, који је ту био, нареди мајору Павловићу да пошље један свој батаљон потпуковнику Стокићу. Како у тај мах стизаше други батаљон X-ог пука, то мајор Павловић њега и посла с оним коњаником да га одведе у помоћ IX пуку. Борба међутим постајаше све јача. Како последњи батаљон X-ог пука још не беше стигао, мајор Лаза Павловић пође напред да се боље оријентира о току борбе, али још не беше стигао на положај на коме беше IX-ти пук, а овај беше већ почео да одступа. Видећи ово, он се врати да узме свој последњи батаљон, али овај беше још подалеко од положаја на коме се борба водила. Он посла коњаника са заповешћу да батаљон похита. Али док је овај стигао, IX-ти пук и неки део VII-ог пука беху напустили своје предње положаје, и не заустављајући се, нагло одступаху. Услед овога

мајор Павловић нареди да се његов последњи батаљон развије на згодном положају, а он сам са својим ордонансима покуша да заустави одступајуће или управо рећи „бежеће војнике“, што му је у неколико и пошло за руком. Тек што се онај батаљон развио, стиже *„од некуда“* и 3-ћи батаљон X-ог пука па се и овај развп лево од оног. За тим дође на исти положај мајора Павловића и капетан Ђорђе Ванлић са својом батеријом. Други батаљон X-ог пука који је био послат у помоћ IX-ом пуку одступио је с' овим и зауставио се у позадини на једном вису десно од положаја на коме беше мајор Павловић са своја два батаљона. У оваком размештају X-ог пука дочекани су Бугари у своме наступању и тиме је заклоњено одступање дунавских трупа. Но када су Бугари успели да потисну онај батаљон *четвртог* пука, којим је командовао поручик Дим. Вуковић, па заузеше један положај са кога су доминирали онај на коме беше мајор Павловић, а у његовој непосредној близини, онда и његови батаљони почеше да се повлаче, само што је то извршено постепно, десним крилом у назад тако да су заузели фронт паралелно са Софијским друмом и ту су се држали док цела дунавска дивизија није одступила. *Ово је било око* $4^1|_2$ *сах. по подне*, када је у главном и борба била свршена. Тада је мајор Павловић добио заповест да са својим пуком заузме предстражни положај пред драгоманским теснацем и ту да остане с пуком до даљег наређења. Он је то извршио заузевши са већим делом пука положаје северно од друма, а са мањим делом висове јужно од друма. У овој борби имао је X-ти пук овакве губитке: погинули један официр и 26 војника, а рањена су два официра и 103 војника, 8? војника беше нестало.... Муниције утрошио је овај пук данас 125.000 метака.

Ето какво је било командовање код дунавске дивизије 7-ог Новембра. На левом крилу нарочити командант, и ако би ваљда и потпуковник Стокић и мајор Ванлић могли сами да командују својим трупама — на десном крилу издају

заповести такође двојица, Хорстиг и Атанацковић, и то не знајући један за другога. Ако то није био војнички ред, онда не знам шта се тако зове. Не треба се ни мало чудити — „неуспеху.“

Али да видимо има ли и колико основа жалби да остале дивизије нису хтеле данас благовремено притећи у помоћ Дунавцима?

Када је ступила у борбу Дринска и Шумадијска дивизија?

„Дринска дивизија налазила се 7. нов. ујутру у 8 сати с четвртим пуком и с две батерије између друма и Балинскога виса, где се била ушанчила. VI пук стајао јој је такође на Балинском вису с једном батеријом. V пук и дивизијски ескадрон као и шумад. артилер. пук (три батерије) налажаху се источно од Драготинаца. Коморе беху послате у Недељиште Лукавичком долином. У оваком положају налазила се дрин. дивизија удаљена од дунавске толико, колико ова од непријатеља на „Меким Цревима.“ При свем том дрин. дивизија није захватила у борбу до после 10 сати и ако је борба на висовима од „Три Уши“ трајала већ 3 сата.

Са свим је природно што је дивизијар дрински забранио својим батеријским командирима да пуцају на веће одстојање од 2000 корачаји, али не може се објаснити зашто се сама дивизија није ближе примакла позицији „Три Уши“ или зашто није одведена на „Мека Црева.“

„Борба се развила око она три виса на „Три Уши“ а дринска дивизија још не иде у помоћ дунавској сопственом иницијативом. Бугари отпочеше око 11 сахати жесток напад са североисточне стране против „Три Уши“ и трећега виса и Дунавци почеше да одступају с трећег виса. Сада тек посла пуковник Мишковић два батаљона IV пука и две батерије у правцу на Драгоман на друм, да одступајуће прихвате односно да Бугаре нападну. На место IV пука спу-

стио се са виса источно од Балина VI пук ка друму. На томе вису остао је само један батаљон IV пука и једна батерија. Њима се придружи сада V пук који је дотле стајао код Драготинаца да сачека шумадиску дивизију. Када одношаји дунав. дивизије посташе озбиљнији, повучен је IV пук ближе североисточно ка седмоме пуку који одступаше. Командант дунав. дивизије обратио се дринскоме команданту с молбом за помоћ, коју му је овај могао давно и давно указати, али он је у *рокирању* изгубио оно драгоцено време које је требао да употреби на *борбу* за одбрану позиције „Три Уши."

„Десети пук, који поче с трећега виса да одступа, није могао наћи потпоре и ослонца у IV пуку, који тек приспеваше а који јучерашњом борбом беше много ослабљен, и тако X пук није био у стању да заустави Бугаре, који сад настунаху и јужним подножјем од „Три Уши."

„Сада нападоше још три батаљона дрин. дивизије (два из VI и један из V пука) са двема батеријама на Бугаре, који сад јужно од „Три Уши" продираху с три батаљона и једном батеријом на друм и зауставише их привремено. Овде, од прилике код 35 тога километра железничких радова Софија — Цариброд, била је борба изванредно жестока. Бугари су имали да издрже ватру од три батерије и јаку плотунску ватру од српске пешадије, али се одржаше са своја три батаљона и једном батеријом северозападно од „Оппјег Цвјета", док им не стиже у помоћ још један батаљон и две батерије.

„Ови последњи навалише са своје стране од истока на десни бок српске колоне која се постепено повлачила на своју позицију и шумицу североисточно од Балина (1 сахат по по дне). Сад се разви бугарски напад на ову позицију, који је заустављен доласком XI-ог пука шумад. дивизије из Радуловца. И шумадиска дивизија доцкан је притекла у помоћ дринској, пославши јој за време ове поменуте борбе три

батерије и један батаљон XII-ог пука на вис источно од Балина, а за њима и XI-ти пук. Овај се постави на десно крило дрин. дивизије, имајући у десно од себе раније стигли први батаљон XII-ога пука."

Радњу XI пука видећемо опширније мало даље. Овде смо хтели само да попунимо у нашим белешкама празнину односно радње дринске дивизије, за коју нам је наравно и данас једини извор Билимекова књига, стр. 119—122.

А сад ајдемо шумадијској дивизији, да видимо шта је она радила седмога новембра.

Пуковник Бинички, пошто је јуче добио онако противу положене наредбе, а и с погледом на *право стање* ствари, на растегнут положај и на мали број трупа, са којима је располагао, јер му, као што видесмо, X-ти пук беше одузет, наредио је овакав — *распоред*, који је 7-ог извршен:

Један батаљон XII-ог пука са једном батеријом остао је на крајњем десном крилу ради прихватања моравске дивизије; један батаљон истога пука за чување положаја над Радуловцем и зарад одржавања везе лево и десно, иначе би Бугари могли са најмањим одељењем проћи у позадност и произвести неред и панику; три батерије под заштитом првог батаљона XII пука, а мало после и цео XI пук повлачили су се постепено у лево до положаја пред селом Драготинцем са налогом потпуковнику Мостићу и мајору Цинцар-Марковићу да „све могуће" заједнички предузму те да несретан ток борбе код дунавске дивизије предупреде, а *оставио* им је и шумадијски артиљеријски пук у помоћ.

Како то „оставио"? Ја куда ће сам командант дивизије? За што он не управља том важном операцијом за предупређење несретног тока борбе код Дунаваца, за што оставља својим поткомандантима у место прецизне заповести за напад, магловиту наредбу да чине „све могуће"? Куда је то отишао пуковник Бинички?

Отишао је на положаје које је дринска дивизија јуче држала и преко ноћ напустила.

А шта ће он на тим положајима?

Да отуда пошље поручика Петра Бојовића са налогом да што брже нађе пуковника Мишковића и од њега сазна које ће положаје поименце његове трупе држати, и где је оставио шумадијски артиљеријски пук?

Хм. Прво г. Бинички могао је г. Бојовића послати са таквом заповешћу и са онога места где му беше главна трупа, а друго г. Мишковић је још у свом последњем синоћњем писму тачно казао где ће данас и на којим положајима бити његове трупе и где оставља шумад. артиљ. пук.

Поручик Бојовић вратио се с рапортом да је пуковника Мишковића стигао на балаиноком вису, и да му је овај казао да су његови положаји одатле у лево, а шумадијски артиљеријски са V-им пешадијским пуком да је упутио над село Драготинце за то што је *вероватно* да је противник већ у долини Лукавичке реке (!??!)

Да л је поручик Бојовић добро чуо? Ама зар Бугари 7-ог Новембра у јутру у долини *Лукавичке* реке? Да нису Бугари прелетели?

Да ли у цељи обавештења о томе питању, или рад чега другога то не знам, али факт је да пуковник Бинички, сазнавши преко г. Бојовића што је хтео да чује од г. Мишковића, није се вратио својим трупама, него се и *лично упутио да тражи команданта дринске дивизије*.... Уз пут напиао је г. Бинички на један дрински батаљон (капетана Барјактаровића) и на једну батерију (Алексе Димитријевића), који „ништа не предузимаху“ и ако су Бугари равницом испред њих у знатном броју напредовали, у помоћ својима, који су се у то доба већ борили са дунавском дивизијом.

Шумадијски дивизијар је одмах наредио, управо *сам је увео у борбу* овај *дрински* батаљон и ову *дринску* батерију. Том

приликом усудио се командир батерије, г. Алекса Димитријевић учтиво приметити г. Биничком, да је дрински дивизијар забранио пуцање топовима на даља одстојања од две хиљаде метара.

— Отворите слободно ватру макар одстојање било и мало веће од 2000 метара, на моју одговорност! — одговорио му је пуковник Бинички.

Кад је најзад командант шумадијске дивизије нашао команданта дринске дивизије, г. Мишковић му је казао:

— Ено видите за што нас зову! — и показао му руком висове „Три Уши.“

Г. Бинички виде да се наши боре на тим висовима. Њему се учини да дунавској дивизији одиста не прети никаква опасност „пошто су тако јаке положаје у рукама имали.“

Па онда из те његове примедбе изгледа да је пуковник Мишковић имао право што на молбу дунавске дивизије не оде у помоћ, докле год је она те висове „у рукама имала.“

У то време дојури на коњу потпуковник Јоса Јаковљевић, командант дринског артиљеријског пука *и жалио се г. Биничком* како им командант дринске дивизије *не да* да нападају, а он и мајор Штурм, командант VI-ог пука, били би вољни и спремни за напад....

Сигурно услед ове епизоде, пуковник Бинички, растајући се са пуковником Мишковићем, рекао је овоме, да ће његове трупе најскорије доћи и на противнички центар напасти, али и он своју дринску дивизију да уведе у борбу *те да олакша борбу Дунавцима....* Што то на један пут? Мора бити да Дунавци већ више нису имали у рукама оне „тако јаке положаје.“

С тога је ваљда пуковник Бинички, враћајући се од Мишковића, опет се задржао на Балаинском вису код Барјактаровићевог батаљона и одатле је слао заповести на све

стране по Ађутанту. Тако је заповедио мајору Светозару Магдаленићу, команданту петог пука *дринске* дивизије да са својим пуком иде напред, јер код села Драготинца „апсолутно није имао никаква посла"... Магдаленић пре него што би извршио овакву заповест *туђега* команданта, замолио га је да прочита шта му написмено наређује његов *соиствени* командант, пуковник Мишковић, па после нека каже коју заповест треба пети пук да изврши?

Тај налог пуковника Мишковића писан је 7-ог Новембра у 10 сах. *пре подне, дакле за време најжешће борбе на Три Уши*, и у њему дрински дивизијар наређује мајору Магдаленићу *да*, чим стигне један пук шумадијске дивизије, *он са истим пуком оде кроз село Балаин ка Драгоману*. Јавља му да и он — *Мишковић — са два пука иде на Драгоман*, а на Балаинском вису оставља само један батаљон и једну батерију. Бугари полагано наступају. Да извести команданта шумадијске дивизије да похита са концентрисањем према Драгоманцима.

Каква је опет ово загонетка? У 10 сах. пре подне, у сред најжешће борбе Дунаваца на Три Уши, командант дринске дивизије наређује да његова три пука иду у Драгоман, два сахата пешке са трупом позади онога места где се бој бије? На десном крилу Дунавске дивизије на Балинском вису хоће да остави само један батаљон и једну батерију? Шта то значи? Је ли то капетан Нешић наређивао или доиста ђенералштабни пуковник и бивши Министар војни г. Јован Мишковић?...

Наравно да је г. Бинички одговорио Магдаленићу „да следује заповести *свога* дивизијара" чиме је уједно признао да се није требао ни мешати у туђу команду.

Сад је тек командант шумадијске дивизије *послао* налог потпуковнику Мостићу да са својим батеријама, с оним батаљоном заштите и с артиљеријским шумадијским пуком што пре дође и заузме положај десно од Балаинског виса.

А он сам?

Јашио је на сусрет XI-ом пуку. У том јахању сретне Топаловићевог ордонанс-официра поручника Јована Михаиловића, који му рече да се моравска дивизија већ бије над селом Гргуљатом, и предаде му једно писмо од команданта Моравске дивизије.

У томе писму Топаловић констатује на основу јучерашњег Биничковог писма, које је јутрос примио, да би требало да иде у правцу Габра и Чорла, а то би значило *у позадину шумадијске дивизије*, докле му јучерашња заповест врховне команде наређује да изађе у продужење шумадијског десног крила, куда је он већ у 9¾ сата стигао и борбу отпочео. Моли га да му одмах јави да ли, према *садашњој* ситуацији, треба да се повуче са тога места, моли га и да извести врховну команду да је моравска дивизија изнад Гргуљата.

Знајући (од куда?) да Топаловић не располаже више него са четири батаљона, и да Бугари непрестано шиљу поткрепљења на своје лево крило, пуковник Бинички послао је „најхитније" ордонанс-официра Михаиловића да јави моравском дивизијару да ће му доћи у помоћ *најскорије.*

Хајдемо и ми моравској дивизији јер ето се на целом шумадијском фронту још не ради ништа. Ако одржи пуковник Бинички обећање те дође Моравцима у помоћ, наћи ћемо се тамо.

Моравска „дивизија" од четири батаљона кренула се јутрос, 7-ог Новембра, у 7 сах. од Брезника ка Сливници путем, који не далеко од вароши почиње да се пење према огранцима планине Вискера на место, које се зове криви Колник, спуштајући се даље према селу Гргуљату и Голубовцу за Сливницу, или одвајајући се од кривог Колника па поред села Раките на Жежицу за Сливницу.

Пут овај није насип, но онај први је пред рат оправљен и употребљив за све родове оружја.

Команданту предводнице потпуковнику Бајаловићу наређено је да у лево тражи везу са шумадијском дивизијом, користећи се за ово ескадроном, који је за то истакнут напред, и да се осигурава нарочито с фронта и с десног бока, а главнина (командант пуковник Милован Павловић) да се осигурава с десне стране у правцу Вискра и Софијског пута.

Моравске трупе маршовале су у означеном реду, и предводница је стигла у 9½ а главнина у 10 сах. пре подне пред бугарске положаје а на десно крило шумадијске дивизије, где је нађен и шумадијски ескадрон..

Трупе су одмах ступиле у борбу.

Бајаловић је имао са својим пуком да нападне један бугарски положај који му је дивизијар показао. Он је направио овакав распоред: наредио је да се други батаљон XIV. пука развије у борни поредак и да заузме један вис који му је сам командант одредио. Трећи батаљон да заузме положај лево од другог, остављајући једну чету као заштиту батерије. Ово развијање, заузимање положаја и наступање трајало је до 10½ сах. и вршено је под ватром бугарских положаја. Две чете првог батаљона послате су да заузму вис испред села Гргуљата, а трећа и четврта чета истог батаљона осташе у резерви код батерије. И то је извршено у 11 сах. под слабом ватром противничком и без губитака.

Трећа пољска батерија, са пионирском четом као заштитом, пласирана је на левом крилу „дивизије“ где је пет нижих чинова са 26 пионира одмах подигло четири анпласмана за топове, јер је батерија одмах почела да „трпи“ од противникове ватре. При овом подизању заклона за топовску послугу погинуо је и рањен је по један пионир.

Остраганска батерија чим је стигла постављена је на десно крило „дивизије“ и одмах је отворила ватру против бугарских трупа.

Коњица моравска и шумадијска (три ескадрона?) упућена је на десно крило.

У резерви је био други батаљон II-ог пука.

Са ових *положаја*, а нарочито оног где је био други батаљон XIV пука *вођена је борба* успешно, и Бугари су били принуђени да предње своје положаје напусте и да се повуку назад 500 – 600 метара.

После овог успеха, Бајаловић нареди да се његов трећи батаљон крене напред и да заузме једну косу која је била 300 метара даље унапред, а чим је ово извршено, дао је трубом знак да се и други батаљон XIV. пука крене напред што је извршено и овај заузе положај за 800 метара напред. За овим је прикупљена и резерва трећег батаљона која је дотле стајала иза средине положаја, па је намештена на лево крило *до* трупа из XII-ог пука. Сада је Бајаловић одредио једно бугарско утврђење као нападну тачку и *припремаше* јуриш.

За време ове спреме Бугари се кретаху са својим шестим (?) пуком и једним одељењем коњице према нашем десном крилу, а преко Војводине Могиле к селу Златуши. Кретања беху на наше очи и против ове бугарске колоне (*од четири батаљона*) упућена је наша коњица (*два* шумадијска *и један* моравски *ескадрон*). Око 1 сах. по под. они већ отпочеше борбу на десном крилу, и у тај мах појавише се противничка одељења и према селу Гргуљату. Против њих послата је још једна чета из „дивизијске“ резерве, из оног бат. II-ог пука.

Око 1½ сах. морао је Бајаловић да преполови заштиту левокрилне батерије и да пола пионирске чете пошље у стрељачки низ, коме на левом крилу требаше помоћи.

И ако ситуација не даваше изглед на успешан излаз борбе, опет се она водила с успехом на левом крилу. Бочни напад беше опаснији, али ипак се „вођаше борба“.

У тренутку када је потпуковник *Бајаловић* са левим крилом хтео да пође на јуриш, он *буде тешко рањен* и мораде предати команду капетану Т. *Јоцићу*. При свем том ју-

риш левог крила би се извршио да баш у том тренутку Бугари не нападоше жестоко на вис изнад Гргуљата на оне наше две чете, које (око 3 сах. п. п.) одступише тако у нереду, да повукоше за собом и целу линију па чак и лево крило које је хтело да јуриша. Одступање заустављено је што се тиче средине и левог крила на оним положајима на којима су се ове трупе развиле у почетку ове борбе, а десно крило се зауставило на положају напред.

У моменту одступања остраганска батерија дејствовала је не мењајући положаја против оне бугарске батерије која је пуцала за нашим одступајућим трупама, а III-ћа пољска одступила је за 1000 метара, ту се задржала и отворила ватру против наступајућих Бугара. Она получета пионирска која је била остала као заштита код те батерије није се макла с места, него се борила дотле док батерија није одступила и са новог положаја ватру отворила па се тек онда и она повукла на висину своје батерије, и то непрекидно борећи се.

И ако излаз борбе овога дана не беше успешан, опет су се трупе задржале на својим првим положајима и *морал код трупа не беше пао*, јер да је стигла каква помоћ, оне би се *понова могле повести на напад*, али и ноћ стиже која је борбу прекинула, *а обећана помоћ не стиже*, и тако се Моравци стадоше укопавати, попуњавати муницију итд. Они се спремаху да се бар бране на овим положајима ако их Бугари сутра нападну.

А за што не стиже помоћ коју је пуковник Бинички по Топаловићевом ордонанс-официру обећао? Из истог узрока из кога шумадијска дивизија није помогла ни дунавској док се ова још држала на „Три Уши“, јер као што је прво пола дана провео шумадијски дивизијар у томе да тражи г. Мишковића, да се с њиме разговара и чуди („Ето за што нас зову“) што ће Дунавцима помоћ код онако „јаких положаја“, да узгред уводи поједине дринске трупе у борбу противно за-

повестима дринскога дивизијара, — тако му је цело после подне пропало у путовању до села Раките и повратку у село Радуловац. Кад је дошао пред село Ракиту било је већ 3 сах. после подне, јер је пуковник Бинички видео „грозан“ призор, како један батаљон XIV-ог пука „окрете леђа и пређе у дивље бегство низа стрмене стране, вукући за собом и трећи батаљон његовог рођеног XII-ог пука. Бугари нададоше за њима, и доста су их похватали, и било би још веће несреће да није батерија капетана Ђокића, а мало за тим и батерија капетана Срба спречила даље продирање Бугара, гађајући их у бок. Пошто је то својим очима видео, пуковник Бинички са мирном савешћу учињене дужности вратио се са штабом својим у Радуловац.

И то све признаје сам г. Бинички да му је овако прошао 7-ми Новембар, он то сам прича. Ја како ли тај дан изгледа у мемоару његовог шефа штаба?

Ево како 7-ми Новембар прича г. мајор Ст. Грујић:

„Устало се у 5 сати. Надао сам се да ће пуковник после одмора, променити своју намеру односно напада. Али он оста при своме. Ја добих налог да идем на десно крило да будем саветник мајору Сави [1]) у његовом раду. У 7½ сати стигао сам тамо Тек што је батерија капетана Срба стигла код XII-ог пука, тек што смо свршили осматрање непријатељског положаја, стиже нам заповест од пуковника Биничког *„да се задатак не извршује, јер се данас неће нападати.“* Ту заповест донео је капетан *Љубомир Н. Христић* који је у исто доба у име пуковника Биничког наредио да се један батаљон XII-ог пука са батеријом одмах упути положају над Радуловцем, а онај други да остане где је, т. ј. да дочека моравску дивизију.

„Око 10 сати били смо на положају Радуловачком, где нађох пуковника у једном празном топовском заклону како

[1]) Команданту XII-ог пука.

посматра гађање једног нашег против једног бугарског топа, у истом правцу где је и јуче тражено одстојање.

„Око 10½ сати пуковник Биннчки направи овакав распоред са својим трупама:

1. На крајњем десном крилу код Раките један батаљон XII-ог пука за везу са Топаловићем.

2. У средини, на вису пред Радуловцем две пољске батерије и један батаљон XII п. под командом мајора Саве Петковића.

3. На левом крилу, на камену више Брложнице цео XI ти пук, т. ј. три батаљона.

4. Лево од овога, код села Брложнице две пољске батерије и један батаљон XII-ог пука под командом потпуковника Мостића, са задатком да попуни ону празнину која је остала помицањем дринске дивизије у лево.

„Ово је извршено око 11 часова пре подне.

„Цео штаб упути се Драготинцима у намери да руча. Но чим изађосмо из Брложнице видесмо да је ватра која је на страни дунавске дивизије раније почела, постала много јача. Дунавци беху јако нападнути али се Биничком учинило да „и данас неће бити тамо ништа." На основу тог уверења јахасмо даље. На Балину видесмо у једаред да и пети пук ступа у борбу.[1]) Мало за тим поче дејствовати и дринска артиљерија. Било је већ 11½ сати када се упутисмо положајима дринске дивизије.

„Пуковник, видећи да се заметнула јака борба, на један пут се узневери. Тек сада је видео да је борба Дунаваца врло озбиљна, и да су Бугари на целој тој линији узели офанзиву с успехом.

„У место да изда налог својим трупама за наступање у леви бок непријатељски, он сјаши са целим штабом, проби

[1]) То није био пети већ четврти, који је сменио X-ти тога јутра на Балину.

се кроз један шумарак, упаде у дринске трупе, у батаљон капетана Барјактаровића, и видећи да су Бугари врло далеко стаде крештећим гласом викати:

— „Не пуцајте забадава. Не трошите узалуд муницију! —

„Видећи на 500 метара у лево пуковника Мишковића, ја се усудих приметити пуковнику Биничком да би добро било да се састане с пуковником Мишковићем, кад је већ онако близу и да се с њим споразуме односно налога које издаје *његовим* трупама, јер можда је Мишковић друкчије наредио....

„Бинички се окрете на ми пред целим штабом рече:

„— Лудаче, ваше савете не тражим. Од овога часа ви нисте више начелник мога штаба! —

„— Г. пуковник ја сам то рекао у доброј намери, и молим да ме извините! —

„— Зар нису и ово српске трупе?[2]) Идите и кажите Цинцар-Марковићу да буде спреман! — викао је даље, па онда ипак оде Мишковићу.

„У $12^1/_2$ сати стигнем код Цинцар-Марковића и саопштим му заповест дивизијара „да буде спреман“. И он и Мостић са својим одредом беху давно спремни јер сваког тренутка очекиваху налог за напад.

„На један пут видесмо како ватра са Три Уши оде нагло Драгоману.

„Цинцар-Марковић викну:

„— Шта је оно море? Погледај, оно није добро! —

„— Није — рекох — *Дунавци су бијени.*

„Тада је било равно један сат по по дне.

„Мало после ето Биничког где се *пешке* жури к нама. Кад је мене угледао викну:

[2]) Оно јесу г. Бинички, али ви нисте командант свију српских трупа, већ свака дивизија има **свога** команданта.

„— Зар сте ви овде? Идите да вас очи моје више не виде! —

„У свакој другој прилици на ово би из револвера одговорио, али у овој прилици то није смело бити. Ја ћутећки одох на завојиште.

„После пола сата видех да се Цинцар-Марковић са својим трупама креће и одох к њему. Он ми рече да му је Бинички отпоч казао од речи до речи ово:

„— Ево ти трупе, ево ти два артиљеријска пука, моравски и шумадијски, узми све, па што урадиш урађено је, а ја идем да тражим Топаловића!“ —

„Ја сам остао код Цинцар-Марковића пратећи рад XI-ог пука до мрака.“

Оволико г. Грујић. Да констатујемо само разлику између једног и другог казивања. Докле г. Бинички тврди да је лично увео у борбу батаљон г. Барјактаровића, да је гонио батерију г. Димитријевића да пуца „на његову одговорност“ и ако је непријатељ даље но 2000 метара, да је нарећивао мајору Магдаленићу да иде напред јер тамо где је стајао „нема никаква посла“ — дотле г. Грујић тврди да је он напротив заповедао да батаљон г. Барјактаровића не пуца јер је непријатељ сувише далеко.

Које је од овог двога истина знаће многи живи људи, најзад и једно и друго није имало смисла

Али ако су истините речи Биничкога мајору Цинцар-Марковићу „узми све па што урадиш урађено је“ — онда је г. Бинички имао чудне појмове о дужности једнога команданта дивизије!...

У осталом мајор Д. Цинцар-Марковић употребио је то добивено ђенерално пуномоћство од дивизијара тако, да ми можемо само жалити што му га Бинички није још синоћ или бар јутрос рано дао.

Командант XI. пука је наредио развијање својих батаљона за борбу. Други његов батаљон, овако развијен одмах је попунио празнину између дринске дивизије и првог батаљона XII-ог пука, и одмах се кренуо напред. За њим је наступао и први батаљон XI-ог п. као резерва. Пошто су јуначки наступали цео километар, и дошли без пуцања на неколико стотина корачаји до непријатеља, тек сада је други батаљон отворио ватру. Овај удар био је тако снажан и одлучан *да је противник с места бачен натраг.* Ово је повукло и дринску дивизију и први батаљон XII-ог пука *те су се и они кренули на противника.* Сад је и први батаљон XI. п. који је дотле ишао позади другог као резерва, ступио у бојницу, *и непријатељ је са свим бачен на свој положај.* Овај удар допринео је те су и батерије шумадијског артиљеријског пука *знатно авансирале* и две батерије моравског артиљеријског пука *снажно су наступале* помакнувши се *далеко у напред. Три пут је налетала пешадија* XI-ог пука на противнички положај, *и трећим налетом успела је да заузме ону косу која је везивала главни централни положај бугарски са њиховим десним крилом.* Одмах су се ту утврдили. У овој борби рањен је командант првог батаљона, капетан А. Стојковић, погинуло је 18 а рањено 96 војника. *Несталих нема ни једнога. Село Алдумировац било је у нашим рукама,* и то доста позади левог крила XI-ог пука. Кад је борба око 6 сати окончана, онда је мајор Цинцар-Марковић наредио да се муниција попуни, рањеници уклоне, и да се батаљони на отетим положајима што боље утврде. При крају борбе беше стигао и трећи батаљон XI. пука и стављен је у резерву како до краја борбе тако за сваки случај преко ноћи и за сутрашњу борбу. Ноћу су изашиљате патроле далеко напред десно и лево према вису централном.

У оваквом стању које овим лепим успехом беше створено, трупе су се осећале не само пуно задовољене што је задатак јуначки извршен, но су још више охрабрене биле да с поуздањем и пожртвовањем даљим успесима теже, чиме би

се задатак целе наше војске извршио. *Потпуно одушевљење и јуначки полет духа читао се на лицу сваког војника.* Поједини рањеници гласно су узвикивали „да им није стало до тога што су рањени, само када се успело и када се противнику страх задао.“

Губитци првог батаљона XII-ог п. у овој заједничкој борби уз XI. пук, износили су: погинуло 2, рањено 31, нестало 9.

Артиљерија није имала никаквих губитака, а потрошила је 373 гранате. Поменути батаљон XII. п. утрошио је 89.850 метака а XI-ти пук утрошио је 181.100 метака.

Од она друга два батаљона XII. пука утрошио је други 72.325 а трећи 61.566 метака. —“

Да је ова акција шумадијске дивизије отпочела *у јутру* кад се дунавска дивизија држала на Три Уши, или бар за време док су она четири батаљона Моравске дивизије тукла, ко зна како би се свршио 7-ми Новембар за нашу војску, овако, ове жртве беху доцкан и без цељи принесене.

У вече, кад је шумадијскоме дивизијару дошао на договор и ком. Моравске дивизије, у Радуловац, најпре су добили овакво извешће од команданта Дринске дивизије:

Због тога што је лево крило (дунавска дивизија) попустило, леви бок дринске дивизије изложен је, доминиран, обухваћен је. Сем тога, јавља г. Мишковић, јављено му је да је *лево крило око Калотинске реке у опасности.* (?) У след тога, и ако су се дринске трупе данас *одржале на положајима*, пуковник Мишковић наредио је: *да се и оне повуку на висину дунавских трупа*, и то у висини села Владиславаца и Недељишта. *Ово је* у осталом *наредио и начелник оперативног одељења врховне команде* г. Атанацковић. Мишковић је даље наредио да се и шумадијски артиљеријски пук повуче заједно са првим батаљоном шестог пука ка селу *Габру.* Због овога вели дрински дивизијар шумадијском да се и овај *мора* повући Лукавичком долином, а Топаловић

мораће се повући или онуда куда су Шумадинци дошли, или на Брезник. Ово је, вели нужно, ради концентрисања[1]) а и због тога што је лево крило дошло у велику (?) опасност. Него нека и г. Бинички нареди према овоме што треба „да не би и његова одступница дошла у опасност.“

Бинички и Топаловић сигурно су се прекрстили када су прочитали, како је крупне ствари наредио командант дринске дивизије својим трупама и какве крупне савете њима двојици даје...

Још се они од тога не беху повратили, кад ал стиже и наредба самог начелника штаба врховне команде у истом духу.

Ево шта је од прилике стајало у тој судбоносној наредби:

Дунавска дивизија бачена је са својих положаја и она „једва ако се држи“ на височима спрам Драгојла. За то је од најпрече потребе да се дринска и моравска дивизија повуку на исту висину са дунавском дивизијом, имајући лукавичку долину као средину и комуникацију. Дринска дивизија за тим да ојача са пешадијом и колико може артиљеријом лево крило Дунавске дивизије, моравска дивизија да брани леву обалу Лукавичке реке и помогне дринску дивизију са пешадијом (од њена четири батаљона?). Обе дивизије, дринска и моравска, што од артиљерије не могу употребити, а на сваки начин неће се ни моћи много употребити, то да се баци више у назад и према потреби у резервни положај код Суковског моста (!!). Возове све треба бацити назад према правцима одступања.

Шумадијска дивизија да се што пре повуче на *Враичу*(?!) и даље у висини са моравском дивизијом.

Свима дивизијарима препоручује се највећа енергија, јер је моменат врло озбиљан и критичан.

[1]) Јест, само à la Benedeck!

Све ово мора да се изврши ноћас (између 7-ог и 8-ог Новембра) *пошто по то, и под личном одговорношћу команданата.*

Главни је задатак: да се очува лево крило, куда нам је одступница врло близу (?) и за случај поновљенога напада дивизијари треба у том смислу и правцу самостално да раде држећи се у најчвршћој вези, како на време један другог потпомоћи могу. Извешћа да се шаљу у Цариброд и у Пирот. Према овоме учинити потребан реле. Нека се ситуација објасни официрима и војницима и да се уложи крајње пожртвовање да се ситуација издржи и поправи.

Из досадашњих бораба приметио је г. начелник врховног штаба да официри не држе у руци пешадијску ватру, да сами војници безразложно троше муницију, и не гађајући пуцају у ветар, а да у решавајућем моменту, на блиском одстојању, кад им је муниција најпотребнија, они је немају и одступају.

На крају ове заповести пуковник Јоца Петровић вели да Врховни командант налаже и нада се да ће наша млада војска, која има своју кратку али лепу традицију, све ово издржати и насигурно исправити!

Та војска би за цело поправила све погрешке за које није *оно* била крива, *већ хаос у заповедању*, поправила би, за то нам је доказ у радњи једног јединог пука данашњега дана, у радњи XI-ог пука, али како ће се то поправити, када ова судбоносна заповест шаље целу војску назад, а грдну артиљерију чак — на Суковски мост. Па онда моравска дивизија да се повлачи Лукавицом а шумадијска да иде на Врапчу! А Гaиновићев пук који маршира ка Брезнику? А Хаџић са његова два батаљона у Брезнику? А онај наш батаљон у Трну? Буди Бог с нама! Они нека сами трљају главу, сваки за себе, против целе бугарске војске? Па онда та судбоносна заповест примљена је у 4 сах. и 15 минута после пола ноћи у Радуловцу. Одатле па до висова десно од Ракитe, где су заноћиле моравске трупе, има више од два

сахата на коњу, биће 7 сати у јутру док моравске трупе добију ову заповест и пре 9 сати не могу стићи у долину Лукавице па да крила добију. Па ипак то све ваља извршити *још ноћас под личном одговорношћу* команданата дивизије?

У пркос тој претњи оба дивизијара, који се у том тренутку десише у Радуловцу, нађоше и одлучише, да се овакво одступање какво наређује начелник штаба врховне команде, *не може и не сме извршити*, да се трупе моравске које беху ешелониране од Трна до Брезника не могу оставити изложене сигурној пропасти, и споразумеше се: да моравска дивизија одступи ка Брезнику и Врапчи, а шумадијска да буде заштита дунавској и дринској које беху одступиле у позадност. —

Овако се свршио 7-ми Новембар за нашу војску. *Она је данас изгубила преко хиљаду и пет стотина људи* и морала је да одступи од Сливнице: једна *четвртина* војске за то *што је побеђена*, а *три четвртине по заповести врховне команде*.

Ево какви су званични билетени штампани у „Српским Новинама“ под 7 Новембром:

„*Бр. 8.* Вест Кореспонденц-бироа о одбијању нашега напада на Сливницу неистинита је.

„5-ог ов. м. наша војска није ни нападала, јер јој је дат био одмор. Но Бугари су тога дана напали са знатном силом наше лево крило и одбијени су. Користећи се маглом привукли су се нашем левом крилу и донекле успели, али наше десно крило нападне на утврђења Славиња (?) и потисне Бугаре из њихових предњих положаја, што је учинило крај борби. У овој борби наши су губитци до 500 које мртвих које рањених. Бугарски губитци још су непознати.

„Јутрос (6-ог Нов.) је предузето формално рекогносцирање према положају Славињском (?) и после борбе од два сата, наше су се трупе вратиле у своје положаје без да су од непријатеља биле узнемираване“.

„*Бр. 9.* Допуна јучерашњег извештаја. Јуче је Топаловић са две чете, између Брезника и Перника разбио два стајаћа батаљона бугарска, који су га хтели с бока напасти. У тој борби наши су губитци незнатни. Бугари су оставили на терену сто мртвих и рањених. Заробљено преко 60 војника бугарских, много пушака берданака и муниције.“

„*Бр. 10.* Јуче, 6-ог о. м. наша је војска напала на утврђене положаје на Сливници, и била одбијена. Рђаво време не допушта да се напад одмах поновити може.“

И ако у овој нашој причи о 7-ом Новембру има много чудних невероватних факата, у које нико не би веровао кад не би знао како су аутентични извори из којих је црпљена, опет још више изненађује кад се овај дан проучи *по изворима са бугарске стране.*

Ево шта прича г. Фон Хун о „трећем дану“ Сливничке битке: [1])

„Куд се дедоше облаци који су дотле били над Сливницом? Јарко сунце беше грануло кад сам ја 7-ог Новембра изашао у поље. Као пуштени заточник што поздравља слободу, поздравио сам ја спасење од магле, кише и снега и весело пођох у „конак“ т. ј. у ону бедну сеоску механу у којој беше Кнез са својим штабом. Али кад сам у њему видео отомбољене носеве, беше ми као да ме неко хладном водом поли.

„— По Богу, шта се догодило? — упитах дворског маршала Ридезла кога прво сретох.

„— Рђави гласови — беше одговор — Срби су продрли преко Брезника и угрожавају Софију. Кнез полази тамо да организује одбрану престонице.

„Срби продрли преко Брезника, та то не значи само угрожавање престонице, него и највећу опасност за војску у Сливници! Зар су се Бугари два дана онако јуначки тукли

[1]) L. c. стр. 147.

да сада *буду ухваћени?* Ја испрва нисам могао да верујем у тако што, али ено Кнежевих кола упрегнутих, ено поред њих Кнеза спремна за полазак. А кад *он* у тренутку борбе оставља своју војску, онда мора бити да велика нужда то захтева, онда мора бити да ствари врло рђаво стоје. Шта се то прошле ноћи догодило што је све тумбе окренуло? Командант трупа пред Брезником јавио је синоћ телеграфом да он није више у стању Србе задржати, да се повлачи пут Софије, и моли за довољна поткрепљења. Одакле да се ова узму? У Софији нема никаквих трупа, а најближа поткрепљења беху се тек из Ихтимана кренула. Баш ако она још благовремено стигну у Софију, тамо нема официра који би предузели главну управу, нема никога који би био у стању да прикупи све елементе за одбрану и да их са собом повуче.

„— Тежиште — рече Кнез Александар — лежи данас на линији Брезник—Софија; ма како да ми је то тешко, ја морам тамо. Сливница се одржала два дана па ће се зар и даље моћи одржати! —

„И ако Кнез миран изгледаше, опет је он био дубоко узбуђен када је Сливницу оставио. Он има оно осећање јако развијено, којим се и Хохенцолери одликују, осећање *да владалац треба да је онде где је* његов народ под оружјем, онде где је *опасност највећа*. Беше тешко оставити главну команду у битци и задовољити се улогом организатора. Што је то Кнез ипак учинио, значи да га је осећање дужности нагнало да иде онамо где може да буде кориснији по своју државу. Пред хладним разлогом морало је да падне све, па и зебња да ће Кнежеви непријатељи овај његов одлазак из војске протумачити као бегство у тренутку опасности. Моје је мишљење да то није ништа страшно поћи храбро против непријатељске ватре, јер то су милиони урадили пре *нас*, и то ће милиони урадити и после нас; ја много више ценим моралну храброст онога који се усуди, вршећи своју дужност,

изложити се опасности пребацивања, које тако дубоко задире!“

Грех на душу пуковнику Топаловићу. Он је крив што нам г. Фон Хун данас не само не кукурече онако весело као до сад, него пишти као гуја у процепу, не би ли како год извинио, што Кнез Александар 7-ог Новембра није био на Сливници. Куда је тога дана звала *дужност* Кнеза Батемберга, то је јасно као дан, јер у Сливници му беше сва војска, а у Софији по сопственом признању г. Хуна не беше никаквих трупа које би он могао у очи битке или на сам дан битке „организовати.“ Што је онај Врховни Командант, који је у тренутку, када је рат оглашен, наредбом по војсци заповедио да се Срби гоне *до уништења*, што је тај, у прокламацијама тако дрски војвода, у тренутку велике опасности *дезертирао* из своје војске, што је отишао „да тражи воде“ као онај наш редов на Видену 3-ег Новембра, или као онај бугарски редов кога су јутрос ухватиле наше коњичке патроле, то је било из са свим обичне, просте плашљивости, из које је и г. Хун стругнуо са Сливнице, заједно с Кнезом, и ако се бар ратни дописник „Келнских новина“ не може бранити тиме да је имао нешто да организира у Софији. Али да га пустимо нека сам прича своју бруку.

„И моја одлука беше брзо готова. Ја сам морао себи рећи да ће решење пасти онде где буде Кнез, *и за шест минута* не само што беше један коњ оседлан, него сам *ја био већ на путу за Софију. Није ни мени било ласно.*[1]) Ја сам оставио Сливницу заједно са председником народне скупштине *Стамбуловом*, са којим бејах и дошао у Кнежев главни стан. Ово јахање беше једно од најнепријатнијих мога целога живота. Тек што смо се четврт сах. удаљили од Сливнице, а наста страшна грмљавина топовска. Ја и Стамбулов заустависмо коње и стадосмо прислушкивати; *зар не би боље било да се вратимо на позицију*? Та то беше за

[1]) Верујем брате слатки!

нас фаталан положај, *али решење испаде ипак за продужење пута у Софију*, и ми одосмо *непрекидним* касом. Али што ми ближе Софији, то јаче грме топови. Изгледало је да толика удаљеност ни мало не дејствује на ширење звука.[1]) Непрестано смо се договарали *да се вратимо*, и тек када смо били у Софији беше на чисто да се *нећемо вратити.*

„Слика у којој видесмо престоницу, била је таква да је само увећала наше *нервозно* расположење. На читавих 7 километара *испред вароши* сретали смо гомиле становништва, које *радозналост* због топовске грмљавине беше измамила и ако се *страх* на сваком лицу могао прочитати. Све се живо склепта око опште познатог Стамбулова и питаше како је на Сливници? Е, када би ми то сами знали! Али ко није био глув могао је чути да борба још не престано бесни, јер топовска грмљавина не престајаше ни једнога минута, на против изгледаше да постаје све јача. Улице варошке беху препуне раздражених људи, многи дућани беху затворени, у кратко изгледаше као да ће Срби, кроз који сахат, умаширати у Софију.

„Ја прво одох Министру Каравелову. Уз пут нађох једног познаника који у неколико смућен ходаше пред двором.

„— Знате ли да су Срби већ у Ћустендилу? У Бали-ефендију тек што нису стигли. Вечерас су овде. Почетак од свршетка! —

„Ја сам истина знао да је Софија велика торокуша и да не треба веровати гласовима који се по том невероватном гнезду торокања проносе, али моје јахање од Сливнице до Софије, и све остале околности беху ме направиле тако *нервозним* да сам и ја у пола веровао. Код Каравелова такође не нађох ружичастог расположења; потпоре из Ихтимана морају брзо стићи, онда ће их сам Кнез извести преко Бали-ефендије против непријатеља; уздајмо се да ће се Срби моћи зауставити; изгубљено није још ништа, али *народна*

[1] Руси имају пословицу „у страха глаза велнкије“. Према овоме изгледа да у страху и уши порасту.

банка и њене паре морале су се уклонити у Плевну, а сада ће се послати и архиве свију министарстава. Каравеловљева соба беше препуна посетилаца; ако се једно очајно лице уклонило, дошло је ново још очајније. Један поглед кроз прозор беше довољан да покаже како се становништво узмувало као да је без главе. Не беше више никакве сумње: огромна већина становништва беше убеђена да је све пропало, само неколицина не беше изгубила свако уздање и гледала је да непрекидним радом спречи несрећу која је грозила и да савлада *панику* која беше наступила. Један једини одлучан изузетак од свега тога беше млада женица, која је седела у Каравеловљевој соби, и која је учествовала у разговору. То беше *Министрова* љубазна супруга и неуморна *сурадница*, то беше госпођа *Катинка Каравеловљевица*., коју никакви несрећни гласови, које су доносили злослутни црни гаврanови, не беху у стању извући из њене непотресне мирноће.

„— Не бојте се — говораше она — није могућно да Срби победе наше момке, и пошто је то немогућно, то се неће ни догодити. Чекајте мирно. Сад изгледа да смо ми доле; за 24 сахата бићемо опет горе! —

„Ја сам се дивио њеном самопоуздању, али на срамоту моју морам признати да ме општа паника беше тако окужила, да нисам био у стању делити њено самопоуздање и мирноћу. Доцније се с правом говорило да је 7 ог Новембра у целом Софијском становништву било само једно мушко, и то госпођа Катинка!

„Међутим беше већ подне, и пошто сам нашао моја кола која бејах синоћ са депешама у Софију послао, *и пошто сам их спремио за сваки случај*, одох у клуб да доручкујем. Ту, на зборишту најбољег Софијског друштва и дипломације, владала је таква иста паника као и на сокаку. Одмах сазнадох да дипломатски кор хоће да упути бугарској влади ноту: у којој се Кнез моли да не брани Софију, него да је у интересу становништва без борбе преда... Предаја те ноте спречена је само брзим током догађаја. Ту се даље у клубу

причало да Срби продиру са свију страна, да су само још 17 километара далеко од престонице, да ће сваког сата, на сваки начин „сутра у јутру најдаље“ ући у варош. На све стране певала се песма о „почетку свршетка“ само на разне гласове. Уједно сам чуо да су се присталице *Цанкова* које су под заштитом рускога консулата, на ново окуражиле, да јуре на све стране и причају како је то све морало тако да буде чим се отпало од Русије, како је сада време да се Кнез протера и да се тиме опет задобије моћна заштита Русије, како је Цанков готов да са руским консулом Којандером прими привремену владу, и како је за то спремљено све што треба.

„Беше ми дар-мар у глави кад сам из клуба пошао у конак, да потражим кнежевог ађутанта *Уваљева*. Нађох га на путу за телеграф.

„— Какве су вести? —

„— Гуџев се држи. —

„— Брезник? —

„— Нема никаквих депеша! —

„Одох у Hôtel de Bulgarie, али ни ту не могох ништа сазнати, и ако се тамо цео свет скупљаше живо дебатујући о догађајима. Најзад реших се да опет идем Каравелову, где је сада морао бити и војни Министар, кад угледах Министра *Цанова* где са радосним лицем излази из двора. Потрчим к њему, али пре него што сам га могао упитати он ми довикну:

— Брезник је повраћен, Срби потучени, Попов маршира на Трн! —

„Да се у томе тренутку Краљ Милан међу нама појавио, не би изненађење могло бити веће. Дакле цео *страх* беше без узрока? Пут за Софију беше Србима затворен? Са протеривањем Кнеза и са председништвом Цанкова опет ништа? Сиромах старац он се одмах сакрио, јер се говорило да ће га обесити о једну крушку пред Којандеровим прозорима.

„Али ако се руски ђенерални консул и г. Цанков сневеселио, Софијско становништво пређе из најстрашније панике у најнеограниченију радост, промена која не показује много постојанства у „душности“ рода људског. Али ја не бејах у стању да посматрам ту промену расположења, јер *пет минута* после гласа о победи, кнез је пошао у Сливницу па и ја и Стамбулов јурисмо у колима онамо одакле смо јутрос на коњима пошли. Истина били смо много боље расположени него јутрос, али опет не бесмо са свим без бриге, јер грмљавина топова, која још трајаше, доказиваше да борба још траје. Ордонанси и лекари које сретосмо причаху нам да је Гуџев све нападе српске одбио, а на 10 километара пре Сливнице један официр нам рече да су Бугари на целој линији прешли у офанзиву.

„У 5 сах. стигосмо у Сливницу где нам потврдише да је велика победа задобивена. Одмах појахасмо коње и одосмо на позицију али борба беше свршена.“

Остало што прича г. Фон Хун о самој борби 7-ог Новембра можемо му поклонити, јер он црта догађаје по причама, које је слушао, а по њима је капетан Попов 7-ог напао на Србе зором и бацио их је чак на Трн итд.

Од свију досадашњих историчара бугарске војске у овом рату само је г. *Гопчевић* својим очима гледао борбу 7-ог Новембра, па и он је од чести нетачно прича. При свем том вреди нешто из његовог описа саопштити.

„7-ог Новембра — прича г. Гопчевић [1]) — била је решавајућа битка. Тога дана стајаху 25.000 Бугара спрам 22.000 Срба, али је овима при крају борбе дошло 10.000 људи у помоћ.[2])

[1]) L. c. стр. 492.

[2]) Наравно, г. Гопчевић не зна да је Моравска дивизија стигла на бојиште са цигло четири батаљона сваки по 6—700 људи! Он и не слути да се с наше стране данас тукла најпре дунавска дивизија и X-ти пук,

Обострана артилерија била је данас необично слаба. Ја сам видео свега 32 бугарска и 30 српских топова у ватри. Али како ја нисам могао видети крајње бугарско лево крило, могуће је да је тамо била још која батерија, коју ја нисам видео.

„Ова битка коју сам од почетка до краја пратио на самоме бојишту, била је у сваком погледу веома интересантна. 7-ми Новембар остаће за навек значајан дан у историји Бугарске, и ако је тога дана, на жалост, Кнез Александар блистао на бојишту својим одсуством.

„Тек што су Срби око 8 сати изјутра отпочели своју канонаду, Кнез доби извештај да су Срби узели Брезник и да маширају право на Софију. Ако би се ово потврдило, то је значило да се само брзим напуштањем Сливничких положаја бугарска војска могла спасти од свога Седана. Кнез беше у страшној неприлици. Да нареди сада одступање када је битка већ почела, то би значило изложити своју војску страшном поразу. Да остане, излаже се опасности да са својом целом војском буде заробљен. Да би се извукао из ове дилеме, он одлучи да само његова личност дезертира са бојишта, и да у Софији очекује даље извештаје. Његов и господе Хуна и Стамбулова повратак у Софију направио је страх и трепет у становништву, које се и онако беше уплашило, јер је ветар тако носио грмљавину топовску као да се битка бије на по сахата пред престоницом. — Кажу да се

дакле од прилике 8000 људи, па онда 2500 Моравацa за себе, па онда дринска дивизија за себе, т. ј. 6—7000 људи, и најзад 2000 људи XI ог пука за себе. Он и не слути да и у овом сукцесивном улажењу у борбу није учествовало 32.000 људи с наше стране као што он мисли, већ свега 18.000, од којих смо изгубили у погинулим, рањеним и несталим 1500 људи, само за то што се и то 18.000 људи није тукло једновремено, него у партијама и то свака је улазила у борбу тек онда, када је она друга до ње већ потучена, јер никоме није било стало да се добије битка, него само да се очувају своји положаји, па макар се после одмах ти положаји по заповести морали напуштати, за то нек одговара онај који заповеда. Владање г.г. Мишковића и Биничког у данашњој битци јако подсећа на одговор правителствујушчега сената Хајдук-Вељку кад је помоћ тражио.

та грмљавина топова чула чак у Пловдиву! Кнеза и ону двојицу цео свет је сматрао као прве бегунце са бојишта, од мах се дућани затворише и становништво се спремало да бега. Дакле битку је на Сливници добио сам мајор Гуцев, јер ни начелник главног ђенералштаба Петров није се првих седам дана нигде дао видети на бојишту.

„Пошто је Кнез — удалио се, мајор Гуцев нареди да његово десно крило пође на бајонет, јер је знао да су Срби ту слаби и да они хоће ту само да му сврну пажњу са бугарског левог крила. Видећи то, он је волео да их сам изигра, угрожавајући лево крило њихово, те да их тако у забуну доведе.

„И то му је испало за руком. Бугари узеше једно за другим два прва виса, па онда и трећи, јер се Срби беху повукли северно од друма. Овде их оставише на миру, и ако су у томе погрешили, јер да су их отерали и са тог брежуљка, они би Србе одгурали са свим од друма, бацили би српску војску у кршеве, где би грдне возове и артилерију изгубили. У место тога Бугари око по дне одазваше своје трупе и са трећег виса да би њима ојачали свој центрум. Тиме дадоше прилику Србима да победе, *јер да су ови имали око два сата по подне да баце само неколико батаљона на Три Уши, они би их не само на ново заузели, него би отишли у Сливницу без икаквог отпора, и битка би се са свим другаче свршила.* [1])

„Док су Бугари на десном свом крилу продирали и око пет километара терена задобили, дотле се битка наставила постепено дуж центрума до њиховог левог крила, али се дуго ограничава на саму канонаду. Само у центруму сиђоше до самога сливничкога потока који тече поред Солинца. На главици између Солинца и Јарловца беше једна српска батерија, која је непрестано пуцала и која је поглавито узрок

[1]) Па имали смо девет дринских и шест шумадијских батаљона још интактних, али — ваљало је очувати своје положаје!...

што се овај део српског положаја до краја битке одржао. Срби су имали даље мало још једне анплacмане за батерију, али у њима не видех никакве топове, тако да морам узети да је ово била српска крилна батерија. Против ње пође густ бугарски стрељачки ланац, и попе се до на половину стране, али је противнички ланац давао тако жилав отпор, да се батерија није могла узети. Узгред буди речено, ово је једина српска батерија, коју сам видео да не одступа са положаја у таквој опасности. Жао ме је што не знам име њенога храброга командира. 2000 метара од ове српске батерије, поред самог друма, стајала је бугарска крилна батерија и тукла се с њоме. Једно сто корачаји од ове бугарске батерије у десно на некаквој гомили набацане земље стајао сам и ја, и са мојим дуплим дурбином могао сам да добро видим свако лице у српској батерији. Два носиоца рањеника, који туда пролажаху замолише ме да и они погледају на мој дурбин. Баш кад им ја пружих дурбин зачусмо урлик у ваздуху и једна се граната зари у блато испред наших ногу. Да је се распрсла, одосмо нас троје на паранпарче. Разуме се да смо се одмах помакли са тога места, али ја за мој рачун натрапах са зла на горе. Ја сам после дужег размишљања био одлучио да се попнем на онај брежуљак на коме је у подне стајало крајње српско лево (?) крило, и на коме сада изгледаше да нема никога, бар са тог брежуљка за последња три сата није опаљена ни једна пушка. Са свим сигуран пођох селанцету на подножју тога брежуљка, кад ал на један пут осу некакав плотун и неколико куршума прозуја око моје главе. Један ми паде међу стопале, и ја сам га дигао за спомен.

„У првом тренутку бејах зинуо од чуда, јер просто не могох разумети за што да читав батаљон опали на једног јединог човека. Али на скоро сам видео узрок. Неколико стотина корачаји предамном грокну још један плотун као одговор на онај први. У мојој већој кратковидности не бејах видео да предамном на 300 корачаји лежи на земљи бугарски стрељачки ланац. Овоме беше онај српски плотун намењен, али

пошто је избачен са сувише високо подигнутим нишаном, то су српски куршуми далеко пребацили бугарски ланац па у неколико и мене на 300 корачаји позади ланца, и мене који сам устрављен стајао. Из тога се види како су Срби рђаво нишанили.

„Али како ја нисам хтео да са тог српског рђавог гађања страдам, то одох у центар. Одатле сам могао добро да видим завршетак битке, која је на левом крилу свршена.

„Ту пред Владимировцем беху две бугарске батерије које почевши од 3 сата по подне, непрестано пуцаху у средину између Габра и Братушко сėла, од куда се мрке линије спуштаху низа страну. То сигурно беше предводница шумадијске дивизије [1]) која ступи у борбу.

„Испрва Бугари беху потиснути и српски стрељачки низ дође до Сливничког потока, прегази га и покуша да се дочепа друге стране, али у томе није успео једно због чврстог отпора бугарског, а друго за то што крајње српско *десно* крило беше такође већ потучено, а то ево како је било. Око 2 сах. по подне три бугарска батаљона (мислим *Александровог* пука) беху нагазила на једну српску колону од 4 батаљона, 2 батерије и 2 ескадрона, с оне стране Братушко-села, која је колона хтела да обиђе бугарско лево крило. Бугари се тако енергично бацише на ову српску колону [2]) да су је у нереду отерали.

„Око $4^1/_2$ сата вероватно је стигла и друга српска дивизија [3]) јер се Срби бацише са новом снагом на бугарско лево крило и труђаху се да заузму вис Владимировце.[4]) Ватра

[1]) За коју г. Гопчевић погрешно мисли да је од Брезника дошла. У ствари оно што је видео да се спушта, беше XI-ти пук шумад. див.

[2]) Гопчевић и не слути да су та четири батаљона била цела моравска дивизија, којој он никако не може да нађе траг.

[3]) Овако Гопчевић зове Моравце.

[4]) Ова нова снага беше први батаљон XI-ог пука, који је дотле ишао позади другог као резерва. Као што видимо Владимировце и Алдумировац значи једно исто

махом плотунима беше око 5 сах. тако жестока, да сам се већ био почео бојати да ће Срби на томе месту провалити до Сливнице и бугарску војску од Софије одсећи. У томе тренутку стиже *неколико* румелијских батаљона и једна батерија што је одмах бачено на угрожену тачку и то је продирање српско толико задржало докле мрак у 6 сати није борбу прекинуо. Ти румелијски батаљони стизаху баш са марша од 70 километара, и без икаква одмора уведени су из марша у борбу. И ако беху од умора већ исплазили језике, опет су још прилично ишли и по руском обичају на маршу певали „Шуми Марица.“

„Кад сам се вратио у Сливницу срео сам Кнеза, који баш беше стигао из Софије. Др. Роа беше му рекао да сам ја моја кола и провијант уступио рањеницима. Кнез ми благодари. Кад се растадох од њега, опколише ме војници и питаше ме шта каже Кнез, да ли ће се ова битка и сутра наставити, јер, рекоше „то би било страшно; код Плевне и код Меца није могло бити горе. Ово ђаво не може дуже издржати.“ Ја сам тешио бедне момке који су по десет сах. стајали у борби и беху већ са свим изнурени. Рекох им да обе војске после оваквих напрезања морају бар један дан одмарати се.

„А штрапаци доиста беху ужасни. Три дана борбе, логоровање на кипи и снегу, без логорских нужника, дакле у смраду, без шатора, у шињелима или овчијим кожусима.

„Губитци Бугара износе у данашњој битци 160 погинуло и 1500 рањеника. Срби су изгубили 3000 заједно са заробљеницима којих је било 400. [1]) Међу бугарским рањеницима беше и кнежев ађутант капетан *Маринов*. Он је доцније умро од тих рана.“ — —

И потпуковник *Хунгербилер* [2]) црта борбу на нашем

[1]) Ако су Бугари 7-ог Новембра заробили 400 наших, онда наш губитак износи данас 1900 људи.

[2]) L. c. стр. 127.

левом крилу као и сви други извори са бугарске стране. Једина је варијанта што вели да су бугарске батерије *са друма* потпомагале јуриш буг. пешадије на Три Уши, и што вели да је последњи вис те наше позиције отет тек око *три* сах. по подне. Бугари се дочепаше драгоманског друма на ономе месту где се савија око Три Уши право на север.

„Средина бугарског фронта — наставља г. Хунгербилер — следовала је поступно за наступањем свога победничког десног крила. Пешадија пређе равницу и спремаше се да нападне шумицом обраслу главицу Баље (Балинску?). Обе полубатерије са главног Сливничког положаја сиђоше у равницу и одвезоше се напред да учествују у борби против српске артиљерије над том шумицом.

„Са венца висова изнад Баље заштићавала је дринска дивизија одступање дунавске. Ова сама заштићавала је одступање своје пешадије са три батерије које се беху поставиле на брежуљцима јужно од села Драгомана.

„Када се борба за *последњи* вис од Три Уши водила, напала је шумадијска дивизија лево бугарско крило код Алдомировца. Пред вече добио је Краљ Милан рапорт да је бугарски шанац на томе месту отет.

„Али овај успех српски беше поништен успехом бугарским спрам моравске дивизије. Три бугарска ескадрона који су непрекидно рекогносковали око бугарског левог крила јавила су још синоћ да моравска дивизија наступа из Брезника Сливници. Још прошле ноћи послат је услед тога извештаја капетан Попов са три дружине и једном батеријом да овај ударац парира. Успут придружише му се још један батаљон и једна батерија, који долажаху из Софије. Попов је с ова 4 батаљона и 2 батерије[1]) стигао 7-ог Новембра између 9 и 10 сати до села Горгуљата, три километра јужно од Братушкова. Срби баш наступаху на то село. Капетан

[1]) Дакле за 1200 људи већом бројном снагом него што је бројала Моравска „дивизија", јер бугарски батаљони имађаху по хиљаду људи.

Попов заузе једну јаку позицију и чекаше напад. После по сата Срби га нападоше. *Ја сумњам да се овде тукла цела Моравска дивизија.* Она се јуче јужно од Брезника тукла с одељењима бугарске војске, и скренувши у лево преко планине Вискера, она је морала оставити у Брезнику аријергарду да брани пут за Врапчу и Пирот. Срби не могоше овде продрети. Попов је њихов напад одбио, и кад су се кренули Брезнику, он је пошао за њима.

„После и услед тога напустила је Шумадијска дивизија терен који беше задобила, она се повукла назад и тражила је наслон на дринску дивизију.

„Бугари пођоше код Алдомировца донекле за непријатељем[1]). У центруму не беше им пошло за руком да суштаствено напредују према шумици на балинској главици. Бугарске трупе које су се ту бориле, повучене су чим се смркло на главни Сливнички положај натраг. Само је бугарско десно крило остало на отетим положајима, на западној падини од Три Уши. Да би се ова важна тачка одржала, послаше на њу још више трупа.

„И тако пропаде и последњи покушај Срба да се дочепају Сливнице. Њихово лево крило које је имало да брани

[1]) Бугари друкче представљају ток борбе код Алдомироваца. Они никако не признају да су им Срби отели линету на томе крилу. Напротив-да је после подне, кад је одбијен српски напад, примећено како српске трупе које беху преко пута од бугарског левог крила непрестано одилазе у лево к угроженој главној одступници српске војске. Ово је довело команданта бугарског левог крила у искушење да он нападне и даље про, дре. Ово је — веле Бугари — било погрешно, јер према целокупном стању борбе, бугарско лево крило имало је да остане на своме месту да би дало могућности бугарском десном крилу и центруму да изврше свој покрет коме је била цељ да се српска војска одгура од њене главне одступнице Драгоман-Цариброд. И тако је бугарско лево крило учинило данас ону исту погрешку у коју је првог дана Сливничке борбе пало лево крило српске војске. Само што последице бугарске погрешке не беху тако кобне, јер докле су Бугари главни задатак данашњег дана ипак постигли, дотле је у след погрешке Дунавске дивизије 5-ог Новембра цео српски ратни план отишао у комаде.

Примедба потпуковника Хунгербилера.

повратнички друм, беше потиснуто до уласка у Драгомански теснац. Да су се Бугари користили овим успехом, повратак српске главне колоне у Цариброд и у Пирот постао би јако сумњив.

„У овој тродневној Сливничкој борби командовао је с бугарске стране кнез Александар, а у његовом одсуству мајор *Гуцев*, коме беше придат као шеф штаба капетан *Паприков*. На десном крилу командовао је капетан *Бендерев* а на левом капетан *Савов* из ђенералштаба. У центруму није био нарочити поткомандант. *Шест ордонанс-официра* јурило је непрестано између главне команде и крилних команданата. *Две пољске телеграфске линије* беху између села Сливнице и главне позиције.“ — —

А како је код нас било то смо видели. Другог и трећег дана Сливничке борбе наша је врховна команда у Пироту, заповести се шаљу до Цариброда телеграфом одатле клетим „релејима“, као да нисмо имали уза се бар 40 километара жице за пољски телеграф, као да нам Бугари нису свуда оставили своје телеграфске мотке. Код Бугара је мајор Гуцев главни командант целе концентрисане бугарске војске, а ми на Сливници имамо шест команданата: четири дивизијара, потпуковника Атанацковића и капетана Нешића и свих шест наређују на своју руку, и заповести потиру једна другу, и једна је дивизија за другом бијена, јер у борби никаквог јединства нема.

Али овде му још није место. Узроке рад којих је наша војска без икакве нужде осрамоћена и осакаћена у овоме рату, прикупићемо на другоме месту. Овде да завршимо само историју 7-ог Новембра.

Прајског официра, наш четврти избор са бугарске стране, нећемо ни цитирати за овај дан, јер његов опис данашње битке[1]) тако је сигуран да чак има и бегство *српске коњице* са Три Уши и некаквог „Труајола“ испред бугарске коњице,

[1]) L. c. стр. 58.

има да је српска пешадија за то напустила „Три Уши“ што је њена коњица окренула на „левокругом“ и не пробавши атаку итд. докле у ствари бугарска коњица није се на томе крају бојишта ни појавила, а српска је мирно стајала на „централном“ положају између Извора и Стањана очекујући са „потсећањем“ на патриотизам, оне Бугаре, који су по уверењу толиких надлежних продрли Калотинском реком.

*
* *

А шта смо ми радили у Пироту вазда̂н 7-ог Новембра докле се на Сливници решавала наша судбина?

Шта су други радили не знам, ја сам имао толико посла с' евакуисањем огромних маса рањеника, које су се стицале у Пироту, да нисам имао ни каде гледати и питати шта други раде. Јурећи непрекидно између болница, телеграфа и двора, формирајући транспорте, обилазећи рањене официре по нарочитој заповести Краљевој, или по дужности лекарској и другарској, издавајући заповести на све стране, рапортирајући Краљу о томе колико још има рањеника у Пироту и колико непрекидно придолази, одговарајући на силне депеше којима ме поједине фамилије са свију крајева Србије питаху за своје синове, о којима већ беху чули да су погинули или рањени, одговарајући на депеше појединих официра са позиција од којих ме је један чак са Тимока питао где се сада налази његова фамилија, којој беше траг изгубио — ја сам 7-ог Новембра много више горчине осетио него целога мога живота. Пролазећи кроз авлију двора на рапорте Краљу, ја сам из лица целе Краљеве свите могао прочитати да са бојишта стижу све горе и горе новости. Капетан Константиновић је са свим гласно исказивао своје мишљење о способности и вредноћи начелника врховнога штаба, које су данас већ многи делили, само га нису исказивали... Као да ми не беше доста ове опште, народне и државне несреће, једно писмо које беше примио Др. Лазаревић од своје куће баш да-

нас, даде повода да смо обојица веровали да ми је жена на смрти, само то од моје куће крију. У том општем очајању морао сам још да замишљам и своје шесторо нејаке деце без мајке, док сам ја у сред хаоса једне војске у одступању!... Појурих и по десети пут у телеграф да пробам да ли се макар две приватне речи могу добити из Београда. Тамо сам нашао *неколико стотина* приватних депеша неекспедованих, јер је телеграф био апсолутно претрпан службеним депешама од највеће важности. Не беше ни помисла на какву приватну депешу за Београд, јер у том тренутку беше заузео апарат сам начелник врховног штаба, који се разговарао преко жице са потпуковником Атанацковићем, а овај беше у станици пољског телеграфа која, post tot et tanta, беше најзад прорадила у Драгоману.

Доцније сам случајно наишао на те бланкете на којима је писаљком бележио пуковник Јов. Петровић свој разговор са пуков. Атанацковићем и ево како је он гласио:

Атанацковић: Борба је изгубљена. Дунавска дивизија одступила је до испред самог теснаца. Дринска дивизија *стоји* десно од ње до Балина. Шумадијска дивизија *није дошла* ноћас *на одређено јој место*, него је, као што ми пуковник Мишковић каже, и данас водила борбу *негде* на десном крилу. Моравска дивизија треба данас да дође овамо, и да се постави код Ђабра, тако јој је јуче достављено преко команданта дринске дивизије. Данашња борба водила се на Три Уши, које су Бугари напали свом снагом, а десно до Балина водили су подржавајућу борбу. На Три Уши борила су се два пука дунавска, седми и девети и дунавска артиљерија, *за тим* десети пук шумадијски, који је још у јучерањој борби био код Дунавске дивизије као резерва. На Три Уши борило се још и *пет чета* четвртог пука дринске дивизије. Остале чете овога пука, који је у осталом *доста доцкан стигао*, заклањале су одступање дунавске дивизије. Пешадија се рђаво бори, гађа све на даљна одстојања, и то

брзом ватром, па кад испуца муницију, она одступа[1]). Девети пук, *кажу*[2]) да се врло слабо борио, испред врло слабог противника напушта положај и бега. Пуковник *Хорстиг* каже ми *да од садањег положаја неће никако одступити* а мени се чини да треба да заузме положај са дивизијом на десној обали Драгоманске речице, како би после Дринска дивизија заузела положај десно од ње, а шумадијска десно од Дринске. По свему изгледа: *да се стање код трупа неће поправити ако ви не дођете овде да руководите целу ствар*

Потпуковник Атанацковић.

Телеграфиста из Драгомана: Пита г. Атанацковић је ли ту г. Министар? Ништа више.

Телеграфиста из Пирота: Јесте.

Телеграфиста из Драгомана: Има ли г. Министар што да каже?

Телеграфиста из Пирота: Има.

Министар војни: Да ли је у нашим рукама Чепањ? Тамо је и XV-ти пук на Чепњу.

Нема одговора.

Јован Петровић: Атанацковићу, ја вечерас тамо долазим и чекајте ме у телеграфу, а и команданти дивизија који могу тамо доћи, али код дивизија да оставе заступнике, који ће добивене заповести извршивати и без њих.

(пошто је ово откуцано)

Шта сматрате да је кључ положаја?

(после дужег ћутања)

Телеграфиста из Драгомана. Атанацковић није у штацији.

[1]) А за што пешадија XI-ог пука не пуца у лудо, за што она продире напред? Зар вођење трупе не упливише на начин како се она бори?

[2]) Чудо да г. Атанацковић то по туђем казивању рапортира кад је он лично управљао битком и могао је својим очима видети је ли то истина што други „кажу“.

Министар војни оде у двор.

Кад се вратио из двора, а пре него што је пошао у Цариброд (јер он се ту зауставио, није отишао у Драгомански телеграф, куда је поручио да га чекају Атанацковић и дивизијари) имао је један разговор са г. Тодором Поповићем начелником округа пиротског и р. а. мајором. Тај је разговор врло карактеристичан за доцније развијање догађаја, и ја ћу га овде цитирати онако како га је записао г. Т. Поповић[1]):

„Г. Министар војни каза ми брижно и узбуђено: Мајор Марко Милошевић јавио нам је да је у великој опасности; од јуче немамо никаквог гласа од њега, нити можемо да га нађемо... Држимо да је заробљен, јер смо сазнали да је с десног крила бугарског *петнајест бугарских батаљона отишло у правцу Ржане*, али смо тој непријатељској колони загубили пут у магли, и управо не знамо њене намере, ни докле је допрла. Свакако, *опасност је велика.*

„— Камо срећа, мој Господине Министре, да сте позвали и *други позив!* —

„— Мислиш да би добро било? —

„— Наравно да мислим! —

„То је било 7-ог Новембра.

„Ја одох код Маркове госпође да је на неосетан начин питам да ли је она добила какав глас од њега у току тога дана, јер се од некуда било чуло да је она добила писмо Сирота жена не знађаше ништа, она беше и сувише збуњена око свог рањеног брата.

„Но у очи 8-ог Новембра, доцкан у ноћ стигоше два каваљериста и донеше рапорт мајора Марка за Његово Величанство Краља.

„Да би вам ствар била јаснија, морам напоменути да је г. мајор Марко Милосављевић са својим одредом био у *височкој* Ржани.

[1]) У своме великом писму које ми је писао 2-ог Марта 1886.

„Вести су морале бити врло неповољне.“

Остало, што има у овом писму г. Поповића, саопштићу на дотичним местима.

Не знам које је доба ноћи било, ја бејах мртав уморан и стоструко брижан легао да се мало одморим, кад ме зовнуше у двор.

У авлији дворској нађох целу свиту где у малим групама шапуће. У дну авлије беху упарађена сва кола дворске коморе.

У предсобљу дочека ме ђенерал Катарџија који ми рече неколико речи: како је ситуација не може бити гора, како је Пирот без икакве заштите, како то није место за главни стан једног Владаоца, како су нерви Његовог Величанства са свим растројени итд.

За тим ме уведе кроз салончић у леву побочну собу где је био Краљ са потпуковником Пинтером.

Господар је био прилегао на једном миндерлуку и беше десном руком заклонио очи од светлости коју расипаше једна велика лампа на столу.

— Заповедајте Величанство! — рекох ја поравнавши се.

Краљ диже руку с лица и великим напрезањем подиже горње очње капке које је умор као олово вукао на ниже, и погледа ме врло тужним очима.

— Докторе, мени је врло тешко. Неколико дана и ноћи нисам тренуо. Међутим ни ноћас не смем заспати јер сваког часа очекујем депеше од највеће важности. Али ме уби ова трзавица. Немам мира ни да седим, ни да ходам, ни да лежим. Можете ли ми дати штогод што ће ме мало утишати, али ни пошто да не заспим, нећу морфијума! —

— Ако би Ваше Величанство хтело узети мало бромкалија?

— Хоћу. Донесите ми! —

Ја одох одмах у апотеку. Звонио сам ваљда четврт са-

хата док сам пробудио старца Сиручека, који беше заспао као заклан од својега емфизема и толикога посла који се и на њега свалио последњих дана. Пошто сам се уверио какву је боцу извадио из рафова, и пошто ми је спремио лек, ја се одмах вратих у двор, и дадох сам први прашак Краљу.

Он сад беше сам у соби. Катарџија и Пинтер беху у салончићу.

Ћутећи чекао сам даље заповести. Ма како да би радо *упитао* за последње рапорте, морао сам ћутати.

Пред Краљем се само одговара. Њему најмање могу ја стављати питања. На један пут Краљ скочи с миндерлука и стаде ходати по соби.

— Ово је страшна ситуација — поче Он сам да говори — дунавска је дивизија растројена. Бугари могу ласно продрети и на Цариброд и на Ржани где им онај мали одред другокласаца није могао дати озбиљног отпора. Они су већ на три пешачка сахата од Пирота. Овде немамо ништа друго до једну чету пешака, моју дворску стражу. Ови моји наваљују на ме да се уклоним. Куда да се уклоним, како да оставим војску у оваквом моменту? —

— Господару — усудих се ја приметити, јер ми се учини да је питање на ме управљено — ако је већ дотле дошло да ваља пропасти, онда хајдемо к' војсци да с њоме пропаднемо.

— Куда да идемо? Разбијеним и деморалисаним трупама дунавске дивизије? —

— Ма којој дивизији! — рекох ја.

— Ама, докторе, знате ли ви да мој штаб већ *двадесет и четири сахата не зна где су му три дивизије?*

Ово ме удари као маљем.

Ћутао сам као нем. Ја нисам ни слутио да тако рђаво стојимо.

Краљ је још мало ходао, па онда опет прилеже на миндерлук, наслони главу на руку и склопи очи.

Дисао је врло тешко.

После неког времена поче мирно и тихо да говори, не отварајући очију —.

— Дајте ми и други прашак! — рече Краљ после дуже паузе.

Ја погледах у часовник и учиних по заповести.

Ђенерал уђе у собу и стаде врло опширно и по изгледу врло стручњачки критиковати цео рад шефа штаба, стаде хвалити пуковника Топаловића и његовог шефа штаба као једине људе у војсци који знају шта раде, стаде ковати у звезде капетана Нешића („Ce petit Néchitch“) итд.

За време целе те беседе Катарџијеве, Краљ је само ћутао.

Најзад он устаде и рече:

— Мени је мало лакше, али осећам да нећу моћи издржати, ако не проспавам макар само један сат. Хвала, докторе, идите и ви одморите се мало. Ко зна каква нас напрезања сутра чекају. Ја идем да легнем мало! —

Ми се поклонисмо. Краљ оде у своју спаваћу собу.

Ја одох у Рабенову гостионицу. У свима собама беше мир. Сви спавају. И ја легох онако обучен, само чизме скидох.

Не верујем да сам цео сахат спавао. Неко ме стаде будити.

— Шта је? А, ти си куме? Од кога је депеша? —

— Није никаква депеша, него слушај шта се на пољу ради.

Дојиста по ходнику беше ларма, посилни трче уз басамаке и низ басамаке, по који познати глас виче:

— Где су моје чизме?

— Трчи ми зови сеиза! —

— Коње! —

И ја скочих и обукох чизме размишљајући шта може бити узрок тој новој узбуни.

Да нису они од Ржане?....

Владан Ђорђевић.

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

СУВРЕМЕНО ПЕДАГОШКО ПИТАЊЕ

ДЕСЕТО ПИСМО.

Противничка мишљења (продужење).

Драги синовче. Продужавам и у овом писму ређање противничких мишљења о овој ствари. Она су, као што видиш, од значаја, за то ћеш ми опростити што се овај део тако отегао.

Седмо пребацивање противника гласи од прилике овако:

А шта ће да раде они учитељи, који нису вични послу, кад се ручни рад заведе у мушку школу као предмет? Зар није и грехота и срамота старим учитељима под њихове седе косе утрапити у шаке ренде и тестере? Зар се неће свет смејати тој новој лудорији? Итд.

Синовче, нико неће одрицати заслужну пошту седим власима, а особито учитељевим. И нико и не мисли, да овим заслужним старинама утрапи у руке, место књиге, ренде и тестере. Јер, пре свега ручни рад није ни могуће завести свуда од један пут. Његово завођење мора ићи понајлак, и све мало по мало. А после на млађим људима, на млађим учитељским снагама остаје, да тај тежак и важан посао приведу у дело, а не на старцима. Па онда, у већим радионицама мораће се набавити и нарочити мајстор, који ће два три пута недељно долазити у школу и предавати деци рад — разуме се под надзором и у присуству учитеља. А најзад ручни рад у школској радионици и не врши се само рендетом и тестером; рендетом и тестером се врши само један знатно мали део посла у школском ручном раду. — На тај начин, синовче, са свим отпада оно противничко пребацивање, да ће се морати старцима утрапити у руке ренде и тестере.

Но рећи ћеш ми можда: А шта ћемо, кад нису ни млађи учитељи спремни за овај посао? Али синовче, то није никако извињење. Они се *морају* спремити. А спремиће се лако, само ако буде воље. Начина ће се већ наћи за то. Оно нису били учитељи спремни и вични ни новом правопису, па је он ипак заведен у школе, и каква благодат! Нису учитељи били вични, па ни цео народ, ни метарским мерама, па су оне опет за то заведене, и какав благослов! Учитељи нису до скора били вични ни у природним наукама, ни у ново гласовној методи читања, ни у другим наставним методама и наставним вештинама, па су опет оне све продрле у школу, и данас ти, синовче, не би умео ни замислити школу без гласовне методе читања, без природних наука, без метарских мера и без новог правописа. Е тако ће исто бити и са ручним радом. И за њ ће се учитељи спремити или у нарочитим течајима за време великог школског одмора и кроз учитељску школу, или на који други начин. Па ће се и ручни рад постепено завести и у брзо тако одомаћити, да ће после бити тешко замислити мушку школу без њега, као год и сад женску школу без женског ручног рада.

„Зар се неће свет смејати тој новој лудорији?“ — вели се даље у пребацивању. Неће, синовче, буди уверен. За то нам јамчи цео свет, све државе, у којима се живо ради на овом предмету. *Свет* неће за цело, а појединци и ако ће. А које је то важно светско предузеће, које нису у почетку исмевали сви они, који нису могли схватити његов значај? Кад је почетком овог столећа Фултон чинио прве слабе покушаје са парном лађом, на Сени код Париза, смејали су му се гледаоци париски, као будали, који је сишао с ума, па га је чак и сам Наполеон одбио, као шарлатана. А данас? Данас човек не уме ни да замисли свет и море без пароброда. Од прилике те исте судбе су били и први покушаји са железницом, и било је тада чак и великих државника, који су давали реч, да ће лећи пред прву локомотиву, која пође по гвозденим шинама. А данас се тај исти некадањи кратковиди свет не уме ни да замисли без железнице, без тих крвних жила светског организма, које на све стране просецају овај велики свет, провлаче се кроз брда, подвлаче се испод река и мора, и везују државе и светове међу собом.... И Колумба су исмевали, и Коперника су исмевали, Русоа су проклели, Хуса су спалили — па и опет су они победили, т. ј. њихове *идеје*. И идеја ручнога рада ће победити, па смејао јој се ко или не. А, синовче, ни величина значаја *ове* идеје није ни мало мања од оне осталих великих идеја. Она обећава недогледне кори-

сти, много више, но што се може замислити, при површном промишљању о њој. Она обећава да ће преобразити школу, и да ће временом постати једна од најважнијих чињеница у препорођају света.... И ти ми се нешто осмејкујеш? Немој. Немој да ти рекнем, да си и ти једна неувиђавна будала, као и оне безбројне друге, које не могоше својим кратковидим погледом, да прегледају сву огромност нових идеја, већих од њиховог уског видокруга — те их за то исмеваше!

С овим прошлим стоји у блиској свези

Осмо пребацивање противничко, које гласи:

Престаните једном са вечитим преустројствима у школи!

Заиста, синовче, кад човек пређе у мислима сва она преустројства, све оне измене и допуне, које су за последње две, три десетине година у свету, а за последњих двајестину година у нас, почињене по школама — онда човек и нехотице мора овде дати за право противницима. Али, кад се ствар свестраније и дубље посматра, онда се ипак мора доћи до увиђавности, да је ова велика реформа школска *нужна*, да је неопходна. и то у садање доба више, но и када пре. Мора се доћи до увиђавности, да су у праву и они, који су за то, да се школа преустроји у овом практичном духу, у духу радљивости и уметности — ако се оће, да школа буде *школа за живот*, ако се оће, да школа буде *права школа*. Ствар је важна, и она се *мора* усвојити, па ма пропала друга мања преустројства од више формалног значаја. У овом питању лежи наше *животно питање*, и оно се не сме одбацити за љубав ничијег запомагања због многих реформа! Садање је доба препорођаја, не само у нас, но и у целом свету, не само у школи, но и у друштву, и у држави, и у индустрији, и просвети, и свуда — препорођаја, какога не памти светска повесница, ни по огромности, ни по брзини, којом се врши. И онда није ништа неприродно, што се ту мора тако рећи свакога тренутка преустрајати, попуњавати и измењивати. Тако се мора све донде чинити, док се не нађе прави пут. Па и боље је то вршити сад, кад је томе баш време, кад се то свуда и иначе врши, но доцније, кад се други свет већ препороди, већ преустроји и реформише, па се стане мирно развијати, на новим, чврстим начелима — а ми, који смо и онако заостали у развоју, да се тек *онда* преустрајамо и реформишемо. Препорођај се већ и у нас у велико врши, и нико му не може стати на пут; нама преостаје једино, да му дамо добар правац. и да му поставимо здраву основу. А куд ћеш здравије основе од оне, коју даје ручни рад

и бољег правца од онога, који он даје? И ми *морамо*, синовче, поћи тим правцем, и то што пре и што енергичније — ако т. ј. оћемо у опште да осигуравамо место у будућности. Али „ако“ нема овде места; ми **морамо** осигурати наше место у будућности — или пропасти.....

Ми морамо дакле нашу школу још преустрајати, све донде, док од ње не створимо *прави* храм среће српске!

Девето противничко пребацивање гласи:

Школском наставом у ручном раду не само да дечије руке не постају умешније и способније за занатлиске радње, но још науче се деца на рђаве покрете руку и рђаво руковање алаткама, те после мајстор има с таким дететом двогубу муку: једну, док га од рђавих навика одвикне, и другу, док га на добре и целисходне навикне.

Ма колико, синовче, да се чини, да је ово пребацивање оправдано, ипак је оно са свим на памет изречено, и не садржи у себи ни мало истине. Практични живот је показао са свим обратно. У пређашње време покушаја са ручним радом у једној школи у Паризу, учитељи су имали грдну муку, да задрже по неколико ђака у последњем разреду до свршетка године. Све су ђаке из те школе одмамљивали занатлије у радионице, обећавајући им и дајући им разне олакшице у шегртовању. Па и данас, ни у Француској, ни у Шведској, ни у Немачкој нису ни мало ретки оваки случајеви. И свуда су код занатлија увек пре отворена врата оном ђаку, који је прошао кроз школску радионицу, но ономе, који није ни завирио у њу. Ђаци из школске радионице бивају свуда брже произведени за калфе но остали, и на скоро, и ако млађи по рангу, добивају они на руковање целе радионице. А то све због оне њихове лепе особине, да све раде са смишљеношћу и планом, а не онако на бог и душа и више машински, и што умеју свуда, да се послуже цртежима. Даље с тога, што имају извежбано и увиђавно око, што су навикнути на рад у опште и на истрајност у њему, што су у свечем довитљиви и окретни, и у сваком погледу умешни, и што могу бити самостални. А ове се и оволике лепе особине могу добити само у *школској радионици.*

Али још многи други убедљиви разлози говоре и сувише јасно против овог пребацивања противничког. Тако на пример и овде је женска школа опет леп доказ. И у њој се учи ручни рад, па зашто онда деца женске школе не науче погрешне покрете руку, и рђаво руковање својим алатом? Рећи ћеш: Тамо су учитељице

веште своме послу. Лепо. Ал и пријатељи ручнога рада у мушкој школи не дозвољавају, да тај предмет предаје сваки студенклеп, но или сâм вешт и спреман учитељ, или какав добар мајстор под надзором и у присуству учитеља. А после, зар има више јемства, да ће дете, *сâмо* код куће, научити боље руковати алаткама, и привићи се на вештије покрете руку, но у школској радионици, где се баш на то обраћа нарочита пажња, и где и деца имају прилике, да једно друго поправе, и да једно од другога приме оно, што је најбоље и најцелисходније? — И сувише је дакле јасно, да је и ово противничко пребацивање неосновано.

Десето противничко мишљење гласи:

Завођење школских радионица стаје млого новаца. Школе нису ни другим најпречим наставним срествима снабдевене; учинимо најпре оно, па ћемо онда тек ово, ако се и у колико се узмогне.

Ово је мишљење, синовче, на жалост у неколико оправдано. Рекох „у неколико“; али за то ипак не *у свему*. Завођење школских радионица стаће истина прилично новаца; ну ипак не толико, да се тога треба плашити. Може се ту и са мање новаца млого постићи, само кад се буде паметно радило. Рећи ћеш: А где ће се наћи и за то новаца у овом оскудном времену? Да, време је заиста оскудно; али ће се за ово ипак моћи наћи новаца, за ово предузеће, које баш тежи да нас изведе из оскудице. Ево ја ћу ти набројати неколико најважнијих извора.

Први ће извор бити наравно *државна каса*. Њено ће бити, да плати учитеља, или мајстора; а за остало колико узмогне. За толико ће се пак ваљда наћи новаца у државној каси. Ако га не би било, народ се овде за иста неће противити, да на ову цел поднесе и неки мали терет у виду приреза. Јер ако игде, а оно је овде очито и лако увиђавно, да ће тај новац бити употребљен *непосредно* за народно добро. А после, кад још наш народ није одобрио нешто, што се за школу тражило?

Други ће извор бити *општинске касе*, које ће набавити просторије за школске радионице, платити осветљење, огрев, и послугу; набавити алате, и давати материјал.

Трећи ће извор бити *еснафске и занатлиске дружине* по варошима и варошицама. Оне ће овде заиста драговољно и обилато помоћи, особито при набавци алата и материјала. То ће им се на скоро млогоструко накнадити; јер ће им занати кроз ову установу добити и већи полет и већи углед.

Четврти ће извор дати оснивање *дружина нарочито за ову цел*, за подизање и издржавање школских радионица, као што се и по другим земљама свуда ради. И нема сумње, да ће ове дружине наћи добра одзива, нарочито у већим варошима. Можда одмах с почетка и неће бити одзива; ал ће га бити сигурно, одмах после првих успеха у већ отвореним школским радионицама.

Пети ће извор бити *помоћ* од разних јавних и приватних друштава и кумпанија, *прилози* манастирских и црквених каса, *поклони и завештања* појединих добротвора; *доходци* од приређених изложаба радова, беседа итд.

Шести ће извор бити — и ако мален — *добит* од продатих израђених ства́рӣ.

Седми један, по моме мишљењу са свим праведан извор, био би, кад би се узаконило, да сваки масални наследник буде дужан, да о пунолеству да̂ на ову цел 1°/₀ *од наслеђене готовине*. Исто би тако било по мом мишљењу праведно, да се узакони, да сваки буде дужан, при отпочињању самосталног занимања, да да̂ неку малу суму на ову цел. Од тога би новца требало да се образује нарочити и неприкосновен *општи фонд за ручни рад у школи*. Овај би фонд донео више среће Србији и Србима, но сви други фондови.

Ето, синовче, шта има извора за ову корисну ствар, само кад би било воље и заузимљивости. А ми *морамо* имати за ово и воље и заузимљивости, ако оћемо, да напредујемо. Иначе ћемо, синовче.... не могу да искажем, шта ми при овој помисли излази пред очи.

Што се пак тиче оног пребацивања, да школе нису снабдевене ни другим најпречим наставним среставима, и да треба најпре *то* набавити, па после *ово*, „ако се узмогне“ — имам синовче, да ти отворено кажем, да ја нисам потпуно истог мишљења Ја у ручном раду у школи гледам наш *„насушни леб“*, и ја ћу увек бити за то, да се најпре набави *леба*, па онда, ако се може и сира, а никако обратно. Ја отворено тврдим, синовче, да су нам алатке за ручни рад — у ово *садање* доба нашег развоја — нужније, но Шрајберове шарене слике, нужније но нпр. карта Аустралије. И ја не сматрам, синовче, то за велики грех, ако деца и не буду видела колибра, нилског коња, наочарку, и друге стране животиње; вола, краву, овцу, мачку, и друге домаће животиње; кукуруз, коприву, палму, шећерну трску, и друге биљке — *намалане* и нашаране на Шрајберовим скупим сликама. Ја не сматрам, синовче, ни то за велики грех, ако деца не буду знала, каква *на карти* изгледа Аустралија, где је острво Маскарени, а где држава Чиле. Али сма-

трам за *највећи*, за „неопростителан“ грех, ако дете код руку остане сакато у рукама, код очију — без очију, код ума — без оштроумља! Наше животиње имамо у природи, па их је боље тамо проучавати, но на шареним, мајушним, немим сликама; наше биљке је боље у пољу проучавати, но у школи са мртвих слика. Стране животиње и биљке могу се за нужду изучавати и упоређењем, и помоћу простијих слика; а што не може ни овако ни онако, не мора га ни знати један ђак основне школе. Ал умети се у сваком послу наћи, то **треба и мора** *знати*. Исто је тако и са далеким и мало познатим земљама. Дете заиста неће бити паметније, ако види нашарану Аустралију на великој карти, но кад је види на глобу, или планиглобу, или је никако и не види нашарану, већ му се лепо опише речима Али ће бити, буди уверен, паметније, и већ ће више оно само вредити, кад умедне, ако ништа више, а оно макар само да лепо уреже писаљку, и да ушије свешчицу за писање. Оним је запамтило дете једну неразумљиву реч више, и добило једну магловиту преставу више; а овим је научило нешто од *вредности*, научило неколико целисходних покрета руку, *што ће му небројено пута у животу бити у разним радњама од помоћи.* — Немој, синовче, само да ме рђаво разумеш. Ја *не поричем* никако огромну важност наставних срестава, ја не поричем, да је без наставних срестава настава скоро немогућа; али само ја говорим о *нама* и о *садашњем* добу, и тврдим, да је за нас **сада** пречe *ово* но *оно*. Овде се тиче нашег насушног леба. Нама прете странци, и они културно јаче развијени од нас, да нам отму и ово парче окорела сува леба, што је данас пред нама на светској трпези, и ја тврдим, да је нама пречe, да ми то парче леба *боље* попристегнемо нашим ручицама, и да га *боље* осигурамо, но што је то *сада* случај; па ћемо се *онда* машати и за оно друго, што се налази пред нама и око нас на овој пространој светској соври. Ја само тврдим, да нам је данас нужније, да на *ово* обратимо **већу** пажњу, но на *оно* — и ништа више! Ја никако не тврдим, да због овога, треба оно са свим забаталити. Ти ме дакле нећеш рђаво разумети је л? Ако ме не разумеш рђаво, ти ћеш признати, да сам у праву; не признаш ли — значи, ниси ме добро разумео.

Идем даље.

Једанаесто противничко мишљење могао бих са мирном савешћу да ти и не наводим. Оно не важи млого за наше прилике. Али опет ћу га навести: једно, целине ради, а друго и за то што се и у нас може наћи људи, који би ово мишљење у згодној прилици употребили на *своје* цели. Оно гласи:

Продајом израђених радова у школској радионици чини се неправедна конкуренција (утакмица) занатлијама, и оштећавају се њихови интереси.

На ово је лако одговорити. У нас није занатлиска производња толико развијена, да би јој незнатна производња школских радионица могла нанети ма и најмање штете. А после, у школској радионици се производе махом такви предмети, које наши занатлије мало производе (нпр. кутије од круте артије, дрворези, итд). Школске радионице могу у нас дејствовати само благодатно на занате и занатлије, а никако штетно. Њом ће се занат уздићи на већу висину и усавршити тако, да ће моћи да издржи и *страну* конкуренцију. И баш ово је оно, што ће дати можда повода некоме — који не жели да се наши занати дотле уздигну, да могу конкурисати и странцима — те да дигне глас против ручног рада у основној школи, и при том чак и овај разлог да потргне. С тога не хтедох да ти прећутим ни ово противничко мишљење.

Дванаесто и последње противничко мишљење гласи:

Завођењем ручнога рада у школу, она ће постати више занатлиска радионица но школа; а школа се не сме никада и ничему за љубав претворити у занатлиску радионицу.

Друга половина овога мишљења је са свим на своме месту; прва нема у себи ни мало истине. Истина је, да се школа не сме претворити у занатлиску радионицу. Али нико то и неће, нити би то било паметно. Но са свим је неистинито, што се вели, да ће школа завођењем ручнога рада постати више занатлиска радионица но школа. Ја сам, синовче, раније већ толико пута нарочито ударио на то гласом, да школски рад нема за цел, да спреми ученике за поједине занате, но само за *живот* **у опште.** Она оће, да им начини *руке уметне и окретне, око извеџбано и сигурно, и ум довитљив и употребљив за* **све**, *чега се год у животу лате.* За **све**, а не ни за столарство, ни за браварство, ни за кројаштво, ни за зидарство, ни за дрводељство, ни за књиговесца, ни за лончара — ни за икакав занат искључиво. Не за *занат*, но за *живот*.

Сва забуна долази отуда, што се оће постављена цел да постигне извесним радњама, које спадају у овај или у онај занат, па онда ту противници мешају појмове, и промењују рад у школској радионици са занатима. А то је погрешно. Деца морају нешто градити, што има цели, што се зна за што ће, те се тако веџбати у раду. А што нешто од тога спада у столарство, друго у браварство, треће у књиговезачки, а четврто у резачки занат, то је са свим

случајно. Школа је тражила оно, на чему ће се деца најбоље и најлакше и опет најразноврсније вежбати, и нашла је, да се на тим и тим радњама може најбоље вежбати, па их је и узела, не питајући у који занат оне спадају. Кад би стала школа измишљати нове алате и нове радње за вежбање деце, за постигнуће постављене цели, онда би можда отпало ово пребацивање; али тада не би била настава из тога предмета природна, јер би одступала од живота. А школа се не сме никада удаљавати од живота, нити икада сме сметнути с ума живот — живот *у опште*, а не поједине позиве у животу — на то не сме ни школска радионица. И, школска радионица оће да се креће у том правцу. Она неће никако да учи децу *занату*, но оће да их учи само *раду*. Исто онако, као што их и школска учионица не спрема нарочито ни за писаре, ни за попове, ни за рачуновође, ни за трговце; но учи децу *у опште* читању, писању, и рачунању, а и не помишља на то, оће л некоје од те деце доцније у животу зарађивати леб пишући као писар, или као поп читајући, или као рачуновођа и трговац рачунајући. Школи је главно *вежба*, и детиње *развијање*, а не продуковање, не произвођевине дечије. Исто је тако и школској *радионици* главно *вежба*, а не продуковање. Занатлијској радионици је на против главно произвођење. Из тога се узрока у занатлијској радионици једна иста радња понавља небројено пута, те пређе у *машинску радњу*; у школској се радионици на против ради увек нешто друго, и понавља се само оно, што не испадне за руком. Из истога се узрока у занатлијској радионици обраћа главна пажња на то, да шегрт што пре научи да подражава у радњи мајстору, и да што боље подражава у произвођењу већ готовим угледним предметима; у школској радионици се на против обраћа главна пажња да ученик свати *суштину рада*, и да постане што је могуће *самосталнији* у произвођењу правом, и само се целисходни покрети имају да подражавају. — Мислим, синовче, да ти је сад јасна разлика између занатлијске и школске радионице, и између рада занатлијског и школског. А с тим у исто време ваљда ти је и то постало јасно, да је *и ово* пребацивање противника неумесно.

Овде је место и још једном врло важном питању у ствари ручнога рада као предмета у школи — питању *о правцима наставе из ручнога рада*.

Њих има у главноме три: *привредни*, *филозовски* и *педагошки* (*наставни*). У привредног правца цел је: *зарада*, *произвођња*, *и припрема за занате*. У филозовског правца цел је:

утицај на правилнији и природнији умни развој, и потпомагање школске наставе кроз ручни рад. **Педагошки** правац ставио је себи за цел: *развијање у ученику и телесних и духовних особина подједнако, а особито образовање* **руке онако, како то она заслужује према њеној важности у животу појединца и целога човечанства,** за тим још особито *гајење радљивости, заузимљивости, окретности и умешности у сваком погледу, тачности, истрајности, и раду с планом и прорачуном.*

Као што видиш, синовче, оба су прва правца, и привредни и философски, сами за себе једнострани и непотпуни. Ако би се усвојио сам привредни правац, онда поред тога, што се њиме не би ни из далека могло постићи оно, што треба да се постигне ручним радом као предметом у школи, грозила би још опасност, да се школа заиста претвори у школску радионицу. Тиме би се из једне грубе погрешке отишло у другу још грубљу, из једне крајности у другу још већу: од искључиве неге духа отишло би се брзо у искључиву негу тела т. ј. руку, и то још на врло једностран начин. А шта би било с једним народом који би био одгајен само у тако рећи надничарском духу, без развијене свести и *духа у опште*, лако је погодити. — Не би било млого боље, ни кад би се усвојио чист философски правац. Настава и ум били би тада до душе у добити; али тиме би постала она штетна разлика између духовног и телесног васпитања само још већа и осетнија. Деца не би радила због *рада*, но због *ума*; она се не би привикавала да раде, што треба *умети*, но за то, што треба *знати*. А ми данас баш највише с тога и патимо, што свак млого „зна“ (т. ј. мисли да зна), а нико ништа *не уме*. А знање без умења јесте заиста „најужаснији поклон, који је некакав нечисти дух даровао нашем столећу“ — као што вели добри Песталоције. Ручни рад, у овом само правцу руковођен, не би никад давао *општу телесну спрему за живот*, но би само потпомагао општи *умни* развој; не би неговао радљивост, но научност; не би спремао вредне и радне *грађане*, но оштроумне и дубокомислене *научаре*. А томе не сме никад тежити *општа основна школа*.

Педагошки је правац, синовче, једини добар и користан. Он обухвата у себе и обадва друга правца. Он тежи, да од детета начини човека, који ће бити спреман и способан за *живот* — човека вредна, окретна, умешна, заузимљива, истрајна, разборита, разумна, поштена, добра, човека који ради све са планом и прорачуном, мозгом и рукама у исто време, духом и телом подједнако —

једном речи: цела, потпуна човека! Он је једини у стању, да нам да̑ узорите људе, одличне грађане, и ваљане домаћине. Он ће једини бити кадар да нас поведе спасу, и да нас уздигне.

Овај правац обухвата у себе, као што ти рекох, и оба друга правца: и привредни и философски. И то баш и јесте оно, што га чини најбољим. У практици позајмљује он час више од привредног а мање од философског правца, а час опет више од философског, а мање од привредног — све према месним околностима, и према ученицима. Моје је мишљење, да ће *за нас бити најкорисније, ако ми с почетка скоро свуда будемо више позајмљивали од* **привредног** *правца, а мање од философског.* Али за то опет не смемо усвојити *чист* привредни правац — но педагошки, у коме ће привредни играти важну улогу при избору предмѐта̑, на којима ће се ученици вежбати у окретности и умешности.

Ја остављам, синовче, опширнију разраду ове тачке скорој будућности. Остављам је онима, који буду у нас руководили завођење ручнога рада по мушким школама. За нас би за сада било најглавније *да ову ствар у начелу усвојимо, и да отпочнемо озбиљно рад на спреми за њено остварење.* А како ће се то доцније извести у *појединостима̑*, то ће бити последња брига.

С овим свршавам ово дуго разлагање о противничким мишљењима. Буди здрав и пиши скоро

Твоме стрицу.

(Наставиће се)

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 66-ТЕ)

Валпурга премре од страха. Она потрча да види. Срећом беше све на своме месту.

— Новац ваља што скорије склонити на сигурно место; а од сада свагда мора неко остати дома! — рече Ханс па оде опет на посао.

Кад киша пада свакоме је дуго време. Шта ти ту има

боље него седети у друштву па претресати овога или онога? У подне рече Ханс:

— Данас је у механи вазда̂н пуно народа! — Чупкало-га је што и он не може бити весео! Ту би се попило оних 6 ока вина добивене опкладе, а сад мора да их поклони оним угурсузима.

Валпурга рече:

— Јес, и колико ја знам људе, они нас сада грде за то што је нама хвала Богу добро. До сад сам ја људе знала само споља, а сада их знам и изнутра! —

— А ко оно говораше — примети Ханс — „шта се нас тиче како ће свет о нама говорити?“ —

Валпурга је имала чудну способност да у мислима буде у свачијој кући, и на чесми пред општинском кућом, и у механи. Она је потанко знала шта се против њих говори. И не прође дуго, а свака се њена слутња обистинила. Нађоше се добре душе које су долазиле да им то све испричају. Онај столар, што је при њеном поласку из села нудио кућу и њиве, дође сада да тражи од Ханса пара у зајам, и као приступ није знао ништа паметније да каже већ да је он у целом селу једини пријатељ Хансов.

Ханс му на кратко рече да он паре не узајмљује јер се тиме од пријатеља граде непријатељи. Великодушни преноћач речи оде брже но што је дошао.

Али сада одиста наста мучан живот у селу. Искључавање из механе беше само почетак. Сељаци им сада једва Бога прихватаху. Валпурга се беше научила да је људи хвале и као нешто особито држе, па јој сада често беше врло тешко. Нарочито јој беше криво што се она ноћ, кад је Ханс добио опкладу, повлачила од уста до уста таквим речима да се не може ни причати; али њој се та прича није уштедила и беше јој као да су јој ложницу изнели на пазар; она се више није осећала сигурна ни у сопственој кући и плашила се свакога шушња, када се зовина грана очеше о кров, кад

залаје пас на ланцу; сваку ноћ пре него што ће лећи пробала је да ли су прозорски капци добро затворени.

— Ја не верујем — вајкала се она — да су отмени људи тако рђавога срца као што су сељаци! —

— Ене? — рече мајка — Оно истина ја њих не знам, али колико сам слушала они су толико исто добри и толико исто рђави као и простаци. Ту хаљине не чине ништа! —

— Ти си баш ки права дворска госпођа, ти би таква била да си, цео век провела у Краљевом двору! — мишљаше Валпурга гледајући у своју мајку.

Чудан покрет беше настао у Валпургиној души. Она је имала да изравна два са свим различна света, па је у мислима преносила фигуре са села у двор и обратно. Често је због тога изгледала збуњена па није знала шта је само премишљала а шта одиста преживела.

Када је Ханс послушао како се Валпурга са мајком о људима разговара он се за се смешио.

— Мећер ти је женско само пола човека; час мисли овако, час онако! Нема ти у њима ништа сигурно! —

Ханс постаде, пошто је ова три вечера прекужио да не иде у механу, веселији но икада.

— Мило ми је — рече — да и ја могу од нечега да се одучим. Сада ми се чини да би могао и дуван оставити!

Ових мутних дана најбоље се показа колика је разлика у карактерима: Хансовом и Валпургином. Ко би их површно посматрао па би видео колико је Валпурга отворена и кочоперна, а колико је Ханс натмурен и сплетен, морао би помислити да је Валпурга госа у кући. У Валпургиној души беше као на планини; кад је мутно и кишовито време све је замотано некаквим густим мраком; тек што се помоли сунце, а оно све гране, ливаде се лепо зелене, језеро угасито модро, сваки вис и свака затока у шуми чиста и јасна. Кад је Валпурзи добро, онда је она све ведрија и све веселија; на пуној сунчаној светлости беше она као пун цвет.

На против Ханс постајаше све чвршћи и јачи што време беше горе. Кад удари олуја па ломи гране и чупа стабла из корена, онда се он брани и стоји чврсто. На њему беше нешто од раста коме је кора у силним олујама постала тврда и рапава; раст не озелени тако ласно чим гране пролетње сунце, он дуго стоји сув и сур, и ако се све око њега већ зелени, али кад се он покрије лишћем, онда он надмашује све око себе и снагом и лепотом.

Тако је то. Ханс за ову годину дана променио се више но Валпурга.

Кад узмемо дрво које је прирасло на каквој стени, сисајући храну из танкога слоја земље на њој, и чупало се са ветровима и непогодом, па га пресадимо у сочну добру земљу, она испрва изглела као да ће да окржљави, али брзо почне силно да буја. Тако је било и с Хансом. Премештен на један мах из брижног и мучног живота у са свим за њега ново биће, у мал' не пропаде; али се брзо опоравио и напредовао, и сада показиваше снагу која је у њему била, сада тек, када му се ваљало прикупити, да га не подјарми истина добра, али много самосвесна Валпурга.

Испрва се готово Валпурга љутила на свога мужа што је тако равнодушан; она је љутито ишла тамо и амо стискујући песнице и шкргућући зубима; она би желела да ма какву пакост учини тим злим људима те да их казни; а Ханс оста миран, није његова навика да многим мислима пуни главу те да га глава боли. Мало по мало па Валпурга увиде да је Ханс нешто више но што је она; кад јој сви људи окренуше леђа, она би угинула у пркос своје домаће среће као цветак коме је сунце заклоњено. Она се беше тако зарила у своју срџбу да није више ништа ни видела ни чула што не беше нова храна за њену срџбу. Ханс напротив беше врло миран, живео је као и пре и трудио се да своју жену утиша, и сада тек Валпурзи беше јасно колика је снага њенога мужа. Њега ништа није могло да избаци из његовог обичнога колосека; он беше као коњ који мирно

и подједнако каса даље не осврћући се на пса који узањ поскакује и лаје, а кад наиђе узбрдо, он окрене ходом и ништа га не може натерати да каса.

Валпурга се смерно покори своме мужу; он би могао бити окретнији и досетљивији, али чвршћег и поштенијег човека нема од њега.

8.

У општинској кући беше седница пореског одбора.

Ханса позваше да иде у општинску кућу. Општински слуга рече му да га зову због процене имања; јер сад треба пошто се обогатио, да плаћа већу порезу.

— Баш до последње крајцаре не мораш им показати, — заврши он.

— Ја ћу све да кажем. Хвала Богу те могу да плаћам порезу — одговори Ханс.

Валпурга једва дочека ову прилику. Сад је хтело да прекипи оно, што се толико дана у њој кувало. И она хоће да иде у општинску кућу. Тамо су сад сви искупљени. Она хоће да им очита вакелу. Ханс је утишаваше како то не иде, а она онда спопаде општинскога слугу, да он исприча целој општини што је од ње чуо, и она просу читав пљусак љутитих речи. Претила им је Краљем, свима кажњеничким заводима, и са свим новим казнама, које она измишљаше.

— Ајде ти са мном, — рече Ханс општинском слузи. Уз пут даде му добру напојницу и рече, да је његова жена још мало збуњена, да се још није прибрала од свега што је преживела. Општински слуга умири Ханса, уверавајући га да његова служба доноси собом да много штошта види и чује, па да се влада као да није ништа ни видео ни чуо, а осим тога женскиње има свој особити начин; кад је њему

нешто тешко, оно мора да се истутњи, после му је одмах лакше. —

Ханса дуго задржаше у општинској кући. Механџија који заседаваше у одбору, беше себи начинио особито задовољство, да га нарочито прикљешти; овде где он беше у сили и власти заштићен штитом службености, механџија се беше упео из петиних жила да наведе Ханса, не би ли га чиме год увредио, па да га онда стрпа у апс, те да тако научи памети те надувене просјаке. Али Ханс одмах опази ову намеру, па је тако одговарао да су се сви чудили његовој углађености; механџију није никако друкчије називао него: господине општински одборниче.

— То га је зацело научила његова жена која се у дворцу васпитала — шапутаху одборници међу собом.

На пољу је киша падала док је трајало општинско веће, али при свем том Валпурга се непрестано шуњала око општинске куће. Ако тамо штогод буде, она ће већ отићи горе, па ће свима казати ко су они. Она ништа не осећаше од кише и ако беше скроз мокра, јер је сва била у ватри. Најзад зачу се тутњава низа степенице. Многи силажаху, она побеже кући.

Пун самопоуздања враћао се Ханс кући, он се беше уздржао и тиме више победио него да је моткама око себе млатао; али код куће затече велику невољу.

Валпурга која је дуго лутала по киши, кад је дојурила кући, стропоштала се пред мајком онесвеснута на земљу. Сада беше дошла к себи али у највећој грозници, цвокоћући зубима; она отвори очи за часак па их склопи опет.

Ханс хтеде одмах да одјури доктору. Старамајка мољаше га да их не остави саме, него да пошље каквог човека по доктора. Пре него што је доктор стигао, Валпурга је могла сести у кревету и причати како јој се то догодило.

Ханс исприча како је механџију све самим учтивостима угушио. На то сену нешто преко лица Валпургина као муња и она му пружи руку.

— Ти си прави човек — рече она и сада плакаше тако, да су јој сузе потоцима текле низ образе.

— То је добро — климну старамајка главом на Ханса — то ће олакшати глави; ја сам се бојала да јој се попело у главу; сад је све добро, сад ти можеш њћи. —

Ханс изађе. Стајао је на прозору и бленуо на поље у кишу. Ако ти умре жена, или ако остане жива али буде горе него да је мртва, ако она.... он није смео да измисли до краја ту мисао. него се ухвати за косу која му се беше накострешила.

Стара мајка изађе и рече:

— Хвала Богу она је заспала; ако ово добро прође, онда смо све прекужили. Није то шала што се њој десило, она је на један пут пренесена из двора овамо, из самих одликовања и мажења у сред најгрубље пакости, и онда наравно морао се у њој јед накупити; хвала Богу те је сад пукло. За нас је права срећа што су се људи тако одмах показали неотесани. Веруј ми, без тога, ма колико да је она добра, ништа јој по кући не би било право. —

Тако је тешила мајка, а Ханс само климну главом.

Валпурга спаваше, образи јој беху као ватра. Ханс носаше дете у наручју и дуго стајаше крај постеље своје жене, посматрајући је.

Тек у по дне стиже доктор, он нађе Валпургу будну, али јако малаксалу. Он нареди најстрожија средства и већ после два дана Валпурга беше потпуно здрава. Сада је тек она увидела, над каквом се провалом налазила и како је сретно преко ње препила.

Сад се тек осећала потпунце дома и весела у сваком домаћем послу.

Стара мајка и Валпурга перу рубине на језеру.

— Јес, то је наш посао: све у чистоти држати, — рече Валпурга.

— Кад погледам у брда и видим стене и шуме, онда одмах помислим, како мужеви куће граде од тога; шта ћеш, што је год силно и јако, то је мушки посао; међер смо ти ми жене слаба страна, макар да се кочоперимо да смо Бог зна шта. —

Мајка се осмехну па рече: о дијете, ти из далека твоју мудрост црпеш; али оно што ваља у теби је.

— Мој је Ханс прави прекаљен човек, — настави Валпурга.

— Јес, Бога ми, упаде мати с ведрим лицем. — Он не размишља много о свету, ни о овоме, ни о ономе, али кад затреба, он зна шта треба да уради и како да се влада. Тако је и твој пок. отац био. Код тебе је добро што си одмах после првог детета познала свога мужа како треба, а ја сам тек после трећег, или управо тек пошто су ми сва деца осем тебе помрла.

— Добро јутро да Бог да̂ — рече на један пут један сиромашно обучен човечуљак:

— Мој Пера — викну стара мајка. —

— Баш добро што си стигао. А то је твоја кћи? Како јој је име? —

— Гундел. —

— Е, добро сте нам дошли — викну стара мајка опет и предузимаше дугачке спреме, да се рукује с братом, бришући непрестано руке и умачући их опет у воду. —

Човечуљак изгледаше врло зачуђено; давно се нико њему није тако обрадовао, али наравно, он је сад дошао у кућу која је пуна радости.

Стара мајка узе за руку свога брата и одведе га у кућу; лице јој се сневесели, јер је он веома бедно изгледао.

У кући даде она брату и братаници да једу. Пошто су поручали, она одведе Гунделу језеру и кориту, па рече: ту ћеш да переш до подне, па ћеш онда знати где си дома. —

Она се врати своме брату и поздрави га још један пут добродошлицом.

Човечуљак стаде се жалити како му је ужасно тешко зарадити кору хлеба; стара мајка оде с Валпургом у сарачану па јој рече: колико си оно ти хтела да ми даш новаца да одем на пут до у постојбину?

— Колико год вам треба.

— Јок, реци ми, колико?

— Да ли би десет форината било доста?

— Доста и сувише. Дај ми одмах те паре.

Валпурга предаде јој десет форината, па онда рече:

— Али, нано, ја вама нисам ништа донела из престонице, ево још неколико златника, узмите ово те поклоните коме хоћете. Ја знам да је вама најмилије, кад можете коме што да поклоните.

— О, дијете, како ти мене знаш. — О, господе, сад могу и ја да поклањам! Од тога ништа лепше нема на свету. До сада ви'ш никада нисам могла никаквом сиромашку ништа да учиним.

— Ама нано, како можете тако што казати. Зар ви нисте и дан и ноћ бденисали код болесника?

— Па то није ништа, — то није новац.

— То је више него новац.

— Може бити, пред Богом; али пред људима — јес' чула, моћи поклонити новаца или оно што вреди новаца, та то усрећава. И мени су некад поклањали. Не знаш ти шта то значи, кад се две руке дотакну, па једна даје а друга прима, а има поклона који су као врео лебац у желудцу; и он засићава, али лежи у њему као олово; али опет има и добрих људи, од којих примити поклон права је благодат. Такав беше отац Груберсепов, а такав беше и гроф Еберхард вилденортски отуда иза Гамсбихела. —

— Та то је отац моје грофице — прекиде је Валпурга.

— Хвала Богу, њему ће се платити на његовој деци. Не заборављам ја ласно ни једно име. Јес', еле од обојице сам ја примала поклоне, а сада ћу ја место њих да поклањам даље. Дијете, то ти нећу никад заборавити. Даривати то је небо на земљи. Али гле, ми овде стојимо и торочемо, а у соби чека мој брат као сирота душа пред рајским вратима. Оди са мном! —

Одоше у собу. Мати предаде своме брату златицу од десет форината и рече:

— Ето, узми. Сад не морам више ићи у постојбину, моја је постојбина к мени дошла. И ако никада за живота не видим више моју постојбину — све једно, ја сам мога брата опет видела. Ето, Перо, овај новац требао је да буде мој путни трошак — узми. —

— Џиш-ш-ш-ш! — учини човечуљак као кад чвркне у лонцу.

— Шта то значи? — упиташе мати и Валпурга заједно.

— Џиш-ш-ш-ш! — одговори Петар.

— Ама, Бога ти, шта је теби? јеси ти луд? — упита стара мајка, у које се весело лице на мах промени.

— Џиш-ш-ш-ш! — одговори катранџија опет; сад се и Валпурга наљути и упита шта значе те будалаштине?

— О, ти мудрице дворска — проговори најзад човечуљак. — Зар ти већ више не знаш како цврчи кад кане једна кап на врело гвожђе? Видиш, тако је мени с овим парама. —

Стара мајка стаде му пребацивати како је незахвалан, кад мисли као и остали људи, да Валпурга може сада да обогати цео свет; та он би требао да се радује, толико новаца није он никада на један пут имао.

Петар у место сваког одговора стаде опет да чврчи. Валпурга оде у сарачану и донесе још једном толику исту суму, а њен ујак рече:

— Тако, сад је загашено. Сад могу да платим и моје дугове и да купим себи једну козу — па онда стаде звецкати златницима у руци и певати оваку песму: „Шта је најбоље? Шта је најбоље? Најбоље је, кад човек нема дугова, а поред тога има мало пара; то је најбоље! то је најбоље!“ —

Сад се стара мајка опет развесели. Она одлучи, да са својим новцима за поклањање буде врло пажљива; у мислима већ је видела све људе редом, којима ће моћи да ублажи невољу и погледи обдарених блистали су се на њеном срећном лицу.

— О, женскадијо, — стаде Петар да држи проповед, гледајући ужагреним очима своје златнике, — ви женске главе не можете ни знати шта је новац. Једну форинту у ситним парама метну ћу у џеп и задржаћу увек при себи. Ијују! то ће бити живот! шта ви знате како је то? иде човек у недељу поред механе, маши се у џеп, кад јес' нема ни парића; а сад? ја идем право у механу, ако ми је воља, вино и пиво чекају на ме, механџија и механџика, њихова ћерка и слушкиња и сви око мене лепо, и Бог зна како, и како сам, и кад сам дошао, и одакле сам, и куда ћу, па ме испраћају, па веле у здрављу опет да се видимо, и све то зашто? е, зато што имам пара у џепу. —

Стари човечуљак подвикну од радости. Стара мајка стаде опомињати брата да сада не постане неуредан човек; на то се Петар насмеја т. ј. развуче своје лице од самих бора, и рече да њему сада не пада ни на памет да иде у механу, јер кад човек има пара, онда је највећа сласт напити се воде на бунару пред механом.

— Моја грофица ми је причала — рече Валпурга и седе поред свога ујака, — да ви њенога оца знате —

— А која ти је то грофица? —

— Вилденортска. —

— Аха, тога знам ја. О, то је човек, такога човека на далеко нема, стари Немац, господин, прави господин, тај би требао да је Краљ, еј, тај.. —

Приближаваху се тешки кораци. Долажаше Ханс. Човечуљак брзо сакри паре и пришапу; „Ја нећу Хансу о томе ништа рећи“.

— Ви не треба ни да му кажете, јер ћемо му ми саме казати — одговори Валпурга.

9.

Ханс није много мазио ујца. Он га је давно познавао; горе у брдима често су се састајали, јер тамо је Ханс радио као дрварски момак а ујка Пера је чепркао смолу; али у таквим се приликама не прави велика цева од пријатељства; која лула дувана, то је све добро што један другом учини.

А сада је Ханс имао важне ствари да прича.

— Стојим ти ја и оправљам плот; она руља са бандом у недељу беше га скоро са свим развалила. Док ја тако радим, чујем нечији глас: Је си л' вредан, Хансе? Кад ја да погледам ко је, шта мислите кога сам видео пред собом? Нећете никада погодити. —

— Ваљда није механџија? —

— Не можете погодити. То беше Груберсеп главом. Он рече: Чујем да више не идеш у механу. На то ћу ја: То се никога не тиче...

— А што си се на њ тако грубо обрецнуо? — упаде му Валпурга у реч.

— Не знаш ти њега. Ако му одмах не покажеш песницу не рачуна те ни подашта Чујеш, настави Груберсеп, о Митровудне биће шест година моме Валдлу, таман толико има како ја нисам крочио ногом у механу, па сам жив и здрав, хвала Богу; видећеш и теби неће ништа валити. Ја.

имам своје пиво у подруму, када ти срце заиште пошљи к мени, или дођи сам да пијемо заједно, том приликом можеш добити и добар савет ако ти затреба, шта да радиш с новцем. Једно ти могу одмах рећи: Не узајмљуј ником ни мангуре“ — Е, сад реци нано, е сад реци жено, ко се такоме чему могао надати? Ко је могао мислити да је Груберсеп такав човек? Та њему ниси могао ишчупати ни клештима једну реч из уста. Ето ти, Валпурга, нису сви људи рђави, него мешовито, има их и добрих и рђавих, у селу као и на двору. Само пази, док сада виде како се Груберсеп опходи са мном, сад ће да налете сви к'и пчеле на гњилу крушку! —

На сваки начин то беше велики догађај. Ако Краљ на улици ослови некога, то није већа милост него што беше ова коју је Груберсеп указао Хансу и његовој кући.

Валпурга хтеде одмах да оде Груберсепу и да му се извини што је о њему ружно мислила.

— Није нужно батргати се — рече Ханс — Ја ћу да чекам док он опет к мени дође. Ама ни корака нећу да му излазим на сусрет! —

— Тако и треба — одговори Валпурга — ти си прави човек! —

— Па ето израстао сам. Више нећу расти, шта велиш ујко? —

— Јес — рече ујак — стао си већ на меру. Него знаш шта би требало да си ти? Велики сељачки газда. Ти би био за то, и она би била таман како ваља за газдарицу на великом сељачком имању. Па гле, баш ми сада паде на памет. Газда од Фрајхофа у нас хоће да прода своје имање; кажу чак и да мора. Требало би да одеш да видиш, на оном имању било би ти боље но Краљу. Ако имаш готових пара можеш цело добро добити у пола цене! —

И сада ујко стаде хвалити кућу и баштине, њиве и ливаде. За земљу рече да је тако добра и масна да би се могла јести, па тек шума! Колико је у њој благо то нико и

не слути, јер није ласно свуда продрети, па је нико не зна као он, јер он је као катранџија свуда завирио.

Валпурга беше пресрећна и рече:

— Ту ствар не треба испустити из руку! —

Ханс се претварао као да му је цела ствар са свим равнодушна. Валпурга узе га за руку па му пришапу.

— Имам ја за те још нешто.

— Не треба мени ништа. А сада те молим само једно: остави ти мени целу ту куповину имања, немој се пред ујком показивати тако похлапна. Њега је сигурно послао газда од Фрајхофа. Ту се треба нећкати и цењкати а уз то ништа не пропустити. Ослони се ти само на мене, а шта је добра шума то и ја знам; доста сам ја дуго био дрварски момак. —

Ханс је пустио ујака да сам отпутује; узгред му је само рекао да ће гледати, ако га пут нанесе, да сврне до Фрајхофа те да га прегледа.

У вече одиста дође му Груберсеп а за њим слушкиња донесе пуну тестију пива.

То беше нечувено; то нико није запамтио у селу, да велики сељачки газда дође у колибу крај језера да пије у вече своје пиво.

У његовом понашању непрестано се могло прочитати како у његовим бачијама има шездесет крава. Још никада никога и ништа није он похвалио, на све се он мргодио, веома је мало говорио, само је радио, никада се није бринуо за другога.

Валпурга се сакри. Бојала се да се према Груберсепу не покаже сувише понизна, па да тиме не расрди Ханса. Овај се понашао као да му је Груберсеп од вајкада био другар.

Груберсеп упита за Валпургу. Ханс је викну, она дође, и Груберсеп јој пружи руку у знак добродошлице.

Валпурга се одмах уклони, и сад њих двојица почеше разговор о томе у шта да Ханс уложи новац.

Сеп беше велики пријатељ државних обвезница.

— Јес — рече најзад Ханс — па онда, знаш, понуђен ми је и Фрајхоф, то је велико имање, с оне стране језера, шест сахата далеко, моја је пуница отуда.

— Знам ја Фрајхоф, бивао сам у њему. Требало је да се женим из те куће, али се не погодисмо. Колико сам чуо сада је то имање рђаво урањено, па је омршавило. Кад хоће да се од једног добра ћари, ваља га држати како треба, и земљу ваља хранити, упамти то за случај да нешто буде од те куповине. Па онда кажу да су многе ливаде тога добра распродате, а мој покојни отац увек је говорио да су ливаде сељачком имању то исто што и вимена у краве! —

Ханс се зачуди наслеђеној мудрости Груберсеповој. И он толику мудрост носи собом као да није ништа.

Груберсеп заврши овако: Осем тога ваља о ствари добро размислити. Мени би мило било ако би когод из нашег села дошао до таквог великог имања! —

— Али ми не би ништа дали да до њега дођем? —

— То не би; нисам ти ништа ни дужан; али онако ако ме затребаш...

— Како, онако? Би ли јамчили за мене? —

— И то не би. Али ја те ствари боље разумем од тебе. Поклонићу ти један дан, одвешћу се с тобом преко да ти проценим цело имање. Мило ми је што нећеш да механишеш. Сутра до подне увешћу сва моја сена. Ако ме потражиш ја ћу на цео дан отићи с тобом. Ти знаш мене, кад ја нешто обећам, онда је као у камен урезано. Ја се зовем Груберсеп! —

— Примам! — рече Ханс.

Сутрадан стајала је Валпурга крај плота своје баште са образима успламтелим од радости и гледала је за колима на којима се одвезоше Ханс и Груберсеп; радовала се што се баш у тај мах враћаху многи сељаци с рада, те су могли видети с киме се њен муж одвезао.

— Тако; сад нека цркавају од муке. Први у селу постао је другар мојега мужа! —

То не беше шала да је Груберсеп поклонио један дан из свога живота, па још у сред лета; у томе је било и нешто доброте, али поглавито је хтео да покаже оној механџијској фајти да она никада никога не може начинити човеком, а он ето може. Њему је истина све једно шта људи кажу, али опет кад може да им се покаже ко им је госа, а то не кошта ништа — онда је то пријатно.

Истина најкраће би било да су ударили преко језера; али Груберсеп зазире од воде, те тако се одвезоше у наоколо, па онда уз брдо.

Доцкан сутрадан у вече вратише се Ханс и Сеп. Ханс исприча да је имање велико, а цена поштена, и ако не онако јевтина као што се ујак разметао; добро је запуштено, али то не би сметало, он би га већ довео у ред, али не може да га купи што би много остало интабулисано; а он воли мање добро али без дуга.

Сада рече Валпурга.

— Ходи, ја сам ти давно хтела нешто рећи, а ти ме никад ниси пустио да изговорим. Имам ја још нешто за те.

Она одведе Ханса у подрум, одгурну кацу, ишчепрка земљу шакама па онда пружи запрепашћеноме Хансу једну навлаку од јастука у којој беше сакривено благо.

— Шта је то? —

— Чисто злато! —

— Господе, па ти си онда вештица!... То је... то је манђијано злато? — викну Ханс. Он се тако уплаши да је преврнуо лампу коју Валпурга беше спустила на једну преврнуту кацу.

Обоје се згрозише у помрчини.

— Јеси л' још ту? — питаше Ханс дркћући.

— Па да боме да сам ту. Та немој да се... та немој ла си тако... празноверан! Имаш ли жигица при себи? —

— Имам! —

Он их извади из џепа, али их просу по земљи. Валпурга их покупи и стаде палити, али оне се брзо гасише па им беше страшно у оној краткој модрикавој светлости. Најзад пође им за руком да опет упале лампу. Попеше се у собу. Ту Валпурга упали још једну свећу, да се не нађу опет у мраку. Ханс журно отвори навлаку и злато се засија.

— Је с' чула — викну он, па махну шаком преко лица — је с' чула? Кажи ти мени, имаш ли још? Немој више да ми овако урадиш. —

Валпурга се стаде клети да нема ништа више. Ханс рашири злато по столу, поређа га у једнаке гомилице, па их онда стаде прстом бројати. Како је он увек имао парче креде уза се, то га сад извуче и стаде срачунавати. Кад је свршио, рачун он се окрете па рече:

— Ходи, Валпурга, ходи да те први пут пољубим као газдарицу од Фрајхофа! —

Ханс уви новце опет у навлаку, па кад легоше спавати он метну тај замотуљак под главу и рече.

— То ти је узглавље како ваља. На њему се добро спава! —

10.

Кад се Валпурга сутра дан пробудила, нашла је џак с новцима поред себе у кревету, а Ханса беше нестало.

Где је? Шта је с њим?

Она се брзо обукла па га стаде тражити и викати по кући и око куће али њега нема Оде и до Груберсепа, тамо такође нису га видели. Она се врати кући, Ханса још не беше. Шта то значи? Само ако није себи што учинио? Ако су му се оне грдне паре попеле у главу? Страшни новци!

Та на њима нема ништа нечисто, а и да је било, ти су новци лежали у земљи, земља све извуче што не ваља.

Она оде на језеро. Оно још беше узбуркано и валовито, а по небу вијају се сури облаци.

Ако, буди Бог с нама, буде Ханс скочио у језеро?

— Хансе! — викну Валпурга колико је грло доносаше преко језера.

Ни од куда никаквог одговора. Она се врати кући и стаде се жалити мајци. Говорила је са свим збуњено, али је мајка тешила:

— Буди мирна. Ханс је понео собом и секиру, која иначе свагда на пољу виси; он је сигурно у шуми каквим послом; ти знаш да он не оставља ни најмање посао несвршен. Кад се врати кући немој му причати како си била детињасто-луда. Видим ја да је теби дворски живот још под кожом; о свему ти имаш велике мисли, и то врло необичне. Веруј ти мени све је на миру кад је у нама све у реду и како ваља. Пст, ето га иде и звиждуће! —

— Ханс дође са секиром на рамену певушећи.

Валпурга није могла да изађе преда њ. Ноге до колена као да јој беху осечене.

— Добро'итро фрајхофска газдарице! — рече Ханс из далека.

— Бог ти добро дао фрајхофски газда! — одговори Валпурга — где си био? —

— Био сам у шуми. Оборио сам једну јелу, праву грдосију. Та је запамтила. То ми је добра учинило. А сада дај ми што да јем, зорли сам гладан! —

Хвала Богу те још може да једе, помисли Валпурга и донесе му доручак. Она седе поред њега и радовала се свакој кашици коју је он сркнуо; уза сваки његов залогај она је задовољно климнула главом; имала је пуно којешта да га пита и да му каже, али није хтела да га смета у јелу. Она

му издиже полуиспражњен чанак у вис само да он може још пуне кашике захитати.

— А сад — рече Валпурга, пошто чанак беше са свим празан — сад причај што си тако рано отишао и што си се тако тајно одшуњао?—

— Да ти кажем. Кад сам се пробудио, испрва сам помислио да сам целу синоћницу само сањао. Кад ја пипнем руком, а новци одиста ту, и то силни новци. Дође ми као да ћу да полудим. Ама зар Ханс, онај сиромашак који је морао месецима да штеди да би могао себи купити једну кошуљу и пар ципела, зар тај Ханс има саде толико благо? Све у соби стаде ми се окретати. Хтео сам да те пробудим да се саветујем с тобом шта да чиним од себе, али ти си тако слатко спавала, па сам онда помислио: А, шта туваздан? Зар жена да ти помаже? Марш из кревета! Даћу ја теби Хансе! Па онда сам изишао, узео секиру и отишао у шуму. Све ми се чинило да гомила људи јури за мном, и ако ја бејах сам и ако тек беше почело да свиће. Ја све даље па к оној јели што је већ поодавна обележена за обарање, па онда сам збацио капут, па стадох ударати секиром да је иверје на далеко одлетало. Одмах ми је било мало лакше; за тим је дошао и Шпинервастл па ми је помагао, а све говори: Хансе, тако ти ниси радио целога живота као јутрос. А богме право има. Ми смо дрво оборили, и то се скрхало, а мени све боље; осекосмо гране, урадисмо колико други пут не би урадили за три дана. И тако нестаде оне моје вртоглавице и свега чуда у глави. Сада ми је добро и сада сам код тебе Валпурга старо добро моје! Још једном, последњи пут био сам јутрос прави дрварски момак, а сада треба да постанем велики газда сељачки, потревићу и то ако Бог да! —

И тако је и било.

Стара мајка имала је чудну умешност да је нестане кад њена кћи има нешто с мужем да разговара; изгледало је као

да у оној кућици има пуно скривених врата и подземних ходника, тако на један пут нестане старамајке, док тек опет не искрсне па нити знаш где је била ни од куда је дошла.

Тако је и сада беше нестало, и кад је Ханс и Валпурга стадоше по целој кући звати, не нађоше је нигде; кад се вратише у собу а она седи у соби.

— Нано, имамо нешто добро да вам кажемо — поче Валпурга.

— Ја видим сама највеће добро — рече она — ја видим да сте вас двоје у слози и љубави, веће ми добро не треба! —

— Јок, нано, то морате знати. Јесте л' и када помислили, када сте били слушкиња на Фрајхофу, да ви можете постати газдарица на том огромном имању? —

— Није ми то ни у сну могло доћи у памет! —

— Е, сад ће то да буде! —

Валпурга и Ханс стадоше јој наизменце причати како имају толико пара да могу да купе цео Фрајхоф и да га исплате све готовим парама, и да је погодба већ свршена, јер је Ханс уговорио само недељу дана за теслим.

Мајка Беата укочи се када је то чула. Она склопи руке а у лицу јој беше пуно бола.

— Нано, зар се ви томе не радујете? — упита Валпурга?

— Ко? Зар ја? Па да се не радујем? Видећеш већ. Али, дијете, ја сам стара, па не могу више да скачем као ти. Погле она брда на пољу. Од кад она ту стоје па до данас ни један смртан човек није већу радост доживео од мене. Ја не знам шта је Господ Бог са мном наумио, када ми овога живота такве радости даје. Он сигурно зна шта ради, а ја ћу мирно да носим све што он досуди. Ја сам мислила да за ме не може веће среће бити, него да се ти вратиш кући. Сада видим да може. Нека буде Божја воља; ја се враћам у постојбину. —

Мајка није могла даље да говори. А Ханс рече:

— Јес, нано, а сада да видите нешто што нисте виделили целога живота.

Он оде у сарачану и донесе џакуљицу са златом, па је отвори.

— Погле како се цакли и сева. Може човек да напуни две прегрши, и њима може да купи и куће и њиве, и ливаде и шуме, и стоку и амове и све! —

— То је много новаца — рече мајка. Она положи руку на новце, а усне јој се нечујно мицаху.

— Заграбите један пут — наваљиваше Ханс — баратати рукама по злату, о ала је то добро! —

Али стара мајка не послуша. Она је нешто за се шапутала.

Дете у сарачани заплака се, а Ханс викну.

— Пробудила се фрајхофска ћерка. Добро'итро ћерко газде с Фрајхофа! — Жене одоше детету а он стаде звецкати новцима па викну:

— Слушај, такву музику ниси још чула! —

Стара мајка узе дете па рече:

– Хансе послушај ме, положи новце у топлу постељицу невиног детета. То ће донети благослова, јер ма у чијим рукама да су до сада били ти новци, после тога постану благословени!

— Хоћу, нано, хоћу одмах — а окренувши се Валпурзи рече — мајка има пуно тако лепих стварчица. А већ злату неће бити ружно у топломе гнезду. Јакако! — викну за тим на дете — у твојој су колевци силне паре! Стој! Једну златицу морамо одвојити и пробушити. То ћеш добити када порастеш. Само добро да се владаш! —

— А сада морам Груберсепу — викну он најзад.

Валпурга мораде сад признати да га је јутрос већ тражила код Груберсепа. Она сад сама увиде како брзо поми-

шља на оно што је најгоре и зарече се да неће више никада тако што чинити.

Сада беху сами, стара мајка, Валпурга и дете; мајка је причала како је последњи пут била на Фрајхофу три месеца пре него што ће се Валпурга родити; онда се женио њен брат.

— Сада ћете ме тамо горе саранити — заврши она — на жалост ја не могу вечан санак боравити поред твог оца; њега је језеро прогутало и није га више дало. Ах да је он ово могао доживети!

Тако се увек највећа радост слева са највећом жалошћу.

Груберсеп дође с Хансом. Он је први честитао Валпурзи и стара-мајци. Међу тим он им препоручи да о целој ствари никоме ни речи не кажу, док се куповина на суду не потврди.

(Наставиће се)

ТРГОВИНА СРБИЈЕ У 1886 ГОДИНИ.

Извештај о трговини у Србији у годинама 1885—86, поднет Министарству Спољних Послова Вел. Британије од Посланства те државе у Србији.

Општи преглед стања трговине у Србији у течају 1886. године.

Опште примедбе. Економски положај Србије у 1886 г. још је патио од последица српско-бугарског рата. У почетку године, у скоро после потписа мира, мислило се, према критичком стању многих великих кућа, да је јака трговачка криза на прагу; та слутња, срећом, не испуни се.

Нема сумње да су аустро-угарске и немачке куће ограничиле биле кредит, који су давали били српским трговцима; и, још у почетку српско-бугарског судара, у јесен 1885 г., Француска, Италија и Енглеска отказале су сваки кредит српским кућама, — но то много на своју штету; јер њихове српске муштерије окрену своје

погледе Бечу, Трсту и трговачким пијацама Немачке. Међутим, у почетку 1886. г., пошто су српски дужници прилично добро плаћали, кредит земље и трговаца скочи опет, и потрошња знатно порасте. Српска Народна Банка, и кредитна Банка, поглавито су узроковали, јефтиноћом есконта, да се отклони очекивани застој плаћања. —

Што се тиче еспапа у опште, за време рата трговци су се знатно ограничили у набавкама, тако, да су у почетку 1886. г. готово сва стоваришта била празна, или мање више тако. У рату, опет, много је материјала утрошено и поништено; тако, да наступи прилично живо обновљење и раширење у потрошњи, нарочито тканих и металних еспапа. Опште стање трговине било је, до почетка лета, прилично живо; и како је била у главноме добра жетва, а извоз свиња и говеда није опао, и знатне суме за српске сирове производе унесене биле у земљу, то је се у разним трговачким круговима очекивала жива јесења радња. Садање несмирено стање на Балканском полуострву, пак, пореметило је ове повољне надежде. Трговци се устежу у набавкама новости, нарочито артикала које троше сељаци, јер се и ови устежу од куповања, и само купују што им је апсолутно нужно.

Потрошња варошког еспапа, помодних артикала, и женских помодних ствари, знатно је повишена, у сравњењу са прошлом годином. Придолазак многих странаца и имућног света, који су дошли у Србију да заузму положаје трговачке, чиновничке, и који су у свези са многим индустријским предузећима, много је утицао на приметно ширење луксуза у оделу и начину становања.

Немири у Балканским државама утицали су, за тим, опет на трговину и рад у опште; но ипак кредит није био сужен; само можда неколико набавака учињене су с намером да се држе у резерви. Плаћања, у главном, врше се прилично добро; и, само да је мир ујемчен, трговина би брзо оживела. Напредак рада био је, до појаве Источних компликација, прилично жив, нарочито у грађевинарском послу; и надница, у тој грани, попеле су се биле до 3—4 динара више. И ако је приметан неки застој у раду у опште, ког ће доиста нестати само дужим периодом мира, опет не може се то назвати крајњом оскудицом, јер добри се радници увек траже, и, према томе, и добро су плаћени.

За земљорадњу треба приметити да је у 1886 год учинила знатан напредак, и да је обрађивање кукуруза и пшенице много порасло. Томе су две прилике узроци, прво, настављање ширења

железничких радова у унутрашњости земље према југу, што је учинило могућим извоз пољских производа, тако, да обрађивање кукуруза и пшенице даје сада приличан приход; и друго, увођење порезе на земљу, по којој и необрађене земље, и ако на њима зграда нема, плаћају порезу према каквоћи; те, тежаци сада обрађују земљу брижљивије, кад већ морају плаћати порезу на њу, — што пре није био случај.

Интересантна је појава и пораштај извоза живе и заклане живине, нарочито ћурака, у Беч, Берлин и Париз.

Жетва у 1886. год. може се рачунати као прилично добра; берба такође; а и шљиве. Србија може, дакле, у наточ компликованом стању ствари на Истоку, сматрати да резултати 1886 год. нису били са свим неповољни.

Увоз у Србију из разних држава у годинама 1885-86.

Државе		1885 год.		1886 год.	
Из	Аустро-Угарске	29.949.375	дин.	36.650.150	дин.
„	Америке . .	1.527.900	„	1.301.250	„
„	Белгије . . .	16.000	„	489.975	„
„	Босне . . .	96.470	„	51.500	„
„	Бугарске . .	183.450	„	170.190	„
„	Грчке . . .	210.850	„	161.050	„
„	Инглиске . .	3.403.850	„	4.102.950	„
„	Италије . .	1.284.100	„	657.150	„
„	Немачке . .	2.275.775	„	2.042.800	„
„	Румуније . .	862.175	„	1.095.625	„
„	Русије . . .	793.725	„	642.475	„
„	Турске . . .	510.275	„	740.900	„
„	Француске . .	1.940.000	„	2.572.625	„
„	Швајцарске .	1.989.800	„	315.800	,,

Цела сума увоза у Србију из свију држава у 1885. г. била је 40,372.975 дин.; а у 1886. г. износила је 51,094.425 динара.

Класификација увоза у Србију из Вел. Британије. Видеће се из горњег прегледа да је целокупна вредност непосредног

увоза из Вел. Британије износила 1886 год. 4.102.950 динара; док 1885 год. 3.404.850 дин.

Главне гране Британске трговине са овом земљом ове су: (1) преден памук, и разне израђене памучне ствари; (2) колонијални еспапи; (3) вунене тканине; (4) метали и металне ствари; (5) кожа, ствари од каучука, и зејтини.

Осим тога, увози се нешто мало и очуваних јестива, гвожђарија, лекарија, кемикалија, и боје. Може се слободно рећи да три четвртине вредности увоза из Вел. Британије преставља памучне прерађевине (нарочито преден памук).

1886. године увезено је из Вел. Британије:

Еспап	Количина	Вредност
	Ћентенара	Динара
Преденог памука . .	5.829	1.467.815
Памучних ствари и штофова	3.000	1.100.000
Шивених џакова	603	60.000
Финог ланен. платна и рубља	94	27.000

Манчестерски еспапи. Све ове еспапе увозе српски трговци преко агената, а не непосредно од самих произвођача. Предени памук продаје се добро у Београду, нарочито платно (24 јарде), платно за рубље, платно за чаршаве и цицеви. У наточ аустриској конкуренцији, више се тражи инглиска израда многих од ових еспапа; а нарочито је ово случај са Инглиским платном за рубље, које се, као што ме главни београдски трговци уверавају, много претпоставља најбољем аустриском. Убељен конац, међутим, почео се увозити из Аустрије, на штету инглиске израђевине

Г. Јовановић, главни трговац овдашњи (?Пр.) са манчестерским еспапом, каже ми да не види разлога што се та радња, тако са свим врло корисна у Београду, не шири. Нема сумње да се много траже инглиски еспапи у опште; и оно неколико трговаца у Србији, који тргују са инглиским еспапима, немају повода бити незадовољним са добитком отуда. До сад су аустриски еспапи били преимућствени; али многи Срби, с којима сам се упознао, тврдили су ми да су тако

задовољни са вишом и трајашњом каквоћом Британске робе у опште, да би радо платили више да добију такве артикле, но за врло ординарије аустриске и немачке еспапе, који су поплавили пијаце.

Предени памук продаје се поглавито у Фебруару и Марту; а прерађена роба у Априлу и Мају. Око три четвртине је небељен памук, а једна четвртина бељена. Највећи део тог еспапа шаље се из Ливерпула у Фијуму, „Адрија-Угарским паробродским друштвом"; и од Фијуме право у Београд, жељезницом; то се сматра најјевтинији пут.

Увоз из Вел. Британије колонијалних еспапа, вунених тканина, метала, коже. После памучне робе, најважнији артикл увоза из Енглиске то су колонијални еспапи. У години 1886. увезено је 11.480 ћентенара, у вредности 848.575 динара; а поглавито кафе, пиринча, и бибера. Вунених тканина увезено је у вредности 69.800 динара; метала и металних ствари (поглавито гвожђа и челика обрађеног у разним артиклима) у вредности 44.600 дин; свиле и свилених ствари у вредности 25.000 динара; готових хаљина у вредности 136.450 динар.; зејтина (поглавито за јело, и нешто мало парафина) у вредности 213.775 динара; и неколико других артикала, као апотекарска роба и боја, коже, сирове коже, стакло, бисквита, у незнатној вредности, попуњују листу.

Посредно трговање с енглиском робом преко немачких и аустриских кућа. Не треба заборавити да постоји и посредна трговина с енглиском робом преко немачких и аустриских кућа; и то, у средњу руку, у вредности бар толикој, ако не већој, непосредне трговине.

Шешири. Сељаци много траже енглиске шешире, оне најординарије јевтине врсте; и они се овде продају, у средњу руку по 20 динара туце. Немачки шешири, од прилике исте каквоће, достижу цену од 25 динара туце.

Стакларија, лимарска роба, ножарија. Могао би се отворити увоз из Енглиске у Србију стакларије и лимарске робе. Често чујем од најглавнијих трговаца да би поменути артикли, као можда и ножарија у опште, могли наћи добру пијацу у Србији.

Пре три-четири године знатна количина енглиског стакла увезена је у Србију. Сада све долази из Чешке и Белгије. Трговци с том робом кажу ми да они сматрају белгиско стакло готово тако добрим — ако не баш и са свим — као и енглиско стакло; али претпостављају тако звану четврту врсту енглиског стакла првој врсти чешкој.

Роба увезена из Аустро-Угарске и осталих главних држава. Кад се погледа на увозну таблу, видеће се да Аустро-Угарска има највећу трговину са овом земљом. Њен увоз у Србију у 1885. г. износио је 29,949.475 динара; а у 1886. г. износио је 30,639.550 динара; дакле више од половине целокупне увозне трговине. Главнији артикли увоза ово су: хартија, баштовански и пољски производи, памучна и вунена роба, дрвенарија, јестива, стакларија и грнчарија, машинерије, оружје, лекарије, кемикалије, боје, колонијални еспапи, метали и металне ствари, готове хаљине, зејтини, сô, кожа и кожне ствари итд. Трговина са хартијом са свим је у аустрйским рукама, не мање од 11.405 ћентенара, у вредности 925.200 динара увезено је. Метали су увезени у вредности 3,569.575 динара; а готових хаљина у вредности 5.394.450 динара. Грнчарије и стакла у вредности од 2.854.825 дин.; а памучне робе у 4.682.800 динара.

Немачка увезла је у Србију еспапа, у 1886. години, у вредности од 2.042.800 динара, док 1885. г. увезено је 2.250.775 дин. Од ове суме највећи део пада на челичну робу и машинерије, у вредности 798.500 динара. Тешко је инглиским гвожђарима и челичарима надметати се било са немачким, било са аустрйским. У обе ове земље рад је јевтинији но у Инглиској, и подвоз је лакши из обе те земље. Још једно преимућство њихово то је систем подужег кредита. И у Немачкој и у Аустрији дају кредит за четири до шест месеца. Остали су немачки увози у Србију: баштовански и пољски производи, памучна и вунена роба, кожа, кемикалије, свила и гвожђарија (поглавито кесе, ланци, итд.) у вредности 263.150 динара. Швајцарска је увезла у Србију само малу количину памучног, ланеног и кудељног еспапа, као и нешто сира, у вредности од 315 800 динара.

Увоз из Француске знатно је порастао, достижући до 2.572.675 динара; од те суме главни су преставници: машинерија, алати, вештачки производи, и оружје, и процењени су не мање но 2.494.775 динара.

Увоз из Савезних Држава американских достигао је 1.301.250 динара; од којих 592.925 дин. пада на колонијалне еспапе, а 628.850 динара на масне производе.

Увоз је из Белгије незнатан, достиже 489.975 динара, од којих 452.325 дин. пада на метале.

Увоз из Италије достигао је 1886. г. само 657.150 динара; а 1885. год. био је достигао 1.286.100 динара Ова сума преставља поглавито колонијалне еспапе, зејтине, и стакло.

Румунски увоз порастао је од 862.075 дин. у 1885. год. на 1.095.625 динара у 1886 години. Тај увоз преставља у главноме стакларију, камењарију и грнчарију.

Русија је увозила у Србију масне производе и производе од животиња, у вредности од 742.575 динара.

Турска је увезла поглавито баштованске и пољске производе и колонијалне еспапе, у вредности од 741.000 динара.

Коноплани џакови. Конопљани џакови употребљују се за извоз жита Монопол ове радње, који је до пре три године био у рукама Данд̂иских (Dundce, варош у Скотској. Пр.) кућа, прешао је сад са свим у руке аустр̂иских произвођача бечког Конопљарског друштва. Узрок је томе у много савршенијем шивењу аустр̂иских џакова. Београдски трговци, који раде с тиме, кажу да би данд̂иски произвођачи и сад имали целу ту трговину у рукама: да нису били онако немарљиви у шивењу својих џакова, и ако су аустр̂иски џакови нешто јевтинији, због подвоза.

Могу још овде споменути да су многи инглиски агенти у последње време пролазили кроз Србију, с намером да добију наруџбине за разне конопљане артикле, а нарочито џакове.

Немачки артикли од ливеног челика, са инглиским натписима. Треба приметити да многи артикли од ливена челика, као: алати, ножарија, итд. који носе инглиске натписе, нису ништа ни мање ни више до ординарни немачки еспапи. који су тако маркирани да би се боље продали. Можда би се што могло учинити да се отклони тај насртај на добро име инглиских производа.

Многи аустр̂иски производи носе инглиске натписе, такође, (готово увек рђаво сречене), и састоје се у свима могућим артиклима, као: шеширима, оковратницима, обући, кожним еспапима итд. У многим случајевима ти артикли маркирани су или инглиским краљевским грбом, или перјаницама принца Уелског, заједно са њиховим девизама. Многи се безазлени купац превари тим маркама, држећи да је роба најбоље инглиске израде.

Преимућство пута Фијума - Сисак над Солунским путем, у трговању са северном Србијом. Јужна Србија и западна Бугарска доиста ће користити се Солунском пругом; но, погрешно је веровати да ће тај нови пут бити омиљен у опште за српску трговину. Многи главни трговци београдски, са којима сам о том разговарао, држе да ће пут Фијума - Сисак, по свој прилици, остати омиљена пруга. Београдски ће трговци, или они из северне Србије, по свој

прилици, продужити извоз своје робе преко Фијуме, пре но преко Солуна, јер је река Сава пловна за трговачке потребе чак до Сиска (може се рећи) целих 11 месеца у години; а одатле роба стиже у Фијуму кратким једним жељезничким преносом. Сава се врло ретко сасвим заледи,. и била је пловна целе прошле зиме. Тако, Ниш, као главна варош и главно трговачко средиште јужне Србије би ће, у самој ствари, место које ће највише добити новим тим путем.

Ниш, у погледу нове Солунске пруге. По испитивачима које сам сад скоро чинио у Нишу, наклоњен сам држати да се инглиски трговци не би кајали: кад би установили у тој вароши један депô еспапа (који се доста тражи), као индијског пиринча, бибера, итд., као можда и стакларије у опште. Нема ово никакве сумње да ће Ниш, чим проради Солун-Скопље-Врања пруга, постати трговачко место од велике важности.

У опште се мисли да ће подвоз на Солунској жељезници бити много јевтинији но на садањој Трст-Београд прузи. Неки кажу (али то је за сад само нагађање) да ће подвоз бити око 40% јевтиније но што се сад наплаћује на Трст-Београд прузи.

Пошто Турска извози знатне количине зејтина и кожа из Албаније у Србију, а и због других узрока, изгледа да ће она добити јевтином тарифом на њеном делу жељезнице.

Подвоз од Ливерпула, преко Фијуме, до Београда; и од Амстердама до Београда. Подвоз од Ливерпула, преко Фијуме, до Београда стаје 8·75 дин. до 9·85 дин. од сто кила; а времена прође (у средњу руку) седам до осам недеља. Од Фијуме роба се обично шаље право у Београд и не прошав (?) кроз Сисак.

Подвоз од Амстердама до Београда стаје 8·75 дин. до 10 дин., од сто кила; а времена прође само један месец.

Српски извоз.

Целокупна вредност српског извоза 1886 године износила је 40.629.076 динара; а 1885 г. износила је 37.615.299 динара.

Следећа табла показује вредност извоза у 1885 и 1886 години у разне државе, онако како сам добио податке из статистичког одељења министарства финансије: —

Државе	1885 год.	1886 год.
у Аустро-Угарску	35,417.950 дин.	31,912.900 дин.
„ Босну. . . .	530.975 „	554.800 „
„ Бугарску. . .	831.400 „	1.046.000 „
„ Инглиску. . .	57.025 „	194.350 „
„ Италију . . .	173.325 „	144.950 „
„ Немачку . . .	35.500 „	54.575 „
„ Румунију. . .	89.400 „	281.112 „
„ Турску. . . .	2,621.925 „	3,100.325 „
„ Француску . .	869.550 „	327,225 „

Из горње табле видеће се да готово сав Српски извоз иде у Аустро-Угарску, одакле мали део, око једне петине, шаље се непосредно у друге земље. Главни извози Србије састоје се из стоке (поглавито свиња), шљива, кожа, жита и дрва.

Следећа табла показује број свиња извезених у годинама 1881—1886: —

1881 год.	305.612	комада
1882 „	285.750	„
1883 „	304.077	„
1884 „	194.430	„
1885 „	210.377	„
1886 „	290.644	„

Стока, а нарочито свиње. Осим 290.644 свиње извезене из Србије у 1886 год., треба рачунати и 126.970 оваца и јагањаца и 44.580 волова и крава. Целокупна вредност извезене стоке цени се на 19.715.500 динара. Готово све те свиње извезене су у Аустро-Угарску, одакле су обично отправљали их у врло великом броју у Немачку; али сад је то отправљање сасвим престало због заштитне царине немачке на живу стоку из Аустро-Угарске. Санитарне мере које предузима Аустро-Угарска, опет, у многоме су узрок редовном опадању, примећеном у овој најважнијој грани Српске извозне трговине.

Турска је увезла из Србије, у 1886 г. 94.740 грла стоке, у вредности од 1,362.875 динара; Босна 20.852 грла, у вредности

469.225 дин.; и 3.426 грла отишло је у Италију, у вредности од 173.300 динара.

Извоз жита, воћа и шљива. Изузимајући једну врло незнатну количину, извезену у Бугарску и Румунију, све је остало извезено у Аустро-Угарску.

Целокупна сума вредности извоза жита, воћа, и шљива у 1886 г. рачуна се на 13,385.900 динара; од ове суме више од пола пада на извезене шљиве. У 1884 г. око 20,056.155 кила, у вредности од 6,861.025 динара; а у 1885 г. око 23,228.777 кила, у вредности од 5,805.000 динара, извезено је из Србије.

Разне примедбе о шљивама. Рачуна се да се једна трећина извози право у Немачку, преко Регенсбурга; једна трећина право у Америку преко Фијуме; и једна трећина у Пешту, одакле се шљиве шаљу разним јевропским пијацама. Нарочито треба приметити јачање извоза шљива у Северну Америку, преко Фијуме. Фијума је згодније подесна за то но Трст; од почетка сезоне не мање од 400 потпуних вагон-товара испраћено је морем, и поглавито у Северну Америку.

У Босни шљиве су родиле 1886 г. више од трећине прошлогодишњег рода, и могу се рачунати на 170.000 ћентенара; док је Србија дала једно на друго добру бербу на 357.832 ћентенара. Од те количине више од три четвртине извезено је. Каквоћа нове српске робе била је врло задовољавајуће природе, воће здраво, добро осушено, знатно у количини, и постојане природе. 1885 г. непосредна трговина са Вел Британијом отворена је са шљивама, и изгледа да ће узети знатне размере у будућности. Шљиве се троше у грдној количини у Немачкој и тамо се и извози највећи део. У Инглиској шљиве сматрају више као луксузан артикл, и Француске „prunes impériales", као што се продају на инглиским пијацама, у милости су; и ако су можда, српске шљиве, у опште нешто мање од француских, имају, ако ишта, финији укус, и могу се зацело продавати врло много јевтиније но што се данас иште за француски производ. Прави је узрок, можда, у томе што, као што се суве шљиве понајвише троше међу богатијом класом у Инглиској, боље паковање и у опште украшавање француских „prunes impériales" чини их привлачнијим за око, и тако, и ако су скупље; продају се боље. —

Кажу ми да би извозачи корисније извозили шљиве, кад би их паковали у нарочито за то начињену бурад за 100 кила.

Коже. Целокупна вредност извезених кожа из Србије у 1886. год. износила је 3,933.400 динара. Од те суме не мање од 3,661.850 дин. вредности кожа отишло је у Аустро-Угарску; само 262.300 дин. у Француску; и 5.075 дин. у Немачку. Коже се у тим земљама учине и прераде, и, на ноелетку, врате се у Србију као увоз. Неколико кожарница што има у земљи праве врло красну кожу, но им је готово немогуће надметати се са Аустро-Угарским и Немачким увозом. Коже што долазе из Француске само су од најфиније какvоће.

Јагњеће коже могли би британски трговци с добити извозити. Тај артикл могли би британски трговци с извесном хасном извозити из Србије; јер је врста (од које се праве јаке јефтине рукавице) и добра и јевтина. Јареће коже могле би такође наћи добру пијацу у Инглиској. Велики број јарећих кожа шаље се у Француску и Немачку, да се само прераде у финију врсту коже за обућу. Кажу ми да кожа, која се у великој количини извози из Лондона у Беч, често нађе пута у Србију, а поглавито у Београд.

Јестива и пића. Целокупна вредност извоза јестива и пића из Србије у 1886 г. износила је 1,163.750 динара. Од ове суме 348.200 дин. вредности извезено је у Аустро-Угарску; 162.700 дин. у Турску; и 597.250 дин. у Француску. Само незнатне количине извезене су у Немачку и Румунију. Под речју пића разумеју се вина и ракије, но вина чине главни део извоза. Можда велики део од оних 348.200 дин. урачуњених Аустро-Угарској, у самој ствари отишао је у Швајцарску, т. ј. велика количина српског вина оде у ту земљу, посредно кроз Аустро-Угарску; и, како се Швајцарска не спомиње у извозној табли, то ће бити узрок тако великој количини извоза у тако винарску земљу као што је Аустро-Угарска.

Вино. Неготин је главно винарско место у Србији, и тамо се прави оно изврсно, врло јако, тамно (готово сасвим црно) вино, које се тако много посредно извози у Швајцарску, и у јужну Француску. Неготинска су вина врло употребљива за мешање, и на то се готово искључиво и употребљују у Швајцарској и јужној Француској. Остала земаљска вина, као Смедеревско и друга, и ако лоше израђена, пријатног су укуса, и у главноме лака вина; но, и ако их много троше у земљи људи из унутрашњости, сувише су лака у какvоћи, и нису довољно фина, да издрже извоз. У Београду махом троше мађарска вина као Villánier, Magyaráder, Szegszarder и друга, и доиста, може се рећи да само разне врсте мађарских вина и пије боља класа у целој Србији.

Француски агенти баве се у Неготину већи део године, тако да сами приреде вино, које после отправљају право у Француску.

Метали. У главноме из Србије се извози бакар и антимон. Вредност извезена у 1886 г. износи 51.850 динара. Већи део извезен је у Аустро-Угарску, а мање у Бугарску и у Турску.

Масни производи и лој. Целокупна вредност извоза изнела је 179 500 динара. Већи део, у вредности од 134 950 дин., извезен је у Турску; остатак је отишао у Аустро-Угарску и Бугарску.

Минерали. Главни су минерали: камен за грађевине, и камењарија у опште. Изгледа да ће та грана постати важна радња за Србију. Целокупна вредност извоза у 1886 г. изнела је 227.875 динара. Од тога је извезено камена у Аустро-Угарску у вредности од 78.300 динара; и 73.375 дин. у Турску. Мање количине извезене су такође у Бугарску и Румунију.

Отпаци, крпе и кости. 4.207 ћентенара, у вредности 54.475 динара ових артикала извезено је у Аустро-Угарску; друге земље не спомињу се у извозној табли.

Разни предмети. Колонијални еспапи, ствари ланене, кудељне и ужарија, главни су артикли под овим именом, који су извезени из Србије. Целокупна вредност извоза изнела је 1,348.275 динара; од којих не мање од 1,216.600 динара ужарије; три су главна купца Турска, Бугарска и Аустро-Угарска. Прва купила је за 629.875 динара; друга за 681.850 дин.; а трећа за 92.375 динара.

Зашто је извоз баштованских и пољских производа и дрвене грађе у Инглиску био јачи 1885 г. но 1886 године? Извоз тих артикала, у Инглиску 1886 г. изнео је само 57.024 динара, а 1885 г. 194.360 динара. Узрок је у томе што је српска Влада сама, за време рата, покуповала готово све те артикле у земљи, за подмирење својих нарочитих потреба.

Дрва и грађа. Извоз дрва и грађе из унутрашњости Србије у Инглиску знатно треба да окочи кад се Солун-Београд железница отвори; јер већи део тих дрва (поглавито храстовине), тврда и употребљива за грађевине, налази се близу турске границе.

Индустрија. Садања индустрија у Србији још је мање више у повоју. Фабрика штофова у Параћину, коју је подигло 1881 г. једно аустријско друштво, израђује штофове од српске вуне; но, због јаке аустријске конкуренције, добит није велика.

Радње у Пироту, које израђују ћилиме, споро се опорављају од великих штета које су претрпеле за време последњег Српско-Бугарског рата. Ти пиротски ћилими врло су лепо откани вуном у

свима бојама, поглавито црвеној, и прилично су истрајни. Средња је цена једног ћилима, 6 стопа дугачког и $3^1/_2$ стопе широког, 25 динара. Неколико парних млинова раде у земљи и, држим, прилично напредују.

Пиваре. Неколико пивара у земљи изгледа да напредују; а две велике пиваре постоје у Београду и врло добро раде. Пиво постаје омиљено пиће међ Србима, и велике се количине троше по разним кафанама у престоници. Пештанско (Штајнбрушко) пиво конкурира београдским пиварама. То је пиво налик на Пилзенско, отворене боје и лако.

Неколико кожарница и дистилерија, као и неколико циглана и црепарница у Београду, попуњују листу садањих индустрийских радња у Србији.

Руде у Србији. Србија је увек била на гласу као богата у рудама; а зна се и из Историје да су Римљани изнели велике количине злата, сребра и бакра из земље. Њихови радови још се познају по Србији. Мљечани су дошли после Римљана, и цео један век обрађивали успешно златне и сребрне руде. Грдне гомиле шљаке, остале иза Римљана и Мљечана, и сад се налазе у разним пределима Србије.

Најзнатнији су рудници у Србији ови: — Рудник (Сребро и бакар), Рипањ и Авала (Сребро, олово, и жива), Крупањ (олово и антимон, до скоро обрађивани Српском државом), Мајданпек (бакар и гвожђе) Мајдан Кучајна (бакар, сребро и олово), Сење Сикола, и Вршка Чука (угаљ).

Рудник се рачуна као најбогатији рудник у Србији, али треба огромног капитала да се обрађује, јер ваља копати дубоке ходнике.

Рипањски је рудник у рукама једног инглиског друштва, које намерава у велико обрађивати га. У овом су руднику нађене богате жице живе.

Сребро-оловни рудник Авалски обрађује једна група Српских капиталиста, и, како чујем, добро ради.

Мајданпечке руднике обрађивала је држава пре једно 20 година, без великог успеха; после их узме неко француско друштво, па и то предузеће пропадне. Пре пет година дата је концесија, за 50 година, за обрађивање тих рудника г. Џону Холовуе, из Лондона. Овај господин пошто је потрошио грдне новце на том предузећу, 1885 г. пренесе концесију на г. Огиста Шодоара, из Беча, који и сад ради. Да споменем још и да то друштво гради сад је-

дну узану жељезничку пругу од рудника до Доњег Милановца на Дунаву.

Мајдан Кучајна (богата у бакру) до скора је била у рукама једне инглиске куће, која је утрошила ту грдне новце, без икакве добити.

Угљени мајдан Сењски у рукама је „Handelsgesellshaft"-а берлинског. Кажу, да је тај угаљ врло добар, и изгледа да ће успети, јер је Рудник врло близу — 12 километара — од Ћуприје, станице на Београд-Нишкој жељезници. Угаљ Сиколског рудника такође је врло добар, и, по мом мњењу, овај би се Рудник показао врло добар за улог инглиског капитала, јер је близу Дунава (једно 30 килом.)

Пре једно годину дана једно белгијско друштво добило је концесију за обрађивање угљеног мајдана у Вршкој Чуци. Оно ће да сагради жељезницу, на једно 72 килом. у дужини, од Рудника до Дунава, и то ће стати на 3.000.000 динара. Рудник је у Тимочкој долини, уза сами Зајечар; и кажу, да је угаљ и обилан и добре каквоће, и може по времену бити извор великог богаства за земљу.

Мајдан литографског камена. Близу Ваљева има један богат рудник литографског камена, који би такође могао бити користан за улог инглиског капитала. Жељезница је пројектирана да прође кроз тај предео.

Пушчани прах. Држава је узела себи монопол за прављење пушчаног праха, и у будуће ће бити под надзором Српског Министра војеног.

Концесија за сушење свињског меса. Концесија за сушење свињског меса по американском систему, дата је била, пре једно три године, једном шкотском синдикату; али је пропала. Ова индустрија, на коју би се врло корисно могао употребити капитал, заузела је сад једна група Српских и Аустријских капиталиста; и она намерава подићи једну велику фабрику у пожаревачкоме округу, средишту свињарске радње у Србији.

Поправљање Београда. Општинске власти београдске добиле су, у последње време, понуде за осветљење, канализацију, и водоводе, од аустријских, француских, талијанских, и белгијских капиталиста. Општина је већ поручила грађење једне покривене гвоздене пијаце, и шест основних школа, по једну на сваки кварт вароши. Уговорена је цена за поменуте грађевине и износи 1.500.000 динара. Шест школа стаће 1.299.925 дин.; а пијаца 252 000 дин.

Осветљење (мањ ако врло повољне понуде не стигну) изгледа да ће, за сад, остати како је. Најважнији су радови око канализације вароши. Многе су понуде поднете за калдрмисање Београда; и становници ће по свој прилици, чинити све што могу да се што пре то питање оконча, јер им је догрдело садањѐ врло несносно стање калдрме у њиховој престоници.

Напредак у грађевинама. Могло би се овде споменути и то да се Београд врло брзо шири, и да се грађевине дижу готово у сваком крају вароши. Значајна је појава да су сви зидари, надничари, итд. или из Аустро-Угарске или Маћедоније. Они из Маћедоније, обично, враћају се кућама по свршетку грађевинске сезоне. Срби ретко се баве тим пословима, због оскудице у вештом обучењу.

Парни транвај. Пре једно осам месеца дата је концесија, једној аустријској кући из Осека, за грађење пруге парног транвaја кроз Београд. Та пруга (неких 16 килом.) ићи ће у Топчидер, омиљено летње шеталиште варошких становника, и проћи ће такође поред новог гробља, које је скоро отворено из санитетских обзира; старо гробље сувише је близу средине вароши, те опасно за здравље. Концесијонари покушавали су да нађу у Немачкој потребни капитал за грађање те пруге; но с каквим успехом још се до сад не зна

„Unita", океански пароброд, и његов долазак из Норвешке у Радујевац, српско пристаниште на Дунаву. „Unita", један океански пароброд од 600 тона, с товаром у главноме Дандиских кудељних џакова и празне буради, долазио је сад скоро у Радујевац, српско пристаниште једно на Дунаву. „Unita" је дошла из Бергена. (у Норвешкој), али је натоварена у Нанту (у Француској) одакле је право дошла у Радујевац, зауставивши се само на Малти колико да узме угља. Од Нанта, стигао је за 25 дана, три дана од тога броја прошло му је уз пут, т. ј. -- по̂ дана на Малти ради угља, два дана у Маријофито (на Мраморном мору), и по̂ дана у Галцу. Та лађа, пошто је стојала пет дана у Радујевцу да растовари, натоварила је вино за једну француску кућу у Нанту, и вратила се право у Норвешку истим путем којим је и дошла.

Казују ми да је подвоз стао само 8 дин. и 75 пр. по 100 кила; и како пут од Нанта до српског пристаништа на Дунаву није изнео више од 25 дана, тај први успешни покушај једног океанског пароброда, дошавшег у једно српско пристаниште, изазвао је знатну пажњу и интересовање.

Монопол дувана. 2.500.000 динара платила је Лендер Банка бечка за закуп, а чиста добит друштвена рачуна се између 6 000.000

и 7 000.000 динара годишње. Монопол је дат за 25 година, а по истеку тог рока може се продужити за других 25 година.

Финансиска криза, и тужбе на застој рада. Трговци и дућанџије у опште туже се на слаб рад у ово време, и да се велики застој рада опажа у целој земљи. Порезе су главни узрок томе, и сељаци, јако оптерећени порезама, знатно су ограничени у куповинама. Шта више, пореза се наплаћује врло споро, и чим се прими изгледа да је влада с места и употреби.

У прошлом Марту било је више банкротстава међ трговцима но целе прошле године; и та банкротства баш као да су тешко удариле старије трговачке куће доброга имена. Ниш је такође јако претрпео у том погледу. Независно од тога, свет се јако тужи на порезе овакве какве су сад, као и против давања монопола дувана од стране владе.

Завршујући овај рапорт, могу споменути и да су цене земаљских производа још једнако врло ниске.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

ШКОЛОВАЊЕ У СРБИЈИ И — СЛИВНИЦА.

II. Мало бројева.

Рекао сам да се г. Карнћев претрес наших школа не може оправдати стварним стањем њиховим, па сам се тиме задужио да то докажем своме читаоцу.

Ваља ми испрва приметити, да се у својој првој критици нисам упуштао у критеријум статистичких бројева, што их је г. К. навео у „Школовању“; нисам за то, што сам мислио, да их је *морао* прибрати из званичних бележака о нашој настави, које су, као што рекох верне и тачне. Уз то сам знао, да наша народна настава у многоме оскудева, па нисам био ни склоњен да је браним, све да сам и назирао, да је писац „Школовања“ спустио испод њезине стварне вредности: погрешка та — мишљах — може само користити настави; што црње обојено, то ће се пре скренути пажња на њу, — а за народну просвету не може се нигда доста пажње рекламовати.

С тога сам оставио на страну бројеве о нашој настави, и ограничио се само на то, да ставим у сумњу статистичке бројеве из Ист.-Румелије, а Хрватске и Славонске покушао сам да сведем на њихову праву меру. То сам учинио доказима, које г. К. није побио у својим „одговорима“ али ме је колеричним гласом њиховим нагонио, да пустим овде те обзире, да загледам у „Статистичке белешке“ [1]) о нашој настави, и да их упоредим с бројевима изложеним у „Школовању“. Дело његово штампано је под 1886, те се с тога могаше с пуним правом предпоставити, да је писано годину пре, дакле на основу бележака од $188^4/_5$. Међутим је г. К. изнео у том делу белешке из год. $188^3/_4$, што ме је навело на сумњу, коју сам изрекао: да је та његова статистичка расправа о нашим школама била писана годину пре српско-бугарског рата, а после њега „силом околности“ узела на се поносит наслов „Школовање у Србији“. Излазећи на јавност с белешкама, из којих ће писац да изведе тако строг суд о нашој настави, *збиља* према задатку своме требала је да га нагони, да исправи те бројеве, да би бар приближно одговарали времену кад излази књига. Што он није то учинио, сведочи само, да му ни тада не беше збиља, кад је себе уврстио у људе „*који нису у стању збијати шалу и са оваким, најживотнијим (!) питањем једнога народа*“ — — (стр. 49). Одиста, људи који не збијају шалу са оваким животним питањем народа, виде у овом поступку пишчевом погрешку, и ја се ни мало не устежем поправити је, узев за мерило стања наше нар. наставе оне бројеве, који су у ствари постојали у оно доба, кад је г. К. писао своје „школовање.“

Читаоци моје критике знаће, да сам у њојзи приговурио писцу ово троје: 1. Да је сувише поверовао статистичким бројевима Ист. румелијским; 2. Да у бројевима што их је навео, није имао довољна ослонца да изведе на све, што је извео у својој књизи; и 3. да је то што је извео, рекао тоном, који је неподесан за научну расправу, те с тога непријатан читаоцу а некорисан ствари. И то је све приговорено начином, да би се тиме могао задовољити писац, све да је и човек већих претензија. Међутим је г Карић био другог мњења, он је из резервисаног начина критичаревог извео погрешну претпоставку, да је овај ненадлежан за такве расправе; да брка у оно што му није посао, — те је с тога у своје и тако жучно мастило усуо још мало „грчина“, да га одгони с поља српске критике — руглом и багателисањем. Одиста срчано! Али је у тој не-

[1] Књига IV. Београд 1887.

појамној жестини својој превидео нешто; превидео је да оружје у душевној борби писаца с критичарима, има као и свако оружје свој јек, који не може да повреди, а то је реч, и своју перкусију која обара, а то је факт наперен на противниково суђење. Не књига г. К. о којој је реч, већ достојанство *српске књиге* побуђује ме, да голим речма пишчевим ставим на супрот факта по реду.

На први преговор мој нагласио сам само мишљах (Sapienti pauca!): да би свака европска држава могла завидети Источној Румелији, за тако брилантну народну наставу, као што се огледа у оним бројевима. То значи: да у образованоме свету нема државе, која би могла рећи, да има на свакых 229 становника једну школу, а на 222 по једнога наставника. — Показао сам даље, да по тим цифрама наставни буџет даје учитељу *годишњу* плату од 251 дин., док се из статистике наше наставе може видети, да *најмања* плата наших и тако хрђаво плаћених учитеља износи 800 дин. Прву је поставку моју г. К. из појмљиве опрезности — превидео, јер у толиким „одговорима“ нигде ни спомена, да има у Европи државе са јачом народном наставом, но што је источно-румелијска —; на другу је одговорио, да су у Турској учитељи „оџе“ који су задовољни и са мало „пешкеша“. На овакав одговор могу рећи, да би писац био боље учинио, да је превидео и ту другу поставку, јер се из њега изводи, да човек не може бити на чисто с питањем, шта се у европском друштву данас ište од основне наставе, кад мисли, да је с читањем и писањем основна школа постигла све. Па још кад је тај човек *наставник* главом! Ђаци оних јевтиних турских учитеља, науче за 2—3 године ако не да читају, то бар да меморишу неколико сура коранских и добри су ако уз то знају да напишу писмо, кад изађу из школе — али оно, што даје та школа својим ђацима на западу — о томе разбирати значи у ортодоксном смислу турском — *грешити*, све да и уступим, да би те „оџе“ умели о том да суде. И те „оџе“ морадоше под командом „професора Карића“ да уђу у борбу против српске народне наставе, те да нам покажу, колико смо у нашем школовању, које се како-тако једначи с европским, *заостали иза њих!...* Имао сам прилике да гледам више пута те школе и наставнике, па сам свагда у неком веселом расположењу помислио, да могу онаке какве су, одиста бити корисне по „државну мисао“ једне теократске државе, али никад ни на крај памети не беше ми, да ове школе могу ући у какву му драго компарацију са основним школама западнога стила. Ту новину унео је г. К. у српски свет, и може се поносити њоме, јер је одиста оригинална!

За потврду другога приговора у мојој критици није ми потребно трошити много речи; довољно је да узмем за то г. К—ево „кретање кривичности“ у нашој земљи. За одредбу у каквој вези стоји јавни морал с наставом, „кривичност“ је веома растегљив појам, почем нас судска казуистика учи, да где што нису изузети из те листе кривичности ни они људи, који не само не вређају јавни морал него се дижу у обрану његову. С друге стране зна се из статистике кривичности, да има преступа, (као фалзификати и др.) до којих се само *путем наставе* може доћи. и да ови у свима статистикама светским стоје у једнакој сразмери према настави. Зна се даље и то, да у одредби кривичности ваља строго делити злочин од преступа; да ваља оба лучити по варошима и селима; да ваља кривце делити по занимању, материјалном и породичном стању, по старости и физичком положају, да би се могло тачно оценити, како се креће јавни морал у земљи и дознати, где је у ствари и шта и колико упливише на њ.[1]) Од свега овога у „статистици кривичности“ г. К. нема ни помена; њему беше главно да бројевима покаже, како у нас кривичност нагло расте од год 1873; међутим дешава се, да у растећим бројевима „кривичности“ опада број убијства и похаре, и тада се несме изводити то што г. К. изводи, да јавни морал апсолутно опада, већ противно, да се поправља. Уз то је ствар позната, да узрок злочину не лежи непосредно у школи него у отежаном физичком положају човечијем (што је у нас одиста наступило иза два рата) а да на овај само посредно упливише школа, у толико у колико успе, да усади у младо срце човечије начела наравствености и да га научи прометати свој рад у што већу привреду.

Ово би по себи већ било доста, па да читалац опази, како је олако прелазио г. К. преко и тако мршавих статистичких података, кад је пошао с њима да расправи тако крупно питање у народном животу, као што је то његов јавни морал. Али има још нечега, што то боље показује. Он види из тих бројева, да кривичност у Србији „нагло расте“ и на први поглед одиста је тако: год. 1873 било је 2172 случаја кривичности; год. 1881 3503. Одиста голема разлика! Али кад се овај број упореди с укупним бројем становника, излази да је год. 1873 био један (рецимо) злочин на 552 становника, а год. 1881 један на 545, и тада се не може рећи, да кривичност

[1]) Француска статистика кривичности показује, да проневере и утаје падају већином на људе ожењене и иначе добро положене, дакле на сваки начин добро школоване.

„нагло расте“, а изрече ли се то, онда се мора отрпети, да ту изреку оборе сами бројеви.

Сличну је омашку учинио г. К. и са школом, кад је рекао („школовање . . . стр. 17)“ *да је код нас број школа према броју становништва у год. 188³/₄ стајао у сразмери, у којој је стајао пре 30 год., дакле 1854 год.*“ Он вели да се на то „упрепастио“, али без разлога. Год. 1855 било је у Србији 274 школа [1]), хоће рећи једна школа на 4744 становника; год. 188³/₄ сâм вели да је било 631 школа, и тада долази једна школа на 3011 становника. Наћи једнаку сразмеру у бројевима 30 : 47 значи утонути у — аритметичку обману.

За доказ, колико је оправдан трећи приговор у мојој критици, није ми потребе трошити речи. Нека читалац загледа у који хоће лист, г. К.-ева пролога и епилога, па ће наћи на свакоме по мало оправдања за критичара.

Али ово сам узгред поменуо само да нагласим, каква је стварна вредност рада г. Карићева у опште; главно је мени да покажем читаоцу, како је писац „школовања“ некоректним бројевима крњио непосредно своје изложене закључке, а посредно народну наставу нашу. Тако ћу зар најбоље успети да покажем своме читаоцу, а ваљда и г. Карићу, за што га не држим за непогрешива ни после оних „одговора“, у којима се, као у књизи му, огледа неко самопоуздање — sans façon.

Да почнем с буџетом за народну наставу; овај је покретач рада, душа свакоме просветном питању.

У „школовању“ стр. 17. стоји да је за народну школу утрошено свега 1,204.229,86 дин. Од ове своте спада на државу 826.341 дин. 97. пар. а на општине 377.887,83 дин. У ствари утрошила је држава год. 188⁴/₅ 857.097 [2]) а за општине просветна статистика још нема прикупљених података, колико је утрошено, али се — вели статистичар — „може а priori узети, да ће тај издатак бити раван ономе, који за исту цел чини држава.“ По томе је свега издато 1,714,194 дакле ¹/₂ милиона више но што наводи г. К., а кад је тако онда наша народна настава не стаје с главе на главу 0,63 дин., као што он мисли, него 0,90 дин.

Али се овде сад истиче питање: кад просветна статистика нема још прикупљених података, колико су општине утрошиле на

¹) Статистика наставе 187⁴/₅ стр. 82.

²) Статистичке белешке IV. стр. 35

школу, од куда их има г. Карић. Наравно их није прикупио идући од општине до општине, него их је морао наћи негде у статистици. И одиста у статистици наставе за год. $187^4/_5$ (стр. 249) стоји да су општине утрошиле те године 375,868 дин. Г. Карић је мислио да може дозволити *увећаној* Србији да потроши *после 10 година* што више на народну школу и ставио је подашно тај вишак *за 2000 дин.* Иза овога се јасно види, да г. К. није човек, „који збија шалу с оваким најживотнијим питањем једнога народа". — Одиста 30 пр. дин. мање на једну главу српску, што то у ствари и чини — тиме ће се лакше доказати, како је Србија огрезла у „афричком варварству" . . . .

Ни с бројевима о школској посети г. К. није био срећнији. По њему је било у основној школи ђака свега 38.337, и отуд изводи да 1 ученик долази на 50 становника; у ствари [3]) било је 47.044 ђака, или 1 ученик на 40 становника. Цифра *испитаних* ђака је по статистици већа, но што је *уписаних* ђака у књизи г. К. јер она износи 39.754. — Оваке крупне омашке не смеју су чинити у књизи, где је реч о „најживотнијем питању једнога народа!"

Тако је већином и с осталим бројевима; неки су већи, неки по изузетку мањи; школа има 631, у ствари 666; наставника 950 у ствари *мање* 903. (стр. 7). Школе које су затворене због хрђаве зграде, писац не помиње, јер мисли, да је „непоштено" кривити за то „народ" што данас н. пр. с тога не раде 68 школа у Србији. Али о апстрактним стварима као што су „поштење" „шарлатанизам" и др. биће мало говора, пошто свршим са конкретним бројевима у „школовању."

Кад је тако с цифрама основне наставе, о којој је писац као што вели (стр. 17) изложио „све елементе" (у ствари није се ни елементарно дотакао резултата *учитељског рада* у школи), разуме се да ни с бројевима о средњој настави не може бити боље. По њему је на средње школе наше издато, и то:

на гимназије	457.119	дин.
„ реалке	83090	„
„ виш. жен. шк.	52788	„
Свега	592.997.	

по статистици наставе издато је: [4])

[3]). Стат. бел IV. стр. 19. [4]) Ibid стр. 25.

[4]) Стат бел. IV стр. 211.

на гимназије	485.441	дин.
„ реалке	91.012	„
„ виш. жен. шк.	58.892	„
Свега	635.345	дин.

Дакле не 34.523 дин. *мање* него 8000 дин. *више* но у Хрватској и Славонији. — Замашна последица ове малене разлике та је, што се замењује г. К.-ево 0,31 дин. на главу са 0,35 а тиме по стаје наш издатак према хрватско-славонскоме (0,32) *већи* а не мањи, као што писац изводи у своме делу. —

Даље, по г. К било је у нижим гимназијама и реалкама свега 3491 ученика — у ствари било је 3864, а у виш. женској школи 511 ученица, а не 438 као што он наводи. То је скупа, не 3929 као што стоји у „школовању“ него 4575, дакле 646 *више* но што наводи г. К., а ова мала исправка доказује неоспорно, да је у Србији код истог броја становника, било у средњим школама 1365 ученика *више* но у Хрватској и Славонији. Тај број је наравно изашао из основне школе и сведочи, да у Србији далеко већи број ђака основне школе наставља науке, а то значи далеко се већи број становника образује. Још нам ови бројеви могу послужити за утеху, да смо у средњој настави бар релативно јачи од Румелиота, имајући у њојзи 225 ђака *више*, да нам не остане *праведан* укор г. К., што имамо 431 *мање* или што смо *апсолутно слабији*.

Има у званичној статистици још много бројева, који обарају оне, што их г. К. навео у „школовању“, али мени не допушта ни време ни простор ове књиге. да их исцрпем до краја. У осталом то није ни потребно једној критици; њојзи је доста кад докаже, како ти бројеви у основи нису тачни, а то је постигнуто и са ово неколико примера, а нешто ћу још додати уз остала питања. Читаоце који су вољни да се о томе подробно обавесте, упућујем на поменуте статистичне белешке, где ће наћи тачну коректуру без мало свију бројева у књизи г. К., наћи ће у њима још пуно готова материјала за извођење на друга важна наставна питања, којих се писац те књиге није ни дотакао, а без којих се не може сазнати право стање народне наставе. Није само број школа и трошак који се чини за њих, мерило за стање наставе у земљи. Може ту бити мало школа са големим наставним резултатом, и обратно. Тај резултат је сав изложен у статистичким белешкама и може се сматрати као право мерило за наше просветно стање. Ови бројеви воде у крајњој консеквенцији оној мети, што ваља да је сваком писцу пред очима, кад претреса просветно стање народа, јер они јасно

казују, где највише запиње, те не може да се дође до резултата, до кога би се у датим приликама могло доћи са истом снагом. Да је писац „школовања“ претресао бројеве о раду учитеља, о просечном трајању тога рада у школи, а поглавито на једном месту, можда би дошао до уверења, да у нас не запиње настава о недовољне школе и мали трошак, него о нешто друго . . . а то друго исказују на глас бројеви званичне статистике, само их ваља — упитати.

Али не може се од сваког писца захтевати, да буде добар статистичар, хоће рећи, да уме тачно да изведе из наставних бројева на све, што засеца у просветни покрет друштва; тај дар примене мртва броја на жив народ није свакоме дат, а у те, како се види, иде и г К. Али што се може с пуним правом захтевати од једног *наставника средње школе*, то је познавање разлике између гимназије и реалне гимназије, а ту разлику је г. К. превидео кад је уврстио источ. — румелијске „обласнитѣ реални гимназии“ у ред великих гимназија; та упореда могла би се уступити само с погледом на величину зграде или на број разреда али никако на план наставе у великим гимназијама, и кад г. К. превиђа стручну расправу о томе питању, он то чини јемачно из преголеме симпатије према Источној Румелији која је тако напредна у настави, да може да покаже једног ђака на 10 становника. — — Ми на срећу немамо тих реалних гимназија, а желимо од свег срца да буду Румелиотима од користи; али не можемо рећи да је коректно, бркати наше гимназије и реалке с одређеним програмом са сваком „средњом школом,“ јер у ове иду недељне, повторне, припремне, хоће рећи и оне у којима се допуњује знање прибављено у основној школи, било то зарад допуне саме, или зарад прелаза у гимназије и реалке. Такве нам школе, под именом „средња училишта мушка и женска“ износи г. К. заједно с обласним реалним гимназијама на упореду с нашим гимназијама и реалкама, а поредћи их признаје сâм, да „на жалост из статистике која је пред њиме не зна, *колико имају разреда*“ (стр. 34). На срећу ми то знамо о нашим школама, а што румелиотска статистика прећуткује тако важно питање, то чини добро, јер кад би рекла, колико разреда имају, онда би уједно исказала, да то нису ни вел. гимназије, ни реалке, ни више женске школе, — овако се то бар *може* мислити, као што то чини г. К. Међутим што се из тога *незнања*, колико има разреда, може позитивно знати то је: да се школе о којима се не зна, колико имају разреда, не могу класификовати, те с тога не могу ући у компарацију са школама, о којима се зна шта су и какве су. У својој критици ја

сам то наговестио, рекав, да буџет, који је истављен за те школе, не може стићи за издржање гимназије или реалке европског стила. Наших 27 средњих школа имају 267 наставника, румелиотских 35 школа имају само 176. По томе долазе код нас одсеком 10 наставника на једну средњу школу, а тамо 5. Узев по званичној статистици, да су све те школе стале године $188^4/_5$ 635.376 дин. то чини 23.547 дин. годишње на школу; — у Румелији износи трошак за средњу школу годишње 12.240 дин. дакле у пола мање. Бројеви ови упоредо јасно излажу квалитет наших средњих школа према румелијским, показујући у њима много јачу наставничку снагу од које управо и зависи класификација школе, — а сведоче с друге стране, да су румелијске средње школе само по називу средње школе, осим две реалне гимназије са 45 наставника. Кад је дакле г. К. рекао, да Румелија са својих средњих школа „не само не изостаје иза Србије него је и ту претиче“, он није гледао какве су *школе*, него какви су *бројеви*, мислећи да ови имају за средње школе исти значај што и за основне. Вредност средњих школа зависи у прву руку од наставног плана, а за тим од квалитативне и квантитативне снаге наставничке, којом се он изводи. О плану томе не може се много рећи, кад се не зна, колико разреда имају средње школе у Румелији, — а што се тиче наставничке снаге, та је далеко испод наше, па ипак је г. К.—у тако импоновала средња настава у Румелији, да нам је истакао за образац... Што се тиме огрешио као статистичар, нећу му замерити за то, што је та наука, како се види, нова за њега, — али што је као *наставник*, који треба да зна, који су атрибути добре средње школе, превидео, да румелијске школе, такве какве су, не могу бити предмет упореде са нашим средњим школама, то само потврђује да није био на чисто с радом што га је предузео, јер кад би уступили да је с њиме био на чисто, тада би имали основа да му пребацимо, што се огрешио о своју властиту девизу: „дужни смо народу своме истину.“

Бројеви су варљиво градиво за оне, који не уму с њима да владају, а Бугари су и у статистици добре рачунџије; они знају шта вреди први ефект читаоцу, који види бројеве и — ништа друго. Томе је подлегао и писац „Школовања“, кад је ставио средњу наставу у Румелији над нашом, па кад му је критичар бројем у руци доказао, да средња школа не може постојати с тим буџетом, он одговара: може, ако је од једног разреда са 1—2 наставника. Може дакако, али тада није средња школа, него можда почетак њезин, који не улази у поређење са комплетним школама. Кад би ми наших 267 наставника средњих школа распоредили у пропор-

нији румелијској, могли би с истом наставном снагом, па и с истим буџетом, отворити још толико школа, и задивити свет големом средњом наставом нашом — али би код исте наставне снаге вероватно и резултат био исти, што значи, пао би у појединим школама за 50%. У томе ће лежати узрок, за што румелијски статистичар заборавља да забележи, колико је разреда у свакој школи. Ја га разумем, али нисам у стању да разумем, како је могао г. К. не разумети тако разумљиву ствар. Да је само боље загледао с обе стране, у каквом сразмеру стоје наставници према школама, јамачно би остале не писане оне речи „не само не изостаје иза Србије, него је и ту претиче."

Да је загледао! Ту је управо тежиште целога питања или што је исто, погрешка писчева, што није боље загледао у бројеве наставне статистике наше, и што није из оних, које је имао, могао да изведе, што је из њих изводљиво.

Да није загледао као што ваља у бројеве, ево примера. Он вели за обе учитељске школе наше, да су имале 163 ђака, и да је за њих утрошено 85.410 дин. Међутим стоји у „Статистичким бебелешкама" (стр. 218) да је 185 ђака *свршило* ту школу, а било их је уписаних 203; а утрошено је на њих 111.038 дин., дакле 15.628 дин. *више* но што стоји у „Школовању."

Да није изводио како ваља ево другог примера. Г. К. уступа надмоћност наше средње наставе према хрватско-славонској, али — *само квантитативно*: квалитативно је и ту Србија слабија, јер тамо „већи број ученика посећује *више разреде*." Податке за то писац је изоставио, али ми знамо из горњих бројева како стоји с том посетом — овде ћу само то да приметим, како се писац „Школовања" баца на релативна поређења хрватско-славонских школа кад су апсолутно слабије од наших, али тих посматрања се не сећа код наших средњих школа према румелијским. — Тамо решава надмоћност — *број школа*, и онда кад се не зна, да ли у њима у опште има више разреда, а то ли виших разреда.... Одиста пример не може бити јаснији, како ваља претресати „најживотнија питања једнога народа!"

Могао бих овако с цифрама и даље, али на што да више морим себе и свога читаоца? И оволико је доста па да се опипа, колико је спреме било у г. К. за расправу тога „најживотнијег питања" нашег, а биће довољно и за то, да се може извести на ово троје: 1, да су наставни бројеви у „Школовању" нетачни, хоће

рећи мањи но у ствари; 2, да су они што су, ту недовољни или погрешно растумачени; 3, да су многи, који би најбоље могли разјаснити покрет наше народне наставе последњих година, а на име они, који се односе на резултате основне и средње школе, са свим изостављени. Кад узмемо да ово стоји, онда је по себи решено питање: колико права има књига г. Карића да се зове „Школовање у Србији.“

А да бих уверио свога читаоца, да нисам претеривао према писцу те књиге, навешћу само, да сам из државних издатака за основне школе, који по статистици наставе (стр. 34) износе 857.097 дин., дакле 24.756 дин. *више* не што г. К. наводи, изоставно оних 11.824 дин. што је држава издала на — надзорнике основних школа баш оне године, кад је г. К. писао своју књигу. Од оте суме и он имаћаше своје надзорничке квоте, па ако у својој расправи прелази ћутке преко ње, то чини ваљда с тога, што мисли да она не улази у народну наставу; — али у томе се опет вара, јер у статистици је и она на броју и ја сам имао свако право да разрежем и ту суму, и да докажем, да Србија не само што троши више од 0,63 дин. с главе на главу, него више и од 0,90 дин. У овоме је тек математичан доказ, (ако га не беше у мојој првој критици) да писац „Школовања“ има посла с погодљивим критичаром, који ни иза онако опорих „одговора“ не мисли изаћи из оквира објективне критике, и да му с тога писац „Школовања« чини очевидну неправду, терајући га иза толиких година његова „поштена“ критиковања, тако окруто с поља критичарске књижевности наше.

Међутим док стигнем да разјасним читаоцу своме, колико побуда материјалне и моралне природе имадох да овај приговор антиципирам писцу „Школовања“ — нека из ово мало наведених бројева пресуди: има ли какве аналогије између г. Карићеве оцене наше убојне снаге на Сливници и наше просветне у школи, и је ли према томе спрема пишчева за оцену једне и друге била једнака?

Др. М. Ј.

Српска граматика за ниже гимназије и реалке у краљевини Србији. *Други део, наука о основама.* По Ф. Миклошићу и Ђ. Даничићу саставио Стојан Новаковић. *Друго прерађено издање.* У Београду. Издање и штампа краљевско-српске државне штампарије. 1885. Цена 50 пара дин. — 8 стр. IX. 85.

Има већ неколико година како је главни Просветни Савет утврдио наставни програм за гимназије и реалке, по коме се и да-

нас предаје. Нама није познато да је после било што говора о њему у штампи. Да ли је он заиста тако добар да му се нема шта приметити? — Ако се чекало да се у практици виде особине његове, ове неколике године биле су довољне и за то, па би се сад могло проговорити и о добрим и о лошим странама његовим. Можда ће се скоро приступити преустројству наших средњих школа, а сигурно и наставног програма, коме би основа требао да буде свестрано прокритикован данашњи.

Данашњи је програм саставио Гл. Пр. Савет, питањем о преустројству средњих школа занима се опет он, он ће то и наставити, па и програм за њих израдити. Ну у томе је савету релативно врло мален број наставника, а професорских скупштина (од којих би — узгред буди речено — било толико исто користи колико и од учитељских, нарочито ове последње) још нема, остаје — дакле — да се овим путем изнесу разна мишљења, којима би се Гл. Пр. Савет могао користити при састављању новог програма. Ово се нарочито очекује од професора практичара, који пре могу да кажу, шта није добро, но теоретичари. Како то ваља поправити, то треба питати и теоретичара.

И ево један излази да рече неколике о програму српског језика. Напред морамо поменути да је за њим само једна година практике, те се у свом суђењу може и варати.

Кад је он полазио на дужност, и узео собом оне четири књижице Новаковићеве српске граматике, радосно је узвикнуо: ала ће лако бити обучавати децу, кад су им у рукама овако добри учебници! Али поред свега труда и воље (какву само може имати наставник кад први пут улази у школу) на крају године успех није био какав је очекиван.

Ласно може бити да је томе узрок прва година рада у школи, да се још није научио предавати, али опет, на основу тог маленог искуства, он се усуђује рећи да је

Наставни програм српског језика за ниже гимназије и реалке (према томе и Новаковићева Граматика) **ИЗ ОСНОВА НЕЗГОДАН.** *И програм и учебнике ваљало би удесити тако, да се у сваком разреду прелазе сва четири дела граматике.*

Ако би се овај начин усвојио, онда би се могло радити на детаљном извођењу програма, ком би се делу граматике у појединим разредима давао већи обим, те с тога у то не ћемо ни улазити Можемо само напоменути да у I-ом разреду треба да се пређу

сви облици без „напомена“, а тек у IV-ти да дође постајање глаголских облика. У I-ви су разред стављени облици не само за то што су они за децу најсхватљивији, него и што је то неопходно нужно за немачки и — ако се уведе — латински језик. Како деца могу учити облике туђег језика, кад не знају облике што њима одговарају у своме рођеноме?

Нама није познато да се игде у другим земљама учи матерњи језик на овај начин како је сад код нас. Ово су университетске лекције смањене и популарније написане, а није се освртало на то могу ли то деца од 10—14 година сварити. Ова научна подела мора се са свим напустити у нижим гимназијама и удесити практичније од чега би више користи било.

Још једна мана данашњег програма је и у томе што он није базиран на програму за основне школе. Ако хоћемо да се има користи од наставе, у средњим школама треба да се деца поведу даље од онога докле су их учитељи довели. У колико је ово нужно за све предмете, у толико више за српски језик и математику. А баш у програму српскога језика изгледа као да се на то најмање освртало Деца која сврше IV-ти разред код добрих учитеља (а таких — нека им је част — имамо доста) немају готово ништа да раде у I разреду гимназије, или — у најгорем случају — све што имају да науче да̂ се свршити за 3—4 месеца. За оно што је одређено у II-ом разреду довољно је пола године, а у III разреду нагомилано је толико да се не да све прећи, макар не било више у њему од 30 ученика.

Ако ово неколико речи изазову и друге који су размишљали о овој ствари, да и они изиђу са својим мишљењем које би било уз или против нашег, онда оне нису биле сувишне пред приказом другог издања основа Новаковићевих.

*

Само онај ко је предавао деци основе зна колико труда мора уложити он колико ли његови ученици, да се на крају године покаже колико толико добар успех, успех који ће се свести готово на нулу, кад се после два месеца опет пође у школу, јер ће од њега мало што остати у памети.

Је ли гимназија, јесу ли нижи разреди гимназије стручна школа? Свак ће рећи не. Али велимо да је овај део граматике,

овако написан, само за стручњаке. Па шта ће он у трећем разреду, па још поред обликâ. За нижу гимназију би требало направити један извод који би био једва једна трећина ове књижице. Ту би ваљало почети од сложених основа, које лако и деца могу растављати, а од простих ваљало би само мало ради примера, узети. Је ли могуће да деца која су тек свршила облике разликују наставке н. пр. у *шило* и *цртало* или у *уметак* и *осмак?* Нама се чини да је таке деце врло мало једва $10^{0}/_{0}$.

Ако се баш хоће да се у гимназији сврше основе у овоме облику, оне се морају ставити на ред после гласова и облика старословенског језика, па их учити упоредо са старословенским основама.

Један наш колега назва основе хемијом језика. Ако се дозволи ово поређење лепше би се могло рећи да су основе хемијска једињења, а гласови су елементи. Па како се једињења, не уче пре елемената, тако и основе ваља учити по што се у већој потпуности (са ст. словен.) сврши наука о гласовима.

Оставимо основе за специјалисте, или их пренесимо после ст. словенског. Не мучимо узалуд децу!

Кад смо угледали (случајно тек сад) друго прерађено издање основа, помислили смо да ће бити сад сварљивије удешене за дечији стомак, али смо се преварили. Учињене су промене само у распореду, али је материјал остао исти. Деци овим новим издањем није скоро ништа помożено.

Ужице. — р.

Мој кочијаш, слике 1883 године, написао Љ. Комарчић, Београд, штампарија напредне странке. 1887 године.

Писати роман из друштвенога живота врло је озбиљна ствар, и захтева испуњење многих услова. На првом месту ваља одабрати елементе из тога живота, поставити их у логични поредак, па онда имати непрестано пред очима тачно одређени смер дела које се пише, и избегавати све што би могло нахудити или довести у питање тај смер, а од елемената узетих из живота пажљиво и природним редом разредити главне, а око њих, као око стожерâ, споредне елементе, који ће тај смер у свему помагати и расветљавати

Наравно да смер ради кога се пише дело мора бити такав, да му се не може чинити никакав приговор.

Партиски живот, и ако је само једна страна у огромној књизи друштвенога живота, ипак својим борбама, успесима и неуспесима, начелима која га покрећу, у опште елементима, из којих је састављен, чини читав засебни свет, у коме се, као и у друштву, борба за опстанак види са свима својим животним манифестацијама, само су, или би бар требало да су, у партиској борби, начела која је руководе општијег карактера, т. ј. резултанта интереса многих индивидуа, што је природна последица удружења, док у борби живота, свака индивидуа, ма да сноси утицај општих друштвених погодаба, иде за својим нарочитим интересима. Партиска борба јесте дакле борба удружених против удружених, док је борба за опстанак у друштву -- борба индивидуална против друштвених прилика које сметају интересима тих индивидуа.

Писати роман (овде слике — име не мења суштину ствари) из партиског живота јесте дакле тако исто посао који захтева присутност свих оних обзира, које мора имати и писац романа општијег карактера, писац романа из друштвеног живота. Ну поред тога, писац романа из партиског живота има да савлада још једну незгоду, коју он много теже може савладати но писци осталих врста забавне књижевности, а то је, да се чува да се, из симпатије према једној партији или начелу, не огреши о противна начела или партије, додајући првима и оне добре стране које оне немају, а одузимајући другима и оне које ове имају, већ да се код сваког начела држи најстрожије објективности, и да свако начело, сваку партију изнесе у правој њеној слици, а читаоцу да остави на вољу „коме ће се приволети царству“, а не да му, износећи, (било намерно или ненамерно, погрешка је ту) необјективно стране појединих партија, натура своје субјективно мишљење, и тако га наводи на извођење погрешних закључака, грешећи и сам против оног правног начела „audiatur et altera pars“. Писац романа из партиског живота не сме дакле бити страстан присталица ни једне партије, или бар мора бити толико широких груди, па да и своме противнику призна као добро оно, што је код њега заиста добро. У колико је г. Комарчић тај неопходни услов испунио, гледаћемо по могућности да преставимо.

* * *

Од истог писца изашло је 1880 године, а поводом Коларчевог тестамента, дело *Драгоцена огрлица*, за тим у „Отаџбини“ (свеске: 20, 21, 22, 23, 33, 34 и 35) дело *Бездушници*, а у „Србадији“ од 1882 године приповетка *Полудела*. Још у овим првим делима избија на површину једна особина Комарчићевог писања, која никако не иде у прилог приповедачког стила, већ има више полемички карактер, и та особина показује се на свакој страни. То је она болесна, недопуштена тенденциозност, због које писац кад што хоће да се огреши и о саму истину (грех који се не може опростити), стремећи правце постављеноме смеру, а то опет доказује да смер ради кога се дело пише није сигуран, да му се дакле може спорити битност, кад мора да се хвата за тако рђавог савезника као што је неистина.

Но у „Драгоценој огрлици“ г. Комарчић је још доста срећно прошао са том својом особином, чему је много допринео алегорйски карактер поменуте приповетке, као и вешто удешен план за нападање противника. Ту је пишчева тенденциозност вешто прикривена тоном ироније, која је врло јако оружје у рукама писца, који се уме њоме згодно служити. А поред тога, г. Комарчић је у *Драгоценој огрлици*, био тако мудар, те је својим противницима метуо у уста такве говоре, а њихним карактерима досудио такву акцију, против које је његова иронија могла имати потпуно дејство. Нешто тако вешти план, а нешто и алегорйски облик приповетке чине, те простодушни читалац, заједно са г. писцем, може да ужива у онако мушкој борби. Али мало пажљивији посматрач може одмах по самом распореду личности опазити, да је писац себи већ у напред осигурао победу.

Али, није нам задатак да се боримо против славе коју је г. Комарчић својом *Драгоценом огрлицом*, *Бездушницима* и *Полуделом* стекао. Не. Ово што смо у кратко проговорили о *Драгоценој огрлици* учинили смо само за то, да би показали, да оно, што ћемо наћи у *Кочијашу*, није новина код г. Комарчића, већ да је то давнашња његова слаба страна, но само авантурама последњих година јако потенцована, те тако „препунила мјешину гријеха.“

* * *

У свакој приповетци главна је ствар догађај који се описује. То је костур који даје облик целоме телу, то је скица која одређује количину боја и сенке. Споредни догађаји, епизоде, само су прати-

оци и посредни помоћници главног догађаја, у колико помажу гледиште које се њиме заступа. Између главног догађаја и епизода мора бити извесне сразмерности, мора се водити рачуна о квантитету. Догађај на пр. испричан у каквој приповетци без епизода чинио би на читаоца са свим непотпун утицај, као гола скица какве слике, осем ако би читаочева уобразиља била тако јака, да сама попуни празнину у епизодама. Па како је број читалаца са таквом уобразиљом и интелектуалном моћи врло мали, и како је највећи број читалаца такав, да му се мора ствар што одређеније преставити да би се жељени резултат могао постићи, појмљиво је, да у читанци која се таквим читаоцима пружа не сме бити маха сасма разноликом, па према томе и погрешном решењу питања које се претреса. То би свакојако била једна крајност. Узмимо сад други случај. Претпоставимо да је главни догађај испричан уз припомоћ великог броја епизода, да је дакле бојâ, којима је слика која је пред нама извајана — и сувише много, какав би сад случај морао наступити, какав би утисак на нас таква слика учинила? Онакав исти какав би учинила слика каквога сликара који од исте болести болује. Мисао ради које дело постоји, претрпана многим бојама, изгубила би се, или би бар слабије утицала на наш дух, а то би довело истом резултату, непотпуном решењу постављеног задатка.

Без и каквог претеривања може се рећи, да *Мој кочијаш* пати од ове последње болести, т. ј у њему има и сувише епизода а врло мало, или готово ни мало главног догађаја. Према томе ваљало би да се јавља оно исто дејство, које смо мало час навели, т ј. непотпуно решење главног задатка. Но да видимо какав је задатак г. Комарчић хтео да реши својим „Кочијашем", па ћемо онда рећи како га је и у колико решио.

У делу „Мој кочијаш" исцрпљени су сви аргументи којима је лист „Видело", за све време свога живога, од кад постоји као орган само напредне странке — поткопавао углед својих политичких противника, радикала и либерала. Па како, за извршење тако хуманитарног и племенитог задатка, није могао да послужи само један, главни догађај, писац узима у помоћ, ради постигнућа своје намере, многобројне епизоде, и њима мисли да зада противнику смртни удар. Отуда епизоде у *Кочијашу* иду, и ако паралелно, ипак са свим самостално, и свака има свој нарочити задатак, убијање угледа противничког, а све скупа заједнички циљ, моралну смрт противникову. Отуда се главни догађај (путник кога је возио кочијаш и његове авантуре) губи у гомили епизода, те и сам у-

зима на се епизодни карактер, а читалац једва је у стању да одржи везу догађаја, и после читања осећа се врло уморан.

Ну поред тога техничког недостатка „Кочијашевог“, писац је ипак постигао своју намеру, да пред лицем целога света пљуне својим противницима у очи. Јест, г. Комарчић је у своме „Кочијашу“ излио на своје противнике сав гнев срца свога, и читалац који би пао са месеца или на балону дошао управо из Тунгузије, на мах би пристао уз њега, и могао би га сматрати као браниоца истине. Али ко је бар месец дана проживео у Србији, може бити на чисто са карактером наших партија, може знати у колико су истинити наводи г-на Комарчића. На реду је да фактима докажемо истинитост горњих навода

Поред свег вешто удешеног плана за нападање, поред оноликог изношења слабих страна противникових, поред свеколике дрскости којом се г. Комарчић служи у извртању истине према својим политичким противницима, писац „Кочијаша“ није имао срца да изнесе, као супротну слику, каквог виђенијег напредњака, као представника начела које заступа, већ у напредњаке пише седога оца Остоју и чича Стевана (част старости њиховој!), који нити знају, нити могу знати разлику између појединих партија, већ просто стоје уз онога ко је на власти. Том капиталном особином они су стекли поштовање код г. Комарчића, и он им придаје тако чист и леп карактер, на коме им се може само завидети. Али ако је тако, ако се том једином особином тече карактер и поштење, онда је врло лако постати поштен човек, јер само ваља стајати уз власт, па ма и дахијска дела чинили, поштење је опет ту. Осим ових напредњака „од начела“, у „Кочијашу“ блистају карактером још и Јоле кочијаш, и његов побратим, Вуле угоститељ. Јоле сам признаје да припада оној партији, чије чланове вози на својим колима, но при свем том ражња по радикалним зборовима у некој тајанственој мисији, а Вуле, као напредњак, држи радикалну карту и с радикалима вêћа на њихном збору. Доиста, поштени људи.

Да г. Комарчић својим политичким противницима није могао признати никакву добру страну, кад је према својим политичким пријатељима био толико искрен те им признао да су лицемери и свагдашње присталице оних који су на власти, то се по себи разуме. Сваки од радикала и либерала, којима је г. Комарчић у своме делу досудио какву акцију, има по неку тако страховиту личну махну, да га се, само ако се писцу поверује, морате у души гну-

пиати. Тако на пр. Феђо књижар је авантуриста који је прошао доста света, па се није могао нигде скрасити, док се најпосле није задржао у Цириху и ту заокружио своје образовање, и т. д. За тим је на најгнуснији начин упропастио имовину Рада Ђеврека, а пре тога, грозно, част Саре, своје ученице. Остали су му радикали пропалице, паликуће па и пустахије, који пљачкају мирне и поштене напредњаке. Узмимо случај, да су радикали којима г. Комарчић поменуте особине придаје заиста постојали у некој вароши, ипак то злурадо набрајање њихових мана наглашава код писца тежњу да се свима радикалима такве особине пришију, што је неопростиви смртни грех. Јер, ако радикална партија има чланова којих се мора стидети оно људско лице које на себи носе, имају их за цело и остале, па и напредњачка. Не да се порећи да су се у партиску борбу код нас ушуњали уљези, који на рачун начела и партије задовољавају своје себичне тежње, али придавати такве особине читавој једној моћној партији, то је лаж која сама себе једе, јер таква партија не би ни за тренутак могла имати опстанка. Еле писац пришива својим политичким противницима, радикалима, све могуће личне махне на свету, и тиме даје израза своје страховите мржње. Ну, то још није било доста. Ваљало је и њихном политичком раду ископати провалију, у коју ће се сурвати свака могућност њихне политичке акције. Тога ради г. Комарчић служи се таквим средством, које би понизило углед ма како профанисаног дневног листа, а то ли самостално дело, коме је намењено извесно место у нашој и онако сиротој књижевности, и коме сам писац мора желети извесну стабилност. Г. Комарчић, без икаквих доказа, досуђује у своме делу преставницима својих политичких противника такве говоре и такву мимику, која наглашава непријатељско расположење према највишој личности у земљи ма да се у програму радикалне партије на првоме месту признају сви прерогативи владалачки и неприкосновеност владаочеве особе. Јест, али је ваљало опасног противника напасти тако, да се не може одбранити, и између њега и највише личности бацити семе неповерења, које би учинило између њих сваки споразум немогућним, и тако противнику одузети сваки изглед да дође на владу. То нападно средство, са тако опаким умишљајем, било је стрела на коју се највише полагало, и од које је с поуздањем очекиван највећи успех. Поред свега тога, радикалима се у „Кочијашу“ придаје онај демагошки апсолутизам, од кога се човеку диже коса на глави, а полиција се слика као тако толерантна, да човек просто мора да је жали и да помисли, е је реч о каквој другој полицији, а не о на-

шој, пречишћеној. Напредњаци се престављају као невина јагњад, преплашена од насиља и обести радикалне, ма да цео свет зна да су они могли рахат чинити што им је воља, уживајући заштиту и милост свемоћне полиције. У колико је тако оптимистичко мишљење о нашој полицији истинито може знати сваки, ко познаје такт и васпитање наших полицијских органа. Што се мене тиче, знам да је било људи, које је полиција, против сваке законитости а без икакве кривице крвнички гонила, да их је по неколико месеци држала у затвору, а суд их после пуштао као невине, да су неки полицијски органи, место да бде над јавном сигурношћу, по апсанама убијали људе, и вршили над народом, глобама и другим неправедним казнама, притисак, од кога се у народу осетила она мртвачка стагнација у суделовању у јавним пословима. којој би г. Комарчић заиста могао химне певати, а коју мора осудити сваки поштен син ове земље. И кад код таквог стања ствари неко изађе, па стане јавно говорити о млитавости полиције, о њеној толерантности, онда може ли бити човека, који има ма и најмању искру поштења и људскога достојанства, који би могао да се не гнуша такве јавне бестидности [1]) и дрскости.

У „Кочијашу“ г. Комарчић дакле највише једа бљује на радикале, сматрајући их сигурно као опасније политичке противнике. Са другим делом противника, либералима, он просто игра шоркапе. То сведоче мизерне личности ђакон Млађо, капетан Неша, као и оно резоновање г-на Комарчића где вели, да се главна либерална војска састоји из истераних и пензионованих чиновника, који су готови јуришати на напредњаке као гладни вуци. Што се овога навода тиче, мислим да није нужно доказивати, да чиновник, отпуштен или пензионован без и какве кривице, не може волети ни владу ни партију, која му одузима могућност опстанка, а што се тиче оног естетичког израза, да би јуришали као гладни вуци, ту г. Комарчић даје силину изразу према својим личним осећајима човекољубља и васпитања, које са карактером толиких невиних људи нема ничега заједничког. Међу тим, мислим да и најпристраснији посматрач мора у души осећати праведни гнев против неправедног гоњења.

Што се онога пишчевог мишљења тиче, да наш народ није

[1]) Један мој лични пријатељ причао ми је, да је, прочитавши „Кочијаша“ неколико дана био љут, ма да је напредњак, и говорио је да би напредна странка једном изјавом требала да се огради и да изјави, да се не слаже с правцем и духом у коме је „Кочијаш“ написат

био никад новчанији него 1883 године, у које доба падају догађаји испричани у „Кочијашу“, ту се човек мора од срца насмејати. На послетку, готови смо да верујемо, да је такво уверење г. Комарчић стекао из свога сопственог искуства, и да он сâм није био никад новчанији него у то доба,[1]) али да се то исто и за наш народ може рећи, то и најмање дете зна да није истина.

Писац „Кочијаша“ у дивљачкој мржњи према својим политичким противницима, пушта потпуно своме срцу на вољу, па их части свакојаким погрдним особинама и епитетима. Тако, за радикалног изасланика вели, како се попео на брдо као на штулама (као да је његова кривица што је био сух и дугачак, а не онако темељит као г. Комарчић.), „како су му се очи светлиле као у гладног курјака“, како су му „из очију сипале варнице као из сеоског вигња, кад га ковачи пред зору распале“, и т. д. даље, зове га радикалском тицом, радикалским орлићем, и т. д. Како карактерише г-на Комарчића тај тон пиљаричке грдње, нека читаоци сами пресуде.

Пошто је изнео толике личне махне и недостатке, и кад је већ мислио да је читаочево расположење спремио против радикала, писац се труди да престави радикале на збору као демагошке апсолутисте, против којих никаква полицијска мера не може ништа. Остављајући да ту ствар расправи историја, која ће свакоме досудити оно што му припада савесније но што је то г. Комарчић, могли би стотином примера побити таква изношења и фактима доказати, да су они били објекат на коме се вршио притисак, а не субјекат који је тај притисак вршио. Али држимо да нам пред читаоцима то није од потребе, и да они то врло добро знају, као и г. Комарчић, само што он то неће да призна. Тај факт изнели смо, дакле, само за то, да би читаоци могли судити о пишчевој објективности.

Ма да је г. Комарчић, изнашањем толиких радикалних и либералних личних и партијских недостатака, био готово сигуран са победом, ипак није смео, као противну и лепу слику, према толиким противничким махнама, изнети какво сјајније напредњачко дело. Он се просто ограничио на нападање противника, претпостављајући зар да о напредњачком раду не може бити ни спора, т. ј. да он, ма да је као дело људских руку подложан погрешкама — мора бити непогрешан и тачан, и да је изван сваке сумње. На тако оптимистичком гледишту може г. Комарчић себи само честитати, и ако

[1]) Бојимо се да г. критичар овде пада у погрешку коју тако с основом критикује код г. Комарчића. Уредништво.

је истина да је „срећа оно што људи за срећу сматрају“, онда је г. Комарчић заиста срећан човек.

При крају свога дела, г. Комарчић жали, што је раздор и поцепаност у народу узела мах, те ће се Србија, у тренутку кад јој ваља извршити њен велики задатак, наћи растројена и поцепана и тиме изгубити своју политичку будућност. Да је све то жалосна истина мора се признати. Али, ко је изазвао ту поцепаност? Ко је учинио да брат не верује брату, пријатељ пријатељу? Ко је у борбу за начела унео и борбу личних интереса? И шта је г. Комарчић учинио за зближење поцепаних и завађених пријатеља, за повратак слоге и братске љубави? Шта?... Написао је свога „Кочијаша“, у коме, место проповедања толеранције и љубави према општој мајци, отаџбини, место поштене борбе за начела — грди и осуђује све што није напредњак и пориче свима осталима патриотизам осим напредњака, као да су они на њ' добили повластицу. Још се римски беседник Цицерон борио за политичку толеранцију, говорећи да не ваља осуђивати оне који желе другим путем усрећити отаџбину а не оним којим ми мислимо, јер ми смо људи, па, ма да од срца желимо користи отаџбини, можда нам је правац ипак погрешан. Г. Комарчић искључује сваку могућност погрешности напредњачког правца и тачности праваца осталих партија. Таква особина, поред тога што искључује могућност сваког удруженог рада, заслужује горе име него што је вера у сопствену непогрешност.

Колико је од фаталног утицаја за писце кад ударе путем грешне тенденциозности, врло се добро оглeда у делу „Мој Кочијаш.“ Кад се сетим само оне бујне дикције у „Драгоценој огрлици“ и „Бездушницима“, оних реченица које као оштар нож секу ондашњи бирократски систем наше управе, па кад сада погледам стил у „Кочијашу“, каква ужасна разлика! Даровитоме писцу, г-ну Комарчићу болесна пристрасност навалила је грдни терет на дух, а испод пера испадају недотупавне фигуре, као: радикални жољо (стр. 16.); млијеко бело (стр. 21, пола јужно пола источно наречије); има их ко црва у рани (21); он је лисиче одрањено на чанку врачарског свеца (22); отоврзао (25); повуче очима као да је полог појео (49); унутрашњи раскоши, м. унутрашње раскоши (68); багане једно (90); скипије из прека (90); беначе (94); прождрљивији од крмаче дојаре (117; може бити друг Назредин оџином магарцу (140) зажмури као матора сова кад је у подне прстом дирнемо (145); банкроштина (165); фајта (170); штранга; напредњачина, либералуша, итд. итд. А сиротиња у опису психолошких момената, у опису душевне борбе, избија на сваком кораку, што доказује и то, што је писац

за опис извесног душевног стања узео исти ред речи, читав један велики период, и употребио га, као нешто капитално, још на једном месту, ма да се исти опис не одликује бог зна каквом естетичком лепотом. Од свију јачих особина које карактеришу начин писања г-на Комарчића одржао се у „Кочијашу" само онај заједљиви тон, којим се он онако мајсторски служи. Али никакви сарказми на свету не могу од црнога направити бело, од дана ноћ, и сва духовитост и вештина мора се разбити о тврди зид истине и правде.

Према свему довде реченом види се, *да „Мој кочијаш" није никаква добит за нашу књижевност*. Баш на против, много би боље било да га српска библиографија није никад у своје спискове забележила, јер он уноси у српску књижевност елементе који руше свакн удружени рад, а карактерима даје ону филистарску тесногрудост, поред које је сваки споразум, свако зближење међу људима немогућно. Од колике је штете по општи интерес таква тактика, у времену кад ваља да престану сви лични и партиски обзири, кад сваки Србин ваља да има на уму највиши, општи интерес отаџбине, и како је непатриотски распаљивати и онако запаљене страсти међу људима које треба да спаја једна нада, једна тежња — нека пресуде поштовани читаоци. Ну поред штете која се „Кочијашем" наноси општем интересу, њиме се штети углед баш онога у чију је корист написан. Јер ако се узме, да су сви чланови напредне партије тако тесногруди као писац „Кочијаша" који међу њима угледно место заузима, што не верујем, онда су они за свако учешће у општим, јавним пословима неспособни. Ну г. Комарчић је својим „Кочијашем" себи највећу штету нанео; прво, што је изишао на јавност као тесногруд и страстан човек, који не може за хатар истине, највећег идеала, да прави разлику између људи и њихових дела, и да буде објективан; и друго, што је саранио свој књижевнички углед и напустио свету дужност бораца за истину и правду, па се спустио у блато болесне партиске пристрасности, која прождире све што је лепо и узвишено, руши оно што цивилизација муком подиже, а на тапет износи животињску ругобу људскога друштва. Он с правом може плакати над својим пропалим књижевничким угледом.

Августа 1887 г.
Свилајинац.

Јован В. Несторовић.

КАПЕТАН ЗАМФИРОВИЋ

(из „приповедака једнога каплара“)

На дан два пре, но што ћемо прећи границу, имао сам да одем у канцеларију треће чете другог батаљона, не знам ког' пука, да се распитам о неком залуталом аманету.

Посилни, омален неки момчић, стајао је у ходнику уз прозор, зевао и тако крвожедно хватао муве по прозору, да ми оног часа дође воља да сам му командир, те да га стрпам у први борни ред. Имао је све особине осталих посилних, т. ј. није добро чуо, био увек прљав и неочешљан, и лењо је одговарао. Између осталих особинâ посилничких показао је, да му не изостаје ни та: што није „фермао“ моју капларску звездицу.

Кад га запитах: је ли ту командир, он ме погледа [кад сам ушао није се ни осврнуо] притиште једну повећу муву уз окно, намигну од задовољства што му она поче очајно да зуји, и пошто је угњави окрену ми се, почеша се за ухом, погледа ме још један пут одозго до доле, и поче из нова разговор, са:

— А... шта питаш?

— Је л' ту командир?

— Јес!

— Пријави ме!

Он пође па застаде и поче ме понова одмеравати, док ме не издаде стрпљење, те се набрецнух:

— Ама ко ти је командир?

— Па... капетан Замфировић! — одговори лењо посилни и устреми се на једну мушицу, која баш у тај пар стаде зукати око прљаве порције што је крај прага четне канцеларије остала.

Замфировић, помислих ја, мој добар познаник, наш кућни пријатељ. С киме се све човек не сретне у таквом метежу, као што беше тих дана у Пироту.

Сећам га се врло добро, зар је мало пута долазио нашој кући. Као да сад гледам цело оно друштво. Долазили су скоро свако друго треће вече: г. доктор, господин писар из штедионице, капетан Замфировић, и још неки господин, који је имао такво некакво име да се не може упамтити, а и такав је некако по изгледу био, да се не може описати.

Господин писар из штедионице је помлађи човек са сувим лицем, обичним пртама, кратком косом и малим мрким очима, ама човек онако „узет" (ударен) мало. Који га боље знају, кажу да је некад писао песме и носио дугачку косу, сад више нити пише песме нити носи дугачку косу. Један пут само, о некој илуминацији, написао је за општински прозор неке стихове, који се сви свршаваху на „хој!" и „хеј!", па их и сад знају деца на памет.

Женске су га сматрале за „досадног" а мушки за „понесеног па упуштеног", али зато нема куће и породице с којом се он није познавао, и где није одлазио. По где кад направи по какву малу „сплетку", али се то обично сврши тиме што га сви редом изгрде, а он се обично свима редом извини, па и даље код свих редом иде. Један пут је тако причао начелниковици, како зна насигурно да апотекаровица „шурује" с марвеним доктором; начелниковица то каже ђумрукџиници, ђумрукџиница докторци а докторка није могла да отрпи, него кресне у очи апотекарици. Направи се галама међ жена, те биће, те неће бити, те биће, неће бити, на послетку ко је казао — господин писар из штедионице. Било је и повуци и потегли међ' њега и апотекара, ал'

опет једног дана дође он њему и вели: да је зато казао, да само „уједе за срце“ начелниковицу, јер она нешто „погледује“ на марвеног лекара, па се то тако и сврши, а он је и даље ишао и код начелника и код апотекара. Још понајгрђе је с њим, што је за чудо расејан. Тај ма где отиш'о или у госте или у кафану, никад не изађе са својим шеширом или штапом, тако, да је код нас то већ постало обично; чим коме нестане шешир, отрчи прво у штедионицу: „Ама, г. Стево, ви сте сигурно однели мој шешир? — „Може бити, не верујем, али може бити, ено на чивилуку!“ — „Јес', шта не верујете, то је мој шешир!

Е, а капетан Замфировић, већ је био други човек. Човек, што кажу боља срца но памети, па ипак га је моја сестра увек проклињала кад нам дође по вечери. Доктор га је прозвао „досадним жуманцетом“ и тако је капетана звала готово цела варош. Ко зна што га је доктор тако прозвао, можда и зато што је био риђ и имао подбуле очи, а можда и зато, што је вечито јео варена јаја. Кад год би пошао у канцеларију, или на учење, увек би понео у блузи по једно варено јаје и посилнима је већ догрдила та његова навика, чистећи љуске под његовим столом. Ако је дошао капетан по вечери код нас, није ни речи скоро проговорио, није пио ни вина, а није ни кафе, само су му се морала да спреме бар два три варена јаја, и он се тим занимао ма до зоре остали; с те су га ваљда навике и проклињале жене, кад оде где.

Капетан је Замфировић омален човек, са широким маљавим лицем, неким меланхоличним ушима, кратким и пуним брковима и обријаним вратом. Кад га погледиш са стране личи ти некако на слово „Ф“, а и ако није био старији од 45 година, имао је човек некако тип старих, „казначеја“ каквог „надлежателства.“

Имао је још, као особите знаке: широке ноздрве, велики трбух и добру нарав. Кад год је доктор био оран за

разговор, окупи га и задиркује шалама, па се и самом њему затресе трбух а не љути се. Мало је био војник, о војничким стварима нисам га никад чуо да говори, један пут нам је само причао, сећам се: да је снивао Наполеона као да му је сео на трбух и клацкајући се изговорио му ово: „Ја, кад сам у капетанском чину помишљао на генералски, ни сам имао толики трбух. Само стрпљење и мали трбух а велики стомак услов су ти да дођеш до генералског чина!“ То нам је причао, па се слатко смејао а и ми се сви смејали.

Сем добре нарави, имао је капетан Замфировић и ту добру особину, што никад није читао новине. Кад је изашао у „Српским новинама“ његов капетански указ, онда је тај број прочитао од краја до на крај. Или по који пут тако кад седи узалудан, па види какве новине од бог те пита кад, он седне на их прочита од наслова па до потписа уредниковог. Један пут је, сећам се рекао: „Измеђ’ жена и новина нема никакве разлике; и једно и друго и кошта те, и лаже те, и опет волиш да их имаш!“ А није ни жењен био, никад се није ни женио. Готово све жене по вароши накане су да га жене, ама тако, човек чудо плашљив од женидбе. Све га некако туга, све нешто не верује, не може никако да се одважи, па то тако кроз толике године.

Један пут је то већ била скоро свршена ствар. Остала удовица Анка, удовица покојног Лазаревића, некаквог трговчића, на добра пријатељица са секретарицом, те није избивала из њене куће, а један пут, тако по вечери, био капетан код секретарове куће, па ће она ту бог зна како да га служи. Елем, сутра се Замфировић сретне пред поштом са секретарицом, па ће, човек, онако уз разговор, да рекне неку добру реч за удовицу Анку. То секретарица прими за готове паре, те окупи капетана, бога ми ту помогну још неке комшике, те скоро готова ствар.

Баш се сећам једно по вечери, а дошли сви, доктор, капетан, писар из штедионице а и онај што му је тако не-

какво име да се не може упамтити, а и такав је нѣкако по изгледу, да се не може описати.

А доктор шаљивчина човек. То је повисок, сувоњав са великим очима и плавкастим брковима доктор. Као год што је познавао све сорте болести, тако је познавао и све сорте вина. Био је наш кућни лекар и долазио је увек после вечере. Док нас је погледао знао је, шта је коме, а док је само принео к устима чашу, знао је шта вину не достаје.

Па тако, кажем, били сви, те се доктор нешто распричао а повела се реч и о Замфировићевој женидби, те смо то вече, сећам се подуже остали.

— Ама није да се не бих женио ја, поче он, али ко зна на каквог ђавола могу да нађем, па после, не знам конзисторија, па судови, па ово, па оно....

— Ех, којешта — додаће доктор — ти ако почнеш вечито с тим разлозима онда се, разуме се, нећеш никад ни оженити. Од кад сам ти ја говорио, и камо срећа да си послушао, ти би сад већ сина женио а не би тек себе.

Капетан се засмеја и затресе трбухом.

— Управо.... да.... — додаде писар из штедионице и у расејаности стрпа у уста цигару место кришке од јабуке.

Доктор се притворно насмеја и понуди писара да Сркне мало вина

— Што се тиче госпођe Анке удовице, то је таман за вас прилика — додаће онај, што му је такво некако име, да се не може упамтити.

— Ја.... управо — узеће реч опет писар из штедионице ја.... управо, ето примам се за девера. А чудо што је писар из штедионице био наметљив човек.

— Море лако је за девера — рећи ће капетан Замфировић устежући, као да би хтео додати: питање је прво, оћу л' ја бити младожења.

Али је његово устезање било залуд. Секретарица је већ све удесила, као у недељу после подне ићи ће удовичиној кући, секретарица, капетан и, не знам како се ту умешао — и писар из штедионице, па да сврше званично ствар.

Кад ал' у суботу пре подне, разнесе по вароши глас писар из штедионице, како се поручик Радивојевић раздваја са женом и да је ствар већ пред конзисторијом. Пљеснуше се све жене рукама: „Ама зар они, па тако су добро живели!“ Чу то и капетан Замфировић, па прекрха човек са собом, одјури брже боље секретару, па га као бесомучан спопаде:

— Нема ништа од оног, аја, не ћу да се женим, ено на, и Радивојевић се раздваја са женом, ено отишли већ у конзисторију!

Доказује секретар ово, те доказује оно, аја, све то ништа не помаже, човек остаде при своме. И од то доба никому више није смео да помене женидбу.

И нисам га од тог доба видео, чини ми се има година дана, па како ме то изненади кад ми посилни рече, да је он командир те чете, коме сам се упутно да распитам за тај залутали аманет.

Кад сам чуо за његово име, нисам ни хтео да чекам на пријаву лењога посилног, већ рупих сам у четну канцеларију.

Је ли познато коме драги читаоци, како изгледа то „надлежателство“, што се зове „четна канцеларија“ а нарочито у овом времену?

То је обично ниска и јадна собица, без патоса и са избушеним таваном, соба до које се човек једва прогура кроз ходник од силног ђубрета, пушака, тестија, порција и креветца посилновог, где он у „неканцеларйско“ време хвата муве. Тако је бар изгледала четна канцеларија капетана Замфировића. Ту један асталчић, који ти на први мах личи на ногаре од корита; на асталу неколико парчета хартије, једна

ракијска чашица, која служи место дивита, неколико службених акта, која јасно сведоче, да служе посилноме место чаршава кад руча; за тим једно парченце црвенога воска. један шраф од пушке, кутиjца са палидрвцима и лојана свећа утурена у грлић неког стаклета од медицине, са ког још није отпала сигнатура са натписом: „три пут на дан."

У ћошку канцеларије повелики бео сандук у коме је извесно смештена сва четна администрација, каплар-писаров ранац, и командирова шунка, и седло с коња. На сандуковом капку мрљотине од креде; ту су рачуни од „була" при сансу, ту изређани квадратићи у којима почетним словима стоји забележено: „Дама" „Краљ" и т. д. На сандук су још набацане неке прљаве чизме, четке од фикса, кашике и тесаци. По поду растурена слама, кости од печења, ситне артијице и друге за овакво друштво пристојне ситнице.

А за столом мала троножна столичица, на којој седи — капетан Замфировић. Онакав исти каквог сам га последњег пута видео, још једнако личи на слово „ф" и још једнако прилика за старог „казначеја" каквог „надлежателства."

Са мало по више труда, скочио је са столичице чим ме је опазио.

— Дакле ти си! — рећи ће смејући се и стаде окретати, да ме са свију страна разгледа, тако сам му необичан изгледао као војник.

— Ја, — господине капетане!

— Седи, седи молим те, ево, ево овде — и посади ме на онај сандук, где стоји четна администрација. — Па јесу ли ти скоро писали од куће, шта раде? Кад пишеш поздрави их.

За овим су отпочели и обичнији разговори између нас; питао ме: је л' ми тешко под мундиром; казао ми је да ће добити команду над батаљоном; причао сам му ја опет, како сам се баш јуче прекјуче сетио његовог сна, како му се Наполеон клацкао на трбуху, па сам се слатко смејао и т. д.

Тако ме и понудио. Изнео из сандука, где је била смештена администрација, један завијутак у неким старим новинама, са мало слаткиша, ја узео да једем, а он узе оне старе новине, па по својој старој навици почео да их чита одозго до доле [а новине од бог те пита кад] па му се заустави поглед на једном огласу, прочита га још један пут, па се загледа у мене а прстима стаде добовати по том огласу. Ама први пут сам тада видео на његовом лицу пуно некаквог смешаног израза, који баш не би могао да определим.

Прочита још један пут оглас, па ће ми тек додати новине:

— Прочитај је ли да је дивно састављено?

Беше то неки посмртни оглас, још у староме „Истоку" у коме је жена оплакивала свог мужа, некаквог поручника, који је погинуо у српско-турском рату. Ја нисам увидео да је то баш бог зна како лепо, али опет из учтивости рекох да је врло лепо.

Он се почеша по полућелавој глави и некако ружноману руком.

— Ето, то ме жао, мене неће имати ко да ожали, ако случајно погинем.

— Па.... заустих ја, да му приметим: што се није женио, кад је све било готово и пристала она Анка, али он у тај пар скочи са столичице, повуче чакшире на више, закопча доње дугме на мундиру и некако, као да је отпочео какву команду, рече ми одлучно:

— Седи, пиши доктору нека сврши ствар, оћу да се женим, чим се вратимо одавде. Нека је испроси.... њу да боме.... ону удовицу.... што, честита је жена.... нека је испроси. Пиши му, а писаћу му и ја!

У том уђе посилни, унесе неку хартију. Он је разгледа и остави, а нареди посилном да скупља ситнице у онај велики сандук, да је сваки час спремно за полазак.

*
* *

Ја сам писао доктору из Цариброда, не знам да л' је и капетан писао. Шестог новембра видео сам га опет, на носилима, — мртвог.

* * *

Читава три месеца после тога, кад сам већ био у капуту, срео сам један пут улицом господин писара из штедионице; иде под руку са госпођом Анком удовицом. Он се оженио. Зауставих и поздравих се с њим.

— Јесте ли чули да је капетан Замфировић погинуо? — запитаћу га измеђ' осталог.

— Јест.... управо да — поче расејани шепртља — ја сам мислио да му будем стари сват, да је он узео моју жену за жену, али.... управо да.... пошто сам је ја узео, нисам могао да га позовем, тако рећи за старог свата, јер.... управо да.... није био овде.

Ја стиснух зубе да се не насмејем и одох даље.

Б.

ГРАНЧИЦИ СА ПУШКИНОВОГ КИПАРИСА

(посвећено **Г. Јовану Ђорђевићу** професору, који је донео ту гранчицу).

Мото :

Тебѣ знакомъ ли сынъ Боговъ,
Питомецъ музъ и вдохновенья?
Веневитиновъ

Што беше, прође, и суморно време
У мрачну вечност одлеће и бега,
Што беше данас, што ће сутра бити,
И тог ће једном нестанути свега.

Под свежом сенком кипариса тога,
Уморну где сге наслањали главу,
Северни генij кликтао је негда
Народу своме сплетајући славу.

Љубимац муза ту је некад снево
Божанском лучом снове обасјане;
Ах, и та луча угаси се брзо,
Ко бледи призрак сред поноћи тамне!

Под руком злобе нестало је њега,
Смрвљено срце у праху се крије,
Он сломљен паде, њега нема више,
Кипарис само још се овде вије.

А бурно време у летењу своме,
Ко страшна стена са стрмена виса,
Косећи живот, наду и снове,
Ломи и кида гране кипариса.

И он ће пасти, али слава она
Под овом сенком што се некад вила,
Кроз вечност мрачну треперине зраком
И силно своја уздизати крила.

Драг. J. Илић.

МИСЛИ

о етничкој (народној) психологији.

Психолошка питања постала су данас поред свих тешкоћа врло популарна и врло интересна тема. Сам основни предмет, чије разне појаве испитује психолошка наука, тако је загонетне природе, да је не само за дуго биоглавна сметња, да ова наука постане *науком* у правом смислу, већ је шта више, и свима другим наукама камен спотицања последња инстанција, на којој се заустављају и њихова испитивања. Тај предмет јесте — човеков *дух*. Физичар, који проучава законе кретања светлосних зракова и њихов утицај на очну мрежицу, долази на послетку на два места, с којих упућује своје проблеме другој некој науци, н. пр. *психолошкој*, увиђајући да у том случају нема својих (позитивних) метода, којима би их могао испитивати. Од тренутка. кад на задњој страни очне мрачне коморе постане лик о предмету испред ока, па до реакције психичке природе, изражене ма каквим

телесним кретањем, физичар оставља свој предмет некој другој науци, за коју мисли, да јој је задатак да позна природу те психичке радљивости, манифестоване као *свест* о гледаном предмету. Па не само то. Да би *објаснио* природу светлости хипотезом етарских трептања (вибрација), физичар и овде долази на послетку до поља, с кога би као починала *психолошка* испитивања; долази, на прилику, до тога, да се запита: е да ли он у опште *може* објаснити тим путем оно, што хоће; да ли је свет доиста онакав, какав се нашем оку и нашем уху представља? Скептичећи и даље, добиће уверење, да можда само *наше* око и *наш* нервни систем виде неку појаву као светлост, док би друкчија телесна организација са свим друкчије представљала себи свет. И физичар се на овом пољу налази побуђен, да своје проблеме, који се на крају крајева своде на проблем о односу субјекта према објекту, сматра у велико као *проблеме духа*.

Да узмемо други пример. Разлажући тела и градећи синтезе, хемичар се и нехотице упустио у размишљање о том, да ли ће једног дана доћи до оних најмањих делића (атома), које кад не би хипостазовао, не би умео објаснити ни најобичнији хемиски појав. Можда ово и није *данашњи* циљ хемије, али свакако хипотеза, која све хемиске појаве своди на игру *атома*, не може а да не учини и један корак даље, да се не запита: е да ли доиста *материју* не чине атоми, и каква је природа њихова? Али је овде баш међа испитивању његове науке. Ма каке претпоставке градио он даље у том смислу, питање, како од атома, бескрајно малих делића, без просторности и дељивости постаје оно, о чему имамо предстваву материје, нагони га на мисао, да ове проблеме ваља такође упутити науци, која испитује наш дух. Научењак из Берлина (Е. Ди Боа-Рајмон) не би пропустио ни ову прилику, а да не довикне своје познато: *Ignorabimus*, а сви философи новијега времена пожурили би се, да представе, како је пре свега потребно испитати природу духа, пошто су поједина стања *свести* оно, што условљује огледање спољног света у нама. И одиста постоји извесно свесно *стање*, чије све манифестације психологија обележава именом: *дух* или *душа*, огледајући да га узме као предмет свога испитивања. Физичар, хемичар као и сви остали представници наука, које огледају да *механички* протумаче појаве спољњег света, долазе на послетку до уверења да је тајанствена природа нашег духа последња инстанција њиховог испитивања. Шта је *свест*, у каквом односу стоје наше представе о материји, о атому, према објектима по себи итд. итд. — то су питања, на која је поред философије одговарала

и психологија. Поменуте науке дакле упућују те проблеме и — *науци о души*. Удар срца и кретање крви по телу веома је прост и механичан процес. Ширење грудног коша, удихање ваздуха и оксидација крви, у суштини су обични хемиски и ендосмотички појави, као што је и асимилација хилуса процес по све механичан и простотом својом јако наличан продирању воде у капиларе сунђера. Па ни конституција телеграфског апарата (нерава) у нашем телу физиологу баш не изгледа одвише тамна и заплетена Али ипак за то и физиолог радо избегава да нам каже прави узрок и природу ове силе, која фактички врши све анималне и вегетативне функције у телу дајући: живот, импулс. и кретању срца и радњи мозга и осећању нерава и свему осталоме. И он упућује та за њ „крајња питања“ другој науци, н. пр. психологији. За њ је до душе јасно, да основни узрок свих тих појава није никакав метафизички медијум, нити каква „витална сила“, па ма се она звала и дух или душа, али поред свега тога заједно са свима осталим наукама оставља науци о души оне проблеме, који својом трансцедентном природом доводе у сумњу њихову егзактност.

И тако најпосле психологији, којој само име значи *науку о души*, остаје у највећој мери испитивање онога чиниоца, који су и обични језик и сва философија означили именом — *душа*.

Па шта је душа? — На ово питање одговарали су метафизичари и богослови свих времена, али без икаква успеха. Њихови појмови, по којима би душа и дух били нешто супстанцијелно, материјално, реално, за науку имају данас само историског значаја.

У историји људских заблуда и они су били једна. С друге стране тајанственост и загонетност психичких појава беху узрок те и саме егзактне науке у неколико посредно одржаваху заблуду, као да је дух или душа неки агенас, чије испитивање треба оставити психологији као *ненаучној* дисциплини. Не улазећи даље у та питања, сам факат, што су сва метафизичка упињања, да се једном *схвати* природа тога агенса, остала само као ненаучни огледи, довољан је доказ, да су и ови проблеми трансцедентне природе. Погрешно би дакле и сувише било, као што се то често и данас чини, потурати психолошкој науци као директни предмет она питања, која са њихове трансцедентности неће ни све остале науке да решавају. Друкчије по све гледа на свој предмет *данашња* психологија, која је већ у велико на путу, да буде наука *природна*.

Мало је чудновато питање, стављено из метафизичког табора: како је могућна наука без предмета, психологија без душе? Али на ово питање једва ли би се зар требало и осврнути. Метафизичке спекулације о души, као нечему материјалном или спиритуалном данас не могу бити никако предмет психологије. Али значи ли то, да ова наука не може имати предмета? — Никако. Психологији је данас пошло за руком, да свој предмет испитује чак онако исто егзактним, природњачким начином, каквим се служе и остале природне науке. Њен предмет није и не може бити нека супстанцијелна душа онако, како је сматрају метафизичари, која би све радње нашег организма управљала онако, као што какав машиниста управља неким механичким апаратом[1]). Са свим на против модерна психологија има да посматра оне *душевне појаве*, које представљају појави осећања, свести, (по Вунту Vorstellen) и воље. У ове три главне категорије изражена је за психологију природа онога, што ми зовемо *душа* или *дух*[2]). Старија психологија схватала је свој предмет некако метафизички и сматрала га као субјекат, коме у спољњем свету одговара *тело*. Али тако испитивање не може бити предмет психологије као природне науке. Душевна радљивост је директно везана за наш нервни систем и за телесну организацију; психичких појава не би иначе могло ни бити, а најмање би се тек дао замислити какав метафизички медијум, дух или душа, као нешто засебно, реално, што треба пронаћи. На против. Дух или душа само је израз, говорна фигура и означава управо „*логички подмет*

[1] Један одличан француски писац, *Ribot*, овако вели о томе: „La psychologie dont il s'agit ici sera donc purement expérimentale, elle n'aura pour objet que les phénomènes, leurs lois et leur causes immédiates; elle ne s'occupera ni de l'âme ni de son essence, car cette qnestion étant au-dessus de l'experience, et en dehors de la vérification, appartient à la métaphysique" *La psychologie anglaise contemp. Ribot* III éd. Paris 1881. 34.

[2] Енглески психолог *Бен* овако одређује дух: „да би се дефинисао дух, требало би у неколико речи, згодном генерализацијом, побројати целу фамилију *умних факата* и искључити све оно, што има стран карактер..... Феномени духа обично се деле у три класе: 1° *осећања* (sentiment. Empfindung), која обухватају задовољство, тугу и остало. Речи: емоције (потреси узбуђења), страсти, афекција, управо су синоними *осећања*. 2° *воља*, која обухвата сву активност, у колико њу управљају осећања. 3° *мисао*, *свест* (intelligence). *Осећаји* (les sensations) долазе делом у класу осећања (sentiments) а делом у свест" *Les sens et l'intelligense*, trad. franç. 1875. 2. И на другом једном месту: „Дух карактеришу три атрибута или особине: *осећање* (le sentiment) *воља* (la volonte) и *свест* (l'intelligence) (*Les emotions et la volonté*, trad. franç. 1.)

унутарњег искуства", као што га на једном месту[3]) карактерише Вунт. Психолошко испитивање и управљено је на то, да посредним путем позна ту реакцију унутрашњости на спољност.

У том погледу, да би се познала природа онога, што, неумејући објаснити, називамо именом, — душа — које су и метафизичари употребљавали, психолошко испитивање мора започети физиолошким. Представник физиолошке психологије у Немачкој и вели „задатак је наше науке, прво, да испита оне животне појаве, које стоје између спољњег и унутарњег искуства, и за које је потребно применити у исти мах обе методе посматрања, спољњег и унутарњег, и друго, да са становишта, добијеног при испитивању на овом пољу, осветли целокупност животних појава, те да тако спреми тотално разумевање човековог бића" А одмах за тим као објашњење додаје: „психологија почиње с физиолошким појавима и гледа да докаже како ови утичу на област унутарњег опажања, па се тек после бави и реакцијом, коју добија спољност од унутарњег бића"[1]). И из тог разлога психологија може бити потпуно експериментална наука, ако се као што Вунт и напомиње, као психолошки експерименти сматрају психофизички. Тиме се двоје постиже: психологија прво, има свој предмет — испитивање душевних *појава,* и друго, одбија од себе она метафизичка питања о духу и његовој суштини која би јој као наметнуле друге науке. и постаје егзактна наука. Има своје факте, приступне проматрању и експерименту[2]), и тако чини један корак напред ка познавању чак и онога, што све остале науке теже да познаду.

Према свему овом јасно је, да, ако је одиста крајњи циљ психологије као и свих наука, да „тотално разуме човеково биће", као што се изражава Вунт, онда се и душа може проучавати само у свима оним појавима, које манифестују унутарње искуство. С тога и психологија мора непрестано увећавати свој домен. Појави свести у најопштијем облику, манифестујући се као осећаји, представе, аномална свесна стања, душевни покрети, воља итд. оличавају управо саму душу. Индивидуална психологија и труди се, да те појаве проучи. Али за психологију има веома згодне грађе и у појавима, који нису манифестација психичке радљивости само једне индивидуе, већ који се, аналого душевној радљивости код појединца

[3] *Grundzüge der physiog. Psychologie* von *W. Wundt.* Leipz. 1874. 9.

[1] *Wundt,* Physiolog. Psycholog. Leipz. 1874. 2.

[2] „Cette psychologie éxpérimentale seule constitue toute la psychologie", *Ribot,* Psychol. angl. cont. Paris. 1881. 28.

могу сматрати као манифестација духа читаве једне *масе, целине, агрегата појединих индивидуа*. Испитивањем ових појава у ствари се иде к тачнијем познавању индивидуалне душе, али је ипак ово испитивање предмет једне нарочите гране психолошке — *етничке психологије*. Намера је ових редака управо, да покаже значај тога испитивања.

Историји, етнографији и етнологији ни најмање нису страни појави, да народи, расе или племена, и у своме духовном развитку, показују знатне разлике и међусобна одступања. Појмови о религији, о свету, о моралу, карактер социјалног напретка и развоја, може се рећи, и код веома сродних раса и народа, веома диферују, тако, да је управо предмет неколиких научних грана баш то, да проматрају све оно, што одликује интелектуалну снагу једнога народа од другог. Антропологија, етнографија и етнологија поред осталог сматрају као један од првих задатака својих да побележе све оно, што у духовном погледу одликује Црнце од Кафра, Бушмане од Хотентота, Европљане од Монголаца итд. итд. Али ипак простим прибирањем и описивањем ових факата испушта се из вида факат, који с психолошке стране има веома великог значаја. У томе, што су код једне расе оваки, а код друге опет другачији појмови о моралу, о религији; у томе, што чак и начин мишљења, изражен језиком, показује већу или мању заосталост, неразвијеност: у томе је опет значајан појав, који представља карактерну манифестацију духовне природе неког народа; другим речима, у томе се оглêда излив психичке делатности народне, произведене агреговањем индивидуалних душа. *Теодор Вајц* беше први, који је још 1859. г. обратио пажњу на то,[1]) како је душевна радљивост *једнога народа* у многоме *слична* с појавом душевних манифестација какве индивидуалне психе; другим речима, како и психичка делатност читаве једне расе представља собом једно *цело*, као што и скуп душевних појава код једне индивидуе представља њену душу. Два немачка професора, *Лацарус и Стајнтал*, још исте године прихватише ова општа посматрања и положише основ *народној, етничкој психологији* (Völkerpsychologie). У делу: *Das Leben der Seele* (душевни — душин — живот) огледаше још одмах да у облику монографија разраде она питања, која условљују програм и циљ етничке психологије, као засебне гране, различне од етнографских и антрополошких покушаја Вајцових.

[1]) Делом: Antropologie der Naturvölker.

Тако психолошко испитивање би упућено на колективне духовне појаве, у којима се тек посредно види рад и живот индивидуалних душа. Етничка психологија постаде у тој намери, да посматра оне појаве, који би, слично индивидуалном духу, били манифестација неког *етничког, народног духа*. У часопису, који мало доцније (1862. г.) основаше Лацарус и Стајнтал, овако се правда тај покушај: „наука, која се бави природом људскога духа, која гледа да испита законе његове делатности и развитка, јесте психологија; али до најновијег времена третирала је она појединачки дух; за множину и заједницу појединачких духова, за *дух друштва* или *народа* веома се мало бринула. До душе није редак говор о народном духу, али је испитивање тога задатак, који је тек пре неколико година постављен. Познати тај народни дух, као што огледа индивидуална психологија да позна индивидуални дух, или пронаћи оне законе, који владају онде, где *множина* живи и дела као *једна јединица*, то је задатак оне науке, која се почиње развијати тек у најновије доба под именом народне психологије (Völkerpsychologie).“ [1]) Према томе дакле циљ и круг испитивања ове науке били би, да се с *психолошког* становишта расветле неки појави, које производи узајмица и заједница људских чланова.

Али је при разматрању баш ових питања потребно још у самом почетку обазрети се на неколике важне факте, који се не смеју ни по чему изгубити из вида. На првом месту стоји питање: да ли у опште има довољне мотивације стварању ове етничке психологије?

Доиста оваквом питању има на први мах и места. Површно посматрање наћи ће, да друштво, народ, једна целина, не може ни како имати неких психичких појава и манифестација, којих већ не би било код сваког појединца, сваког члана те целине. Није ли друштво, народ, управо агрегат, скуп појединаца, и нису ли оне појаве које етнички психолог види у неке масе, већ пре тога заступљене и код појединаца? Па онда, шта третира антропологија, етнологија и етнографија, ако не у ствари оно, што и етничка психологија? Не дефинише ли се, на прилику, антропологија, као наука која проучава карактерне одлике човекове, обухватајући: „1-о карактере физичког реда на лешини и живом човеку, 2-о карактере физиолошке природе, који имају *нарочито име*, кад се третира мозак, моћи и појаве интелектуалне; 3-о карактере, које рађа *социјално*

[1]) *Zeitschrift für Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft*, herausgegeb. von Dr. M. *Lazarus* u. Dr. H. *Steinthal*. II Band. Berl. 1862. 396.

стање и 4° карактерне одлике или боље факте историске, археолошке, лингвистичке итд. итд.“ [1]) као што антропологи чине, уносећи у своју науку све етнографске, етнолошке, физиолошке и психичке факте и одлике човекове, као најсавршенијег сисара? С друге стране сама етнографија сматра човека као члана и индивидуу *народа*, [2]) **друштвену** индивидуу. И не само то. Шта је народни дух? Каква је природа његова? Постоји ли он објективно као нешто, што би етничка психологија могла експериментом испитивати, као што индивидуална психологија испитује свој? Речју, има ли *правног основа* овој науци?

Оваквим питањима у толико пре има места, што, како смо то већ раније узели, психологија постаје *наука* само онда, кад *тумачи законе* психолошких појава, те као што и *Вунт* напомиње на једном месту у својој физиолошкој психологији, описна психологија играла би више улогу јестаственице душе (Naturgeschichte der Seele). Етничка психологија управо би долазила у ову последњу групу, „јер она има посла са сложеним појавима, који се могу осветлити тек индивидуалном свешћу, пошто се они морају потчињавати законима, црпљеним из индивидуалне свести; тај пак њен задатак управо је класификаторске врсте.“ [3])

Творци овог новог правца у психологији (Лацарус и Стајнтал) нису ни сами превидели могућност гоњих приговора. „Дрво је, на прилику, комплекс од тела, која имају извесне физичке снаге и хемиске особине; дакле оно може бити предмет за физику и хемију. Али што га одваја од простих физичких и хемиских тела, јесте то, што она праве у њему једну органску творевину, те она могу егзистовати и делати као једна *биљка*. Наука, којој оно пре свега припада, јесте биљна физиологија. Свако дрво и сва дрвета, извесно је, спадају у ову науку. Човек као духовно биће предмет је психологије; дакле и сваки човек и сви људи. Изгледа, да гомила, множина не мења ништа у ствари. Па ипак није то тако. Као једно дрво, тако и стотина дрвета јесу предмет биљне физиологије; али 50.000 дрвета, посађених на једној квадратној миљи, јесу шума. Шума као таква, као целина, јесте сад предмет друге

[1]) *L' anthropologie* par Le Dr. *Paul Topinard*. IV. édit. Paris. 1884. стр 3—4.

[2]) *Müller Fr.:* Allgem. Ethnographie. II. Aufl. 1879. Wien. 1.

[3]) *Grundzüge der physiol. Psychologie von W. Wundt,* Leipz. 1874. 5.

науке — науке о шумарству. Она ће се јако ослањати на ботанику и физиологију, али је према циљу и средствима посматрања са свим друга наука. Може се и мора се казати, народни дух састављен је из појединачких духова, али ако се мисли, да за то народни дух, као и сваки поједини дух припада психологији, а не нарочитој науци, онда у строгом смислу речи хоћемо да, по оној слици, не видимо шуму већ поједина дрвета.“ [1]) Да би још више дао разлога своме мишљењу, Лацарус наводи, како је пре свега јасно „да целина није само сабрана сума појединачкога, већ завршена јединица, чију врсту и природу имамо да познамо; јединица, у чијем се развитку и образовању појављују процеси и закони, који се не односе на појединца као таквог већ само у толико, у колико је он нешто друго, као појединац а у исти мах и део, члан целине.“ [2]) С друге стране, „народни дух постоји у појединачким духовима, који припадају народу. Па баш с овога гледишта, што се народни дух састоји из појединих духова, и јесте с једне стране могућно научно испитивање његове радње, а с друге и потребно, као један нарочити задатак, различан од испитивања индивидуалног душевног живота.“ [3]) У низу неколиких чланака труде се Лацарус и Стајнтал да покажу, како се народни дух манифестује као спољни појав, произведен унурњим, тако рећи укривеним радом појединих духова, и како опет постоји узајмица између појединачког и народног духа. Али покрај свега тога овим се тек у неколико одговорило на питање о правном основу ове науке. За дефинитивну одлуку потребна је таква аргументација, која ће на првом месту из ближе приказати предмет и циљ ове науке.

Лацарус и Стајнтал виде у *народном духу* управо оно, што треба да испитује етничка психологија. Ако се хоће да цела дискусија око етничке психологије не буде голо фразерство, а народни дух гола фикција, „simple façon de parler“, треба доказати, да етничка психологија има факата, који морају бити њен предмет.

Изрази: *дух* и *душа* за психологију су данас само згодни термини, којима се обележавају извесне појаве, а никако метафизичке суштине, које би психологија као требала извући на среду. С тога је важно питање, шта је за етничку психологију *народни*

[1]) Zeitschrift für Völkerpsychol. u. Sprachwiss. II. B. 398—399.

[2]) Zeitschr. f. Völkerps. u. Sprachw. II. B. 399.

[3]) Zeitschr. f. Völkerps. u. Sprachw. III. B 7.

дух? — У књизи: „psychologie anglaise contemporaine“ *Ribot* напомиње да на питање о природи народног духа (Voksgeist) Лацарус и Стајнтал одговарају „мало мистички“ (en style un peu mystique): „да то није супстанца већ субјекат“, да је то „монада, која прожмава и везује индивидуе“, „један објективни дух.“ [1]) Без сваке сумње, не може се порећи, да је на постанак мисли о етничкој психологији имала веома много утицаја математичка психологија Хербартова, која је још о души говорила с метафизичког гледишта. Али нам се ипак чини, да је Лацарусов *објективни дух управо само израз,* који хоће да представи „суму свега духовног рада у једном народу без обзира на субјекте“, [2]) што као да и не циља на то, да тврди реалитет неке метафизичке суштине. Шта више Лацарус на једном месту управо баш и каже: „да у искуству немамо никаквог даног сазнања о каквој народној души, аналогој мисли о светској души. С тога би по све бескористан труд био, кад би се хтело говорити о ма каквим законима њене појаве и њеног развијања.“ [3])

Много основанији приговор може се у овом погледу учинити једној омашци, која с горњим стоји у неколико и у свези, и коју су творци овог правца учинили по свој прилици из претеране ревности и одушевљења према својој замисли. То је питање, који елементи специјално чине овај објективни, народни дух, те могу бити предмет етничке психологије?

Схвативши народни дух као суму целокупне духовне радљивости, апстраховану од субјеката, Лацарус и Стајнтал увидели су, да *историја људска* управо собом оличава онај објективни дух, који треба етничка психологија да позна. За то су они нарочиту пажњу обратили на то, да увуку у сферу својих истраживања историске моменте и факте те науке. И доиста сваки лист историје има доказа за то, како поједини важнији појави носе на себи отисак духовне радљивости човекове. Идеје, нагони, мотиви ма какве врсте, који су производили историске појаве и факте, у многоме су манифестације духовне радљивости *или* суме појединацâ *или* онога, што би се, по Лацарусу, могло назвати *народни дух.* Шта више услед коегзистенције једнородних индивидуа и узајмице, која отуд

[1]) *Ribot,* Psychologie angl. contemp. 52.

[2]) Zeitschr. f. Völkerpsychol. u. Zprachw. III, B. 43.

[3]) Исти, стр. 7.

постаје, није никако немогућно, да баш и постану нове појаве сособитим законима, особитом природом, те да се у њима тако спази по што шта, што би имало психолошког значаја. Лацарус и вели на једном месту: „већ и циљ, који нашој науци па и ако у далекој будућности предстоји, јесте двојак: прво, да разуме историју људства и појединих народа, да их схвати из њихових стварних узрока, па онда да позна психичке законе, који у историји делују. Оно даје анализа историје, а ово синтеза етничке психогије.“ [1]) Тако би Лацарус хтео створити као неку *историску* психологију. Али поред свега тога, историја, као што и Вунт напомиње, на једном месту, [2]) не може бити помоћна наука, средство етничкој психологији. Разлога је за то и сувише Најповрпшнији поглед на природу историских догађаја показаће, да историски чинови и догађаји не манифестују један дух, већ су често и готово обично постали из чисто материјалних погодаба. Осем тога историски појави немају у многоме чак ни оне неопходности, општости, без које нема ни једне душевне појаве. Какав историски догађај десио се један пут и *не мора* се десити другом приликом.

С друге стране, не гледајући на немогућност тога, да се нађу „психички закони у историским актима“, такав задатак био би још и сувише велики; сам пак тај циљ казивао би, да су историски акти излив неке засебне духовне силе и, несумњиво, одвео би к метафизичким тумачењима Речју, историја није поље психолошких испитивања, нити би психолог могао потчинити историску стварност законима духовне радње.

И тако ствар овако стоји. Историски појави у неколико имају у себи манифестација психичке радње човекове; али опет за то, „за историју ће психологија остати важно помоћно средство, али се никад историја неће моћи показати са своје стране тако згодна, да се из њених чињеница изводе психолошки *закони*.“ [3]) Историске психологије дакле не може бити.

Лацарус и Стајнтал нису тако схватили ту ствар. Шта више, упућујући психолошко испитивање на појаве, који резултују из заједнице индивидуалних душа, они су огледали, да у сферу тих испитивања увуку: језик, митологију, поезију, писменост и историске

[1]) Zeitschr. f. Völkerpsychol. u. Sprachwiss III. Band, 2.

[2]) Philosopsische Studien, von W. Wundt. Band IY. Heft 1. Leipzig 1887. 24.

[3]) Wundt, Philosoph. Studien, IV. Bd, Heft 1. 1887. 18.

почетке азбуке, вештину, целокупан практични живот, обичаје, писане законе, занимање, породичан живот и најпосле узајамно деловање ових различних факата, у којима се манифестује психички живот народни. Али се јасно види, да би ти проблеми били управо проблеми једне историске психологије, а то је програм, који би, не гледајући на то, што треба разликовати историску психологију од егзактне, праве психологије, био и сувише велики, управо тако велики, да би се расплинуо у поједине науке: етнографију, етнологију, лингвистику и антропологију. Па не само то.

Осем ових дата, (données) који би највише спадали у историску психологију, како то Лацарус и Стајнтал и хоће, ни *наука* и *вештина*, које они хоће као да увуку у домен психолошких испитивања, не представљају такве појаве, који би били излив целокупног објективног духа, нити се могу посматрати у онаквом облику, у каквом се могу неки други облици. У осталом за све ове елементе народног духа. Лацарус говори више у опште, неодређеним фразама, којима се мора признати само тај значај, што имају намеру, да уздигну важност сличних проматрања. У том погледу и за целу њихову творевину може се рећи, да је више оглед него нека систематизвана целина.

Али има неких појава, који су такве природе, да им се неоспорно мора признати подесност, да буду предмет етничке психологије Шта више тек они су прави елементи народног духа, који психологија има да испитује. Ми смо још раније напоменули, да слично задатку индивидуалне психологије, као предмет психолошког испитивања може исто тако бити и слично генетичко и узрочно истраживање оних факата, чиј је развитак условљен духовном одношајном узајмицом људског друштва, или боље, једног народа. У таквим фактима манифестује се прави народни дух, чиј најважнији елементи јесу — *језик*, *мит* и *обичај*. Нема сумње, схватање твораца овог правца, да се народни дух огледа тако рећи, у свима творевинама духовне културе, није потекло по све без разлога. То смо још раније поменули, и кад би за то своје тврђење хтели наводити доказа, одиста би морали у неколико стати на земљиште Лацаруса и Стајнтала, па као елементе народног духа, као манифестацију колективне психичке радње сматрати све оно, што узајмица и удружење производе. У том погледу породични живот и практичко занимање манифестују исто тако духовну радњу, као што и први почеци хијероглофа или словенских црта и реза исказују душевне манифестације, постале услед скупа, удружења прилика, из којих се оне могу појавити. Али опет за то од свега тога само

језик, мит и обичај могу, као што и Вунт напомиње[1]), бити материјал за етничку психологију и сматрати се као елементи народног духа.

Побуђен Хербартовим идејама о механизму представа, Лацарус нас и сам уводи у аргументацију за овако гледиште, велећи на једном месту: „духовни колективни живот састоји се баш у томе, што се мисао истовремено и односно подједнако замишља у множини индивидуа са свом својом радњом па вољу и осећаје, што се мисао, постала најпре у једној глави, преноси на друге и у њима изазива исту енергију и ток представа“[2]). Према томе само је неизоставна допуна то, што он на другом једном месту вели: „ако намерно испустимо из вида, да језик има своју истиниту егзистенцију само у узајамном споразуму, даље, да се он наслеђује од једне генерације на другу, то ћемо опет наћи у томе оличену јединицу народног духа. Народ, језиковно друштво (Sprachgenossenschaft) има језик; народни дух је прави субјекат његов, па и ако се појављује преко појединаца. Властити психички процеси, извесна егзистенција психолошких закона, чиме се одликује један језик од другога, нису својствени индивидуи већ заједници (der Gesammtheit), па и ако се појављују преко појединаца“[3]).

И кад се тако уочи *језик* као једна манифестација народног духа, онда се доиста види, да у њему има елемената, који се с *психолошког* гледишта могу посматрати. Језик не може представљати свака индивидуа; по себи пак језик управо представља у неку руку психолошку законитост индивидуалног мишљења, а да и не говоримо о том, како је у њему, чиј развитак представља један историски моменат духовни, *општа форма* оних представа, које постају услед заједничког живота. Схватајући коректно тај психолошки значај језика Лацарус и вели: „почеци језика стварају се у једном процесу развића, који се, сматран као историски догађај, извршио можда у стотинама, а вероватно у хиљадама година. Психологија дакле управо и хоће да опише поједине моменте, који су неминовно у овом процесу учествовали“[4]), „Оно дакле, што се надамо да мо-

[1]) Wundt: Philosoph. Studien, 1887. Hft. I. 20.

[2]) Zeitschr. für Völkerpsych. u Sprachw. III B. 11.

[3]) Zeitschr. f. Völkerps. u Sprachw. II. B. y09.

[4]) Das Leben der Seele, II. Band. 8.

жемо постићи нашом психологијом, јесте: знање о психичким (и психофизичким) процесима и законима, који су били при развитку језика"[1]).

Лајбниц је језик назвао огледалом духа; а врло би неосновано и било, кад се не би признало, да се у овом огледалу као садржи историски развитак човечјег духа. Ни најмање није без основа познати закључак Макс-Милера: *without speech no reason, without reason no speech* (без језика нема разума, без разума нема језика[2]). Грци нису умели ни разликовати у језику то двоје: *logôs* означава и језик и разум У том погледу потпуно потврђујући говори и један Немац: „језик представља собом чудно огледало прошлог живота нашег рода, његове спољне односе и прилике; наука о језику простире своје зраке и у саму непровидну таму првобитних времена откуда не долази до нас никакво друго сведочанство"[3]). И мало даље: „историја језика, како сам и пређе напоменуо, јесте историја развитка самог људског *разума*. У том погледу имамо права очекивати од науке о језику драгоцена објашњења односно прошлог живота *разума*...."[4]).

Па и сам епохолан рад *Лацара Гајгера*, да језик увуче у круг природњачких дискусија, мора се сматрати као драгоцен прилог испитивању самога *духа* човечјег. „Свуда на земљи, где се човек појављује, *ум* је његова заједничка и карактерна особина. Нигде нису људи нађени без почетака културе, образовања држава и обичаја као и без извесне вештине и индустрије.... Сигурно је дакле то: да је човек уман, колико ми знамо. Па ипак то није тако било. *Ум није вечно био*, јер и земља и органски живот нису вечно били. Ум има као и све на земљи постанак, почетак у времену. Али он није постао наједард, нити је био одмах израђен, готов, савршен, поставши као неком катастрофом, већ има свој развитак. Да се ово увиди, неизоставно је и драгоцено средство — *језик*. Ја чак верујем да поред свих вероватних хипотеза о постанку човековом, ипак само *овим* средством (т. ј. језиком) можемо до извесности доћи.... Замислимо представу о праоблику човека, појачану неким нађеним костуром, који знатно одступа од садање форме човекове; од-

[1] D. Leben d Seele, II. B. p. 11.

[2] Lectures on the Science of language. II. 73.

[3] *L. Noiré:* Макс Миллер и философија јазика прев. у *журналу министерства народнаго пресвјешченија*. СПБ. 1880. св. за Јул. стр. 78.

[4] Исти, стр. 80.

мах ће настати сумња, да ли је носилац онога костура био *човек*, да ли он генеалошки стоји у вези с ма каквом историјском формом наших људских раса? *Језик* на против собом већ показује нешто човечанско, људско; што се из његове историје дозна, неминовно је историја наших предака, коју ми читамо, а у исто доба је историја нечега, што је највећма *човечје*, што човек има: јер се ово *човечанско* не ствара нити уништава каквом особитошћу спољњег облика, већ језиком и умом, с којим животиња постаје човек, а без кога човек постаје животиња"[1]. Тако је једно важно питање: како је човек постао човеком, решено одговором — *језиком*. Гајгер је огледао доказати, да је језик дао мишљењу, представљању, способност да телима придаје *облик* (den Gestaltensinn), чега животиње немају. Псето, које пролази поред својих вешто препарованих и испуњених колега у каквом зоолошком музеју, не распознаје право стање поглавито с тога, што нема овог чула; птице се исто тако варају видећи бојом насликану муху или какав други обојен предмет; а ко није посматрао немир обичне мачке или друге какве домаће животиње пред огледалом? Па ипак све ове животиње немају онаквог опажања у простору, каквог ми имамо; свима њима, као и дивљацима, који први пут стану пред огледало, недостају извесна представа и појмови, које *језик* уму даје. —

Али показивати и даље како се језик може сматрати с *природњачког* гледишта, није овде ни потребно ни удесно. „Језик није никаква произвољна фикција, нити измишљена ствар, већ у извесном смислу природни производ, пошто он првобитно постаје, као и сваки изразни покрет (Ausdrucksbewegung), управо као непосредни рефлекс утиска, који на свест производи представа"[2]) вели Вунт. И с тога студија језика отвара поред осталога и интересну студију, за психологију и тако важних изразних, душевних покрета. Психолога мора на прилику интересовати важан факат, како језик стоји у интимној вези са изразом душевних покрета, и како и сами *корени речи* показују, да су своје право грађанства стекли отуда, што су првобитно собом оличавали звучно оне покрете, који су били заједнички највећем делу неке људске масе.[3]) У осталом ма

[1] *Lazar Geiger:* Ursprung u. Entwickel. der menschl. Sprache u. Vernunft Vorwort V—VII.

[2]) Wundt, Grundz. der physiol. Psychologie 350.

[3]) Макс Милер опет, на прилику, тврди да и сви корени, т. ј. сви материјални елементи језика изражавају *чулне утиске* и само *чулне утиске*

какве хипотезе постојале о постанку језика, јасно је ипак једно, да се језик не би могао никако развити без заједнице Овај пак факт има великог значаја за психологију у опште, а непосредног значаја за етничку психологију. „Систематичким обрађивањем етничке психологије испитивало би се постање разних језика, имали би се показати узроци и ресултати њихови, или односи сваког језика према народним духовима.. .. Као год што је језик индивидуе израз и мера њеног индивидуалног духа, тако је језик народа, као заједничка својина свих, израз и мера народног духа.... Сваки појединац добија свој језик од свог народа, он га находи пре свога доласка на свет, рађа се у њему и за њега. Језик дакле мора егзистовати пре и после њега. Али где и како егзистује језик? Бацимо ли поглед на појединца, то видимо, да он постоји ван њега; погледамо ли пак на језик, видимо, да он живи баш у свима појединцима, у устима живих и у језиковним сведоџбама умрлих... Језик дакле живи само у свези и у јединици народној," вели Лацарус[1].

Према овоме посматрању јасан је положај и однос језика према народном духу и према задатку етничке психологије. Што се првога тиче, језик је једна најважнија манифестација народног духа; а представљајући заједничку манифестацију свеколике духовне радње какве масе, која се зове народ, језик постаје њено *средство* за развијање и измену представа и оличава у себи *закон*, по коме се представе асосирају и узајамно везују, тѐ чини да та заједничка духовна радња показује собом неки „психо-физички тип" (као што је Лацарус назива), чије појаве представљају особитости појединог народа. У овом погледу требало би само обратити пажњу на опште познате факте. како један народ брже, живље говори, док другоме језик не може да представи иоле апстрактнији појам; па после, ко не познаје узајмицу између мишљења и говора, по којој је Енглез хладан, Француз окретан, Турчин тром и званичан и т. д. Па ко ће најзад моћи одредити важност поређењу броја речи (представа, појмова) између два језика, два народа? Не види ли се најзад у томе надмоћност и особитост једнога народа над другим, посматрани

(all roots i. e. all the material elements of language, are expressive of sensuous impressions and of sensuous impressions only)") Lect. on the science of language, edid II 372). Али ипак за то признаје, да су *звуци језични* и *гласови* увек *добијали* извесно значење, и само у толико, у колико су имали ту заједничку особину и постајали су *језик*. Види поменуту расправу L. Noiré-а: Макс Милер и философија језика.

[1]) Das Leben d. Seele II. Bd. 399—402.

с психолошке стране? — Да не идемо даље, несумњиво је, да је језик најважнији елеменат народног духа, да се по њему у велико даду разликовали „психо-физички типови“ два народа, и да по томе он даје богату грађу етничкој психологији, јер се може посматрати не само са свога значаја за индивидуалну психологију, већ и са своје карактерне особитости за читаво једно друштво, једну заједницу.

Али није само језик елеменат народног духа; не види се само у језику феномен, важан за психолошко испитивање, нити опет само језик најуочљивије одликује један народ од другога, једну агломерацију индивидуалних душа од друге. Не. Ми смо већ на пред казали, да су такви исти појави и *мит* и *обичај*. Мит представља првобитне почетке религиозног веровања, и тиме као у себи изражава реакцију спољне природе на човечји дух. Одиста, фетиш, који у хуци морских таласа види гнев неке скривене натприродне силе, нечег живог као и он; политеист, који у Зевсу, Брами или Перуну оличава ситуацију својих околних односа̑, као и све успомене на Љељу, Ладу, џинове, Херкуле, вукодлаке и вампире — све то има један исти постанак и у ствари једне исте мотиве. Величанственост природе, тајанственост природних појава, загонетност самог човековог бића — све то у овом *„огледалу света“*, као што Лајбниц назива *душу*, ствара представе, које носе на себи отисак тога спољњег утицаја. Осетљива природа човекове душе под утицајем нагона за разумевањем спољашности давала је од вајкада места новим представама, које су у облику *мита*, *приче* и *бајке* шириле хоризонат његовог знања и развијале на свој начин његову интелигенцију. У миту је као подмирен онај унутрашњи нагон, који хоће да да̑ теорију à priori о васелени и спољњем свету. Стања, у којима се мит налази, представљају опет извесно стање самог духа, а то је по себи већ један феномен, у коме је онако исто као у језику манифестован психички живот са свима својим узроцима, *побудама* и *последицама*. Психолошки значај мита нарочито је у томе, што се у њему представља и сама природа људских осећаја. Колико је ово двоје у вези, да се лако увидети, кад се узме на ум како и сама религија у опште постаје под *утиском бескрајњега* (као што М. Милер тврди), а мит управо и јесте првобитно религиозно веровање. У том погледу мит и митолошко представљање има непосредног значаја за историју духовног развитка. Карактеристике ради да наведемо по Lubbock-у развитак религиозних појмова у опште, факат значајан за историју духа. „У почетку човек је мислио, да је земљу створило божанство, одвојивши је из воде и спре-

мивши за станиште човеку; доцније постаде претпоставка, да је земља заједно с водом створена божјом силом. Испрва је човек сматрао све духове као зле, а после је створио себи веру, која је обухватала не само зле већ и добре духове; мало по мало потчињавао је прве последњим и само се добрим молио, а зле прогласио за демоне. Од представе, која се ограничавала само на духове, поступно је човек дошао и до сазнања о души; најпосле је ово уверење свезао с вером у неко добро и правично божанство и тиме спојио морал с религијом..."[1]) Из тога се види од коликог је интереса студовати оне факте, који као оно и језик, представљају *историју људског духа*. С друге стране не треба заборављати да овај саставни део народног духа управо комплетује психо-физички тип појединог народа и по томе даје *психолошки* колорит испитивању народног духа. Исто онако, као језик, и мит и остале басне и приче народне показују ступањ духовне развијености и духовног живота народног. Поред језика дакле, у народним причама и бајкама исто се тако огледа народни дух, да је то управо најважнији други карактер, који одликује духовну радњивост једнога народа од другог.

А шта да се рече о обичају? Инђијанци, који спаљују жене да не би надживеле мужеве; становници огњене земље, који сматрају као закон, да их у извесно време поједу; Јелини, који на олимпијским играма слављаху многоструке обичаје; Словени, који у броју обичаја и деликатности њиховој не уступају ни једном народу, па Срби специјално, који и међ Словенима стоје на највишој тачци — све су то појави, који имају психолошког значаја. Слично миту, у обичајима је изражена тежња, да се неким представама и нагонима да̂ спољна одећа, као што се у језик одевају мишљење и представе. С друге стране и обичај подсећа на реакцију духа на спољну природу; реакцију, која се извршава у томе, што човек као хоће да створи нове погодбе за свој духовни развитак и тиме као у клици напомиње онај нужни стицај прилика̂, кроз које човек у историском развитку пролази. Осем тога, обичаји још изражавају морални живот народни; по њима се најеклатантније може ценити све оно, што представља морал једног народа. О свему овоме Вунт и вели: „*језик* је општа *форма* представа, које живе у народном духу, и закон њиховог везивања. *Мит* укрива првобитни садржај ових представа, тиме, што се условљује осећајима и нагонима. Најпосле *обичај* има у себи опште тежње воље, које су постале из ових представа и на-

[1] Sir John Lubbock: Die Entstehung d. Civilisation u. der Urzustand d. Menschengeschlechtes. Deutsche Übersetz. Jena 1875. 323.

гона. С тога ми и разумемо овде мит и обичај у оном ширем смислу, у коме први садржи цео примитивни поглед на свет, као што је постао пре почетка научног мишљења, а на општим основима људске природе; обичај пак обухвата све оне почетке правног поретка, који претходе уређеном постанку права, као једном нарочитом историјском појаву."[1])

Колика је пак психолошка законитост у ова два елемента народног духа, види се из тога, што одиста и мит и обичаји стално одговарају *извесном* културном стању једног народа. Религије свих народа, који у опште имају религије, прате извесни обичаји, — сличност, која се виђа у духовном животу појединe индивидуе, код које на прилику, осећања прате извесни покрети. С друге стране студија ова два елемента — мита и обичаја — има још и тај психолошки значај, што нам износи цео процес духовног представљања и мишљења. Једна врло важна страна духовног живота даје се само из њих познати. Душевни покрети народа или веће какве масе најзгодније се из њих могу проучавати, као што се такве појаве и код индивидуе могу проучавати из сличних изјава унутрашњости људске и реакције њене на спољашност. —

Али да не говоримо више на овом месту о значају обичаја или мита — о теми и иначе врло познатој; из казанога већ се да увидети, да ти појави доиста манифестују колективну духовну радњу, те су по томе онако исто важни за психологију, као што су важни, на прилику, афекти, нагони, темпераменти, карактер и други појави, који су најнепосреднија манифестација оног елементарног психичког чиниоца, што се зове *воља*. У том погледу сва три ова главна елемента народног духа, језик, мит и обичај, имају тај психолошки значај, што се у њима „понављају као на једном вишем ступњу елементи из којих је састављена индивидуална свест."[2]) „Али као што се при посматрању индивидуалне свести не смеју сматрати представљање (свест, [Vorstellen), осећање и воља као одвојене силе, него као састојци једног истог унутарњег, по себи недељивог процеса: тако исто чине језик, мит и обичај опште духовне појаве, које су најтешње срасле једна с другом, те се недаду ни замислити једна без друге."[3])

[1]) Wundt, Philosph. Studien, IV. B. 1887. 25.

[2]) Wundt, Philosophische Studien Leipz. IV. H. 1. 25.

[3]) Исти, стр. 25—9.

Из ово неколико краћих напомена види се у главном један врло важан разлог, што се језику, миту и обичају мора при проучавању народне психе придати највећа важност. Ми смо још напред поменули, да осим ова три основна облика, у којима се појављује народни дух, има још појава, којима се не може одрећи, да имају у себи трагова психичке радње човекове. Доиста, веома многи факти антрополошки, етнолошки, етнографски и социолошки показују, да има још појава, у којима би се могао доказати траг духовне радљивости. Лацарус и Стајнтал доиста су, као што смо видели, то питање узели у најопштем облику. Али је у томе и била њихова погрешка. У осталом та се омашка врло јасно увиђа и у самом њиховом схватању положаја ове науке, коју су они основали. Мало доцније расветлићемо ову ствар поближе. Једно само што се при овоме не сме никако губити из вида, јесте то, да они појави, у којима се јавља народна душа, морају бити исто онаке природе, какве су и појави индивидуалне душе; *неопходност* и *општност* су њихов први услов. Поменута пак три облика, у којима се највећма манифестује колективна психичка радња, носе у себи веома јасну разлику између појединих врста те душевне радње. У томе баш и јесте најјачи доказ, да се народна психа огледа најуочљивије у њима. Сви други облици дају се свести под ова три основна, која међу собом стоје у онаком истом односу, у каквом стоје основни облици индивидуалне свести. Шта више, то је један јак разлог, те факти народне психологије нису чисто антрополошки и етнографски факти, већ се на њих може гледати с потпуно *психолошкога* гледишта. Један знатан број осталих облика, у којима се појављује народна душа, нису те природе, већ или су чисто антрополошке и етнографске вредности, или сами за се немају толико значаја, да се могу сматрати као особити факти етничке психологије. Примера ради довољно је поменути писменост, почетке азбуке или породички живот, занимање и т. д. Несумњиво је, да је и у овим облицима ангажован и духовни рад људски; у једном извесном тренутку може се шта више у њима уочити и као неки психолошки моменат. Али опет, покрај свега тога, у њима нема онога материјала, који психолошкој науци, као засебној науци, са *методама* и *законима* служи при познавању свог основног предмета — људског духа. Ако се не би веома добро разликовали ови факти, онда у опште не би било довољно разлога, који би целу ову зграду — етничку психологију — одржали као засебну целину, а да се не претвори у антрополошко или етнографско здање. С друге стране опет факти, којима се такође мора признати важност с гле-

дишта ове психологије, не представљају собом ништа различно од оних облика. Таква је на прилику, поезија народна, која у себи има све оно, чега у опште има и сам мит; све пак друге установе и цео правни поредак, закони и т. д. исте су оне природе, које и обичај, за који смо рекли, да у опште манифестује онај свесни чинилац, који се зове воља.

Него овакав поглед на чињенице, с којима има посла етничка психологија, разликује се од погледа, који су на ову ствар имали основаоци овога правца. Омашка, коју су они учинили, узевши тако велики програм и придавши фактима онај значај, који они у ствари немају, потекла је управо и из самог погледа на сам положај етничке психологије. Доиста, при оснивању ове психологије сами њени оснивачи придали су јој више значај неке антрополошке и етнографске психологије, сматрајући је као *засебну науку*, одвојену од индивидуалне психологије, а ранга, ког је и обична психологија. Упоређујући појаве колективне духовне радљивости с појавима индивидуалне психологије они су своју науку и замислили као нову психолошку *науку*. [1]) Али нејасност самога предмета учинила је, те се некако још одмах почело мешати чисто психолошко гледање на ствар с обичним етнографским фактима. Шта више као да је један од главнијих сарадника на самом часопису за етничку психологију, *Бастијан*, дао импулса таком гледању на ствар. [2]) Свакако све је то било узрок, те и дан-дањи влада прилично велика подељеност и нејасност у назорима о предмету и положају ове психолошке гране, па чак и о самом значају њеног предмета. С друге стране, још од првих почетака цела ова творевина у опште се кретала на темељу простог описивања етнографских факата. Поред осталога ово је опет по себи већ један узрок, који чини те се врло често промењују ова два циља — етнографски и психолошки; тиме пак само губи аргументација, која хоће да војује за самосталност ове психологије.

Доиста, баш у погледу егзакности, коју ова психологија може имати, потребно је испитивати у опште све оне особине, које карактерно одликују народе међу собом. За тачну карактеристику народног духа драгоцен је прилог испитивање свега онога, што чини

[1]) Види Zeitschr. für Völkerpsych. u. Sprachw. II. B. 396, а и на другом месту.

[2]) Упореди на пр. Бастијанов чланак: *Zur vergleichenden Psychologie*, Zeitschr. für Völkerpsych. u. Sprachw. V. B. 1867. 152.

психолошке особине народне, што показује његов темпераменат, његова осећања и т. д Такви појави народног духа поред осталог имају још и тај значај, што се при проучавању и решењу историских и социјалних проблема уплећу као сталан фактор, о коме треба водити рачуна. Али ти факти, *сматрани само у таком облику, сматрани сами за се*, тек с једне стране улазе у домен етничке психологије. Говорећи о елементима народног духа, ми смо већ поменули, шта је циљ психолошком испитивању оних појава, у којима се јавља народни дух. С тога нам није ни потребно на овом месту понова доказивати, како је такво испитивање, у коме се проучава темпераменат једнога народа или у опште његов дух, сматран за се, како је, велимо, такво испитивање само једном половином психолошко. Доиста, на првом месту, јасно је, оно је дескриптивне природе. Сем тога, ма колико да у појавима народног духа учествују закони индивидуалне свести, и ма колико да се без индивидуалне психологије не могу објашњавати тако сложени појави, какви су пјави народног духа, опет за то циљ психолошком проучавању овог предмета јесте поред осталог на првом месту и теориски: *да се изради теорија духа у опште*. Несумњиво је, дакле, да и испитивање народног духа може имати само у толико директног значаја за психологију, у колико је управљено на то, да се, обзирући се и на сложенија стања свести, протумаче и објасне основни факти индивидуалне психологије.

Са сваког другог и другачијег гледишта народни дух се не би никако могао схватити као феномен, неоспорно важан за психологију; шта више, он би у опште имао само етнографски значај. С тога смо и морали као праве елементе народног духа рачунати само оне факте, на које се да̂ применити психолошка анализа у циљу, да се створи што већи хоризонат, с ког психолог у опште може посматрати *дух*.

С овог дакле гледишта добија се двоје. Прво, не упада се у погрешку, да се етничкој психологији одузме raison d'être, што би морало бити, кад би се њени факти идентификовали с обичним етнографским фактима, и друго, ствара се критичан поглед на природу самог народног духа. Готово обоје ово испустили су из вида оснивачи овог правца, те им у опште и цела творевина није могла добити строго одређен карактер.

С друге стране, неодређеност та нарочито потиче отуд, што би, по њиховом схватању, и сама ова психологија била засебна научна целина Такво пак узимање је ни више ни мање већ — омашка......

Тако је овим и сам психолошки значај народног духа боље одређен. Народни дух није никаква фикција, као што опет није ни метафизичка суштина. Он не постоји као какав супстанцијелан медијум исто онако као што модерна психологија неће да води рачуна о метафизичком и теолошком духу, који би као био реалан, супстанцијелан носилац душевне радње На против. Народни се дух огледа у оним појавима, који манифестују скуп, резултат радње појединачких духова, разумевајући ову реч (дух) у модерном смислу. Народни дух има своје елементе онако исто, као што појединачки дух представљају појави осећања, свести и воље. Психолог може у народном духу уочити онако исто неку идеалну силу, које, као неког метафизичког медија, у самој ствари и нема, али о којој би се могло рећи, да је представљају они појави, који разликују један народ од другог. Њена најбоља манифестација јесте: језик. мит и обичај. А кад се тако уоче они карактери, који одликују психофизички тип једнога народа, онда се виде особености његовог *народног духа*. На првом месту овим се и бави етничка психологија.

Али је у овом реду мисли потребно учинити још неколике важне напомене.

Једно врло важно питање за модерну психологију у опште јесте питање о методу. Испитујући народни дух, етничка психологија мора имати пре свега својих метода, који, ако и неће бити онаки, као што су психо-физички методи индивидуалне психологије, ипак морају бити бар такве операције, којима се може доћи до што тачнијег познавања народног духа. Али у овом погледу није етничка психологија до данас отишла далеко. Готово никакве важније законе, који би били употребљиви за индивидуалну психологију, није она још поставила. То она има тек да учини. Шта, више један од твораца овог правца, Стајнтал, покушавајући да испита једну од најважнијих манифестација народног духа, језик, испитивао га је у часопису за етничку психологију и науку о језику махом лингвистички. И ма да је часопису и била намера, да језик испитује с психолошке стране, да нађе психолошке *законе* језика, опет сви важнији чланци Стајнталови и осталих главнијих сарадника [1]) не показују те законе, нити износе метод, којим ће етничка психологија психолошки посматрати језиковне феномене и градити од њих материјал за индивидуалну психологију. Тако је и с осталим материјалом етничке психологије. С друге стране таквим етно-

[1]) Lübke, Tobler, Pott, Laband, Cohen, Rüdiger, Bastian, Delbrück и т. д. и т. д.

лошким, етнографским, филолошким и антрополошким прикупљањем и простим описивањем ових факата не може се коректно разумети ни природа народног духа, нити његов значај за психологију. Народни дух постаје тад једна фикција, с којом се не може чинити никаква операција. Изгледало би, да се у њему и његовим појавима не може пронаћи она *законитост*, какве он доиста има, и којом етничка психологија и има значаја за индивидуалну психологију. У ствари пак не треба да буде тако. Ми смо већ напред казали, да је народни дух етничкој психологији оно исто, што је индивидуални дух индивидуалној психологији. До душе за данас бар немамо још никаквог психолошког термометра, нити какве опште формуле, којом би се могли упустити у *тумачење* колективних духовних појава, да би њима објаснили индивидуалне. За то је етничка психологија још непрестано описница, „јестаственица народне душе“ (Naturgeschichte der Volksseele), ако се тај израз може употребити. Али је несумњиво, да је циљ сваком психолошком испитивању онакав исти, какав је у опште и свима оним наукама, које испитују појаве узрочно и траже им законе. Закони народног духа по природи саме ствари морају се односити на опште законе духа. Ради тог циља и треба проучавати народни дух.

Међу тим за само проучавање народног духа, како се оно до данас чинило, може се рећи, да је поглавито рађено по једном методу, који се у главном своди: на проучавање народног живота, живећи у његовој средини и систематски бележећи оне изјаве његове духовне радљивости, које су колико толико карактеристичне. Испитивачи народног духа данас махом тако и раде[1]). Али је и такав посао недовољан, јер он често може имати више етнографски него психолошки значај и циљ. Не ретко се дешава, да и од саме увиђавности онога, ко бележи те појаве, зависи веома много. За психологију пак у опште имају највеће важности они факти, који су на првом месту фактичка својина *целог* народа, а на другом по самој природи такви, да се могу подврћи психолошкој анализи. При оперисању с народним духом један од првих задатака је тај, да се

[1] Један француски писац, који је дуже времена имао прилике студовати народе у Инђији, овако говори о тим методама: „прва метода јесте у томе, да се систематички посматрају индивидуе, у чијој се средини живи. Ја кажем: *да се систематички посматрају*, јер се само серијом смишљених посматрања могу упознати главне психолошке црте оних индивидуа, с којима се долази у додир.. Друга метода пак јесте опет у томе да се брижљиво проучавају литерарна популарна дела оног народа, чију психологију испитујемо...“ *Revue philosophique* dirigée par *Th. Ribot.* Бр. 18 1886 618—619.

нађу они унутарњи, психички *узроци*, који изазивају *појаве* народног духа. Психолог дакле мора на првом месту критички процењивати народне умотворине и народни језик, па онда у опште оне факте, који с напред поменутог гледишта о психолошкој неопходности, манифестују још и колективну духовну радњу. Закони народног духа, које отуд буде нашао, јесу у опште закони духа.

Према свему овоме, мислимо, јасно је, какав положај може имати етничка психологија. Испитивање народног духа поред чисто етнографског значаја има још — а и треба да има — и психолошки значај. И само овај психолошки значај и психолошки циљ јесу најважнији разлог, да се на појаве народног духа гледа с психолошког гледишта, а не само са етнографског, филолошког или и лингвистичког. У том погледу и свеколике психолошке особине једнога народа само су један податак за рационалну, психолошку теорију његовог духа и духа у опште.

Овом последњем циљу најзгодније и служе она три појава народног духа, највећма аналога елементарним стањима индивидуалног духа (осећањима, свести у ужем смислу, и вољи), — три појава који представљају: језик, мит и обичаји....

Raison d'être етничке психологије стоји дакле ван сваког спора. У наслону на етнографију, антропологију, филологију и друге науке[1], али опет различно од сваке од њих, етничкој је психологији задатак, да на првом месту испита по напоменутим принципима дух не само сваке расе, већ и сваке веће масе — сваког народа, у толико, у колико се тим путем причиче много општијем циљу психолошком. Живот сваког народа по себи већ има толико значаја за етничку психологију, да нису само расе, фамилије народа или какве веће јединице у генетичком смислу, које производе појаве, значајне за ову психологију. С тог гледишта управо и не треба сматрати ову психологију као *психологију раса*, у ком се смислу она често употребљава, него управо као *народну*, *етнич-*

[1] И сам Лацарус овако о томе говори на једном месту: „Мислимо да смемо узети, да се и по себи разуме, да на првом месту морамо позвати на сарадњу све оне, који се занимају историјом културног живота и интересују се тим, да тај живот психички објасне и пронађу му психичке основе. Нека они у осталом буду и прави историчари, или као правници, теолози, природњаци, естетичари, народни економи итд. посвете своју пажњу историји свога културног поља. Њихови резултати, који изазивају психолошка посматрања, или импулси ма које врсте, биће нам увек добро дошли; шта више плодног испитивања без њих не може ни бити.“ Zeitschr. für Völkerpsychol. und. Sprachw. III. Band, 7. 1865.

ку[1]) *психологију*. Овај смисао означава и немачка реч „*Völkerpsychologie*."

„Антрополози, вели *Спенсер*, после проучавања вештинâ и примитивних производа, посветили су готово сву пажњу своју проучавању физичких карактера људских раса; али се ипак, мислим, може признати, да је ово проучавање по важности ниже од проучавања *психолошких карактера*. Општи закључци, до којих нас могу довести испитивања оног првог реда, немају толико важности за наше разумевање највиших феномена, колико они општи закључци, до којих нас могу довести ова друга испитивања.

Тачна теорија о људском духу за нас је од капиталне важности. Систематично упоређивање људских духова, њихових врста и њихових различних ступања, помоћи ће нам да добијемо ову теорију. Кад будемо познали узајамне односе човечјег карактера са карактером сваког људског друштва, онда ће се и саме наше идеје о политичким приликама и установама управљати према томе. Кад један пут будемо знали узајамну зависност индивидуалних природа и социјалних зграда, разумећемо много правилније и промене, које се дешавају и које ће доцније наступити. Кад будемо видели у умном развитку прогресивно прилагођавање социјалним условима, који непрестано дотерују дух по свом калупу, и на које он опет реактивно утиче, онда ћемо знати и друге даљне ефекте, које установе производе на карактер: а то нам је сигуран лек тако великим злима, која ствара данас незналичко законодавство. Најпосле, добра теорија умног развитка, добијена посматрајући човечанство у целини, даће нам кључ развитка индивидуалног духа: помоћи ће нам дакле да нађемо пут у нашим методама васпитавања, а тиме да ширимо интелигентност и подижемо карактере"[2]). Етничка психологија управо се и обрће овим фактима, који служе онда најопштијем циљу психолошком: познању људског духа.

* * *

Да завршимо. Крајњи циљ психологији је: да позна људски дух. Да би што боље протумачила тајанственост душевних појава

[1]) Овај синоним је готово још понајбоље задржати, и то због асоцијација оних представа, које прате ову реч, и које у главном подсећају на *етнографију, етнологију*. С друге стране, и у самим овим наукама први део имена (ethnos) не преводи се ..

[2]) Essais de morale, de science et d' esthétique. III. Essais scientifique, par H. Spencer, trad. franç. 1879. 311.

психологија је поред осталог предузела да испитује и дух народâ, дух друштвених масâ. Грана њена, која се бави испитивањем овога врло сложеног психолошког појава, јесте — етничка психологија. И као год што индивидуална психологија испитује оне појаве, које својом општношћу потпадају под извесне *законе*, тако и етничка психологија може постављати своје *законе* само испитујући оне појаве, који својом општношћу условљују реалност једне народне душе. Народна пак душа није никаква фикција онако исто, као што ни индивидуална душа није ништа друго већ скуп оних појава, које означавају унутарње искуство. А као што се индивидуална душа проучава *у појавима* који се своде на три главна, једно од другог недељива елемента — осећање, свест (представљање) и вољу — тако су исто и појави народног духа представљени у главном — народним *језиком*, народним *митолошким представљањем* и народним *обичајима*, на које се на послетку могу свести и сви други облици, у којима се још може појавити народни дух, и све друге његове манифестације.

Тек проучавањем и тих појава решиће се најпосле они проблеми, које психологија у опште има да реши — *проблеми о души*[1]). Занимљивост тог проучавања долази поред осталог још и отуд, што слично факту, да многи душевни појави и код два лица нису по све идентични, и да само *у главном* показују једнакост двеју индивидуалних душа, тако исто и појави народног духа ни код два народа нису једнаки, нити је по томе једнак и сам народни дух у два народа.......

Ако и који народ има тако карактерних и значајних појава народног духа, онда је то, без сумње, *српски* народ. Језик, приче и бајке, митолошка предања, народна појезија, обичаји и цео живот српскога народа имају и сувише грађе за психологију. У овим облицима српског народног духа огледа се и сам српски народ; они су још специјално важни за његову народну психологију. Радници на скупљању тог материјала (Вук Караџић, Вук Врчевић, Богишић Валтазар, Милићевић Милан, Петрановић и многи други) изнели су доста богат материјал, из ког се може приступити овом великом

[1]) Разуме се, у колико не буду трансцедентне и метафизичке природ·, т. ј. у колико их у опште наука може решити.

задатку, који има етничка психологија на по се и психологија у опште. На трудбеницима је, да се тога посла и лате[1]....

Београд
Априла 1887.

Ал. М. Станојевић.

ВЕРЕНИЦИ

ПРИПОВЕТКА АЛЕСАНДРА МАНЦОНА

(наставак из св. 62-ге)

ДВАДЕСЕТ ДЕВЕТА ГЛАВА

Ту, међу устрављеним бедницима, налазимо лица, која познајемо.

Ко није видео дон Абондија онај дан, кад је уједанпут пукао глас о спуштању војске, о њеном примицању и о њеном понашању, тај не зна, шта је забуна и страх. Ево их, има их тридесет, има их четрдесет, има их педесет хиљада; то су ђаволи, то су аријевци, то су антикристи; опљачкали су Кортенуову; запалили су Прималуну; опустошили су Интробио, Пастуро, Барсио; стигли су у Балабио; сутра ево их ту: такве су речи ишле од уста до уста; а у исти мах била је ту трка, позајмичко куражење, бурно договарање, оклевање између бегања и останка, састанци женски, хватање рукама за главу. Дон Абондијо доконао је да бежи, доконао је пре и више но ико други, али на сваком путу, којим би хтео да пође, у сваком месту, где би хтео да

[1] Од значајнијих досадањих радова у нас на овом пољу помињемо: *психолошке особине српског народа* у 66 Гласнику ученог друштва од 1886. г. *А. Васиљевића*; даље: *одношај између физичких и душевних особина расе и спола* од истог писца у Гласнику, и чланак проф. Карића: *народни дух и осећање у Србији* штампан у 58. св. *Отаџбине.* Него ипак многи од резултата, које ови писци износе, имају још да се потврде. Осем тога многи од њих су више субјективне природе, а чланак проф. Карића још и не подводи неке особине под психолошке термине.

се склони, видео је неодољиве препоне и страховите опасности.

„Што ћу?“ викаше; „куда ћу?“

Планина, остављајући на страну мучни пут, није била сигурна; већ се знало, да се ланцкнехти пентрају по њима као мачке, само где им се чинило и где су се надали да ће што упљачкати. Језеро беше немирно; јак ветар дуваше; уз то већина возара, бојећи се да ће их приморати да превозе војнике или пртљаг, утекли су са својим чуновима на другу обалу; они неколики што су били остали, отисли су се затим пуне народа, те говораше се, да ће сваки час пропасти што од олује, што од терета. Да би отишао далеко и ван пута, којим ће да пролази војска, не могаше добити ни каквих кола, ни каква парипа, нити друга каква начина; а да пешачи, дон Абондијо не би се могао да подухвати и бојао се, да би га стигли на путу. Бергамска област није тако далеко била, да га његове ноге не би могле тамо однети, кад би се захукао; али се знало, да су из Бергама послали на брзу руку један шкадрон коњаника, који је имао да обилази границу и да мотри на ланцкнехте; а они су били прави сотоњаци, нимало бољи од ових, па су од своје стране свако зло чинили. Сиромах тумараше по кући усплахирен и скоро ван себе; иђаше за Перпетуом, еда би се с њом како договорио; али се Перпетуа дала у посао, да купи што је боље у кући и да га скрије на таван, или у какав кутак, трчаше поплашена, брижна, пуне руке ствари, па одговараше:

„Сад ћу још ово да склоним, а онда ћемо онако, како раде и други.“

Дон Абондијо хоћаше да је задржи и да се с њом разговори о разним могућностима; али она онако у послу, журећи се, па и сама пуна стра у срцу и јетка због плашљивости свога господара, беше у такву стању, да се с њом могло мање разговарати но икада.

„Труде се други, трудимо се и ми. Опростите ми, али ви само знате сметати. Зар ви мислите, да другоме није до њихове коже? Зар солдати долазе да с вама ратују? Боље би било, да ми сад помогнете, у место што ми стајете на пут, да се вајкате и да ми сметате.“

Овим и оваквим одговорима отарасила би га се, а већ је била доконала, кад већ буде како се може свршила овај нагли посао, да га узме за руку, као какво дете, па да га одвуче на какав брег. Оставши тако сам, он стаде на прозор, гледаше, напрезаше ушеса, па кад би видео, да ко пролази, викао би гласом у пола плачним, у пола замерним:

„Учините ту милошту свом сиромаху пароку, па му потражите каква коња, какву мазгу, каква магарца.... Та зар може бити, да нико неће да ми помогне! Ох, какви су то људи! Бар ме причекајте, да бих и ја могао уз вас пристасати, причекајте да се искупимо једно петнаест или двадесет, па да ме заједно поведете, да нисам тако самохран. Зар хоћете да ме оставите оним псима? Зар не знате, да су то већином лутерани, да им је заслужно дело, кад убију свештеника? Хоћете ли да ме овде оставите, да примим мучеништво? Ох, какви су то људи! Какви су то људи!“

А коме је говорио овако? Људма, који су пролазили погрбљени под теретом своје мало сиротиње, мислећи на оно, што су оставили у кући, терајући своје кравице, вукући за собом децу, која су такође носила што су могла, а жене упртиле око врата децу, која нису могла ићи. Гдекоји би пролазили, а не би ни одговорили, нити на њега погледали; гдекоји би рекао:

„Ех, господине! Па радите, како знате; срећа ваша, што немате да се бринете за жену и децу; помозите се помучите се!“

„Куку мени, ох!“ викнуо би дон Абондије; „ох какви су то људи! каква срца! Нема ту милосрђа; свако ти мисли на се, а на мене нико неће да помисли.“

Па онда се диже да тражи Перпетуу.

„А, да!“ рече ова; „а новци?“

„Па шта ћемо?“

„Дајте их мени, да их закопам у башту поред куће, заједно са посуђем.“

„Али“...

„Али, али... овамо! рекох; задржите који солад за сваки случај, па само пустите ме да радим како знам.“

Дон Абондијо послуша, оде до шкриње, извади своје мало блага, па га предаде Перпетуји, која рече:

„Идем да закопам у башти под смоквом.“

Па оде. Мало за тим ево је са кошарем, у коме је било јело, и са малом празном путуњом, па онда на брзу руку стаде метати у ову нешто рубља свога и господинова, рекавши међу тим:

„Ви ћете ваљда понети бревијарију.“

„Ама куда ћемо?“

„А куда иду сви други? Пре свега изићи ћемо на улицу, а тамо ћемо дознати и видети, шта да чинимо.“

У тај пар ево Ањезе са путуњицом на плећима, а дошла је била да учини важан предлог.

И Ањеза је била наумила да не чека такве госте; сама у кући како је била и са још оно мало новаца од неименованога, неко време недоумеваше, куда ће да се склони. Баш остатак од оних шкуда, које су јој у месецима од глади толико ваједиле, био је главни разлог њеној бризи и недоумевању, јер су јој казали, да у земљама, кроз које пролази војска, они који имају новаца пролазе по најгоре, јер су изложени и насиљу од стране туђинаца и пакости од стране земљака. Душа ваља, за благо, које јој је, штоно реч, с неба пало, никоме није казала, само дон Абондију, до кога би кад и кад отишла, да јој разбије по шкуду, а увек би

му по што год оставила, да даде коме, који је сиромашнији од ње. Ма скривени новац, нарочито у онога, који није вичан да га много има, одржава свога господара у вечитој сумњи, да други нањ подозревају. Дакле, докле је и сама тумарала тамо амо, скупљајући како је боље знала оно што није могла да понесе и помишљајући на шкуде, које је зашила била у пршњаку, сети се, како јој се, заједно с тиме, наименовани понудио са што пространијом услугом; сети се онога што се причало за онај његов кастел, који је на тако сигурну месту, да у њега без господареве воље само птица може доспети, па науми да иде тамо и да иште скрова. Премишљаше, како би се дала познати код тога господина, и ту јој уједанпут паде на ум дон Абондијо, који после онога свога разговора с арцибискупом увек је њу много поштовао, и то тим више, што је то могао чинити, а да себе ником не компромитује, па како су далеко били оно двоје младих, далеко је био и узрок, да се у њега што распитује, због чега би можда ово благовољење дошло у опасност какву. Она дакле помишљаше да ће у толикој беди сиромах бити још већма збуњен и поплашен од ње, те да ће се тај начин можда и њему свидети, зато дође да му то предложи. Кад га нађе са Перпетуом, учини предлог обојима.

„Шта велиш, Перпетуа?“ запита дон Абондијо.

„Ја велим, да је сам бог научио и да не треба оклевати, но узети пут под ноге.“

„А онда....“

„А онда, а онда.... кад будемо тамо, бићемо сасвим задовољни. Онај господин, сад то знамо, да неће друго него да чини добра искрњему своме, па ће му управо бити мило, ако вас прими под свој кров. Тамо на граници, и тако рећи у облацима, солдати нас зацело неће тражити. А онда, а онда.... тамо ћемо имати што и да једемо; јер онамо у планини, кад бисмо ово мало божја благослова потражили“, и с тим речима метну га у путуњу на рубље, „бисмо се нашли у доброј неприлици.“

„Ма да ли се он заиста поправио, а?“

„А ко ће још да сумња после свега онога, што се зна, и после онога, што сте и ви видели?“

„А ако будемо сами отишли у клопку?“

„Какву клопку? Опростите, али са свима тим вашим примедбама ви никад не дођосте до каква краја. Бог те живио, Ањезо! баш си се добро домислила.“

Па метну путуњу на сто, промакну руке кроз кајише и уприи је на леђа.

„Не би ли се“, рече дон Абондијо, „могао наћи какав човек, да иде с нама, да прати свога парока? Ако бисмо натрапали на каквога лупежа, а биће их овуда зацело доста, шта ћете ми помоћи вас две?“

„Опет само да се дангуби!“ викну Перпетуа. „Сад да идемо да тражимо човека, кад сваки има доста посла са својом невољом! Не бојте се! Идите по бревијарију и по шешир, па ајдемо!“

Дон Абондијо оде и врати се одмах са бревијаријом под пазухом, са шеширом на глави и са палицом на руци, онда свих троје изађоше на једна вратаоца на пијацу. Перпетуа закључа врата, више да изврши једну формалност, него ли што се уздала у врата и у браву, па тури кључ у џпаг. Полазећи, баци дон Абондијо један поглед на цркву и промрмља:

„Нека је народ чува, јер њему служи. Буду ли имали иоле срца за своју цркву, они ће на њу помишљати; немају ли срца, грех на њихову душу!“

Ударише преко поља, сасвим ћутећи, свако мислећи на своју невољу и освртући се, нарочито дон Абондијо, неће ли се указати какав сумњив човек, каква необична ствар. Не сретоше никога; људи су били или у кућама да их чувају, или да праве завежљаје, да скривају ствари, или су били по путевима, који су водили управо у планину.

Пошто је био уздисао и уздисао и по који пут подвикнуо, дон Абондијо даде се у оштрије гунђање. Искрсну се на дуку Невера, који је могао остати у Француској и лепо живити, као херцег, али је хтео у силу бога да буде дука од Мантове; па на ћесара, који је требао да има памети и за друге, да пусти воду нека тече како тече, а не да се брине за сваку зачкољицу, јер најзад он би био ћесар увек, па био дука од Мантове Тицијо или Семпронијо; а нарочито се искрсну на говерна̂дура, који је требао све да чини, те да од земље уклони свако напуштеније, а управо он их је и навукао, све зато јер има вољу да ратује.

„Требало би," рече, „да су та господа овде, па да виде и окусе, како је. Имаће рашта одвета давати! А међутим и онај киха, који нимало није крив!"

„Ма оставите се тих људи, јер ни онако нам неће сада ништа помоћи", рече Перпетуа. „Опростите, то су опет ваше обичне речи, које ништа не доказују. Бринем се ја, што..."

„А што?"

Докле су дотле доспели, Перпетуа је имала каде, да се сети, како је у наглости ствари посклањала, па сада се стаде вајкати, како је онде на ону ствар заборавила, тамо опет ону другу рђаво склонила; овде је оставила траг, који би могао руководити лупеже, тамо опет...

„Лепо!" рече дон Абондијо, у толико сигуран за живот, у колико му је доста било да се брине за ствари; „лепо! Па шта си радила? Где ти је била памет?"

„Шта!" викну Перпетуа, па за часак опре се на своје две ноге, а песницама се подбочи, у колико јој то путуња допушташе; „шта? Сад сте ми дошли да ми замерате, а овамо ви сте ми сметали и бунили ме, у место да сте ми помагали и храбрили ме! Више сам мислила на кућу, него на себе, нисам никога имала да ми буде при руци; морала сам да будем и Марта и Магдалина; ако није што, како би

требало, не може ми се ништа пребацити; ја сам још више чинила, него што сам била дужна."

Ањеза прекиде ову препирку, јер и она поче говорити о своме јаду; а није се толико јадала на неприлике и на штету, колико што гледа да нема ништа од наде, да ће скорим моћи загрлити своју Лучију; јер као што ћете се сећати, ово је таман била јесен, за коју су се договориле биле, а није се могло мислити, да ће дона Праседа хтети доћи у оваквим приликама да на селу живи, него ако се тамо можда и нашла, биће пре да је била отишла, као што су чинили и остали, који су живили на селу.

Поглед на места још више пробуди ове мисли у Ањезе и још боље увећа њену жалост. Како су сишли са путања, доспели су на друм, на онај исти, којим је бедна жена ишла, кад је на онако кратко време довела кћер кући, пошто је с њом поседела у кројачевој кући. А већ се и село указа.

„Ајд'мо богме да поздравимо оне добре људе," рече Ањеза.

„А мало и да се одморимо: јер ми ова путуња већ почиње досађивати; а онда мало да се и прихватимо," прихвати Перпетуа.

„С тим условом, да много не дангубимо, јер не путујемо забаве ради," примети дон Абондијо.

Дочекаше их с раширеним рукама и радо их гледаше: сећаше се добра дела. Чините добра што више можете, вели овде наш писац, па ћете тим чешће долазити у прилике, које ће вас обрадовати.

Ањеза загрли ону добру жену и бризну плакати, што јој би на велику олакшицу, па јецајући одговараше мужу и жени, кад је ова питаше за Лучију.

„Боље је њојзи него нама," рече дон Абондијо; „она је у Милану, ван сваке опасности, далеко од ових ђавољих послова."

„А, бежите, господине, са друштвом?" рече кројач.

„Тако је," одговорише у један глас господин и слушкиња.

„Сажалевам вас."

„Упутили смо се," на то ће дон Абондијо, „у кастел од ***."

„То чините добро; бићете сигурни, као у цркви."

„А ви овде зар се не бојите?" запита дон Абондијо.

„Хоћу вам рећи, господине; управо на пребиваније, као што знате да се каже, право рећи, они неће овамо доћи; хвала богу, сувише смо на страни од њихова пута. Највише ако се нађе какав тумарало, што не дај боже; али свакако имамо каде; прво ћемо да чујемо, како је у бедним селима, где ће да се зауставе."

Доконаше, да се мало задрже и одморе; а како је било време ручку, рече кројач:

„Господо, почастите ми мој сиромашни сто; што је бог дао: имаћемо чиме да се заложимо."

Перпетуа рече, да има уза се, што се може потрошити. После нешто церемонија од једне и друге стране, најпосле примакнуше лончиће, штоно реч, те заједно ручаше.

Деца се радосна искупише око Ањезе, своје старе познанице. Брзо, брзо; кројач заповеди једној девојчици — оној што је носила ону понуду Марији удовици: ко зна, да ли се још на то сећате — да изљушти неколико раних кестенова, што су били у једном куту, па да их метне да се испеку.

„А ти," рече једном дерану, „отиди у башту и затреси ону брескву, па донеси коју, али немој коју да сакријеш. А ти", рече другоме, „попни се на смокву, па узбери коју од најзрелијих. Ти се већ у томе добро разбираш."

Он оде да отчепи једну боцу; газдарица оде по чаршав за трпезу. Перпетуа извади што је имала јела; наместише у прочељу за дон Абондија један чаршавић и тањир од милојке са ожицом, ножем и виљушком, што је Перпе-

туа понела била у путуњи. Седоше за сто и ручаше, ако не у велику весељу, а оно бар у већу, него што се и једно од њих било надало да ће тај дан ручати.

„Шта велите, господине, за овакве покоре?“ рече кројач; „чисто ми је као да читам причу о Арапима у Француској“.

„А што да кажем? Морам и то гледати како ћу да претурим.“

„Него ви сте одабрали добро уточиште,“ опет ће кројач; „који би враг хтео да иде тамо на силу? Па ћете наћи друштва; већ говоре, да су тамо многи људи утекли и да их непрестано још одлази.“

„Ја се надам,“ рече дон Абондијо, „да ћемо добро бити примљени. Познајем оног честитога господина; а кад сам једном имао част да се с њиме састанем, био је пун учтивости.“

„А мени,“ прихвати Ањеза, „казао је за господина пресветли арцибискуп, да кад ми буде што требало, биће доста да одем до њега.“

„Велико, красно обраћење!“ примети дон Абондијо; „па ако се и одржи, а? ако се одржи.“

Кројач поче опширно говорити о светом животу неименованога, те како је пре био бич околини, а сад јој је узор и добротвор.

„А они људи што су у њега?... сва она служба....“ опет ће дон Абондијо, који је слушао не једанпут о томе да се говори, ма још није био довољно успокојен.

„Већином их је растерао,“ одговори кројач, „а који су остали, постали су други људи, те како! Једном речи, овај кастел постао је Тивајидом; ви то већ знате.“

Затим се упусти с Ањезом у разговор о походама кардиналовим.

„Велик муж!“ рече, „велик муж! Жао ми је што је одавде отишао онако нагло, те му нисам ни могао дати не-

колико поште. Баш бих био врло рад, кад бих могао с њиме још једанпут говорити, па мало више на тенани."

Кад устадоше од ручка, показа им једну слику, која је приказивала кардинала, а приковао је на једно крило од врата, из поштовања према личности, као и да би свакоме који би га походио казао, да таква још није било, јер он је баш изблиза и на тенани могао да посматра главом кардинала, и то баш у овој соби.

„Зар су ово хтели да начине да је он?" приметиАњеза. „По оделу рекла бих, он је, ма..."

„Је ли да не личи нањ?" рече кројач; „и ја то увек кажем; бар ми се нећемо варати, а? али кад већ није иначе, ено му тамо доле његово име; то је тек спомена ради."

Дон Абондијо жураше се; кројач се потруди да му нађе двоколице, које ће га одвести до под брдо; одмах оде да их потражи и мало затим ево га да каже да су ту. Онда се окрену дон Абондију и рече му:

„Господине, ако бисте желили да тамо горе понесете какву књигу, да бисте прекратили време, ја бих вас могао послужити, као сиромах човек; јер и ја се помало забављам читањем. То дабогме нису као ваше, књиге простим језиком; ипак...."

„Хвала, хвала", одговори дон Абондијо; „имају прилике, да човек једва доспева и оним да се занима, што му је дужност."

Докле се казују благодерења и не примају, те се жели здравље и добра срећа, чине позиви и обећања за састанке при повратку, стигоше доколице до уласка у улицу. Метну на њих путуње, попну се и са више воље и душевна спокојства дигну се на другу полу од пута.

Кројач је истину зборио дон Абондију о неименованоме. Од дана како смо га оставили, овај није престајао чинити оно што је себи тада био предузео, накнађивао је штету,

творио је мир, помагао је сиротињи, једном речи, увек је чинио добра према прилици. Ону храброст, коју је негда показивао у вређању и у одбрани, сад је показивао у нетворењу ни једнога ни другога. Увек је ходио инокосан и без оружја, спреман за све што би га могло снаћи после толика извршена насиља, и уверен да би кадар био учинити ново насиље при употребљавању силе у одбрани од онога, коме је толико био дужан, а било их је много таквих; уверен, да би свако зло, које би се њему учинило, било увреда према богу, али праведна мазда према њему, а да он мање но ико има права градити се одмаститељ за увреду. Ипак остаде исто тако неприкосновен, као онда кад је на своју безбедност држао толике оружане мишице и своју. Сећање на негдашњу свирепост и поглед садашње благости, једно, које мораде оставити толике жеље за осветом, други, који га твораше толи питомим, сложно деловаше да му прибаве и одрже дивљење, које му највише служаше за салву-гвардију. Беше то онај човек, кога нико не могаше понизити, а који се понизио сам. Срчба, иначе изазвана његовим презором и страхом у људи, губљаше се пред овом новом смерношћу; који су били увређени, ти су против свака очекивања, а без опасности добили задовољење, каквоме се не би могли надати ни од најсрећније освете, задовољење да виде таква човека да се каје за своју неправду, и тако рећи, да учествује у њихову негодовању. Многи, који су толике године у себи носили најжешћу и најгорчију непријатност, што не видеше изгледа да ће се икад наћи јачи од њега, те да му врате жао за какву велику срамоту, кад би га сад нашли сама, без оружја и у стању да се не може противити, не осећаше у себи друга чуства, но да му укажу част. У том добровољном понижењу задобила је његова личност и његово држање, тако, да он то ни знао није, неку узвишеност и племенитост, јер у томе се још боље него пре видео онај његов немар спрам сваке опасности. Мржња, па и најсиловитија и најпомамнија, осећаше се као везана и одржавана у набљудовању јавнога по-

штовања спрам покајна и добротворна човека. Ово биваше у толикој мери, да се често овај човек налазаше принуђен да се клони таквих пошта које му чинише, те му ваљаде не дати да се на лицу његовом и у покретима п сувише показује унутрашње чуство скрушености, како се не би сувише понизио, те да га сувише не дижу. У цркви је одабрао последње место, и није се имао бојати, да ће му га ко преотети: било би то као да су му преотели почасно место. Да вређају сада тога човека, или да с њиме поступају са мало обзира, могаше изгледати не толико као неупутно и ниско, колико као вређање неке светиње; па и сами они, који су се могли тим чуством служити као наслоном, учествоваше у њему мање или више.

Исти ови и други разлози уклањаше од њега освету државне власти и прибављаше му и са те стране безбедност, на коју он не мишљаше. Сан и порекло, који га у свака доба у неколико заклањаше, вредише тим више сада за њега, што је уз ово име већ славно и злогласно дошла и похвала примерна понашања и слава од преобраћења. Власти и великаши радовали су се томе јавно, као и народ, па би чудно било изгледало, да су строгост употребили против онога, који је био предмет толиким честиткама. Осим тога, власт заплетена у вечити и често несрећни рат са жестоким и поновљеним побунама, могаше бити потпуно задовољна, што се опростила најупорније и најнесносније, те да не тражи нова посла, тим пре, што је ово преобраћење давало исправке, каквима она није била вична да их добија, још мање да их тражи. Да мучи свеца, то не изгледаше згодно средство за брисање срамоте, што није знала да примора на дужност једнога безбожника; а пример, који би дала тиме, што би га казнили, само би имао ту последицу, да би одвратио њему сличне од намере да се добро владају. На сву прилику и учешће, које је кардинал Федериго имао у овом преобраћају, па његово име скопчано са преобраћениковим, служаше овоме попут свештена штита. И у овоме стању ствари и мисли, у

овом чудном одношају међу духовном и световном влашћу, које су тако често биле у завади међу собом, но никада нису смерале на међусобно разорење, него су увек у непријатељство мешале дела признавања и уверавања од поштовања, и које су још чешће ишле сложно за заједничким циљем, макар да се никад нису мириле, могаше у неком смислу изгледати, да помирење са првом носаше у себи заборављање, ако не и опроштење од стране друге, кад је ова сама знала да постигне успех, који су обе хтеле.

И тако овај човек, на кога, да је био пао, били би у опкладу потрчали мали и велики да га газе, кад се од своје воље бацио на земљу, би од свију поштеђен и многи му се клањаше.

Душа ваља, било их је много, којима се ова нужна промена није могла особито ни допадати: толики плаћени вршиоци злочина, толики другови у злочину, који тим начином губише велику силу, на коју су вични били да рачунају, који уз то нађоше у једанпут покидане конце удешаване за какву ствар, можда у оном часу, кад очекиваше налог за извршивање; али смо већ видели, каква различна чуства изазиваше ово преобраћење у оним убојицама, који су се тада при њему нашли и који су чули ту вест из његових уста: пренераженост, бол, клонулост, гњев; мало од свега, само не презирање и мржња. Исто се деси са другима, које је имао размештене по различним местима, исто са другарима вишега стања, кад чуше за страшну новост, а у свију са истих разлога. Као што налазим у поменутоме спису Рипамонтову, многа мржња отуда паде управо на кардинала Федерига. Сматраше га као човека, који се умешао у њихове послове, да их само квари; неименовани је хтео да спасе своју душу, нико није имао разлога да се на то тужи.

Онда мало по мало већина од домаћих убојица, не могући прилагодити се новоме реду, нити видећи изгледа да ће бити промене, разиђоше се. Неко ће бити био потражио друга господара, па можда међу старим пријатељима онога

кога је напуштао; некоји ће се бити уписао у каквога трећега, како би тада рекли, у Шпањолаца или у Мантованаца, или у којега другога који је био у рату; гдекоји ће бити био отишао на друмове, да чини мали рат, а на свој рачун; а гдекоји ће бити задовољио да се луња слободан. А тако ће бити учинили они други, који су били по различним селима под његовом заповести. А од оних, који су могли да се навикну новоме начину живота, или који су га се од своје воље латили, већина их, јер су били из онога дола, вратише се њивама, или занатима које су учили некада, а после су их напустили; јабанци остадоше у кастелу као слуге; једни и други, у неку руку поново благословени кад и њихов господар, живише, као и он, не чинећи ни примајући неправде, неоружани и поштивани.

Али кад се стадоше примицати аламанске чете, те некоји бегунци из села нападнутих или која су била у опасности, попеше се горе до кастела да траже скрова, неименовани сав задовољан, што му бедеме траже као уточиште за слабе, а тако су их дуго издалека посматрали као огромно страшило, дочека ове бегунце више с изразом признавања, него ли готовости; он даде на глас, да ће његова кућа бити отворена свакоме, који хоће да се склони у њу, и одмах помисли на то, како ће не само кућу, но и дô ставити у стање за одбрану, ако би можда ланцкнехти и војници хтели да покушају и да онамо дођу својим послом. Искупи служитеље, који су му остали били, малене бројем, ма срчане; држаше им беседу о доброј прилици, коју бог даје њима и њему, да буду једном у помоћи искрњелу своме, кога су толико пута били притешњавали и плашили; па са оним природним заповедничким начином, који изражаваше извесност послушности, каже им војвода, шта мисле да они раде, а пре свега пропише им, како да се владају, јер људи, који долазе горе да се склоне, сматрају у њима само пријатеље и бранитеље. Онда из једне горње собе под кровом даде скинути пушке, мачеве и копља, што је од некога времена било тамо на го-

мили, па их раздели; поручи својим прпјаворцима и закупницима у долу, да ко има вољу, дође оружан у кастел; ко нема оружја, он ће му га дати; некоје одабра, да буду као официри и да имају друге под својом командом; намести страже на уласку и по другим местима у долу, на путу уз брдо, на вратима од кастела; одреди часове и начин, како ће се смењивати, као у каквом табору, или као што је био обичај у овом истом кастелу, докле је он проводио онај очајнички живот.

У једном куту ове собе под кровом беше разбацано оружје, које је он сам био носио: његов на гласу карабиљ, мушкети, мачеви, палоши, пиштољи, ножеви, пињали, на земљи, или наслоњено уз зид. Нико од слугу није такнуо то оружје; али се договорише да питају господара, које ће он да носи.

„Никоје,“ одговори.

Па био завет, била намера, тек он остаде непрестано наоружан на челу овога као гарнизона.

У исто време задао је посла другим људима и женскадији у служби, или својим подложницима, да у кастелу спремају за што је више можно људи стан, да намештају постеље, да ређају сламњаче и модровце по собама, по тремовима, јер ће ту доћи људи да спавају. Па је издао налог да донесу довољно хране, да нахрани госте, које ће му бог послати, а ових заиста како који дан све је више и више бивало. Међутим он није дангубио; у замку и ван замка, горе и доле на путу, обилазећи до, намештајући, поткрепљујући и прегледајући страже, надгледајући и давајући себе видети, постављајући правила и одржавајући их речима, погледом, присуством. Долазеће је дочекивао у кући и на путу; и сви, који су га већ били видели, или су га први пут видели, гледаше га усхићени, заборављајући за часак оне враје и страве, које су их тиштале доле; па би се окренули да га гледају, кад би се он растануо с њима и пошао даље својим путем.

(Наставиће се)

СЛИВНИЦА

XI.

ОД СЛИВНИЦЕ ДО ГРАНИЦЕ

— Причекај ти мене куме доле у кавани. Идем ја у конак да видим шта је? — са тим речима стрчао сам низ вратоломне басамаке Рабенове гостионице, па онда кроз море од блата појурих право у двор. Пред капијом на улици сви Краљеви и официрски коњи свите. У авлији товаре Краљеву комору. Аћутанти и ордонанси узмували се по ономе мраку — беше још далеко до зоре 8-ог Новембра — ни од кога се једна паметна реч ишчупати не може.

Из одломака фраза које сам напабирчио нисам могао никакав смисао да истерам.

Најзад уђох у аћутантску собу. Ту сам сазнао шта је. *„Бугари продрли на Ржани и маширају право на Пирот“*.

— Па куда ће Господар? —

— Не знам. —

Ђенерал Катарџија уђе у собу тражећи нешто.

— Ама то није могућно господине ђенерале, рекох му ја. —

— Ето, драги пуковниче, до чега нас је довео наш врховни штаб! — рече ђенерал француски.

— Ама мени никако не иде у главу да су Бугари.... рекох ја ипак.

— За два сахата Бугари су у Пироту — рече ђенерал. —

— То значи да Његово Величанство полази?...

— Да, у Белу Паланку. Да не мислите случајно да би паметније било да чека овде да га Бугари заробе? Само нам још то фали! —

Видећи да се ни с ђенералом не може говорити, изађох опет у авлију да питам друге, има ли каква заповест за штаб?

Нико ми не умеде ништа рећи. Само ми рекоше да је послато по пуковника Драгашевића.

Ја одох у Рабенову кавану.

У њој не беше никога осем официра врховног штаба. Они сви седе и ћуте. У оној грдној кавани само две лампе чкиље, као пре зоре. На бифету дрема некакво прљаво чивуче. И ватра у кавеоџаку скоро се угасила. Свуда мртва тишина.

У једном буџаку опазих још једног официра где замишљено седи.

То беше р. арт. капетан Живко Вучковић, који, чини ми се, беше сада командир резервне муниционе колоне или управник барутног магацина или тако нешто.

— Је с' ти Живко? —

— Ја сам — рече он с осмехом који ни у највећој несрећи не оставља његово лице.

— Шта ћеш ти у ово доба овде?

— Ама ето чекам још од синоћ један транспорт муниције из Ниша, па никако да стигне.

— Па зар га ти сам мораш сву ноћ чекати, зар немаш никог млађег? —

— Та имам али... знаш... тамо напред таква је нужда у муницији, да ја не смем ни једнога сахата изгубити, него морам сваку партију чим стигне одмах да пошљем. Знаш чекају људи... Па толика стока... Из свију муницијских колона... чекају још од јуче, а ја немам ни фишека да им дам... Несрећа, па то.... —

Како чудно доликоваше онај вечни осмех овим жалосним речима...

— А — заусти капетан Живкић — а... шта ви сви овде радите у ово доба? Тебе, као свог рођака, ваљда смем тако што запитати? —

— Смеш Живко, али ти ја не умем ништа одговорити. Оно што сам чуо, тако је невероватно, да никако не иде у моју главу. Али сада ће ваљда доћи пуковник Драгашевић, па ћемо чути. На сваки начин наопако радимо! —

— Не ваља — рече човек с осмехом — ништа не ваља! Тако се не ратује! —

Ја му стискох руку па одох ономе столу где ме је чекао мајор Др. Лаза, који је седео са пуковником Богићевићем и потпуковником Магдаленићем.

Ја им казах што сам могао разабрати у „конаку“.

Они су то већ знали, али тако исто не беху у стању да појме.

Опет ућутасмо сви. По који затражи тек од оног чивučета један рум. Други пуше и ћуте.

Док смо ми тако седели, Краљ је спреман за полазак зовнуо окружног начелника мајора Т. Поповића у своју собу. Шта му је казао, то је г. Тоша овако записао у горе поменутом своме писму:

„Пред саму зору Врховни Командант ме позва у своју собу и веома ми мирно рече:

„— Тодоре, од тебе не могу да кријем. Ми се налазимо у великој опасности. Непријатељ ће продрети у Пирот или од Ржане или од Цариброда. Мој је останак овде немогућ. На овој линији нема више ни једне сигурне трупе, код које бих могао остати, што бих најволео. У овом часу ја остављам Пирот, а тебе назначавам за команданта одбране Пирота; стављам ти под команду чету, која је једина од војске као дворска стража у Пироту. Спреми све што је нужно *да се магацини упале и униште, ако непријатељ продре од Цариброда*, а ако дође од Ржане, онда не, јер онда се ствар може још поправити. У осталом о овом питању споразуми се са г. Министром војним који је у Царибродy“.

„Овај споразум водио се одмах за тим по телеграфу у станцијама.

„На питање о спаљивању магацина добио сам овакав одговор:

„— Немојте запалити, но спремите да се то у последњем моменту може учинити.

„— А ако непријатељ продре од Ржане? —

„— И онда не. (Сада министар говори телеграфисти Бихелу) Кажите г. начелнику да сам упутио једну батерију у Пирот. Кажите му да предузме команду док не дође који виши командант!

„— Молим, потпишите то!

„— Ево потписујем! Министар војни, пуковник Јован Петровић.“ —

Док је начелник пиротски у телеграфу водио овај разговор са нашим шефом у Цариброду ми смо, седећи у пустој Рабеновој кавани на један пут чули с улице многобројно „пљас — пљас!“ као да је читав ескадрон наишао на блато и баруштине у главној улици Пиротској. Потрчасмо, који на прозоре, који на врата, да видимо шта је.

И ако је још био мрак, опет се толико почело свитати да смо могли распознати.

То беше Краљ са својом свитом и једним одељењем гардиста. —

Одјахаше пут Беле Паланке

— Ама ово није шала? — рече неко кад се вратисмо столу.

— Богме није, кад Краљ оде. —

— Каква шала? Видео сам ја још 5-ог да ту нема шале! —

— Ћутите, ово су канда добоши? —

Прислушасмо. На најближем раскршћу удара добош, и по тихој зори стаде се разлегати некаква гласина овако:

„Од стране суда вароши Пирота и окружног Началства јавља се, да су се појавили некакви неваљалци бугарски, који

су се провукли кроз нашу војску, са намером да нападну на Пирот. Позивају се сви грађани пиротски, који могу понети оружје, да одмах дођу у....“

Свршетак позива нисмо чули, јер један од нас удари песницом у астал и викну

— Триста им.... што узбуњују варош за бан бадава!

— Како бадава? Па знаш ли ти колико је од Ржане до Пирота?

— Можда су Бугари већ пред самом вароши! —

— Е људи, видели смо до сада свака чуда, јер ево за нашега кратког века трећи пут ратујемо, били смо и побеђени, и побеђивали смо. Још нам је остало да пробамо како је то бити заробљеник, ето данас ћемо и то видети! —

— Већ мени и куму неће ништа то знам — рече Др. Лаза — и ако немамо белу повеску са црвеним крстом на руци. Само сам радознао, хоће ли нас терати *пешке* у Софију, или ће нам коње....

— Јес — рече потпуковник Магдаленић — ако Бугари приме твој пардон? —

Др. Лаза га само погледа.

Ко зна како би се овај разговор извитоперио, да не уђе пуковник Драгашевић. Он оде право у ону собицу где се 1-ог Новембра још онако весело играле карте. Ми сви уђосмо за њим. Донеше и некакву лампу. Затворисмо врата

— Ово је господо — рече пуковник и разви некакву артију — заповест за врховни штаб! — и он стаде читати.

По тој заповести нека су одељења имала остати у Пироту до повратка шефа штаба, а друга имаху се одмах кренути за Белу Паланку.

Међу последњима беше и моје.

Официри се разиђоше.

Драгашевић извади другу једну хартију па рече мени:

— Молим те потпиши ово.

Прочитах. То беше објава којом се његов син, кадет и писар при штабу, упућује у Београд на лечење. Он беше још на путу за Пирот нагњечио палац од руке, па се дало на зло, и ја сам га доиста лечио.

— Па оно... због такве болести...

— Знам, али шта ће он овде? Нису ни имали друга посла него су довукли децу из школе...

Ја потписах. У очима пуковника као да затрепери суза. Он рече:

— Доста је ако мој старији син у дунавској дивизији... а и ја... Нека бар овај остане мајци...

Ја се сад тек сетих у каквој је бризи сиромах. Његов Боривој беше ађутант у оној дивизији, о којој најцрње гласове добивасмо. Ја му пружих руку:

— Ти остајеш? — рекох полазећи.

— И да не морам, остао бих док видим шта је с оним дететом...

Док сам ја изашао на улицу, наша кола беху већ ту. Наш послуи и Франц беху се већ тако извештили у спреми за напрасне поласке, да нису ни чекали заповест.

Ја и Лаза седосмо у кола. Како имађасмо још једно место у колима, то га понудисмо.

У мал' се не завадише један лекар и један професор велике школе око тога места.

Како ја рекох да је мени са свим све једно, ко хоће да седне, то уђе професор под арњеве, а лекар оде да тражи друга кола.

У 10 сах. пре по дне стигли смо у Белу Паланку.

Уђоше ли дотле Бугари у Пирот?

Јок. Они нису још ни мислили на то.

Па што смо онда ми отишли чак у Белу?

Хајде да видимо шта се догађало данас на ратишту, јер бојишта данас и није нигде било.

Шта се то догоди на Ржани?

Аутентично не знам ништа. Тај важни рапорт мајора Марка Милошевића, који је учинио да је Врховна команда у зору 8-ог Новембра отишла из Пирота у Белу Паланку, нити сам ја видео, нити и ко од мојих познаника у војсци. По заповестима, које ћемо ниже видети, и које су издавате *услед гласова са Ржане*, изгледа: да је Марко јавио, да су на његов један батаљон другог позива, што је свега имао у Ржани, напала *четири бугарска батаљона и један ескадрон*, да су га потукли на српском земљишту, да се његов батаљон II-ог позива распрштао, и да, наравно, сад између те бугарске колоне и Пирота нема ништа.

Једино бугарско одељење које је могло у то време напасти на Марка, то беше одред капетана Панице, које се 6-ог Новембра кренуло од Гинаца Смолчи, али као што знамо, тај одред није имао четири батаљона, већ *три чете пешадије*, један батаљон *добровољаца*, *и једну брдску батерију*. При свем том Паница је имао два пут толико људи колико Милошевић и било би појамно оно што је јављено са Ржане.

Али шта то заустави енергичног Паницу на Ржани, пошто се Марков батаљон II-ог позива распрштао?

Како то да Бугари не уђоше 8-ог Новембра у Пирот?

Сигурно за то што Бугари нису били суманути да предузимљу авантуре, које смо само ми држали за могућне и вероватне, па према тој вероватности удешавасмо и свој рад.

Осем одласка Врховне команде прво што је урађено услед рапорта са Ржане то је *организација одбране Пирота*. Окружни начелник, који оном заповешћу Краљевом и оном заповешћу из Цариброда беше Командант те одбране, одмах је извео пред варош ону чету, што је дотле била дворска стража, и поставио је с десне стране Нишаве на пут Ржански. Услед оног добовања ис-

купило се око 300 пиротских „ополченаца“ који су наоружани спредњачама. Око 10 сати пре по дне стиже и острaганска батерија капетана Димитрија Николића.

Али непријатељ још никако да се појави. Мајор Т. Поповић нађе да је боље потражити непријатеља, него чекати на њега пред Пиротом! У след тога он нареди: да поручик Добросав Милошевић са оном четом, крене пут Ржане с тим да се, ако наиђе на непријатеља, не развија у ланац, но из врстачног строја да пуца одмереном плотунском ватром. [1]) За четом да „сљедује“ први вод г. Николићеве батерије под командом поручика Гаје Протића с тим да све могуће учини, да испење топове до Цареве чесме, али ако баш никако не могне, да се врати. Помоћнику XV-ог пуковског округа наредио је да комплетира два брдска топа и да их са послугом, регрутованом у Пироту, пошље у Ржану.

Све је ово извршено тачно. Истога дана стигла је ова трупица у *Ржану*, и стала под команду г. Марка Милошевића.

Дакле он је опет у Ржани? Где се дедоше она 4 бугарска батаљона и ескадрон? То се види из рапорта мајора Марка Милошевића од 8-ог Новембра начелнику штаба врховне команде, који је послат у Пирот, те је најпре дошао у руке мајору Т. Поповићу. Тај рапорт [2]) гласи:

„*Бугари су ноћас напустили Ржану и повукли се к Славињу.*[3]) Ја сам са 220 војника, *које сам до сад искупити могао*, опет посео Ржану. Бугари су село опустошили и однели све пушке и муницију која за трећи позив по-

[1] А пакосни језици беху измислили, да та чета дворске страже, у тренутку кад се имала употребити за одбрану Пирота, није имала ни једног јединог фишека!.. и да је тек по одласку Краљевом тражена муниција за ову чету.

[2]) По поменутоме писму г. Поповића мени.

[3]) Ноћас? То је *пре* него што смо ми отишли у Белу Паланку?

слата беше. Ово на брзу руку јављам најпокорније, а поднећу и накнадно извешће шта се данас догодило буде."

Пре него што је добио овај рапорт — који је одмах послат и у Цариброд и у Белу Паланку — мајор Т. Поповић беше формирао својих 300 наоружаних Пироћана у две чете, поставио им је за четне командире Тошу Марковића, општинског енжењера, и Милана Илића осмотрпеља полукарантина, који су му се сами понудили на службу, и ту „булументицу" са другим и трећим водом г. Николићеве батерије беше извео на вис који се зове Провалија, и који се уздиже над десном обалом Градашнице, на вис, са кога се топовском ватром може да фланкира цела варош и њена околина.

У томе стиже у варош поручик Милан Вучковић са другим батаљоном другог пука, другог позива, а мајор Т. Поповић доби из врховне команде заповест, у којој му ђенералштабни капетан Св. Нешић, по усменом налогу Врховнога Команданта, наређује, да изволи овај батаљон употребити прво *да заклања возове, да би се ови могли сигурно кретати од Пирота к Нишу*, ако би *случајно* које бугарско одељење са Ржане наступало ка Пироту. Према овоме, тај ће батаљон и потпомоћи већ налазећу се трупу на томе правцу, за случај њеног одступања. Није ли потреба, то да се на згодном месту улогори и према потреби и у близини може кантоновати. На послетку употребу тога батаљона нека до даљег наређења задржи г. окружни начелник за сигурност вароши и возова, који ће о овоме известити команданта стана врховне команде и с којим ће споразумно урадити што треба.

Док се батерија намештала на вису Провалији, појави се путем од Крупца наша *коњичка бригада*, која више Пирота прегази Нишаву и улогори се поред друма Цариградског!

Кад је мајор Т. Поповић ово видео, он је прво помислио да пут од Берковца, поред Одоровца, кроз Крупац за

Пирот оста са свим отворен непријатељу, и да је веза између одреда Ржанског и наших трупа „према Сливници“ изгубљена.

„Оваква радња — вели г. Поповић у пом. свом писму — за ме је била и остала загонетка. Јер, непријатељ кога је било у Исатовцима, Смиљевцу и на тој линији, могао је јако загрозити левом крилу наших трупа око Цариброда, а и позадности њиховој.... У след тога *ја се решим да радим на своју руку и да што пре затворим пут Берковцу.* Одем у начелство и написах налоге за батаљон поручика Вучковића и за батерију капетана Николића, у којима им саопштих да сам одлучио, ако то не буде са више стране измењено, да са тим батаљоном, батеријом и оне две чете Пироћана, сутра у 8 часова изјутра кренем преко Крупца за Одоровце. Да се та трупа снабде са муницијом, храном за два дана и да ме сутра пре 8 с. чека на Крупачком путу испред вароши“ итд.

Дакле коњичка бригада 8-ог Новембра *већ пред Пиротом*? За што? Због синоћних гласова са Ржане? А леви бок целе војске? Зар је бригада без икаквог смисла бачена за време решавајуће битке на Сливници чак на онај „централни“ положај између Извора и Стањана? Или, ако су се бугарске масе упутиле Ржани, зар их коњичка бригада са свог централног положаја није видела, зар их није напала с бока?

Не помаже ништа питати.

Ево како је било:

„8-ог Новембра у 6 сах. из јутра добио је пуковник Прапорчетовић из Цариброда заповест, у којој му начелник штаба врховне команде каже како је слаб изглед, да ће се наше трупе и даље моћи задржати на противничком земљишту, јер је јуче борба код Дунавске дивизије рђаво испала и четири бугарска батаљона са једним ескадроном напали су код Ржане на онај батаљон другог позива мајора

Марка Милошевића, где се и сада борба води на нашем земљишту. *С тога* наређује: да коњичка бригада *одмах* отпочне *брзо* но опрезно одступање од Стањана на Крупац а одатле на Пирот, где ће се пред Пиротом постројити, вршити рекогносцирање на десној обали Нишаве, а ако се потреба и прилика укаже и иначе као коњица употребити. Чим стигне у Пирот да извести и Врховног Команданта у Пироту[1]) и њега у Цариброду.

За по сата почело је одступање коњичке бригаде и извршено је у „потпуном реду, без да је узнемиравања било од стране Бугара, *који се нигде видели нису.*“ *У 3 сата по по дне бригада је била већ пред Пиротом.* Каква разлика у маршовању по истом терену при наступању и при одступању! Али онда је ваљало отимати линете!...

Међутим и ако је бригада овако брзо стигла пред Пирот, опет је она вршила уз пут препоручену јој „опрезност.“ Са *Крупачке карауле* враћен је један официр са водом коњаника у Одоровце да ту остане и рекогносцира путем Берковачким, а *испред Пирота* наређено је да један официр са водом коњаника оде до Ржане а други да иде преко Чиноглаваца Петерлажу.

Како ли је дејствовао глас о одступању коњичке бригаде чак до Пирота на *дунавску* дивизију, која се највише бојала за своје лево крило? По званичним подацима из те дивизије изгледа да су њене „трупе *остале на положају* осем IX-ог пука, који је, по доласку трупа дринске дивизије на Драгојлички вис, ово место оставио и *у своју команду* дошао. Непријатељ није никаква кретања предузимао. Извиднице, које су биле изаслате на Чепањ, јавиле су да је непријатељ Чепањ *донекле* напустио.“

[1]) Зар Начелник врх штаба још није знао где је Врховни Командант?

И то је све што се у опште званично казало о раду дунавске дивизије за читава два дана, за 8-ми и 9-ти Новембар.

Апстрахирајући од тога што г. пуковник Хорстиг није нашао за вредно да се увери колико значи оно *донекле*, докле је непријатељ са Чепња одступио, а камо ли да је са својим трупама на ново посео тај, дотле за њ тако важни Чепањ, али ни оно, што вели за свој девети пук није тачно, јер се овај пук није „вратио у команду“, он није ни излазио испод своје команде, него му је, г. Хорстиг, *још 7 Новембра* у вече наредио да се сутрадан, 8-ог Новембра, крене насипом кроз Драгомански кланац где ће добити даљу заповест од потпуковника Миловановића. И тако је овај пук, *пошто је и шесту ноћ провео на предстражама*, 8-ог Новембра у 7 с. изјутра кренуо Драгоманским кланцем.

Командант пука послао је свог ађутанта да тражи потпуковника Миловановића. Овај је наредио да пук иде на *Царибродске висове*. Пук је кренут. Кад је пропао Драгомански теснац јавио му је дивизијски ађутант да из Цариброда иде војни министар, за то да се пук заустави, јер ће по свој прилици г. министар друго наредити. Пук је заустављен, а његов командант одјаши на сусрет министру. Кад га је срео упитао је: има ли што г. министар да заповеди? Он је одговорио „да видим док се разговорим са дивизијаром.“ У то стиже и дивизијар. После разговора који је министар водио са дивизијаром, командант IX-ог пука упита: има ли да прими какву нову заповест? На то је дивизијар одговорио: да ће је после саопштити. Но како је г. министар отишао напред, *а дивизијар заборавио да саопшти заповест*, то је командант пука понова молио за заповест. Ова је остала иста, т. ј. да се пук постави на Царибродским висовима. Пук је одмах ову заповест извршио.

Јелте да је командовање г. Хорстига дунавском дивизијом постало већ „eine schöne Gegend?“ Шта вели г. Хорстиг после рата о 8-ом Новембру? Само ово:

„Десети пук са једном батеријом остао је на позицији на вису западно од села Драгомана; остале трупе послате су по заповести врховне команде у Каловче(?) натраг на излаз драгоманског теснаца. Крупова батерија послата је натраг у Пирот, а доцније употребљена је пред Крупцем у правцу на Одоровце. Због великих губитака, нарочито у официрима, направљено је у сваком пуку од три два батаљона.“

И то је све.

А шта је радила *дринска* дивизија 8-ог Новембра? Она је заузимала положај Драгојла-Владиславце, наслањајући лево крило на насип при *излазу* драгоманског теснаца, а десно пред Неслом, затварајући долину Лукавичке реке. Центар јој је био код Владиславаца и Чорлу. Тек што је заузела те положаје, добила је заповест да се повлачи *Суковском мосту* (!!!) оставивши на тим положајима само *слабе* предстраже. Око $3^1|_2$ сахата почела се дивизија повлачити к' Суковскоме мосту. Око 10 сати ноћу стигла је дринска дивизија на уток Лукавичке реке у Нишаву, позади Цариброда. Још само мало, још сахат два марша па ће се бедне, борбом и штрапацима изнурене трупе одморити далеко од непријатеља, код Суковског моста!!! Мора да су се јадници већ радовали тој првој ноћи коју ће мирно моћи спавати.

Јест. Али ту, позади Цариброда стиже друга заповест: *да се дивизија одмах врати и заузме положаје, које је данас напустила.*

Читаоци већ мисле да ја с њима терам „комендију“, или да сам просто полудео.

Није, Бога ми, ни једно ни друго. Ето хиљадама живих људи који ће потврдити да су овога 8-ог Новембра доиста издавате такве мудре заповести, и то не само дринској него и осталим дивизијама на нишавском војишту.

Ето, ако још не верујете да пођемо и даље редом к Шумадинцима и Моравцима. Том ћемо приликом видети још и многих других куриозних ствари.

И ако смо видели да је синоћ наређено шумадијској дивизији да се и она повуче „на висину“ дунавске, опет пуковник Бинички, имајући више рањеника него транспортних срестава, да би их могао још те ноћи пренети у позадину, *наредио је својим пешачким пуковима и ескадронима да остану на положајима, осигуравајући евакуацију рањеника, док се сви не спасу*; само је своју артиљерију и возове упутио долином Лукавичке реке, а сам са својим штабом отишао је, поред села Драготинца на положаје лево од Балаинског виса према „Три Уши“. Кад је тамо стигао, *пуковник Бинички се уверио да су Бугари одступили не само са „Три Уши“ него и из свију својих утврђења на десном крилу. Поручник Бојовић са коњичком патролом изишао је на први и на други вис од Три Уши и нашао је тамо само мртве и рањене, а од војске је видео само једну пешачку патролу бугарску између другог и трећег виса на Три Уши.*

Пуковник Бинички чим се о овакоме стању ствари уверио, одмах је разаслао на све стране своје патроле, послао је једног ордонанса жандарма мајору Цинцар-Марковићу са заповешћу да са XI-им пуком дође на Три Уши и да их поседне. Потпоручика Љубу Лешјанина послао је да тражи команданта дринске дивизије, да му јави стање ствари са молбом од његове стране да крене дивизију напред. Два ордонанса упућена су каријером низ Лукавичку реку да јављају свима трупама шумадијске дивизије које стигну, да не иду даље него да чекају налог дивизијара за повратак на Сливничке положаје. За тим је пуковник Бинички упутио се лично да тражи команданта дринске дивизије, те да га *умоли*, не би ли своју дивизију кренуо напред. Уз пут послао је свог ађутанта, поручика Николу Петровића Врховноме команданту у Пирот, са извештајем о свему шта је Бинички нашао и наредио. Но како Његово Величанство не беше више у Пироту, то се Биничков Ађутант вратио у Цариброд и ода-

где је телеграфом доставио извешће свога команданта Краљу у Белу Паланку[1]).

Тражећи г. Мишковића, заједно са потпуковником Остојићем, који је обилазио свој пук па се нашао са г. Биничким, овај добије у руке један акт команданта дунавске дивизије у коме *пуковник Хорстиг јавља* команданту дринске дивизије, *да бугарска војска напредује низ калотинску реку*. Доцније се доказало да тада у Калотинској реци није било ни једног јединог војника а камо ли читаве бугарске војске. „Ово и овако уображење и јављање од стране једног команданта дивизије — вели г. Бинички на дотичном месту — одузело ми је сваку наду да ће се моћи да оствари моја жеља за напредовање дринске дивизије и за поседање положаја код Три Уши."

За то је сигурно напустио даље тражење г. Мишковића, а капетана Љубу Христића са његовим ескадроном послао је команданту XI-ог пука и по њему наредио да овај пук остане на положајима до даље наредбе.

Међутим је командант шумадијске дивизије добио од начелника штаба врховне команде заповест, у којој му најпре каже: како непријатељ обилази наше лево крило и тежња му је да заузме Пирот, те да тако нашу војску одсече од њене главне комуникације, а себи осигура комуникације за даље офанзиве било к Нишу било ка *Књажевцу*. Ово попоследње је *врло вероватно*, због тога је *преко нужно* да се *све дивизије* што пре повуку *на Пирот и овај одбране*. За то он (начелник штаба врховне команде) у име Врховнога команданта, а по Његовом овлашћењу наређује: 1. Ако јучерашњи налози односно промене шумадијске и моравске дивизије нису извршени, као што се може закључити из једног рапорта моравске дивизије, онда *нека се шумадијска дивизија* — иначе моравска — *форсираним маршем по-*

[1]) Чудновато! Зар поручик г. Никола Петровић није знао да и у Пироту има телеграфска станција, него је изгубио још 3—4 сата док је *такво* извешће предао телеграфу!

вуче на висове код Суковског моста, и тамо положаје заузме. 2. Дринска дивизија да се повуче *такође у Пирот*, с оне стране Нишаве, око Бериловице, положаје заузме *иама ово и преко ноћ било*. 3. Дунавска дивизија да се одмах повуче у Пирот, где ће служити као резерва. 4. На положајима драгоманским и на левој обали Лукавице треба оставити само предстраже са задатком, да се и оне преко ноћ у Тишини повуку 5. Дринска дивизија послаће *одмах* један пешачки пук у Пирот ако то до сада учињено није према постојећем налогу (?). 6. Она дивизија (шумадијска или моравска) која остаје на линији *Лесковац* (?!!) — *Трн*, треба да се концентрише код Трна. 7. Са левог крила положаја, десети пук одступиће кад и предстраже дринске дивизије, и присаједињиће се својој дивизији. Налог овом пуку издаће дринска дивизија. 8. Она дивизија која буде код Трна има да осигурава свој леви бок, нарочито ако намерава задржати са мањим одељењем Брезник[1]). — 9. О пријему овог налога и о почетку извршења команданти ће известити начелника штаба који ће се налазити у Пироту. Командант шумадијске дивизије, који је у најлакшој вези са моравском, предаће овај налог команданту моравске дивизије, или обратно, према томе која од њих буде на линији Трн-Лесковац. — — —

Ама да ли је један крштен човек послат до Ржане, да својим *очима* види ту бугарску силу, за коју је „врло вероватно" да мисли чак на *Књажевац*, *пре* него што се издају овако судбоносне наредбе, у којима се не само цела војска баца од Сливнице чак до Пирота, него се чак помишља на Ниш и Лесковац! О попе Крупежевићу! Ти имаш право, има чуда, којима се човек не може крстити само рукама.

После оваквога грома од заповести разуме се да је и г. Бинички морао изгубити сваку вољу на своје сањарије о поновичном поседању Три Уши, о наступању Дринаца и т. д.

[1]) Ово је дивота. Цела се војска повлачи на Пирот, а она дивизија може *ако хоће са малим одељењем* држати и Брезник!

Каква Сливница кад је у опасности не само Пирот и Ниш него чак и Књажевац и Лесковац!

„*Морао* сам — вели г. Бинички на дотичном месту — наредити повлачење својих трупа са Сливничких положаја."

И XI-ти пук кренуо се са Балаинског положаја у 2½ сах. по подне (8-ог Нов.) а у сумрак стигао је у Габар где га је пуковник Бинички сачекао. Када су се одатле кренули Сукову добио је пуковник једно писмо од команданта дринске дивизије, у коме му г. Мишковић пише да га, према ономе што је врховна команда доставила о диверзији бугарској на Ржану, моли, нека се при одступању држи са њим у једној висини. Ако му то не би било „много згодно" могао би се Бинички са једним пешадијским пуком артиљеријом и коњицом повлачити преко Белог Камена, да се не би трупе измешале у Лукавичкој долини. Још боље би било, чини се г. Мишковићу, када би Бинички са целом снагом тамо отишао. Моли га даље да о томе извести и моравску дивизију што пре, ради бржег кретања у одређеном правцу. Мишковић би се кренуо *сутра* рано[1]) ако напад Бугара код Драгомана и њихов распоред не би *ранији* полазак налагао. На сваки начин они треба једновремено да пођу; ако Мишковић пође раније од зоре (у 4 сахата) он ће му то јавити. Моли га за његово мишљење о „овом предмету".

Али Биничком није више било ни до каквог пискарања. Изнурен и *грозничав* стигао је 8-ог Нов. доцкан у ноћ на Суковски мост. Ту га је чекало ново изненађење. Добио је депешу од начелника штаба врховне команде, у којој му заповеда *да његов данашњи налог не извршује, него да се врати натраг на старе положаје*, јер се ови неће напуштати. Положаје да утврди. Да одговори о пријему овога налога и да му јави кад ће бити трупе на својим местима, и шта сад на положају има?

[1]) Та када је ово писао г. Мишковић кад је он 8-ог Нов. у вече већ био на ушћу Лукавице?

Бинички је одмах послао потребне заповести. XI-ти пук могао се још зауставити код Недељишта, али XII пук беше већ у 10 и по сах. ноћу стигао *под Цариброд* и отуда поднео рапорт у коме командант пука вели да су му *људи* услед брзог марша (наравно шеф штаба је тражио да тај марш буде *форсиран) са свим изнемогли*, да су газећи толико пута реку Лукавицу *скроз мокри*, да су се тако *подбили*, да не могу ни маћи нити су способни за покрет, а преноћиште је и онако на мокрој ледини где нема ни сламе за простирку ни дрва за огрев.

Сиромах командант XII-ог пука! Само што не кука на глас: Та и ово нису машине, но људи од меса и костију, милост ако душе имате!

Чудновато, да је пуковник Јован Петровић 8-ог Новембра веровао: да она иста војска којој је требало четири, односно пет и шест дана, да дође од српске границе до Сливнице, и ако је непријатељ на томе маршу није много заустављао, да ће та иста војска после три дана борбе и три дана неспавања, моћи за дан прећи тај исти простор *два пут* и овамо до Сукова и натраг до Сливнице!

Али још не беше крај изненађењима. Не потраја дуго а пуковник Бинички доби и трећи налог од шефа врховног штаба у коме му јавља да се *ни други његов данашњи налог неће извршавати* „јер се ситуација променила“ него он са шумадијском дивизијом да заузме висове на десној „обали“ драгоманске клисуре са фронтом између Драгомана, Прекрсја и Калотинаца (сада тај положај заузима дунавска дивизија) јер тамо је и онако његов десети пук. На томе положају треба Бинички да се утврди. Наравно о пријему и извршењу овог налога одмах да извести.

Ово је бедноме грозничавоме команданту шумадијске дивизије било већ и сувише. Das war ihm schon zu dumm! Нико му не може с правом замерити што он после те треће заповести на дотичном месту вели:

„Стање мога здравља било је таково да се нисам више

могао на ногама држати, и одмор ма за најкраће време, био ми је од јаке потребе. За то сам привремено морао предати руковођење дивизије и извршење најновијих налога час тамо, час овамо, најстаријем пуковском команданту, потпуковнику Мостићу, а ја сам отишао у Цариброд да се одмарам и да узимам лекове."

Кад се сетим како је *мени* било још ноћу између 5-ог и 6-ог Новембра, онда са свим верујем да се Бинички после још два дана и две ноћи оваквога живота није могао више држати на ногама, од којих му једна беше размрскана у првом рату и једва после толико година залечена. Ја верујем да је он *морао* да преда команду, али верујем да су тако исто *и сви војници наше војске 8-ог Новембра у вече били тако исто ако не и више изнурени*, *а они нису имали коме да предаду своја места*, *њима се заповедало да опет одмах маширају натраг*, само за то, што наредбодавац *није* довољно *мислио* кад је данашње наредбе издавао!

За то човек не може да осуди строго ни личне непријатеље пуковника Биничког, који налазе да је ово предавање команде г. Мостићу са свим слично са оним у другом рату, када је г. Бинички предао своју команду г. Прапорчетовићу, пред сами почетак битке, за коју се са математичком сигурношћу могло рећи да ћемо у њој изгубити Куршумлију — и ако би иначе такво злурадо поређење заслуживало најстрожију осуду.

Дакле XI пук оста за ноћас код Недељишта, XII. под Царибродом, а X-ти? Је ли се он такође кренуо са предстражама дринским, као што је наређено? Јок. Њему је 8-ог Новембра дошао шеф штаба дунавске дивизије потпуковник Радомир Путник, па је наредио мајору Лази Павловићу да на висовима изнад Драгоманских ханова (где је била болница дун. див. до 7-ог у подне) остави само један батаљон, а с остала два да заузме позадне положаје. Павловић је оставио напред, у предстражном положају свој трећи батаљон

са наредбом ако би га Бугари напали да се поступно повлачи на позадње положаје на којима ће га он прихватити са своја два батаљона, са којима је он отишао на те позадне положаје, и ту је остао целог 8-ог и 9-ог Новембра, чудећи се да Бугари не нападају ни на његов предстражни батаљон.

Остаје нам још да видимо шта је 8-ог Новембра радила моравска дивизија према онаким заповестима начелника врховног штаба?

Она је одступала к Брезнику. Одступање је ишло правилно са заштитницом од два батаљона и ескадроном. Командант заштитнице био је пуковник Милован Павловић. Бугари су ишли узастопце за њим, али „нису надирали.“

Уз пут добије Топаловић рапорт да је потпуковник Гаиновић са I-им пуком и трећом брдском батеријом приспео у Комарево, но да није могао даље да се крене и ако му је пуков. Хаџић доставио наређење да хита к' Сливници, *јер су људи били уморни.* Овде чак и пуковник Топаловић, који тако ретко исказује своје мишљење, вели на дотичном месту:

„Да је моравска дивизија била сва код Сливнице, вероватно је да би излаз битке пред Сливницом испао кориснији по нас.“

Али ето, она се *цела* прикупила тек у Брезнику, при одступању са Сливнице...

При свем том што је сада Топаловић имао под руком све своје трупе, он није могао да окрене онамо куда се договорио са командантом Шумадијске дивизије да ће доћи, јер је одступање отпочело у 7 сати, непријатељ га је видео и вршено је под непрекидном његовом пратњом, тако да би моравска дивизија морала да изврши бочни марш у домашају непријатељском, а то би с обзиром на врло велике теренске тешкоће могло да има врло опасних последица.

За то је Топаловић продужио одступање Трнским путем

на Врапчу, о чему је одмах извештен командант шумадијске дивизије.

Уз пут се само заштитница по мало пушкарала са малим бугарским одељењима пешадије и коњице. Најзад је и она, око 8 сати у вече приспела на Врапчу.

За осигурање трупа истакнуте су предстраже према Филиповцу, један батаљон десно а један лево од друма. Трећи батаљон био је постављен код моста на Филиповачкој реци. Главнина је преноћила у селу Врапчету.

Доцкан ноћу стигла је наредба врховне команде да се дивизија концентрише код Трна. Како су трупе биле уморне то је наређено пуковнику Хаџићу да он рано у 4 с. крене са својим I-им батаљоном и другом брдском батеријом за Трн где му је већ био III-ћи батаљон, и он оде.

Срећом по моравске трупе, оне беху данас понајдаље од Јоце Петровића, те оне друге две заповести његове не беху још стигле и тако су оне на миру преноћиле.

И тако се свршио 8-ми Новембар.

Ноћу између 8-ог и 9-ог послат је из Пирота (?) у „Српске Новине“ овакав званични билетен бр. 11:

„Од 5-ог ов. м. непрекидно се до синоћ водила борба *у земљишту* између теснаца Драгоманског и Сливничког положаја. После насилног рекогносцирања нашег, које је, у след напада бугарског на наше лево крило, чињено 5-ог 6-ог и 7-ог ов. м. Бугари су *покушали* са знатном силом да понова нападну наше лево крило. И ако су Бугари били успели на левом крилу да нас потисну, *они су били принуђени да се повуку на свој положај* у след енергичног и успешног напада нашег са десног крила, којим су нападом они потиснути са њихових предњих положаја.

„Наши губитци су осетни, но бугарски су огромни.

„*Обадве војске држе своје пређашње позиције.*

„Данас није било борбе.“

Ето како се званично пише историја. Бог и душа још да није ових званичних билтена не би се човек, на ову муку и невољу своју имао чему насмејати. Помислите само: обе војске држе своје пређашње положаје! А једна нам дивизија заноћила на Врапчету, две на ушћу Лукавице, четврта на висовима око Цариброда и Калотине, а коњичка бригада чак пред Пиротом! Сигурно је Јоца Петровић у овом билтену аконтирао као свршен факт оно што је наредио својом *другом* данашњом наредбом, и ако је и њу поништио *трећом* пре него што је предат овај билтен у телеграф, јер он је предат тек у 11 сати 15 мин. ноћу!

9-ог Новембра вратио се Краљ, с оним делом врховне команде који је био у Белој Паланци, и са председником министарског савета г. Милутином Гарашанином, који нас је стигао у Белој Паланци — натраг у Пирот. И ако је г. Гарашанин р. потпуковник артиљеријски, те ја помислих да је он у тренутку када је отаџбина у опасности, похитао да у место свога дипломатског пера стави своју сабљу на расположење Врховном Команданту — ипак г. Гарашанин беше у цивилу, као да је тиме хтео да даде и видљивог доказа да је његова мисија на ратишту *чисто политичке природе.*

Командант „одбране Пирота“ чувши да се Краљ данас враћа у Пирот „из кога је и отишао *просто под неодољивом навалом своје брижљиве околине*“ као што стоји у његовом пом. писму, био је наредио да се његова колона крене ка Крупцу и не чекајући на њега, јер је хтео да лично рапортира Врховном Команданту шта је наредио, али како Краљ не беше стигао до 9 сати пре по дне[1]) то мајор Т. Поповић остави Пирот и одјури да затвори Берковачки

[1]) Ми смо се кренули из Беле Паланке тек око 8 с. изјутра.

пут, у толико пре што се Господар враћа у Пирот. Он се надао да ће своју колону стићи у оном лепом „маршевом“ поретку који јој је прописао, али на жалост он је најпре стигао поједине чете г. Вучковићевог батаљона, од којих је свака ишла за свој рачун, а неке још пред Пиротом примаху тајин. Чак пред Крупцем стигао је батерију и своје Пироћане. Уз пут стигао је и један вод коњице који беше улуђен из коњичке бригаде на Тепош „са самосталним задатком мотрења.“

„Овај вод — примећује г. Т. Поповић — имао је ваљда да замени своју бригаду?“

Г. Поповић сачекао је у Крупцу Вучковићев батаљон који је стигао у подне па онда се кренуо даље; он је био са капетаном Николићем на читава два километра пред колоном. Око 4 сата стигла су та господа на оно место у Тепошком теснацу, где су први бунари, и где им се учинило да је најудесније поседати теснац. Они су одмах направили распоред трупа по коме напред на путу за Берковац беше вод коњице, позади десно и лево од друма два вода батерије, а на висовима десно и лево поједине чете пешадије и Пироћани. У сами мрак беху све „трупе“ заузеле своја места по овом распореду.

У по дне стигао је Краљ у Пирот.

Одмах је лично издао наредбу команданту коњичке бригаде да са бригадом одмах иде у село Крупац и да на тој страни врши рекогносцирање, да XIX-ти гард. батаљон остане у Пироту, да се батерија шумадијског артиљеријског пука, која је била придата коњици, врати у своју команду.

И ако смо јуче видели да се коњичка бригада може кренути и за по сахата после добивене заповести опет на ову Краљеву заповест кренула се тек у 4 сах. по по дне, и тек у мрак стигла је у Крупац, где су оба пука размештена по кућама на преноћиште. Па и то је извесна врста рекогносцирања.

Колико су у осталом била тачна понека извешћа која је коњичка бригада добијала од својих нарочито изасланих водова види се по овоме. Онај вод, што је *јуче* послат до Ржане, донео је извештај да је *он нагшао на борбу*, коју су наши на тој страни имали, да су наши из Ржане потиснути, да су Бугари у њу ушли и запалили је. А у ствари то све није истина, јер та је борба била *прексиноћ*, а јуче је мајор Марко Милошевић на ново посео Ржану са својих 220 људи које је дотле могао скупити, јуче је у Ржану стигла и дворска чета из Пирота и два топа г. Николићеве батерије.

Где ли је то био и шта ли је видео тај вод коњице који је јуче послат до Ржане?...

Онај други вод што је такође јуче послат до Петрлажа, вратио се такође и јавио да на тој страни Бугара нема.

Ко зна да ли он то није тако јавио само за инат г. Хорстигу, који је непрестано привиђао читаву бугарску војску у Калотинској реци?

Цео рад *дунавске* дивизије своди се 9-ог Новембра на то што је девети пук са Царибродских висова скинут и примакнут ближе Калотини.

Дринска дивизија маширала је од јутра до по дне од ушћа Лукавице на своје старе положаје које је јуче 8-ог Нов. по заповести напустила била. У подне 9-ог била је дивизија овако распоређена: Шести пук са другом пољском батеријом пред селом Драгојлом на истим положајима које је јуче четврти пук држао, до насипа Софијског; четврти пук у центруму са једним батаљоном до шестог пука, а са два у резерви. Њему је била придата и трећа пољска батерија; пети пук на десном крилу и доста развучен са 4-ом пољском батеријом дринског артиљ. пука, наслањајући своје десно крило изнад Несле. Један батаљон овог пука био је већ у 8 часова изјутра на положају код Владиславаца. Дивизијски ескадрон код Недељишта. I ва пољ. батерија, I-ва

пољска болница и део муниционе колоне у Новоме Селу. Остало код Лукавичког моста.

Што се тиче *шумадијске* дивизије изгледа да она 9-ог Новембра није ништа предузимала, изгледа да је XI-ти пук остао код Недељишта, XII-ти под Царибродом, а X-ти више и позади драгоманских ханова. Заповест коју је пуковник Бинички 8-ог у вече као последњу примио, баш пре него што ће предати команду г. Мостићу — оста 9-ог Новембра неизвршена.

Моравска дивизија добила је тек данас у 7 и по сати ону другу јучерашњу заповест начелника врховног штаба: „Мој данашњи налог немојте извршавати, вратите се натраг на старе положаје итд.“

Пуковник Топаловић одмах нареди да се командант другог пука врати из Трна са својим првим батаљоном, а трећи свој и онај батаљон II-ог позива, да остави са другом брдском батеријом у Трну — па да маршира за дивизијом, која се одмах кренула пут Брезника.

Али и ако је Топаловић један од најпослушнијих официра, опет овакво заповедање из врховне команде беше чак и њему досадило, па јој је одмах телеграфисао: да је налог примио 9-ог Нов. у 7 и по сах изјутра. Премда је исти налог и сувише кратак и недовољно јасан за овакве прилике где се за 24 сата три „разна“ налога добијају, он (Топаловић) га је тако разумео да треба са дивизијом да се крене преко Брезника к Сливници на онај положај, на коме су његове трупе прекјуче бој биле. Кад ће оне стићи тамо, то ће зависити од непријатеља, који је узастопце пратио моравску дивизију при њеном одступању тако, да се он не нада да ће се без борбе моћи вратити на своје старе положаје. Најзад Топаловић моли врховну команду, да му се наређења од овакве важности као што је горње, и у оваквим приликама, шаљу *јасније и нешто потпуније* као и да му се ситуација непријатељских и наших трупа *бар у главноме*

саопштава, иначе је врло тешко извршавати добивене налоге у духу врх. команде и са сигурношћу.

Ето како се Топаловић наљутио.

Његове трупе, наступајући Брезнику наиђоше на слабија одељења непријатељске пешадије и коњице, и чарка се отпоче. Други батаљон Гајиновићев (први пук беше предводница) заузе вис изнад Филиповца, лево од пута Трн-Брезник, а са 2 чете свог трећег батаљона један камењар с десне стране истог пута. Остале су трупе заустављене док се не рашчисти терен за даље наступање. У томе тренутку а пред Филиповачком механом, пуковник Топаловић примио је *налог од Врховног Команданта*: да се врати у Трн, ако му је могуће, и тамо ће добити опширан упут за даљи рад, иначе нека застане где је, *никако да не иде Брезнику*, него ту где се десио да застане, да се *најудобније* смести и преко трнске телеграфске станице да јави где се зауставио.

Оне речи „никако да не иде Брезнику“ можда имају свезе са фактом да је капетан *Попов*, који је са својим одредом пратио моравску дивизију, постао бројно јачи од целе моравске дивизије, јер је добио у помоћ *четири хиљаде добровољаца* из *Враце* [1]) ако се у нашој врховној команди већ знало да ова маса добровољаца јури у помоћ Попову, пошто су се они састали тек 10-ог Нов.

У след ове заповести Врховног Команданта вратио је Топаловић своју дивизију на положај код Врапче, одакле је мислио сутра кренути у одређеноме правцу. Гајиновић са предводницом дивизије забављао је противника до мрака. и остао је на предстражама.

Тако је моравска дивизија и 9-ог Новембра заноћила код Врапчета.

Сутра дан, *10 ог Новембра*, кад је мајор Т. Поповић са капетаном Николићем и једним водом другог позива иза-

[1]) Гончевић I. с стр. 517.

шао на место испод кога је пукла Одоровачка равница и уверио се да бољег положаја за поседање нема од онога, који је синоћ заузео, видео је да непријатељ поседа висове који „круже“ одоровачку равницу. Како је онај вод коњаника што је био у предстражи по наредби свог пуковара коњичког сишао у Одоровце, то је г. Поповић послао у предстраже 20 војника са „старим копаоничким усташем Словићем.“ Међутим лево од овог тепошког „положаја“ и одреда на њему чула се 10-ог Новембра *пушчана борба*. Мајор Т. Поповић, који је „природно“ тежио да добије везу са трупама у Ржани и онима десно од њега, послао је два коњаника у Ржану да види шта је и какав је исход борбе. Они су му донели (тек сутра дан) писмо мајора Марка Милошевића писано у Ржани 10-ог Новембра у 9 с. 30 мин. ноћу, у коме јавља: да се налази у „Ржаној“ са *1 и по батаљоном II-ог позива, са два топа* **брдска** [1]) *и једном четом* сталног кадра. Јутрос у 9 сати напали су га Бугари, но *после дуже и упорне борбе*, одбијени су, те тако он (Марко) и даље остаде у Ржаној. При свршетку борбе дошао му је у помоћ мајор Аксентије Јовановић *са два батаљона*, и као старији, примио је од њега команду „онамошње војске на свима положајима.“ Најзад благодари своме другу што му је јавио „милу“ вест да су наши Сливницу узели. и у тој великој радости итд.

Ову „вест“ о паду Сливнице донео је Тепошком одреду некакав коњаник из Пирота, а мајор Т. Поповић послао ју је у Ржану, јер је „хтео том лепом вешћу да уздигне дух посади Ржанској, од које је, чини му се, и потицала сва недаћа.“

Као што се види из путовања оног Марковог писма, Ржана беше далеко од Тепоша. Да би ту празнину попунио,

[1]) Поручик Гаја са оним водом остраганске батерије, кога је мајор Т. Поповић послао у Ржану да уједно руководи и она два брдска топа — вратио се 10-ог Новембра у своју батерију, по налогу команданта посаде Ржанске.

послао је мајор Т. Поповић своје Пироћане под командом Милана Илића са нужним упутима и ако су Пироћани гунђали како су они мислили да ће изаћи само пред варош, како нису слутили да ће их „тепати по Тепошу.“ А да би затворио и Петрлашки пут који беше са свим отворен, бацио је једну чету из своје резерве на вис непосредно испод клика Дисази.

„Још ми ваља поменути — вели г. Поповић у свом пом. писму — да је г. потпуковник Лаза Лазаревић са своја два ескадрона данас дошао од Пирота и улогорио се позади мене на један километар.

„Тај смо дан завршили упљенивши на 400 оваца и коза, десетак говеди и на двадесет бугарских коња. Тако смо се могли прилично еманциповати од пиротских профијант-магацина.“ [1])

„Тога дана ушли су Бугари у село Одоровце.“

Међутим онај вод коњице који је у селу Одоровцу „остао“ јавио је команданту коњичке бригаде да је о Бугарима само то дознао, да су њихове патроле до *близу* Одоровца долазиле, али да у село нису улазиле.

Како је „постојало“ наређење да се о свему извештавају не само врховна команда него и оближњи команданти с једне и с друге стране, ради удруженог „дјејствовања“, и како коњички бригадир није ништа знао где се који од команданата находи, то је упитао врховну команду, и одговор је добио од пуковника Драгашевића помоћника штаба врховног. Тај је одговор писан 10-ог Новембра у 12 сати у по дне у Пироту, и у њему пуковник Драгашевић јавља: да је Марко Милошевић у Ржани према Славињу, дунавска дивизија у Калотини, Дринска у Невљу, *а за остале за сада још не зна.* Препоручује му да за своје важније изве-

[1]) Ово је ваљда једини случај да је наша војска на нишавском војишту „пленила“ стоку за храну, иначе је свуда у непријатељској земљи *куповала* све што јој је требало.

штаје умоли кога (?) у Пироту да даље саопшти коме би требало. У осталом у Невљу има телеграфска штација и у Цариброду. Можда је већ готова и код Суковског моста. Моли га да му јави докле је напред истурио своје патроле, а налази да би добро било да их што даље напред „пусти.“

Пуковник Прапорчетовић јавио је одмах Драгашевићу докле је напред „пустио“ своје патроле, и на томе је прошао дан 10-ог Новембра коњичкој бригади....

Дунавска дивизија помишљала је да се 10-ог Новембра „укопа.“ За то је IX-ти пук доведен изнад Калотине да „заклања“ опкопавање VII-ог и XV-ог пука. Но нити је што било од тог опкопавања нити од заклањања, и пукови су гурани час лево, час десно, докле шумадијска дивизија није дошла те сменила дунавску, а ова је се онда повукла у Калотину у резерву; IX-ти пук заноћио је у забрану над Калотином. Те ноћи г. Хорстиг је наредио да IX-ти пук сутра 11 ог Новембра рано оде опет на Царибродске висове и да заузме положај. Најважније што се 10-ог Новембра догодило у дунавској дивизији то је, *да је девети пук* због великих губитака у људима *морао да се реформира из три у два батаљона.*

Што се тиче *шумадијске* дивизије, њен један пук имао је чарку а други озбиљнију борбу; где је данас био XII-ти пук, не знам ни ја, као ни помоћник врховног штаба што не зна где су две дивизије.

X-ти пук налазио се 10-ог Новембра пре подне овако: Један батаљон више драгоманских ханова. Његове две чете истурене на Чепањ. Мајор Лаза Павловић с остала два батаљона тога пука налазио се код села Прекршја.

Око 11 сати пре́ подне појави се један бугарски ескадрон, који је пошао у рекогносцирање. Одмах за тим примећена је пред селом Прекршјем и бугарска пешадија, која је имала намеру да одсече одступање оним двема четама са Чепња, али командант овог полубатаљона, који је и с фронта

био нападнут, чим је опазио да га обилазе, наредио је одступање, и придружи се свом батаљону. Око $12^{3}|_{4}$ по подне стигао је у помоћ томе батаљону не други какав батаљон истог пука из Прекршја, него један батаљон из XI-ог пука, а тек када је командант шум. дивизије нарочито наредио, одвојио је мајор Лаза Павловић једну чету од својих два батаљона и послао је „ради чувања друма“. После кратког пушкарања — прича г. Павловић — напали су Бугари лево крило његовог истакнутог батаљона *бајонетом* и принудили га да одступи. Десно крило држало се још неко време, но око $3^{1}|_{2}$ сата по подне *напуштен је цео положај*, и борба је прекинута. Утрошено муниције 83.934 метка, рањено 12 војника, нестало их 8“ и — то је цела борба X-ог пука овог дана. Да није његов командант мислио да је онај један његов истакнути батаљон довољан да задржи офанзиву Бугарске војске? Па кад је видео да се десно крило држи до $3^{1}|_{2}$ сата по подне, што не потрча и он са својих седам чета у помоћ, кад је видео да се већ ангажује и XI-ти пук? Зашто бар није *покушао* да се брани, него тако ни за што губи 20 људи и 74.000 бојевих метака?

XI-ти пук имао је заповест да данас 10-ог Новембра, по могућству до 11 сати пре подне, буде у Драгоманском теснацу, једно за то, што ће данас Његово Величанство обићи трупе, а друго што шумадијска дивизија има да смени дунавску. Пук се кренуо из Недељишта и Габра, где је преноћио између 9-ог и 10-ог, па је преко Владиславаца, Чорула и Драгојла стигао на Драгоман у $11^{1}|_{2}$ часова пре подне.

Тек што се пук груписао, стиже и Његово Величанство Краљ. Пук Га је поздравио, а Његово Величанство благоволело му је изговорити неколико похвалних речи. По нарочитом наређењу Његовога Величанства, мајор Цинцар-Марковић заузео је са својим пуком резервни положај у почетку Драгоманског теснаца, *иза* шестог пука дринске дивизије и оног истакнутог батаљона X-ог пука.

Краљ се вратио.

Није прошао ни један сат после одласка Њег. Величанства, а борба се отпоче на левом крилу. Мало за тим командант шестог пука посла свог ордонанса мајору Цинцар-Марковићу с молбом да га поткрепи са целим XI-им пуком. Али командант XI-ог пука, оценивши стање ствари, и видећи да се онај истакнути батаљон десетог пука већ колеба, посла овоме свој први, а шестом пуку свој трећи батаљон у помоћ, задржавши у резерви само свој други батаљон. И ако је 3-ћи бат. XI-ог пука ојачао лево крило шестог пука Дринаца, и ако је њихова ватра доста снажна била, борба није дуго трајала, шести пук поче одступати у највећем нереду тако, да су се његови разни делови растурили дужином целога друма до Калотинске механе, а неки су дошли ка Цинцар-Марковићу, те их је он прикупио око свог резервног батаљона. Међутим 3-ћи бат. XI-ог пука *остао је на положају*, само је у неколико повио своје десно крило, које беше изложено одступањем шестог пука.

На левом крилу није стајало боље. 3-ћи бат. X-ог пука (онај истакнути) почео је да одступа пре него што је 1-ви бат. XI-ог п. који му је пошао у помоћ, могао да се испење на положај. У своме наступању овај је батаљон покушао да онај батаљон X-ог пука понова са собом повуче на положај, али у томе је само толико успео, што је једна његова чета близу друма задржата. Пошто се испео на положај, који је био доста простран и сувише велики за један батаљон, покушао је да продирање противниково колико-толико спречи, али није успео, јер је тај батаљон XI-ог пука био и десно и лево разголићен, изложен обиласку који је противник и предузео. Овај батаљон, после кратке борбе, а загрожен са свим са свог левог бока, отпочне и сам одступати за трећим батаљоном X-ог пука, који се није могао повратити, него је растројно измицао.

У овако опасном тренутку употребио је Цинцар-Марковић и свој последњи батаљон, резерву. Он нареди свом дру-

гом батаљону да заузме косу изнад друма, позади III-ег бат. XI-ог п. и да одатле спречи даље противниково продирање преко Калотинске долине, и да прихвати 3-ћи батаљон XI-ог п. ако би и он, остављен од шестог пука, одступио. *Али противник је после овог покрета напустио своје наступање, шта више и према 3-ем батаљону XI-ог пука заустављо се*, јер је на скоро и мрак наступио.

Мајор Цинцар-Марковић бацио је свој први батаљон, неке делове трећег батаљона X-ог пука са пионирском четом (шумадијском?) на блиске висове изнад Калотинске реке.

XI-ти пук изгубио је у овој борби три погинула војника, 56 их је рањено, нестао није ни један, муниције утрошио је цео пук мање него онај један батаљон X-ог пука, утрошио је свега 51.610 метака. Официри и војници држали су се и овом приликом са пуно пожртвовања, као што доказује факт: да су се ова три батањона XI. пука одржала до мрака пред навалом бугарске силе, о којој ћемо мало даље видети колика је била. Ја шта ли би било да се тако држао и X. пук, да је учествовао и XII-ти пук шумадијске дивизије, да се мало дуже држао шести пук дрински? Остале трупе дринске дивизије бориле су се пред Владиславцима. Четврти је пук брзо одступио, а за њим и пети. Они су имали 180 рањеника. (Докле је шести имао сам 110 рањеника).

Мајор Цинцар-Марковић остао је са својим пуком на положајима, где га је мрак затекао по свршеној борби, доклегод није примио заповест од свога дивизијара, која је наређивала: да он са својим, са XII-им и X-им пуком, с ескадроном, пионирском четом и осталим ситним „частима“ дакле са *целом дивизијом шумадијском* одступи до зоре *с оне стране лукавичке реке*. Но како су X-ти и XII ти пук одступили раније *другим путем*, не јавивши ништа XI-ом пуку, то је мајор Ц. Марковић наредио одступање свога пука тек у три сахата после пола ноћи. Одступање је извршено уредно и без и какве сметње од стране противникове, и то *позади свију наших трупа*.

У мрак десетог Новембра налазиле су се трупе дринске дивизије на височима, који су на левој обали великог потока Бељеве, што утиче у Лукавицу, на њеној десној обали, код Несле, дакле изнад села Владиславаца, а трећи батаљон шестог пука код села Драгојла. *Но ноћним препадом на десно крило дринске дивизије* противник је успео да тамошњу „посаду“ пребаци преко Бељеве. У овом тренутку понова су формирани батаљони, који су у боју учествовали и наређено је: да шести пук са своја три батаљона држи висове изнад Драгојла, и ако морадне одступати да одступа венцем који дели воде Нишаве и Лукавице; други батаљон петог пука да заузме чвор планински у врху (?) Бељеве-потока, осигуравајући одступницу шестог пука и уједно „анфилирајући“ долину Бељеве; трећи батаљон четвртог пука да се постави близу њега и у десно, да га потпомаже; остала четири батаљона IV. и V. пука са три батерије (2. 3. и 4.) да заузму одбранбени положај на десној обали потока Бељеве, у висини села Вишња и да се тамо сутра настави борба...

А моравска дивизија?

Она је 10. Новембра у 10 сати 15 м. пре подне добила налог да заузме нов положај у десно од дринске дивизије, а на простору између Вишња, Владиславаца, Несле, Недељишта и Круше. Она се у подне кренула у томе правцу оставивши на височима, код Врапчета батаљон (2-ги II. пука) капетана Лончарића, ради осигуравања комуникације са Трном, где беху два батаљона II. пука (1-ви и 3-ћи) са једним батаљоном другог позива и II. брдском батеријом. Пуковнику Хаџићу стављен је задатак: да брани линију Врапче-Трн, јер су на њој била сва три батаљона његовог пука.

Моравске трупе стигле су 10. Новембра у ноћ код Круше и Несле где су заузеле предстражни положај.

Те ноћи, у 9 сати 12 мин. примио је командант коњичке бригаде једну, од пуковника Драгашевића оверовљену копију наредбе, у којој Врховни Командант из Цариброда наређује (у 6 сати и 40 минута у вече): да командант ко-

њичке бригаде припреми за марш онај свој јачи пук (од 4 ескадрона) и да ће сутра крене Лукавичком реком. Цељ је: да осматра у правцу те реке, да нађе и одржава везу између моравске и дринске дивизије, пошто је одласком шумадијске дивизије са изворнога краја Лукавичке реке остала празнина, а ова ће трајати све до доласка моравске дивизије, којој је наређено, да се што пре постави десно од дринске дивизије, на фронту Вишањ — Владиславци — Несла, или нешто више напред или назад, према њеном дебушовању. Према овоме задатку, нека командант коњичке бригаде и удеси распоред свога пука за то наступање и што скорију везу тих двеју дивизија. У Невљу постоји телеграфска штацијa, средством које треба што чешће шиљати извешћа о стању, дањини и вези тих двеју дивизија. Дринска је дивизија за сада изнад села Драгојла на левој обали Нишаве (драгоманске клисуре) а моравска код Врапче и у кретању за горе одређени јој фронт. С оним пуком поћи ће и командант бригаде.

У след ове заповести пуковник Прапорчетовић нареди да I-ви пук коњички буде тако спреман, да се сутра зором може кренути.

Међутим је у Царибpоду Врховни Командант држао ратни савет[1]) са дивизијарима, на коме кажу да је између Министра војног и пуковника Биничког пало *врло крупних речи*, и на коме је донесена одлука *да цела наша војска одступи на границу*, и ту да се спреми за *крајњу одбрану*. У тој цељи Краљ је све четири дивизије на овом војишту и коњичку бригаду саставио у једну целину, *у Нишавску*

[1]) О томе ратном савету причао нам је г. пуковник Хорстиг после рата овако:

„По заповести Његовог Величанства био је 10-ог Новембра у вече састанак свију дивизијара у Царибpоду. Пуковник Топаловић примио је главну команду. Хтело се да се остане на бугарском земљишту, *с' тога није примљен мој предлог:* да се са две дивизије повучемо на Пирот, и да се ту ушанчимо. Овим стратешким повлачењем, после изгубљене битке, створио би се за трупе на сваки начин ослонац, рад кога би се могло рачунати на упорнију одбрану."

војску, и за команданта тој војсци поставио је пуковника *Топаловића*, а за његовог шефа штаба, потпуковника *К. Миловановића*. Команду над моравском дивизијом примио је пуковник *Милован С. Павловић*, као најстарији.

После овог ратног савета, Краљ се вратио у Пирот, одакле је у по ноћи послао пуковнику Прапорчетовићу заповест, у којој му најпре јавља да је данас у мрак довршен бој, да је дринска дивизија бачена са свог положаја, да су дунавска и шумадијска остале на својима, и да је моравска стигла и заузела фронт Несло-Круша. Услед овакве критичне ситуације, наређено је одступање трупа ка граници и прикупљање за крајњу одбрану. Њему (пуковнику Прапорчетовићу) је задатак: да са потпуним пуком осмотри Лукавичку реку и да веже дринску и моравску дивизију, да одржава додир са противником, да би се знало његово напредовање. Непотпуни коњички пук да остане на правцу Крупац-Тепош и са те стране да осигурава границу. Јавља му да је све четири дивизије и коњичку бригаду ставио под команду пуковника Топаловића. На њега нека се обрати, ако му затреба артиљерије. Према овако критичном стању наређује Краљ да се коњички бригадир са својим читавим пуком *одмах* крене Лукавичкој рецп, крећући се тако, да тај пук и и возови на друму не сметају једно другоме. Бригадир да се одмах јави пуковнику Топаловићу да од њега прими потребан упут за рад, а своме читавом пуку нека да Rendez-vous где год близу Лукавичке реке.

Ову Краљеву заповест примио је коњички бригадир „око“ три сата после пола ноћи и наредио је да се оба пука крену „још до зоре“[1]) и то I-ви пук да удари преко поља, поред друма, да не би сметао возовима, који су се у позадност кретали, а да се заустави код карантина на Суковском мосту[2]). Други пук да се крене Берковачким путем и да се на згод-

[1]) Зар је то *одмах*, у ово доба године?

[2]) Зар је то код Лукавице?

ном месту на Тепошу заустави, одакле да предузме извиђање према Одоровцу и према Петрлажу, хватајући везу са Дунавском дивизијом. Свог ордонанса послао је у Цариброд да тражи пуковника Топаловића...

Ове исте ноћи између 10. и 11. Новембра, у $2^{3}/_{4}$ сата после нола ноћи добила је моравска дивизија прву заповест команданта Нишавске војске, који, због тога што је дринска дивизија потиснута до изнад Новог Села, и да би се наше трупе концентрисале за даљи отпор, наређује: да се моравска цивизија крене са свога положаја, долином Лукавичке реке ка Сукову, и да заузме најзгоднији положај позади Цариброда с десне стране пута из Пирота у Софију, са фронтом према — Софији.

Још само данашњи званични билтен, па да завршимо десети Новембар.

Тај билтен носи Бр. 12, послат је из Цариброда у 10 сати и 5 минута пре подне и штампан је у „Српским Новинама овако:

„Ђенерал Лешјанин телеграфише да су се Бугарске трупе, које су биле у пољу према њему, затвориле у тврђаву Видин, и да је он очистио сав терен између Белграддчика, Тимока, Лома и Дунава.

„Дивизије: моравска, шумадијска и дринска уједињене су на позицијама према Сливници.

„Јуче и данас није било борбе због — магле“. — — — — — —

Пошто смо тако пропратили целу нашу радњу 8., 9. и 10. Новембра да видимо шта су радили Бугари 8. и 9., шта они веле о борби 10. Новембра?

„Са 7-им Новембром — вели Гопчевић[1]) окренула се ратна срећа. Са тим даном изгубили су Срби последњу наду да ће узети Софију, јер не само што су претрпели пораз, него не беху у стању да спрече појачавање непријатељске

[1]) I. с. стр. 515.

снаге. 7. и 8. Новембра стигло је у Сливницу *нових трупа 16.000 људи:* приморски, трновски, пловдински, татар-пазарџички пук, осем тога коњице и артиљерије. Све је то дојурило у дневним маршевима од 60—70 километара.“

Ево како описује *Хунгербилер*[1]) то марширање:

„Приморски полк (VIII-ми) чекао је вазда н 5-ог у штацији Сејменли на жељезничке возове, са којима је имао да пође. Они стигоше у 5. с. у вече, и састојали су се из отворених вагона за робу. У сваки је смештено по 60 људи *стојећки.* У 2 сата после пола ноћи искрцани су у Сарамбеју. Одмах су почели маширати без одмора до Ихтимана. Ту се пук одмарао три сата. За тим је маширао до Вакарела. Ту је командант пука прочитао својим трупама извешће, које је добио из Сливнице, да ће се можда позиције изгубити ако пук брзо не стигне. Цео пук је одговорио „ради старати се“ и пошао даље ускореним маршем. Око пола ноћи стигао је пук у Софију, Како међутим беху стигли повољнији гласови са позиције, то је пуку дат одмор од пет сати. 7. Новембра у 2½ сата по подне јавио је пук свој долазак у Сливницу Кнезу. Тај се пук може хвалити да је за *38½ сати* прешао *стотину километара* ваздушне линије, и то још преко једног теснаца, што није ситница прећи преко планина по онако ружном времену. Ја на ту конту мећем још 20 километара, уз оних 100 ваздушне линије. На 120 километара ценио је и командант приморског пука растојање од Сарамбеја до Софије. То значи 15 сати дневнога марша! За то је Кнез и дочекао овај пук са речима:

„Ви нисте машрали; ви сте летели!“

„Тако маширати може само она пешадија, коју не убија чизма. Лаки меки *опанци,* без потпетница, у којима људи више клизе него што иду, *врло су удесни за форсирано маширање.* Махна им је што су у њима ноге мокре и кад

[1]) I с. стр. 131.

стегне зима смрзавају се прсти[1]). При свем том корист је од опанака тако велика да су их овог рата носили не само бугарски војници него и официри у строју. Кицошке руске чизме појавише се тек после рата. Тако исто су опанци употребљени у српској војсци.“ —

„Тиме — наставља Гопчевић[2]) порасте 8. Новембра бројно стање бугарске војске у Сливници на 40.000 људи, таман толико, колико су сада износиле све четири српске дивизије, после губитака у Сливничким биткама[3]). Истина 7. Новембра потписан је Краљевски указ, којим се *други позив српске војске*, т. ј. 32.000 људи сазива у Пирот на дан 11. Новембра, али ипак *пред Пиротом је стајало само 35.000 Срба против 65.000 Бугара*, па чак и та цифра Срба мени изгледа претерана. Кад би ја јачину Срба смео ценити по ономе, што сам код Пирота видео у борби, ја бих рекао да их је највише било 15.000! Ја просто не разумем како је Србија, која је 1876 извела у рат 130.000 људи, сада са тако малом снагом ушла у рат? При том не треба заборавити да се Србија два месеца спремала!

— — — — — — — — — — — — —[4])

„8. Новембра пошао је капетан Попов са својом бригадом на Брезник, где је застао само аријергарду пете српске дивизије која одступаше. Он је довео њену заштитницу

[1]) Ми смо у овом рату само с Власине добили близу стотину војника са смрзнутим не само прстима него и стопалама.

[2]) l. c. стр. 515.

[3]) Вара се г. Гопчевић. Пре тих битака једва ако су те четири дивизије бројале 30.000 људи, а пошто су изгубиле у првој недељи рата у мртвим, рањеним и заробљеним преко 3.000 људи, оне су бројале највише 27.000 људи. Дакле бугарска војска била је већ 8-ог Новембра бројно скоро два пут толико јака као српска.

[4]) Овде се г. Гопчевић чуди и крсти нашим службеним билтенима са ратишта, који су нам као лажи јако шкодили у европском јавном мњењу, чуди се што није пуштен у војску ни онако способан и озбиљан ратни дописник као што је Др. *Есер* итд. Ми знамо за што је то било.

у забуну и заузео Брезник. После дьа дана стигоше му 4000 добровољаца из Враце. Ја сам их видео у Владаји на маршу. Ови су били умотани у своје овчије кожухе, изгледали су како који хоће, али су имали око 80 финих извезених застава."

„Овога дана било само још чаркања на предстражама код Габра.

„9. Новембра обишао сам српске положаје који сада беху напуштени. Кад сам дошао до близу Драгоманских ханова, стадоше пушке пуцати и куршуми звиждати. На мој ужас увери ме дурбин да сам дошао до *самих српских предстража*. На врат на нос вратим се натраг. Да српске предстраже не опалише благовремено, ја и Др. Роа одосмо на колима у српску војску. А за што? За то *што су Бугари тако непојамно безбрижни били, да на главноме друму немађаху никаквих предстража*. Ја шта би било *да је Србима пало на памет да са целом својом кавалеријом јурну из теснаца друмом? Она би могла продрети у саму Сливницу!*[1])

„Кад смо се враћали, ја и др. Роа у колима, а кнез *Хилков*, галопирајући поред нас, централна Сливничка батерија избаци једну бојеву гранату против нас. Ако је то била шала, онда је била врло глупа.

„10-ог Новембра пређе бугарска војска у наступање, јер цела српска војска одступаше, само је једна дивизија држала драгомански теснац поседнут, ушанчивши се на уласку.

„Положај беше ванредно јак, и могао се држати против надмоћнијег противника. Требала је извесна доза дрскости да се такав положај напада с фронта. То се догодило у 9 сати тиме што се две бугарске батерије поставише спрам српског положаја и отворише ватру. Канонада је трајала до-

[1]) Ах, наша је коњичка бригада била чак пред Пиротом. Il n'y a pas de danger да ће тако мудра коњица, као што је била наша у овоме рату, да прави којекакве коњичке „штиклове“.

по дне, када стрељачки низови Трновског и Приморског пука пођоше напред и око 2 сата стигоше са свим близу непријатељског положаја.

„Око 4 сата Кнез нареди бајонетски напад. Са *музиком напред*, која свираше „Марицу“, пође Трновски пук на јуриш, и за тили часак оте најближи вис, јер Срби нису чекали да дође до гушања. Окуражен тиме, Трновски пук оте на јуриш још један вис. Много је помогло овом успеху што је капетан Бендерев са једним батаљоном и једном полубатеријом обишао српско лево крило, па их је напао с бока.

„Бугари су овде изгубили једва сто људи, међу којима беше 7 *војних бандиста*...

„Да су се овако стрмени висови могли узети на јуриш, већ доказиваше да снага српске војске беше сломљена.

„Ноћу предузеше Бугари још један препад, са којим успеше да узму и трећи вис. Услед тога Срби пред зору са свим напустише Драгомански теснац, и повукоше се на Цариброд.“

Да ли да цитирамо штогод и из књиге Батенберговог химнопевца? Ми већ знамо како г. фон Хун измишљава победе свог идола и онда, кад је још била у бугарском главном стану таква прпа, да главно-командујући пре битке напушта своју војску и с њиме заједно јури у Софију да организује њену одбрану — а шта ли има у његовој глави која се зове „После Победе? [1]) То је тек роман; у њему један српски батаљон убија све своје официре и шаље два своја војника у Сливницу да зове Бугаре, јер хоће да им се преда. Кад они оду са том двојицом на дотично место, нема тог „побуњеног“ српског батаљона. Јесу ли бар стрељали ону двојицу? Јок, јер су околни сељаци потврдили да је једно 5—600 српских војника без старешина чекало ту једно 5—6 сати, па се онда разишли. Или да причамо његов роман о „прајској патроли“ у којој су били принц Франц

[1]) L. c. стр. 161—175.

Јозеф, Ридезел, Корвин, Менгес, бугарски потпоручик Тонев и 20 кнежевих гардиста, како су 8-ог отишли да „здипе“ једну српску батерију, коју су Срби још 7-ог напустили на једном вису, тачно седам километара од бугарског левог крила. Кад тамо, а Срби баш одвукли те своје напуштене топове. Како то? Па тако, кад Бугари целу ноћ и цео дан нису хтели да поседну тај положај, Срби се присетили, па се лепо вратили, и одвукли их „in aller Gemächlichkeit.“ Бога ми, тако је било, то су им опет причали сељаци. По г. фон Хуну — Попов је ушао у Трн 8-ог Новембра, а Паница је продро истог дана у Србију. Ево шта о њему прича г. фон Хун:

„Паница? Ко је, или шта је то Паница? То је човек који је за време Пловдивске буне био пуковски *аудитор*, дакле војно-судски чиновник и уједно члан револуционарног одбора. За тим је постао председник ратног суда у Софији, а после српског огласа рата капетан и командант оних Маћедонских добровољаца, о којима сам већ причао, које сам назвао разбојницима и које ћу и од сада звати „разбојничком бригадом“ (Räuberbrigade). Он је молио за дозвољење да са својим добровољцима оперира у боку и позадини непријатељске војске. Маћедонци су за такво „штрајфкорско“ ратовање одличан материјал. Паница беше познат као луда глава, и тако му дозволише, не очекивајући много од његових „операција.“ Панице нестаде северозападно од Софије, и прође неколико дана, а од Панице ни трага ни гласа. Док тек ето ти три коњаника. Носе писмо и једну кесу. У писму пише да је Паница потукао Србе у неколико бораба, да је многе заробио, много оружје упљенио, и да је северно од Цариброда прешао границу. Знајући да му то нико неће онако тек веровати, он се постарао за доказе, јер кад су ону кесу отворили, покуљаше из ње ђумручки и општински печати оних српских села што их је Паница посео. Сада већ нико више није сумњао. Паницина бригада постаде озбиљна ствар и одмах послаше регуларних трупа у помоћ.“ —

Каква штета што ја и др. Лаза, када смо пред зору 8-ог Новембра, истина по заповести, али тек одступали, чак у Белу Паланку, нисмо знали *да бегамо од једног бугарског аудитора*, једног војно-судског *капетана* II-ге класе. Ја шта ли би урадио наш пуковник Гача, или мој друг Јоца Давдиш, да је он као *војно-судски* мајор, отишао у Ржану да прими команду од *правог* мајора Марка Милошевића? Од сада, кад год наши *прави* официри стану правити вицеве о војно-судским официрима и њиховом положају у војсци, ови треба да их подсете на Ржану, јер ту нам је *аудитор* један, дао такав зорт, да ађутант шумадијске дивизије, кад је дојурио у Пирот да јави да можемо опет заузети Три Уши, ноћу између 7 и 8-ог или бар 8-ог у јутру — није у Пироту нашао никога!

Међер извесна фарба на јаци и шпада не сметају баш да човек ипак буде добар, *прави* официр?

„После тродневне борбе на Сливници — прича потпуковник Хунгербилер [1]) — после толиког лежања у мокрим и блатавим шанчевима, без и какве могућности да се трупе из прве линије смене, осећале су се и бугарске трупе тако јако изнурене да су сада, кад се време пролепшало, пре свега хтеле да се одморе и поткрепе. Осем тога бугарска војска имала је још једну потребу да поврати изгубљени тактички ред. За време борбе, свака потпора која је стигла, употребљена је одмах, и то онде где је највећа нужда била. Тако су се измешале све тактичке јединице. Сад их је ваљало израздвајати и на ново тактички средити, а за то је требало времена.

„Осем тога ваљало је постарати се за храну нових трупа, које непрестано стизаху у помоћ. 7-ог Новембра стигао је VIII-ми пук. 8-ог Новембра стигао је VI-ти пук и једна батерија II-ог артиљеријског пука у Сливницу. Те су трупе

[1]) L. c. стр. 130.

биле тако уморне да им је ваљало пре свега телесне неге. Оне беху извршиле највеће маршеве, какве само новија ратна историја зна.

„Док се тако бугарска војска у Сливници реконструисала, дотле је њена коњица осматрала према Драгоману, да не изгуби додир с непријатељем. Она је јавила да је равница до близу Драгомана са свим чиста од непријатеља. Капетан Попов узео је 8-ог Брезник, који је заштитница моравске дивизије слабо бранила.[1])

„За време борбе на Сливници стиже у Софију и оно 2000 маћедонских добровољаца, који су за време концентрисања бугарске војске на турској граници били у Родопским планинама. Капетан Паница ударио је с њима путем из Софије за Лом. Из Гинаца окренуо се на запад и маширао је на Комштицу. Одатле узео је пут који води преко Славиња и Ржане у Пирот. 7-ог Новембра узео је овај одред Смолчу, место јужно од Комштице. Срби су истурили пред њега само један батаљон другог позива.

„9-ог Новембра формирао је Кнез једну малу самосталну колону, у којој је била једна дружина и два топа, и са капетаном Бендеревом као командантом, послао је ту колоницу преко Малог Малкова на Беренде и Радејну. Задатак ове колоне био је да буде предводница гоњења; она је имала да узнемирује повлачење непријатеља у Цариброд с бока. Ако је истина да је капетану Бендереву испало за руком да изненадно нападне својом ватром на српске маршеве колоне у Драгоманском теснацу, онда се изашиљање овог одреда рентирало. О томе не знам ништа ближе, јер моји српски извори апсолутно одричу да је такво што било, а и ја не знам

[1]) Ми смо видели да се с наше стране није ни помишљало на одбрану Брезника.

кога се то дана могло догодити. Као факт престављен ми је од једног новинарског дописника.[1])

„У осталом 9-ти Новембар прошао је у спреми за офанзиву.

„Ова је почела 10-ог Новембра у 10 сати пре подне. Предводница, која се састајала из

4 батаљона VI-ог пука (свеже трупе).

2 „ V-ог „ •

1 „ Румелиота.

1 батерије са 6 топова (два су била откомандована Бендереву).

1 батерије са 8 топова и

1 ескадрона коњице, све под командом румелијског потпуковника *Николајева*, кренула се. Она је код Драгомана стигла српску аријергарду. Ова се састојала из једног пука и једне батерије из шумадијске, и по толико из дринске дивизије. Диспозиција за напад беше основана на обиласку обојих крила. Борба је трајала до 4 сата по подне, у које доба Срби напустише своје положаје, а Бугари их заузеше. Пре него што је борба свршена, стигла је бугарској предводници помоћ, и то цео VIII-ми пук, један румелијски батаљон и једна батерија. Али ове трупе нису се морале уводити у борбу.“ — —

Наш четврти извор с бугарске стране — прајског официра — нећемо цитирати за 8, 9, и 10-ти Новембар, јер и он преставља догађаје као и остали. Једино што у његовој књизи има, а нема у других извора, то је његов покушај да извини „пук“ капетана Бендерева, (који је санћим деташиран из Паницине „бригаде“) што није одређени задатак извршио.

[1]) Ми смо видели да то изненађивање наших маршевих колона у Драгоманском теснацу није нигде било. И то спада у романе à la Хун Све што је Бендерев урадио, а и то је доста, то је, што је својом појаво с бока и позади учинио, да је онај истакнути батаљон X-ог пука, брзо одступио и цео X-ти за собом повукао.

„Овај покушај — вели прајски официр[1]) — да се Србима одсече повратница, да се ухвате и униште у Драгоманском теснацу, није испао за руком, јер тај пук није могао довољно брзо да продре кроз оно море од стена и брда. Бендерев није имао дугачак пут да пређе па да се непримећен привуче. Али какав беше то пут! Војници су непрекидно морали пужати се уз брда и низа стење, и после неколико сахата таквих напрезања, не беху прошли ни неколико километара ваздушне линије[2]. Али овај покушај за обилазак опет није остао без и какве користи, јер без њега не би Срби напустили своје позиције на друму, тек што су Бугари пошли на јуриш“.

Остало што прича прајски официр, као н. пр. да је кнез Бугарски истога дана, 10-ог Новембра ушао у Цариброд и т. д. све је нетачно, то се догодило тек 11-ог Новембра.

Ама има нешто врло интересантно у књижици прајског официра, што је аутентично, и што ћемо овде у целости саопштити.

То је депеша великог везира од 10-ог Новембра и одговор на њу кнеза Батемберга.

Ми смо на своме месту цитирали ноте бугарског министра спољних послова г. Цанова и депеше кнеза Александра, у којима је обојици свака 2—3-ћа реч „интегритет отоманскога царства“ и вазалност бугарске кнежевине, у којима се Порта богоради за помоћ, у којима се кнез и народ бугарски безусловно предају Султану на милост и немилост, повлаче своју војску из Румелије, само да им Падишах помогне против заједничког непријатеља.

На то запомагање стигла је кнезу Александру оваква депеша турског великог везира:

[1] L. c стр. 59.

[2] Којешта! А наш је ђенералштаб држао да је туда равно као длан јер он је баш *туда* послао нашу коњичку бригаду у Софију.

„Примио сам ваш телеграм од 6-ог ов. м. Ваше Височанство јавља да се са својим трупама из Румелије повукло натраг у Бугарску. *Тај поступак одговара вазалном од ношају кнежевине спрам царства.* Поштујући Берлински уговор. Ваше ће Височанство стећи нових заслуга на благовољење великих сила. *Царска влада не би допустила да се* услед судара (конфликта) између српских и бугарских трупа *и једна тачка на бугарској граници и најмање измени.* То је већ саопштено српској влади[1]). Што се тиче срестава да се Срби поврате у своју земљу, то нам се чини да Србија дотле неће послушати савете у томе правцу, док се status quo ante са свим не поврати. Али ипак Порта држи да је целисходно (опортуно) да у сагласју са Вашим Височанством предложи Српској влади примирје, као и да, према назорима конференције, одмах пошље једног царског комисара у Филипопољ, који би примио управу над Румелијом. те да се тиме Српској агитацији одузме изговор, као да она хоће само Берлински уговор да брани. Молим Ваше Височанство да ми одмах саопшти своје мишљење о примирју.

Ћамил".

Овај турски покушај за посредовање да се дође до примирја — вели г. Гопчевић[2] — био је последица једне депеше коју је Краљ Милан управио на Порту и у којој је изјавио да је његов задатак свршен, пошто је Бугарска повукла своју војску из Источне Румелије, и да је услед тога готов закључити примирје са Бугарском".

Ја у опште не верујем да таква депеша нашега Краља Порти у опште постоји.

На горњу депешу великог везира одговорио је кнез Батемберг тек сутра дан 11-ог Новембра у вече, и то из Цариброда:

[1] Кад? *пре* него што смо ушли у рат, или *после* Сливнице? Ако је саопштено *пре*, онда не знам шта је мислила српска *влада* постићи с овим ратом, и ако је после Сливнице саопштено, онда је то једно бенгалско осветљење оне скаске да је „Србија најмилије дете Портино."

[2] L. c. стр. 520.

„Примио сам јучерашњу депешу Вашега Височанства. Констатујући још једном да је Србија рат објавила, сматрам за дужност поновити: да је *Царска влада требала да спречи непријатељску инвазију*, јер ја сам био отишао у Румелију једино за то, да спречим проливање крви, и да осигурам ред и мир, који су услед догађаја могли бити поремећени, дакле једино с обзиром на Србију, *а мој долазак у Румелију није имао никаква посла са царством.* Пошто је Србија, противно међународном и народном праву, и без икакве казне од стране суверенога двора, повредила земљиште Кнежевине, *изјављујем да сматрам као свету дужност* спрам оних који су на бојишту пали, и спрам моје војничке части *да не предложим и не примим примирје, док се бугарска територија са свим не очисти од српских трупа, и да ћу тек на непријатељском земљишту пристати на уговарање мира.*

„Што се тиче мишљења Вашега Височанства, да Србија дотле неће послушати савет Портин да повуче своје трупе са бугарског земљишта, док се у Румелији са свим не поврати status quo ante, *то се усуђујем не делити то мишљење Вашега Височанства.* Односно пртиног *предлога* да пошље *царског комисара у Филипопољ*, пре него што Србија очисти земљиште Кнежевине, *ја сматрам за дужност да изјавим*, да би у садашњим приликама, када се ја налазим на челу војске и када сва моја напрезања имају само једну цељ, да ослободим земљу, *да би изашиљање царскога комисара било опасно по мир и ред у румелијском становништву.* Према томе биће Порта *тако благонаклона*, да ово питање одложи, док се мир са Србијом не поврати.

Александар.“

Истога дана отправио је и г. Цанов једну ноту свима силама у којој каже да, ако се шиљање царског комисара не одложи: „*Кнез скида са себе одговорност за несрећу, која ће се у Румелији десити.*“

Ко сравни ове депеше и ноте од 11-ог, са депешама и нотама истих људи од 5-ог и 6-ог Новембра, тај ће за цело морати закукати:

„Что сије јеже от нас бист таинство?“

Шта то би? Ко то за четири дана промени тако радикално „стил“ кнеза Батемберга и г. Цанова? Ко их из оног ропског пужења пред Портом начини овако дрским изазивачима целе отоманске царевине, који јој поручују да ће она већ бити тако добра да одложи свој „предлог“, иначе њих двојица скидају са себе одговорност итд.

Па ко други него ми?

Прочитајте још једном шта смо ми радили за та последња четири дана, па ћете се уверити да је, између осталог, највише крив онај непојамни наш страх од — Калотинске реке....

Владан Ђорђевић.

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(НАСТАВАК ИЗ СВЕСКЕ 67-МЕ)

11.

У недељу одоше у цркву Ханс, Валпурга и мајка. Дете је остало код Гунделе.

Тихо су ишли дуж језера. Свако је за се мислило, колико су пута ишли тим путем у добру и у невољи, и како ће од сада бити када почну ићи другим путем и у другу цркву.

Људи који осем њих иђаху цркви, здравили су се с њима овлаш, као од беде, али стара мајка рече:

— Ни једну ружну мисао о овим људима нећемо да унесемо у цркву; такве мисли морају остати на пољу! —

— Али чим изађемо из цркве ето их опет; оне су као и пси што чекају пред црквом — одговори Валпурга оштро.

Мајка је погледа, махну главом па је стаде блажити.

— Веруј ти мени, да људи нису тако зли као што се праве; они мисле да су богзна како важни кад могу да се љуте и дуре. Али било како му драго, ако не можемо друге натерати да буду добри, можемо бар себе на то приморати! —

— Нано, дајте ви мени тај штит од кише, мени га је лакше носити! рече Ханс; то је био његов начин да изјави своје саглашавање са мислима стара-мајке.

Механџија projури на колима поред њих; Ханс га поздрави, али у место одговора чуо је само како механџија пуца бичем.

— Тако је — рече Ханс — сад за то што се овај набурио, не морам ја бити зао! —

Стара-мајка потврди то климнувши на њ главом.

У цркви су били на миру и после службе пођоше кући као нахрањени и напојени. Али то није нимало сметало Хансу да у подне једе као мећава, и он рече

— Чини ми се ка' да газда од Фрајхова може боље да једе; али ће према томе морати и да ради, то вам ја стојим добар! —

Ханс је био много весео, али на трешњу се више није пео.

У подне дође им у походе доктор са женом. Валпурга стаде показивати госпођи Хедвизи све оне лепе ствари што их је подобијала на двору и госпођа Хедвига није могла довољно да их се нахвали.

— Ову лепу хаљину — рече Валпурга — оставићу за свадбу детињу. Никада није сувише рано спремати прћију!

Доктор беше донео неколико флаша вина.

— Чуо сам — вели — Хансе, да су на те бацили суво проклество. Како сам ја јеретик то ти могу наточити! —

И он је то врло ревносно радио.

Валпурга се врати са госпођом докторком у собу и донесе једну од оних боца са сребрном капслом, што јој је дао лични лекар Краљев.

Доктор Кумпан умео је да отвори боцу. Хвалио је вино а још више личнога лекара.

— Ја к'о велим — рече Валпурга — да овако одличним гостима који су нам указали толику част, треба да кажемо шта је и како је с нама! Они су поштени људи па неће за сада никоме казати! —

— Право велиш! — рече Ханс, па исприча о Фрајхофу. Доктор и његова жена честиташе им, само им беше жао да изгубе тако добре људе из своје околине.

Раздраган вином, Ханс рече:

— Господине докторе, је ли дозвољено? Ви сте управо узрок нашој срећи, хоћете ли примити од нас један мали поклон? —

— Де д' да чујем. Колико хиљада форината хоћеш да потрошиш на то? —

Ханс утрну од страха. Тако на високо није он мислио.

— Ви сте весео и добар господин, који се радо шали, рече он, прибравши се. — Еле, ја ка' мишљах, имам горе у шуми једно три хвата дрва, што сам насекао прошле недеље, па то би хтео да вам довезем пред кућу! —

— Учинићу ти љубав да примим. Ја већ видим да ћеш ти постати прави сељачки газда, јер си већ сада добро стегао кесу. Тако и треба, остани само такав! —

Почасти ове недеље још се увећаше, јер после вечерња дође и г. парох. Он рече да ће сутра у престоницу, па би молио за оно писмо грофици Вилденортској, што му је Валпурга обећала написати. Доктор Кумпан прсну у смеј и гласно смејући се рече:

— Зар? Височајша грофица Вилденортска твоја је пријатељица, и г. парох жели да.... —

— Г. докторе — упаде му Валпурга у реч — имам да вам кажем једну реч на само. Молим ходите вамо! —

Толико беше већ на двору научила да се извесним одлучним учтивостима може много непријатност да уклони или бар заузда. Беше пуно узвишености у начину на који је она сада доктору казала, да она не може трпети, да у њеној кући и ко рекне што ружно о грофици Ирми; она тако исто не би трпела да когод оговара пред њом г. доктора, јер и то би за цело било таква иста лаж као и све што се говори о грофици; ова је само несташна шаљивчина као и доктор што је, она би му могла бити другарица по нарави, а и по поштењу је с њиме једнака, за то нека јој не учини на жао да у њеној кући говори ружно о грофици.

Доктор погледа Валпургу зачуђен. Кад се вратио у собу рекао је Хансу

— Је с' чуо, ти имаш жену, са којом се можеш поносити и ти и сваки коме је она пријатељ! —

Валпурга оде у сарачану и стаде писати.

„Слатка моја грофице, користим се овом приликом да вам пишем. Наш г. парох хоће у варош, па је тако добар да хоће да понесе и да вам преда ово писмо. Ја не знам шта он тамо има посла, али то можете бити сигурни, да је све добро што он жели.

Он је према мени врло добар, нарочито од како сам се вратила из туђине.

„А сада би вам радо писала како је мени. Ја не могу боље пожелети. Кад се има свој муж, своја мајка, своје дете и свој посао, и косидбу смо свршили, али не онако у шали као што смо ми косили, кад смо били у Летњиковцу, сећате ли се?

„Ја рекох ми, а Бог свети зна да л сад и ко на двору и помишља на ме.

„Ах, ви, добра моја грофице, ви ме за цело нисте заборавили, нити моје дете, хоћу рећи принц, па ни Краљица, ни госпођица Крамерова, ни њен отац.

„Молим вас поздравите их све, и личног лекара и барона Шенинга и прву дворску госпођу, она је ипак такође добра. Кад одете госпођи Гунтеровици поздравите и њу. О, каква је то жена! На жалост ја сам се с њоме познала тек на дан пре мога поласка; њој треба да одете сваки дан, таква је морала бити покојна ваша мајка. И учините ми љубав па ми пишите по који пут, како је моме принцу, та он и вас тако воли. И кад се будете удавали молим да ми јавите. Па онда, ако се покаже згодна прилика нека ми госпођица Крамерова испрати ону лепу преслицу; била би грехота да труне горе на тавану.

„Моме је мужу било много жао што вас није могао видети оно јутро, а и мени. Ја морам себи да избијем из главе како сте ви оно јутро изгледали. Кад год хоћу да мислим на моју лепу грофицу, на моју добру пријатељицу, ја морам најпре да обиђем сећање на оно јутро.

„И моја вас мајка поздравља по хиљаду пута; она је познавала вашу мајку и вели да је у њу гледати било то исто што и погледати у сунце.

„Моје се дете испрва туђило од мене; ви сте на принцу видели како деца умеју да се туђе од свакога кога не воле. Али сад смо ја и моје дете добри пријатељи, а најбоље што човек може имати на овоме свету то је своје дете, свој посао и своје имањице. Ах кад тако човек иде са својим дететом, онда уза њ иде жив извор, из кога се може напити среће кад год хоће.

„Често ми изгледа као сан да сам ја била у туђини, али опет је добро што је тако било; још једном не би била у стању то учинити, то осећам, и тако сада само желим да добро поживим.

„Љубим артију коју ћете ви у руке узети.

„Ваша добра пријатељица
Валпурга Андерматеновица.

„*После писма.* Па онда сад овде певају нове песме, али нису лепе. Ја овде дању немам каде да певам, и кад у вече не би песмом успављивала моје дете, не би никако ни певала.

„Опростите што тако ружно пишем, али моје су руке огрубеле а ни артија ни мастило не ваљају. Јабогме, тако се правдају сви лоши писари. Још једном остајте ми здраво. Ја пишем на брзу руку, јер у соби чека г. парох, а и г. доктор је ту са својом госпођом; то су вам дивни а што има много злих и неваљалих људи и завидљиваца, они тиме само себи чине највећу штету. Добра моја грофице! Ви не можете ни знати колико сте нам добро учинили; за то вас мора Бог наградити, и вас и вашу децу и вашу унучад! Толико је сигурно да овде нећемо остати, али једно је небо над целим светом. Кад одете свом оцу, поздравите га од моје мајке, која није заборавила његова доброчинства, а ви сте његова кћи, па сте за то наследили од њега и од ваше мајке ваше добро срце. Ја бих само желела да и ви имате своју мајку као што је ја имам, али моја мајка право вели: да човек не треба никада да жели оно што не може бити. Све ми је као да би имала још пуно да вам пишем, али сад не знам ништа више, а из собе зову. Остајте здраво и будите по хиљаду пута срећна, и ја вам од свега срца желим свако добро овога света. Ах кад бих с овим писмом и ја могла бити код вас. Али ја сам радо код своје куће, и док сам жива нећу је више оставити. Остајте здраво сви ви добри људи тамо у свету.“ —

Валпурга предаде писмо, и г. парох на брзо после оде. Он није радо седео с доктором, који је био грдан јеретик. Пред вече отпутова и доктор са својом госпођом, и Валпурга се радовала и поносила тиме што су сви људи у селу могли видети, ко јој је долазио у походе. Таквим одликовањем није се могао нико од њих похвалити.

Та недеља дана прође на миру. Ханс је био неколико дана на путу. Он је свршио куповину.

Ујка Пера беше измолио као нарочиту милост да и он буде присутан када су изборојане паре, којима је Фрајхоф купљен. Кад је видео оне силне новце, њему заигра нешто пред очима, а када га Груберсеп упита „Допада ли ти се?“ он рече као да се из некаквога сна пробудио.

— Јес, истина је, ја никако нисам веровао; само у старим причама сам слушао, да може да се нађе толико новаца на гомили. И цела та гомила једва ако је неколико фуната тешка, па опет може за њу да се добије читав Фрајхоф. Јес, Бога ми, ја како, на то ја нећу заборавити ни у мојој старости! —

Груберсеп се насмеја колико га грло доноси, тај човечуљак са седим власима мора бити да беше уобразио да је Бог зна како још млад, када тако говори о својој потоњој старости.

У петак вратио се парох. Он није нашао грофицу Ирму. Она беше са целим двором отпутовала у некакву бању. Писмо је оставио у дворцу да га пошљу за њом.

12.

Ветрењак што показује који ветар душе, беше се опет окренуо на лепо време. На небу једва по који растурен облачак.

Па тако беше и међ људима обрнуло расположење. У селу се чуло да је Ханс купио велико добро Фрајхофско с оне стране језера и да га је готовим парама исплатио. Ко се још може и даље срдити на таквога човека? Баш је то ружно од механџије, што је натерао таквога човека и такву жену да се селе у друго место; та они су били дика за село и не говорећи о користи, коју има село од тако богатих и

добрих људи, нарочито кад су они и сами били најпре сиромашни па знају како је сиротињи.

Сад опет најсрдачније поздрављаху Ханса и Валпургу где су се год појавили и свак их увераваше да они, полазећи из села, носе и парче његовог срца.

Коловођа оних лармаџија што су хтели да какву год пакост учине Хансу, што им је покварио весеље у механи, дође сада да се погоди код Ханса као слуга. Овај му рече да за сада мора задржати слуге које је затекао на Фрајхофу, јер они најбоље познају где што ваља на добру, а већ доцније гледаће да га узме.

Ханс је морао често да путује којекуда. Имало је много што-шта да се уреди код суда, а морао је да прими и једног старца који је имао право да седи у Фрајхофу док је жив, и који ни за које новце није хтео да уступи то своје право и да се исели из куће.

— А знате ли — рече Ханс једном — ко ми је много помогао? То смо са свим били заборавили. Тамо горе на граници, три сахата од Фрајхофа, станује Стази, твоја другарица Валпурго, и њен муж који је онде подшумар; он ми је показао шуму и право има кад вели, да се у њој могу просећи такви путови да можемо сносити и греде. Зар нећеш и ти једном са мном да видиш нашу нову домовину? — — упита жену.

— Ја волим сачекати да одем онда када ћемо тамо са свим и остати. Мени је све право куда год ме ти одведеш, јер ћемо свуда бити заједно, а колика је мајчина радост, то ти не можеш ни замислити! —

Стара-мајка, која иначе није никад помишљала на смрт, сада се често вајкала да неће доживети да се пресели преко у Фрајхоф и то као мајка газдарице онамо где је била слушкиња. По ваздан је причала Валпурзи о лепим јабуковим дрветима у великој башти, о потоку у коме је тако добра вода да се у њој могу прати рубине и без сапуна па да буду беле

као снег, о томе какви су добри људи тамо; још сад је опомињала Валпургу да пази, да јој поклони, које буде чинила о насељу, буду достојни Фрајхофске газдарице; она јој је све то потанко казивала да зна шта јој ваља радити ако би она раније умрла. Онога старца што неће из куће, знала је такође, били су чак и нешто своји, али врло издалека. Њега ваља добро чувати, то носи кући благослова.

Дани и недеље пролажаху; дође време и да се отпутује.

Одавно беше Валпурга свезала многе хаљине и посуђе, али је често морала дрешити, јер јој је опет час ово, час оно затребало. Што се више примицаше дан поласка, то сељаци све љубазнији с њима, и Валпурга се вајкала мајци.

— Сада ми је тако тешко кренути се одавде као оно када сам полазила из двора; све сам желела да одем, а кад је освануо дан поласка, онда ми је опет било тешко! —

— Е, дете моје — тешила ју је мајка — тако ће ти бити и кад једном будеш полазила с овога света. Колико пута човек зажели смрт, а када дође самртни час, онда му је жао умрети. Ох дијете мени се чини да ми цео свет нешто каже и ја то разумем. Када дође час растанка, онда је све добро, нарочито људи, па ће тако бити када се будемо са животом растајали, јер тек онда ћемо видети како је живот био леп и колико добрих срдаца остаје иза нас! —

Жене су имале каде да се изговоре до миле воље. Ханса нису могле више да имају на миру ни за један сахат. Он је се много бавио код Груберсепа, излазио је с њиме често у поља и обавештавао се о свачему.

Једно вече одазваше Ханса; рекоше му да дође Груберсепу ал' одмах. Он одјури и дуго се није вратио. Валпурга и мајка нису дуго легле; беху радознале да чују шта је то било. Најзад, око пола ноћи врати се Ханс и Валпурга запита: „Ама шта је то било?“ —

— Груберсепова кобила ождребила се! —

Валпурга и мајка заценише се од смеја.

— Шта има ту смешно? — рече Ханс љутито — још треба да знате да има белега да ће бити ђогат.

Оне опет у смеј, а Ханс их гледа зачуђено. Он им са свим озбиљно исприча како га је Груберсеп за то зовнуо да и то научи, и хтео је још да им прича како је овом приликом сазнао, да се ни једно ждребе не ждреби бело; али он се благовремено присети; не треба женскадији свашта причати; женскиње се церека ни за што ни крошто, а велики сељачки газда не треба да се шали са женскадијом. То ће он већ упамтити. И Груберсеп је на кратко насађен кад говори са женскињем.

Стадоше долазити понуде да Ханс прода кућицу; он се страшно љутио што му сваки говораше како је његова колиба трошна страћара. Увек би погледао кућицу као да хоће да јој каже „Не љути се добра моја кућо, људи теруже само за то да би те јевтиније купили.“ Ханс је био врло тврд у цењкању, није хтео ни за пару јевтиније да прода кућу но што је она у ствари вредела, јер уз кућу је ишло и право риболова на језеру а и то нешто вреди. Најзад је Груберсеп купио кућу за једнога свога момка, којега је хтео да ожени о јесени.

Све беше добро, све беше љубазно у селу, и Ханс рече:

— Баш ми је криво да оставим у селу макар једног јединог непријатеља; ја бих рад био да се измирим и с механџијом! —

Валпурга пристаде да и она иде с њим јер, рече, она је управо и крива за целу свађу, па ако ће механџија псовати нек и њу изгрди.

Ханс није желео да она иде с њим, али Валпурга не попушташе.

Последње вече, при крају Августа, одоше обоје горе у село. Срце им је јако лупало у грудима, када се приближише механи код гемзе. У соби механској не беше свеће; они пи-

пахӯ по мраку, нигде живе душе осем шарова и гарова који нададоше дреку. Ханс викну:

— Има ли кога дома? —

— Јок, нема никога дома — зачу се некакав глас из мрака.

— Онда реците механџији када дође, да су му долазили Ханс и његова жена да га моле за опроштај, ако су га што увредили, и да му кажу да су они њему све опростили и да му желе свако добро! —

— Лепо, испоручићу — зачу се опет глас, једна врата лупнише, а шаров и гаров залајаше опет.

Валпурга и Ханс одоше.

— Знаш ко је то био? — упита Ханс.

— Да боме да знам, то је био сам механџија! —

— Тако је. И сада смо квит. Даље не можемо! —

Тежак им беше растанак од свију у селу. Сада се баш разлегаше јека звона са цркве, оних лепих звона што су их слушали од ранога детињства; од жалости не могоше ни речи проговорити, само Ханс рече најзад:

— Та наш завичај није изван света. Можемо ми често овамо долазити! —

Кад стигоше кући затекоше пред њом скоро цело село. Сви беху дошли да се опросте, али сваки додаваше: „Видећемо се још и сутра."

И Груберсеп дође још једном. Он је и онако био поносит, али сада двојином, јер сада је начинио још једнога газдом, или бар му је помогао да то постане. Он ни сада није био ни нежан ни сувише осетљив. Он беше сву своју мудрост живота скупио у неколико речи, које је без икаквог приступа избацио.

— Хтео сам још нешто да ти кажем, — поче он. — Ти ћеш сада имати много момака и слугу; веруј ми да ни

најбољи међу њима не вреде ништа, али се опет може из њих понешто истесати; ко хоће да му слуге добро косе, мора бити сам пред њима најбољи косач. Па онда не заборавити једно: ви сте нагло дошли до богаства, и ако се добро не пази, може се десити оно што каже пословица: „Како дошло онако и прошло." Чувајте чврсто што имате, иначе жље! —

Он им је дао још неколико практичних савета, па га је онда Ханс отпратио до његове куће.

Тихо се руковаше и тиме се опростише.

У кући беше пусто, јер је највећи део покућанства и сандука био већ у напред послат на једном чамцу преко језера. Сутра рано чекају на оној обали језера двоје кочије са Фрајхофа.

— И тако ћемо ноћас последњи пут спавати у овој кући — рече мајка, али ни једно не хтеде да легне, и ако сви беху уморни од рада и узбуђења. Најзад морадоше макар мало прилећи, али ни једно није дуго спавало.

Сви уранише, обукоше стајаће рухо, везаше постељне ствари и однеше у чамац. Мајка наложи последњу ватру на огњишту, краве изведоше и сместише у великом чамцу, чак и кокоши понеше у једном великом кавезу, а пас непрестано трчкара тамо и овамо.

Дође време да се пође.

Мајка очита некакву молитву, па онда зовну све у кујну. Она захити воде из чабра и стаде гасити ватру на огњишту, говорећи:

Све што је зло и ружно било нека се угаси и затрпа, и ко иза нас на овом огњишту наложи ватру, нека нађе само здравље! —

И Ханс, Валпурга и Гундела морадоше сипати воде у ватру, па чак је стара-мајка и својој унуци водила ручицу да и она то учини.

Пошто се извршио овај свечани обред, стара-мајка помоли се опет Богу овим речима:

— И тако, Господе, узми од нас сваку тугу, и сваку жудњу за старим завичајем, и сваку бољетицу, и даруј нам здравље и срећу онде где будемо опет ватру наложили! —

Она пође с дететом напред преко прага. Заклонивши детету очи, она довикну осталима:

— Кад изиђете, не осврћите се више! —

— Стани мало — рече Ханс Валпурзи кад оста с њоме на само — Ви'ш. пре него што последњи пут прекорачимо овај праг, морам ти нешто казати. То мора из мене на поље. Ја хоћу да сам прави човек који нема ништа да крије. Морам ти рећи. Тако је. Валпурга, када ти оде у свет, и када је црна Естера била тамо горе, у мало не постадох рђав човек и невера. Хвала Богу ја те нисам изневерио, али ме мучи што сам и помислио то да учиним. Сад, Валпурга опрости па ће ми и Бог опростити. Тако, сад сам ти казао и то, и више немам ништа да кријем, и када би сада ступио пред самога Господа Бога Саваота не би имао ништа више да исповедим! —

Јецајући загрли га Валпурга и рече: „Ти си мој добри муж!“

И тако пређоше преко прага.

У баштици стаде Ханс, погледа трешњу па рече:

— Ти остајеш? Зар нећеш с нама? Ми смо били тако добри пријатељи. Али чекај се, понећу ја тебе опет, ја ћу тебе да пресадим и у мом новом завичају! —

И сада Ханс ископа један млад изданак трешње, задену га за врпцу на шеширу, па онда оде својој жени која беше код чамца.

С обале захори се музика, ћеманета, кларинети и трубе.

13.

Ханс похита обали. Ту беше већ цело село и музика. Син кројача Шнека, који је о крштењу принчевом био међу кирасирима, уређивао је и командовао је овим свечаним испраћањем.

— Живео Фрајхофски газда, живела његова љуба, живели, живели! —

Громко усклицавање разлегало се на сусрет дану који је грануо. Музика је свирала, стадоше палити прангије да су сва околна брда одјекивала.

Велики чамац у коме већ беше смештено покућанство, две краве и кокоши, беше сав окићен растовим и јеловим гранчицама и венцима цвећа; у сред чамца стоји Валпурга и држи обема рукама своје дете високо изнад себе, да види колико је пријатеља и како пламти језеро обасјано јутрењим сунцем.

„— Поздравио вас мој газда — рече слуга Груберсепов, који вођаше на улару једно лепо бело ждребе — и шаље вам ово за спомен!

Груберсепа не беше у гомили, он не воли грају, он је човек увучен сам у себе, али он је послао нешто, што не само вреди новаца, него још више је спомен пун одликовања, јер велики сељачки газда поклања ждребе само своме млађем брату, када овај оснива за себе дом. И тако сада Ханс постаде у очима целога света, т. ј. целога села, млађи брат Груберсепов.

Мала Бургаја стаде се радосно батргати кад уведоше у чамац бело ждребе; дете и ждребе стадоше се врло радознало гледати.

Шестогодишњи Груберов Валдл стајаше крај ждребета, па га милује и све му нешто шапће а ждребе весело рже.

— Хоћеш ли да пођеш са мном у Фрајхоф и да служиш у мене? — упита Ханс Груберовог Валдла.

— Од срца радо, ако хоћете да ме поведете. —

— Погле какав је то славан мушкарац! — рече Ханс жени својој.

Валпурга не рече ништа, нађе се нешто у послу око детета.

Ханс је пружио свима руку опраштајући се; његова је рука дрхтала од узбуђења. Ипак он није заборавио да се маши у џеп и да свирачима даде два талира крунаша.

Најзад ускочи и Ханс у чамац и викну

— Хвала вам пријатељи, хвала свима! Немојте нас заборавити, а ми вас нећемо никада заборавити. Остајте нам здраво! Бог вас чувао! —

Валпурга и мајка бризнуше у плач.

— А сад, у име Божје! —

Ланци се откачише; чамац се отисну од обале. Још једном се захори музика, још једном гракнуше усклици, још једном одјекнуше брда од прангија — па онда је чамац тихо пловио језером, а сунце се заблиста пуном светлошћу својом.

Стара мајка седи са склопљеним рукама; сви ћуте. Тако су се дуго возили. Само ждребе зарже по који пут, гледајући обалу од које се одмицало.

Валпурга прва прекиде ћутање.

— Благи Боже, колика би то срећа била, када би људи у обичном животу указивали једни другима само пола оне љубави, коју им чине када умру или се селе из завичаја!

Мајка која се молила Богу, само одмахну главом, па похита да сврши молитву а за тим рече:

— То нико не може ни тражити. Не може се сваки у Бога дан отварати цело срце као да је на длану; ја сам ти увек говорила и сада ти опет кажем: људи су ипак добри, и ако међу њима има по који зао! —

Ханс погледа своју жену која тако о свачему има пуно својих мисли; то је сигурно отуда што је била у туђини. Међутим и његово срце беше пуно, али наравно са свим другаче; он рече

— Ја не знам — он дубоко уздахну и запали на ново своју лулу — ја не знам шта то би са мном, како прохујаше године које сам ту проживео, и шта сам све претурио преко главе. Погле Валпурга, онамо се вијуга пут у моју постојбину. Ја тамо знам сваки вис и сваку дољачу. Тамо је сахрањена моја мајка. Па онда погле оно брдо покривено боровом шумом. Оно је било са свим оголело у Француској крајини, бездушници му беху исекли сву шуму. Ову садашњу шуму ја сам готово сам одгајио. Било ми је једанаест дванаест година када ме је шумар узео у своју службу; он је свуда довукао земље и бусења а ја сам сваки дан у пролеће од шест сахата изјутра до седам у вече садио расаде: лева ми се рука готово смрзавала, јер сам њоме увек морао захватати мокре иловаче из једне кове да њоме покријем жилице од расада; од одела нисам имао бог зна шта, а комад хлеба био ми је храна целога дана, и тако сам се изјутра мрз'о а у подне пржио кад подневно сунце усија стену — то беше мучан живот. Како ми је било горко детињство и младост! Хвала Богу те нисам здравље иштетио. Али ту невољу не треба никада да заборавимо, треба да се поштено трудимо колико се може више и да дајемо сиротињи колико год могнемо. Ја онда нисам ни помислити могао да ће и када бити моје једно дрво и један педаљ земље, а сада ми је Бог дао толико добро! Ми ћемо то заслужити! —

Ханс узе трептати капцима као да га нешто боцка у очима и наби шешир на очи; сада када је самога себе чупао из корена, сенуло му је кроз главу колико је он многоструко прирастао у томе крају радом руку својих и навикама; он је много дрво посекао, али је најбоље знао колико муке стаје док се такво дрво одгаји.

У тај мах нешто се ждребе узнемири, Груберов Валдл који беше пошао да га држи, не беше још довољно јак за то; један од лађара мораде му прискочити у помоћ.

— Остани код ждребета — викну му Ханс — ја ћу веслати место тебе.

— И ја хоћу да веслам — викну Валпурга — ко зна када ћу опет добити прилику за то. Ах колико сам пута веслала преко овог језера сама, с тобом или са покојним оцем! —

Ханс и Валпурга седоше једно до другог и завеслаше сложно; и једном и другом беше овај посао добро дошао да савладају унутрашње узбуђење.

— Ја ћу жалити за водом — рече Валпурга — Без језера ми се живот чини врло сув. То сам у вароши осетила! —

Ханс не одговори ништа.

— У краљевом летњиковцу има једно језерце; по њему плове лабудови! — рече она опет, и опет не доби никаква одговора. Она се осврте; у њеној души поче нешто да се мути: тамо, на дворцу, свагда се поклањала пажња свему што она рекне. Жалостивим гласом стаде се она тужити:

— Боље би било да смо се преселили на пролеће, онда човек боље прирасте у новом завичају! —

— Може бити — одговори најзад Ханс — али ја зимус морам обарати дрва. Валпурга, ми треба једно другом да помажемо а не да одмажемо. Мени је доста мога терета, не могу носити и тебе са твојим дворским мислима! —

Валпурга плану.

— Ја ћу овај прстен што ми га је краљица поклонила, да бацим у језеро као знак да нећу више никада на двор помислити! —

— То није нужно; тај прстен вреди лепих пара, а вреди и као поштен спомен. Ти мораш себе и без те жртве савладати! —

— Хоћу, само ми ти останп тако јак и поуздан! —

Мајка се на један пут обрете пред њима стојећи, па рече са чудним сјајем у лицу:

— Децо, чувајте добро срећу до које сте се протукли. Ви сте заједно ишли у ватру и у воду, јер оно је била ватра, кад вас двоје бесте занесени љубављу и радошћу, а људи беху добри спрам вас; а оно је била вода, кад вас зли људи стадоше ујeдати за срце; вода вам беше дошла до грла, па се ипак не удависте. Ви сте све савладали и кад ја умрем немојте плакати; колико год може мајчино срце осетити среће на овоме свету, ја сам је с вама доживела! —

Она клече, заити шаком воде из језера и пошкропи њоме Хансово и Валпургино лице.

Њих је двоје веслало даље не говорећи ни речи. Мајка наслони главу на један дењак постељних ствари, па склопи очи. Диван беше израз њенога лица. Мало после отвори очи, погледа их блиставим погледом и рече:

— Певајте, веселите се! Певајте ону песму што смо ја и отац заједно певали, певајте онај један стих, онај добри! —

Ханс и Валпурга запеваше веслајући:

»Wir beide sein verbunden
Und fest geknüpfet ein
Glückselig sein die Stunden
Wann wir beisamen sein.«

Они су ову строфу много пута понављали, а уз њихову песму чуло се како дете клицаше од радости и како ждребе рже.

На један мах умукоше усклици и песма, јер један од лађара викну:

— Шта је оно у води? Оно је човек! Сада је глава горе, видите ли? Оно су дуге црне косе што пливају по води. То се нека несрећа десила или је неко скочио у језеро да се дави! —

Сви са чамца погледаше на ону страну, на ону тачку која се таласаше час на више час на ниже и која одиста изгледаше као људско лице, које се час појављивало а час га нестане. Сви се укочише и Ханс поче трљати очи. Беше л' то машта ил' истина? Њему се учини да је оно Естерино лице, што се помоли из воде па га опет нестаде. Оно је пливало полако све даље па онда са свим потону.

— Није то ништа — рече Валпурга — није то ништа; не дамо ми да нам покваре нашу срећу и радост! —

— Ти си прави глупак — рече један лађар другоме — та оно је мртав гавран или друга каква тица што је пливала на води. Како се може такво што рећи? — дода за тим полако — ако сада добијемо рђаву напојницу, ти си крив. Како су ови пресрећни, ми би без твоје глупости добили цео̂ талир. Видиш како Ханс чепрка по кеси, тражи што ситно, за то си ти крив! —

И доиста Ханс беше, не знајући ни сам за што, извадио кесу па тражи нешто у њој. Он беше збуњен од онога што је видео.... јер оно беше истина.... ама ваљда опет неће бити... па зар баш данас када је све било и прошло, када је све опроштено... а он и нема никакве кривице! —

Да би дошао к себи стаде бројати паре. Чим је у томе успео, он беше опет присебан. Он уступи весло лађару, па стаде кредом рачунати нешто на дасци на којој је седео, али брзо избриса рачун.

— Ево и друге обале — рече Ханс кад подиже главу и скиде шешир — сада ћемо бити преко! Ја већ видим кола и коње, видим ујка Перу, видим наш плави орман! —

— Господе! — викну Валпурга и весло се укочи у њеним рукама — Господе, ко је оно тамо, она прилика? Могу се заклети да сам отоич певајући помишљала, да нас нешто моја добра грофица Ирма може видети овако све заједно на чамцу. Она би била сретна да нас ова̂ко види. И сада ми се учини, као да баш она....

— Хвала Богу — прекиде је Ханс, те ћемо скоро на обалу, иначе би нам се, чини ми се, свима завртео мозак! —

Далеко на обали трчаше некаква женска прилика тамо и овамо. На њој се лепршаху дугачке хаљине, и кад јој ветар донесе песму она се трже, паде на земљу и шћућури се. Сада, када песма беше престала, она скочи, побеже и сакри се у врбаку.

— Зар ти ништа не виде? —

— Дабоме да сам видео, и да није дан, и да ја верујем у бајке, ја бих рекао да је оно вила језеркиња! —

Чамац стаде уз обалу.

Валпурга прва искочи, остави своје и отрча колико је брже могла, и тамо иза онога врбака, паде јој она женска прилика на груди, па се онда стропошта на земљу.....

(Свршетак књиге четврте)

(Наставиће се)

РУЧНИ РАД У МУШКОЈ ШКОЛИ

СУВРЕМЕНО ПЕДАГОШКО ПИТАЊЕ

ЈЕДАНАЕСТО ПИСМО.

ШТА ДА СЕ РАДИ.

Драги синовче,

На твоје питање, како би требало отпочети са завођењем ручнога рада у мушкој школи, одговорићу ти са свим кратко.

Пре свега би требало, да министарство просвете — можда уз припомоћ и министарства финанције — пошаље у стране земље*) у

*) За време овогодишњег великог летњег школског одмора држати су на *четири* места у Европи течаји из ручнога рада за учитеље.

Један је држан у **Цириху** за швајцарске учитеље. Овде се држе већ поодавна лети течајеви из ручнога рада за учитеље. На овогодишњи течај дошло је 52 учитеља, сви из Швајцарске.

Други је држан у **Бечу**, код директора *Урбана*. Учитељи су примани и у стан (у Најлерхенфелдској грађанској школи), те их је могао бити

Немачку и Шведску, неколико вредних учитеља, те да проуче наставу из ручнога рада, и да се добро спреме за наставнике из тога предмета. То би могло министарство да учини још летос, јер се летос баш отвара у Лајпцигу први учитељски семинар за ручни рад

примљен само ограничен број. Течај је походило преко 20 учитеља. Многи нису могли бити примљени због недостатка у простору. Је ли било и учитеља са стране, сем бечких и у опште аустриских, не знамо посигурно.

Треће је место **Лајпциг**. У Лајпцигу су летос држана *два* течаја, сваки по месец дана (од 1—31 јула, и од 1—31 августа). Течаји су намењени за *немачке* учитеље, али су и странци добро дошли. На ова два летошња течаја дошло је 60 учитеља — на први 27, а на други 33. Од ових 60, њих 13 било је из Аустрије, махом из Чешке и Моравске. Многи од ових су хтели у Беч, ал није више било места. И у Лајпцигу, као и у Швајцарској, држе се већ од неколико година летњи месечни течаји за учитеље *изван* Лајпцига.

Сем ових летњих *месечних* течајева, држе се у Лајпцигу сваке године по два *полугодишња* течаја, који су намењени за лајпцишке учитеље; али су и странци врло радо примљени (међу којима је и писац ових редова). — У месечним течајевима се ради у радионици свакога дана по 5—8 сати, а два пута недељно се држе теориска предавања. У полугодишњим течајевима ради се само *средом и суботом* од 3—7 сати после подне. У летошњим месечним течајима били су заступљени ови предмети: *грађење ствари од круте и шарене артије и леика (Papparbeit), столарство, и резање у древету (Holzschnitzerei);* у полугодишњим течајима су још и ови предмети: *радови од метала, и моделисање.*

Њес у Шведској четврто је место, где је овога лета држан течај из ручнога рада за учитеље. Овај су течај походили и многи наставници са стране, међу којима и **19 изасланика Италијанске владе**.

У Њесу се држи годишње по *шест* течајева за учитеље. Сваки траје *шест недеља.* То је завод искључиво за спрему учитеља из ручног рада, а подигао га је неки богат шведски трговац за спомен својој преминулој жени. (Наши богаташи могли би се угледати на овога паметног Шведца, па да не троше хиљаде на надгробне куле и камење, јер „од камена ником ни камена,“ а живи споменик једини је прави споменик!) Њески завод служи данас целом свету као угледни завод у овом погледу. У њему се учи у главноме *прерада дрвета,* и то на начин врло савршен, и за школу методски удешен (Види „Ручни рад у мушкој школи“ I. 1886, стр. 50 и 51.) — Директор овога завода, Саломон, смера, да од сада — због слабости — држи само 4 течаја годишње, сваки опет по 6 недеља.

Италијанска је влада изаслала летос у јулу месецу — као што горе напоменусмо — **19 лица, да проуче ствар ручнога рада у мушкој школи.** *Ова се експедиција састојала из 4 директора* (учитељских школа?), *9 професора, главног инспектора основних школа у Риму, и 5 учитеља.* Предводник је био професор Адолфо Пик из Рима, који влада немачким и шведским језиком. У експедицији заступљено је 15 најзнатнијих италијанских места: Рим, Неапољ, Флоренција, Падуа, Ђенова, Милано и т. д. *Експедиција је прво свратила у* **Цирих,** *те прегледала швајцарске школске радионице у Ци-*

у Немачкој, где ће течај трајати шест недеља, т. ј. за све време великог школског одмора. У Шведској у Њесу је стална школа за спрему учитеља из ручног рада, и тамо се могу послати учитељи на спрему у свако доба. Овде би било врло корисно да се пошљу људи мало раније, те да се спреме из језика; јер се сем практична рада у радионици, слушају и теориска предавања о ручном раду. У Шведској је с језиком још незгодније.

Друго би требало одмах, чим се ови људи врате натраг у Србију, завести ручни рад као предмет у учитељским школама и у „Приправничкој школи.“

Треће би требало завести за време великог школског одмора практичне течајеве за млађе и енергичније учитеље.

риху, и походила течај за учитеље. За тим је свратила у **Лајпциг**, *те је ту прегледала немачке школске радионице у Лајпцигу, и походила је јулски учитељски течај, а присуствовала је и на једном теориском предавању из ручног рада. По том је отишла у* **Њес**, *у Шведску, куд јој је и била управљена главна цел. Кажу,* **да ће у Њесу сва та господа директори, професори, и учитељи припасати кецеље, и за пуних шест недеља бити дрводеље и столари.** *Пошто се врате у отаџбину и поднесу влади извештаје о својим студијама, ручни рад ће се одмах завести у учитељским школама као предмет, а у народу ће се отпочети жива агитација за ствар и штампом и живом речју.* И тако неће прећи ни неколико година, а Италијанске мушке школе уживаће благодати овог благословеног предмета.

Ми се надамо, да ће и наше министарство просвете скоро узети у своје руке ову важну ствар — за нас можда важнију, но ма за који други народ. Шта ми мислимо, да треба *најпре* учинити, речено је у овом писму. Овде сада (расправа је писана још у јануару ове године) додајемо још ово:

Ми држимо, да треба **што пре** *послати на страну до* **четири учитеља**, *те да ову ствар* **практички** *темељито проуче.* Најбоље би, по нашем мишљењу, било, послати их у Лајпциг још одмах јесенас почетком новембра. Ту би они могли у зимњем полугодишњем учитељском течају да проуче лајпцишки правац у ручном раду, и да се спреме из немачког језика. На пролеће требало би их послати на 6 недеља у Њес, те да проуче шведски правац. У Њесу ће моћи излазити на крај с немачким језиком. На лето пак, идуће године, могло би се послати их још у Беч, где ће се за време идућег великог школског одмора држати опет течаји за учитеље. Тако би се ова четворица вратила спремна натраг у отаџбину идуће године у јесен, пред отпочетак нове школске године. И онда би се могао одмах завести овај предмет у обе наше учитељске школе.

У *Лајпцигу* се треба за ову ствар обратити (најдаље до 15 октобра) на адресу: Dr. W. Götze, Oberlehrer am Realgymnasium, Leipzig, Kaiser Wilhelmstrasse, 19, II; а у *Њесу* на адресу: Otto Salomon, Director, Nääs, Floda Station, Schweden

Четврто би требало још сад одмах отпочети и са свом заузимљивошћу агитирати за ову корисну ствар, и преко штампе кроз дневне и повремене новине, и лично, код свију људи од утицаја: код посланика, код великодостојника, код општинских, црквених и манастирских преставника, код еснафских и занатлијских дружина, код друштава и кумпанија, код имућних и добротворних људи, итд. — свуда, и по варошима и по селима. На тај би се начин приправио свет за ову спасоносну новину, и кад једном министар поднесе о томе предлог — што ће он без сумње скоро и учинити — онда би се ова ствар не само без поговора усвојила у скупштини, но би се *брзо и добро и на делу извела.* Жртава не би ту нико жалио. И онда би све остало зависило, само од ваше учитељске заузимљивости и памети.

Са завођењем школских радионица би се онда отпочело најпре по већим варошима, па одмах за тим и по мањим, а исто тако и по оним већим сеоским школама, где деца долазе у школу из даљних места, па ту остају и преко дан. Најзад би се постепено завеле школске радионице и по свим осталим мушким школама.

Ја се надам, да неће бити нимало далеко то срећно време, кад ће се ово све и остварити. Што није пре било, криво је само ово немирно и узрујано време од 1876, па на овамо. Но и оно ће зар већ једном минути. А дотле, синовче, ми ћемо се приправити за ову ствар, па онда отпочети својски рад на њеном остварењу.

Буди здрав

твоме стрицу.

ДВАНАЕСТО ПИСМО.

ШТА ТРЕБА ДА РАДЕ УЧИТЕЉИ.

Драги синовче,

Ти сумњаш, да ће се и у нас скоро завести ручни рад у мушке основне школе као законити предмет, а увиђаш јасно, да нам је тај предмет преко потребан. Кажеш да би ти одмах отпочео с твојим ђацима пробе из ручнога рада, али не знаш, шта ћеш и како ћеш. Уз то немаш ни справа, а ниси ни послу вичан. Најзад ме питаш за савет, и молиш ме, да ти пошљем неку књигу са сликама, у којој је све то потанко описано, а и сам да ти ствар објасним у писмима. Остало ће, велиш, попунити твоја љубав према ствари и твоје заузеће за њу.

Веома ми је мило, синовче, што ми је испало за руком, да те придобијем за ову важну ствар; али ми је жао, што ми није могуће, да ти у свему испуним жељу. Ја бих ти могао послати повише немачких књига са сликама, у којима се описују разне врсте ручнога рада у школи, али би се ти њима веома мало користио. Пре свега ти не владаш немачким језиком; а друго, ти не да знаш, синовче, и сам, да се ни остала учитељска вештина описати, већ се мора на делу учити. Са ручним радом је још теже. Он се не може баш никако описати. Као год што се не дају написати у књигу нпр. столарски и ковачки занат, или вештина свирања и сликања, исто се тако не да ни школски ручни рад спутати у речи, слова и слике. Књига има и за речене радње и вештине, ал оне су све само помоћна сре̂ства за оне, који су већ дотичан посао изучили самим радом. Рад се учи једино радом.

Но при свем том, синовче, ја ћу ти дати нека упутства, шта и како треба да радиш, те да твоју децу колико толико однегујеш у *духу радљивости и заузимљивости*, и да од твојих ученика начиниш не само научену, но и *окретну и уметну децу*. Али ти само стављам у дужност, да твоје искуство у томе саопштиш и осталим твојим друговима, било писмима било штампом. За ову ствар треба сви српски учитељи да се заинтересују, и сви да се користе искуством свију.

Ево ти тих упустава.

Пре свега, синовче, треба да се постараш, *да омилиш деци рад и тачност у опште*, *да их опријатељиш с* **радом** *и* **редом**, **тачношћу** *и* **заузимљивошћу**. Уз то ће ти још доћи *нега* **самосталности** *и* **довитљивости**. Треба да се потрудиш, да заинтересујеш децу за све, што је *важно*, и за све, што је *пажње достојно*. Ти не можеш да појмиш, синовче, колика се множина важних ствари свакога дана догађа испред наших очију, колико важних мисли дође до наших ушију; а ми не умемо ни да их видимо, ни да их чујемо. Или ако их и приметимо, ми не умемо да се њима користимо. А то нас одводи у *равнодушност и немар*, који ће нам, у друштву са *неумењем* — и гроб ископати!

До непојамних је се размера развила у нас равнодушност и немар.

С нама је некако срасла она кобна навика, да се у стварима од *општег* значаја управљамо само по наредбама власти, да чекамо да нам се све заповеди, и да нас натерају наредбом на све. Ово

важи за опште ствари; ал штетан утицај овога преноси се бесвесно и на домаће и на приватне ствари, те смо *и ту* незаузимљиви и немарни, и ту некако све да нам је, да нас неко натера, да нас намора.... Нигде *општег* интереса за *опште* ствари, ако се не виде у томе и непосредне *личне* користи. Сваки се повукао само у себе, а „свет га се не тиче“, као да је могуће живети без света, без *оиштества*. Појам о *општим* интересима је у нас спао на невероватно низак ступањ; а то води правце ка коначној пропасти: И то ћемо и дочекати, ако се не обрати веће пажње на негу веће заузимљивости и за своје личне и за опште ствари.

Наш свет пропада због рђавих сеоских путова; а нико и не помишља да би их требало оправљати. Сваки поточак чини сваке године по неколико хиљада динара штете; а никоме ни на крај памети, да би поток требало управити и оградити. Деца се или гуше у диму и нечистоћи у школи, или се мрзну од зиме, или страће време ни у чему, без школских потреба и учила; а нико ни прстом да мрдне за све то без наредбе. Шуме све мање сваким даном — нико ништа за то. Земља све посиија — опет ништа. Ђубре нас код куће затрпава, извуцимо га на њиву! — Не може се, да се све стигне. Болести нас подавише. — Шта ће се, бог их је послао. Сиротиње све више — све једно. Поштења све мање — ништа не чини. Туђе се шарене рите све више шире по народу — и ако. Туђинштина узима све више маха — па тешто? Море поплавиће нас! — Ба, неће. Деца су нам све распуштенија. — Па шта ћемо им? Немамо удружења. — Па и шта ће нам? Немамо фабрика. — Па шта знамо? Не напредује нам ни земљорадња ни сточарство. — Па то и сами видимо. Море, пропашћемо. — Па нећу за то бити крив ја..... Вала ни ја.... Ни ја вала.... Божа судба.. ..

Ето, од прилике *тако* изгледа слика нашег *немара* и наше *равнодушности*. Можда су то природне и неизбежне последице нашег дуговечног робовања, а можда још пре и чега другога. Како је да је, ал зло је ту, и треба га лѐчити. И ми га **морамо** лечити. То захтева од нас *будућност*.

Синовче! Ако нико други неће или не уме, ви учитељи *морате* ово поправљати. А *ви* и *попови* можете то чинити боље но и ко други. Ви *учитељи* треба у *деце* да негујете заузимљивост и вредноћу, па ће то утицати и на родитеље. *Свештеници* треба то да негују код *родитеља*, па ће они утицати и на децу. Није доста од учитеља, да само научи децу читању, писању и рачунању, исто-

рији, земљопису и јестаственици; но треба да их научи, да буду и *вредна и заузимљива деца* — па кад одрасту биће вредни и заузимљиви домаћини. Исто тако није доста од свештеника, да само одслужи службу, да крсти, венча и опева; но треба још и да поучи народ *раду и заузимљивости*. А није то нимало немогуће. Немогуће је само за *лењштине*. За вредне и умешне људе **све** је могуће!

А како се уче деца **заузимљивости и вредноћи?**

Синовче, децу ћеш научити вредноћи и заузимљивости најбоље, ако и *сам* будеш вредан и заузимљив. С тебе ће прећи то на децу. Причања и савети не помажу ту. Не бар трајно. Код онога учитеља, који је увек тачно на време у школи, деца ретко долазе доцкан у школу. (Ово ти ја из искуства говорим). Код заузимљива и вредна учитеља су и деца вредна и заузимљива. Код будале и прзнице и деца су луда и свађалице. Код расејана учитеља и деца су расејана; код пажљива и деца су пажљива. Тако је и никако друкче. Ти мораш као учитељ свуда првачити. Ти се мораш са̂м најпре за све интересовати. А за тим мораш хтети и *умети* да и децу за све *заинтересујеш*. А то ћеш најбоље постићи овако:

Ако се у близини гради или оправља пут, узми децу, па отиди тамо на само место, нек деца виде то. За тим им објасни у кратко користи од добрих путова, и штете од рђавих. Ако је где поплава учинила штету, иди тамо с децом; прегледајте, премерите, и прорачунајте штету, и посаветуј се с децом; шта би требало радити, те овоме злу да се стане на пут. Ако се појави каква редња у месту или у околини, разговори се с лекаром, па објасни деци узрок, и кажи им, како се треба чувати. Ако ко извлачи ђубре на њиву, одведи децу тамо, и објасни им ту на њиви важност ђубрења; покуди немар у томе, и дај поуке о најбољем начину ђубрења. Ако се набави што ново у школу, објасни зашто је то учињено, и похвали то. Кад се деси какво злочинство, или друго које непоштено дело у месту или у околини, не уздржавај се, да се и о *томе* разговориш с децом, и о стању оног друштва, где се често дешавају такви случајеви. Ако је сабор или вашар у близини или у месту, упути децу, на шта имају тамо да пазе; а, ако узмогнеш, изиђи и са̂м са неколицином њих у вашар, и поведи разговор о трговини, о промету, о индустрији, о производњи, о шареним туђинским ритама; о вашарским лоповима, о пијаницама, о бадаваџијама, итд. итд. О свему дај *кратког* објашњења, и згодне поуке.

О многим важнијим стварима мо'ш доцније и у школи повести са свима ђацима разговор. Кад се приближава каква важнија појава, за коју су свезане многе народне празноверице (нпр. помрачење), објасни деци ствар у напред, и упути их да посматрају појаву. Ако прође какав странац кроз место, поведи реч о њему и његовој народности, па онда пређи на нашу народност и разговори се с децом о нашем уједињењу. Ако постоји у близини какво удружење, кад буду у њему скупови, проговори деци о удруженим снагама и о значају удружења. Ако има у близини какве фабрике или ма какве веће творнице, не пожали труда, но одведи децу тамо; прегледајте све, разговорите се о свему, прорачунајте све, и објасни деци користи од фабрика, и попричај им, како је по другим земљама. Кад је каква светковина била то општа српска прослава или само каква од месног значаја, гледај да и ти учествујеш у њој заједно с твојим ђацима, и то што више, то боље. Гледај да и деца *осете* оно, што изазива ту прославу. Нису светковине и прославе само голо шаренило и форма, као што често млађи људи мисле. Тамо, где у опште не влада одушевљење ни за чим, већ је све зачамало у немару и равнодушности, и где се све ради само за то, што се мора — тамо наравно да оне и нису ништа друго, до проста, укочена форма. Али светковине саме по себи имају дубоки значај. Оне очигледно престављају оно, што је невидно и нечујно, што је скривено само у срцима разумних. Њихова је цел оваплоћење мисли и осећаја. Њихов је задатак, да одушеве шире кругове за узорита дела, и да групишу и усредсређују раштркане мисли светине у један једини предмет, да буде интерес за оно, што је од велике важности, и да одржавају у памћењу узорита и узвишена дела. Треба се трудити, да све то и деца *осете* у светковинама — наравно на њихов дечији начин — и да се *одушевљавају* за узоритим.

Ето тако ради, синовче. Води децу свуда, да све виде, и говори им о свему, кад буде чему време. Не бој се, да те деца неће разумети. Ако све и не појме тачно, она ће појмити у главноме. Али, што је најглавније, она ће се **научити интересовати** и одушевљавати за овакве ствари. Она ће се сада интересовати само на свој дечији начин; али ће се тек интересовати. А кад та деца одрасту и постану грађани, они ће се онда, веруј синовче, интересовати на *грађански* начин за све корисно, узорито и добро, и стараће се да све буде и још боље. О, синовче, да знаш од колике је огромне важности ова мисао!

Даље, синовче, вежбаћеш децу у *вредноћи и заузимљивости*, ако их будеш упућивао, *да никад нису без занимања*. Не мора то бити увек занимање, које доноси непосредне користи. Доста је, да је само *занимање*. И било би лудо захтевати од деце, да се занимају оним, чим се занимају стари. Деци треба наћи занимање, које одговара њиховом добу. Па, кад се сад навикну, да нису никад без занимања, остаће им то и доцније, као *стална навика* кроз цео живот. И онда, као *људи*, занимаће се наравно другим, кориснијим стварима, но што су то чинила као *деца*.

Ево ја ћу ти набројати овде неколико згодних занимања за ђаке, у којима ће се вежбати у: заузимљивости, издржљивости, окретности, бистроумљу и у опште *радљивости*.

Игра је најприродније занимање мање деце. Игра, то је живот дечији. И одраслија деца се радо играју, само што су њихове игре озбиљније, сложеније и теже. За то не брани деци игру, но се још и сам с децом поиграј. Интересуј се и ти за оно, што је њима у вољи, па ће се и она интересовати за оно, што је теби по вољи. А после на тај начин, кад си и сам играч, најлакше ћеш утицати на децу, где буде нужно.

Даље не брани деци, но их још руководи, да **сама граде играчке**. Има сила божа играчака, које деца граде сама. И то су све оне најбоље и најприродније играчке. Деца граде: лопту, машку, клис; стрелу; штрцаљку, пуцаљку; пршљен, обрушку, чигру; „катанац“; саонице, колица, љуљашку; град, човека од снега; граде од артије лађице, капе, пуцаљке, петлове, зечеве; змајеве; од конаца „свраке“, од лике праћке, од олова зврчаљке, итд. итд. Не забрањуј им ништа од тога, но се још и ти умешај међу њих, и помажи им, упућуј их, и куражи их на рад. Ту им се вежбају и руке, и око, и мозак, и уче се *раду*. То је за њих тако важан рад, као за каквог предузимача његова грађевина. Деца се ту сва пренесу у посао, па граде планове, смишљају начине како да се планови изведу, изналазе средства, и довијају се свакојако, да дођу до постављене цели. Па она истрајност!.... Све је ово од *неоцењиве* користи за добар развој детињи.

(Наставиће се)

КАРАЂОРЂЕ И РУСИЈА

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ СПОЉНИХ ОДНОШАЈА СРБИЈЕ

(наставак из св. 66-те)

На реду је једно писмо кнеза Прозоровског помоћнику Министра спољних послова А. Н. Салтикову са врло занимљивим прилогом, у коме је предлог Родофиникина *за политичку организацију Србије*, са примедбама кнеза Прозоровског.

Писмо гласи:

№ 324. Примљ. 24 Нов. 1808 г.

Милостиви господине мој

Грофе Александре Николајевићу.

Из разних мојих рапората г. министру спољних послова као и оних, које сам у последње време подносио Вашој Светлости, ви сте изволели видети честе унутрашње немире и раздоре, који се дешавају међу старешинама народа српског, услед њихове необузданости и дубоког незнања. Напрегнута старања и паметне мере које је предузимао прави грађ. саветник Родофиникин кад год су се ти немири и раздори појавили, приносиле су само привремену корист, јер су се покушаји једних противу других често понављали, чему су највише доприносили беспосленост и прекид ратних операција. То ме је побудило да затражим од г. Родофиникина мишљење о среставима за која он држи да би била у стању да најуспешније осигурају Србији унутрашњи поредак и мир. Како сам одмах за тим примио Највише заповести Господара Императора из Вајмара, то сам сматрао за дужност прикупити све податке о Србији и сва објашњења, која могу затребати при преговорима о миру који нам предстоје, с тога сам писао Константину Константиновићу да ми попље своје

примедбе како о оним тачкама које ваља унети у уговор о миру у корист Србије а с обзиром на користи Русије (въ пользу Сербіи и въ соображеніи выгодъ Россіи), тако и његово мишљење о границама које треба одредити Србији, о њеној трговини, о њеним политичким односима са другим државама, о данку који би тај народ имао да плаћа Порти, о уставу (о конституцији) и унутрашњој управи за Србе итд. На овај мој захтев примио сам 9-ог ов. Новембра од г. Родофиникина два извешћа и записку, у којој је његово мишљење о свима горњим тачкама за дефинитивно устројство Србије. Копије тих аката прилажем под А, В, и С. Важност ових одношаја као и неопходна потреба да се добије одобрење Господара Императора пре него што се почну преговори о миру, за које се и мени ваља добро спремити односно сваке поједине тачке — побуђују ме да хитно пошљем овог нарочитог курира Вашој Светлости с молбом: да о свему овом известите Његово Императорско Величанство и да ми што скорије саопштите Високомонаршку одлуку. Ради веће јасности, ја сам нашао за добро да уза сваку тачку г. Родофиникинове записке додам и моје мишљење о њој, које подносим Највишој оцени и решењу Господара Императора. Што се тиче другог рапорта г. Родофиникиновог, који прилажем под С, налазим за потребно да додам још ово:

1. Налазим да је врло основано мишљење г. Родофиникина о узроцима рад којих Аустрија никада не може бити равнодушна спрам благостања Срба, и да ће се она увек старати да узнемирава земљу својим интригама, те да с тога ваља предузети све мере предохране.

2. Кад се одиста почну преговори о миру, онда је неизоставно нужно, у чему се такође потпуно слажем са г. Родофиникином, да се овамо позове Црни Ђорђе, а с њиме бар за неко време, и Константин Константиновић. Са тога, као што сам неколико пута писао грофу Николају Петровићу, ваљало би да г. Родофиникин има достојног помоћника, који би за време његовог одсуства остао у Србији; овде,

у војсци, ја не видим човека који би био способан за то, па ни међу чиновницима државне колегије, за спољне послове, која ми је придата. Ако би Ваша Светлост могла без одлагања послати ми таквог способног чиновника, он би у ово време био врло користан. Чујем да би за то био способан грађански саветник Коронели; у осталом ја то остављам вашој оцени.

3. Потпуно одобравам мишљење г. Родофиникина да би Карађорђевог сина ваљало одмах узети у СПетрбург на васпитање. Ја сам у мојим примедбама за записку г. Родофиникина казао да ће васпитање тога младића у Русији уродити његовом привржоношћу к Русији. Тако би исто било корисно узети тамо на васпитање децу и осталих људи, који су међу Србима на гласу. На ово ћу чекати највишу заповест, па ћу онда што скорије отправити ту децу у Петрбург. У исто време треба да ми се одобри трошак како за њих тако и за њихове пратиоце; јер ја не верујем да ће родитељи отправити децу без нарочитих пратилаца. За главнога им спроводника до Петрбурга, ја ћу већ одредити чиновника из војске.

4. По ономе како г. Родофиникин описује Младена и Милоја, било би најбоље извести их одонуд, но први, како вели г. К. Константиновић, неће пристати да се отуда крене; како би било позвати их од стране нашег Највишег двора у Петрбург, као одличне људе за које Господар Император зна из рапората г. Родофиникина, као због неких преговора о српским пословима, па када дођу у престоницу, онда их под разним изговорима задржати тамо, док се српске ствари не уреде и док се мир с Турцима не закључи.

Очекујући по свему овом итд.

Књаз А. Прозоровски.

№ 1558
у срећној вароши
Букурешту 16 Нов. 1808.

ПРИЛОГ А.

У след тајне заповести Ваше Светлости од 20 прош. м. Октобра, част ми је поднети записку тражених примедаба; што се тиче састава пројекта за устав, рад унутрашње управе у Србији и устројства појединих надлештава, морам отворено признати, да немам довољно података за тако важан посао. Само ћу, одмах за овим, послати опис оних судских надлештава, која сада постоје и допустићу себи да додам неколико својих примедаба.

ПРИЛОГ В.

ЗАПИСКА г. РОДОФИНИКИНА

о границама

Желети би било да се одреде старе српске границе. Немајући тачних карата не могу о овоме рећи ништа дефинитивно, међутим толико је јасно, да је спрам Босне природна граница Дрина, и према томе Турци би имали очистити Сокô, који је на овој страни. Наспрам Албаније варош и мали град Скопље, које је још у турским рукама, требало би да буде погранична сопственост Срба и према томе Турци би имали да напусте Нови Пазар, који лежи иза тога града унутра у Србији. Са стране Маћедоније велики планински ланац, који дели ову провинцију од Србије, уједно је старинска граница. Варош и град Ниш са земљама до саме Софије, сучим сада владају Турци, све је то у старо време било српско.

Са стране Видина, ако овај град са целом Бугарском треба да остане под турском владом, ваљало би желети Тимок као границу.

Ада-Кале, где командује Реџеп-ага и Велико Острво на Дунаву, боље је дати Влашкој него Србији, јер се тим могу Срби држати под руком (ибо тѣмъ Серби могутъ бить обуздываемы.)

Примедба Кназа Прозоровског: Налазим да је у садашњим приликама немогућно обновити старе српске границе, и тражити то може чак шкодити интересима Господара Императора при задобивању руских граница до реке Дунава. Но ваља се старати, да се Србима даде пристојна граница са неколико градова, које буде могућно израдити за њих у преговорима, друге градове ваља за обе стране уништити, а остало турској влади оставити. Може се гледати да Тимок буде граница, али Видин на сваки начин треба да остане у Турској власти. Слажем се да се Ада-Кале и Велико Острво сједине са Влашком.

О трговини

Турци не могу бити још за дуго сигурни у Србији, за то, да би се избегле све оправдане жалбе Турака, желети би било да се одреди: да ни један мухамеданац нема право прелазити српску границу, да је турским поданицима хришћанске вере слободно прелазити кад год хоће; а тако исто требало би израдити да и Србима буде слободно трговати у Турској империји, где би они били под заштитом руских министара и конзула и где би плаћали царину, коју плаћају и руски поданици. Поврх свега дати Србима право да имају сопствену монету новаца.

Примедба Кназа Прозоровскога: Није право да се Турцима забрани улазак у Србију због трговине, а да Србима буде слободно трговати по Турској. У свима таквим случајевима одредбе су једнаке за обе стране. Заштита руског посланства може се уговорити.

Тешко ће бити израдити Србима право да кују новце, а и не видим какву би они корист отуда имали.

О политичким односима Србије са другим државама

До сада у Србији није било ни дипломатских ни трговачких агената других држава. Желети би било да се такви

не примају или бар да се не заведу дипломатски агенти, јер они имају право да су често у друштву с управником земље и осталим старешинама, па ће боље успети да граде сметње, да се не дође до фактичног утицаја Русије на ову земљу (полагать препони къ водворенію дѣятельнымъ образомъ вліянія Россіи на сей край).

Страни агенти наћи ће овде сада велику могућност да раде противно нашим жељама; није могућно замислити да се Аустрија неће старати да умањи наш утицај овде, јер је изван сваке сумње да ми, укоренивши овде свој утицај, добијамо знатну превагу над њом у сваком случају, у коме би се та држава решила да ради против Русије, јер ми јој можемо подићи унутрашњег непријатеља, који је често опаснији од спољњег. Аустријско министарство такође види да ова земља, граничећи Босном, Албанијом, Маћедонијом и Бугарском, даје нама могућност какву само пожелети можемо, да изазовемо и друге Карађорђе и да радимо што хоћемо у европској Турској, а да не дамо ни најмањег повода ма чијој жалби.

Да би се испрва смањио узрок политичком непријатељству Аустријанаца, не би било без користи пристати на издавање бегунаца, и ако ће то бити тешко и овдашњим и аустријским Србима.

Примедба Књаза Прозоровског: У овој тачци мисао г. Родофиникина је основана и неоспорна. Али с друге стране, ако ће се Србија признати за засебну државу, ја не знам како јој се може забранити да прима агенте других држава. Једино можда би се могло удесити да се они не могу примати без пристанка руског Императорског двора, под чијом ће се заштитом Србија налазити.

Не може се не признати да г. Родофиникин оштро и далеко види у своме мишљењу о руском утицају у Србији. Укоренити руски утицај у Србији веома је важно, нарочито за случај рата између Русије и Аустрије, јер то може послужити свагда да се заузда Аустрија, па чак и да се она

уздржи од почињања рата. Турска ће бити тако рећи на расположењу рускога двора.

Завршетак ове тачке не слаже се с почетком. Ако будемо пристали да се издају аустријски Срби они ће се огорчити против нас и онда се губе средства за постизавање оне цељи, која је описана у другој алинеји. Може се установити издавање војних бегунаца, али само стајаће војске; аустријски су Срби сељачка војска (войско поселенное, то ће рећи граничари).

О врховној власти

У овој земљи сада не може опстати управа нити чисто демократска нити аристократска. Треба да има књаза; истина ако буде изборан, то ће отворити врата раздорима и честим атентатима противу живота Књажевог у земљи, у којој се не сматра да је велики грех убити човека. Али с друге стране, ако се Црни Ђорђе призна за наследнога књаза, то може постати камен спотицања за наше даље намере, које могу наћи према околностима (— признать его (князя) наслѣдственымъ въ лицѣ Чернаго Георгія, статься можетъ чрезъ то положится нѣкоторый каменъ преткновенія для дальнѣйшихъ видовъ нашихъ). Слаби моји појмови не допуштају ми да искажем тачно мишљење о овом предмету; само ћу додати: да народу ни један од садашњих старешина не би био пријатан као врховни управник, осем једнога Црног Ђорђа.

Примедба Књаза Прозоровског: По незнању у које је овај народ погружен, по његовој наклоности к нередима и раздорима, која наклоност потиче из његове непросвећености, ја се саглашавам са мишљењем г. Родофиникина, да Србија не може имати другу владу до самовласне и према томе њој треба књаз или власник са именом које му се већ одреди. Нека се према жељи народа утврди Црни Ђорђе, али је потребно да он буде и наследан, јер иначе при свакој промени владаоца наступиће не само унутрашњи раздори, него

и интриге многих дворова, особито Отоманске Порте, која ће се увек трудити да тамо увуче Грка фанариота, на што Срби ни у каквом облику не могу пристати. И аустр. двор би много интриговао са своје стране. Према томе руски двор имао би с тим грдне кубуре. Особито имам рећи о васпитању Карађорђевог сина; ако му се улије привржености Русији, он, наследивши свог оца, може бити користан нашој отаџбини. Но при свем том ваља у Србији установити савет, у коме ће књаз бити председник и у коме ће моћи заседавати руски конзул или агенат у свима случајевима у којима то затреба. Овај ће обуздавати самовласт књажеву и уздржавати га од сваког поступка, који би био противан интересима Русије. Ова тачка не може бити пријатна Аустрији и за то изгледа да би потребно било да̂ и француски двор заједно са Њ. Имп. Величанством прими на се гарантовање Србије и њеног новог устава; онда би се аустријски двор морао уздржати од сваких даљих интрига, јер би се морао бојати да не расрди противу себе оба Императора. Чак би и француски агент могао, барабар с руским, заседавати у савету. Порти се може допустити да има свога агента у Видину, где би били и секретари горепоменутих агената; у важним пословима агенти царских дворова могли би ићи у Видин, где би са турским пуномоћником састављали комитет, који би решавао о свима питањима, што би се тицала и Србије и Порте и општега мира. Овим начином као да ће се моћи и владалац одржавати у границама његове надлежности. Када би се помишљало на руски гарнизон у Београду, на то не би Порта никада пристала, аустријски двор би закукао, а сумњам да би и француски на то пристао. Неопходно је нужно да се гарнизони саставе од самих Срба, које ваља формирати у регуларне батаљоне, а руски би им двор дао официре, међу њима и артиљеријске и енжењерске, који би узели отпуст из руске војске, па би као бајаги по својој вољи ступили у српску службу. Сви градови у Србији треба да буду у српској власти са српским гарнизонима, само ће им

можда Русија морати давати градске артиљерије, барута, ђулади и бомаба.

О законима

Овде се сада суди по обичајима; најбоље би било да се заведу руски закони и то да се изберу они који су им нужни.

Прим. Књ. Прозор: Слажем се.

О данку Отоманској Порти

Желети би било да данак не буде већи од сто хиљада гроша, колико Порта до сад није имала, ако се одбије што је трошила на издржавање градова и остало.

Реч данак учиниће се врло тешка свима Србима; кад је први пут чује Црни Ђорђе, он се може упустити у многа „неистовства“ с тога би ако не због чега другог, ваљало да је он у том случају код Ваше Светлости, која би му објаснила да се тај данак не тражи за Србе, већ за Бошњаке и за Бугаре, који су се преселили у Србију, и који, не ужи-вајући највишу заштиту, морали би бити враћени Порти, али Русија хоће Србима да учини и ту милост, да им остави пресељенике, за то треба и Срби да пристану да плаћају за њих данак.

Примедба Књаза Прозоровског: Срби ни пошто не би пристали да буду под Аустријом; спојити Србију с Русијом немогућно је за то, што је она на десној обали Дунава, и тако не остаје друго него да се у Србији заведе нарочита влада и да се Србија остави под заштитом Порте, јер Срби неће више пристати да јој буду поданици. У таквом положају нека Срби плаћају данак на начин како је описао г. Родофиникин, али осем тога данка ваља по моме мишљењу одредити и данак у пшеници, у замену за оно што је Порта до сада добијала из ових кнежевина, које су биле тако рећи

хранитељке и самога Цариграда. Истина трговина Дунавом ће се опет отворити, и трговачки уговор ће се обновити, и према томе они ће моћи овде набављати храну, али само за новац, куповином, и тако то им не може накнадити губитак. С тога одредба о данку у храни мислим да ће приволети Турке, да што скорије пристану да нам уступе границу на Дунаву.

О порезама

Под Турцима свака је породица плаћала годишње по 40 гроша; таквих је породица било двадесет хиљада, сада се тај број удвостручио. Осем тога мушкарци од осме године старости на више плаћали су по 3 гроша; осем тога узимат је десетак од свију усева и од винограда, од стоке по две паре на грло; ђумруци сада носе 80.000 гроша за то што су их поглавари узели под закуп, а под Турцима су носили два пута толико. Од како је устанак народ је давао сваке године десетак од усева, само један пут у општој нужди покупљено је од њега до пола милиона гроша и дванаеста овца или коза ради војске. Ако Русија одреди какве ће бити дажбине, учиниће се народу једна непријатност; по моме мишљењу боље је оставити књазу и сенату да установе порезе, па да иштy одобрење од свеавгустјејшег заштитника Србије. Ако још Русија одреди, да ни књаз нити и ко други не може употребити народ да му кулучи, онда ће Срби то сматрати као највећу милост, коју им је Русија даровала, а порезе ће сматрати као дажбине које им је сопствени књаз са владом наметнуо. Једино кулук за грађење путева, мостова и т. д. ваља да остане.

Ова је земља врло плодна, богата шумама и стоком и услед тога може у миру плаћати без и какве тешкоће велике порезе, за то их, односно порезе у новцу, не треба смањивати више него за једну трећину спрам оних, које су плаћали Турцима.

У земљи има олова у изобиљу, око Сокола добивено је лане неколико хиљада ока; близу Београда такође су почели вадити олово, а и да не говорим о сребрним рудницима, о којима не знам ништа позитивно, рећи ћу само о бакру који су Турци кријући од Порте продавали у знатним количинама из ове земље. Значи да ће и ови извори увеличати приходе владине.

Београд
2. Новембра 1808.

ПРАВИ ГРАЂ. САВЕТНИК
Родофиникин.

Ако Богу буде угодно задобити за Русију границу на Дунаву и заштиту над Србијом, онда ваља са већом пажњом уређивати управу ових земаља. Изгледа да ће требати од њих направити четири губерније, једну од Бесарабије, другу од Молдавије, трећу из велике а четврту из мале Влашке. У последњој мора бити губернатор човек од знања; јер она граничи са Србијом и Аустријом. Над свима треба да буде један ђенералгубернатор, који би у једно био шеф војске распоређене у овим губернијама, јер ако буду разни команданти и начелници, онда ће сваки вући на своју страну (итд. Остало се нас не тиче.).

ЂЕНЕРАЛ ФЕЛДМАРШАЛ
Књаз Прозоровски.

(Наставиће се)

РУДАРСТВО У СРБИЈИ.

У погледу на рудно благо, Србија још није толико испитана земља, да би се о њему на ситно и с поуздањем говорити могло. Пронађен је истина велики број руда, али ни једној и нигде није испитана моћност, т. ј. јачина простирања у свима правцима. Па и пак, и по ономе само, што се, како тако зна о рудноме благу наше отаџбине, може се без претеривања рећи, да је она, како разноликошћу, тако и количином, не само у опште корисних руда, него и оних драгоцених, једна од најбогатијих земаља у Јевропи, а можда баш и најбогатија.

У овоме одељку наше књиге, ми ћемо најпре прегледати простирање металних руда. Ове су руде растурене по свој Србији; оне се јављају скоро у свима геолошким добима, изузимајући најновије периоде терцијерне формације; тако се исто находе и у свима скоро стенама. Но и пак ако узмемо на ум оно све, што се о распростирању руда у Србији за данас зна, и ако у томе не узгледамо на ситније предмете и појаве рудне, видећемо, да су се у нас све руде прикупиле у пет рудних области, којима смо дали ова имена: копаоничка, шумадиска, подринска, кучевска и запланињска рудна област. У старо време, у свима су овим областима руде и вађене; то су чинили, у колико се зна, најпре Римљани а после њих и Срби, за време самосталнога свог државног живота; данас пак руде се копају само у некима од њих, о чему ћемо говорити на крају ове главе.

Пре но што пређемо на опис самих области биће на месту да кажемо, каквих метала у опште у Србији има. На првоме ћемо месту поменути злато; оно се понајчешће јавља као пратилац других руда у разним једињењима, а има га и у сувоме стању у многим речицама. Има, за тим, сребра, живе, арсена, антимона, мангана, молибдена, а у мањим количинама и никла и кобалта. Разноврсне руде, у којима се ови метали находе, распрострте су, већином, по свима рудним областима Србије, осем живе, која је за сад нађена само у рудничкој рудној области а под Авалом. Тако је исто и молибден нађен само у кучевској рудној области, под Дели-Јованом.

Од свих ових руда најаче је распрострта оловно-сребрна руда: ње има у свима областима. Олово помешано са сребром чини, тако рећи, основу свега рудног земљишта у Србији. Остале су руде и метали, по овој оловно-сребрној основи, растурени у мања или већа острва. За оловом и сребром по количини самосталних рудишта долази бакар, по том антимон, па гвожђе, и онда остали метали.

Копаоничка област обухвата Копаоник са гранама, које се од њега разилазе: по богаству у рудноме благу, ова је област међу осталима најзнатнија. Главни правац Копаоника, ове велике планине, иде без мало са севера на југ, у дужини око педесет километара, а састоји се из сијенита и серпентина. Копаоник са својим подгорјем приказује се данас оку путниковом као пространа планинока пустиња, обрасла густом шумом а по великим висовима суватима, и веома ретко насељена. Али огромне гомиле од троскве[1]) и ископане руде, које се виде тамо на све стране, за тим опале ширине и правци, па остаци самокова, развалине цркава и варошких насеобина, и на послетку различне гатке о прошлости овога краја, које по народу иду од уста до уста, свуда по копаониковоме подгорју, казују и сувише јасно, да тамо није свагда тако пусто било као данас, већ да је некада и овуда силно куцала жица бујнога и веома радног живота.

Према ушћу Студенице, недалеко од десне обале Ибарске, находи се село Плана. У близини овога села виде се трагови јаке рударске радње, зарођена окна и грдне хрпе од троскве. Тамо се копаше сребрна руда, измешана са оловом, а у близини, код Рудњана, виде се развалине од ливница гвожђа. У средњем веку Плана бијаше веома знатно место; у њој борављаше поред Саса и јака дубровачка насеобина, која вођаше живу трговину са Рудником, Сребрницом, Крушевцем, Трговиштем — Новим Пазаром — и Трепчом; у њој сеђаше и дубровачки консуо а имађаше и једну католичку цркву.

Источно од Плане лежи село Ковачи, у коме се Дубровчани такође овда онда задржаваху. Североисточно од Копаоника, у долини Влајковске реке и оних, које се у њу стачу, за тим више Бруса и у околини Брзећа, Ливађа и Грашевца, сêлâ у долини Грашевачке реке, протеже се нйз грдних гомила троскве, у дужини од двадесет километара, казујући огромне размере некадање тамо-

[1] Српска реч за *згуру* или *згору*; ове су обе речи начињене о талијанске речи: scoria.

шње среброкопње. Ту, у близини развалина пропале рударске вароши, која се зваше Ливада, находи се и данас село Ливаће.

На јужној страни Копаоника, у горњој Топлици, находи се село Копорићи, у почетку XV века седиште дубровачко-саске насеобине, са једном католичком црквом.

У овој рударској области нахођаху се поред многих других још и ове знамените рударске и трговачке вароши: Трепча, Брвеник, чувено Ново Брдо, Јањево; оне истина леже изван данашњих граница наше краљевине, али их ми зарад потпуније слике овога краја и пак овде помињемо.

У данашње време Копаоник је у нас најмање испитана рудна област; али, судећи по траговима некадање јако развијене рударске радње, коју раније поменусмо, па и по историским сведочанствима, може се слободно рећи, да је ово рудним благом најбогатији крај наше отаџбине. Данас се зна само то као извесно, да тамо има гвожђа, олова, сребра и злата.

Шумадиска рудна област обухвата Рудничку планину са свима гранама које се од ње разилазе. И ова област има веома богату историју. Најпре Римљани, за тим, за време српско, од XII века па до коначне најезде Турака, Саси и Дубровчани, и на послетку Турци и Аустријанци, сви су редом поостављали по њој трагове свога рада и живљења, вадећи олово и сребро из њених рудника. И као што је у висинскоме погледу сам Рудник најважнија тачка целе Шумадије, тако је исто и у погледу рудноме.

Најзнатнији рудници шумадиске рудне области находе се баш на подножју двоврхога Штурца, на југоисточној му страни. Ту су још Римљани копали руде, а траг им казују остаци храма њихова, посвећенога „мајци земљи", и у неко време обновљенога царем, Септимијем Севером.

На северној страни Штурца, на извору Јасенице, находе се још прилично одржане зидине четвоространога градића, са округлим му кулама на угловима; око њега се беше обавила варошица, у којој Турци живљаху све до почетка Карађорђеве буне.

На јужноме подножју Штурца, на изворима Деспотовице, находе се трагови велике рударске вароши, у којој стално боравлаше дубровачка насеобина. У тој је вароши Деспот Ђурђе ковао новце; тамо је он почешће свраћао и задржавао се, што су чинили и синови му после његове смрти.

Како густа насељеност у Руднику и околини му некада бијаше и какав бујни живот рударски тамо владаше, казују много-

бројне ширине, из којих данас истичу поточићи, за тим оројени правци, огромне хрпе од троскве, остаци топионица и на послетку, развалине многих, католичких и православних цркава. То све казују нам и приче и гатке, које се чују у народу тога краја и дан дањи. Но данас је и тамо пустиња, у којој, по густим шумама, вуци своју песму вију.

Као што су Римљани и по њима Срби, у старо време српске државе, развијали рударску радњу у Руднику у онако огромним размерима, тако су је исто и у таким истим размерима Аустријанци развили око Авале и Космаја, у првој половини прошлога века, за време њихове окупације. Тамо су свуда истина и Римљани радили, али је радња Аустријанаца у томе пределу и по начину и по размеру била огромна, и у то време најинтензивнија у целој Јевропи. Све долине и јаруге, које с Авале силазе, пуне су троскве. У Бабама, за тим у Парцанима, Стојнику и Губеревцу, где је троскве највише, она је премерена и има је на десет милијуна метарских цената! У овоме рударском пределу находе се небројена окна. Неколика од њих, зарођена у току једног и по века, откопана су у најновије време, па се видело, да су врло брижљиво израђена, тако, да се ни по распореду ни по солидности израде не разликују од данашњих[1].

Главна рудна жица рудничке рудне области пружа се од Рудника у главноме на север, познатим већ ланцем планинским, у коме се виси Венчац, Букуља, Космај и Авала. Целим овим венцем главна је руда оловно-сребрна. У Руднику има, осем тога, и руде бакрне и златне и ако не тако чисте и богате. У Венчацу мимо оне главне руде има и необично чисте гвоздене руде. У Авали има и живе. Гвожђе пак допире чак до Топчидера.

Све ове руде излазе често и на саму површину, и вађене су у пређашња времена целом дужином овога ланца. Минералогиски састав рудишта главне руде у овој области веома је различит. Оловне су руде праћене кварцом, пиритом гвожђа, халкопиритом и цинком и то тако, да понегде има свих ових пратилаца, а понегде само пирита и производа његовога растварања. У свима до сад испитаним оловним рудама има и сребра, и толико, да се рачунају у

[1]) Поглед по овим окнима у Парцану и Бабама веома је занимљив: изгледају као да су их радници пре неколико тренутака напустили, и то у сред највећег рада. У њима има још руде чекићем одваљене и неизнесене, па тако и свакојаких алата. Осем великога броја чекића, сикира и пијукова, нађене су у једноме руднику и тестере. По свему изгледа, као да су се рудари разбегли, чувши за какав изненадни напад од стране Турака.

богате сребрне руде До сад није нађена ни једна оловна руда која има мање од 0·2% сребра, а има их, које носе сребра и до 0·5%. Како је ова руда богата и оловом и сребром може се ценити по томе, што чак и у оној силној троскви, за коју рекосмо да се налази између Парцана и Губереваца, има још толико од оба метала, да би се рад око ње рентирао. У овој је троскви још 5·5% олова и 0·0037% сребра, што чини око 571.000 метар-цената олова и 37.000 кгр. сребра, дакле вредност од 26.000.000 динара.

Подринска рудна област обухвата у главноме подрински округ, за тим планине око Ваљева, које са његовима у непосредној вези стоје, и на послетку један део ужичког округа. Од шабачке пак стране граничи је Цер, у коме се јављају богатије оловне и сребрне руде и где је такође некада рударство рађено. Ова област везује се преко Сувобора са шумадиском области.

Подринска рудна област веома је богата рудним благом. Од Лознице па до Таре планине и од Лешнице па до Сувобора протежу се рудне жице олова, сребра и злата, а на местима и гвожђа, арсена, цинка и бакра. Од Борине пак па преко Костајника, простире се готово све до Ваљева ванредно моћна и богата жица антимонске руде; на доста места она искаче и на саму површину. Ову антимонску жицу прати с леве стране цинак, олово и сребро, а с десне стране бакар, који највећу моћност достиже баш у околини Ваљева, где и сам на површину изилази.

У подринској рудној области руде се јављају у трахиту, порфиру, кречњаку, обичноме и лискуновом шкриљцу, кварциту а и на додиру свих ових стена.

Оловно сребрне руде имају најразноврснијих пратилаца, међу којима, поред пирита гвожђа, кварца, цинка има још и арсена и швершпата. Повише ових пратилаца има заступљено само у неким рудиштима, но обично их се јавља тек по један или два, а понајчешће пирит гвожђа и производи његова растварања. Оловно-сребрне руде имају сребра најмање 0.25%, а понекад и 0·55%: после кучаинских, дакле, оне су сребром најбогатије руде у Србији. По количини сребра у подринској рудној области на првоме месту стоје руде у Доњој Трешњици и Селанцу.

Антимонска рудишта простиру се од Борине до Ваљева, средином ове рудне области. Руде ових рудишта избиле су већином на површину, и у великим масама; стари их нису вадили, јер нису знали употребу антимона.

Самосталних цинкових рудишта има у изобиљу у Влашићу, нарочито у селу Завлаци. Велике, неправилне масе цинкове руде имају 8 до 50% цинка. Руде су већином оксидне и давале би изврсан метал.

Целокупно Доње Подриње испросецано је старим путовима, данас зараслим у бучје и дубље, али који су некада служили готово искључиво рударским циљевима. Куд се пажљиви човек само окрене, спазиће остатке и развалине кула и градића, у којима су без сумње живели господари или закупници мајдана. Свуда, како у равни тако и по највишим висовима, расејана су стара гробља, која нам множином својом и сама причају некадању густу насељеност овога краја, а сликама — два чекића укрштена — на гробовима изрезаним, још и то, да је тадање становништво подринско било поглавито рударско.

У овој су области од старине знатна два рударска места: Зајеча и Крупањ, у којима беху јаке насеобине Саса, Дубровчана и Млечића. Зајеча је данас село, оно се находи под Гучевом, на источној му страни, недалеко од манастира Троноше. Јужно од села издиже се брег Костајник, пун испропадалих, старих окана, у којима су заостали трагови веома јаке радње на сребру, а на самоме брегу још стоје развалине од замка, који се и сам „Костајник" зваше. Ту где је данас село Зајеча, постојала је варош Зајеча, која се помиње у XV веку; и у њој становаше дубровачка насеобина, којом управљаше нарочити управитељ (comes), у име деспота Ђурђа. Крупањ се находи за петнаестину километара на југоисток од Зајече, под планином Јагодњом, а помиње се у почетку XV века, као боравиште дубровачких трговаца; данас је варошица, а у околини му се и сад вади олово.

У време старе српске државе Крупањ је био средиште гвоздене индустрије. Ту су били највећи самокови и топионице. Један део данашње вароши лежи на самој троскви. Стари јазови, који су водили воду на самокове и топионичке мехове, воде и данас воду на многе крупањске воденице. При великим пак бујицама, реке тамошње износе на видик темеље старих радионица. Пре неколико година нађени су у Крупњу и темељи једне католичке цркве.

Предео Подриња између Доње и Горње Трешњице обухватао је, у наше старо време, најјачу радњу на олову и сребру. Средишта пак те радње били су: Селанац, Велика Река и Црнча. Сва су рудишта овога краја подухваћена небројеним поткопима; низа све тамошње реке виде се трагови самокова и топионица и насеобина

рударских. Овуда је већином рађено на сребру, али је било неколико рудника, у којима је рађено само на олову, које је са мекоте и чистоте вазда јако било тражено. Поред неколиких гвоздених рудишта у другим рудним областима и ова се рудишта могу похвалити тиме, што се рударска радња у њима ни по пропасти српске државе није прекидала.

Кучевска област обухвата онај склоп плански, у коме су данас рудници Кучајна и Мајданпек. Тамошње су планине по облику и по геолошкоме саставу продужење Банатских и Сибињских Карпата. Дунавска их је клисура истина проломила и раздвојила, али оне исте рудне жице, које постоје на оној страни Дунава, јављају се најобилатије и на нашој страни, у Кучевској рудној области, где су обделаване и у најстарије време. Средиште је рударске радње у овој области у водопађи средњега и горњег Пека.

У Кучајни има олова, сребра и злата; а у Мајданпеку олова, гвожђа, бакра, сребра и злата. Жице свих ових руда иду чак до Црнога Врха (хомољског), а можда и даље, јер су златоносне све реке и потоци, који силазе са тамошњих планина.

Кучаинске су руде златом и сребром најбогатије руде у Србији: у њима има сребра и до 0·75% а злата и до 0·07%.

Римљани, који су и сами за овамошње руднике знали и у њима руде копали, имали су у овоме крају варош Guduscum. Она се находила на Пеку, одмах више данашње варошице Кучева, у равници. По свој прилици, на истоме месту находило се и старо српско Кучево, од кога је и цео овај крај добио име. Темељи ове вароши данас се, истина, једва распознају, јер су урасли у траву и грмље, али је се она држала и јако чувена била, због трговине са сребром, све до најезде турске. Сами рудници находе се у непосредној близини и старога и новога Кучева, за неколико километара на југозапад, више села Кучајне. О старој српској радњи у кучаинским рудницима знамо само толико, да је морала бити веома јака; поситније пак не знамо ништа. Далеко смо јаче обавештени о радњи коју су Аустријанци предузели, по што су заузели Србију, у првој половини прошлога века. Њихова је рударска радња и овамо била тако исто жива као и у шумадиској рудној области. То нам казују писани извештаји тадањих управитеља кучаинских рудника, из којих се види и немерено богаство њихове руде у злату и сребру, а из рудних планова и карата још и местимично огромно нагомилавање руда.

Запланињска рудна област обухвата сав онај планински крај, који се шири између Нишаве и Биначке Мораве. И тамо је у старо време била жива рударска радња, што сведоче не само многа испроваљивана окна, већ и различна имена места и ре́ка̑, која подсећају на рударство, као што су: Рупје, Рударе, Ковачева Бара, Златокопска река. У селу Рупју вадило се на јако олово, којега је руда измешана са сребрном. У једноме споменику нашем помиње се, да је у томе крају била негде и једна кузница.

На различним крајевима, ове још веома слабо испитане, рудне области находи се олова, гвожђа, бакра и сребра. По свој прилици биће да има и злата, јер Власина и Златокопска речица имају у песку злата. У Златокопској речици злато се некад и испирало.

Но богаство Србије није само у металним рудама, јер се она може похвалити тако исто великом обилатошћу и многих других, и опет веома корисних минерала. У њој је изобила камена како за зидање тако и за финије вајарске радове. Од драгоценијега камена има мрамора разних боја: белога, модрог, зеленог, црвеног, црног и т. д., па има и литографског камена, и шкриљца за покривање кућа прве каквоће, за тим графита и воденичног камена, па цемента, порцеланске земље, креде у грдним слојевима, гипса и анхидрита. По неким знацима судећи, као да има и соли, само што мора бити да је у веома великој дубини.

Средином XIV века помиње се у Кучеву место Железник. По најновијим испитивањима оно се нахођаше на потоку Железнику, који се стиче у Пек с десне стране, на средини, између данашњих варошица: Кучева и Мајданпека. И тамо се копаше олово и сребро, а у вароши самој живљаше дубровачка насеобина.

Немерено је богаство наше земље у каменоме угљу свих врста: од дрвенастога — лигнита — па до мрког и правога каменог угља, који се даје и коксовати и према томе и за топионичке и ковачке цељи употребљавати. Прави камени угаљ находи се у околини Мустапића, Мишљеновца и Кладурова, у долини средње Млаве, код Осипаонице у долини Пека, код Бољетина у долини Поречке реке и код Приљите испод Вршке чуке. Тако исто огромно благо лежи и у парафинскоме шкриљцу у књажевачкоме, алексиначком и за тим у ваљевском округу, где се находи у веома моћноме пространству, садржавајући у себи велику количину катрана. [1])

[1]) Парафински шкриљац код Алексинца у 100 грама има по анализи г. Лозанића, професора хемије на нашој Великој Школи:

Минералним водама својим, како по множини извора тако и по разноликости њихова састава и по разној им топлоти, Србија се приказује у ванредно великоме обиљу. У обиму овакога једног чланка није могућно ни побројати само све минералне воде, за које се у Србији зна, зато ћемо ми овде поменути само главније и оне, које већ служе лековитим циљевима. Вода врањске бање топла је 85° Ц., јошаничке бање 78° Ц.: то су најтоплије воде у средњој Јевропи;[1]) за тим долазе друге топле бање, као што је брестовачка, бањска, рибарска, нишка и овчарска. Киселих вода има веома много, а међу њима је најзнатнија она под Букуљом, код Аранђеловца, за тим топла, кисела вода врњачка, која се по саставу може упоредити са чувеном Емском водом у ј. Немачкој, па кисела вода код Паланке, и у Приликама, у окр. Ужичкоме. Чувена је сумпорна вода у Ковиљачи, на Дрини код Лознице, и она, у клисури Овчарско-кабларској, код манастира Благовештења.

Из ове и ако доста бледе слике распрострањења руда и минерала у Србији и пак се може саставити појам не само о њеноме великом рудном богаству, него и о значају, који је ово богаство некада по Србију имало и који ће и будућности, ближој или даљој, неминовно имати морати. Ово, овако огромно рудно благо, није могућно било да се измакне пажњи Римљана; и доиста, римски натписи нађени у Руднику, за тим, трагови њихове рударске радње у Мајданпеку, и остаци њихових купала у Бањи, у Јошаници и између Преполца и Куршумлије, сведоче, да им је рудно благо тих крајева не само добро познато било, него да су га и копали. То сведоче и неке управне установе њихове, о којима се спомен сачувао и које се односе чисто на рударство. Тако, провинцијом Мезијом, куд је спадала сва данашња Србија, управљао је нарочити управитељ рудника,[2]) који, са управитељима Дакиских и Македонских рудника беше потчињен главноме рудар-

Катрана	34·00
Воде	8·00
Пепела	29·25
Угљена у пепелу	17 28
Гаса	11·47
Свега	100·00

[1]) Карлсбад има 75°, Висбаден 70°., Баден-Баден 67.5°, Мехадија 64°, Емс 56.3°, Теплиц 49.4°.

[2]) Procurator metallorum.

ском управитељу целе Илирије.[1]) Да ли се радња у тим рудницима по најезди Срба прекидала, то се за сада још не зна, али се може мислити с разлогом, да су се доста рано, још у XII веку и сами Срби рударством бавили, јер се у једноме споменику из тога доба помиње име Копаоника. Но прави полет рударству у српској држави дадоше тек Саси, који се од прве половине XIII века (1242 г.) почеше овамо досељавати, на позив српских владалаца, а по свој прилици посредовањем Дубровчана. Саси даваху поглавито рударске раднике и друге у рударству стручне људе, а Дубровчани и са њима Млечићи беху предузимачи и закупници рудника; они даваху капитале за рударска предузећа, а њихови мајстори раскиваху чист метал у новац, као кузничари, или га прерађиваху у ствари за накит и украс, као златари. У тим предузећима учествовали су и Срби, најпре као притежаоци рудника а у току времена и као радници рударски, што нам сведоче многи називи рударски, који су до нас дошли [2])

Напредак рударства у српској држави, која беше у оно време већ у јакоме напону свога развића, имао је, са свим природно, јакога образовнога утицаја на наш народ једно тиме, што су у само срце земље уведене тако јаке образовне чињенице, као што су Саси, Млечићи и Дубровчани, а друго и тиме, што се само материјално благостање, предходни услов за сваку вишу образованост, у брзо поче подизати. Вароши, та најглавнија изворишта образованости у свима временима, најпре се у Србији почеше дизати око рудника. Главну масу становништва у тим варошима чињаху вазда њихови оснивaоци, опет Саси и Дубровчани, и ако се, доцније, у току времена, поче у њима настањивати и јачати и српски живаљ.

Владаоци српски, од Немањића па до последњега деспота српског, поклањали су рударству веома велику пажњу: рударство је управо било и главни извор њихове политичке моћи, јер им је приход од рудника стављао на расположење огромна средства. Благом добивеним из ових рудника градили су владаоци српски оне силне задужбине, оне дивне и величанствене цркве и манастире; [3]) благо

[1]) Comes metallorum per Illiricum.

[2]) „Рупа" је значила окно. Радeници по рупама зваху се „рупници" или и „сребpоделци." „Ширине" бејаху оно што се данас зову поткопи, т. ј. хоризонтална окна.

[3]) То нам тврди и сама народна песма о зидању Раванице, у којој кнез Лазар овако говори:

из ових рудника, у рукама Немањића, било је не само полуга за нагло ширење просветљености у народу, него и једно од најснажнијих срестава, које им је помогло извршити уједињење већине српских земаља, онако исто, као што је и Деспоту Ђурђу помогло, да бар за тридесет година дуже одржи на видику сунце независности државне, које онако великом брзином хиташе западу своме.

По паду српске државе испропадаше мало по мало и рудници њени. Осем оних силних, пустошних ратова XV столећа, узрок ће пропадању бити и у томе, што Турци, одмах, по освојењу земље, забранише извоз метала. Осем тога, рударство престаде бити рад слободних рудара, било домородаца, било странаца: Саса и Дубровчана, него се рађаше под кулук. У рудницима се престаде радити за личну добит, већ све иђаше у султанску благајницу. Одласком пак вештих, странских радника, оназади се и сама вештина рада рударског.

За време Турака настави се радња једино у понеким оловним и гвозденим рудницима и тек у толикој мери, у колико су захтевале унутрашње потребе земаљске.

О рударској радњи у ослобођеној и независној Србији нема се, на жалост, шта много казивати. Оно истина, Срби су се сетили својих старих рудника још у Карађорђевој буни. Они су у Руднику већ 1806 године копали бакар, топили га и лили топове. Но овај, нарочито у ондашњим приликама знаменити покушај рударства, пропао је несретне 1813 године. У ослобођеној пак Србији прва мисао о важности рударства пала је на памет женијалноме и ако неписменом сељаку, кнезу Милошу, и он му поче припремати земљиште најпаметнијим начином. На име, већ године 1835 позове он из Немачке ученога геолога и рудара, Хердера, да Србију испита у рударскоме погледу. Хердер се позиву одазове, пропутује кроз Србију и изврши испитивање, које за оно време беше одлично

„Ал тако ми бога великога,
Док су мени два мајдана златна:
Један мајдан у Копаонику,
Други мајдан Рудничка планина,
Од свијех ћу боље начинити;
Поставићу темељ од олова,
Удариђу челичне диреке,
Покрићу је жеженијем златом,
Попуњаћу драгијем камењем,
Пострешићу ситнијем бисером:
Нек се сјаје, нек се моје знаде!“

и које је, и ако данас доста застарело, и пак, кроз неколико десетина година, било готово једини извор за познавање минералнога и руднога стања наше земље. На злу срећу, политичне, веома мутне прилике онога времена нису дозвољавале, да се рад овај тако паметно започет и настави. За то и видимо, да се тек 1847 год. почињу руде копати и то у Мајданпеку, где су Аустријанци, у прошломе веку, развили били онако исто живу рударску радњу као и у Кучајни. За припрему овога рада беху учињене од стране државе огромне жртве, али као и сваки рад, којим не влада довољно знање и савесност, тако је и овај морао пропасти.

Несретан исход овога првог рударског предузећа имао је кобнога утицаја на рударство у Србији у опште, јер су кроза њ државници њени стекли погрешно уверење, да је држава неспособна за велика индустриска предузећа. Једно с тога, а друго и што у земљи није било довољно ни стручњака ни организованога капитала, држава је похитела да руднике уступи странцима. Но како за ово уступање нису никад били меродавни народно-економни обзири, већ обзири спољне или унутрашње страначке политике, то су, разуме се, пропадали и покушаји, да се рударство оснажи и овим другим путем.

Мајданпек постаде први жртвом ове заблуде. Странци се прво у њему угнездише, али му не беше суђено ни под њима да процвета. Од то доба различна страна друштва предавала су једно другоме овај богати рудник, али се радња у њему није никада живље развијала. И оно мало што је рађено, није било са каким великим планом, већ од данас до сутра: управо само пљачкање. Данас се може казати да је овај рудник за дуги низ година онеспособљен за експлоатацију, јер се нико од ових странаца није бавио толико о вађењу руде колико о сечењу шуме, од које се сад и последњи остаци сатиру. Данас, кад би се овога рудника примило и какво солидно друштво, оно не би могло бозна шта урадити, јер нема довољно шуме, те главне потребнице рударства.

Као и Мајданпек, тако је исто и Кучаински рудник издат под закуп, али се ни тамо радња није особито развијала, а у последње време, под некаким новим закупницима, и са свим је стала. У овоме руднику копала се богата оловно-сребрна руда, примешана и са златном, у јакоме проценту, као што смо већ видели.

Да поменемо на послетку Крупањске руднике, који се находе недалеко од варошице истога имена. Ове је руднике отворила наша држава године 1866, у оним рудиштима, у којима у руди оловној нема сребра. Овде је радња рударска и данас под управом држав-

ном. Она се поред све недовољне пажње, коју јој је држава поклањала, одржала и до данас, и тако, да је у новије време у стању била прећи и на рудишта, у којима су стари експлоатисали оне, сребром богате руднике. Но при свима добрим изгледима крупањских рудника, радња се у њима није могла развити до знатније висине, због веома недовољних средстава, која им је држава стављала на расположење.

До пре неку годину, у масуричким рудницима, у округу врањскоме, копало се и топило гвожђе, које се у варошима наших нових округа прерађивало у свакојаке ствари па и за извоз, а највише у потковe и клинце. Но данас је и то са свим обустављено, јер тамошње гвожђе, и ако је веома добро, није по цени у стању издржати утакмицу са страним гвожђем; осем тога, руда је сама доста сиромашна а и израђивала се најнесавршенијим начином.

Камени угаљ копа се на неколико места. То је копање до сада узело највеће размере у ближој околини вароши Пожаревца, а нарочито у Костоцу, на Дунаву. Копа се, међу тим, и у Јелашници код Ниша. Но мајдан код Вршке Чуке, који се сад тек отвара, има изгледа по свему да постане најзнатнијим угљеним мајданом у Србији, јер не само да му је моћност огромна и квалитет изредна, него му нема великих сметња извозу, на Дунав, ни у земљишту ни у даљини, и, на послетку, за обрађивање има обилат капитал на расположењу.

Радња у Сењскоме угљеном мајдану, који је по моћности угљенога слоја (до 36 метара) први у Србији, није се могла до сада развити због оскудице у довољном капиталу, јер се угаљ налази високо изнад манастира Раванице, у једном доста испресецаноме земљишту, и не може се без железнице са успехом извозити.

Богаство каменога угља у Србији ни мало не уступа металноме богатству њеном. Али и угаљ ће бити моћна полуга како рударској тако и свакој другој индустрији тек онда, кад се у Србији стане озбиљно бринути и мислити о економском унапређењу земље. За сада ово велико богаство лежи више или мање бескорисно, јер Србија троши за гориво драгоцено дрво, дакле оно, што се у паметна света најпажљивије чува и што се троши само на чисто индустриске циљеве.

Осем камена за зидање, калдрму и печење креча, који је, као што смо видели из геолошкога прегледа, по Србији веома јако распрострт, вади се на једноме месту и бели мрамор, а на име код Студенице. Од тога мрамора граде тамошњи сељаци надгробне плоче, крстове и споменике, па то разносе и по Србији. На неколико места теше се и воденично камење, једноставно и мањега размера.

Путници, који путоваху Србијом у XIV и XV веку, и којих су се путне белешке сачувале и до наших дана, казиваху, да у неким нашим крајевима злато и сребро кипти из земље; свуда, говораху, где се само удари пијуком у земљу, истичу се богате рудне жице, златне и сребрне, моћније и обилатије но и у самим рудницима инђијским. Путници су ови право казивали; али је некада наша земља у рудноме погледу и испитивана била као што треба, па наравно, и несравњено боље позната него данас што је. Изгледа, као да је стара држава много боље познавала праве изворе свога материјалног благостања и богаства, но данашња, нова; њени ондашњи планински становници били су најбогатије становништво у земљи, а нису лежали на злату, гладни, голи и боси, онако, као што то данашњи чине. Сви покушаји стручњака да наше државнике одушеве оном економском политиком, која је избила на површину довођењем Хердера у Србију, остали су без успеха. Ти су се покушаји разбијали вазда које о сећање на гробницу рударства нашег, на Мајданпек, које о ситне политичне и незналачке рачуне, које о „рђаве финансиске прилике.“ Међу тим, нико није ни помишљао на то, да финансиске прилике морају довека рђаве бити у једној земљи, у којој се највише троши на најнепродуктивније установе, и у којој се сва државна радња и „најженијалнијих“ државника састајала једино у благајничкоме послу, у купљењу и трошењу порезе.[1]

Проф. В. Карић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

МАНЕ

У ДАНАШЊЕМ ВАСПИТАЊУ

(поводом књиге Кристензнове о том питању)

Велики филозоф Херберт Спенсер у своме изврсном делу „*Припрема за Социологију*,“[1] што је изишло у међународној научној библиотеци, вели, у глави „Предрасуде у васпитању“, од речи до речи ово: „...ми имамо две религије, које су једна другој са свим

[1] Оглед из пишчевог дела: **Србија**, која се сад штампа.

противне. То су: религија *мржње* и религија *љубави*. Човечанство у почетку имало је само једну; човечанство у далекој будућности имаће опет само једну. Ми, који живимо на средини, у току цивилизације, морамо да држимо обадве."

Ту скоро изишла је у Лајпцигу једна књига, која је имала да изнесе другу страну у васпитању. Она се зове: „*Der moderne Bildungsschwindel* in Schule und Familie, sowie im täglichen Verkehr, von Jens L. Christensen" (Verlag von V. Elischer, Leipzig 1886). Сам наслов ове књиге изгледа мало чудноват и привлачи пажњу шире читалачке публике на се. Она је произвела у целом немачком свету (и у Немачкој и у Аустрији) велику сензацију, и чак је привукла пажњу и државних властӣ, које су нашле да је та књига опасна по поредак друштвени и узаптиле је, а писца њенога оптужиле судовима. Но судови су нашли, да је ту расправљано чисто једно школско питање, истина са мало више једа и жестине, али тек објективно, и да ту нема никаква преступа. И тако је она пуштена испод суђења и данас је слободна, заједно са својим писцем.

У почетку писац нам прича, како је проценат писмености у Немачкој врло илузоран, варљив, и како фактички има млого више неписмености. „Јер, зар то ви рачунате у писменост, кад неко може да запише своје име, а једва може да срекне и реч од три слова?" пита се писац. Па онда вели, да таких има сила, и да се они при попису рачунају у писмене. А што се тако брзо заборавља оно што се у школи учило, писац прво криви наставу што није пробудила *саморадњу* у ученика, те да своје образовање после у животу наставе, као што то чине норвешке школе. Нарочито криви за ово приватне школе, којима је циљ само да згрћу новац од родитеља, а којих у Немачкој има млого. Нарочито женско васпитање по њима састоји се једино у томе, да се само бљешти и парадира пред светом, без и какве стварна знања.

Прелазећи на државне школе писац налази највеће зло у томе, што је надзор нада школама већином предат свештеницима, који о Педагогији немају ни појма. Један је питао ученике I разреда (основне школе): „каку истину за утеху своју ми можемо извести из тога што је Христос васкрсао?" Други је питао: „кака је разлика између слога *ig* и *lich*?" Трећи је питао за друго лице сингуларнса од

[1] Jntroduction à la science sociale, par Herbert Spencer. (Bibliothèque scientifique internationale). Ово је као приправа или увод у главно дело пишчево *Principes de Sociologie*, које је изишло у две велике свеске.

плусквамперфектума глагола играти и за аблатив од речи дечак. И кад сирота деца тако лаке ствари не знају, надзорник пита онда учитеља зашто му деца ништа не знају. И сиромах учитељ, хтео не хтео, мора и таке ствари да предаје. У једној школи у Шлезвигу затражио је надзорник од учитеља да пита о логаритмима. Учитељ је одговорио, да то није предавао. Попа онда навали још више на њега да пита баш то, корећи га што није о томе предавао. Учитељ онда одговори да то није законом прописано. Попа остаје при своме. Учитељ га најпосле пита: шта мисли он под логаритмима? Надзорник вели: „Па, то 0,5 и тако даље; како га ви зовете!“. Шта је остало учитељу у оваквој прилици? Ништа друго но да трпи.

Али то је још млого мање зло од овога другога. Пошто су надзорници људи који не разумеју прави природни развитак дечији, то они воле више даље, сувопарније, теже ствари, па се ономе који је ово давао диве: „ала је овај далеко отишао с децом!“ и такога увек препоручују. Учитељи онда прескачу читав низ рада у правилноме развитку дечијем, па хитају онамо горе, оним самим сувопарностима, те га ремете и граде од деце жалосне стармале.

Овакав неподесан систем надзора школскога наводи и учитеље на лукавство и преваре. Путкамер (министар просвете у Немачкој) изразио се једном приликом веома рђаво о моралној страни немачких учитеља, имајући на уму само то, како се они *домишљају* на најразличније начине да угоде надзорницима, да их преваре[1]). Писац наводи више примера како наставници задају најтеже задатке, о стварима, о којима деца ни појма немају, па им их често сами и издиктирају, само да надзорник добије уверења да он ради и да деца млого уче. Између осталих задатака има један о „синусу“ и „косинусу“, и то у женској школи. А прости родитељи се диве:

[1] Да од система ревизије одиста зависи у млогоме каки ће да буде рад у школи, ето једнога примера и из нашега живота.

Претпрошле године дам ја једноме учитељу 3. После свршенога испита ја му кажем:

— Господине, најбољи вам је успех из *Граматике.* Откуд то?

— Отуда, што смо ми били најпре чули да ће да дође г. Момчило Иванић, па сам децу тако био спремио из Српског језика да ми не би фалило „пет.“ После се чу, да ће да дође г. Живојин Симић, те ти ја наново ударих у „Граматичице“.. А оно најпосле изиђе, да дођете ви. Е, већ онда је било доцкан. Ама, да сам знао, ја бих све зидове окитио „Српчићима“, па би ви мени дали макар „четворку“!... (Онда сам ја уређивао дечији лист „Српче.“

„О. брате, шта вам ова деца данас не уче! За млого што шта ми нисмо ни чули. Она знају све“.... А после неколико година — не знају ништа од свега тога. Зар су на пример ово задаци за основну школу да их решавају сама деца: „Пара као покретач цивилизације“, „Капитал и рад“ итд? „Деца седе, тупа и заморена, и пишу механички, та је река дугачка толико, а та толико; да у тој провинцији има толико становника на толико квадратних миља, дакле на једну миљу долази 731; да се Африка протеже од 35° јужне ширине до 37° северне, и од 0 до 79' источне дужине; да се највиши врх Пиренеја зове Пик Нету и да је висок 3404 метра итд. итд. То се после учи код куће на памет, и то ми је Географија. И место Хималаја и његових гранитних стена и силних глечера дете замишља штампарска слова **Х-и-м-а-л-а-ј**, како су поређана једно поред другога.“

Но понајгоре стоји с Историјом, и срећа је. вели писац, што је деца не разумеју и не памте, јер би иначе више утицала на њих деморалишући их. Ствари се у њој тако престављају, да си ти и твој народ увек у праву а други да немају право; највећа недела и прљавштине појединих владара штеде се, јер су они „наши“; а о туђини причају се највећа безумља с ватром и жучи. Мисли се, да се тим „пробуди љубав ка отаџбини.“ Од праве, истинске прошлице, на којој би се видела и разумела садашњица, нема у њој ни помена. Учи се о животу појединих владалаца и њиним ратовима, а народ се помиње само у толико, у колико им је он потребан да из њега рекрутују војску себи. А највећи идеал што се у њој износи јесте: да сваки згуби што више непријатеља. На кратко и овде, као и код Географије важи начело: што више имена и бројева, а што мање духа и упута за самостално размишљање.

Ни по другим струкама није боље. У Граматици се место језика уче „спрезања“ и „склањања“; у Јестаственици се учи из чега су чак и црви састављени, а своје рођено тело се не познаје колико ваља, уче се закони о преламању светлости а не знају се ни најобичније болести очње, откуд долазе и како се чува од њих итд. У Рачуници се дође до извлачења кубнога корена, а не могу два двоцифрена броја да се помноже у глави. А овака знања прво падају тешко деци, те она школу и учење сматрају као неки терет а друго, у колико и разумеју, она оваким знањем постају надута и уображена.

„Али врхунац обманâ васпитних постоји у гимназијама, и то у грешном начину предавања, где се старим мртвим језицима жр-

твују све остале дисциплине. „На изучавање класичних језика — вели сам професор један гимназијски — употребљују се шеснаест часова недељно; на Математику долазе четири часа: а Матерњи Језик, Историја, Географија и Природне науке уче се само тек реда ради.“ (!) И то само за љубав неколико писаца старих, који се могу читати и на немачкоме!“ вели писац. Сад се упушта у претрес и оцену класицизма и износи га као једну од највећих обмана у васпитању. „Универзитети су као ослободиоци младића из туторства и ропства гимназија наших. Је ли онда чудо, што се први семестри обично проведу у пијанкама и лумповању, и што се и после тешко повраћа на озбиљан рад? Жалосни „ђаци пијанци“ често су само „мученици чисто латинскога васпитања“, као што вели Хердер. Нећу ја то да правдам; ја то овим само објашњујем. Откуда ће младић да има љубави к науци, кад му је она десет година изношена у најодвратнијој форми? И пре се можемо чудити како је нагон образовни толико јак, да се оваким поступањем не убије и не угаси са свим.“

„Резултат овакога образовања очевидан је. Млађани дух не испуни се садржином праве вредности, него се само покрије шареном спољном одећом. Отуда толики шупљоглави и налицкани блебетљивци, отуда толике хистеричне женске, које не знају ни за шта лепше од распуштених францускиx романа, отуда жудња за спољним сјајем и телесним уживањем што младиће наше гони да се за новац жене и живе у браковима, који се често мало разликују од јавне проституције и роде пород кржљавији од својих старих....“

Сад писац прелази на обмане васпитне у породици и друштву и црта их истим бојама. Све је само за спољан сјај и обману, без садржине, без праве вредности унутарње; а све то гради система варљивога васпитања модернога.

У трећем одељку говори писац о „срествима за лечење овога зла.“ Ту је поређао све своје мисли, како он држи да би и чим би ваљало утицати да се све ово поправи и да васпитање буде чисто од сваке обмане. На првом месту вели, да поправка мора поћи од саме школе. Прво, оне не смеју бити сталешке, него опште и обавезне. Одсудно је против приватних школа. Колико је могуће више интерната, нарочито по вишим школама. Мушка и женска деца да се не раздвајају, да се уче заједно. Морална страна, владање, да буде у новој школи основа. *Религија да се избаци напоље.* Да се настава учини природнијом и темељнијом, и да се обрати велика пажња на здравствене прилике.

— Па шта има овде кривичнога, те су писци створили процес, који је штампан на крају ове књиге? запитаће читаоци.

Његов предлог: да се религија избаци напоље и начин на који он то излаже и доказује. Писац је врло оштар у изразима. На једном месту вели: „шта ће ученик да мисли о томе Богу, кад он сиротоме фараону шије на врат једно зло за другим да би отпустио Израиљце,“ или, код жртве Аврамове: „може ли Бог, који је са̂м љубав, тражити од оца једнога тако што? Да ли је икада било на земљи какога тиранина, који би макар и приближно овоме био толико суров и зао?“... У опште, библијски морал и библијскога Бога нападао је најжешће.

Ето зато је стављан под суд.

Ма колико да је писац претеран и местимице једностран, опет критика његова на данашње васпитање заслужује свачију пажњу. Мане ове скоро су мане опште. Особито јаче могу да се тичу нас, који волимо да се угледамо на другога, нарочито баш на Немце и који смо готово све што имамо пресадили из Немачке.

Све се мења. Све се полако развија и поправља. И васпитање ће се полако дотеривати и поправљати док не достигне оно што ми зовемо идеал васпитања. Па и онда ће се желети још боље и istављати нови идеали...

Ј. Миодраговић.

ШКОЛОВАЊЕ У СРБИЈИ И — СЛИВНИЦА.

III. Завршетак

Довде сам претресао књигу г. Карића и показао, како ни критеријум учина у примени њиховој на тако једно важно питање као што је народна настава, ни фактичке количине у примени њиховој на статистику, нису јаке стране пишчеве, и како недостатак ових чинилаца ставља вредност његова рада у питање. На реду је сад да покажем читаоцу своме, погрешке у „одговорима“ његовим. И овде ћу се ограничити на оне, које најјасније осветљују *критичарску* спрему његову.

Рекао сам у почетку ових чланака, како критика има да се бави *оним што је написано*, ако хоће да је доследна књижевничкој задаћи њезиној. Објективност њезина у претресу истакнутог

питања, стварно је мерило њезине вредности и користи њезине у књижевности. С овога гледишта „одговори“ г. Карића могу послужити за пример: *како не треба писати критику.* У тим „одговорима“ њему је средиште питања: *ко је писао*, а цел да се руглом понизи то лице, не би ли се тако разуму закратила вредност. Место разлога, колико је погрешна била моја критика о цени његове књиге, писац се дао у излагање мога прошлог живота, мојих садањих „веза“, да докаже, како човек, који се није прославио као „практичан лекар“, не може написати добру критику.... не може већ и с тога, што му је ножић за то већ „зарђао“, хоће рећи што је остарио. Међу тим сваком је позната ствар да воденици није потребан јак клепет за добро брашно — него — оштар камен, и да јој године које су стишале тај клепет, ни мало не сметају, да јој жрно очува своју оштрину. Тако није од потребе ни „практична лекарска слава,“ па да се напише коректна критика на какво лекарско дело, и као год што је у свету било рђавих обућара, који су као Ханс Сакс писали добре песме, тако може бити и рђавих лекара који знају написати добру критику, или рђавих наставника, који умеју да напишу добар — памфлет. Ја не велим, да је г. К. један од отих наставника, шта више, морам признати да је брижљиво написао мој животопис, и оштроумно разложио побуде, које су ме руководиле да напишем критику на његово дело „Школовање у Србији“ — али то све није доста *критици*, или правије рећи, не тиче се те: с тога му не могу следовати том стазом, него ћу остати на оној, којом сам грео и до сад, а то ће рећи, позабавићу свога читаоца *разлозима*, којима писац: „одговора“ и подупире своје дело. Само ћу у претресу своме заменити озбиљан тон са — шаљивим, за то, што се критика по неком правилу мора акомодирати форми предмета што га оцењује, а овде се оцењују сатирично-хумористични — „одговори“ г. К. на критику моју о „најживотјем“ дакле неоспорно најозбиљнијем „питању једнога народа.“

Одмах у почетку казује нам у критичара прерушени писац „школовања“, како га „подилази грчина“ кад погледа на рад наше лекарске „школоване интелигенције.“ Та грчина долази отуд, што ти људи — по њему — нису до сад радили ништа, „а и који се јављају — вели — путем штампе својим радовима, у најмање су прилика свртали на поље свога стручнога рада, и ако је оно *пусто, страховито пусто.*“ Верујем да је грчина подилазила писца, кад је писао своје „одговоре“, па ако не могу као критичар, да јој нађем врела, покушаћу да га потражим на крају као „практичан лекар;“ вероваћу му за љубав и то, да има *нешколоване* интелигенције,

кад већ морадох у једноме раду његовом [1]) где говори о „природној сировини“ поверовати му да има и — *неприродне*; али не могу, мимо све добре воље, веровати му да је „загледао на рад“ те школоване интелигенције наше. Да је то само *покушао*, истакло би му се на првом кораку питање: шта су криви сви лекари што један „Ескулаповић“ не гледа свога посла, него тражи књижевне „ловорике“ на туђем пољу; а да је то *учинио* нашао би, како је од постанка српске државе, па до данас, сваки покрет у популарно-лекарској књижевности на западу, од Хуфеландове Макробиотике, па до монументална дела Рајхова, обележена у нашој књижевности скоро у исто доба; нашао би, како је од Ј. Стејића од негда, па до М. Васића од јуче[2]) без мало сваки лекар Србин расправљао „путем штампе“ хигијенска питања за народ, и пружао му поуке, да поправи свој физички положај и своје здравствено стање. Да је г. К. завирио само у — *библиографију*, стекао би уверење, како је то поље брижљиво обделавано, а не „пусто“ и уздржао би се мимо све „грчине“ своје, да напише „страховито пусто,“ те тиме да наваља сумњу на себе, да ни то није учинио, а то ли да је „*рад* загледао.“ Одиста чудновата појава! У српској је књижевности читава гомила популарно лекарских радова, који су у прву руку — разуме се — намењени оним спроводним жицама просветног апарата државног, што се зову наставници, а г. К., наставник српскога света, не види је! Може ли „грчина“ бити тако јака да наведе човека писца, да навалице зажмури испред те гомиле књига, које познаје? Сумњам у корист г. К. и ако сам као „практичан лекар“ убеђен, да се у грчини могу извршити и самоубилачка дела...

Кад опазимо, како су наши „мислени“ писци у — недоумљењу о овоме популарном раду лекарском, шта нам је вајда и помињати друштвено-лекарски „Архив“ где је положен стручно лекарски рад у тешњем смислу. Не може се захтевати, да г. К. води рачуна о њему, кад се опази, да не познаје ни онај који би као наставник требао да познаје.

Верујем да г. К. мисли; шта више склоњен сам да верујем, да много смишља и — од сваке руке, али, ако *сумњам да много чита*, то бива с тога, што „путем штампе“ тврди нешто, што најбоље побија — сама штампа, а то је: да су лекари, не изузев ни

1) Види „Отаџбина“ св. 65, стр. 164.

2) Види „Одјек“ од 2 Августа о. г. бр. 78.

моју маленкост, тим путем „најмање свртали на поље свога стручнога рада." Истина мучно је одвојити мислена човека од начитана човека, али шта му драго: има мисли, које потичу спонтано из индивидуалне интуиције човечије — само на жалост ове не могу имати индуктивне снаге, кад им оскудева мерило за свестрану промеру истакнутог питања, а то је — *историја тога питања.*

„Мислени" људи, као што је на пр. Лајбниц, веле, да је „садашњост оплођена прошлошћу", хоће рећи да се без познавања прошлости не може с отвореним очима корачати кроз садашњост. Да је писац „одговора" имао то на уму, он би у ствари „загледао" у досадањи стручни рад Срба лекара, и уштедео би себи „грчине", јер би се спонтана мисао његова о „страховито пустом пољу" расплинула као сапунски мехур, и он би се стишао као — јагње.

Да је писац „загледао" у радове које претреса, он би негде нашао „на путу штампе" да је његовом критичару статистика позната као и настава, и тада не би рекао, да је она за њега „ново поље", нити би се жестио, што је мало позабавио „мислене" људе с његовим радом около наставе. Не би се чудио ни томе, што се лекари бацају на туђе предмете, код толиких њихових нерешених стручних питања, јер би негде нашао, да су питања, што их наводи, већ решена и — награђена. Да је писац упитао прошлост, она би му показала да је негде, „путем штампе," његов критичар акредитован и на пољу критике, можда за то, што „не збија шалу" с овим *животним питањем потоње књижевности наше.* Све је то негде наслагано „на путу штампе" само га ваља наћи, — али то чине људи који, кад претресају ствари, отпочињу с краја, а не — од себе, и који раде хладно и трезвено а не „подишлом грчином." Истина, није ни лака ствар прелистати све Гласнике, Летописе, Архиве, Радове и толике друге листине на „путу штампе", а још теже је проучити шта је све у њима. Лакше је утиснути, онако од ока, оцу у ред осталих наставника европских, и ако данас и деца наша знају да не иде у тај ред [1]) — или изрицати свој суд о стварима на сумце, па искати са збиљом надзорника на испиту, да му читаоц верује на браду. Ту скоро, могаћасмо читати у јавним листовима нашим, како и неодољиве мисли надзорничке могу бити кориговане од „потчињених учитеља", па ми зар нико неће замерити, ако, стари учитељ, узмем на се, да коригујем једнога „траженог" надзорника, који по свима правилима вероватноће више пише

[1]) Види „Невен" год. V-та, стр. 242.

но што чита, и који се шта више, сам издаје, да и оно заборавља, што чита.

Ево мало доказа за то. Г. К. вели о наставничком раду моме, да је био „несрећни покушај" а за књижевнички, да се њиме „нисам прославио, као ни лекарском практиком." За оцену овога последњег рада мога, разуме се г. К. је са свим надлежан, и мени не остаје друго, до да погнем главу пред његовим судом, па да — мучим.... У одбрану свога књижевнога рада имао бих скромну примедбу, да сам као наставник штампао предмете, које сам предавао и да у критици српској до сад још нигде не стоји забележено, да су те књиге биле „несрећни покушаји." Ако о њима након 16 година г. К. изриче такво мњење *без критичке мотивације,* то сведочи да критику замењује са основном школом, у којој се њему „траженом надзорнику" мора веровати на браду.

Од отих предмета што сам предавао и штампао, писац се „школовања" сећа само једнога, који вероватно није читао, а заборавља други, који је морао читати, да изађе читав — правник из факултета. Г. К. је из њега полагао и одиста положио испит што се не може назвати „несрећним покушајем", па ако се сад не сећа тога учина, то сведочи, да и они „људи, који нешто знају, *који умеју мислити,* и који не збијају шалу с најживотнијим питањем једнога народа", могу бити заборавни и у „грчини" својој збијати шалу с једним чланом тога једнога народа, и то с оним, који је *њима писао наставне књиге.* Непојмљива заборавност одиста, која би била жалосна, да не садржи у себи мало — комике: правник Карић, који ни у једном правничком листу није „свртао на поље свога стручнога рада", кори лекаре што то нису чинили.

Ова доследност наводи ме, да загледам мало у логичку спрему писца „Одговора." За ту цел поменућу примера ради његове бројеве о посети народне школе. Ту стоји, како је настава наша знатно порасла у вишим разредима, а опала у првом. Тражени надзорник не пита, од куда тај прогрес у вишим разредима, ни шта је узрок слабоме походу првог разреда; он изводи „по интуицији" коректно, да „у колико се у потоњим (ваљда вишим) разредима бројни однос поправио, у толико је јаче страдала настава" код истог броја наставника, — па потврђује тиме, да је погрешио, кад је изоставио исте „односе" поредећи наставу наших средњих школа са румелијским; — али закључује са свим некоректно: „да је тај приараштај „највеће зло", јер је са њим *порастао* број четворо-разредних школа, и тиме знатно *снижен* ниво наставе."

Кад расте број школа, не можемо изводити, да тиме пада *нивô* наставе, ако хоћемо да стојимо с логиком на доброј нози — него ваља рећи, кад расте број разреда у школи, код исте наставне снаге. Порасли број школа има своју нарaвну последицу, а та је: разређење ђака и прибављање нових наставника, и тада се не може рећи, да је то „највеће зло“ у настави, нити је потреба да човек „има посла са школом“ те да увиди, да то не стоји.

Како се писац „одговора“ спотиче о логику, показаће још овај пример. По њему било је год. 1881 у Србији 630 школа са са 39.665 ђака, а у год. 1885. 544 школе са 47.824 ђака. На то г. К. узвикује патетично: „запушено 86 источника писмености!“ У тим (544) школама, било је 948 наставника, дакле скоро по 2 на школу. Како онда могу бити 88 ђака на једну *школу*, кад су у њојзи по 2 наставника? Мало час видели смо, како у *пораслом* броју школа види „највеће зло“; овде га види опет у *опалом* броју школа. Шта стоји од овога двога? Увећањем разреда „снижен је нивô наставе“ — јер број учитеља постаје релативно мањи. Кад узмемо да је то логично, онда стоји обратно, да опадањем школа бива број учитеља релативно већи, као што се види из самих бројева г. К-евих, и онда мора бити уздигнут нивô наставе — следује: *да ваља затварати школе, да би се настава дигла на што виши ниво*.... Види се да је писац „одговора“ човек „који са школом има посла.“ Најпре је узео *наставнике* у сразмери према броју ђака, па је доказао једно зло; за тим је узео *школе* према броју ђака, па је доказао друго зло, али што је „највеће зло“ у овој мешавини залâ, то је, да његови бројеви ни сад нису тачни, јер је на крају 1885 године, било скоро 100 школа више, а 800 ђака *мање*[1]).

Ми који немамо посла са школом, потражићемо утехе зарад тога г. К—евога „зла“ у нагађању, да је тај већи број у вишим разредима *морао* поникнути из првог разреда, и да ако расте с разредом значи, да ђаци одиста сврше наставу, коју су отпочели, што се не опажа у наставним бројевима свију народа. У нас се млађа деца задржавају код куће из узрока, које ће г. К. као надзорник познавати: у других се народа старија деца узимљу из школе из других узрока, које би писац „Стања индустрије“ требао *да познаје*: питање је овде: шта је боље по наставу? А то бар није тешко погодити, па имао и „човек са школом посла“ или не.

Погнуо сам главу, кад је писац „одговора“ дао белешку практично-лекарском знању моме, признав његову спрему и надлежност за

[1]) Стат. белешке IV. стр. 19

тај посао, — али и ако ми светује да „ћутим“, кад је реч о школи, покушаћу да померим његово надзорничко самопоуздање примедбом, да је невешто бранио наставу, за коју се „тражи“ његов надзорнички рад, кад је у *простој сељачкој кући*, која се, вероватно зарад рђаве економије њеног газде, продаје на лицитацији, бранио — *школу*. Као надзорнику мора му бити познато, да по селима газде од уплива, радо дају своје празне куће за школе под кирију. Кад случајно такав газда посрне и његово непокретно имање дође на продају — треба ли ту кућу његову, где је смештена школа, изузети од ње? Ово је питање, које би г. К. као правник верововатно боље умео да реши пошто га је решио као „тражени надзорник.“ Место да се радује, што је том продајом смањен један, каю он вели „извор за тровање деце“, њему је у „грчини“ прече, да тим каже, како се у Румелији подижу школе, а у Србији продају на лицитацији, и одиста то је изрекао — Er sprach das grosse Wort gelassen aus! Па још мисли да ћу прогласити ту продају као „*изузеће*“ — не ни дао Бог! ја овим изјављујем јавно, да је то *правило* у Србији, као и у целом свету. Што „тражени“ надзорник не помиње оне куће у нашим селима које се као и оне у Румелији, из далека одликују својом „јасном белоћом од осталих кровињара“ — то не бива за то, што их није видео, него што мисли, да није „поштено“ рећи „народу“ истину, да су те куће — општинске механе а не школе. Те би зграде могле бити школе, кад би надзорници, разјаснили му разлику између школе која *даје* и механе, која *узима* оно, што човека чини виђеним и имућним. Како ове простране зграде нису постале иницијативом и помоћу власти, било би уједно решено и питање о потреби суделовања власти у подизању здравих сеоских школа.

Па кад надзорник један налази аналогију између приватне куће и школске зграде, ко ће му жив замерити, што је не налази између Масауе и Сливнице?! Али му свако може замерити, што у „грчини“ својој заборавља да образложи, за што је пориче. Зар у Масау-и није било „стручно образованих војника“, као и на Сливници? Зар они тамо нису били сузбијени као и ови овде просто надмоћном снагом противниковом? Па нашто онда те „грчине“ у навођењу разлика између Масауе и Сливнице, и чиме је у „одговорима“ доказана та разлика? Ево чиме: Сливница је била пред нашим очима; њима *морамо* веровати — следује, да не морамо веровати у аналогију њену с Масау-ом, која није била пред нашим очима.... Шта вреди што „страни стручњаци“ говоре о њојзи, кад је г. К. гледао својим очима? „*Дрскост је ако није што и горе*“

стављати на супрот мњењу г. К. противно мњење „страних стручњака“!... Сад пошто је „путем штампе“ са више страна претресана та „брука“ Сливничка, може се г. К. уверити, како човек својим очима може гледати нешто, па опет не видети ништа. Ја не желим, да ми ко „верује“ у ту аналогију: ја само изводим из сличних појава, да логично постоји. Не треба за њезин проналазак „класично додељан ум“: доста је да није логично неодељан па да је пронађе, и ако писац „одговора“ ипак не може да је нађе, знак је, да је гледао на рад наших „стручно образованих војника“ истотако, као што је гледао на рад школоване интелигенције“ наше. Лепом фигуром својом о тешкој лопти и лакој, којом ме г. К. гура у „веште“ акробате, да би се опростио моје невеште критике, јемачно хоће да нагласи *размеру* између обе војске, наше и талијанске, те њоме да обори аналогију. Одиста колосална, али на жалост, — спонтана мисао! По њојзи узрок и дејство, што вреди за топ, не може се применити на пушку, јер је — мања. Или ваљда није писац „одговора“ какогод нашао есенцијалну разлику између Масауе и Сливнице у томе, што су се тамо војници знојили а овде зебли?...

Да сврнем сад мало на лепу форму ових лепих мисли, које су нанизане у „одговорима.“ Ја сам у критици проговорио г. К. што је у *научној* расправи његовој употребио реченице, које јој не приличе, па не хотећи рећи му, да су неуљудне, навео сам речи једнога публицисте немачког: „Зар се тако каже кад се штампано говори.“ Г. К., вероватно у заблуди, да је тај досетљиви публициста какав класик необичне дубине, вели, да би се преврнуо у гробу, кад би знао, **ко** *га* „*цитира*“.. Мислим да ћу умирити писца „одговора“ у томе страховању његовом за моју књижевничку репутацију, кад му речем, да се Берне неће превртути у гробу — не с тога, што је „цитанту“ његовом „додељан ум“ у немачким гимназијама, него што је тај „цитат“ написан језиком *српским*, који Берне не уме да чита. Али могло би се лако десити, да се тај човек одиста преврне у гробу кад опази *члан* (Die) пред *немачким* цитатом г. К. »Alte Liebe rostet nicht«. За ову увреду немачке синтаксе, мучно би му Берне, „да зна“, у гробу опростио. Према овој погрешци, стоји латински му цитат на челу „одговора“, као невина граматичка омашка (Quae за Quos) у препису, и човек не може бити за њу одговоран кад не зна латински — али за синтактичке омашке у језику, који *мора* знати кад *пише њиме научне расправе*, може га не само немац Берне, него сваки Србин који зна немачки повући на одговор. Међутим опростио му Берне у

гробу или не, ја не имадох куда, већ му морадох опростити, кад видех из кориговања једнине латинског оригинала »Medicina Sanat« у множини »Medicinae Sanant«, на каквој нози стоји са синтаксом, која је тако „дрска" да извесним реченицама гура у једнину не само множину, него и све листом јединице каквога имена. Писца тога — мишљах — *човек* не научи; њега ваља да уче — *људи!* Тако то бива, кад *човек* у големом самопоуздању своме коригује *људе*, који морађаху знати нешто синтаксе, кад су се дали на „пут штампе." Да је писац „одговора" на томе путу оријентисан, он би опазио негде на њему како се главом његов критичар руга томе староме „цитату" латинском, а то би га можда нагнало, да га изостави, те да уштеди себи неприлике, да му сад латинска реченица баца у сумњу — *српску* синтактичну спрему... Ако га ова сумња сневесели, може као „љубитељ музике будућности", то ће рећи оне, које ће у будуће научити, — повратити своју веселост, компонујући за професоре велике школе свој „потпури" по теми пчеларске песме Бранкове.

Писцу „одговора" нису довољне грчином замешене пилуле, да њима излечи „класично (ваља разумети граматично и логично) додељане умове" српске: ваља му за тај посао исцелителни операторски нож, да их читаве — „ампутира." Њему су докторски називи, који се теку учењем „тајанствени записи", а њихови разлози неко несварљиво јестиво за — „Шумадинце." Он вели од речи до речи овако: „Шумадинци су се до данас већ сити нагутали замрмуљених и запрпуљених чораба, што им надаваste ви и вама подобни с тајанственим записом Др." — Да је докторско знање писцу „одговора" одиста ствар — *тајанствена*, то је изнад сумње, као што је изнад сумње, да он, овејани Шумадинац, најбоље мора знати, каква је храна подесна шумадијском желуцу, све и да нема пред својим именом „тајанствени знак др." Али нека ми је дозвољено рећи у име моје и „мени подобних" да неуљудно и шумадијско нису идентични појмови. Не знам, у којим је крајевима Србије г. К. био, „тражен" за надзорника, али знам да сам пропутовао Шумадију и опазио да се тамо људи не само врло уљудно изражавају у њиховим друштвеним односима, него још и то, да је у њих појам Шумадије далеко тешњи, но што је у неких професора Земљописа, те им је с тога вазда пред очима, да су заједно с Мачванима, Стижанима, Ресавцима и с *многим другима* саставни делови *српскога народа*. Неки „додељани умови" истина су покушавали, да даду томе пределу српском што шири значај, придевајући име му и осталима као што су покушавали, да замене српски је-

зик ресавским дијалектом, — али то ће у науци јемачно остати и „несрећни покушај“, јер овај се не пише за Шумадинце, него за *Србе*, а с тога он има *за све* једнак, разуме се, уљудан језик. Кад би г. К. прочитао каквом Шумадинцу, ону његову фразу, он би вероватно ризикао, да га̀ Шумадинац упита: „шта то рече?“ Па ако би у тумачењу своме препливао „за препуњену и замрмуљену чорбу“, преко „тајанственога записа Др.“ не би га пренео ни најдужи мнемонски мост.... Али како је г. К. Шумадинац, а разуме овакав језик, наравно је онда *разумљив Шумадинцу*, и — ствар је сршена.

У осталом „поклич“ г. К. намењен је, мисленим људма „свих странака“, који, да како, знају, шта је то уљудан говор, па кад му је један од њих нагласио, да његов говор није уљудан, њега „подилази грчина“ и он у својим „одговорима“ од једном искрене међу „боницима у мрачној и прљавој уџерици“, да им говори о — стању наше наставе; и то да им каже *њима разумљивим језиком*. Истина овај језик с „тајанственим др.“ на челу, слабо је разумљив на местима где се г. К. у неприлици својој сад склонио, али ја сам уверен да је довољно разумљив „мисленим људима“, којима је он, у срећније доба, посветио свој „поклич.“

Али је сад питање, шта вреди и тај „разумљиви“ говор о *настави* народу који је „огрезао у афричком варварству“? Неће зар писцу „Школовања“ бити голема збиља с тим „варварством“, кад ево сад хоће, да је њему наменуо своју књигу... По души рећи, крв није одвећ скупа у нас, то ми, који пишемо „сведоџбе“ морамо признати, ако нећемо нашу „бербу“ да затајимо пореској управи, али кад г. К хоће да јој за љубав *афричком* варварству спусти цену до „бесцења“, то му могу рећи, кад већ пита, да је у — слободној Америци њена цена нижа од наше. Нека завири у статистику насилне смрти, па ће видети каква је сразмера у цени, — а ако му је далеко тамо ићи, или ако мисли на крв која се лије у борби политичких странака, или коју точи окрути деспотизам, нека завири у новију повест француског народа, па ће наћи мало памука, да задржи „крв што му лопти из срца“, говорећи о нашим жртвама. У осталом ваљда још није овладало „бесцење људске крви и живота“ у нас кад се демагожине који се друге шаљу у Кајену и Сахалин, пуштају из политичких затвора и шаљу на рад, за који су, — а што је с тим радом скопчана већа плата, од оне, што је имају професори средњих школа, то може бити основ, да гдекојег од ових „подиђе грчина“ али никако да се тиме докаже наше варварство.

Ко би иза свега овога посумњао, да писцу „школовања“, припада заслуга, што је ту скоро преуређена средња и учитељска школа, а учено друштво авансовало за Академију? То је чиста и несумњива последица „разумљива говора“ пишчева с оним „боницима у мрачној уџерици“ који су давна изгледали те реорганизације. Па није ли то најјаснији знак, да нам се одиста „не помера памет јаким ударом сливничким“, кад се на овакве радове у Србији, „готово нико“ не обазире, и ако се то „на широко и надугачко чинило у *свима* српско-хрватским листовима у Аустро Угарској?“ Шта вреди све то, што је г. Кујунџић »Thatendurstig«; што је њиме овладао »Reorganisationswuth« кад се његова одлука, „да остави трага своме министровању“ ишчаурила тек из редова г. К.-све књиге „Школовање у Србији?“ А што је тај деложудни министар извео ту реорганизацију „дубином једнога журналисте“ који не разбира за људе, што боље знају — не мари ништа: и за то мало „журналистичке реорганизације“ , слава припада њему самоме“ за то што је министар, а не једноме скромном професору, који га је на то нагнао, и који би га, — да га је само упитао — уздржао од „славе“, да дозволи професорима гимназијским давати — приватне часове.... И на такав рад, који нам правога покретача реорганизације показује прстом „готово нико“ да се не обазре у нас! Ни је ли то необорив доказ, да нам Сливница одиста није „памет померила?“ Истина „Отаџбина“ је донела нешто критике о том раду, али то је само „каотичан рад“ неког профаног „Ескулаповића“ који пати од „класичарских халукцинација“, јер је „најогневитији“ заступник једне будалаштине — „религиске и класичне наставе[1]“); човек који неће ни у једну партију, да би „умостно“ свима а нарочито „читавој партији владиној“, те да би се дошло до катедре велике школе, коју је сам напустио, и тако се докопао — мањих доходака, но што их има као „непрослављени лекар...“ Истина се писац „школовања“ скромно опире од своје големе заслуге за реорганизацију наших школа, уступајући, да се „случајним стицајем прилика“ дошло до ње, и да би он „*могао кад би хтео*“, реформе у школи приписати своме „Школовању“, — али то скромно опирање од заслужене хвале не могу му одобрити „мислени људи“, кад виде, како му хрватско-словенски листови Аустро-Угарске одају неокрњену хвалу, што је у својој књизи свео народну наставу у Србији à peu près на нулу.

[1]) И то вели један професор београдске гимназије исте године, када новосадски му колега (Др. Дера) пише у годишњем извештају гимназијском — латинску расправу о песмама Анакреоновим.

Да није писац „одговора“ изрекао „путем штампе“, да су примедбе у мојој критици о користи статистике *„придике статистици“*, још би му иза толиких погрешака, којима је пробудио моју сумњу у његову спрему за рад на том „путу“ поверовао, да познаје значење речи „придике“ (биће предике:), али пошто је то учинио, дао ми је повода, да му овде ту реч — практично демонстрирам. Дакле

Благочастиви и христољубиви читаоци?

У књижевности нашој појављују се у новије доба умотвори, из којих се чита јасно, да им творци имају удобну навику, да мало читају а много да пишу. Ти људи су у стању свакога дана да расправе по једно друштвено — политично или научно питање у цигла два ступца каквога журнала. Кориговати рад стручњака, за који се иште пола века спреме, њима је таква маленкост, као кориговати наслов књиге, што је преводе за какав подлистак. Они не зазиру ни од којег питања; претресају свако до дна, како се њима чини најдубље, и у том послу не пада им ни на крај памети, да има, а то ли, да је било у свету људи, који су прстом допирали у дно. За њих прошлости нема; историја је „бележник злочина“, — преко ње се простире дебео застор и ствари се отпочињу — понова. Бен-Акибово: „Све је већ било ту!“ за њих су празне речи; они почињу историју књижевности са собом, сенче је према њиховим политичким убеђењима, а осветљују према њиховом материјалном положају. Позитивна наука и њезина правила ту не улазе у обзир, а филозофија у појезији за њих нема те друштвене користи, што има „пар кобасица.“ Како они својим писањем више дају, но што читањем примају, подлегну нагло хроничној инаницији душевној и не могу да схвате, како може старост да буде продуктивна. Кад би који старији писац покушао, да их обавести, како у класичној филологији човек (homo) неком чудном филозофском индукцијом *с годинама* добија за свој назив другу реч (vir) и то ону, што потиче из *снаге* (vis) а служи за корен *врлини* (virtus), и да их потсети, како се тај назив стече студијом De natura rerum — они би питали *ко* је тај, што говори тако „дрско“, доказали би у једном циглом подлиску, да су му мисли „каотичне“, да пати од „класичарских халукцинација“, и изгурали би га из онога истога храма, где их је негда учио, кад су били ђаци. Психолошка је карактеристика тих људи, да се сами себи привиђају тако големи, да изнад себе не могу ништа да виде, и зарад те оптичке обмане остаје им околина где живе, до века непозната

Књижевничка је карактеристика њихова, да пишу о свему и свачему и да својим списима свакад надевају крупна имена, а своје мисли ките двоструким суперлативима. Њима није доста, што се најзамашније питање, које расправљају, зове *животно* питање; они су кадри да живот начине „животнији“ па и „најживотнији“, као што су кадри појам најтоплијега — *огањ* да начине огњевитији, па и „најогњевитији“ или колоса (појам највећега) да аванзују за колосалнија, па и „најколосалнија.“ У стилу своме ови су писци недостижни, јер су заступници — најразумљивијих реченица; купају се у лепоти облика својих, и ако се ко нађе да оспори ту лепоту, они му веле да „петља, гњави и мучи“ и најзад да „пуца кремењачом у ветар.“ Њихово је књижевно обележје још и то, што свакад пишу за „народ“, а у својим списима брижљиво обилазе његове мáне и пороке, јер мисле да је „непоштено“ говорити јавно о рђавим особинама његовим, све да ове и засецају у „најживотнија“ питања, што претресају. А да би им излагање било разумљиво народу, радо се служе страним речма, да „маскирају“ и ескамотирају наше, које су — рустикално снажне.

Овакви мајотори мисли и стила могли би још, ако им провиђење подари живота, створити у књижевности српској — *најзлатније доба!*

Старешинство, тај стуб друштвенога реда и рода овима је писцима шупља фраза, без које се може бити у кући, у општини и у држави. Aукторитет научара перхоресцирају, јер мисле, да се и без проналазака многих научних истина може доћи до официјалног aукторитета. Старачки реализам у односима његовим на млађега идеализам, а посредно на друштвени живот и делање, за њих је — немарљива количина. Њима само вреди *модарни* реализам у науци, па ако се проналасци ове не слажу с њиховим политичким и друштвеним назорима, они ће их довити према њима, и у друштву ће све бити у реду...

Продуктивност је ових писаца фабулозна. Из њихова пера излију се за једну кратку годину радови, који би зарад своје разноврсности могли занимати неколико писаца за неколико година, али дужина је времена релативна, то најбоље сведоче наслови, што ови писци придевају својим делима, по којима би према могла трајати пола века. Истина, историје нема у тој спреми, али ми већ знамо, да је излишна великим писцима, који је сами пишу — својим делима. Њиховом писалачком савршенству смета само ово двоје: што не могу ништа да науче, јер одвећ гласно исповедају

своје свезнање, и што не могу никога да поуче, јер одвећ смело — проналазе. С тога су радови њихови исцрпљени до краја, те им наслови као што су „прилог“ „грађа“, „податак“ никад нису од потребе, — а тиме се најјасније означава у књижевности нашој *нова ера* која води томе „најзлатнијем“ добу. Јер, књижевност, христољубиви читаоци, будући *производ друштвеног организма*, дели, — разуме се — с овим и еволуције полета и опадања, па ако нисте у стању да видите у оваквом раду високи полет њезин, онда нећете прогледати ни кроз — *најкристалније* дубине вашег у Христу брата критичара. Амин!

Овако што могло би се назвати предиком, за то што има за своју подлогу мало „нравоученија.“ Подмећући „предици“ за подлогу — аритметику, писац је „одговора“ учинио само „несрећни покушај“ за који га критичар, будући лекар, не може осудити, кад зна, да је био у „грчини“, дакле под упливом афекта, кад је писао своје „одговоре.“ Лекари знају, да су афекти последице физиолошких размирица у човечијем организму, и имају често прилике, све и да нису „славни практичари“, да се на људима увере о истини филозофске аксиоме: „Наше су страсти јаче од наших разлога.“

Пада у очи, да г. К. у „одговорима“ брижљиво избегава реч шарлатанство, коју је у „Школовању“ дарежљиво раздавао свима образованим сталежима нашим. Бива ли то с тога, што се међутим уверио, да у Србији има људи, чија дела *не носе* на себи „печат шарлатанства.“? Мучно! у књизи његовој на страни 68 стоји од речи до речи: „Ево широка поља за мислене људе у Србији, *ако их одиста још има!*“ Ко *сумња* да у Србији има мислених људи, тај истина може писати о свима могућим и немогућим стварима, али не може посумњати у шарлатанство с тога, што *мисли*, да ово извире из умне незрелости. Међутим не стоји тако: шарлатанство не искључује знање, него га пгта више условљава; шарлатан није оно што писац „Школовања“ мисли, и што се у народу зове — *недоук*, већ у својој струци научен као и сваки научењак. Само у примени свога знања разликују се један од другога: научењак ради у тишини, јер у своме раду налази задовољства, без обзира хоће ли му рад тај донети какве користи; шарлатан на против пашти се да прометне своје знање на светској пијаци за што бољу цену. То је човек вешт (а вештина је примењено *знање*) да свој рад уздиже у друштву, како би га свако опазио, или да о њему труби, како би га свако чуо. Лантан, од куда је дошао тај

назив, био је човек научен, проналазио је сваки час по који спасоносан арканум за народне болнике, али је *умео* да удеси, како ће цео свет да сазна о тим проналасцима, те је с тога вазда имао тријумфалну — гомилу за собом, кад год би се на китњастим колима својим (char de Lantan) појавио на улици париској. Он има свугде својих последника, који се карактеришу сличним проналасцима и облигатном виком што иде уз њих.

Издвојити се из те гомиле; одупрети се срчано вици сокачкој, што профанише науку, која снује своје творевине у тишини духовитог царства и улагати свој труд да се достојанство њезино у књижевности очува, — може у приликама бити неудобно (ungemütlich) за човека који то чини, али никако не може бити знак одсутности онога врховног чула човешкога, што потиче из хармоније духа и срца (Gemüt) те с тога искључује особину људску која се у простом говору називље **„непоштење."**

Ово сам морао на крају додати зато, да би писца, који шаље у школу своје — учитеље, *привол̀ео на друго, умножено издање* **његова** „школовања."[1])

Др. М. Ј.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ПРЕД ПОЗОРИШТЕМ

Пре него ли започнемо, у овоме часопису, са критичним погледом на драме у нашем народном позоришту, није на одмет да се у новој сезони мало пред позориштем забавимо. Да у зграду уђемо треба нам кључ, а пре него започнемо критику нужно је да покажемо, у опште, гледиште кога ћемо се верно придржавати и које ће нам бити полазна тачка у даљем раду.

Шта је дакле позориште и каква је његова цељ? Да ли је оно доиста школа, у којој се васпитава шири део публике, као што се то један део критике и изражава, или је то проста забава, као и друге, која се тражи да попуни онај део празнине, у нашем жи-

[1]) Нисам први учитељ г. К. кога он шаље у школу, с тога ми нико неће замерити, што сам се трудио да будем последњи.

воту, кад нисмо способни ничим озбиљним бавити се и кад нам је време тако дуго, да га ничим другим прекратити не можемо? — Ово занимљиво питање изношено је, до данас, на стотину начина и сваки је одговорио на њ' онако како је сам осећао. — Безбрижни бон-виван улази у храм талије чисто забаве ради. Његов темпераменат, коме је девиза: *„само весело!“* не трпи никакве озбиљније студије, а најмање сухопарни морал, који би какав педантни педагог у овоме храму потражио. — Апатични богаташ, чији су се нерви већ преситили и отупели у претераним уживањима, који је педесето-годишњу своту свога живота унапред аконтирао и у тридесетој години несавесно утрошио, улази у храм божанствене талије ногу пред ногу, зевајући и чудећи се, како је све то глупо и досадно на овом свету удешено; дочим други део публике, са највећим нестрпљењем, очекује светове иза позоришне завесе; а за што? Да ли да се у њима чему научи или забави? Ко то зна! Нарави људске тако су заплетене и загонетне да ми сумњамо, хоће ли од хиљаде један својевољно дозволити да се чему било васпита.

Излази, дакле, *да позориште, хтело не хтело, има у себи онолико цељи, колико год има степеница разних нарави у публици, која на овом месту душевне хране тражи.* Но ако је тако онда би се лако дало извести, да позориште не васпитава публику, него публика позориште. Па да видите, ни ово мишљење није баш на одмет. Ако се мало обазремо по самој установи и публици, ова ће нам истина у многим тачкама бити потврђена. Видећемо да је позориште васпитавано често од саме публике, па се, по томе, и кретало тамо, куда је то публика желела. За благословеног доба ћуркова и фистана дилетантска позоришта могла су само тако опстати, ако су се одазивала на укус публике, приказујући: „смерт царја Уроша“ или „несчаснаја љубов чрез једну ципелу“ и „Следствија злодјејствија.“ И док се ћуркови и фистани на овај начин одушевљаваху, дотле образованији део публике у фатер мердерима, порученим из „Српске Атине“ и божанственим рајфовима превртаху очима од силне нежности ако се из Српске Талије чуо по који звук:

„Док сердце на сердце
Опет не куцне!“

Па зар ова публика из доба Светићевог и Давидовићевог није и данас у суштини она иста? Они исти покретачи и данас постоје и ако су, по форми можда, модификованији. Та публика није вољна

да јој и ко капу кроји. Она улази у позориште већ васпитана, са кристалисаним појмовима и осећајима; па према томе и тражи онакву душевну храну, која само њезиним осећајима годи и која им, на тај начин, већега полета даје. *Резултат свега тога састоји се у томе, да позориште само за себе, не васпитава никако.*

Но ако ми ову истину признамо у свима њезиним нијансама, не обазирући се и на остале околности, онда би пали у шкодљиву једностраност, не исцрпавши цело питање до дна. Истина је да позориште не васпитава; али кад доведемо позориште у везу са осталим домаћим и друштвеним установама, онда добијемо други резултат: да позориште, као израз укупног васпитања, које већ постоји, може у нечем *да утиче* на усавршавање или руинисање нарави људских. Оно нпр. може, код оног дела публике, која имаде развијенију клицу за племенитијим побудама исту, *у неколико*, да подржава и негује. И ако, дакле, не васпитава *непосредно*, оно може *посредно* до подржава. Кад погледамо на олимпијаде, које имађаху више утицаја на развитак јелинске младежи, него сва философија онога доба, онда морамо признати истину, коју мало час исказасмо. Наше народне песме и гусле подржаваху вековима дух и крепост у потлаченоме народу; оне беху распаљена буктиња у петовековној тами робовоња. Али не заборавимо да ни Олимпијаде ни песме народне не би вршиле никакав утицај на народно васпитање, да домаће и друштвено васпитање не беше у томе правцу развијено. Оне бејаху само видљиви израз онога што постоји; и тај видљиви израз, који је створен у онако васпитаваним народима, одуживао се подржавајући код оба народа онај дух и крепост, који већ по себи они имађаху.

Докле год су установе домаће и друштвене једнога народа на здравоме и истинитоме темељу, са кога се тежи за развитком најплеменитијих црта и осећаја у наравима људским, дотле су и они видљиви изражаји у људским, било умним било физичким, творевинама увек на путу, који народ води правилном развитку; олабави ли онај темељ, онда и нарави и творевине узимљу други облик, руинишући све оно, услед чега су и саме руинисане. За доба распадања римске империје, не беше Римљанина који би, са сласћу, уживао у каквим Олимпијским играма. Оне би се, онда, сматрале као варварска установа, која не доликоваше разнеженим нервима римске младежи. Последица тако изопаченога васпитања нашла је оличенога израза у Баханалијама и жртвама богињи Афродити, што силно утицаше на рушење и онако већ срушеног духа и нарави људске.

Но са усавршавањем друштвеног живота и политичких слобода и правац васпитања усавршава се. Он се усавршава упоредо на корист и штету друштвену; јер у самоме народу, па и у његовом васпитању, постоје *подједнако* клице добра и зла; и ако не обратимо довољно пажње на обоје, онда ће наступити опасност, да оно последње, што је грубље, руинише прво, нежније. Јер што год је друштво савршеније, то је и морал са својим антиподом савршенији. Два чина, који се кроз цео живот друштвени боре, један развија, други руши! То је борба Ормузда и Аримана! Добри и зли Бог хрву се на живот и смрт! И често је бивало да је добри Бог очајнички посрнуо, док је Ариман победнички ликовао. Ено вам судбине цивилизаторског Вавилона, Атине и Рима; а ко зна неће ли Ариман и над цивилизаторским Паризом ликовати!

Довде смо, дакле, обратили пажњу на она два резултата, који у тежњи оваквих установа леже. Један је, да је позориште, у много случајева васпитавано од публике, а други да позориште у вези *са осталим васпитним средствима* може посредно да утиче; а резултат оба два резултата састоји се у томе, *да је позориште, као и свака друга установа те врсте, само израз оне околине и његиног васпитања, у коме оно постоји.* Кад имамо у рукама оваково мерило, не морамо се плашити да ћемо погрешити у оцењивању духа и тежњи, који у наравима Београђана и представама, које се за њих приређују, веје.

Да видимо сада, коме од ових двеју цељи наше позориште тежи? —

Од свога постанка, београдско позориште као да је вечито лутало и поводило се тамо амо, тражећи себи сталнога ослонца, на коме би могло слободније своју делатност развити. Овај тежак посао изискивао је и времена и енергије, нарочито и за то, што је оно једино само морало одговарати свима захтевима сваковрсне публике у Београду. Но да ли је оно лутало увек свесно, имајући на уму праву цељ, то је питање, кога се само дотичемо и о коме, бар за сада, нећемо више говорити. Довољно је то, да је Народно Позориште, поводећи се тамо амо, дошло, у последње време, до извесне тачке, на којој мисли да се заустави. Оно је постало у главноме представник *модерне француске комедије.*

Модерна, француска комедија, о којој смо намерни проговорити коју, својина је, млађих, савремених писаца, за последњих 20 година. Готово упоредо, са развитком натуралистичког романа, који

се из царства романтичне сањарије бацио у практичан живот садашњег доба, и француска, модерна комедија, тежи да заузме ово земљиште. Описујући прилике из садањег социјалног живота, а одбацујући болесни романтизам са свима његовим нервозним изненађењима и чудноватим пригодама, спушта се модерна комедија у сваковрсна питања, која се око нас повијају. Ова је врлина узрок оној доброј и практичној страни, која код модерне комедије влада. Без много вике и ларме, без шкодљивог и непотребног раздраживања нерава̂, ми видимо како се пред нама крећу слике из најобичнијега живота. Друштвена драма неће да је слушкиња свечанијим моментима свечаних личности. Она тражи грађане, она служи њима.

Но поред свију ових врлина, које на себи носе, већином печат спољашне, формалне, карактеристике, модерна комедија имаде у својој суштини једну изванредну ма́ну, која ће јој вазда сметати да се до степеница класичне драме узвиси. — Логична следственост у посматрању оних, психичних, покрета, који се јављају у лицима и радњама што се око њих врзу, врло је површна; она се, шта више, и губи за љубав форме, која се овде истиче. И та мана причињава да је ова модерна школа пролазног значаја. То чини да модерна комедија неће узићи на висину својих предака. Ако се модерна комедија и дотакне по неки пут ове психичке радње, она је не исцрпљује до дна у свима њезиним побудама и кретањима, као што је то била цел класичних писаца и писаца школе Шекспирове.

Ова особина модерне комедије можда је, у неколико, и од користи, нарочито по писце којих таленат често и није у стању да одговори оним захтевима, који модерној школи не достају; који не смеју да се спусте у дубину душе човечије, испитујући узроке оним душевним ерупцијама, које су се већ испољиле. Њима је много лакше схватити и представити спољну, видљиву, страну људскога живота, него оно што мало час напоменусмо. Но у колико овај недостатак пада у очи као грешна ма́на код онога дела публике, која осим елегантне форме у франц. комедији, хоће мало и дубље психолошке студије за себе, у толико је та мана постала врлином код оног дела публике, која у позоришту не тражи себи душевне хране, него забаве за неколико часова. Шта више она би сматрала за кулук упуштати се са писцем, у питања од дубљега значаја. И то је доста ако се писац тога питања само површно дотакао. Примера ради: Фромон и Рислер имају заједничку радњу и — заједничку жену. Фромон, упропашћује радњу због те жене. Кад за ово дозна Рислер рогоносац, он баца жену на колена, очита јој моралну лекцију, отера и подиже радњу на ново. Дело је свршено; задо-